अष्टाङ्गसंग्रहः

इन्दुव्याख्यानसहितः

([illegible] द्वितीयो भागः)

[illegible] महाराज[illegible]

हि[illegible] पाण्डवैः [illegible]

प्रकाशितः ।

निदानस्थानम् ।

—— ० ——

प्रथमोऽध्यायः ।

सूत्रस्थाने स्वस्थवृत्तमुक्त, आतुरवृत्त तु वह्वभिधेयत्वात् सूत्रितम् । तस्य चातुरवृत्तस्य स्वस्थवृत्तस्य च शरीरपरायत्तत्वात् द्वितीयस्थाने जन्मन प्रभृति शरीर निर्णीतम् । सम्प्रति तु व्याधिनिर्णयस्यावसर । तेषा च व्याधीना निर्णयेऽय क्रमः प्रथम तेषा कारण प्रदर्शयितव्यम् । तदनु लक्षणानि एतावता चाधिगतस्वरूपाणा यथास्व प्रतीकार । अतो निदानलक्षणपरिज्ञानार्थं तृतीयस्थानस्यारम्भः । चिकित्सित तु वहुवक्तव्यत्वाच्चतुर्थे वक्ष्यते । निदानप्रधानत्वात् स्थानस्य निदानव्यपदेशः । निदान च द्विविधम् । किञ्चित् सकलरोगानुयातम् । किञ्चिद्विशिष्टरोगाश्रयम् । तत्तु प्रत्यध्याय निर्देक्ष्यते । सकलरोगव्यापकनिदानपरिज्ञानार्थं प्रथमोऽध्याय आरभ्यते ॥

अथात सर्वरोगनिदानं व्याख्यास्यामः । इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

अथेत्यादि पूर्ववद्व्याख्येयम् । रोगा ज्वरादयोऽनुक्ता । निदान कारणम् । तच्च द्विविधम् । किञ्चित् * पुराकल्पे असता रोगाणा स्वरूपप्रतिलम्भहेतु । किञ्चित् दृष्टादृष्टाशुभकर्मकृता शरीरे तत्सम्भवनिमित्तम् ॥

इह कृतयुगे विगतरागद्वेषादिद्वन्द्वा जितलोभक्रोधप्रमदमालस्यभया निष्परिग्रहाः पुरुषा बभूवुः । तेषां पुण्यबलेन

* पुराकल्पे कृतयुगे ॥

पृथिव्यादीना सर्वगुणसमुदायादचिन्त्यरसवीर्यादिसमुदितानि सस्यान्योपधयश्चासन् । ते तानि जितेन्द्रियत्वात् काले मात्रया चोपयुञ्जाना' सत्यार्जवानृशस्यादिगुणयोगाच्च सुरसदृशतेजसो रूपाकृतिप्रमाणप्रसादोपचयसहननसत्त्वसारसपन्ना दीर्घायुषो नीरजश्च बभूवु ॥

देहेत्यादि । इह मनुष्यलोके कृतयुगे विगता रागद्वेषादयो द्वन्द्वा क्लेशा येषा ते तथोक्ता' । जितानि लोभश्रमाणीनि यै । निष्परिग्रहा' स्वच्छन्दचारिण । तथाविधा पुरुषा बभूवु । तेषामिति । प्रथमयुग तेषा पुरुषाणा पुण्यबलेन पृथिव्यादीना सर्वगुणसमुदायाद्धेतोरचिन्त्यान्यतर्क्याण्यतिशयितानि रसादीनि येषा सस्यादीनाम् । ते पुरुषास्तानि सस्यादीन्योपधीश्चोपयुञ्जानास्तदा सत्यादिगुणयोगाच्च सुरसमानतेजसो रूपादिसपन्ना नीरुजो दीर्घायुषश्च बभूवु । प्रसादो निर्मलत्वम् । उपचयो महत्त्वम् । सहनन काठिन्यम् । साराणि त्वगक्तादीन्युक्तानि ॥

* पुराकल्पे च द्विविधो रोगाणा सभवहेतु' सामान्यविशेषभेदेन । तयोः पूर्वं सामान्येनोच्यते ॥

भ्रश्यति तु कृतयुगे युगस्वभावात् क्रमेण परिहीयमाणसर्वगुणेषु पृथिव्यादिषु शरीरेषु च धर्मातिक्रमात् पुरुषेष्ववश्यभाविनो निरपेक्षरूक्षाभिरुपेक्षिता देवताभिर्ज्वरादयः प्रादुरभूवन्निति सर्वरोगाणा सामान्यतः सभवः ॥

तत कृतयुगे भ्रश्यति पुरुषेषु ज्वरादय प्रादुरभूवन् । कथमित्याह । पृथिव्यादिषु युगस्वभावात् भ्रश्यमानसर्वगुणेषु शरीरेषु च भ्रश्यमानसर्वगुणेषु । किंभूता ज्वरादय आह । धर्मातिक्रमान्निरपेक्षाभी रूक्षाभिश्च निस्नेहाभिर्देवताभिरुपेक्षिता अविहितप्रतिक्रिया अवश्य भाविन इति सामान्येन रोगाणामुत्पत्ति ॥

ज्वरस्त्वित्यादिना विशेषेणोच्यते ॥

ज्वरस्तु स्थाणुशापात् प्राचेतसत्वमुपागतस्य प्रजापते' क्रतौ भागमपरिकल्पयतस्तद्विनाशार्थं पूर्वजन्मावमानितया रुद्राण्या प्रेरितस्य पशुपतेर्दिव्यमन्दसहस्र परिरक्षितवत. क्रोधमतिचिरकालसभूतो ब्रतान्ते रोषाग्नि किङ्कररूपेण किल पिण्डितमूर्तिर्वीरभद्रनामा भस्मप्रहरणस्त्रिशिरोक्षिबाहुपादः पिङ्गललोचनो दष्ट्री शङ्कुकर्णे कृष्णतनुरुत्तमाङ्गान्निश्चचार । स देवीविनिर्मितया सह भद्रकाल्या प्रतिरोमकूपमभिनि.सृतैर्विविधविकृताकृतिभिरनन्तैर्भयानकव्याक्ययन्त्रियावपुभिरनुचरै परिवृतश्चतुर्युगान्तकरकालाम्भोदसहस्रनिनदोऽनुनादयन रोदसी ज्वालागर्भेण परीत कलकलारावेण महाभूतसङ्-

* पुराकल्प द्वितीययुग । तथा चरकात् "द्वितीये हि युगे शवमकामनत्रमास्थितम् । दिव्यसहस्र वर्षाणाममुरा अभिदुद्रुवु । तथाविम समीरर्नुमित्यादि ॥

वकारिणा विधाय दानववधमध्वमेधाध्वरविंध्वसन च प्राञ्जलिर्विज्ञापयामास शिवम् । शिवीभूतोऽसि देव देव, देवैः * पितामहप्रभृतिभिर्जगतः पित्रा च धात्राभिष्टूयमान । समत्वह किं करवाणीति । त शूली क्रोधमादिदेश । यस्मात् त्रिदशैरप्यजय्य ! मत्क्रोध! व्रतविघ्न चिकीर्षु दैत्यसैन्य दक्षो दक्षहव्य च त्वया जीर्णमतो जगतोऽस्य सस्थावरस्य ज्वरयिता ज्वरो भवान् भवतु । त्व हि सर्वरोगाणा प्रथमः प्रवरो जन्ममरणेषु तमोमयतया महामोहः प्राग्जन्मनो विस्मारयितापचारान्तरेषु चोष्मायमाणत्वात् सतापात्मा द्वयेष्वपि ध्रुवो ज्वरो भवेति । सोऽयमेवमुमापतिनानुगृहीतो नानानामभिः सर्वतोऽनुभुवि विचरति । तद्यथा । पाकलो गजेष्वभितापो वाजिष्वलर्क कुक्कुरेष्विन्द्रमदो जलजेषु ज्योतिरोषधीषु चूर्णको धान्येष्वप्सु नीलिका भूमावूपरो मनुष्येषु ज्वर इति ॥

इतिहासेन सुबोधम् । शङ्कुनाकारौ कर्णौ यस्य स शङ्कुकर्ण । रोदसी द्यावापृथिव्योरन्तराळम् । सप्लव उपप्लवः । शूली भगवान् महेश्वर । अ ।चारान्तरेष्वप॰ यविशेषेषु । द्वयेष्वपीत्युक्तेषु जन्ममरणेष्वपचारान्तरेषु । ध्रुवोऽवश्यभावी ॥

तत्सहजाश्चारोचकाङ्गमर्दशिरोव्यथा - भ्रमक्लमग्लानितृष्णासंतापादयः । तत्सतापाच रक्तपित्तम् । तत्रैव च यज्ञे क्रोधभयाभिभूताना परितो विद्रवता लङ्घनप्लवनाद्यैर्देहविक्षोभणैर्गुल्मविद्रधिवृद्धिजठराद - यो हविःप्राशान्मेहकुष्ठार्शःशोफातीसारादयो भयोत्रासशोकाशुचिसस्पर्शरुन्मादापस्मारग्र - हादयो रोहिण्यतिप्रसङ्गाच्छेपदुहितृसभोगकृताच्च प्रजापतिक्रोधान्नक्षत्रराजस्य राजयक्ष्मा तत्सहोद्भवाश्च कासश्वासादयः । सोऽपि हि न विना ज्वरेणानुबध्नातीति सकलोऽपि रोगग्रामो ज्वरपूर्वको ज्वरशब्दवाच्यो वा ॥

तेन च ज्वरेण सह तदा जाता अरोचकादय । शेषोऽतिस्पष्टतया न व्याख्यायते । ज्वरेण विना नानुबध्नाति अनुबध्नतोऽवश्यभावी ज्वर इत्यर्थः ॥

ज्वरस्तमो विकार आतङ्क पाप्मा गदो व्याधिराबाधो दुःखमामयो यक्ष्मा रोग इत्यनर्थान्तरम् । तत्र रुजतीति रोग । तस्योपलब्धिर्निदानपूर्वरूपरूपोपशयसम्प्राप्तिभि' ॥

सर्वेषा रोगाणा ज्वरादीनि नामानि ।

---

* "अथेश्वर देवगण सह सप्तर्षिभिर्विभुम् । तमृग्भिरस्तुवत्यावच्छिवे भाव शिव 'स्थित" इति चरकपाठ । (२) अनपराधिनि मनुष्यलोके कथ बाधनमिति चेदुच्यते । भगवता योगबलेन दृष्ट्वा प्राणिनो ऽ ऽ धर्मेणाधर्मेण परिगृहीतास्तेषा ज्वरोत्पत्ति भाविनीं दृष्ट्वा ज्वर नियुक्तवानिति । अपचारान्तराणि तन्निदानानीति जर्झट ॥

रोगशब्दः प्रसिद्धत्वान्निरुच्यते *पर्यायाणामर्थावबोधनाय । तस्य रोगस्योपलब्धिर्जिज्ञासितबुद्धावुपारोहो निश्चयश्च निदानादिभि प ञ्चभिर्हेतुभूतैः ॥

तत्र निदान वाग्त्रादिप्रकोप । तस्य पुनरहिताहारविहारसेवा । निदानपर्यायास्तु हेतुर्निमित्तमायतन कारकः कर्ता कारण प्रत्ययः समुत्थान मूल योनिरिति ॥

निदानं कारणम् । ज्वरादीना वातादयो वातादीना प्रतिषिद्धानुष्ठानम् । तदुभयमपि रोगविशेषावच्छेदे हेतु । न हि यत्र स्तम्भपारुष्यादि दृश्यते यत्र वा लघुरूक्षाग्निगुणयुक्ताहारसेवातिव्यायामादिक वा चिरकालातीतज्वरादिक वा सजात तत्र कदाचिदपि कफकारणता रोगस्य वक्तु पार्यते । प्रतिरोगमपि च विशिष्ट कारणमाम्नातम् । यथा अर्शसामतिव्यवाययानसक्षोभकठिनोत्कुटिकास - नादि । प्रमेहे च नवधान्यादि । तेन यथोक्तेन रोगस्येदन्ता परिच्छिद्यते । हेत्वादीन्यस्य पर्याया. ॥

निदान चैकमप्यनेकस्य रोगस्य कारण सभाव्यते यतस्तत एव निश्चयेन पूर्वरूपादीन्यपेक्ष्यन्ते ॥

पूर्वरूप नाम येन [illegible]

विज्ञायते न तु दोषविशेषः । तदुद्युत्पत्स्य मानस्य व्याधेरल्पत्वादव्यक्त रूपम् ॥

पूर्वरूप दोषविशेषानपेक्ष व्याधिविशेष स्य भविष्यतो गमकम् । यथैव वुध्यामहे विशिष्टस्य स्वरूपमात्रेण रोगस्य सकलरोग विशेषेषु यदनुगच्छति तद्दोषविशेषस्यागमकम् स्वल्पत्वादव्यक्त च स्वरूपमुच्यते न तु दोषवि शेषेण । तस्मिन् काले सर्वथा रोगस्याधिष्ठानात केवल न तत्तस्य तथा गमकम् तथा हि वातजेऽपि ज्वरे आलस्यादयो भवन्त्येव । भवात च तदेव दोषविशेषानधिष्ठाने । अन्यथा किं तस्यामवस्थाया यो दोषो नाभूत् रोगे भवति स व्यक्तावस्थाया कु आगमिष्यति । शास्त्रकृतश्चैतदेवाभिमतम् येन हृदये पठति । "तदेव व्यक्ततां या रूपमित्याभिधीयते" । एव च स्थिते सपूर्व [illegible] इति यदा हृदयग्रन्थे व्या ख्यायते [illegible] चोदयिष्याम ॥

[illegible] रूपम् । तस्य शब्दान्त राणि लिङ्ग [illegible] लक्षण चिह्न सस्थान व्य ञ्जनमिति ॥ [illegible] स देव [illegible]

यत् [illegible] दोषविशेषाधिष्ठितस्य गमक तद्रूपम् [illegible] रोगे पूर्वरूपेण [illegible] ज्ञाते [illegible] रोग-

---

नि भर्त्र । [illegible] * दु यायाभिधायिना [illegible] स नाम हेतु राज्वर [illegible]

ापनिश्चयाय च । तस्य रूपस्य शब्दा-
ाणि पर्यायाणि लिङ्गादीनि ॥

एषा च किञ्चिन्निदानसयोगसस्कारव-
ाश्रितैर्विरुद्धैर्विरुद्धकार्यकरैश्च गुणैरनेकका-
तुतासम्भावनयानेकत्र तथा पाठाच्च विशेषान
ार्तिं सम्भावयतोपशयोऽपि विशेषगमकत्व-
ाया निक्षिप्तस्तस्मादुपशयप्रदर्शनार्थमाह ॥

उपशयो हेतुव्याधिविपरीतविपरीता-
ारिभिश्चौपधाहारविहारैः सुखानुबन्धः ।
हि व्याधिसात्म्यसज्ञः । तद्विपरीतोऽनुप-
ः । एतेन देशकालौ व्याख्यातौ ॥

उपशय आहारविहारैः सुखानुबन्धः ।
भूतैर्हेतुविपरीतैर्व्याधिविपरीतैर्विपरीतार्थ -
रिभिश्च । एषा च लक्षणानि सूत्रस्थाने
र्शितानि । तस्यैव चोपशयस्य व्याधि-
त्म्यमिति सज्ञा । उपशयप्रसङ्गादनुपश-
ऽपि लक्ष्यते । उपशयलक्षणाद्विपरीतलक्ष-
ऽनुपशय । अनुपशयेन च व्याधे स्वरूप-
ाप परिच्छिद्यते । अनेन चोपशयाख्येन
ानुबन्धेन देशकालावपि व्याख्यातौ । सं-
दुक्त भवति । यस्य व्याधिविशेषस्य
देश कालो वा सुखानुबन्धहेतुः स त
सात्म्यमिति ज्ञेय । तेन चानूपादि-
भेनेन शीतादिविशेषविशिष्टेन च साधा-
पविशेषनिमित्ततया व्याधिविशेषनि-
या च रोगस्य स्वरूपविशेष परि-
ते । सर्वेश्चायमुपशयो भिषक्परीक्षा-
त् पूर्वमयत्नेनैव सपन्नो वैद्यपरीक्षाया

विकारविशेषाधिगमे कारणसामग्रीमनुप्रविश-
ति । अथवा गूढलिङ्ग आबाधे आशङ्कि-
तामयपरिहारेण यत्नेनाप्युपशयानुपशयहेत्वा-
हारादिक प्रयुक्त तत्तु कर्म निष्णातस्य भिष-
जोऽवधारणेयत्तामावोढुमलम् । एवमेतन्निदा-
नादिचतुष्टय रोगविशेषचन्द्रोदाय पर्याप्तम् ॥

अथ कदाचिन्निदानादीनि साधारणत्वा-
द्व्यामोहादन्यतोऽपि वा निमित्तादातङ्कस्य स्व-
रूपमसमर्थानि प्रदर्शयितु तत सप्राप्त्या व्या-
धिविशेष भिषगवगच्छेत् ॥

सप्राप्ति पुनर्यथादुष्टो दोषस्तेन चै-
वमारब्धो व्याधिस्तत्पर्याया जातिरागतिर्नि-
र्वृत्तिर्निष्पत्तिरिति ॥

अथ का पुनरिय सप्राप्तिर्नाम भवती-
ति । यांहि जनाना पद्धतिरिव गदाना नि-
दानादिभिरधिगतानामपि सर्वेण प्रकारेण स्व-
रूपनिश्शेषनिराकाङ्क्षतामावहति । इयमु-
च्यते यथादुष्टो दोष इत्यादिना । एतन्मि-
त्थनेन प्रकारेण । प्रकारश्चाहितविशेषसेव-
नाद्बहुरूप । तथा च तदेवैक द्रव्य तमेव
चैक स्वकार्यभूतमन्यतम दोष प्रकृत्यादीना ना-
नाविधविशेषापेक्षया कदाचिल्लाघवेन कोपय-
ति । कदाचिद्रौक्ष्येण । कदाचित् काठि-
न्येन । कदाचिदजीर्णेन । कदाचिद्दोषान्तर-
प्रकोपेन । कदाचिच्छैत्येन । कदाचिद् येन
वा यथासभव गुणविशेषेणेति । तथा किञ्चिद्द्र-
व्यमूर्ध्वभागिक भवति तदन्यथा दोष कोपयति।
किञ्चिदधोभागिक तदन्यथा अन्यदुभयभागिक

तद्रूपान्तरेण । एतस्माच्च कार्यविशेषादेवदुष्टो दोष इति ज्ञायते । न हि मरिचस्य रौक्ष्येण यो दुष्टो वायुर्यश्च तस्यैव लाघवेन तावेकरूपौ भवितुमर्हत । रौक्ष्येण हि कुपितो रौक्ष्यमेवात्मगुणमुपबृंहयंस्तदनुगुणान्येव कार्याणि काठिन्योपशोषणादीनि कुरुते । लाघवेन च कुपितः पवनो रूपमनुवर्धयन् लाघवादीन्येव प्रदर्शयति । एवं सर्वमप्यूह्यम् । समोहभयाद्विस्तरेण न प्रतन्यते । तथा च इदमेव तावद् दृश्यताम् । इह हि प्रभञ्जनप्रकोपकारणं तिक्तकटुकषायरूक्षलघुशीतविष्टम्भिविरूढकतृणधान्यादि बहुविधं निर्दिष्टम् । यत्र यस्तिक्तरसेन द्रव्येण कोपः स एव किं कटुकेनान्येन वा विरूढकादिना भवति । द्रव्याणामनेककारणारब्धत्वात् । तथा योऽपि पटोलात् कोपः स एव न त्रायन्तीवाळकादिप्रसादतामुपयाति । न चैवमेकं द्रव्यमेकस्यैव दोषस्यायतनं भवति । यतस्तद्द्रव्यमनुचितेन मात्रादिविशेषेण प्रयुक्तं सद्यथोक्तेन गुणेन किञ्चित् कोपयति । तथा गुणान्तरेण । सदृशेन । विलक्षणेन वा । प्रभावादिभिर्वा । तमेव दोषान्तरमेव वा प्रकोपयितुं किं बन्धुवर्गेण कान्तिशपथम् । तेनैवस्मिन्नपि दोषे कुपिते व्याधिकारिणि चान्यो दोषो हेत्वान्तरपेक्ष्य कदाचिन्मात्रया तस्य व्याधेः समुत्थानतामप्राप्तोऽपि विकारविशेषमापन्नो भवत्येव । तथा च तन्त्रेषु दृश्यते । ज्वरचिकित्सिते तावत् । "कषायपानपथ्याभ्यैर्दशाह इति लङ्घिते । सर्पिर्दद्यात् कफे मन्दे वातपित्तोत्तरे ज्वरे । पक्वेषु दोषेष्वमृतं तद्विषोपममन्यथा । दशाहे स्यादतीतेऽपि ज्वरोपद्रववृद्धिकृत् । लङ्घनादिक्रमं तत्र कुर्यादाकफसक्षयात् । देहधात्वनलत्वाच्च ज्वरो जीर्णोऽनुवर्तते । रूक्षं हि तेजो ज्वरकृन् तेजसा रूक्षितस्य च । वमनस्वेदकालाम्बुकषायलघुभोजनैः । यः स्यादतिबलो धातुः सहचारी सदागति"रित्यादि । इदमेव तावद्विचार्यतां किं त्रिदोषजमेव ज्वरमधिकृत्यैतदुच्यते । आहोस्वित्सामा येन । यदि त्रिदोषजाधिकारेणेत्युच्यते तन्न । आप्रकरणमविशेषपाठाद्यथोक्तासम्भवाच्च । अथवा सामान्येन तत्रैकदोषाभिमतरोगपक्षे कथं यथोक्तसंभवः । यतो ज्वरकारणे कफे वमनादिभिः क्षीणे तत्कार्यं च ज्वरोऽपि कथं न क्षीयते । अनपचितोऽपि वा किमिति स्वकारणदोषविपरीतदोषान्तरकारणतामेकदैवासादयति । उक्तं चैतत् । "प्रयोगः शमयेद्व्याधिं योऽन्यमन्यमुदीरयेत् । नासौ विशुद्धः शुद्धस्तु शमयेद्यो न कोपये"दिति । तस्मान्नापि क्रियापादहानौ व्यामूढकचिकित्सकविषये चैतदुच्यते अनवस्थाप्रसङ्गात् । एवमेकदोषजेष्वपि रोगेषु दोषान्तरं सम्प्राप्याभिमुखं भवत्येव । यत् कालादिकं सहायमासाद्य नानाविधविकारकरणाय विजृम्भत इति । न चानेकमपि द्रव्यमेकेनैव रूपेणैकस्य दोषस्य कारणं भवति । तस्मादनेन प्रकारेण दुष्टो दोष इति ज्ञायते । कथमनेन दुष्टेनापि सता व्याधिरारभ्यत इति विकल्प्यते । तस्माद् दुष्टो दोषो दोषकारणविशेषवशादन्यथा चान्यथा च विकारहेतुतामनुगृह्णाति । तथा स एव दोषः सक-

ष्टं शरीरमनुसरन् विशिष्टमेव रोगमभिनिर्वर्तयति । एकत्रावस्थितोऽपि विशिष्टदोषान्तरेण विहतप्रसरोऽन्य दोषान्तरमनुगतोऽन्य मित्येवमादिनैकोऽपि दोषो नानाविधविकारकर मपद्यते येन स एव वायुः कदाचित् ज्वरमभिनिर्वर्तयति । कदाचित् कुष्ठादिकमिति । एवा सम्प्राप्ती रोगविशेषाधिगमे हेतुः । यस्माद्यदैव ज्ञायते यथानेन निदानविशेषेण यो दोष कुपित स च कारणवशादस्मिन् देहे स्वत एवव्यापारोऽनेनानुगतश्च वर्तते एवविधश्चास्य रोगविशेषस्य सम्प्राप्तिविशेष प्रदर्शितस्तदावश्यमेवाधिगम्यते अग रोग उत्पन्न इति । एतानि निदानादीनि पञ्च परस्परसमन्वितानि व्याधिविशेषाधिगमने निराकाङ्क्षतामनुयन्ति । तत्पर्याया इति तस्या सम्प्राप्तेः पर्याया जात्यादयः ॥

सा सङ्ख्याविकल्पप्राधान्यबलकालविशेषैर्भिद्यते । तत्र सङ्ख्या तावदष्टौ ज्वरास्त्रिविध रक्तपित्त पञ्च कासा इति । विकल्पः समवेताना दोषाणामंशांशकल्पना । प्राधान्य व्याधीनामनुबन्ध्यनुबन्धकभेदात्तरतमयोगाद्वा दोषाणाम् । बलाबलविशेषो हेत्वादिकार्त्स्न्यावयवविभावनया । कालविशेष' पुनर्दोषाणामृत्वहोरात्र्याहारसमयनियतः प्रकोप इति । एतावतैव समासतः कथितो निदानार्थः । विस्तरेण तु यथास्व प्रतिरोगमुपदेक्ष्यते ॥

सा च सम्प्राप्तिः पञ्चभि सङ्ख्यादिविशेषैर्भिद्यते । तत्र सङ्ख्या यथेत्याह । अष्टौ ज्वरा इत्यत्रैव वक्ष्यते । एवैव सङ्ख्या । सम्प्राप्तिर्यत्तदेकोऽपि रोगोऽनेकधा भवतीति । एव विकल्पादीनामपि वाच्यम् । मिश्रीभूताना दोषाणामशांशिका या कल्पना स विकल्प । प्राधान्य सूत्रस्थानोदितानुबन्ध्यानुब धकभेदाद्द्विविध भवति । तत्रानुबन्ध्यः प्रधानमनुबन्धकोऽप्रधानम् । अथवा तरतमयोगात् प्राधान्य भवति । य एवान्यापेक्ष्याधिक स एकस्तस्य प्रधानमित्यर्थः । दोषाणा बलाबलविज्ञान हेत्वादीना कार्त्स्न्यावयवविशेषेण । यदा कृत्स्ना हेत्वादयो दोषे दृष्टास्तदा बलवत्त्व तस्याध्यवस्येत् । यदा त्ववयवेन तदा अबलवत्त्वमित्यर्थ । आदिग्रहणेन पूर्वरूपादीना ग्रहणम् । कालविशेषो वातादीनामृत्वादिप रतन्त्र्येण यथोक्तेन प्रकोपः । इत्यनन्तरोक्तेन प्रकारेण समासत सक्षेपेण निदानार्थो व्याधिकारणस्वरूप उक्त । विस्तरतस्त्वसाधारण्येन प्रतिरोग पृथगध्यायेषूच्यते ॥

अथेत्यादिना सर्वरोगनिदानभूताना वातादीना प्रकोपकारणमुच्यते ॥

अथ तिक्तकटुकषायरूक्षलघुशीतविष्टम्भिविरूढकतृणधान्यकळायचणककरीर - तुम्बकालिङ्गचिञ्चिटत्रिसशालूकजाम्बवतिन्दु - कहीनशुष्कप्रमितवृपिताशनक्षुधिताम्बुपाना - सृक्क्षयविरेचनादिकर्मातियोगवेगविधारणो - दीरणरात्रिजागरणप्रवातव्यवायव्यायामव - लवद्युद्धनिग्रहातिखरचापकर्षणात्युच्चविषम - लङ्घनाध्वाऽध्ययनधावनसलिलतरणाभिघा -

तदभ्यगोवाजिगजनिग्रहाश्मशिलालोहका - ष्ठोत्क्षेपविक्षेपभ्रमणचालनगाढोच्छादनपरा - घातनादिसाहसभयशोकोत्कण्ठादिभिरतिसे - वितैर्ग्रीष्मवर्षापराह्णापररात्राहारपरिणामा - न्तेषु च वायुः प्रकोपमापद्यते ॥

तिक्तादिभिरतिसेवितैर्वायुः प्रकोपमापद्यत इति सम्बन्धः । तथा ग्रीष्मान्तादिषु च वायुः प्रकोपमापद्यते । अशनशब्दस्य हीनादिभिः सम्बन्धः । विरेचनादीनां कर्मणामतियोगेन यथोक्तलक्षणेन । विरेचनं वमनविरेकौ । आदिग्रहणेन निरूहनस्य गण्डूषादीनां ग्रहणम् । प्रवातः प्रकृष्टः पवनः । बलवता सह युद्धेन निग्रहस्तथाक्तः । कठिनचापकर्षणादियुक्त्यो यत्र आदिग्रहणादन्येषां तथाविधानां साहसानां ग्रहणम् । दम्यानां अदान्तानां गवादीनां निग्रहः । अश्मादीनामुत्क्षेपादिना सम्बन्धः ॥

कट्वम्ललवणक्षारोष्णतीक्ष्णविदाहिशुक्तशाण्डाकीमद्यमूत्रमस्तुदधिधान्याम्लतैलकुलत्थमाषनिष्पावतिलाजकट्वरकुठेरकादिवर्गाम्रातकाम्लीकापीलुभल्लातकास्थिल्लाङ्कुल्लिकापरिघातपावकरजोधूमक्रोधेर्ष्याजीर्णमैथुनोपगमनादिभिर्योपशरन्मध्यन्दिनार्धरात्राहारविदाहकालेषु च पित्तम् ॥

कट्वम्लादिभिः पित्तं शरदादिकालेषु च प्रकोपमापद्यते । आममपक्वमाम्रातकम् । अजीर्णं मैथुनोपगमनं तथोक्तम् । आदिग्रहणेनान्येषामपि पित्तहेतूनां ग्रहणम् ॥

मधुराम्ललवणस्निग्धगुरुशीतपिच्छिलाभिष्यन्दिनवान्नपिष्टपृथुकस्थूलभक्ष्यशष्कुल्यामक्षीरकीलाटमोरटकूचीकातकपिण्डकपिण्यूपेक्षुरसफाणितगुडानूपपिशितमोचखर्जूरभव्यनालिकेरनिशाम्बुपानात्यम्बुपानातितर्पणभुक्तमात्रदिवास्वप्नकालातिस्वप्नकायवाङ्मनोव्यापारानारम्भानुपधानशयनावश्यायहर्षच्छर्दिविघातविरेचनाद्ययोगादिभिः शिशिरवसन्तपूर्वाह्णप्रदोषभुक्तमात्रेषु च श्लेष्मा ।

मधुराम्लादिभिरतिसेवितैर्भुक्तमात्रादिषु च कालेषु कफः प्रकोपमापद्यते । मोचादीनां पर्यायाण्युक्तानि । काले पूर्वोक्ते अतिस्वप्नः । कायादिव्यापाराणामनारम्भः । अवश्यायो रात्रौ नभसः पतितसूक्ष्मजलरसः । छर्दिविघातश्छर्दिवेगनिग्रहः । भुक्तमात्रदिवाशब्दयोः स्वप्नशब्देन सम्बन्धः ॥

द्वयससर्गात् संसर्गः । सर्वेषां तु मिश्रीभावाच्चथाध्यशनसमशनविषमाशनविरुद्धाशनसंकीर्णाशनव्यापन्नाम्बुमद्यमन्दकदश्रियारकयवसुरापिण्याकामम्लकसर्षपशुष्कशाकवल्लूरकृशापिशितलकुचामफलभृत्तिकाभ्यवहारान्नपरिवर्तर्तुव्यापद्सात्म्यौषधिगन्धाघ्राणविषपिष्टकाविषगराभ्यवहारानार्तवदुर्दिनग्रहपीडाग्रहावेशपुरोवातपर्वतोपश्लेषरसायनस्नेहस्वेदविरेचनादिमिथ्यायोगेभ्यः पापानां च कर्मणामभ्यासात् पूर्वकृतानां च परिणामात् स्त्रीणां विषमप्रसवात् प्रसूतानां च मिथ्योपचारात् सन्निपातः ॥

यस्योभयकोपलक्षणस्य च संसर्गोन्मिश्रीभावाद्यथास्व संसर्गः कुप्यति । एव सर्वेषा सर्वदोषप्रकोपहेतूना मिश्रीभावादध्यशनादिभिश्च सन्निपातः प्रकुप्यतीति सबन्धः । अध्यशनादीना लक्षणान्युक्तानि । संकीर्णाशन नानाजातीयभोजनम् । व्यापन्नशब्देन विकृतपर्यायेणाम्बुमद्ययो सबन्धः । मन्दकमजात दधि । यवसुरा सुराविशेष । वल्लूर शुष्कमासम् । अन्नपरिवर्तो देशादिहेतुकोऽन्नविनिमय । ऋतुव्यापत् काले हीनयोगमिथ्यायोगातियोगा । विषपिटका विषहेतुकास्तथोक्ता । गरो वक्ष्यमाणलक्षण । अनार्तवदुर्दिनमत्र यद्वर्षाहेमन्ते तदार्तवम् । अन्यथा दुर्दिनमनार्तवम् । ग्रहै सूर्यादिभिर्जन्मराशे पीडनम् । अथवा ग्रहाणा देवदानवादिभेदानामष्टादशाना सबन्ध शरीरे । रसायनादीना मिथ्यायोगेन संबन्ध । पूर्वजन्मकृताना च पापाना कर्मणा परिणामादिति ॥

इति सामान्यतः सर्वेषु रोगेषु दोषप्रकोपहेतुरुक्त इति । भवन्ति चात्र ॥

इति सामान्येन सर्वेषु रोगेषु ये कारणभूता दोपास्तेषा प्रकोपहेतुरुक्त । एभिर्हि कारणैर्नानाविधविशेषविशिष्टैरनन्तरप्रदर्शितसप्राप्तिप्रकारविशेषसहस्रैः प्रकुपितास्त्रयोऽपि वातादयो दोषा सख्यातीतान् विकारानाभिनिर्वर्तयन्ति । भवन्ति चात्रेति श्लोकसमुदायैरुपपादयतीति ॥

प्रतिरोगमिति क्रुद्धा रोगाधिष्ठानगामिनीः ।
रसायनीः प्रपद्याशु दोषा देहे विकुर्वते ॥

अनेन प्रकारेण प्रतिरोग क्रुद्धा दोषा आशु देहे विकुर्वते । किं कृत्वा आह । रोगाधिष्ठानगामिनी रसायनी प्रपद्य । रसायन्यो रसवाहिन्यो धमन्य सिरा । रोगस्याधिष्ठान स्थान यतो रोग प्रभवति तत्र या रसायन्यो गच्छन्ति ता प्रपद्य तमेव रोग कुर्वते यथा बस्तिगामिनीः कृच्छ्रमेहौ । एव सर्वत्र सर्वरोगसाधारणवस्तुकथनमिति ॥

प्रसङ्गेनेदमुच्यते अस्मिन् नक्षत्रे चन्द्रमसा युक्ते य कश्चिद्व्याधिरुत्पन्न स एव भवतीति ॥

आधानजन्मनिधनप्रत्यराख्यविपत्करे ।
नक्षत्रे व्याधिरुत्पन्नः क्लेशाय मरणाय वा ॥
ज्वरस्तु जातः षड्रात्रादश्विनीषु निवर्तते ।
भरणीषु तु पञ्चाहात् सप्ताहात् कृत्तिकासु तु ॥
त्रिः सप्तरात्रादथवा रोहिण्यामष्टरात्रत ।
एकादशाद्वा दिवसान्मृगे पञ्चरात्रयोः ॥
पञ्चाहान्मृत्युरार्द्रायां त्रिपक्षे सशयोऽथवा ।
पुनर्वसौ सप्तरात्रस्तु ज्वरोऽपैति त्रयोदशात् ॥
दिवसात् सप्तविंशाद्वा त्र्यहात् सप्ताहतोऽथवा ।
पुष्येऽश्लेषासु मरण चिरेणापि मघासु तु ॥
अवश्य स्वास्थ्यमाप्नोति द्वादशाहान्मृतो नचेत्
फाल्गुन्यो पूर्वयोर्मृत्युरन्ययोश्च दिनेऽष्टमे ॥
नवमेऽह्न्येकविंशे वा ज्वर' सौम्यत्वमृच्छति ।
हस्तेन सप्तमे शान्तिश्चित्रायामष्टमेऽथवा ॥
पुनश्चितागमे स्वातौ दशाहादथ वा त्रिभिः ।
पक्षैर्मृत्यु विशाखासु द्वाविंशेऽहनि निर्दिशेत् ॥

नवमेऽह्नि न चेच्छान्तिमत्रे मृत्युस्ततः परम् ।
ज्येष्ठाया पञ्चमे मृत्युरूर्ध्वं वा द्वादशात् सुखम्॥
स्वास्थ्य दशाहान्मूले तु त्रिसप्ताहेऽथ वा गते ।
पूर्वाषाढासु नवमे ततोऽन्यासु तु मासतः ॥
अष्टाभिरथवा मासैर्नवभिर्वा भवेच्छिवम् ।
आज्येष्ठाद्धाद्धनिष्ठासु द्वादशाद्वारणेषु तु ॥
षडहे द्वादशाहे वा मृत्युर्भद्रपदासु तु ।
उत्तरासु त्रिसप्ताहात् प्रशमो रेवतीषु च ॥
चतूरात्रेऽष्टरात्रे वा क्षेममित्याह गौतम' ।

इति सर्वरोगनिदान नाम
प्रथमोऽध्याय ॥

आधान नक्षत्र येन व्याधितो गर्भ सभूत । जन्मनक्षत्र येन प्रजात । निधन जन्मत सप्तमम् । प्रत्यर पञ्चमम् । विपत्कर तृतीयम । सुगोधमन्या । श्रवण कथ नोद्दिष्टमिति न विद्म । दाम्बाहिस्तु पठति । कृत्तिका श्रवणो हस्त पुष्य श्च दशरात्रिका इति । मृगो यावत्ताव-त्रिवर्तत इत्यनुवर्तते । पुष्ये दिवमात् सप्तविशाद्धर्व्य ह्यहात् सप्ताहतोऽथवा । श्लेषास्वाश्लेषास चिरेणापि मरणम् । मघासु तु यदि द्वादशाहात्र मृत्यु ततोऽवश्य स्वास्थ्यमाप्नोति । पूर्वयो फाल्गुन्योरन्ययोरुत्तरयोश्चाष्टमे दिने मृत्यु । हस्तेन जातो ज्वरो नवमेऽह्न्येकविंशे वा सौम्यत्वमृच्छति । चित्राया जात सप्तमे वाष्टमे वा शान्तिमृच्छति । स्वातौ जातो ज्वरश्चिवागमे समविंशतिदिने शान्तिमृच्छति । अथवा दशाहादथवा त्रिभि' पक्षै । विशाखासु जाते ज्वरे द्वाविंशेऽहनि मृत्यु निर्दिशेत् । मैत्रोनूराधा । तस्या यदि नवमेऽप्यशान्ति' ततो मृत्यु अश्विन्यादिविशेषेण यदुक्त तत् ज्वर एव विज्ञेयम् । इत्याह गौतम इत्यनेन एतद् दर्शयति । यथा गौतमस्तावन्ने वेत्ति वय पुनरवश्य वस्तुनो निश्चय नाधिगच्छाम इति ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसग्रहव्याख्याया
निदानस्थान प्रथमोऽध्यायः ।

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

सर्वरोगाणा सामान्येन निदानमुक्त्वा ज्वरादिविशेषेणोच्यते । तत्रापि ज्वरस्य प्राधान्यात् पूर्वमध्याय आरभ्यते ॥

अथातो ज्वरनिदान व्याख्यास्याम । इति हस्माहुरात्रेयादयो महर्षय' ॥

यद्यपि प्राग्रूपसप्राप्त्यादिकमुच्यते तथापि निदानेन प्राधान्याद्व्यपदेश ।

अष्टाभि' कारणैर्ज्वर' सजायते मनुष्याणा पृथग्दोषै समस्तै: सन्निपातितैरागन्तुना च ॥

एव ज्वरस्याष्टौ कारणानि । आगन्तुकारणस्य यद्यपि बहुविधत्वं तथाप्यन्यतन्त्रप्रसिद्धसंख्यानुरोधेनोक्तमविशेषेण । तत्र प्रथममेव तावद्दोषजा निर्दिश्यन्ते पश्चादागन्तुकारणम् ॥

तत्र यथोक्तैः प्रकोपनविशेषैः प्रकुपिता दोषाः प्रविश्यामाशयमूष्मणा मिश्रीभूयाममनुगम्य रसस्वेदवाहीनि स्रोतांसि पिधाय पित्तं तु द्रवत्वात्तप्तमिव जलमनलमुपहत्य सर्वेऽपि च दोषा पक्तारं स्वस्थानाद्बहिर्निरस्य सह तेन सकलमपि शरीरमभिसर्पन्तः तत्सपक्षोल्लब्धबलेन स्वेनोष्मणा नितरां देहोष्माणमेधयन्तोऽन्तस्स्रोतोमुखापिधानात् स्तम्भमादधाना बहिरपि स्वेदमपहरन्तः सर्वेन्द्रियाणि चोपतापयन्तो ज्वरमभिनिर्वर्तयन्ति ॥

तत्र यथोक्तैरित्यादेर्दोषा ज्वरमभिनिर्वर्तयन्तीति सबन्ध । यथोक्तै प्रकोपननिदानैरितिक्तकटुकादिभिः । ऊष्मणा आमाशयस्थेनाग्न्यभिधानेन । पित्तस्याय विशेष । यदुष्णमपि द्रवत्वादनलस्य जाठरस्योपहनन जलमिवोष्णम् । शेष सर्वदोषसाधारणम् । * दोषाणा स ऊष्मा येन पच्यते । तथा च दोषधातुषु स्वल्पा अनलभागाः प्रदर्शिता । अत्र च प्रतिरोगमध्यायेषु यत्पृथङ्निदानकीर्तन तद्व्याधेः स्वरूपाधिगमनाय चिकित्साकाले हेतुविपरीतौषधपरिज्ञानार्थं च सप्राप्तेरपि कीर्तन व्याधिपरिज्ञानाय चिकित्साकालेऽपि तथाविधसप्राप्त्यन्यथाकरणेन तत्सप्राप्तिकस्य रोगस्य विनाशो भवतीति प्रतिबोधनाय च । तथा च विपुलमतिर्वैद्योऽपचारस्वरूपविशेषात् तत्कार्यविशेषाद्दोषकार्यविशेषेभ्यश्च दोषाणा सप्राप्तौ ज्ञातायां गूढलिङ्गस्यापि व्याधेः स्वरूपमधिगच्छत्येव । तथा प्रतिरोगप्रदर्शितायां सप्राप्तेः स्वाध्यायोक्ताच्चिकित्सितात् प्रकारान्तरेणापि यतो विनाश कर्तुं पार्यते ततोवश्यमेव रोगोपशम । सर्वस्यामपि चिकित्सायां सप्राप्तिविनाशनमेव प्रधान प्रयोजनम् । तथा चोक्त ज्वरचिकित्सिते आमाशयस्थो हत्वाग्निं सामो मार्गान् पिधाय यत् । विदधाति ज्वर दोषस्तस्मात् कुर्वीत लङ्घनमिति ॥

तस्येमानि पूर्वरूपाणि ‡ मुखवैरस्यमन्नानभिलाषो गुरुगात्रत्वमालस्यमल्पप्राणता गतिस्खलन निद्राधिक्यमरतिरसूया हितोपदेशेषु प्रद्वेषो बालेषु मधुरेषु च भक्ष्येष्वम्ललवणकटुकाभिनन्दनमविपाकोऽङ्गमर्दः अश्रुपौराकुलत्वं साश्रुता जृम्भा विनामः क्लमो रोमहर्षः शब्दानलाम्बुशीतवातच्छायातपेष्वकस्मादिच्छाद्वेषौ च । तदनन्तर व्यक्तीभावो ज्वरस्येति । भवति चात्र ॥

मुखवैरस्यादीनि ज्वरस्य पूर्वरूपाण्यु-

* ननु पित्तस्योष्मा विद्यते वातश्लेष्मणो कुत ऊष्मा । न । शक्त्याख्येनोक्तत्वात् । अथ वा तयोरप्यूष्मा विद्यते भौमाप्याग्नेयवायव्याः पञ्चोष्माणः सनाभसा इति वचनात् इति जर्जटः ॥

‡ मुखवैरस्यमन्नानभिलाषलक्षणमभिधीयते इति जर्जटः ॥

देहदेशविशेषत कालविशेषतश्च वैषम्यमनेकरूपत्व भवति । तत्र तत्र च वाय्वाश्रेऽङ्गे तास्ता वायुकारणा वेदनाश्चला स्युः सुबोधम् । प्राजन प्रतोद मूर्ध्नि शिरसि अधिक वेदना । आस्यविरसत्व विशेषानाख्येयदुष्टरसत्वम् । मला मूत्रशकृत्स्वेदादय । त्वगादीना रूक्षारुणता । कासन्ठदिषो शुष्कत्व कफादीनामप्रवृत्ति । वातज्वरेऽनस्य क्षवथोर्मेह । सर्वस्य च रूपकीर्तन व्याधिस्वरूपविशेषपरिज्ञानाय पृथक् चिकित्सितप्रतिविधानाय च ॥

गपच्चासिरङ्गाना प्रलापः कटुवक्त्रता ।
दास्यपाक. शीतेच्छा भ्रमो मूर्छामदोऽरतिः
स्रंसः पित्तवमन रक्तष्ठीवनमम्लकः ।
कोठोद्गमः पीतहरितत्व त्वगादिषु ॥
निश्वासवैगन्ध्यमतितृष्णा च पित्तजे ।

युगपज्ज्वरव्याप्त्यादि पित्तजे भवतीति । रक्ताना कोठाना सोत्सेधाना मउद्गम ॥

रुचिर्जाड्य स्रोतोरोधोऽल्पवेगता ।
मुखमाधुर्य हृल्लेपश्वासपीनसा ॥
असृङ्छर्दन कास' स्तम्भः श्वैत्य त्वगादिषु ॥
षु शीतपिटकास्तन्द्रोदर्दः कफोद्भवे ।

सातिशया अरुचिजाड्यादयो रोगाः ज्वरे भवन्तीति । अल्पवेगता ज्वरस्य । हृल्लासो हृदयोत्क्लेशयुक्त' प्रसेकः छर्दन यथाभव कफादीनाम् ॥

काले यथास्व सर्वेषा प्रवृत्तिर्वृद्धिरेव वा ।
निदानोक्तानुपशयो विपरीतोपशायिता ॥

सर्वेषा वातपित्तकफज्वराणा यथास्व काले प्रागपराह्णवर्षाशर मध्यन्दिनशिशिरवसन्तादिके प्रवृत्तिरथवा वृद्धिर्भवति । इदमपि रूप यथा निदानरेगोक्तना वातज्वरे तिक्तादीना पित्तज्वरे कट्वादीना कफज्वरे मधुरादीना चानुपशयोऽसुखावहत्व यथास्वविपरीताना चोपशयत्व सुखानुबन्धित्वमिति ॥

पृथग्दोषाणा ज्वराणा लिङ्गमुक्त्वा मिश्रदोषजानामुच्यते ॥

यथास्व लिङ्गससर्गे ज्वरः ससर्गजोऽपि च ।

यथास्व लिङ्गससर्गे सति तावत् ज्वरस्तत्ससर्गजो विज्ञेय । तेन वातपित्तज्वरलिङ्गमिश्रीभावे वातपित्तज्वरो विज्ञेय । वातकफज्वरलिङ्गससर्गे वातकफज्वरश्च । एव पित्तकफेऽपीति यथास्वशब्दार्थ । अपि चेति समुच्चये ॥

शिरोऽर्तिमूर्छावमिदाहमोह-
कण्ठास्यशोषारतिपर्वभेदाः ।
उन्निद्रतावुद्भ्रमरोमहर्षा-
जृम्भातिवाक्त्व च चलात् सपित्तात् ॥
तापहान्यरुचिपर्वशिरोरुक्-
पीनसश्वसनकासविबन्धाः ।
शीतजाड्यतिमिरभ्रमतन्द्राः
श्लेष्मवातजनितज्वरलिङ्गम् ॥
शीतस्तम्भस्वेददाहाव्यवस्था
तृष्णा कास. श्लेष्मपित्तप्रवृत्ति' ।

मोहस्तन्द्रा लिप्ततिक्तास्यता च
ज्ञेय एव श्लेष्मपित्तज्वरस्य ॥

शिरोरुगादीनि वातपित्तज्वरलक्षणानि । तापहान्यादीनि वातश्लेष्मज्वरलक्षणानि । शीताद्यव्यवस्थादीनि पित्तश्लेष्मज्वरलक्षणानि । पित्तश्लेष्मप्रवृत्तिरिति ॥

सर्वज इत्यादिना सन्निपातज्वरो निर्णीयते ॥

सर्वजो लक्षणैः सर्वैर्दाहोऽत्र च मुहुर्मुहुः ।
तद्वच्छीतं महानिद्रा दिवा जागरणं निशि ॥
सदा वा नैव वा निद्रा मुहुः स्वेदोऽति नैव वा ।
गीतनर्तनहास्यादिविकृतेहाप्रवर्तनम् ॥
साश्रुणी कलुषे रक्ते भुग्ने लुलितपक्ष्मणी ।
अक्षिणी पिण्डिका पार्श्वमूर्धपर्वास्थिरुग्भ्रमः ॥
सस्वनौ सरुजौ कर्णौ कण्ठः शूकैरिवावृतः ।
परिदग्धा खरा जिह्वा गुरुस्रस्ताङ्गसन्धिता ॥
रक्तपित्तकफष्ठीवो लोठनं शिरसोऽतितृट् ।
कोठानां श्यावरक्तानां मण्डलानां च दर्शनम् ॥
हृद्व्यथा मलसंसङ्गः प्रवृत्तिर्वाल्पशोऽति वा ।
स्निग्धास्यता बलभ्रंशः स्वरसादः प्रलापिता ।
दोषपाकश्चिरात्तन्द्रा सततं कण्ठकूजनम् ।
सन्निपातमभिन्यासं तं ब्रूयाच्च हृतौजसम् ॥
वायुना कफरुद्धेन पिबमन्तः प्रपीडितम् ।
व्यवायित्वाच्च सौक्ष्म्याच्च वह्निर्मार्गं प्रवर्तते ॥
तेन हारिद्रनेत्रत्वं सन्निपातोद्भवे ज्वरे ।
दोषे विबद्धे नष्टेऽग्नौ सर्वसंपूर्णलक्षणः ॥
असाध्यः सोऽन्यथा कृच्छ्रो भवेद्वैकल्यदोऽपि वा

सर्वैर्लक्षणैः पृथक् संसर्गोक्तैः । अत्र च सन्निपातेऽयं विशेषः मुहुर्दाहो मुहुः शीतम् । मुहुः स्वेदः । विकृतगीतादीहाप्रवर्तनम् । अक्षिणी साश्रुणी इत्यादिलक्षणे । भुग्ने कनीनिकापाङ्गयोरतीक्ष्णे । पिण्डिकादीनां रुक् । परिदग्धेव परिदग्धा जिह्वा खरस्पर्शा च । गुर्वङ्गता स्रस्तसन्धिता च भवति । शिरसो लोठनं चलनम् । कोठा निर्मुक्ताः पिटकाप्रायाः । मलानां सङ्गोऽप्रवृत्तिः । अथवा सप्रात्यादिविशेषवशेन स्तोकस्तोकं प्रवृत्तिः । अथवातिप्रवृत्तिः । तस्य सन्निपातस्याभिन्यासहृतौजसौ पर्यायौ । स च सन्निपातज्वरो दोषे विबद्धेऽग्निरेऽग्नौ च नष्टे सति सर्वैर्लक्षणैः संपूर्णो भवति तदासाध्यः । अन्यथा दोषे चले बलवति चामावसंपूर्णलक्षणश्च भवति तदा कृच्छ्रसाध्यः । वैकल्यदो वा भवति ॥

अन्यश्च सन्निपातविशेषोत्थो ज्वरो यत्र यदा दोषैरेवसन्निविष्टैर्भवति तदेवंस्वरूपो भवति । कीदृगित्युच्यते ॥

अन्यश्च सन्निपातोत्थो यत्र पित्तं पृथक्स्थितम् ।
त्वचि कोष्ठेऽथवा दाहं विदधाति पुरोऽनु वा ॥
तद्वद्वातकफौ शीतं दाहादिर्दुस्तरस्तयोः ।

दोषत्रयेऽपि कुपिते यत्र पित्तं पृथग्वर्तते पृथग्वातकफौ । तत्र यदा पित्तं त्वचि वर्तते कोष्ठे वातकफौ तदा ज्वरवेगकाले पूर्वं दाहं विदधाति पश्चाच्छीतम् । यदा पुनस्त्वचि वातकफौ वर्तेते कोष्ठे पित्तं तदा पूर्वं

शीत विधत्तः पश्चाद्दाहम् । तयो शीतपूर्वदाहपूर्वयोर्दाहादिर्दुस्तर ॥

शीतादौ तत्र पित्तेन कफे स्यन्दितशोषिते ।
शीते शान्तेऽम्लको मूर्छा मदस्तृष्णा च जायते
दाहादौ पुनरन्ते स्युस्तन्द्राष्ठेववमिकफाः ।

शीतादौ पुन कोष्ठस्थेनोदीर्णेन पित्तेन कफे स्राविते शोषिते च सति शीते शान्ते पित्ताधिक्यादम्लकादिक जायते । मूर्छा मोहः । दाहादौ पुन कोष्ठे वातकफोदीर्णतया वेग कृत्वा दाहे शान्ते कफकार्याणि तन्द्रादीनि भवन्तीति दोषै सप्तविधो ज्वर उक्तः ॥

आगन्तुरभिघाताभिषङ्गशापाभिचारतः ।
चतुर्धात्र क्षतच्छेददाहाद्यैरभिघातजः ॥
श्रमाच्च तस्मिन् पवनः प्रायो रक्त प्रदूषयन् ।
सव्यथाशोफवैवर्ण्य सरुज कुरुते ज्वरम् ॥

आगन्तुरत्वग्रमश्चतुर्धा अभिघातादित । तत्र क्षतादिभिर्यै सोऽभिघातज । तस्मिन् हि क्षते पवन स्वभावात् प्रायो रक्त प्रदूषयन् सव्यथादिक ज्वर कुरुते । प्रायोग्रहण क्वचिद्व्यभिचारप्रदर्शनार्थम् ॥

ग्रहावेशौषधिविषक्रोधभीशोककामजः ।
अभिषङ्गाद् ग्रहेणास्मिन्नकस्माद्धासरोदने ॥
ओषधीगन्धजे मूर्छा शिरोरुक् श्वयथुः क्षवः ।
विषान्मूर्छातिसारास्यश्यावतादाहहृद्रुजः ॥
क्रोधात् कम्पः शिरोरुक् च प्रलापो भयशोकजे
कामान्मोहोऽरुचिर्दाहो ह्रीनिद्राधीधृतिक्षयः ॥
ग्रहादौ सन्निपातस्य भयादौ मरुतस्त्रये ।

कोपः क्रोधे तु पित्तस्य—

यो हि ग्रहावेशादिजो ज्वर सोऽभिषङ्गाद्विज्ञेय । ग्रहा देवादयो वक्ष्यमाणा । सुबोधम् । ग्रहादौ त्रये ग्रहौषधिविषलक्षणे सन्निपातस्य कोपो भवति । भयादौ त्रये भीशोककामाख्ये मरुतो वायोः कोपो भवति । क्रोधे कोपे पित्तस्य कोप ॥

—यौ तु शापाभिचारजौ ।
सन्निपातज्वरौ घोरौ तावसह्यतमौ मतौ ॥

शापेनाभिचारेण च यौ ज्वरौ तौ सन्निपातेन घोरौ भवत । तौ चातिशयेनासह्यौ मतावागमकर्तॄणाम् । शापमपराधाद्गुर्वादयो विदधति ॥

तत्राभिचारिकैर्मन्त्रैर्हूयमानस्य तप्यते ।
पूर्वं चेतस्ततो देहस्ततो विस्फोटतृड्भ्रमैः ॥
सदाहमूर्छैर्ग्रस्तस्य प्रत्यहं वर्धते ज्वरः ।
इति ज्वरोऽष्टधा दृष्टः—

अभिचारे त्वाभिचारिकैर्मन्त्रैरसु दहेति हूयमानस्य प्रथममेव चेतस्तप्यते । ततो देह । ततो विस्फोटादिग्रस्तस्य प्रत्यह ज्वरो वर्धते । इति दोषागन्तुभेदादष्टधा ज्वरो दृष्ट आयुर्वेदविद्भि ॥

—समासाद्द्विविधस्तु सः ॥
शारीरो मानस सौम्यस्तीक्ष्णोऽन्तर्बहिराश्रय
प्राकृतो वैकृतःसाध्योऽसाध्य सामो निरामक

एवमपि भवन् सक्षेपेण द्विविधः । शारीरो मानस इति द्विविध । सौम्य-

तीक्ष्ण इत्येवमपि द्विविध । अन्तराश्रयो बहिराश्रय इत्येवमपि । तथा प्राकृतो वैकृत साध्योऽसाध्य सामो निराम इति ॥

एषा शारीरादीना पूर्व शरीर इत्यादिना लक्षणमुच्यते ॥

पूर्वं शरीरे शारीरे तापो मनसि मानसे ।
पवने योगवाहित्वाच्छीत श्लेष्मयुते भवेत् ॥
दाहः पित्तयुते मिश्र मिश्रे—

श्लेष्मसयुते पवने पवनस्य योगवाहित्वात् ज्वरं शीत भवस्यर्थात् स एव सौम्य । एव पित्तयुते पवने दाह स ज्वरस्तीक्ष्णः । मिश्रे श्लेष्मसयुते पित्तसयुते च पवने मिश्र शीत दाह च । मिश्रे तूत्कर्षेण व्यपदेशात सौम्यतीक्ष्णद्वयाद्व्यतिरेक ॥

—अन्त' सश्रये पुन. ।
ज्वरेधिक विकाराः स्युरन्तःक्षोभो मलग्रह' ॥
बहिरेव बहिर्वेगे तापोऽपि च सुसाधता ।

अन्तरसश्रये ज्वरे अन्त कोऽष्ठेधिक विकारा' स्यु सत्यपि सर्वाङ्गोपतापे । बहिर्वेगे तु बहिरेव तापो नान्तर्विकारा । तत्र च सुसाधता । अर्थाद्गम्यतेऽन्तर्वेगे दुस्साधतेति । अपि चेति समुच्चये ॥

वर्षाशरद्वसन्तेषु वाताद्यै. प्राकृत क्रमात् ।
वैकृतोऽन्य सदुस्साध प्रायश्चप्राकृतोऽनिलात्
एकमार्गक्रियारम्भप्रवृत्तेर्महालयात् ।

यथाक्रमेण वर्षासु यो वातजो ज्वर स प्राकृत उच्यते । तथा शरदि पित्तजो ज्वर वसन्ते कफजश्च । अत उक्तादन्यो वैकृत स दुस्साधो भवति । प्रायोग्रहणमसाकल्यार्थम् । कथ वायुना य प्राकृत स एव दुस्साध इत्याह । एकमार्ग इत्यादि । एक मार्गो य क्रियाया आरम्भ तस्य प्रवृत्तेर्विपर्यासात् तथा महालयादपि । वैकृताना यदेव दुस्साधकारणत्व तदेवास्य प्राकृतस्यापि सत । ज्वरे तावत् पूर्व लङ्घनमुच्यते तन्नैकविधम् । तद्वायावप्रशमत एव रोगस्यान्य क्रियामार्गोऽन्यश्च दोषस्य । तथा वायुना प्रकुपितेन यदा निष्पद्यते नतो महालयाद्धेतो वायुना प्राकृतोऽपि ज्वर प्रायो दुस्साध ॥

यश्च प्राकृतो वातादिभिरुक्त स प्राधान्यापेक्षया यस्माद्दोषान्तरमपि तत्रानुबल भवत्यस्य प्रदर्शनार्थमुच्यते ॥

वर्षासु मारुतो दुष्ट' पित्तश्लेष्मान्वितो ज्वरम् ।
कुर्यात् पित्त च शरदि तस्य चानुबल कफ ॥
तत्प्रकृत्या विसर्गाच्च तत्र नानशनाद्भयम् ।
कफो वसन्ते तमपि वातपित्त भवेदनु ॥

वर्षास्वित्यादि । वर्षासु यदा मारुतो दुष्टो ज्वर कुर्यात्तदा पित्तश्लेष्मभ्यामन्वितो ज्वर कुर्यात् । नानन्वित । तदा ज्वरे वातिकोऽप्यवश्य पित्तश्लेष्माणौ सप्राप्त्यभिमुखौ भवत' । सहायबललाभात्तु ज्वरमनुभवत । शरदि च पित्त दुष्ट ज्वर कुर्यात् तस्य च पित्तस्य ज्वर कर्तुमभ्युद्यतस्य शरदनुबल कफो भवत्यस्य चोभयस्य हेतुद्वय तत्प्रकृत्या विसर्गाच्च । वर्षासु मारुतो

दुष्ट पित्तश्लेष्मान्वितो ज्वरं कुर्यादित्यत्र हेतु कालस्य तथाविधस्वभावत्वम् । पित्तं च शरदि तस्य चानुबलं कफ इत्यत्र हेतुर्निसर्गादिति । तत्र वातिके वर्षासु पित्तश्लेष्मानुगतत्वादनशनात् भयं नास्ति । तथा शरदि पैत्तिके पित्तकफानुबन्धत्वादनशनात् भयं नास्ति तत्र लङ्घनं विधेयमेवेत्यर्थः । वसन्ते कफो दुष्टो ज्वरं कुर्यात्तमपि कफमनु वातपित्तं भवेत् प्रकृत्या आदानत्वेऽपि शान्ताद्भयते । तथा कफजेऽप्यतिलङ्घनायत्नतो रक्षेदित्यर्थाल्लभ्यते ॥

साध्योऽसाध्य इति द्वैविध्यमुच्यते ॥

बलवत्स्वल्पदोषेषु ज्वरः साध्योऽनुपद्रवः ।
सर्वथा विकृतिज्ञाने प्रागसाध्य उदाहृतः ॥

बलवत्स्वल्पदोषेषु यो ज्वरोऽनुपद्रवश्च स साध्यः । उपद्रवा प्रलापभ्रमादयः । यस्त्वसाध्यः स प्राक् शारीरे विकृतव्याधिविज्ञानीये सर्वेण प्रकारेणोदाहृतो ज्वरो निहन्ति बलमानित्यादिना ॥

सामो निराम इति द्वैविध्यमुच्यते ॥

ज्वरोपद्रवतीक्ष्णत्वमग्लानिर्बहुमूत्रता ।
न प्रवृत्तिर्न विड्जीर्णा न क्षुत्सामज्वराकृतिः ॥
ज्वरवेगोऽधिकः तृष्णा प्रलापः श्वसनं भ्रमः ।
मलप्रवृत्तिरुत्क्लेशः पच्यमानस्य लक्षणम् ॥
जीर्णतामविपर्यासात् सप्तरात्रं च लङ्घनात् ।

ज्वरोपद्रवतीक्ष्णत्वमित्यादि सुबोधम् । पच्यमानता सामत्वादन्या । जीर्णता निरामत्वम् । सा च जीर्णता आमलक्षणात् ज्वरोपद्रवतीक्ष्णत्वादेर्विपरीताद्विज्ञेया । न केवलमत एव जीर्णता विज्ञेया यावत् सप्तरात्रलङ्घनाच्च जीर्णता ज्वरस्य विज्ञेया । तेनैतदुक्तं भवति । सप्तमादह्नः पूर्वमामलिङ्गाभावेऽपि यथासम्भवेन लङ्घनेन लङ्घितस्य जीर्णज्वरोक्तं न किञ्चिद्विधेयम् । तथा सप्ताहादूर्ध्वमप्यामलक्षणसद्भावे जीर्णज्वरोक्तं प्रतिषिध्यते इत्युभयमप्यामविपर्यासं सप्तरात्रलङ्घनं च जीर्णतालक्षणमिति ॥

बहुभिर्भेदैर्ज्वरस्य द्वैविध्यमुक्त्वा प्रकारान्तरेण पञ्चविधत्वमुच्यते ॥

ज्वरः पञ्चविधः प्रोक्तो मलकालबलाबलात् ।
प्रायः ससन्निपातेन भूयसा त्वपदिश्यते ॥
सन्ततः सततोऽन्येद्युस्तृतीयकचतुर्थकौ ।

ज्वर इत्यादि । एकोऽपि ज्वरो मलानां दुष्टानां वातादीनां बलवत्त्वादबलवत्त्वाच्च पञ्चधा भवति । मलशब्दो दोषवाची । तथा ज्वरकारणदोषकोपे यः कालो निमित्ततां याति तस्य बलवत्त्वादबलवत्त्वाच्च पञ्चधा भवतीति । तथा च प्रदर्शयिष्यते मलानां बलाबलम् । तुल्यदूष्यादिवर्धिताः सन्ततं कुर्युरित्यादि । तथा स प्रत्यनीको विषमं कुर्याद् वृद्धिक्षयान्वित इति । कालोऽपि यथोत्तरमित्याद्यनन्तरमेव वक्ष्यते । स पञ्चविधः प्रायः सन्निपातेन भवति । अपदिश्यते तु भूयसा दोषेण । वातिकादिविशेषेण योऽयं वक्ष्यमाणलक्षणः सन्ततादिः स प्रायेण सान्निपातिको भवतीति ।

प्रायोग्रहणं क्वचिद्व्यभिचारसूचनार्थम् । यथोक्तरूपेभ्य सन्ततादिभ्योऽन्यस्मात् परिदृश्यमानादव्यतिरेक । सन्तत इत्यादिना पञ्चाना नामान्युच्यन्ते ॥

धातुमूत्रशकृद्वाहिस्रोतसा व्यापिनो मलाः ।
तापयन्तस्तनु सर्वां तुल्यदूष्यादिवर्धिता ॥
बलिनो गुरव स्तब्धा विशेषेण रसाश्रिताः ।
सन्तत निष्प्रतिद्वन्द्वा ज्वर कुर्युः सुदुस्सहम् ॥

धातुमूत्रेत्यादिना सन्ततस्योत्पत्तिरुच्यते । एवभूता मला दुष्टा वातादय सन्तत ज्वर दुस्सह कुर्युरिति सबन्ध । धात्वादिवाहिस्रोतासि व्यापिनस्तथा तुल्यैर्दूष्यादिभिर्वर्धिता अत एव निष्प्रतिद्वन्द्वा । यथा वाताधिका दोषा दूष्येऽस्थ्नि देशे जाङ्गलेऽवलस्य पुरुषस्य काले वर्षासमौ विषमे वातप्रकृतेर्वृद्धस्य हीनसत्त्वस्य रूक्षादिसात्म्यस्येत्येवमादि । प्रतिपक्षैरखण्डितशक्तित्वाद्बलिन । सामत्वाद्गुरव । स्तब्धा ऊर्ध्वमधश्चानिस्सरणात् । विशेषेण रसाश्रिता अतिशयेन रसास्य धातुमाश्रिता । न रसवद्रक्तादीन् दूषयन्तीति विशेषग्रहणम् । सुदुस्सह सुतराममह्यमिति ।

मलाञ्ज्वरोष्मा धातून् वा स शीघ्र क्षपयस्तत ।
सर्वाकार रसादीनां शुध्याशुध्यापि वा क्रमात् ।
वातपित्तकफै सप्त दश द्वादशवासरान् ॥
प्रायोऽनुयाति मर्यादां मोक्षाय च वधाय च ।
इत्यग्निवेशस्य मत—

तस्मिंश्च सतते ज्वरोष्मा दृष्टादृष्टकारणविशेषवैचित्र्यात् सर्वप्रकारेण रसादीना शुध्या कदाचिन्मल क्षपयेदशुध्या वा रसादीना कदाचिद्धातून् क्षपयेदूष्मण क्षपणधर्मत्वात् । ततो हेतोर्वातादिभि क्रमाद्रसादीना शुध्या मलान् क्षपयन् सप्तादिवासरान् मोक्षाय मर्यादामनुयाति । रसादीना तु एवाकाराशुध्या धातून् क्षपयन् वधाय मर्यादामनुयाति । ज्वरोष्मा वाताधिक सप्त वासरान् । पित्ताधिको दश । श्लेष्माधिको द्वादशेति क्रमार्थ इत्यग्निवेशस्य मतम् ॥

—हारीतस्य पुनः स्मृतिः ॥

द्विगुणा सप्तमी यावन्नवम्येकादशी तथा ।
एषा त्रिदोषमर्यादा मोक्षाय च वधाय च ॥
शुध्यशुद्धौ ज्वर काल दीर्घमप्यनुवर्तते ।

हारीत पुनरेवमनुजानाति । चतुर्दश वासरान् वाताधिको मोक्षाय वधाय वा मर्यादामनुयाति ज्वरोष्मा । अष्टादश पित्ताधिक. । द्वाविंशति श्लेष्माधिक इति । यदा तु रसादीना मध्ये केषाञ्चिच्छुद्धिरशुद्धिश्च केषाञ्चित्तदा सततो ज्वरो न शुध्यति । नापि मारयति । केवल दीर्घकालमनुवर्तते । सा च रसादीना शुद्धिः सूत्रोक्तेन प्रकारेण ज्ञातव्या इति सबन्ध । इति सतत उक्तः ॥

कृशानामित्यादिना सततादिर्विषमज्वर उच्यते ॥

कृशानाव्याधिमुक्तानांमिथ्याहारादिसेविनाम्
अल्पोऽपिदोषोदूष्यादेर्लब्ध्वान्यतमतोबलम् ॥

समप्रत्यनीको विषमं कुर्याद्वृद्धिक्षयान्वितः ।

ये कृशा व्याधिमुक्ताश्च मिथ्याहारविहारसेविनश्च तेषामल्पोऽपि दोषो दूष्यादीनामन्यतमतो बलं लब्ध्वा सप्रत्यनीकः सप्रतिपक्षः क्षयवृद्धिभाग्विषमं सततादिचतुष्टयरूपं ज्वरं कुरुते । अथवा कृशानामित्यादिना भवन्त्यहि न पञ्चमं इत्येवमन्तेन ग्रन्थेन सततादीनां चतुर्णां ज्वराणां साधारणं रूपं सन्ततश्च विशिष्टता प्रदर्श्यते । कृशानामिति स्वाभाविकं दौर्बल्यम् । व्याधिमुक्तानामित्यवस्थाविशेषकृतम् । मिथ्याहारादिसेविनामित्याहारकृतं गृहीतम् । वृद्धिक्षयान्वितत्वे सप्रत्यनीकत्वं हेतुः । सदृशदूष्यादिप्रसादात् कदाचिद्वृद्ध्यान्वितः । प्रत्यनीकप्रसादाच्च कदाचित् क्षयान्वितः इति । अनेन चैतदुक्तं भवति । बलवान् दोषो दूष्यादीनां सर्वेषां सदृशानां बलं लब्ध्वा निष्प्रतिपक्षः सन्नविच्छिन्नोष्माणं सन्तताख्यं ज्वरमेकरूपं कुरुते । तद्वैपरीत्ये विषमं ज्वरं सततादिकम् । तत्र यदा दूष्यादीनि प्रभूतानि सदृशानि प्राप्नोति न सर्वाणि तदा सततज्वरं करोति । यानि त्वसदृशानि तानि प्रतिपक्षाणि यदा तु तत ऊनानि सदृशानि प्राप्नोति तदा क्रमेणान्येद्युष्कादीन् ॥

सूक्ष्मसूक्ष्मतरास्वेत्यादिना सततादीनां चतुर्णां विषमज्वराणां विच्छिन्नसंतापत्वे कारणमुच्यते ॥

सूक्ष्मसूक्ष्मतरास्वेषु दूरदूरतरेषु च ।
दोषो रक्तादिमार्गेषु शनैरल्पश्चिरेण यत् ।
याति देहं च नाशेषं भूयिष्ठं भेषजेऽपि च ।
क्रमोऽयं तेन विच्छिन्नसन्तापो लक्ष्यते ज्वरः॥

विषमो विषमारम्भक्रियाकालोऽनुपङ्गवान् ।

इह हि धातुवाहीनि स्रोतांस्युक्तानि । तानि च प्रतानसदृशानि । क्रमेण मूले मूले स्थूलान्यग्रेऽग्रे सूक्ष्माणि । तत्र सूक्ष्मास्वेषु सूक्ष्मतरास्वेषु च तथा दूरेषु दूरतरेषु च रक्तादिस्रोतस्सु यद्यस्मादल्पो दोषः शनैर्याति चिरेण च स्थानं प्राप्नोति निरशेषं च देहं न व्याप्नोति तेन कारणेन विषमो विच्छिन्नसन्तापो लक्ष्यते । अनेनैतदुक्तम् । प्रभूतो दोषोऽतिस्थूलमुखेषु स्रोतस्सु यद्यस्माच्छीघ्रं महानिम्ननिकटदेशेषु च गच्छन् सततज्वरमभिनिर्वर्तयति । अल्पस्तु दोषः सूक्ष्ममुखेषु महानिम्नाद्दूरेषु च रक्तादिमार्गेषु च गच्छन् शनैश्च गच्छन् सततं कुरुते । ततोऽप्यल्पः सूक्ष्मतरास्वेषु दूरतरेषु च गच्छन् अन्येद्युष्कमभिनिर्वर्तयति । ततोऽप्यल्पतरसूक्ष्मतमास्वेषु दूरतमेषु च गच्छन्नतिमन्दगतिरतिचिरेण गच्छंस्तृतीयकमभिनिर्वर्तयति । ततोऽप्यतिशयेन चतुर्थको वाच्यः । अत एव च व्याप्तेश्चिरेण दोषस्य वेगात् संतापस्य विच्छेदः । सन्ततादौ च प्रयुज्यमाने भेषजे भूयिष्ठमयमेव क्रमः । तेन सन्तते शीघ्रं भेषजेन दोषस्य प्राप्तेः शीघ्रं ज्वर उपशाम्यति । सततादौ तु क्रमेण दोषस्य दूरदूरतरस्रोतोनुगतत्वात् । तथैव भेषजेन चिरेण चिरतरेण चोपशमः । भूयिष्ठग्रहणं बाहुल्योपलक्षणार्थम् । तेन किञ्चिद्भेषजं प्रथममेव रसस्रोतांसि प्राप्य

सकलं शरीरं प्राप्नोति । विच्छिन्नस्तु धातुक्रमेण दूरतराणि स्थानानि गच्छति । तेन यतो हेतोर्विच्छिन्नसंतापस्तत एव विषमो ज्वरः । अतश्च विषमो यतो विषमारम्भक्रियाकालोऽनुषङ्गवान् । अनेनाह दर्शयति यथा सततं स्वेन रूपेण दुस्साधः । तथा सन्ततादिस्वरूपोऽपि विषमोऽनेन रूपेण दुस्साध एव । तेन विषम इत्यस्याः संज्ञायाः प्रवृत्तिनिमित्तमनेकरूपता कृच्छ्रसाध्यता च । विषमः असम आरम्भः प्रथमा प्रवृत्तिर्यस्य स विषमारम्भः । यथा चतुर्थके पर्वणा हेतुना पूर्वं जङ्घाभ्यां प्रभावं दर्शयेच्छिरसश्चानित्यपूर्वं प्रभावं दर्शयेदिति विषमारम्भः । विषमा क्रिया यत्र दोषस्यौषधस्य वा । दोषस्य यथा माही पित्तानिलान्मूर्ध्नि इत्यादि । औषधस्य यथा चिकित्सिते उक्तं साम मेध्यमनेन सह संवत्सोऽलिसेवित्यत्र विषमत्वं सन्तर्पणमपतर्पणं च । विषमकालोऽनियतपूर्वाह्णाद्यागमकालः । तथा च यः सततादिरेकस्मिन्नहनि पूर्वाह्णे भूतः सोऽन्यस्मिन्नपराह्णेऽपि भवन् दृष्ट इत्येतत्त्रयं विषमसंज्ञाया हेतुः । अनुषङ्गवानन्यः स्वल्पेनैव हेतुना निवृत्तः पुनरनुपज्यते एतदपि संज्ञाहेतुः ॥

दोषस्य मन्दगतित्वे च मन्दशक्तितायां च कारणमुक्त्वा सिद्धरूपेणोच्यते ॥

यथोत्तरं मन्दगतिर्मन्दशक्तिर्यथा यथा ।
कालेनाप्नोति सदृशान् स रसादींस्तथा तथा ।
दोषो ज्वरयति कृच्छ्रैश्चिराच्चिरतरेण च ।

यथोत्तरमित्यादि । यथोत्तरं धातुषु मन्दगतिः सन् दोषो मन्दशक्तिश्च यथा यथा चिरतरादिना कालेन सदृशान् रसादीन् प्राप्नोति तथा तथा कृच्छ्रः सन् चिराच्चिरतराच्च ज्वरयति । तेनैतदुक्तं भवति । प्रथमं वेगं रसादीनि स्रोतांसि स्थूलत्वानि प्राप्य यथोत्तरमभिनिवेशं सन्ततादिमादृश्यात् सन्ततमभिनिर्वर्तयन्ति । यत्र तु दूरसूक्ष्मस्रोतोगमनावेशाः दोषास्तापकरा दूरत्वे चिरमात्रेण तदा विच्छिन्नसन्तापः सततम् । तथा च रक्ताश्रयः पि इत्यादि वक्ष्यते ॥

अस्यैवार्थस्य स्पष्टीकरणाय भूमौ स्थितमित्यादिना दृष्टान्त उच्यते ॥

भूमौ स्थितं जलैः सिक्तं कालमेव प्रतीक्षते ।
अङ्कुराय यथा बीजं दोषबीजं रुजे तथा ॥

स्वकारणसामग्रीसम्पन्नं शालिबीजमङ्कुराय यथान्यस्य कालमपेक्षते तेन तथैव दोषबीजं रुजे कालमपेक्षते । भूम्या दोषाश्रयस्य सादृश्यं जलसेकेन सादृश्यं दूष्यस्य । तेनैतदुक्तम् । यावद्यावता कालेन सदृशदूष्यादिकं दोषो लभते तावत्तावता ज्वराख्यां रुजां जनयतीति ॥

वेगं कृत्वा विषं यद्वदाशये लीयतेऽबलम् ।
कुप्यत्यासबलं भूयः काले दोषविषं तथा ॥
एवं ज्वराः प्रवर्तन्ते विषमाः सततादयः ।

वेगं कृत्वेत्यादिना रुक्प्रशमे पुनर्भावे च दृष्टान्त उच्यते । यथा विषं वेगं कृत्वा

अचल सदाशये स्वे स्थाने लीयते पुनश्च सद्‌-शकारणवशादासनल सद्वेगाय स्वे काले कुप्यति तद्वद्दोपविषमपि ॥

एवमित्यादिना सूक्ष्मेत्यानुक्ता विषमज्वरसम्प्राप्तिं निगमयति ॥

दोष प्रवर्तते तेषां स्वे काले ज्वरयन् वली ।
निवर्तते पुनश्चैष प्रत्यनीकवलाबल ॥
क्षीणे दोषे ज्वरः सूक्ष्मो रसादिष्वेव लीयते ।
लीनत्वात्कार्श्यवैवर्ण्यजाड्यादीनादधाति तः

क्षीणे दोष इत्यादिना उक्तविशिष्ट-मन्तरा निवृत्तिं निगमयति । वेग कृत्वा दोषे क्षीणे ज्वर सूक्ष्म सन्नसादिषु लीयते । लीनत्वाच्च कार्श्यादीनादधाति नैव स्वास्थ्यम् ॥

लीनप्रसङ्गेनागतमपक्ष्योच्यते ॥

अतिलीनोऽतिमन्दत्वात् भवत्यहि न पञ्चमे ।

अतिलीन इत्यादि । एव कस्यचिदाशङ्का भवति यथा मज्जाश्रिते दोषे चतुर्थे दिवसे ज्वरो भवति एव शुक्रस्थिते दोषे पञ्चमे प्राप्तेन कश्चित् पञ्चमे विषमज्वरो दृष्ट इति । त प्रत्युच्यते । अतिलीन सन्नतिमन्दगतिश्च सत्कारप्रशादप-चयाच्च दोषो ज्वर नाभिनिर्वर्तयति । अनेनैव पष्ठादिषु शङ्का निरस्ता । मज्जान यावत्प्राप्तश्चतुर्थो यावद्दोपस्य शक्तिर्भवत्येव स्वभावो हेतु । यत्तु शुक्रस्थे ज्वरे तमसो दर्शनादि-लक्षणमुक्त तच्छुक्रमेवाधिष्ठाय दोपस्य ज्वर-कारणत्वम् । न तु धातुव्याप्ति क्रमेणेति ॥

दोषो रक्ताश्रयः प्रायः करोति सततं ज्वरम् ।
अहोरात्रस्य स द्विः स्यात्सकृदन्येद्युराश्रितः ॥
तस्मिन्मांसवहा नाडीर्मेदोनाडीस्तृतीयके ।
ग्राही पित्तानिलान्मूर्ध्नस्त्रिकस्य कफपित्ततः ॥
स पृष्ठस्यानिलकफात् स चैकाहान्तरः स्मृतः ।

अनन्तरं सततादीना विशेष उच्यते । प्रायो बाहुल्येन रक्ताश्रयो दोषः सततज्वर करोति । प्रायोग्रहण रसाश्रितत्वप्रतिषेधनिवारणाय । रसाश्रितत्वस्य सकलज्वरसाधारणत्वात् । एव सर्वेषु ज्वरेषु वाच्यम् । स च सतत अहोरात्रस्य मध्ये द्वौ वारौ स्यात् । अन्येद्यु पुनरहोरात्रस्य सकृदेकवार वेग करोति । तस्मिन्दोषा मासवहा नाडीराश्रिता । तृतीयके ज्वरे मेदोवहा नाडीराश्रिता । पित्तानिलादधिकान्मूर्ध्नः ग्राही भवति । तत्र चागन्तुत्वात्तु दोषस्य वैषम्यम् । कफपित्तात्त्वधिकात्त्रिकस्य प्रविासन्धेर्ग्राही भवति । अनिलकफात्तु स ज्वर पृष्ठस्य ग्राही । स च तृतीयक एकाहान्तर स्मृत । सर्वस्य दोषस्यागन्तुत्वादल्पबलत्वम् ॥

चतुर्थको मले मेदोमज्जास्थ्यन्यतमस्थिते ।
मज्जस्थ एवेत्यपरे प्रभाव स तु दर्शयेत् ॥
द्विधाकफेनजङ्घाभ्याप्रथमशिरसोऽनिलात् ।
गम्भीरधातुचारित्वात् सन्निपातेन सभवात् ॥
तुल्योन्त्र्यापाच्च दोषाणा दुश्चिकित्स्यश्चतुर्थकः

चतुर्थको ज्वरो मले दोषे मेद अ-स्थ्यन्यतमस्थे भवति । कदाचिन्मेदस्थे अथवा मज्जस्थे अथवा अस्थिस्थ इति । अपरे पुन-

6

राचार्यो मज्जस्थ एव दोषे चतुर्थको द्विधा प्रभावं दर्शयेत् । कफेनाधिकेन पूर्वं जङ्घाभ्यां प्रभावं दर्शयेत् । अनिलात्तु पूर्वं शिरसः रोगस्वभावात् । पित्तस्यानुद्रेक । गम्भीरधातुचारित्वादित्यादि सुबोधम् ॥

अस्थिमज्जोभयगते चतुर्थकविपर्ययः ।
त्रिधा व्यहं ज्वरयति दिनमेकं तु मुञ्चति ॥

चतुर्थकविपर्ययो नाम्ना ज्वरोऽस्थिमज्जाख्योभयगते दोषे भवति । अस्य च दोषाश्रयानतिवृत्तेर्दिनसंख्यानतिक्रमाद्धेतुश्चतुर्थकान्तर्भावः । केवलमुभयाश्रयत्वं व्यहं ज्वरणं च विशेषः । स चतुर्थकविपर्ययस्त्रिधा भवति । वातेनाधिकेन पित्तेन श्लेष्मणा वा । न तु चतुर्थकवत् द्विधा । तत्र त्रिविधं प्राथम्यवैषम्याभावात् पूर्ववत् प्रभावमुखेन नोक्तम् । केवलं दोषलक्षणदर्शनेन बोद्धव्यम् । इत्युक्ताः सन्ततादयो ज्वराः ॥

एषां च सन्ततादीनामेकरूपता दृष्टा यत् स ततादि यतमरूपो भूत्वा यतमरूपो भवतीति पृष्ट इदमाह ॥

बलाबलेन दोषाणामन्नचेष्टादिजन्मना ।
ज्वरः स्यान्मनसस्तद्वत्कर्मणश्च तदा तदा ॥

बलाबलेनेत्यादि । दोषाणामन्नचेष्टादिजन्मना बलाबलेन मनसश्च बलाबलेन पूर्वजन्मकृतस्य च कर्मणो बलाबलेन तदा तदा ज्वरः स्यात् । एवमुक्तं भवति । दोषोऽयलसन्ततादन्यतमभूमिकास्थोऽन्यतमस्मात् बलं लब्ध्वा पूर्वां पूर्वतरां वा भूमिकामामादयति । तथा बलवान्दोषोऽन्नाद्यन्यतमजन्मना अबलवत्त्वेन पूर्वां पूर्वतरां वा भूमिकामपहायोत्तरामुत्तरतरां वा गृह्णाति । आदिग्रहणात् देशकालादीनां ग्रहणम् । मनश्च बलवद्दोषज्वरहानिकृदिति वक्ष्यते ॥

उत्क्लेश इत्यादिना रसाद्याश्रयविशेषेण ज्वरस्य लक्षणमुच्यते ॥

उत्क्लेशो गौरवं दैन्यं भङ्गोऽङ्गानां विजृम्भणम् ।
अरोचको वमिः सादः सर्वेऽस्मिन्नुसगे ज्वरे ॥
रक्तनिष्ठीवनं तृष्णा रक्तोष्णपिटकोद्गमः ।
दाहरागभ्रममदप्रलापा रक्तसंश्रिते ॥
तृड्ग्लानिः सृष्टवर्चस्त्वमन्तर्दाहो भ्रमस्तमः ।
दौर्गन्ध्यं गात्रविक्षेपो मांसस्थे मेदसि स्थिते ॥
स्वेदोऽतितृष्णा वमनं स्वगन्धस्यासहिष्णुता ।
प्रलापो ग्लानिररुचिरस्थिस्थे त्वस्थिभेदनम् ॥
दोषप्रवृत्तिरूर्ध्वाधःश्वासाङ्गाक्षेपकूजनम् ।
अन्तर्दाहो बहिःशैत्यं श्वासो हिध्मा च मज्जगे ॥
तमसो दर्शनं मर्मच्छेदनं स्तब्धमेढ्रता ।
शुक्रप्रवृत्तिर्मृत्युश्च जायते शुक्रसंश्रये ॥
उत्तरोत्तरदुस्साध्याः पश्चात्रान्त्यौ तु वर्जयेत् ।
प्रलिम्पन्निव गात्राणि श्लेष्मणा गौरवेण च ॥
मन्दज्वरः प्रलेपस्तु सशीतः स्यात्प्रलेपकः ।
नित्यं मन्दज्वरो रूक्षः शीतः कृच्छ्रेण सिध्यति ॥
स्तब्धाङ्गः श्लेष्मभूयिष्ठो भवेद्वातबलासकः ।
हरिद्राभेकवर्णाभस्तद्वर्णं यः प्रमेहति ॥
स वै हारिद्रको नाम ज्वरभेदोऽन्तकः स्मृतः ।
कफवातौ समौ यस्य हीनपित्तस्य देहिनः ॥
तीक्ष्णो वा यदि वा मन्दो जायते रात्रिकोज्वरः

दिवाकरा पीतजले व्यायामाच्च निशोषिते ॥
शरीरे नियतवाताज्ज्वरः स्यात् पूर्वरात्रिकः।
आमाशये यदा दुष्टे श्लेष्मपित्ते व्यवस्थिते ।'
तदार्धे शीतळ देहे त्वर्धश्चोष्ण प्रजायते ।
काये पित्त यदा दुष्ट श्लेष्मा चान्ते व्यवस्थित
उष्णत्व तेन देहस्य शीतत्व करपादयोः ।

रसगे ज्वरे सर्वस्मिन् वातादिसभवे उत्क्लेशादीनि भवन्ति । रक्तनिष्ठीवनादीनि रक्तस्थे। मदो वक्ष्यमाणलक्षण । मासस्थे तृड्ादीनि। मेदस्थे स्वेदादीनि। स्वेद शरीरोद्भव । अस्थिस्थे अस्थिभेदादीनि। ऊर्ध्वमधश्च प्रवृत्तिर्दोषस्य कफादे । मज्जगतेऽन्तर्दाहादीनि। शुक्रसंश्रये ज्वरे तमसो दर्शनादीनि जायन्ते । अत्र धात्वाश्रयेषु पूर्वादुत्तरोत्तरो दुस्साधः । रसाश्रितो दुस्साध । ततोऽपि रक्तसमाश्रित । ततो मासंसमाश्रित. । ततो मेदः सश्रय । ततोऽस्थिस्थ इत्यर्थ । अन्त्यौ मज्जशुक्रसश्रयौ वर्जयेत् । चरकाचार्यस्तु मज्जगतस्य कृच्छ्रसाध्यत्व मन्यते । प्रलिम्पन्निलादि सुबोधम् ॥

धातून् प्रक्षोभयन् दोषो मोक्षकाले विलीयते।
ततो नरः श्वसन् स्विद्यन् कूजन् वमति चेष्टते॥
वेपते प्रलपत्युष्णैश्शीतैश्चाङ्गैर्हतप्रभ' ।
विसञ्ज्ञो ज्वरवेगार्तः सक्रोध इव वीक्षते ॥
सदोषशब्दञ्च शकृद्द्रव सृजति वेगवत् ।

सर्वस्मिश्च ज्वरे ज्वरकारणो दोष ज्वरमोक्षकाले धातून् प्रक्षोभयन् विलीयते । ततो धातुप्रक्षोभादनन्तरमिदमिद कुरुते । श्वसन्निलादि सुबोधम् ॥

देहो लघुर्व्यपगतक्लममोहतापः
पाको मुखे करणसौष्ठवमव्यथत्वम् ।
स्वेदः क्षवः प्रकृतियोगि मनोऽन्नलिप्सा
कण्डूश्च मूर्ध्नि विगतज्वरलक्षणानि ॥

इति ज्वरनिदान नाम द्वितीयोऽध्याय ॥

देहलघुत्वादीनि विगतज्वरस्य पुरुषस्य लक्षणानि । स्वेदः शरीरजः ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसमहव्याख्याया
निदानस्थाने द्वितीयोऽध्याय ॥

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

ज्वरसन्तापाद्रक्तपित्तमित्युक्तमत क्षिप्रकारित्वाच्च ज्वरानन्तर्येण रक्तपित्तनिर्णयायाध्यायारम्भ । रक्तपित्तवच्च कासस्यापि यतः क्षिप्रकारित्वमत सोऽप्यस्मिन्नेवाध्याये निर्णीयते।

अथातो रक्तपित्तकासनिदान व्याख्यास्याम' । इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षय' ॥

भृशोष्णतीक्ष्णकट्वम्ललवणातिविदाहिभिः ।
कोद्रवोद्दालकैश्चान्नैस्तद्युक्तैरतिसेवितैः ॥
कुपित पित्तलै. पित्त द्रव रक्त च मूर्छिते ।
ते मिथस्तुल्यरूपत्वमागम्य व्याप्नुतस्तनुम् ॥
पित्त रक्तस्य विकृतेः ससर्गाद्दूषणादपि ।

गन्धवर्णानुवृत्तेश्च रक्तेन व्यपदिश्यते ॥
प्रभवत्यसृजः स्थानात् प्लीहतो यकृतश्च तत् ।

भृशोष्णतीक्ष्णादिभिः कोद्रवोद्दालकैश्च सशुक्तैरतिसेवितैः पित्तं द्रवं कुपितं रक्तं च तनु शरीरं व्याप्नुतः । किं कृत्वाह । रक्तपित्ते द्वे अपि मूर्छिते परस्परं प्राप्ते । तुल्यरूपत्वं सवर्णतामागम्य तनुं व्याप्नुतः । रक्तपित्तसंज्ञाया पित्तं रक्तस्येत्यादिना हेतुरुच्यते । तत्र पित्तं रक्तविकारत्वेन वा रक्तमिश्रभावाद्वा दूषणाद्वा रक्तगन्धाद्यनुवृत्तेर्वा सर्वमेतत् संभवतीत्यर्थः । तच्च रक्तपित्तमसृजः स्थानात् प्रभवति । प्लीहतो यकृतश्च प्रभवति । एतेषां तत्प्रभवयोग्यत्वमित्यर्थः ॥

शिरोगुरुत्वमरुचिः शीतेच्छा धूमकोऽम्लकः
छर्दिश्छर्दितबीभत्स्य कासश्वासौ भ्रमः क्लमः ॥
लोहलोहितमत्स्यामगन्धास्यत्वं स्वरक्षयः ।
रक्तहारिद्रहरितवर्णता नयनादिषु ॥
नीललोहितपीतानां वर्णानामविवेचनम् ।
स्वप्ने तद्वर्णदर्शित्वं भवत्यस्मिन् भविष्यति ॥

शिरोगुरुत्वादीनि भविष्यद्रक्तपित्तलिङ्गानि । धूमको धूमस्योद्गिरणम् । अम्लकोऽम्लस्येव । तथा छर्दितस्य वान्तस्यातिबीभत्सस्य दर्शनादिभिरुद्वेगकर्तृत्वात् । आमगन्धः प्रसिद्धः । हरितं शाद्वलवर्णं ॥

ऊर्ध्वं नासाक्षिकर्णास्यैर्मेढ्रयोनिगुदैरधः ।
कुपितं रोमकूपैश्च समस्तैस्तत् प्रवर्तते ॥

तच्च रक्तपित्तं कारणविशेषाद्यदोर्ध्वं प्रवर्तते तदा यथाबलं नासादिभिः प्रवर्तते । यदा त्वधस्तात्तदा मेढ्रादिभिः । सर्वत्र च यदा तदा रोमकूपैरपि समस्तैः प्रवर्तते ॥

ऊर्ध्वं साध्यं कफाद्यस्मात्तद्विरेचनसाधनम् ।
बह्वौषधं च पित्तस्य विरेको हि वरौषधम् ॥
अनुबन्धी कफो यश्च तत्र तस्यापि शुद्धिकृत् ।
कषायाः स्वादवोऽप्यस्य विशुद्धश्लेष्मणो हिताः
किमु तिक्ताः कषाया वा ये निसर्गात्कफापहाः ॥

तयोर्द्वयोरूर्ध्वाधोगयोरूर्ध्वं प्रवृत्तं साध्यम् । यस्मात्तदूर्ध्वगतं कफाद्धेतोर्भवति । रक्तपित्ते च रोगस्वभावविशेषाद्दोषस्य शोधनेन विपरीतनयनाय यदूर्ध्वगे विरेचनं तत्पित्तस्य वाबह्वौषधम् । यश्च तत्रानुबन्धी कफस्तस्यापि विरेकः शुद्धिकृत् । रक्तपित्ते च विशुद्धश्लेष्मणोऽस्य पुरुषस्य मधुराः कषायाः स्वादवः कफादविपरीता अपि रोगस्वभावाद्धिताः । किं पुनस्तिक्ताः कषाया ये कफापहस्वभावाः । तथोर्ध्वगं बह्वौषधविशिष्टानां कफघ्नानामपि पथ्यत्वादतस्तत् साध्यम् ॥

अधोयाप्यं चलाद्यस्मात्तत्प्रच्छर्दनसाधनम् ।
स्वल्पौषधं च पित्तस्य वमनं न वरौषधम् ।
अनुबन्धी चलो यश्च शान्तयेऽपि न तस्य तत् ।
कषायाश्च हितास्तस्य मधुरा एव केवलम् ॥

यत्त्वधःप्रवृत्तं तद्याप्यम् । यस्मात्तदधोगतं चलाद्वायोर्भवति । तत्र च रोगस्वभावाद्दोषस्योर्ध्वनयनाय वमनं पथ्यम् । तत् पित्तस्यानौषधं दोषस्वभावात् । यश्च-

तत्रानुबन्धी वायुरुक्तस्तस्यापि वमन शान्तये न भवति । किञ्च शोधनमप्यपथ्यम् । तस्य च मधुरा एव कपाया हिता वातपित्तहितत्वात् । अन्येपामम्लादीना दोपाणा च पित्ते वायौ चापथ्यत्वम् । तच स्वल्पौपध वातपित्तहराणामेव पथ्यत्वात् । अतोऽधोग रक्तपित्त याप्य भवतीति ॥

कफमारुतससृष्टमसाध्यमुभयायनम् ।
अशक्यप्रातिलोम्यत्वादभावादौपधस्य च ॥
न हि सशोधन किञ्चिदस्त्यस्य प्रतिलोमनम् ।
शोधन प्रतिलोम च रक्तपित्ते भिपग्जितम् ॥
एवमेवोपशमन सर्वशो नास्य विद्यते ।
ससृष्टेपु हि दोपेपु सर्वजिच्छमन हितम् ॥

यत्तूभयमार्ग युगपदूर्ध्वमधश्च प्रवृत्त तत् कफमारुतससर्गान् भवति । तदसाध्यम् । यस्मात्तदशक्यप्रातिलोम्यम् । दोपस्य विपरीतनयन तत्र न सभवतीत्यर्थ । वमनमूर्ध्वप्रवृत्तत्वादपथ्यम् । अध प्रवृत्तत्वाच्च विरेचनम् । तथाविधञ्चौपध न विद्यते यत्तत्र सर्वथा पथ्यम् । न हीत्यादिना अशक्यप्रातिलोम्यत्वे युक्तिरुच्यते । ससृष्टेष्वित्यादिना चौपधाभाव ॥

तत्र दोपानुगमन सिरास्व इव लक्षयेत् ।
उपद्रवाश्च विकृतिज्ञानत'—

तत्र च रक्तपित्ते दोपानुगमन वातानुबन्ध सिरास्व इव लक्षयेद्वातात्च्छ्यावारुण रूक्षमित्यादिना लक्षणेन । तत्र चोपद्रवान्विकृतव्याधिविज्ञानीयाल्लक्षयेद्रक्तपित्त श्च रक्तमित्यादिना लक्षणेन । इत्युक्त रक्तपित्तम् ॥

—तेपु चाधिकम् ॥
आशुकारी यतः कासस्तमेवातः प्रवक्ष्यते ॥

तेपु च रक्तपित्तोपद्रवेपु मध्ये यत कास आशुकारी अतस्तमेव प्रवक्ष्यते । तत्रस्थैव ग्रन्थे वक्ष्यत इत्यर्थ । आशुकारित्वेनेन स्वय तन्त्रकृत् कासस्य निर्णयप्रसङ्ग दर्शयति । आशु स्वकर्म करोतीत्याशुकारी ॥

पञ्च कासाः स्मृता वातपित्तश्लेष्मक्षतक्षयैः ।
क्षयायोपेक्षिताः सर्वे बलिनश्चोत्तरोत्तरम् ॥

वातादिभेदेन तद्विद्भि पञ्च कासा स्मृताः । सर्वे च कासा उपेक्षिता अनुपक्रान्ता क्षयाय मरणाय वा भवन्ति । उक्तेन वातादिक्रमेण यथोत्तर बलिन । वातकासात् बलवान् पित्तकास । तत कफकास । यावदुर क्षतकासाद्राजयक्ष्मकास इति । क्षयकासश्चात्र प्रधानत्वान्निर्णीयते न राजयक्ष्मा । वातेत्यादिना कासस्यादितो निदानमुक्तम् ॥

तेपा भविष्यतामित्यादिना पूर्वरूपमुच्यते ॥

तेपा भविष्यता रूप कण्ठे कण्ड्ररोचकः ।
शूकपूर्णाभकण्ठत्वमस्वास्थ्य हृदयस्य च ॥

स्पष्टम् ॥

कपायविज्जलेत्यादिना सप्राप्तिविशेपवशेन रूपविशेप उच्यते ॥

कपायविज्जलासात्म्यरूक्षाम्ललवणोपणैः ।

रूक्षशीतगुरुस्निग्धोत्क्लेदिपर्युषिताशनैः ॥
धारणोदीरणायासरात्र्यहःस्वप्नजागरैः ।
अन्यैश्च तद्विधैर्धातुक्षयावरणकारिभिः ॥
क्रुद्धः प्रतिहतोऽपाने यदाऽपानः प्रपद्यते ।
ऊर्ध्वं रसस्य सः स्थाने तिष्ठन्नुरसि पीड्यते ॥
उदानेन सजस्तत्र कण्ठे चानुप्रपूर्यं च ।
वाहिनीर्गलमूर्धस्थास्ततोऽङ्गान्युत्क्षिपन्निव ॥
क्षिपन्निवाक्षिणी पृष्ठमुरः पार्श्वे च पीडयन् ।
विवृतत्वान्मुखेनैति भिन्नकांस्योपमध्वनिः ॥
यस्मात्तस्मात्स वर्णाजोबलमांसक्षयावहः ।

सम्प्राप्तिं कारणपरायत्तत्वात् कषायादिकीर्तिनम् । विजलं हिमपिच्छिलप्रायो गुणविशेषः । रक्तमांसादीनां यत् क्लेदमावहति तदुत्क्लेदि । धारणोदीरणे वातादिवेगानाम् । अन्यैश्चैवंप्रकारैः कैश्चित् धातुक्षयकारिभिः । कैश्चित् स्रोतसामावरणकारिभिर्वायुः क्रुद्धः सन् यदाऽपानप्रतिहतत्वादिना रूपेण कासाख्यो भवति तदा वर्णादिक्षयावहो भवति । सर्वत्रैव वायोर्धातुक्षयात् कोपः मार्गस्यावरणेन वा । एवं चापानो नाम वायुः कुपितः सजातीय एवापाने कारणविशेषवशाच्च प्रतिहतः सन् ऊर्ध्वमुपरि वर्तते । स चापानः ऊर्ध्वं प्रवृत्तः सन् रसस्थाने उरसि स्थितिशील सन् तत्स्थानेनोदानाख्येन पीड्यते । पीडितश्च तत्र रसस्थाने उरसि कण्ठे च सजन् सक्तिमाप्नुवन् तत्रस्था मूर्धस्थाश्च वाहिनीः सिराः अनुप्रपूर्य अङ्गान्युत्क्षिपन्निवेत्यादि सुबोधम् ॥

हेतुभेदादित्यादिना वातैककारणस्यैकरूपस्यापि कासस्य रुक्शब्दादिभेदत्वे कारणमुच्यते ॥

हेतुभेदात् प्रतीघातभेदो वायोः सरंहसः ।
यद्रुजाशब्दवैषम्यं कासानां जायते ततः ॥

वायोः सरंहसः सवेगस्य हेतुभेदात् कारणनानात्वात् प्रतीघाते भेदः यस्मात्ततः कासानां रुजाशब्दादीनां वैषम्यं जायते । तेनैतदुक्तं भवति । वायुः स्वभावेन सवेगः स च वेगो नानाविधकारणवशादूनाधिको भवति । यश्च तस्य प्रतिहन्ता स कारणविशेषवशान्नानाविधे देहस्थाने नानाविधं प्रतीघातं करोति । स एव च प्रतीघातो रुजाशब्दयोर्निमित्तमतो रुजाशब्दयोर्वैषम्यमिति ॥

कुपित इत्यादिना पञ्चानां कासानां वातादिक्रमेण लक्षणमुच्यते ॥

कुपितो वातलैर्वायुः शुष्कोरःकण्ठवक्त्रताम् ।
हृत्पार्श्वोरःशिरःशूलं मोहक्षोभस्वरक्षयान् ॥
करोति शुष्ककासं च महावेगरुजास्वनम् ।
सोऽङ्गहर्षी कफं शुष्कं कृच्छ्रान्मुक्त्वाऽल्पतां व्रजेत् ॥
पित्तात् पीताक्षिकफता तिक्तास्यत्वं ज्वरो भ्रमः ।
पित्तासृग्वमनं तृष्णा वैस्वर्यं धूमको मदः ॥
प्रततं कासवेगेन ज्योतिषामिव दर्शनम् ।
कफादुरोऽल्परुङ्मूर्धहृदयं स्तिमितं गुरु ॥
कण्ठोपलेपः सदनं पीनसच्छर्द्यरोचकाः ।
रोमहर्षो घनस्निग्धश्वेतश्लेष्मप्रवर्तनम् ॥

सर्वेषां कासानामेका सम्प्राप्तिः । कारणविशेषाद्दोषानुबन्धः । कुपित इत्यादि

वातकासलक्षणम् । पीताक्षिकफतादि पैत्तिके उरोऽल्पम्गित्यादि कफजे ॥

क्षतकासलक्षणमुच्यते ॥

युद्धाद्यैः साहसैस्तैस्तै सेवितैरयथाबलम् ।
उरस्यन्तःक्षते वायुः पित्तेनानुगतो बली ॥
कुपितः कुरुते कासं कफं तेन सशोणितम् ।
पीतं श्यावं च शुष्कं च ग्रथितं कुथितं बहु ॥
ष्ठीवेत् कण्ठेन रुजता विभिन्नेनेव चोरसा ।
सूचीभिरिव तीक्ष्णाभिस्तुद्यमानेन शूलिना ॥
पर्वभेदज्वरश्वासतृष्णावैस्वर्यकम्पवान् ।
पारावत इवाकूजन् पार्श्वशूली ततोऽस्य च ॥
क्रमाद्वीर्यं रुचिः पक्तिर्बलं वर्णश्च हीयते ।
क्षीणस्य सासृङ्मूत्रत्वं स्याच्च पृष्ठकटीग्रहः ॥

युद्धाद्यैस्तैस्तैस्साहसैरयथाबलं बलाधिककाया-ससेवितैर्वायुः कुपितस्तैरेव साहसैरुरस्यन्तःक्षते सति । किंभूतो वायुः । पित्तेनानुगतो बली च कासं कुरुते इति सम्बन्धः । तेन कासेन पुरुषः सशोणितत्वादियुक्तं कफं ष्ठीवेद्वमेत् । कुथितं छिन्नम् । कण्ठेन रुजता उरसा च विभिन्नेनेव । सूचीभिरिव तीक्ष्णाभिस्तुद्यमानेनोरसा शूलिना च । किंभूतः ष्ठीवेदाह । पर्वभेदादिमान् । अस्य च कासिनोऽनन्तरं क्रमाद्वीर्यादयो हीयन्ते । एवं च क्षीणस्य सरक्तमूत्रत्वं पृष्ठकटीग्रहश्च स्यादिति क्षतकासलक्षणम् ॥

क्षयकासलक्षणमुच्यते ॥

वायुप्रधानाः कुपिता धातवो राजयक्ष्मिणः ।
कुर्वन्ति यक्ष्मायतनैः कासं ष्ठीवेत् कफं ततः ॥
पूतिपूयोपमं पीतं विस्रं हरितलोहितम् ।
लुप्येते इव पार्श्वे च हृदयं पततीव च ॥
अकस्मादुष्णशीतेच्छा बह्वाशित्वं बलक्षयः ।
स्निग्धप्रसन्नवक्त्रत्वं श्रीमद्दर्शननेत्रता ॥
ततोऽस्य क्षयरूपाणि सर्वाण्याविर्भवन्ति च ।

राजयक्ष्मवतः पुरुषस्य वायुप्रधाना धातवो वातान्यो यक्ष्मायतनैर्वक्ष्यमाणैः राजयक्ष्महेतुभिः सर्वे कुपिताः कासं कुर्वन्ति ततः पुरुषः पूतिपूयोपमत्वादियुक्तं कफं ष्ठीवेत् । पार्श्वे लुप्येते इवापनीयेते इवाकस्मात् झटिति । ततोऽनन्तरमस्य च कासिनः सर्वाणि राजयक्ष्मरूपाण्याविर्भवन्ति ॥

इत्येषः क्षयजः कासः क्षीणानां देहनाशनः ।
याप्यो वा बलिनां तद्वत् क्षतजोऽभिनवौ तु तौ ॥
सिध्येतामपि सानाथ्यात्—

इत्येवरूप एषः क्षयजः कासः क्षीणानामवश्यं देहनाशन एव । बलिनां पुनर्याप्यो वा देहनाशनो वा । तद्वत् क्षयजवत् क्षतजोऽपि कासो विज्ञेयः । क्षीणानां देहनाशनो बलिनां पुनर्याप्यो वा देहनाशनो चेति । इत्येव क्षतक्षयकासौ न सिध्यतः सानाथ्यादभिनवौ सिध्येतामपि । न सिध्यतः । सानाथ्यात् चिकित्सासम्पत्ते ॥

—साध्या दोषैः पृथक् त्रयः ।
मिश्रा याप्या द्वयात्सर्वे जरसा स्थविरस्य च ॥

तेषां च कासानां मध्ये पृथग्दोषैस्त्रयः कासा वातपित्तश्लेष्मप्रभवा साध्याः । द्वयात् संसर्गाद्ये कासास्ते मिश्रा याप्यास्

मिश्रलक्षणा भवन्ति ते च याप्या । सन्निपातकासोऽचिकित्स्यत्वात्रोपदिष्टः । सर्वे च कासा पृथग्द्वयाश्च स्थविरस्य जरया हेतुभूतया याप्या दोषोपधाक्षमत्वात् ॥

कासाच्छ्वासक्षयच्छर्दिस्वरसादादयो गदाः ।
भवन्त्युपेक्षया यस्मात्तस्मात्तं त्वरया जयेत् ॥

इति निदाने तृतीयोऽध्यायः ॥

सर्वश्च सर्वदा कासस्त्वरया जेय । यतस्तस्य कासस्योपेक्षया स कासो रोगबलादेव श्वासादीना गदाना हेतुता यातीति ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसङ्ग्रहव्याख्याया निदाने तृतीयोऽध्याय ।

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

कासोपेक्षया श्वासस्य सम्भवात्तदेकरूपत्वाच्च हिध्मायास्तयोर्निर्णयायैकाध्यायारम्भ ॥

अथात श्वासहिध्मानिदान व्याख्यास्याम । इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

अथेत्यादि सर्वेष्वध्यायेषु पूर्ववद्व्याख्येयम ॥

कासवृध्या भवेच्छ्वास पूर्ववा दोषकोपनै ।
आमातिसारवमथुविषपाण्डुज्वरैरपि ॥
रजोधूमानिलैर्मर्मघातादतिहिमाम्बुना ।
क्षुद्रकस्तमकश्छिन्नो महानूर्ध्वश्च पञ्चम ॥

श्वासः कासस्य वृध्या भवेत् । अधिकीभूत काम एव कारण श्वासस्य । रोगस्य च रोग कारण भवतीत्युक्त प्राक् । अथवा पूर्वैर्दोपकोपनै कासस्य हेतुत्वेनोक्तै श्वासो भवति । तानि च कषायविजलात्म्यादीनि । अथवा पूर्वाणि दोषकोपनानि सर्वरोगनिदानपठितानि तिक्तकटुकादीनि । तैर्यथासम्भवमामादिभिरपि श्वासो भवत्यतिहिमाम्ब्वन्तै इति श्वासस्य निदानानि । क्षुद्रादीनि तस्यैव रूपभेदेन पञ्च नामानि ॥

कफोपरुद्धेत्यादिना श्वासस्य सम्प्राप्तिरुच्यते ॥

कफोपरुद्धगमनः पवनो विष्वगास्थित ।
प्राणोदकान्नवाहीनि दुष्ट' स्रोतांसि दूषयन् ।
उरस्थ' कुरुते श्वासमामाशयसमुद्भवम् ।

स्वहेतुभिर्दुष्ट' सन् पवन कफेन च कारणविशेषादुपरुद्धगमन समन्तादास्थितश्च प्राणादिवाहीनि स्रोतांसि दूषयन्नुरस्थ एवामाशयसमुद्भवरूप श्वास कुरुते । आमाशयप्रवृत्ति श्वासस्य व्यापार ॥

प्राग्रूप तस्य हृत्पार्श्वशूल प्राणविलोमता ।
आनाहः शङ्खभेदश्च—

सर्वस्य श्वासस्य हृत्पार्श्वशूलादि पूर्वरूपम् । प्राणस्य वायोर्विलोमता विपरीतगमन कार्यात् ज्ञायत ॥

तत्रेत्यादिना क्षुद्रादिक्रमेण श्वासाना लक्षणमुच्यते ॥

—तत्रायासातिभोजनैः ॥
प्रेरित. प्रेरयेत् क्षुद्र स्वयंसशमन मरुत् ।

आयासादिप्रेरितो मरुत् क्षुद्र नाम्ना स्वयसंशमन श्वास प्रेरयेत् । वेग कृत्वा स्वय शाम्यतीत्यर्थः ॥

प्रतिलोममित्यादिना तमकस्य लक्षणमुच्यते ॥

प्रतिलोम सिरा गच्छन्नुदीर्य पवनः कफम् ।
परिगृह्य शिरोग्रीवमुरःपार्श्वे च पीडयन् ॥
कास घुर्घुरक मोहमरुचिं पीनस तृपम् ।
करोति तीव्रवेग च श्वास प्राणोपतापिनम् ॥
प्रताम्येत्तस्य वेगेन निष्ठ्यूतान्ते क्षण सुखी ।
कृच्छ्राच्छयानः श्वसिति निषण्णः स्वास्थ्यमृ-
[च्छति ॥
उच्छ्रिताक्षो ललाटेन स्विद्यता भृशमार्तिमान् ।
विशुष्कास्यो मुहुः श्वासी काङ्क्षत्युष्ण सवेपथुः
मेघाम्बुशीतप्राग्वातैः श्लेष्मलैश्च विवर्धते ।
स याप्यस्तमकः साध्यो नवो वा बलिनो भवेत्
ज्वरमूर्छायुतः शीतैः शाम्येत् प्रतमकस्तु सः ।

पवन प्रतिलोम विपरीत कृत्वा सिरा गच्छस्तेन गमनेन कफमुदीर्य शिरो ग्रीवा च परिगृह्य पार्श्वमुरश्च पीडयन् कासादिक तीव्रवेग प्राणोपतापिन श्वास च करोति । तस्य च तथाविधस्य श्वासस्य वेगेन पुरुष प्रताम्येत् । निष्ठ्यूतान्ते च क्षण सुखी भवति । शय्याया स्थितश्च कृच्छ्रेण श्वसिति । भित्त्यादौ च निषण्ण स्वास्थ्यमृच्छति । सुबोधम । स च श्वासो मेघाम्ब्वादिभि श्लेष्मलैश्चाहारैर्विवर्धते । एवभूत श्वासो याप्यो भवेत् । नाम्ना च तमकः । अथवा बलिनः पुरुषस्य नव सन् साध्यो भवेत् । एवरूप एव श्वासो ज्वरमूर्छायुतो भवति शीतैश्चाहारादिभि शाम्येत् स तमकविशेष प्रतमकसज्ञित ॥

छिन्नाच्छ्वसिति विच्छिन्न मर्मच्छिद्रुजार्दितः
सस्वेदमूर्छः सानाहो बस्तिदाहनिरोधवान् ॥
अधोदृग्विप्लुताक्षश्च मुह्यन् रक्तैकलोचनः ।
शुष्कास्यः प्रलपन्दीनो नष्टच्छायो विचेतन ॥

छिन्नाच्छ्वासाद्विच्छिन्न विरामैश्च श्वसिति । मर्मच्छेदरूपया रुजयार्दित स्वेदादियुतश्च भवति ॥

महता महता दीनो नादेन श्वसिति क्रथन् ।
उद्धूयमानः सरब्धो मत्तर्षभ इवानिशम् ॥
प्रणष्टज्ञानविज्ञानो विभ्रान्तनयनाननः ।
वक्षः समाक्षिपन् बद्धमूत्रवर्चा विशीर्णवाक् ॥
शुष्ककण्ठो मुहुर्मुह्यन् कर्णशङ्खशिरोऽतिरुक् ।

महदाख्येन तु श्वासेन महता नादेन श्वसिति । दीन क्रथश्च श्वसिति । क्रथन नासाशब्द । उद्धूयमान उत्प्लाव्यमान तथा मत्तर्षभ इव सरब्ध । ज्ञान चेतना । विज्ञान विचार ॥

ऊर्ध्वश्वास उच्यते ॥

दीर्घमूर्ध्वं श्वसित्यूर्ध्वान्न च प्रत्याहरत्यधः ।
श्लेष्मावृतमुखस्रोताः क्रुद्धगन्धवहार्दितः ॥

उर्ध्वदृग्वीक्षते भ्रान्तमक्षिणी परितः क्षिपन् ।
मर्मसु छिद्यमानेषु परिदेवी निरुद्धवाक् ॥

ऊर्ध्वोच्छ्वासादूर्ध्वं दीर्घं श्वसिति । दीर्घं श्वासं प्रश्वसीत्यर्थः । न च श्वासमध प्रत्याहरति । मुख पुनर्नैव प्रवेशय तीत्यर्थः । श्लेष्मणा आवृत मुख स्रोतांसि च यस्य स तथोक्त । गन्धवहो वायु । तेन क्रुद्धेनार्दित । सुबोधम् ॥

साध्यासाध्यविभाग दर्शयति ॥

एते सिध्येयुरव्यक्ता व्यक्ता प्राणहरा ध्रुवम्।

एते सर्वे श्वासा अव्यक्ता अपरिपूर्णत्वादस्फुटा सन्त सिध्येयु । व्यक्ता पुन ध्रुवमवश्य प्राणहरा । इत्युक्ता श्वासा ॥

अनन्तरं हिध्मा निर्णीयन्ते ॥

श्वासैकहेतुप्राग्रूपसङ्ख्याप्रकृतिसंश्रया. ।
हिध्मा भक्तोद्भवा क्षुद्रा यमला महतीति च ॥
गम्भीरा च—

श्वासेनैक सदृश हेत्वादि यस्या सा तथोक्ता । सङ्ख्याप्रकृति सङ्ख्यास्वरूपम् । संश्रय आश्रय उद्भवस्थानम् । भक्तोद्भवादीनि पञ्च हिध्माविशेषनामानि ॥

—मरुत्तत्र त्वरयाऽयुक्तिसेवितैः ।
रूक्षतीक्ष्णखरासात्म्यैरन्नपानैः प्रपीडितः ॥
करोति हिध्मामरुजां मन्दशब्दां क्षवानुगाम् ।
शमं सात्म्यान्नपानेन या प्रयाति च सान्नजा ॥

तत्र हिध्मासु मध्ये मरुद्वायुरन्नपानैस्त्वरया वैपरीत्येन च सेवितै रूक्षादिभि प्रपीडित सन्मन्दशब्दा क्षवानुगा च हिध्मा करोति । सात्म्यान्नपानोपशयाच्च अन्नजा भक्तोद्भवोच्यते ॥

आयासात् पवनः क्रुद्धः क्षुद्रां हिध्मां प्रवर्तयेत्
जत्रुमूलप्रविसृतामल्पवेगां मृदुं च सा ।
वृद्धिमायास्यतो याति भुक्तमात्रे च मार्दवम् ।

क्षुद्रा हिध्मा पवनो वायुरायासाद्धेतो क्षुद्र स्वल्प प्रवर्तयेत् । सा तु जत्रुमूलोद्भवाल्पवेगा मृदुश्च । आयास कुर्वतो वृद्धिं याति । भुक्तमात्रे च मार्दवं यातीति क्षुद्रा ॥

चिरेण यमलैर्वेगैराहारे या प्रवर्तते ।
परिणामोन्मुखे वृद्धिं परिणामे च गच्छति ॥
कम्पयन्ती शिरोग्रीवामाध्मातस्यातितृष्यतः ।
प्रलापच्छर्द्यतीसारनेत्रविप्लुतिजृम्भिण ॥
यमला वेगिनी हिध्मा परिणामवती च सा।

यमला नाम हिध्मा या चिरेण यमलैर्वेगै द्वाभ्या वेगाभ्या भवति । परिणामोन्मुखे आहारे प्रवर्तते परिणते च । शिरोग्रीवा कम्पयन्त्याध्मानादिमत पुरुषस्य वृद्धि यातीति यमला । तस्यास्तु वेगिनी परिणामवती चेति नामद्वयम् ॥

महत्युच्यते ॥

ध्वस्तभ्रूशङ्खयुग्मस्य सास्रविप्लुतचक्षुषः ।
स्तम्भयन्ती तनुं वाचं स्मृतिं संज्ञां च मुष्णती
रुन्धती मार्गमन्नस्य कुर्वती मर्मघट्टनम् ।
पृष्ठतो नमनं शोषं महाहिध्मा प्रवर्तते ॥

महामूला महाशब्दा महावेगा महाबला ।

ध्वस्तभ्रूशङ्खयुग्मत्वादियुक्तस्य पुरुषस्य वाक्स्तम्भादिक कुर्वती महाहिध्मा प्रवर्तते । सा च महामूलत्वादिरूपा । विप्लुते अनिरुद्धे इव चक्षुषी । मर्मघट्टन हृदयादिरुक् । पृष्ठतोनमन वक्षसो बहिर्निस्सरणम् । महामूला आमाशये प्रथमोत्पत्तिर्यस्या । तत्र बहुव्यापारवती दृश्यत इत्यर्थ. । इति महती ॥

गम्भीरा च पक्वाशयादित्यादिनोच्यते ॥

पक्वाशयाद्वा नाभेर्वा पूर्ववद्या प्रवर्तते ॥
तद्रूपा सा मुहुः कुर्यात् जृम्भामङ्गप्रसारणम् ॥
गम्भीरेणानुनादेन गम्भीरा —

पूर्ववदिति महतीव ध्वस्तभ्रूयुग्मादिमत्स्तम्भादिक कुर्वती चेत्यर्थ । तद्रूपा महा मूलत्वादिरूपा । गम्भीरायास्तु विशेषो जृम्भामङ्गप्रसारण च मुहुर्वेगेषु कुर्यात् । गम्भीरेण चानुनादेन भवति इत्युक्ता पञ्च हिध्मा ॥

—तासु साधयेत् ।
आद्ये द्वे वर्जयेदन्त्ये सर्वलिङ्गा च वेगिनीम् ॥
सर्वाश्च सञ्चितामस्य स्थविरस्य व्यवायिन' ।
व्याधिभि' क्षीणदेहस्य भक्तच्छेदक्षतस्य वा ॥

तासु हिध्मासु मध्ये आद्ये द्वे भक्तोद्भवा क्षुद्रा च साध्ये । अन्त्ये द्वे महतीगम्भीराख्ये चोपेक्षणीये । या च वेगिनी नाम हिध्मा सा सम्पूर्णलक्षणयुक्ता सत्युपेक्षणीया । सर्वाश्च हिध्मा सञ्चितामत्वादियुक्तस्योत्पन्ना वर्ज्याः । य पुन पुरुषो व्याधिभि क्षीणदेह । अथवा आहारविच्छेदेन क्षतस्तस्य ॥

सर्वेऽपि रोगा नाशाय नत्वेवं शीघ्रकारिणः ।
हिध्माश्वासौ यथा तौ हि मृत्युकाले कृतालयौ

इति निदाने चतुर्थोऽध्यायः ॥

सर्वेऽपि रोगा नाशाय भवन्ति । न केवल हिध्माश्वासावेवेति । ते च रोगा एवभूता अपि शीघ्रकारिणस्तथा न भवन्ति । यथा हिध्माश्वासौ शीघ्रकारिणाविति । शीघ्र [illegible] कर्म मारण कुरुत इति यथोक्तौ । यस्मात्तौ मृत्युकाले कृतालयावन्तद्वयभाविनौ । एतेनानयो शीघ्रचिकित्सितत्व दर्शितमिति ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसमहव्याख्याया निदाने चतुर्थोऽध्याय ।

अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

धातुक्षयहेतुत्वसामान्यान्महारोगत्वाद्विनाशावहत्वाच्च हिध्माश्वासानन्तर राजयक्ष्मनिर्णयायाध्यायारम्भ ॥

अथातो राजयक्ष्मादिनिदान व्याख्यास्यामः । इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षय ॥

अनेकरोगानुगतो बहुरोगपुरोगम' ।
राजयक्ष्मा क्षय. शोषो रोगराडिति च स्मृत' ॥

नक्षत्राणां द्विजानां च राज्ञोऽभूद्यदयं पुरा ।
यच्च राजा च यक्ष्मा च राजयक्ष्मा ततो मतः ॥
देहौषधक्षयकृतेः क्षयस्तत्सम्भवाच्च सः ।
रसादिशोषणाच्छोषो रोगराट् तेषु राजनात् ॥

राजयक्ष्मा राजयक्ष्मेत्यन्वर्थेनाभिहितो भवति । तस्मिन्नेव पूर्वस्मिन् युगे यक्ष्मणो जन्म भवतीत्यर्थः । तथा बहवो रोगाः पुरोगमनशीला यस्य । अनेनैतदुक्तम् । उत्पित्सो राजयक्ष्मणः प्रथममेव पीनसश्वासादिबहुरोगजन्म भवतीति । एतेषां च रोगाणां सपरिवारसमुत्थानामप्येतदन्वर्थं विशेषणम् । राजयक्ष्मादयश्चत्वारः पर्यायाः । ते च नक्षत्राणामित्यादिना निरुच्यन्ते अवयवशोधनाय । तेन राजयक्ष्मेति तत्पुरुषः कर्मधारयो वा । देहौषधक्षयकृद्धेतुत्वाद्धातुक्षयहेतुत्वाद्वा क्षयः । धातुशोषणाच्छोषः । तेषु रोगेषु मध्ये राजनाद्रोगराट् ॥

साहसं वेगसंरोधः शुक्रौजःस्नेहसंक्षयः ।
अन्नपानविधित्यागश्चत्वारस्तस्य हेतवः ॥

तस्य राजयक्ष्मणः साहसादयश्चत्वारोऽतिसेविता हेतवः । साहसमविचार्यात्मशक्तिं सेवितमतिमात्रं युद्धादि । वेगानां वातादीनां धारणम् । शुक्रादिक्षयः स्वस्वहेतुभ्यः ॥

तैरुदीर्णोऽनिलः पित्तं कफं चोदीर्य सर्वतः ।
शरीरसन्धीनाविश्य तान् सिराश्च प्रपीडयन् ।
मुखानि स्रोतसां रुद्ध्वा तथैवातिविवृत्य वा ।
सर्पन्नूर्ध्वमधस्तिर्यग्यथास्वं जनयेद् गदान् ॥

तैः साहसादिभिरनिल उदीर्णः पित्तकफं चोदीर्य सर्वतः यथास्वं गदान् पीनसादीन् जनयेदिति सम्बन्धः । तानीति शरीरसन्धीन् । सम्प्रतिपन्नान् स्रोतोमुखानि रुद्ध्वातिविवृत्य वा ऊर्ध्वमधस्तिर्यक् च गच्छन् प्रसरन् ॥

रूपं भविष्यतस्तस्य प्रतिश्यायो भृशं क्षवः ।
प्रसेको मुखमाधुर्यं सदनं वह्निदेहयोः ॥
स्थाल्यमत्रान्नपानादौ शुचावप्यशुचीक्षणम् ।
मक्षिकातृणकेशादिपातः प्रायोऽन्नपानयोः ॥
हृल्लासश्छर्दिररुचिरश्नतोऽपि बलक्षयः ।
पाण्योरवेक्षा पादास्यशोफोऽक्ष्णोरतिशुक्लता ॥
बाह्वोः प्रमाणजिज्ञासा काये बैभत्स्यदर्शनम् ।
स्त्रीमद्यमांसप्रियता घृणित्वं मूर्धगुण्ठनम् ॥
नखकेशातिवृद्धिश्च स्वप्ने चाभिभवो भवेत् ।
पतङ्गकृकलासाहिकपिश्वापदपक्षिभिः ॥
केशास्थितुषभस्मादिराशौ समधिरोहणम् ।
शून्यानां ग्रामदेशानां दर्शनं शुष्यतोऽम्भसः ॥
ज्योतिर्गिरीणां पततां ज्वलतां च महीरुहाम् ।

भविष्यतस्तस्य राजयक्ष्मणः प्रतिश्यायादीनि पूर्वरूपाणि । स्थाल्यादौ शुचावप्यशुचिबुद्धिः । पाण्योरवेक्षा निर्हेतुका । तथा काये बैभत्स्यदर्शनम् । मूर्ध्नि शिरसो वस्त्रादिना प्रच्छादनम् । स्वप्ने पतङ्गादाभिभवो भवेत् । केशादिराश्यधिरोहणम् ।

शून्यग्रामादिदर्शनं च । पतङ्गोऽग्नि ॥

पीनसश्वासकासांसमूर्धस्वररुजोऽरुचिः ।
ऊर्ध्वं विड्स्रंसंशोपावधश्छर्दिस्तु कोष्ठगे ॥
तिर्यक्स्थे पार्श्वरुग्दोषे सन्धिगे भवति ज्वरः
रूपाण्येकादशैतानि जायन्ते राजयक्ष्मिणः ॥

तस्य च राजयक्ष्मिण ऊर्ध्वं गते दोषे पीनसादयो भवन्ति । अधोगते पुरीषस्य स्रंस शोषो वा । कोष्ठगे दोषे छर्दिर्भवति । तिर्यक्स्रोतस्सु स्थिते पार्श्वरुक् भवति । सन्धिगे ज्वरो भवति । तेनैतदुक्तम् । दोषकोपविशेषपरायत्ता शरीरे व्याप्तिः । यथाव्याप्ति च रोगसम्भव । सकलव्याप्तौ त्वेकादशरोगसमूहः परिपूर्णो राजयक्ष्मा भवति । स्रोतसा रोधाद्विट्च्छोष । तेषां विवृतत्वात् स्रंसः तेन सत्यायामनयोरन्यतरस्य ग्रहणम् । युगपदसम्भवात् । पीनस श्वास कास असरुक् मूर्धरुक् स्वररुक् अरुचि विश स्रंस शोषो वा छर्दि पार्श्वरुक् ज्वर इत्येकादशरोगसमूहः क्षय. ॥

तेषामुपद्रवान् विद्यात् कण्ठोद्ध्वंसमुरोरुजम् ।
जृम्भाङ्गमर्दनिष्ठीववह्निसादास्यपूतिता. ॥

तेषां पीनसादीनां कण्ठोध्वसादय उपद्रवा । रोगस्य पश्चादुत्पन्नो दु रोगानुबन्धी रोग उपद्रव ॥

तत्र वाताच्छिर पार्श्वशूलमंसाङ्गमर्दनम् ।
कण्ठोद्ध्वंसःस्वरभ्रंश.पित्तात्पादांसपाणिषु
दाहोऽतिसारोऽसृक्छर्दिर्मुखगन्धो ज्वरो मदः॥
कफादरोचकश्छर्दिः कासो मूर्धाङ्गगौरवम् ।
प्रसेकः पीनसः श्वासः स्वरसादोऽल्पवह्निता ।

तत्र वाताधिके राजयक्ष्माणि शिरःशूलादिक लिङ्गम । पित्ताधिके पाददाहादिकम् । कफाधिके अरोचकादिकम ॥

राजयक्ष्मवतो धातुपुष्टिकरैर्मांसादिभिरभ्यवहृतैर्धातुक्षयो जायत इत्यत्र युक्तिमाह ॥

दोषैर्मन्दानलत्वेन सोपलेपैः कफोल्बणैः ।
स्रोतोमुखेषु रुद्धेषु धातूष्मस्वल्पकेषु च ॥
विदह्यमानः स्वस्थाने रसस्तांस्तानुपद्रवान् ।
कुर्यादगच्छन् मांसादीनसृक् चोर्ध्वं प्रधावति
पच्यते कोष्ठ एवान्नमन्नपक्त्रैव चास्य यत् ।
मात्रोऽस्मान्मलता यात नैवालं धातुपुष्टये ॥
रसोऽप्यस्य न रक्ताय मांसाय कुत एव तु ।
अवष्टब्ध' स शकृता केवलं वर्तते क्षयी ॥

दोषैरित्यादि । तस्य राजयक्ष्मवतो रोगस्वभावेन मन्दानलत्वेन हेतुना दोषैः सोपलेपैरपाकादविशदैस्तथा कफोल्बणैश्च स्रोतोमुखेषु रुद्धेषु अत एव धातूष्मस्वल्पकेषु सत्सु रसादयो धातु स्वस्थान एव विदह्यमानो नापि रक्तादिधातुषु वहन् तांस्तानुपद्रवान् स्वहेतुकान् कुर्यात् । असृक्च मांसादीनगच्छन्नूर्ध्वं शरीरस्य धावति । अस्य चान्नमन्नपक्त्रैव पच्यते । न तु रसादिक्रमेण स्वस्वपाचकै । कोष्ठ एव पच्यते न धातुस्रोतस्सु । अत एव हेतोर्बाहुल्येन मलतामेव यातमन्नं धातुपुष्टये नालं न पर्याप्तं भवतीत्-

र्थे । स्तोकेन सारेणाप्यायन्ते धातव इति प्रायोग्रहणम् । सुबोधम् ॥

लिङ्गेष्वल्पेष्वपि क्षीण व्याधौषधबलाक्षमम् ।
वर्जयेत् साधयेदेव सर्वेष्वपि ततोऽन्यथा ॥

एवंभूत क्षीणमल्पेष्वपि लिङ्गेषु वर्जयेत् । किंभूतमाह । व्याधीनामौषधस्य च बलं यो न क्षमते । ततो व्याध्यौषधबलाक्षमत्वादन्यथा वैपरीत्ये व्याध्यौषधबलक्षमत्वे सर्वेष्वपि लिङ्गेषु सत्स्वक्षीण साधयेदेव चिकित्सेदेव न तु वर्जयेत् । इति निर्दिष्टो राजयक्ष्मा ॥

अनन्तर तदङ्गभूता प्रधानत्वात् स्वरभेदादयो निर्णीयन्ते ॥

दोषैर्व्यस्तैस्समस्तैश्च क्षयात् षष्ठश्च मेदसा ।
स्वरसादो भवेत्तत्र क्षामो रूक्षश्चल स्वर ॥
शूकपूर्णाभकण्ठत्व स्निग्धोष्णोपशयोऽनिलात् ।
पित्तात्तालुगले दाह शोष उक्तावसूयनम् ॥
लिम्पन्निव कफात् कण्ठ मन्दः खुरखुरायते ।
स्वरो विबद्ध सर्वैस्तु सर्वलिङ्ग क्षयात् त्यजेत् ।
धूमायतीव चात्यर्थं मेदसा श्लेष्मलक्षण ।
कृच्छ्रलक्ष्याक्षरश्चान्त्य सर्वरन्त्य च वर्जयेत् ॥

तेषु च वातादिभि समस्तैश्चैव क्षयान्मेदसा च षट् स्वरभेदाः । तत्रानिलात्स्वरभेदे क्षामत्वरूक्षत्वादिक लिङ्गम् । पित्तात्तालुदाहादिक उक्तावसूयनमपरिपूर्णवचनता । लिम्पन्निवेत्यादि कफस्वरभेदलक्षणम् । सन्निपातेन स्वरभेदे स्वरो विबद्धो भवति वातादिस्वरभेदलिङ्ग च भवति । क्षयात्तु स्वरभेद स्व स्थान कण्ठादिक कपेत् धूममिव कण्ठे करोति । मेदसा स्वरभेद श्लेष्मस्वरभेदलिङ्गो वस्तु कृच्छ्रलक्ष्याक्षर । एतेषु स्वरभेदेषु मध्ये सर्वस्मन्निपातप्रभवो यश्चान्त्यो मेदसा एतौ स्वरभेदौ वर्जयेत् । शेषा साध्या इत्यर्थ । उक्त स्वरभेद ॥

अरोचक उच्यते ॥

अरोचको भवेद्दोषैर्जिह्वाहृदयसंश्रयैः ।
सन्निपातेन मनस. सन्तापेन च पञ्चमः ॥

दोषैर्वातादिभिर्जिह्वा हृदय च संश्रिते पृथक् त्रिभिररोचको भवेत् । तेषां कोपे कारण सामान्यमुक्तम् । लक्षणं विशेषतस्तु रोगविशेष इति सर्वत्र बोद्धव्यम् । त्रिभिर्दोषै पृथक् त्रयोऽरोचका सन्निपातेन चतुर्थ । जिह्वाहृदयसंश्रितैर्यथाद्विभ्यते । मनस सन्तापेन नानाविधेन शोकक्रोधादिना कृतेन पञ्चम आगन्तु । तत्रापि चागन्तूनामागन्तुकारणोपतापमनु नपश्चिमानुबन्धो भवत्येवेति पूर्वं व्याख्यातम् ॥

कषायतिक्तमधुर वातादिषु मुख क्रमात् ।
सर्वोत्थे विरस शोकक्रोधादिषु यथामलम् ॥

वातादुद्भवेष्वरोचकेषु लिङ्ग क्रमाद्यथासङ्ख्येन मुखे कषायादीनामुपलम्भ । सन्निपातोत्थेऽरोचके मुख विरस दूरस भवति । शोकक्रोधादिषु यथामल य एव दोषोऽनुबन्ध गृह्णाति तल्लक्षण भवतीत्यर्थ । अथवा

भयशोकयोर्वातिकात् क्रोधे पित्तादिति यथा-मलम् । उक्तोऽरोचकः ॥

छर्दिरुच्यते ॥

छर्दिर्दोषैः पृथक् सर्वैर्द्विष्टैरर्थैश्च पञ्चमी ।
उदानो विकृतो दोषान् सर्वास्वप्यूर्ध्वमस्यति ॥
तास्वुत्क्लेशास्य लावण्यप्रसेकारुचयोऽग्रगाः ।

वातादिभि सन्निपातेन द्विष्टार्थजा चेति पञ्च छर्दयः । सर्वासु छर्दिषूदानो नाम वायुर्दोषान् वातादीन्यूर्ध्वं मुखेन अस्यति क्षिपतीति साधारणा सम्प्राप्ति । सर्वासु चोत्क्लेशादीनि पूर्वरूपाणि ॥

नाभिमित्यादिना वातादेर्लक्षणमुच्यते ॥

नाभिं पृष्ठं रुजन् वायुः पार्श्वे चाहारमुत्क्षिपेत्॥
ततो विच्छिन्नमल्पाल्पं कषायं फेनिलं वमेत् ।
शब्दोद्गारयुतं कृष्णमच्छं कृच्छ्रेण वेगवत् ॥
कासास्यशोषहृन्मूर्धस्वरपीडाक्लमान्वितः ।
पित्तात् क्षारोदकनिभं धूम्रं हरितपीतकम् ॥
सासृगम्लं कटूष्णं च तृण्मूर्छादाहतापवान् ।
कफात् स्निग्धं घनं श्वेतं श्लेष्मतन्तुगवाक्षितम्॥
मधुरं लवणं भूरिप्रसक्तं लोमहर्षणम् ।
मुखश्वयथुमाधुर्यतन्द्राहृल्लासकासवान् ॥

वायुर्नाभ्यादि रुजन्नाहारमुत्क्षिपेत् तदनन्तरं च विच्छिन्नत्वादियुक्तं वमेत् कासाद्यन्वितः पुरुष इति वातात् छर्दिलक्षणम् । पित्तात् छर्दी तृडादिमान् क्षारोदकनिभत्वादियुक्तं वमेदिति पित्तच्छर्दि । कफाच्छर्दी मुखश्वयथ्वादियुक्तः पुरुषः स्निग्धत्वादियुक्तं वमेत् ॥

सर्वलिङ्गा मलैः सर्वैरिष्टोक्ता याच ता त्यजेत्
पूत्यमेध्याशुचिद्विष्टदर्शनश्रवणादिभिः ॥
तप्ते चित्ते हृदि क्लिष्टे छर्दिर्द्विष्टार्थयोगजा ।

या छर्दि सर्वैर्मलैर्वातादिभि सा सर्वलिङ्गा सर्वानन्तरोक्तवातादिलिङ्गसंयुक्ता । या छर्दिर्वेगवती मूत्रशकृद्गन्धिरित्यादिना रिष्टेषूक्ता ते द्वे अपि त्यजेत् । असर्वलिङ्गा तु सान्निपातिकी चिकित्स्यैव । या छर्दि पूत्यादीनां दर्शनश्रवणचिन्तनादिभिश्चित्ते तप्ते हृदि च क्लिष्टे भवति एषा द्विष्टार्थजा इति पञ्च छर्दयः ॥

वातादीनेव विमृशेत् कृमितृष्णामदौहृदे
शूलवेपथुहृल्लासैर्विशेषात् कृमिजां वदेत् ॥
कृमिहृद्रोगलिङ्गैश्च—

कृम्यादिषु या छर्द्य ता नात पृथग्भूतास्तासां वातादिहेतुत्वात् । अतस्तासु चान्यासु छर्दिषु वातादीनेव बुध्या लक्षणैर्निरूपयेत् । दौहृदं प्रथमगर्भे मातुर्नानाविधाहारेच्छा तस्यालाभात् छर्दि. सेत्यर्थ । कृमिजायास्तु शूलादीनि लक्षणानि । विशेषात् कृमिहृद्रोगस्य लिङ्गं श्यावनेत्रत्वादिभि कृमिजां छर्दि वदेदिति सम्बन्ध । इत्युक्ताश्छर्दय ।

हृद्रोगा उच्यन्ते ॥

—स्मृता' पञ्च तु हृद्गदाः ।
तेषां गुल्मनिदानोक्तैः समुत्थानैश्च संभवः ॥

वातादिभि सन्निपातेन कृमिभिश्चेति पञ्च हृद्रोगाः स्मृता आचार्यै । तेषां च हृद्रो-

गाणः गुल्मनिदाने वक्ष्यमाणैर्हेतुभिः सम्भवः ॥

वातेन शूल्यतेऽत्यर्थं तुद्यते स्फुटतीव च ।
भिद्यते शुष्यति स्तब्धं हृदयं शून्यता द्रवः ॥
अकस्माद्दीनता शोको भयं शब्दासहिष्णुता ।
वेपथुर्वेष्टनं मोहः श्वासरोधोऽल्पनिद्रता ।
पित्तात्तृष्णा भ्रमो मूर्छा स्वेदो दाहोऽम्लकः तमः
छर्दनं चाम्लपित्तस्य धूमकः पीतता ज्वरः ॥
श्लेष्मणा हृदयं स्तब्धं भारिकं साश्मगर्भवत् ।
कासाग्निसादनिष्ठीवनिद्रालस्यारुचिज्वराः ॥

अल्पनिद्रान्तेन सर्वेण वातहृद्रोगलक्षणम् । अत्यर्थशब्देनेतत् गमयति अन्येष्वपि हृद्रोगेषु हृदयं शूल्यते अतिशयेन तु वातेन इति । अकस्माद्धेतुकं । ज्वरान्तेन पित्तहृद्रोगलिङ्गम् । पीततादिषु । ... श्लेष्मणा हृद्रोगे भवति । हृदयं भारि गुरु सगर्भवदश्मगर्भमिव ॥

सर्वलिङ्गस्त्रिभिर्दोषैः कृमिभिः श्यावनेत्रता ।
तमः प्रवेशो हृल्लासः शोषः कण्डूः कफस्रुतिः ॥
हृदयं सततं चात्र क्रकचेनेव दार्यते ।
चिकित्सेदामयं घोरं तं शीघ्रं शीघ्रकारिणम् ॥

यस्तु त्रिभिर्दोषैर्हृद्रोगः स सर्वलिङ्गो भवति । कृमिहृद्रोगे श्यावनेत्रत्वादि लिङ्गम् । अत्र कृमिहृद्रोगे कृम्युपघातवशात्सततं हृदयं क्रकचेनेव दार्यते । क्रकचं करपत्रम् । तं च कृमिहृद्रोगाख्यमामयं घोरं शीघ्रकारिणं च शीघ्रं चिकित्सेत् महामर्महृदयस्य कृमिभिर्भक्षणात् । इत्युक्ता हृद्रोगाः ॥

तृष्णा उच्यन्ते ॥

वातात्पित्तात्कफात्तृष्णा सन्निपाताद्रसक्षयात् ।
षष्ठी स्यादुपसर्गाच्च वातपित्ते तु कारणम् ॥
सर्वासु तत्प्रकोपो हि सौम्यधातुप्रशोषणात् ।
सर्वदेहभ्रमोत्कम्पतापतृड्दाहमोहकृत् ।

वातादिविशेषेण षट् तृष्णा भवन्ति । उपसर्गोऽन्यरोगाभिषङ्गः । सर्वासु तृष्णासु वातपित्ते प्रधानं कारणम् । तयोश्च वातपित्तयोः प्रकोपः सौम्यस्य रसाख्यधातोः कारणवशात् प्रशोषणात् । स च तत्प्रकोपः सर्वदेहभ्रमोत्कम्पादिकृत् ॥

जिह्वामूलगलक्लोमतालुतोयवहाः सिराः ।
संशोष्य तृष्णा जायन्ते तासां सामान्यलक्षणम् ॥
मुखशोषो जलातृप्तिरन्नद्वेषः स्वरक्षयः ।
कण्ठोष्ठजिह्वाकार्कश्यं जिह्वानिष्क्रमणं क्लमः ॥
प्रलापश्चित्तविभ्रंशस्तृड्ग्रहोक्तास्तथामयाः ।

सर्वास्तृष्णा जिह्वामूलादिकं संशोष्य जायन्ते । सर्वासां मुखशोषादितृड्ग्रहोक्तामयान्तं सामान्यलक्षणम् । तृड्ग्रहोक्ता आमया शोषादयो रोगानुत्पादनीयोक्ताः ॥

मारुतात् क्षामता दैन्यं शङ्खतोदः शिरोभ्रमः
गन्धाज्ञानास्यवैरस्यश्रुतिनिद्राबलक्षयाः ॥
शीताम्बुपानाद्वृद्धिश्च पित्तान्मूर्छास्यतिक्तता ।
रक्तेक्षणत्वं सततं शोषो दाहोऽतिधूमकः ॥

क्षामतादिकं मारुतात्तृड्लक्षणम् । मूर्छादिकं पित्तात् ॥

तृष्णासु शोषे वातपित्तं कारणमुक्तं तत् कफे कदाचित्सौम्यत्वान्न सम्भवत्यत कफजाया सम्प्राप्तिरुच्यते ॥

कफो रुणद्धि कुपितस्तोयवाहिषु मारुतम् ।
स्रोतस्सु सकफस्तेन पङ्कवच्छोष्यते ततः ॥
शूकैरिवाचितः कण्ठो निद्रा मधुरवक्त्रता ।
आध्मानं शिरसो जाड्यं स्तैमित्यच्छर्द्यरोचकाः
आलस्यमविपाकश्च सर्वैः स्यात् सर्वलक्षणा ॥

कफः कुपितस्तोयवाहिषु स्रोतस्सु यदा मारुतं रुणद्धि तदा तेन मारुतेन स कफः शोष्यते पङ्कवत् । ततः कफे शुष्के अविपाकान्तं तृष्णायाः लिङ्गं भवतीति कफतृष्णा । सन्निपातेन तृष्णा सर्वलक्षणा भवति ॥

आमोद्भवा च भक्तस्य संरोधाद्वातपित्तजा ।
उष्णक्लान्तस्य सहसा शीताम्भो भजतस्तृषम्
ऊष्मा रुद्धो गतः कोष्ठं या कुर्यात् पित्तजैव सा ।
या च पानातिपानोत्था तीक्ष्णाग्नेः स्नेहजाच या

या त्वामोद्भवा सा वातपित्तजैव
(यत आमेनान्नस्यापाकेन तर्पणाभावाद्वाताभ्यां वातपित्ताभ्यां जन्यते । उष्णेनातपादिना क्लान्तस्य सतस्सहसा शीतोदकसेवनात् या तृट् दृष्टा सा पित्तजेव)
बोद्धव्या । यान्तूष्मरूपं पित्तं पूद्धं शरीरे व्याप्य वर्तमानं बहिः शीताम्बुसेकात् प्रतिहतं कोष्ठं प्रविष्टं तृषं करोति सा । या पानस्य मद्यस्यातिपानेन भवति सा च पित्तजैव । तथा तीक्ष्णाग्नेः पुरुषस्य स्नेहेन या तृष्णा सा च पित्तजैव । न सर्पिः केवलं पित्ते पेयमिति स्मर्तव्यम् ॥

स्निग्धगुर्वम्ललवणभोजनेन कफोद्भवा ।
तृष्णारसक्षयोक्तेन लक्षणेन क्षयात्मिका ॥

शोषमेहज्वराद्यन्यदीर्घरोगोपसर्गतः ।
या तृष्णा जायते तीव्रा सोपसर्गात्मिका स्मृता

इति निदाने पञ्चमोऽध्यायः ॥

स्निग्धादिभोजनेन या तृष्णा सा कफोद्भवेति विज्ञेया । रसक्षयलक्षणेन क्षयात्मिका तृष्णा ज्ञेया । रसक्षयलक्षणं रसे रौक्ष्यमित्यादिकं सूत्रोक्तम् । एषा पञ्चमी तृट् । शोषादिदीर्घरोगोपसर्गाया तीव्रा तृट् सोपसर्गात्मिका षष्ठी । इत्युक्तास्तृष्णाः ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यया निदाने पञ्चमोऽध्यायः ।

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

वातकोपहेतुसामान्याद्धातुशोषणसामान्याच्च राजयक्ष्मानन्तरं मदात्ययादिनिर्णयाध्यायारम्भः ॥

अथातो मदात्ययनिदानं नामाध्यायं व्याख्यास्यामः । इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

मदेनात्ययो मदात्ययः मदहेतुको व्याधिरित्यर्थः । मदो नाम चित्तधातुविकारः । स च मद्यकार्यम् । मद्यं च यथा कार-

णता तत्र प्रतिपद्यते तथा तीक्ष्ण इत्यादिना दर्शयति ॥

तीक्ष्णोष्णरूक्षसूक्ष्माम्लव्यवाय्याशुकरं लघु
विकाशि विशदं मद्यमोजसोऽस्माद्विपर्ययः ॥
तीक्ष्णादयो विषेऽप्युक्ताश्चित्तोपप्लाविनो गुणाः
जीवितान्ताय जायन्ते विषे तूत्कर्षवृत्तितः ॥

तीक्ष्णादिगुणदशकसंयुक्तं मद्यम् । तेनास्मान्मद्यात्तीक्ष्णादिगुणविपरीतमन्दादिगुणदशकसंयुक्तस्यौजसो विपर्यय एव । तीक्ष्णादयो गुणा विषेऽप्युक्ताः । तत्रस्थाश्च ते जीवितान्ताय जायन्ते । तत्र तेषामुत्कर्षवृत्तिर्हेतुः । अनेनैतत् कथयति । विषं मद्यसममेवौजसो विपरीतमिति ॥

तीक्ष्णादिभिर्गुणैर्मद्यं मन्दादीनोजसो गुणान् ।
दशभिर्दश संक्षोभ्य चेतो नयति विक्रियाम् ॥
आद्ये मदे —

अत एव यतो मद्यं तीक्ष्णादिगुणमोजो मन्दादिगुणं अतो विपर्ययान्मद्यं सेवितं तीक्ष्णादिभिः सर्वैर्दशभिर्गुणैरोजसो मन्दादीन् दशापि गुणान् विक्षोभ्य चेतो विक्रियां नयति अयमाद्यो मदः ॥

— द्वितीये तु प्रमादायतने स्थितः ।
दुर्विकल्पहतो मूढः सुखमित्यवबुध्यते ॥

ततो मद्यस्यातिपानेन द्वितीयो मदो भवति । यस्मिन् प्रमादायतने प्रमादकारणभूते स्थितः पुरुषो दुर्विकल्पहतः सन् मूढस्सदुःखं सुखमित्यवबुध्यते ॥

मध्यमोत्तमयोः सन्धिं प्राप्य राजसतामसः ।
निरङ्कुश इव व्यालो न किञ्चिन्नाचरेज्जडः ॥
इयं भूमिरवद्यानां दौश्शील्यस्येदमास्पदम् ।
एकोऽध्वा बहुमार्गाया दुर्गतेर्देशिकः परम् ॥

ततोऽपि तृतीयो मदो भवति । यस्य द्वितीयेन तथाविधः सन्धिर्भवति य सन्धिं प्राप्य रजस्तमोभ्यां युक्तः सन् पुरुषो निरङ्कुश इव व्यालो न किञ्चिन्नाचरेज्जडः । निरङ्कुशः स्वतन्त्रवृत्तिः । व्यालो दुष्टगजः । अवद्यानां दोषाणां इयं भूमिः । यो मध्यमोत्तमयोः सन्धिः । देशिक उपदेष्टा ॥

निश्चेष्टः शववच्छेते तृतीये तु मदे स्थितः ।
मरणादपि पापात्मा गतः पापतरां दशाम् ॥

यदा तु तृतीयं मदं संपूर्णं प्राप्नोति तदा स पापात्मा मरणादपि पापतरां दशामवस्थां गतो निश्चेष्टः सन् शववच्छेते । एतदेवानन्तरोक्तं मदत्रयलक्षणम् ॥

धर्माधर्मं सुखं दुःखमर्थानर्थं हिताहितम् ।
यदासक्तो न जानाति कथं तच्छीलयेद्बुधः ॥
मद्ये मोहो भयं शोकः क्रोधो मृत्युश्च संश्रिताः
सोन्मादमदमूर्च्छायाः सापस्मारापतानकाः ॥

तच्च मद्यं बुधः शीलयितुं नार्हति यस्मिन्नासक्तो धर्माधर्मादिकं दृष्टादृष्टफलं न जानाति । तन्मद्यं कथं बुधः शीलयेत् । मद्ये नित्यं मोहादयः संश्रिताः तत्कारणत्वात् । अपतानको वातव्याधौ वक्ष्यते ॥

यत्रैकः स्मृतिविभ्रंशस्तत्र सर्वमसाधु यत् ।
अयुक्तियुक्तमन्नं हि व्याधये मरणाय वा ॥
मद्य त्रिवर्गधीधैर्यलज्जादेरपि नाशनम् ।

अथवा किं मोहादिभिरुक्तैर्यत्रैक स्मृतिविभ्रंशस्तत्र यदसाधु तत् सर्वं स्थितमेव । तच्च मद्य अयुक्त्या युक्त सुतरामसाधु । तथा चान्नमयुक्तियुक्त व्याधये भवति अथवा मरणाय भवति । एतच्च कदाचिदद्दृष्टश्चैव । मद्य पुनरयुक्तियुक्त त्रिवर्गादिनाशनेऽपि पर्याप्त भवति । धीर्वस्तुग्रहणशक्ति । धैर्य मनस स्थिरत्वम् । आदिग्रहणेनान्येषा श्लाघ्याना गुणाना ग्रहणम् ॥

नातिमाद्यन्ति बलिनः कृताहारा महाशनाः ।
स्निग्धा॰ सत्त्ववयोयुक्ता मद्यनित्यास्तदन्वयाः
मेदःकफाधिका मन्दवातपित्ता दृढाग्नय ॥

तच्च मद्य न सर्वत्र दोषावहत्वेन स भवति यतो बल्यादयो बहुनापि मद्येन नातिमाद्यन्ति । तदन्वय॰ मद्यपकुलोत्पन्ना ॥

विपर्ययेऽतिमाद्यन्ति विस्रब्धाः कुपिताश्च ये ।
मद्येन चाम्लरूक्षेण साजीर्णे बहुनाति च ॥

तत्स्वरूपविपर्यये चातिमाद्यन्ति । तथा विस्रब्धाः सुविश्वस्तास्तथा कुपिताश्च ये । अम्लरूक्षेण च मद्येन सर्व एवातिमाद्यन्तीति सबन्ध । तथा साजीर्णे पीतेनापि । बहुना च पीतेन ॥

वातात्पित्तात्कफात्सर्वैश्चत्वार॰स्युर्मदात्यया॰
सर्वेऽपि सर्वजायन्ते व्यपदेशस्तु भूयसा ॥

सामान्यं लक्षण तेषा प्रमोहो हृदयव्यथा ।
विड्भेदः सततं तृष्णा सौम्याग्नेयो ज्वरोऽरुचिः
शिर॰पार्श्वास्थिरुक्कम्पो मर्मभेदस्त्रिकग्रह॰ ।
उरोविबन्धस्तिमिर कासश्वासप्रजागराः ॥
स्वेदोऽतिमात्र विष्टम्भः श्वयथुश्चित्तविभ्रमः ।
प्रलापश्छर्दिरुत्क्लेशो भ्रमो दुस्वप्नदर्शनम् ॥

वातादिभि सन्निपातेन च चत्वारो मदात्यया स्यु । सर्वेषामपि त्रिदोषजत्वे भूयसा व्यपदेशः । सर्वेषा मदात्ययाना प्रमोहादि साधारण लिङ्गम् । सौम्याग्नेयो ज्वरो यो मिश्रलक्षण इत्युक्त ॥

विशेषाज्जागरश्वासकम्पमूर्धरुजोऽनिलात् ।
स्वप्ने भ्रमत्युत्पतति प्रेतैश्च सह भाषते ॥
पित्ताद्दाहज्वरस्वेदमोहातीसारतृड्भ्रमाः ।
देहो हरितहारिद्रो रक्तनेत्रकपोलता ॥
श्लेष्मणा छर्दिहृल्लासनिद्रोदर्दाङ्गगौरवम् ।
सर्वजे सर्वलिङ्गत्वम्—

एषु लिङ्गेषु सत्स्वपि वातिके जागरादिक सातिशय भवति । पित्ताद्दाहादिकम् । श्लेष्मणा छर्द्यादिकम् । सान्निपातिके मदात्यये सर्वलिङ्गत्वम् । इति मदात्यय ॥

अनन्तर मद्यकारणौ ध्वसकविक्षयौ निर्णीयेते ॥

—मुक्त्वा मद्य पिबेत्तु यः ॥
सहसानुचित चान्यत्तस्य ध्वसकविक्षयौ ।
भवेता मारुतात् कष्टौ दुर्बलस्य विशेषत॰ ॥
ध्वसके श्लेष्मनिष्ठीवः ।

शब्दासहत्व तन्द्रा च विक्षयेऽङ्गशिरोऽतिरुक्॥
हृत्कण्ठरोधः संमोहः कासस्तृष्णा वमिर्ज्वरः

यो नरो मद्यप सन्मद्य बहुकाल त्यक्त्वा सहसान्यदनुचित मद्य पिबेत् तस्य वाताद्वेता ध्वंसकविक्षयौ नाम्ना कष्टौ व्याधी भवेताम् । दुर्बलस्य तु विशेषेण तौ स्याताम् । ध्वसके श्लेष्मनिष्ठीवादि लक्षणम् । विक्षयेऽङ्गरुगादि ।

मद्यमुपसहरति निवृत्त इत्यादिना ॥

निवृत्तो यस्तु मद्येभ्यो जितात्मा बुद्धिपूर्वकृत्॥
विकारैः स्पृश्यते जातु न स शारीरमानसैः ।

सुबोधम् ।

अनन्तर मद्यवशित्तोपघातसामान्याद-त्रैव मदादयो निर्णीयन्ते ॥

रजोमोहाहिताहारपरस्य स्युस्त्रयो गदा ॥
रसासृक्चेतनावाहिस्रोतोरोधसमुद्भवाः ।
मदमूर्च्छायसन्यासा यथोत्तरबलोत्तराः ॥

रजोमोहाद्यभ्यासपरस्य पुरुषस्य दोषै रसादिवाहिषु स्रोतस्सु रुद्धेषु मदादयो व्याधिविशेषा उत्पद्यन्ते । ते च यथोत्तर बलाधिका । मदान्मूर्छायस्तत सन्यास इति ॥

मदोऽत्र दोषैः सर्वैश्च रक्तमद्यविषैरपि ।
सक्तानल्पद्रुताभाषश्चलस्खलितचेष्टितः ॥
रूक्षश्यावारुणतनुर्मदे वातोद्भवे भवेत् ।
पित्तेन क्रोधनो रक्तपीताभः कलहप्रियः ।
स्वल्पासबद्धवाक्पाण्डुः कफाद्ध्यानपरोऽलस
सर्वात्मा सन्निपातेन —

तेषु च वातादिभिः सन्निपातेन रक्तमद्यविषैश्चेति सप्त मदा । सक्ताभाषत्वादियुक्त पुरुषो वातोद्भवे मदे भवेत् । पित्तेन क्रोधनत्वादियुक्तः । कफात् ध्यानपरत्वादियुक्त । सन्निपातेनानन्तरोक्तसर्वलिङ्ग ॥

— रक्तात् स्तब्धाङ्गदृष्टिता ॥
पित्तलिंग च मद्येन विकृतेहास्वराङ्गता ।
विषात्कम्पोऽतिनिद्राचसर्वेभ्योऽभ्यधिकश्च सः
लक्षयेल्लक्षणोत्कर्षाद्वातादीन् शोणितादिषु ।

रक्तात् मदे स्तब्धाङ्गदृष्टिता पित्तलिङ्ग च भवति । मद्येन मदे विकृतेहत्वादि लिङ्गम् । विषात् मदे कम्पोऽतिनिद्रा च भवति ॥ स एव सर्वमदेभ्योऽधिको दुस्साधतावह । तेषु च शोणितादिमदेषु वातादीन् लक्षणोत्कर्षात् लक्षयेत् । अनेनैतदुक्तम् । रक्तमद्यविषमदाः यद्यपि त्रिदोषजास्तथाप्युत्कृष्टेन वातादीनामन्यतमस्याधिक्य व्यवस्येत् । इत्युक्ता मदा ॥

मूर्छाया उच्यन्ते ॥

अरुण नीलकृष्ण वा ख पश्यन् प्रविशेत्तमः॥
शीघ्र च प्रतिबुध्येत हृत्पीडा वेपथुर्भ्रमः ।
कार्श्यं श्यावारुणा छाया मूर्छाये मारुतात्मके
पित्तेन रक्त पीत वा नभः पश्यन् विशेत्तमः ।
विबुध्येत च सस्वेदो दाहतृट्तापपीडितः ॥
भिन्नविण्नीलपीताभो रक्तपीताकुलेक्षणः ।
कफेन मेघसकाश पश्यन्नाकाशमाविशेत् ॥
तमश्चिराच्च बुध्येत सहृल्लासप्रसेकवान् ।
गुरुभिस्तिमितैरङ्गैरार्द्रचर्मावनद्धवत् ॥
सर्वाकृतिस्त्रिभिर्दोषैरपस्मार इवापर ।
पातयत्याशु निश्चेष्ट विना बीभत्सचेष्टितैः ॥

मादतात्मके मूर्छाये पुरुषे ऽरुण नाल कृष्ण वा आकाशं पश्यन्नमः प्रविशेत् शीघ्र च प्रतिबुध्येत हृत्पीडादिकं चात्र भवति । तम प्रवेश अचेतन्यम् । रक्त पीत येत्यादि पित्तमूर्छालक्षणम् । मेघेत्यादि कफमूर्छालक्षणम् । त्रिभिर्दोषैर्मूर्छाय सर्वाकृतिः सर्वरूपो भवति महारम्भत्वऽपर इवापस्मार । अय तु मूर्छायो बीभ-चेष्टितैर्मूत्रपुरीषोत्सर्गादिभिर्विना निश्चेष्ट पुरुषमाशु पातयति ॥

अपस्मारादिना मदमूर्छयोः पूरवयोषे दोषेष्विन्नादिना हेतुरुक्त ॥

दोषेषु मदमूर्छाया कृतवेगेषु देहिनाम् ।
स्वयमेवोपशाम्यन्ति सन्यासो नौषधैर्विना ॥

देहिना कृतवेगेषु सत्सु दोषेषु मदमूर्छाया स्वयमेवौषधनिरपेक्षमेवोपशाम्यन्त्यावेगकालम् । सन्यास पुनरौषधैर्विना न शाम्यति ॥

सन्यास क उच्यत इत्याह ॥

वाग्देहमनसां चेष्टामाक्षिप्यातिबला मला ।
सन्यास सन्निपतिता प्राणायतनसश्रया ॥
कुर्वन्ति तेन पुरुष काष्ठभूतो मृतोपम ।
म्रियेत शीघ्र शीघ्र चेच्चिकित्सा न प्रयुज्यते ॥

वागित्यादि । अतिबलाः स्वकारणविशेषवशाद्वातादयो दुष्टा वाग्देहमनसा चेष्टामाक्षिप्य गृहीत्वा परस्पर सन्निपतिताः प्राणायतनसश्रिताश्च सन्यास कुर्वी त । प्राणायतन हृदयादि । तेन च सन्यासेन पुरुष काष्ठभूतो मृतोपमश्च भवति । तत्र यदि शीघ्र चिकित्सा न प्रयुज्यते ततो म्रियेतैव ॥

अगाधे ग्राहबहुले सलिलौघ इवाततटे ।
सन्यासे विनिमज्जन्तं नरमाशु निवर्तयेत् ॥

तथा भिषक् सन्यासे विनिमज्जन्त नरमाशु निवर्तयेत् अगाधे गम्भीरे ग्राहबहुले अतटे च सलिलौघे निमज्जन्त नर यथा बान्धवा निवर्तयन्ति ॥

मदमानेत्यादिना मदात्ययनिदानत्वान्मद्यैनैवोपमहरन्नाह ।

मदमानरोषतोष-
प्रभृतिभिररिभिर्निजै परिग्रह्य ।
युक्तायुक्त च सम
युक्तिवियुक्तेन मद्येन ॥

तोषो हर्ष । प्रभृतिशब्देन कामक्रोधादय । युक्तायुक्त च सममिति कृत्याकृत्यविवेको न भवति

एवं विधिहीनस्य दोषमुक्त्वा बलकालेत्यादिना विधियुक्तस्य पुनर्गुणमाह ॥

बलकालदेशसात्म्य-
प्रकृतिसहायामयवयासि ।
प्रविभज्य तदनुरूप
यदि पिबति ततः पिबत्यमृतम् ॥

इति निदाने षष्ठोऽध्यायः ।

बलादीनि पृथङ्निरूप्य बलाद्यनुरूपमेव यदि मद्य पिबति ततोऽमृतमेव पिबति ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसग्रहव्याख्याया
निदाने षष्ठोऽध्याय ॥

अथ सप्तमोऽध्यायः ।

प्राणायतनाश्रयत्वसामान्यान्मदात्ययनिदानादनन्तरमर्शोनिर्णयायाध्यायारम्भ ॥

अथातोऽर्शसां निदानं नामाध्यायं व्याख्यास्यामः । इति ह स्माहु रात्रेयादयो महर्षयः ॥

अरिवद्विशसन्तीत्यर्शांसि । तानि पुनर्बहुप्रकाराणि सुबहूपद्रवाणि च पायुमेढ्रादिसंश्रया मांसकीलाः । समासतस्तु द्विविधान्यर्शांसि सहजानि जन्मोत्तरकालजानिच। पुनश्च द्विविधानि शुष्काण्यार्द्राणि च। सर्वेषां पुनरधिष्ठानं मेदो मांसं त्वक् च । स्थूलान्त्रमतिबद्धोऽर्धपञ्चाङ्गुलो हि गुदः । तस्मिन् पूर्वमुक्ता वलीसंज्ञास्तिस्रः पेश्योऽध्यर्धाङ्गुलाः। ता प्रवाहिणी विसर्जनी संवरणी च । रोमान्तादध्यर्धयव गुदोष्ठमाहु । प्रथमा तु गुदोष्ठादङ्गुलमात्रे ॥

अनेकप्रकारा वाय्वादिषु मांसकीला अरिवच्छत्रुवद्विशसनादर्शांसीत्युच्यन्ते । सुबोधम् । पूर्वमित्यङ्गविभागे । बाह्याद्रोमान्तादध्यर्धयवमानो गुदोष्ठो भवति । विभागपरिज्ञानायैतत् प्रदर्शितम् । गुदोष्ठादध्यर्धयवमानादनन्तरेऽङ्गुलमात्रे प्रथमा वली ॥

तत्र सहजानां गुदवलीबीजोपतप्तिरायतनम्। तस्या द्विविधो हेतु मातापित्रोरपचारो दैवं च ॥ ताभ्यां सन्निपातप्रकोप । तस्मात्तान्यसाध्यानि । एतेन कुलजा सर्वे विकारा व्याख्याताः ॥

पुरुषस्याधानकाले येन बीजांशेन वलय उत्पद्यन्ते तस्य दोषैरुपतप्तिः सहजानामर्शसां हेतुः । तस्या इत्युपतप्तेः । ताभ्यामिति मातापित्रपचारदैवाभ्याम् । तस्मादिति विशिष्टबीजोपतापात् । तानीति सहजानि । एतेनेत्यादिना बीजोपतापहेतुत्वेन सर्वेषां कुलजानां व्याधीनामसाध्यत्वं व्याख्यातम् ॥

विशेषतस्तु सहजानि दुर्दर्शनपरुषपाण्डुपचितदारुणान्यन्तर्मुखानि बहूपद्रवोपद्रुतानि भवन्ति ॥

सामान्यार्शोलक्षणसंभवेऽपि सहजानां दुर्दर्शनत्वादिनातिशयः । दुर्दर्शनानि यन्त्रप्रवेशमार्जनादौ द्रष्टु नार्हन्तीति ॥

अथेतराणि षड्विधानि पृथग्दोषैः संसृष्टैः सन्निपतितैः शोणितेन च । तत्र वातश्लेष्मोत्तराणि शुष्काणि रक्तपित्तोत्तराण्यार्द्राणि ॥

इतराणि जन्मन उत्तरकालभावीनि । पृथग्दोषादिभेदेन षड्विधानि षट्प्रकाराणि । संसर्गे एकजातित्वात् पूर्वाचार्यानुरोधेनैकत्वमुक्तम् । सर्वेषां चार्शसां वातश्लेष्मान्वयाच्छुष्कत्वं भवति रक्तपित्तान्वयादार्द्रत्वम् ॥

दोषप्रकोपहेतुस्तु प्रागुक्तः । स यदा मलोपचयमादधाति पुनश्चोत्कटकविषमकठिनासनसेवनादुद्भ्रान्तयानोष्ट्रादियाणादति-

व्यवायाद्वस्तिनेत्रासम्यक्प्रणिधानादिना गुदक्षणनादभीक्ष्णं शीताम्बुसंस्पर्शाच्चैललोष्टतृणादिसंघर्षात् प्रततातिप्रवाहणाद्वातमूत्रपुरीषवेगोदीरणधारणात् स्त्रीणां चामगर्भभ्रंशाद्गर्भोत्पीडनाद्विषमप्रसूतेरेवंविधैश्चापरैः कुपितो वायुरपानस्तं मलमुपचितमधोगतमासाद्य गुदवलीष्वाधत्ते । ततस्तास्वभिष्यण्णास्वर्शांसि संभवन्ति ॥

प्रागुक्त सर्वरोगनिदाने तिक्तकटुकेत्यादिना सामान्यदोषकोपहेतु स यदा मलानां वातादीनामुपचय धृद्धत्वमाप्नोति । पुनश्चोत्कटकासनादिनाऽपनो वायु कुपितस्तमुपचित मल दोष सङ्गृह्य गुदवलीष्वाधत्ते । यदा तेन दोषेण तासु गुदवलीष्वभिष्यण्णासु शिथिलीकृतास्वर्शांसि संभवन्तीत्येवमर्शसा संप्राप्तिर्निदान चोक्तम् ॥

तेषां पूर्वरूपाणि कृच्छ्रात् पक्तिरान्त्रकूजनमुद्गारबाहुल्यमम्लकोऽन्नाश्रद्धाविष्टम्भोऽश्मगर्भभनाभित्वमाटोपोऽधस्तात् कृच्छ्रेण सशब्दस्य च वायोः प्रवृत्तिर्बहुमूत्रत्वमल्पपुरीषता गुदपरिकर्तनं सक्थिसदनमक्ष्णोः श्वयथुरविमलेन्द्रियत्वमालस्य तन्द्रा कार्श्यं दौर्बल्यमाशङ्का ग्रहणीदोषशोफोदरपाण्डुरोगगुल्मेषु । जातेषु चैतानि लिङ्गानि प्रव्यक्ततराणि भवन्ति ॥

तेषा जन्मोत्तरकालभाविनामर्शसा कृच्छ्रात् पक्तिरित्यादीनि पूर्वरूपाणि । सुबोधम् । ग्रहणीदोषादिष्वाशङ्का स्तोक स्तोकं तल्लक्षणयुक्तत्वात् । जातेषु त्वर्शस्सु एतानि कृच्छ्रात् पक्तिरित्याद्युक्तानि प्रव्यक्ततराणि भवन्तीत्युक्तानि लिङ्गानि ॥

तैः खल्वधोमार्गोपरोधाद्वायुरपानो निवर्तमानः समानव्यानोदानप्राणान् पित्तश्लेष्माणौ च प्रकोपयन्ननलमुपमृद्नाति ॥

तैरर्शोभी रुद्धोऽपानो वायु प्रतिनिवृत्त समानादीन् क्रमेण कोपयन्ननलमुपमृद्नाति नाशयति ॥

अथ सर्व एवार्शसो भवत्यतिकृशो विवर्णः क्षामो दीनः प्रचुरविबद्धवातमूत्रपुरीषोऽश्मरीशर्करावाननियतविबद्धमुक्तामपक्वभिन्नशुष्कवर्चास्तथान्तरान्तराश्वेतपाण्डुहरितपीतरक्तारुणतनुसान्द्रपिच्छिलोपवेशी नाभिवंक्षणोद्देशप्रचुरपरिकर्तिकान्वितः सगुदशूलप्रवाहिकाप्रहर्षप्रमोहो ऽल्पशुक्रप्रजोऽल्पभुक् सिरासततगात्र क्रोधनो दुरुपचारः कासश्वासपीनसतृष्णारोचकपाणिपादवदनाक्षिकूटश्वयथुक्षवथुवेपथुवमथुपरीतस्तैमिरिकः शिर शूली क्षामभिन्नस्वरः कर्णरोगी सज्वरः साङ्गमर्दः सर्वपर्वास्थिशूलोऽन्तरान्तरा हृदयकुक्षिपार्श्वपृष्ठबस्तिलिकग्रहोपतप्तः प्रध्यानपरः पर मलसश्च ॥

सर्वोऽर्शसः सहजार्शोभिर्युक्त उत्तरकालभाविभिर्वाप्युपपन्न अतिकृशादिरूपो भवति । अर्शांसि विद्यन्ते यस्य सोऽर्शसः । अर्शआदिभ्योऽच् प्रत्यय । प्रचुरा प्रभूता प्रबद्धा असम्यक्प्रवृत्ता वातादयो यस्य । अश्मरीशर्करयोर्विशेषो वक्ष्यते । विबद्धमुक्तादित्वेनानियतरूप वर्च पुरीष यस्य

स तथोक्त । समन्तान्छेदनमिव परिकर्तिका । दुरेम परिचारकैरुपचर्यत इति दुःखोपचारः । अन्तरान्तरेति कादाचित्कत्वलक्षणाय ॥

तत्र वातोल्बणानि शुष्कम्लानकठिनपरुषरूक्षश्यावारुणानि तीक्ष्णस्फुटितदुखानि विषमम्ध्यानि कदम्बपुष्पतुण्डिकेरीकर्कन्धुसिद्धार्थबिम्बीखर्जूरफलप्रमाणानि वक्राणि मिथो विसदृशानि कटीपार्श्वादिष्वधिकवेदनानि सशूलोदावर्तकराणि गुल्माष्ठीलाप्लीहोदराणि चास्य तन्निमित्तान्येव । कृष्णत्वङ्नखनयनवदनमलाश्च भवन्ति ।

तत्रेत्यादिना वातोल्बणानां विशेषलक्षणं मिथो विसदृशानि परस्परविलक्षणानि । गुल्मादीनि चास्य तन्निमित्ता यशानिमित्तान्येव भवन्ति । रोगश्च रोगस्य हेतुर्भवतीत्युक्तम् ॥

पित्तोल्बणानि नीलाग्राणि रक्तपीतकृष्णानि मृदुशिथिलानि स्पर्शासहानि विस्रगन्धीनि तनूनि तनुरक्तस्राविणि दाहपाकवन्ति ज्वरमोहारुचिकराणि यकृत्प्रकाशानि शुकजिह्वाजलौकावक्त्रसदृशानि यवमध्यानि प्रक्लिन्नानि भिन्नपीतवर्चांसि हारिद्रत्वङ्नखादिकराणि च ॥

नीलाग्राणीत्यादि पित्तोल्बणानां विशेषलक्षणं सुबोधम् ॥

श्लेष्मोल्बणानि महामूलानि स्थिरस्निग्धपाण्डुवृत्तोपचितानि गुरुस्तब्धश्लक्ष्णपिच्छिलानि सुप्तसुप्तानि स्पर्शक्षमाणि पशीरपनसास्थिगोस्तनाकाराण्यतिमात्रोत्थानप्रवाहिकावक्षणानाहनाभिपरिकर्तिकाहृल्लासप्रसेककासश्वासपीनसारुचिच्छर्दिकृच्छ्रमूत्रप्रमेहशीतज्वरशोफशिरोगौरवेन्द्रियोपलेपाग्निमार्दवक्लैब्यामविकारप्रबलानि न भिद्यन्ते न स्रवन्ति कण्डूबहुलानि सश्लेष्मवसाप्रकाशातिमलोपवेशीनि शुक्लत्वङ्नखादिकराणि च । लक्षणसङ्करात् संसर्गसन्निपातजानि विभजेत् ॥

महामूलानीत्यादि श्लेष्मोल्बणानां विशेषलक्षणम् । सुप्तसुप्तान्यल्सानि । अतिमात्रोत्थानं विरेकः । प्रवाहिका निरतानिका । हृल्लासेर्युक्तः प्रसेको हृल्लासः । इन्द्रियाणामुपलेप इवोपलेपो विषयग्रहणाशक्तत्वम् । अग्निमार्दवग्रहणं कफजेष्वतिशयार्थम् ॥

रक्तोल्बणानि तु वटप्ररोहविद्रुमकाकनन्दिकाफलाभानि पित्तलक्षणानि च तथा गाढपुरीषप्रतिपीडिता यत्यर्थं दुष्टमुष्णमसृक् सहसा विसृजन्ति । तस्यातिप्रवृत्तौ रक्तक्षयोपद्रवा भवन्तीति । भवति चात्र श्लोकः ॥

रक्तोल्बणानां विशेषलक्षणं सुबोधम् । काकनन्दिका गुञ्जा । पित्तलक्षणानि पित्तोल्बणार्शोलक्षणानि । रक्तक्षयोपद्रवाः शिरोऽभितापादयः । इति सङ्कुलार्थप्रकाशनाय वैचित्र्याय च तन्त्रकृता ग्रन्थबन्धः कृतः ॥

अनन्तरमर्शसामुपद्रवयोदावर्तोत्यस्य सुरेत्यादिना हेत्वादिकमुच्यते ॥

तुहृत्कोद्रवजूर्णाह्वकरीरचणकादिभिः ।
रूक्षैः संग्राहिभिर्वायुः स्वे स्थाने कुपितो बली

अपरोहानि स्रोतांसि संरुध्याधः प्रशोषयन् ।
पुरीषं वातविण्मूत्रसङ्गं कुर्वीत दारुणम् ॥
तेन तीव्ररुजा कोष्ठपृष्ठहृत्पार्श्वगा भवेत् ।
आध्मानमुदरावेष्टो हृल्लासः परिकर्तनम् ॥
बस्तौ च सुतरां शूलं गण्डे श्वयथुसंभवः ।
पवनस्योर्ध्वगामित्वं ततश्छर्द्यरुचिज्वराः ॥
हृद्रोगग्रहणीदोषमूत्रसङ्गप्रवाहिकाः ।
बाधिर्यतिमिरश्वासशिरोरुक्कासपीनसाः ॥
मनोविकारस्तृष्णास्रपित्तगुल्मोदरादयः ।
ते ते च वातजा रोगा जायन्ते भृशदारुणाः ॥
दुर्नाम्नामित्युदावर्तः परमोऽयमुपद्रवः ।
वाताभिभूतकोष्ठानां तैर्विनापि स जायते ॥

गुदेत्यादि । आदिशब्देन मसूरादीनां ग्रहणम् । एतैरन्यैश्च रूक्षैः समाहेभिर्वायुरपानाख्यः स्वे स्थाने नाभेरधः । तेनेति वातादिसङ्गेन । तत ऊर्ध्वं गतात् पवनात् छर्द्यादयो जायन्ते । अयमुदावर्तो दुर्नाम्नामर्शसामुपद्रवत्वेन जायते । स उदावर्तो वाताभिभूतकोष्ठानां तैर्दुर्नामभिर्विनापि जायते ॥

अर्शसामसाध्यादीनां सहजानीत्यादिना-साध्यादिलक्षणमुच्यते ॥

सहजानि त्रिदोषाणि यानि चाभ्यन्तरे वलौ ।
स्थितानि तान्यसाध्यानि याप्यन्ते ऽग्निबलादिभिः
द्वन्द्वजानि द्वितीयायां वलौ यान्याश्रितानि च
कृच्छ्रसाध्यानि तान्याहुः परिसंवत्सराणि च
बाह्यायां तु वलौ जातान्येकदोषोल्बणानि च
अर्शांसि सुखसाध्यानि नचिरोत्पतितानि च

सहजानीत्यादि । सहजान्यर्शांसि शुक्रार्तवदोषान्वयानि बलीबीजोपतापजातानीत्यर्थे । तथा त्रिदोषजानि गर्भजानि जातजान्यपि । आभ्यन्तरे वलौ यानि स्थितानि एकैकोपद्विदोषजानि तानि सर्वाण्यसाध्यानि । वलीशब्दः स्त्रीपुल्लिङ्गः द्वन्द्वजादीनि सर्वाणि च संवत्सरमचिकित्सितानि च कृच्छ्रसाध्यानि । बाह्यादीन्यभिनवोत्पन्नानि च सुखसाध्यानीत्युक्तानि गुदजान्यर्शांसि ॥

मेढ्रादिष्वपि वक्ष्यन्ते यथास्वं नाभिजानि तु
गण्डूपदास्यरूपाणि पिच्छिलानि मृदूनि च ।
व्यानो गृहीत्वा श्लेष्माणं करोत्यर्शस्त्वचो बहिः
कीलोपमं स्थिरखरं चर्मकीलं तु तं विदुः ॥
वातेन तोदपारुष्यं पित्तादसितरक्तता ।
श्लेष्मणा स्निग्धता तस्य ग्रथितत्वं सवर्णता ॥
अर्शसां प्रशमे यत्नमाशु कुर्वीत बुद्धिमान् ।
तान्याशु हि गुदं बद्ध्वा कुर्युर्बद्धगुदोदरम् ॥

इति निदाने सप्तमोऽध्यायः ॥

मेढ्रादिष्वपि गुह्यरोगादौ वक्ष्यन्ते । तथा नासारोगे कर्णरोगे च । नाभिजानि त्वर्शांसि गण्डूपदमुखसदृशत्वादियुक्तानि । गुदात् बहिस्त्वचो व्यानो यदर्शः करोति तदाचार्याश्चर्मकीलं विदुः । वातेनेत्यादिना चर्मकीललक्षणम् । अर्शसामित्यादिनोपसंहरति । बद्धगुदोदरं वक्ष्यमाणं कुर्युरिति ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायां
निदाने सप्तमोऽध्यायः ।

अथाष्टमोऽध्यायः ।

——

रक्तपित्तकासनिदानानन्तरमतीसारग्रहणीनिदानाध्याया-रम्भः ॥

अथातोऽतीसारग्रहणीदोषनिदानं व्याख्यास्यामः । इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

दोषैर्व्यस्तैः समस्तैश्च भयाच्छोकाच्च षड्विधः ।
अतीसारः स सुतरां जायतेऽत्यम्बुपानतः ॥
कृशशुष्कामिषासात्म्यतिलपिष्टविरूढकैः ।
मद्यरूक्षातिमात्रान्नैरर्शोभिः स्नेहविभ्रमात् ॥
कृमिभ्यो वेगरोधाच्च तद्विधैः कुपितोऽनिलः ।
विस्रंसयत्यधोऽब्धातुं हत्वा तेनैव चानलम् ॥
व्यापद्यानुशकृत् कोष्ठं पुरीषं द्रवतां नयन् ।
प्रकल्पतेऽतिसाराय —

वातादिभेदेन षड्विधोऽतीसारः । स त्वत्यम्बुपानेन सुतरां जायते । कृशेत्यादिना सर्वातीसाराणां दोषजानां निदानं समासेनोच्यते । कृशामिषादिभिरन्यैश्च वातप्रकोपकारणैरेवंप्रायैरनिलः कुपितः एतन्निदानमिदं कृत्वातीसाराय कल्पत इत्यर्थः ॥

—लक्षणं तस्य भाविनः ॥
तोदो हृद्गुदकोष्ठेषु गात्रसादो मलग्रहः ।
आध्मानमविपाकश्च, तत्र वातेन विज्जलम् ॥
अल्पाल्पं शब्दशूलाढ्यं विबद्धमुपवेश्यते ।
रूक्षं सफेनमच्छं च ग्रथितं वा मुहुर्मुहुः ॥
तथा दग्धगुडाभासं सपिच्छापरिकर्तिकम् ।
शुष्कास्यो भ्रष्टपायुश्च हृष्टरोमा विनिष्टनन् ॥
पित्तेन पीतमसितं हारिद्रं शाद्वलप्रभम् ।
सरक्तमतिदुर्गन्धं तृण्मूर्च्छास्वेददाहवान् ॥
सशूलं पायुसन्तापपाकवान्, श्लेष्मणा घनम् ।
पिच्छिलं तन्तुमच्छ्वेतं स्निग्धमामं कफान्वितम् ॥
अभीक्ष्णं गुरु दुर्गन्धं विबद्धमनुबद्धरुक् ।
निद्रालुरलसोऽन्नद्विडल्पाल्पं सप्रवाहिकम् ॥
सरोमहर्षः सोत्क्लेशो गुरुबस्तिगुदोदरः ।
कृतेऽप्यकृतसंज्ञश्च, सर्वात्मा सर्वलक्षणः ॥

हृल्लोकादि सर्वातीसारपूर्वलिङ्गम् । सुघोषम् । विज्जलं पिच्छोदकप्रायम् । सपरिकर्तिकं परिकर्तनेनाच्छं वा पिच्छिलं वा । विनिष्टनन् निःश्वासिकां कुर्वन् । इति वातजे । पायुपाकान्तं पित्तातीसारलिङ्गम् । घनादिकं श्लेष्मातीसारलिङ्गम् । कफान्वितमिति स्वरूपेणातीसारं कफप्रवृत्तिः । सप्रवाहिकं सनिःश्वासिकम् । उत्क्लेशो दोषाणाम् । कृतेऽप्यतीसारे पुनरप्यकृतसंज्ञः ॥

भयेन क्षोभिते चित्ते सपित्तो द्रावयेच्छकृत् ।
वायुस्ततोऽतिवेगार्त्तं क्षिप्रमुष्णं द्रवं प्लवम् ॥
वातपित्तसमैर्लिङ्गैराहुस्तद्वच्च शोकतः ।
अतीसारः समासेन द्वेधा सामो निरामकः ॥
सासृङ्निरस्रस्तत्राद्ये गौरवादप्सु मज्जति ।
शकृद्दुर्गन्धमाटोपविष्टम्भार्तिप्रसेकिनः ॥
विपरीतो निरामस्तु कफात् पक्वोऽपि मज्जति

भयशोकयोर्वायुः सपित्तः शकृतो द्र

यत्र करोति । तत्रेत्यादिना सामनिरामयोः प्रयोजनवत्वाल्लक्षणमुच्यते साम्नङ्निरामयोरस्यैव लिङ्गम् । आद्ये सामे । आमस्य गुरुत्वात्तच्छकृदप्सु जले निमज्जति । तच्च दुर्गन्धं भवति । आटोपादियुक्तस्य पुरुषस्य । आटोप आनाहप्रायः । कफाद्धेतोर्योऽतीसारः स पक्वोऽपि निरामोऽप्यप्सु मज्जति । इत्युक्तोऽतीसारः ॥

अथ ग्रहणीदोष उच्यते ।

अतीसारेषु यो नातियत्नवान् ग्रहणीगदः ॥
तस्य स्यादग्निविध्वंसकरैरन्यस्य सेवितैः

अतीसारेषु वर्ज्यवर्जने सेव्यसेवने च यो नातियत्नवान् भवति तस्य नरस्य ग्रहणीगदः स्यात् । तथान्यस्याप्यनतिसारस्याप्यग्निनाशकरैः सेवितैर्ग्रहणीदोषः स्यादिति सम्बध्यते ॥

अतीसारग्रहणीदोषयोः सादृश्याल्लक्षणविशेष उच्यते ॥

सामं शकृन्निरामं वा जीर्णे येनातिसार्यते ॥
सोऽतिसारोऽतिसरणादाशुकारी स्वभावतः ।
सामं सान्नमजीर्णेऽन्ने जीर्णे पक्वं तु नैव वा ॥
अकस्माद्वा मुहुर्बद्धमकस्माच्छिथिलं मुहुः ।
चिरकृद्ग्रहणीदोषः सञ्ज्ञयाचोपवेशयेत् ॥

येन रोगविशेषेण जीर्णेऽन्ने पुरीषं सामं वा निरामं वा पुरुषोऽतिसार्यते सोऽतीसारः । स च स्वभावादेव सर्वमाशुकरोति । एवमतीसारः । ग्रहणीदोषे पुनरनियमेनातिसार्यते । जीर्णे चाजीर्णे च तत्र यदजीर्णेऽतिसार्यते तत् सामं सान्नं च भवति । यत्तु जीर्णेऽतिसार्यते तत् पक्वमथवा जीर्णे कदाचिन्नातिसार्यते । अकस्माच्च बद्धमकस्माच्छिथिलं मुहुः पुनरयं तु ग्रहणीदोषश्चिरकृत् । अत्र सचिते दोषे शकृत्युपवेशयते ॥

स चतुर्धा पृथग्दोषैः सन्निपाताच्च जायते ।
प्राग्रूपं तस्य सदनं चिरात् पचनमम्लकः ॥
प्रसेको वक्त्रवैरस्यमरुचिस्तृट् क्लमो भ्रमः ।
आनद्धोदरता छर्दिः कर्णक्ष्वेडान्त्रकूजनम् ॥
सामान्यलक्षणं कार्श्यं धूमकस्तमको ज्वरः ।
मूर्छा शिरोरुग्विष्टम्भः श्वयथुः करपादयोः ॥

पृथग्वातादिभिः सन्निपातेनेति चत्वारो ग्रहणीदोषाः । सर्वस्य ग्रहणीदोषस्याग्निसदनादि पूर्वरूपम् । कार्श्यादि वातादिषु साधारणलिङ्गम् ॥

तत्रानिलात्तालुशोषस्तिमिरं कर्णयोः स्वनः ।
पार्श्वोरुवङ्क्षणग्रीवारुजाभीक्ष्णं विषूचिका ॥
रसेषु गृद्धिः सर्वेषु क्षुत्तृष्णा परिकर्तिका ।
जीर्णे जीर्यति चाध्मानं भुक्ते स्वास्थ्यं समश्नुते
वातहृद्रोगगुल्मार्शःप्लीहपाण्डुत्वशङ्कितः ।
चिराद्दुःखं द्रवं शुष्कं तन्वामं शब्दफेनवत् ॥
पुनः पुनः सृजेद्वर्चः पायुरुक्श्वासकासवान् ।
पित्तेन नीलं पीताभं पीताभः सृजति द्रवम् ॥
पूत्यम्लोद्गारहृत्कण्ठदाहारुचितृडर्दितः ।
श्लेष्मणा पच्यते दुःखमन्नं छर्दिररोचकः ॥
आस्योपदेहनिष्ठीवकासहृल्लासपीनसाः ।
हृदयं मन्यते स्त्यानमुदरं स्तिमितं गुरु ॥
उद्गारो दुष्टमधुरः सदनं स्त्रीष्वहर्षणम् ।

भिन्नामश्लेष्मसस्वष्टगुरवर्चःप्रवर्तनम् ॥
अकृशस्यापि दौर्बल्यं सर्वजे सर्वसङ्कर' ।

तालुशोषादिविशेषो वातात । वात हृद्रोगादिशङ्कितस्तद्रूपत्वात् । पित्तान्नीलादिक विशेष । श्लेष्मणोऽन्नस्य दु खपाकादि ॥

सिराविभागे ये चोक्ता विषमाग्न्याश्रयोऽग्नयः
तेऽपि स्युर्ग्रहणीदोषा. समस्तु स्वास्थ्यकारणम्
वातव्याध्यश्मरीकुष्ठमेहोदरभगन्दराः ।
अर्शांसि ग्रहणीत्यष्टौ महारोगा. सुदुस्तराः ॥

इति निदाने अष्टमोऽध्याय ॥

सिराविभागेऽध्याये विषमतीक्ष्णमन्दा-ख्या येऽग्नय उक्तास्तेऽपि ग्रहण्याश्रितत्वाद्ग्रहणीदोषा भवन्त्येव । वातव्याधीत्यादिना ग्रहणीदोषप्रसङ्गेनाष्टौ महारोगा उच्यन्ते ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसमहव्याख्याया
निदाने अष्टमोऽध्याय ।

अथ नवमोऽध्यायः ।

अधोगदोषहेतुत्वसामान्यान्मूत्रकृच्छ्रप्रमेहनिर्णयायाध्यायारम्भ । तत्राप्यतिकष्टत्वान्मूत्रकृच्छ्र उच्यते ॥

अथतो मूत्राघातनिदान व्याख्यास्याम । इति हस्माहुरात्रेयादयो महर्षय ॥

विंशतिर्मूत्राघाता भवन्ति । तद्यथा । वातपित्तकफसन्निपातकृच्छ्राणि । वातपित्तश्लेष्मशुक्राश्मर्य । वातबस्त्यष्ठीलाकुण्डलिकामूत्रातीतजठरोत्सङ्गग्रन्थिशुक्रविड्विघातोष्णवातमूत्रक्षयावसादाश्चेति ॥

विंशत्या रोगेषु मूत्रमाहन्यते । अतस्ते मूत्राघाता । ते च क्रमेणाख्यायन्ते । तत्र चत्वारि कृच्छ्राणि पृथग्दोषसन्निपातोद्भवानि । चतस्रोऽश्मर्य । पृथग्दोषशुक्रजा ॥

तत्र वातबस्त्यादयो नव वातोल्बणा । ततो द्वौ वातपित्तोल्बणौ । अन्त्य कफपित्तोल्बण ॥

वातबस्त्यादयो विड्विघातान्ता नव वातोल्बणा । ततोऽनन्तर द्वावुष्णवातमूत्रक्षयौ वातपित्तोल्बणौ । अन्त्यो मूत्रावसाद कफपित्तोल्बण । सर्वत्रोल्बणशब्दो दोषान्तरसद्भावप्रतिपत्त्यर्थ ॥

सर्वेषां पुनर्मूत्ररोगाणामधिष्ठान बस्ति । स मर्मस्वभिहित प्राक् । स चाधोमुखोऽपि मूत्रवहासु नाडीषु सूक्ष्ममुखसहस्रनिष्यन्देन मूत्राख्येनाविरतं नवो घट इवाप्सु निमग्नमुखोऽपि पार्श्वेभ्योऽम्भसापूर्यते तैरेव च स्रोतोभिर्वातादयोऽपि दुष्टा प्रविश्य बस्तिं यथास्वमाघातान् प्रमेहाश्च जनयन्ति ॥

सर्वेषामित्यादिना मूत्राघातानां प्रसङ्गेन प्रमेहाणां चाश्रय सम्प्राप्तिश्चोच्यते । बस्तिर्मर्मसु मूत्राशयो धनुर्वक्र इत्यादिनाभि-

हित प्राक् शारीरे । अधोमुखेऽपि नवघटे पार्श्वेभ्यो जलप्रवेशो दृष्टः । तैरेव स्रोतोभिर्मूत्रं प्रविशति वस्तौ ॥

तत्राल्पशो मुहुर्मुहुर्वस्तिमेढ्रवङ्क्षणेषु तीव्रशूलः कृच्छ्रान्मूत्रयति वातकृच्छ्रे। सदाहं सरुजं रक्तं पीतं कृष्णं वा पित्तकृच्छ्रे। वस्तिमेढ्रयोर्गौरवं शोफो मूत्रं च सपिच्छं मेहति कफकृच्छ्रे। सर्वलक्षणसन्निपातेन सन्निपातकृच्छ्रे। स च कृच्छ्रतमः ॥

तत्राल्पश इत्यादि वातकृच्छ्रलक्षणम् । सदाहमित्यादि पित्ते । वस्तीत्यादि कफे । सर्वेत्यादि सान्निपाते । स च सन्निपातकृच्छ्रोऽन्यकृच्छ्रेभ्यः कृच्छ्रतमः ॥

यदा तु वायुर्वस्तिमुखमावृत्य सपित्तं सकफं सशुक्रं वा मूत्रं परिशोषयति तदा क्रमेण गोरिव पित्ताद्रोचना मणिकस्येव स्वच्छादपि जलात् पङ्कस्तद्वदश्मर्यभिनिर्वर्तते । सर्वा च सा श्लेष्माश्रया। अथास्या पूर्वरूपाणि ज्वरो वस्त्याध्मानमरुचिर्मूत्रकृच्छ्रं वस्तिशिरोमुष्कशेफसां वेदना बस्तगन्धित्वं मूत्रस्येति ॥

यदा त्वित्यादिना सर्वाऽश्मरीषु सम्प्राप्तिरुच्यते । मणिकालिञ्जरादयो जलाधारः । सर्वा अश्मर्यश्च श्लेष्माणमाश्रित्य जायन्ते । सर्वासामश्मर्या ज्वरादीनि पूर्वरूपाणि ॥

सामान्यलिङ्गानि तु नाभिवस्तिसेवनीषु मेहतस्तया मार्गनिरोधने वेदना मूत्रधारासङ्गस्तद्व्यपाये च गोमेदकप्रकाशमनाविलमासृत सुसुखं मूत्रं विसृजति । तत्सङ्क्षोभणाच्च सरुधिरम् । धावनलङ्घनादिभिश्चास्य विविधा वेदना भवन्ति । यथैव च पक्वाशयात् स्रस्तेन शकृताधिष्ठिते वस्तौ मूत्रं न प्रवर्तते तथाऽश्मर्यापि ॥

सामान्यं च लक्षणं नाभिवेदनादीनि । मेहतो मूत्रं कुर्वतः पुरुषस्य । तद्व्यपायेऽश्मरीविगमे अनाविलम् । गोमेदकमञ्जिष्ठकम् । तस्या इत्यश्मर्याः सङ्क्षोभणात् क्षते सरुधिरं मूत्रं मेहति । अस्येत्यश्मरीमतः । शकृदुपघातान्मूत्राप्रवृत्तिर्दृष्टेव ॥

तत्र वायुना वस्तिसेवनीमेहनेषु तीव्रवेदनार्दितो दन्तान् खादति नाभिं प्रपीडयति मेढ्रं मृद्नाति । मुहुर्मुहुर्वेपथुमान् कृच्छ्रात्सवातं शकृद्विमुञ्चति । विशीर्णधारं च मूत्रयत्यश्मरी चास्य श्यावा परुषा विषमा कदम्बपुष्पवत् कण्टकाचिता भवति । पित्तेन पच्यमान इव दह्यते वस्तिः । अश्मरी च रक्ता पीतावभासा कृष्णा भल्लातकास्थिसंस्थाना । श्लेष्मणा भिद्यते निस्तुद्यत इव गुरुः शीतश्च वस्तिरश्मरी च श्वेता महती कुक्कुटाण्डप्रतिमा मधुवर्णा वा भवति । प्रायेणैतास्त्रिस्रोऽश्मर्यो बालानां जायन्ते । तेषामेव चाल्पवस्तित्वादल्पमांसोपचयत्वाच्च सुखग्रहणाहरणा भवन्ति ॥

तत्र वायुनेत्यादि वाताश्मरीलक्षणम् । पित्तेनेत्यादि पित्ताश्मर्याः श्लेष्मणेत्यादि श्लेष्माश्मर्या लक्षणम् । सुबोधमन्यत् ॥

महता तु शुक्राश्मरी शुक्रनिमित्ता भवति । मैथुनविघाताच्छुक्रमुपस्थितमनिरस्यमानं विमार्गगमनिलो विगृह्य वृषणयोरन्तरे संहरति संहत्योपशोषयति ततः शुक्राश्मरी भवति । सा शुक्रमार्गमावृणोति मूत्रकृच्छ्रं वस्तिवेदनां वृषणयोश्च श्वयथुमापादयति । उत्पन्नमात्रायां च शुक्रं निरेति । प्रपीडितमात्रे च तस्मिन्नेवावकाशे विलीयत इति ॥

मैथुनविघातेनात्यर्थरत्यवसानस्य तत्क्रियानिवृत्त्या उपस्थितं स्रोतोमुखे । सेति या शुष्कं शुक्राश्मरी ॥

अश्मर्येव तु वायुनाणुशो विभिन्ना शर्करेत्युच्यते । अनुलोमे च मारुते सा सिकतेव मूत्रेण सह च्यवते ॥

वायुना अणुशो भिन्ना अश्मर्येव शर्करेति मतम् । एवकारेण अश्मर्या अनन्यत्वं शर्करायाः प्रदर्शयति ॥

वायुस्तु मूत्रवेगरोधाद्वस्तिमुखमावृणोति । ततो मूत्रसङ्गं वेदनां कण्डूं च करोति। कदाचिच्च वस्तिं स्वस्थानात् प्रच्याव्य गर्भमिवोद्वृत्तं स्थूलं परिप्लुतं च कुरुते । तत्र शूलस्पन्दनदाहोद्वेष्टनानि विन्दुशश्च मूत्रस्रवणम् । पीडिते च वस्तौ धारया प्रवृत्तिरत्र द्विविधोऽपि वातवस्तिः कृच्छ्रसाध्यः तयोरपि द्वितीयोऽनिलमयः कृच्छ्रसाध्यतरः ॥

वायुस्त्वित्यादिना वातवस्तिलक्षणम् । कदाचिदित्यादिना तस्यैव भेदाधिक्यायुकोपात् । एवं द्विविधोऽप्ययं वातवस्तिः कृच्छ्रसाध्यः । तयोरप्युत्तरं कृच्छ्रसाध्यतरं ॥

वस्तिविण्मार्गान्तरे वायुर्घनोन्नतं तीव्ररुजमचलमष्ठीलाभं ग्रन्थिं करोति। तेनानिलविण्मूत्रसङ्गो भवत्याध्मानं च। सा वाताष्ठीला। विगुणो वायुर्वस्तौ कुण्डलीभूतस्तीव्रशूलस्तम्भगौरवान्वितो मूत्रमाविध्याल्पशो वा प्रवर्तयन् भ्रमति सा वातकुण्डलिका । मूत्रमतिवेलं विधार्य विमुच्यमानं न प्रवर्तते वाहमानस्य तु कृच्छ्रादल्पं प्रवर्तते तन्मूत्रातीतम् ॥

वस्तिविण्मार्ग इत्यादिनाष्ठीलालक्षणम् । अष्ठीला पाषाणमयी लोहानामाहननोपकरणं तदाकारो ग्रन्थिरष्ठीला । विगुणइत्यादि वातकुण्डलिकालक्षणम् । मूत्रमतिवेलमित्यादि मूत्रातीतलक्षणम् । वेलामतिक्रान्तमतिवेलम् । वाहमानस्य प्रयत्नं कुर्वत ॥

मूत्ररोधादपानो वायुर्नाभेरधस्तात्तीव्ररुजमाध्मानं मलसङ्गं च कुर्वन्नुदरमभिपूरयेत् तन्मूत्रजठरम् । मारुतेनाक्षिप्तं छिद्रवैगुण्येन वा मूत्रयतो मूत्रमल्पं वस्तौ नाळे मणौ वा स्थित्वा तच्छेषगुरुमेढ्रस्य सरुजमरुजं वा शनैः स्रवेत् स मूत्रोत्सङ्गः । वस्तिद्वारेऽल्पो वृत्तः शीघ्रसम्भवोऽश्मरीतुल्यलिङ्गो मूत्रग्रन्थिः ॥

मूत्ररोधादित्यादि मूत्रजठरलिङ्गम् । मारुतेनेत्यादि मूत्रोत्सङ्गलक्षणम् । नाळं बहिर्मेढ्रस्य वस्तेश्च मध्यम् । मणिर्मेढ्राग्रम् । वस्तिद्वार इत्यादिना मूत्रग्रन्थिरुच्यते ॥

मूत्रितस्य व्यवायगमनाद्वातोद्धतं स्वस्थानाच्च्युतं शुक्रं मेहतो मूत्रस्य प्राक् पश्चाद्वा भस्मोदकसङ्काशं प्रवर्तते तन्मूत्रशुक्रम् । वायुना पीडितं शकृन्मूत्रस्रोतः प्रपद्यते ततो विड्गन्धि विट्संसृष्टं च कृच्छ्रान्मूत्रयति स विड्विघातः । अत्यध्वातपोष्णभोजनादिभिः पित्तं प्रवृद्धमनिलेरितं वस्तिमेढ्रगुददाहं कुर्वद्धरितहारिद्ररक्तं सरक्तं वा मूत्रं कृच्छ्रात् प्रवर्तयेत् स उष्णवातः । वातपित्तं वस्तिमाश्रित्य मूत्रं सशूलदाहं क्षपयति स मूत्रक्षयः । पित्तं श्लेष्मोभयमपि वा वातेन वस्तौ संहन्यते ततो मूत्रं सदाहं सरक्तं पीतं श्वेतं सान्द्रं कृच्छ्रप्रवृत्ति शुष्कं च शङ्खरोचनान्यतरचूर्णवर्णं सर्ववर्णयुक्तं वा भवति । स मूत्रावसादः ॥

इति विस्तरतः प्रोक्ता रोगा मूत्राप्रवृत्तिजाः ।
निदानलक्षणैरूर्ध्वं वक्ष्यन्तेऽतिप्रवृत्तिजाः ॥

इति निदाने नवमोऽध्यायः ॥

मूत्रितस्येत्यादि मूत्रशुक्रलिङ्गम् । वायुनेत्यादिना विड्विघातः । अत्यध्वेत्यादिनोष्णवातः । वातपित्तमित्यादिना मूत्रक्षयलक्षणम् । पित्तमित्यादिना मूत्रावसादः । एवमेषां निदानं सम्प्राप्तिर्लक्षणं चोक्तम् । इति विस्तरत इत्यादिनाध्यायमुपसंहरति । द्वितीयं च प्रस्तावयति ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायां
निदाने नवमोऽध्यायः ।

अथ दशमोऽध्यायः ।

उक्तमध्यायारम्भप्रयोजनम् ॥

अथातः प्रमेहनिदानं नामाध्यायं व्याख्यास्यामः । इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

विंशतिः प्रमेहा भवन्ति । तद्यथा । कफादुदकेक्षुसान्द्रसुरापिष्टशुक्रसिकताशीतशनैर्लालाप्रमेहा दश । पित्तात् क्षारकालनीलहारिद्रमाञ्जिष्ठशोणितमेहाः षट् । वाताद्वसामज्जहस्तिमधुमेहाश्चत्वार इति ॥

विंशतिः प्रमेहाः । सर्वेषां च प्रमेहाणां श्लेष्मा हेतुः । सर्वे च रोगास्तु भावान्नवोत्पन्नाः श्लेष्मप्रमेहा भवन्ति । अतः कफादिक्रमेण निर्दिश्यन्ते । दशोदकमेहादयः कफात् भवन्ति । षट् क्षारादयः पित्तात् । वसादयश्चत्वारो वातादिति ॥

तेषां यत्किञ्चिदाहारविहारजातं श्लेष्ममेदोमूत्रजननं स हेतुः । तत्र वातपित्तमेदःक्लेदमांसशुक्ररसैरन्वितो वस्तिगतः श्लेष्मा प्रमेहान् जनयति । तैः कफशोणिताभ्यां च युक्तं पित्तम् । तैर्वसालसीकामज्जौजोभिश्च वायुः ॥

तेषामित्यादिना प्रमेहाणां निदानमुच्यते । तत्रेत्यादिना सम्प्राप्तिः । स्वहेतुदूषितः श्लेष्मा प्राधान्येन यदा प्रमेहान् जन-

यति तदा वातादिभिरन्वितः सन् वह्निमन्वेति । यदा पित्तं तदा तैः पूर्वोक्तैर्वातादिभी रसान्तैः कफशोणिताभ्यां चानुगतम् । यदा वायुः तदा तैः पूर्वोक्तैः कफशोणितपित्तान्तैर्वसादिभिश्चान्वितः ॥

त्रयाणामपि दोषाणां श्लेष्मा प्रमेहेषु प्राक् प्रकोपमापद्यते श्लेष्माधिष्ठानत्वान्मूत्रस्य । तत्रोद्धेर्मेद एव च तेन प्रथमं दूष्यतेऽत्यन्तसभागत्वात् । तदनन्तरं देहक्लेदादयः । ततः श्लेष्मादिक्षये पित्तं प्रवृद्धं भवच्छोणितमपि दूषयति । तत्क्षयेऽपि वायुर्वसादीन् धातून् शरीरस्य परमसारभूतान् बस्तिमाकृष्य मूत्रेण सह विसृजति ॥

सर्वमेहेषु च रागस्वभावाच्छ्लेष्मा प्रकोपमापद्यते । पित्तजेऽपि प्रथममल्पं कुपितः श्लेष्मा स्वल्पं लिङ्गं दर्शयति । किञ्चित्कालं श्लेष्मप्रमेहो भूत्वा कालवशात् कफादौ क्षीणे पित्तमेहतां प्रतिपद्यते । तत्रापि रक्तक्षये कालेन तत्क्षयाद्वायुर्वसादीन् देहस्य सारभूतानाकृष्यान्ते वातप्रमेहान् करोति । एवं क्रमेण दोषाणां कारणत्वं प्रथममेव वातपित्तप्राधान्येनोत्पन्नेऽपि कफेन किञ्चित्कफान्वयत्वम् । समागत्वं सदृशत्वम् ।

तस्मात् कफपित्तवातजा क्रमेण साध्ययाप्यासाध्या । तथा पित्तजाः संसृष्टदोषमेदःस्थानत्वाद्विरुद्धोपक्रमत्वाच्च । वातजाः पुनः क्षीणेषु धातुषु महात्ययतया विरुद्धोपक्रमत्वाच्च मेदसि तु नातिदुष्टे पित्तजा अपि साध्यतां गच्छेयुः ॥

तत्र कफजाः प्रमेहाः साध्याः तत्समादिगुणात्वात् । पित्तप्रमेहे तु कफानन्तरजे प्रथममेव पित्तप्राधान्येनोत्पन्ने तस्यानुपात्वाद्याप्यत्वम् । तत्रापि मेदसि नातिदुष्टे साध्यत्वमेव । वातप्रमेहाणां धातुक्षयविनाशोत्पत्तरवस्य सर्वप्रमेहाणामन्ते भावः । यथोक्तानां हेतोरसाध्यत्वम् ॥

धातुसम्पर्कात् पुनः सर्वमेहेषु मूत्रमाविलं भूरि च भवति । दोषाणां दूष्याणां चोत्कृष्टापकृष्टप्रयोगेन मूत्रवर्णरसस्पर्शगन्धविशेषाद्वर्णानामिव शुक्लकृष्णादीनां शबलत्वमापादयः प्रमेहाणां प्रभेदा भवन्ति ॥

यतो धातुसम्पर्कः सर्वेषु तत आविलमूत्रत्वादि साधारणं लक्षणम् । दोषाणां च नानाविधात् संयोगान्नानाविधवर्णादयस्तु ॥

तेषां पूर्वरूपाण्यतिवृद्धिर्नखादीनां जटिलीभावश्च केशानां माधुर्यमास्यस्य तालुकण्ठशोषः । पिपासा मलाधिक्यं वह्निः काये काचिच्छिद्रेषु च शीतेच्छा स्नेहः स्वेदः सुप्तता चाङ्गेषु पाणिपाददाहोऽतिमाधुर्यात् पिपीलिकापसर्पणं विस्रगन्धता च मूत्रशरीरयोः शुक्लता च मूत्रे श्वासनिद्रातन्द्रालस्यप्रवर्तनं च ॥

तत्र वृद्ध्यादीनि सर्वप्रमेहाणां पूर्वरूपाणि । मल प्रसिद्ध वह्निः कायभवम् ॥

तत्र शीतं श्वेतमगन्धमच्छमुदकमिवोदकमेही मेहति । इक्षुरसमिवातिमधुरं शीतमीषत्पिच्छिलमाविलमिक्षुमेही । पर्युषितं सान्द्रीभवत् सान्द्रमेही । सुरातुल्यमुपरि प्रसन्नम-

ध सान्द्र सुरामेही । हृष्टरोमा पिष्टमिव सान्द्रं सित च पिष्टमेही । शुक्राभं शुक्रमिश्र वा शुक्रमेही । सरुज ससिकत सिकतामेही । प्रायो मधुरमतिशीत शीतमेही । मन्दमन्द शनैःशनैः शनैर्मेही । पिच्छिल तन्तुबद्धमिव लालामेही । वर्णगन्धरसस्पर्शः सुतक्षारोपम क्षारमेही। उष्ण मषीकाळ काळमेही। सफेनम च्छमम्ल चापपत्रनील नीलमेही । कटुक सदाह हरिद्रायुक्तमिव हारिद्रमेही । विस्र मञ्जिष्ठोदकवर्णमिव मञ्जिष्ठामेही । विस्रमुष्ण सलवण शोणितसकाश शोणितमेही वसामिश्र वसा वा वसामेही ।मज्जमिश्र मज्जान वा मज्जमेही । सलसीक मधुरमवेग लसीकयैव च विबद्धमनुबद्धमजस्र मत्त इव हस्ती स्रवति हस्तिमेही ॥

तत्रेत्यादिना क्रमेण प्रमेहाणा लक्षणमुच्यत । यन्मेहति तत् पर्युषित सत् परिणामात् सान्द्र घन भवति । सुतक्षार क्षारजलम् । लसीका विलीन मेद प्रायम् ।

ओज. स्निग्धमधुर तद्रौक्ष्याद्वायु' कषायत्वेनोपसृजति तेन कषायमधुरानुयात मध्विव मेहति मधुमेही । स तु द्विधा कैश्चिदिष्यते । धातुक्षयेणानिलकोपाद्दोषावरणेन वा । तदावृतो हि वायुराहारप्रसादमादाय मुहुर्मुहुरनिमित्त दोषलिङ्गानि वृद्धिक्षयौ चाभिदर्शयन् कृच्छ्रसाध्य मधुमेह प्रवर्तयति । सर्वे एव चोपेक्ष्यमाणा मधुमेहत्वमायान्ति । तस्मात्सर्वेऽपि मधुमेहशब्देनोच्यन्ते । यत सर्वेष्वपि माध्वमिव मधुर मेहति मधुररसश्चास्य देहो भवतीति ॥

ओज इत्यादिना मधुमेहलक्षणम् । ओजो नाम प्रधानधातु पूर्वोक्त प्रसृतमान तत्स्निग्ध मधुर च वातसयोगात्तु कषायमधुर किञ्चित् । पक्षान्तरबोधनाय कैश्चिदिति । तदावृतो दोषावृत । कृच्छ्रसाध्यस्त्वावरणान्मधुमेह । धातुक्षयजन्मा त्वसाध्य ॥

तत्र प्रतिश्याय: शरीरशैथिल्यमरोचकाविपाकौ प्रसेकश्छर्दिर्निद्रा कासश्च श्लेष्मजानामुपद्रवा भवन्ति । वृषणावदरण वस्तिभेदूतोदोऽम्लक. पिपासा ज्वरो दाहो मूर्च्छातीसार पाण्डुरोगश्च पित्तजानाम् ॥ हृद्ग्रहो लौल्यमनिद्रता कम्पः शूल बद्धपुरीषत्र शोष कासः श्वासश्च वातजानाम् ॥

प्रतिश्यायादीनि श्लेष्मप्रमेहोपद्रवा । वृषणावदरणादय पित्तजे । हृद्रोगादयो वातजे । लौल्य विषयगृद्धि ॥

अथैवमस्य मेद्.क्लेदादिभिरभिष्यण्णदेहस्य दोषैरनुगतश्चातो प्रमेहाभिवृद्धौ मासलेष्ववकाशेषु सन्धिमर्मसु च प्रदेशविशेषाश्रयत्वात् प्राणापहारिण्यो भूयःकष्टतमोपद्रवा दश पिटका जायन्ते । सुतरा चाध काये । तदभिमुखा हि प्रमेहिणा दोषा । तद्यथा । शराविका कच्छपिका जालिनी पुत्रिणी विदारिका सर्षपिका मसूरिकालजी विनता विद्रधिश्च ॥

अथेत्यादिनाप्रमेहाणामुपद्रवभूताः शराविकाद्या दश पिटका जायन्त इत्युच्यते । मासळेष्ववकाशादिषु ऊर्वादिषु । प्रदेशविशेषा-

श्वयथुत्वात् सुकुमारप्रदेशाक्रान्ते भूयांस प्रवृत्तमा उपद्रवाः पश्चात्कालभाविनो रोगा यासु तास्तथोक्ता । तदभिमुखा अथ वायाभिमुखा

तत्र इयावेत्यादिना तासां क्रमेण लक्षणमुच्यते ॥

तत्र श्यावा क्लेदवेदनायुक्ता निम्नमध्योन्नतौष्ठा शरावसंस्थानप्रमाणा शराविका। महामूलावगाढार्तितोदा श्लक्ष्णा कच्छपपृष्ठनिभा कच्छपिका । महाशयार्तितोदा स्तब्धा स्निग्धस्राविणी सूक्ष्मच्छिद्रा मांससिराजालावृता जालिनी । महती पिटकाभिरल्पाभिराचिता पुत्रिणी । कठिना विदारीकन्दवद्वृत्ता विदारिका । शीघ्रपाका महावेदना सर्षपाकृतिप्रमाणा तद्विधाभिश्च पिटकाभिश्चिता सर्षपिका । मसूराकारप्रमाणा मसूरिका । त्वचमुत्थान एव दहन्ती स्फोटैरावृता विसर्पन्ती रक्ता कृष्णातितृष्णामोह ज्वरकरी दाहभूयिष्ठातिरुक् चालजी । महती नीलावगाढरुजाक्लेदा पृष्ठोदरान्यतराधिष्ठाना विनता विनता । विद्रधिस्तु वक्ष्यते पृथगेव ॥

शराविकासंज्ञा पिटका इयावादिगुणयुक्ता भवति । शरावस्येव संस्थानमाकार प्रमाण मान च यस्या सैवम् । महामूलेत्यादि कच्छपिकाया लक्षणम् । सुबाधम् । अवगाढो घन । विदारीकन्द सृगालिकाकन्दम् । त्वचमुत्थान एवेत्यादिनालजीलक्षणम् । महतीत्यादिना विनतालक्षणम् । विद्रधिस्तु बहुवक्तव्यत्वात् पृथगेव वक्ष्यते ॥

तासामाद्या पञ्चातिबलश्लेष्ममेदः सम्भवेन गुरुत्वाद्येकरूपत्वात्प्रवृद्धिकारितया दुःसहा । न त्वितराः पित्तोल्बणतयाल्पश्लेष्मदोषभावात् । प्रमेहवशाच्च पिटकासु यथास्वं दोषोद्रेको भवतीति । भवन्ति चात्र श्लोकाः ॥

तासां पिटकानामाद्याः पञ्च विदारिकान्ता अतिबलश्लेष्ममेदःप्रभवत्वादिहेतोर्दुःसहा भवन्ति इतराः सर्षपिकाद्याः पञ्च न तु दुःसहाः पित्तोल्बणत्वादिहेतोः । आसां च पिटकानां प्रमेहवशाद्दोषोद्रेको भवति । येनैव प्रमेहेण सह वर्तन्ते तद्दोषा एव भवन्तीत्यर्थः । भवन्ति चात्रेति तन्त्रान्तरीयाः ॥

प्रमेहेण विनाप्येता जायन्ते दुष्टमेदसः ।

प्रमेहेणेत्यादि । एताः पूर्वोक्ताः पिटकाः दुष्टमेदसः पुरुषस्य प्रमेहेण विनापि जायन्ते ॥

तावच्च नोपलक्ष्यन्ते यावद्वस्तुपरिग्रहः ॥

तावदित्यादि । एताः शराविकाद्याः पिटकास्तावन्न लक्ष्यन्ते यावद्वस्तुपरिग्रहः । एतदुक्तं भवति । आसां पिटकानां स्वरूपानुरोधाद्व्रणवस्तूनि त्वमक्मांसमेदोमज्जास्थिरास्नाय्वादीनि दोषाः संदूष्य उत्तानतो गम्भीरतो वा कर्तुं प्राप्तास्तदा यावत्कालेन वस्तुसंदूषणं न निर्वृत्तं तावन्न लक्ष्यन्ते यावता कालेन संदूषणं निर्वृत्तं तदा लक्ष्यन्ते । आसां च वस्तुपरिग्रहरूपत्वात् पूर्वरूपासंभव वस्तुपरिग्रह काठिनाभोगग्रहणम् ।

आसा च प्रमेहलक्षणान्वयेन दोषान्वयोऽप्यूह्य ॥

हारिद्रवर्णं रक्तं वा मेहमाग्रूपवर्जितम् ।
यो मूत्रयेन्न तं मेहं रक्तपित्तं तु तं विदुः ॥

दृष्ट्वा प्रमेहं मधुरं सपिच्छं
मधूपमं स्याद्द्विविधो विचारः ।
संपूरणाच्छ्लेष्मसमुद्भवः स्यात्
क्षीणेषु दोषेष्वनिलात्मको वा ॥

सपूर्वरूपाः कफपित्तमेहाः
क्रमेण ये वातकृताश्च मेहाः ।
साध्या न ते पित्तकृतास्तु याप्याः
साध्यास्तु मेदो यदि नातिदुष्टम् ॥

इति दशमोऽध्यायः ॥

हारिद्रवर्णमित्यादिना सभवद्भ्रान्तिनिवृत्तिं करोति । सुबोधम् । सर्वमेहेषु च रोगस्वभावाच्छ्लेष्मा प्रकोपमापद्यते । तत्र यदान्यदोषापेक्षया स्वल्पः प्रकोपो भवति तदा प्रथमं भवन्नपि श्लेष्मा स्वल्पं लिङ्गं दर्शयेत् । यदा तु न स्वल्पः तदा प्रथमं सपूर्ण एव श्लेष्मप्रमेहो भूत्वा कालवशात् कफादौ क्षीणे पित्तमेहता प्रतिपद्यते । तत्रापि रक्तप्रवृत्ते कालेन रक्तक्षयाद्धातुर्वसादीन् देहस्य सारभूतानाकृष्यान्ते वातप्रमेहान् करोतीति क्रमेणेत्युक्तम् ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्याया निदानस्थाने दशमोऽध्यायः ।

अथैकादशोऽध्यायः ।

उत्कशोफत्वाद्विद्रधेरुत्सेधेन तत्समानत्वाच्च वृद्धिगुल्मयोस्तन्निदाननिर्णयायाध्यायारम्भः ।

अथातो विद्रधिवृद्धिगुल्मनिदानं व्याख्यास्यामः । इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

भुक्तैः पर्युषितात्युष्णरूक्षशुष्कविदाहिभिः ।
जिह्मशय्याविचेष्टाभिस्तैस्तैश्चासृक्प्रदूषणैः ॥
दुष्टत्वङ्मांसमेदोऽस्थिस्नावासृक्कण्डराश्रयः ।
यः शोफो बहिरन्तर्वा महामूलो महारुजः ॥
वृत्तः स्यादायतो यो वा स्मृतः षोढा स विद्रधिः

भुक्तैरित्यादि । पर्युषितादिभिरभ्यासेन भुक्तैः जिह्मशय्यादिभिर्वा । तैस्तैश्च रक्तप्रदूषणहेतुभिर्यः शोफः स्यात् स विद्रधिरिति सबन्धः । किंभूतः शोफः आह दुष्टत्वगाद्याश्रयः । तथा स बहिर्वा भवत्यन्तर्वा वृत्तो वा आयतो वा ॥

दोषैः पृथक् समुदितैः शोणितेन क्षतेन च ॥
बाह्योऽत्र तत्र तत्राङ्गे दारुणो ग्रथितोन्नतः ।
आन्तरो दारुणतरो गम्भीरो गुल्मवद्घनः ॥
वल्मीकवत् समुच्छ्रायी शीघ्रघात्यग्निशस्त्रवत् ।
नाभिबस्तियकृत्प्लीहक्लोमहृत्कुक्षिवंक्षणे ॥
स्याद्वृक्कयोरपाने वा—

स च विद्रधिर्वातादिभिः सन्निपातेन

रक्तेन क्षतेन चेति षड्विधः । तत्र तस्य गा- म्भीर्यादवगाढे । गम्भीरोऽवगाढः । नाभ्यानुभयस्यापि विद्रधेः स्थानम् ॥

—वाताच्छ्यावातितीव्ररुक् ।
श्यावारुणश्चिरोत्थानपाको विषमसंस्थितिः ॥
व्यधच्छेदभ्रमानाहस्पन्दसर्पणशब्दवान् ।
रक्तताम्रासितः पित्तात्तृण्मोहज्वरदाहवान् ।
क्षिप्रोत्थानप्रपाकश्च पाण्डुः कण्डूयुतः कफात् ।
सोत्क्लेशशीतकस्तम्भजृम्भारोचकगौरवः ॥
चिरोत्थानविदाहश्च सर्वाणः सन्निपाततः ।
सामर्थ्याच्चात्र विभजेद्बाह्याभ्यन्तरलक्षणम् ॥

वाताच्छ्यावेत्यादि वातविद्रधिलक्षणम् । रक्तताम्रेत्यादि पित्तात् । पाण्डुकण्डूरित्यादि विदाहान्तं कफात् । विदाहः पाकाभिमुखत्वम् । सन्निपातजो विद्रधिः सर्वलिङ्गः सर्वैर्लिङ्गैः । अस्माच्चोक्तलक्षणाद्विद्रधेर्बाह्याभ्यन्तरलक्षणं सामर्थ्यात्सम्भवाद्विभजेत् विभङ्गं कुर्यात् । अनेनैतदुक्तं भवति । यद्यपि बाह्याभ्यन्तरविशेषानिरपेक्षया वातादिविद्रधेर्लक्षणमुक्तं तथापि यद्बाह्य उपपद्यते रक्तताम्रत्वादि तत्तत्रैव विज्ञेयम् । यत्त्वाभ्यन्तर एवोपपद्यते आनाहमोहारोचकादि तत्तत्रैव लिङ्गम् । यत्तु क्षिप्रोत्थानप्रपाकाद्युभयत्र सम्भवति तदुभयत्रापि लिङ्गमिति ॥

कृष्णस्फोटावृतः श्यावस्तीव्रदाहरुजाज्वरः ।
पित्तलिङ्गोऽसृजा बाह्यः स्त्रीणामेव तथान्तरः ॥
शस्त्राद्यैरभिघातेन क्षते वापथ्यकारिणः ।
क्षतोष्मा वायुविक्षिप्तः सरक्तं पित्तमीरयन् ॥
पित्तासृग्लक्षणं कुर्याद्विद्रधिं भूर्युपद्रवम् ।

कृष्णस्फोटावृत इत्यादि रक्तविद्रधिलक्षणम् । स च बाह्योऽभ्यन्तरो वा स्त्रीणामेव भवति । न तु पुरुषाणां इति रक्तविद्रधिः । शस्त्रादिभिरित्यादि क्षतविद्रधिलक्षणम् । भूरयो भूयांस उपद्रवाः पश्चात्कालभाविनः यस्य रोगा यस्मिन् स तथोक्तः ॥

तथोपद्रवभेदश्च स्मृतोऽधिष्ठानभेदतः ॥
नाभ्यां हिध्मा भवेद्बस्तौ मूत्रं कृच्छ्रेण पूति च ।
श्वासो यकृति रोधस्तु प्लीह्न्युच्छ्वासस्य तृट् पुनः ।
गलग्रहश्च क्लोम्नि स्यात् सर्वाङ्गप्रग्रहो हृदि ।
प्रमोहस्तमकः कासो हृदयोद्घट्टनं व्यथा ॥
कुक्षिपार्श्वान्तरांसार्तिः कुक्षावाटोपजन्म च ।
सक्थ्नोर्ग्रहो वङ्क्षणयोर्वृक्कयोः कटिपृष्ठयोः ॥
पार्श्वयोश्च व्यथा पायौ पवनस्य निरोधनम् ।
आमपक्वविदग्धत्वं तेषां शोफवदादिशेत् ॥

तेषु च विद्रधिष्वाश्रयविशेषवशादाश्रयिविशेषः । तस्मादुपद्रवविशेषभेदः । एतदेव नाभ्यां हिध्मेत्यादिना दर्शयति । हृद्यथान्तं हृदि । तेषां विद्रधीनामामत्वं पक्वत्वं विदग्धत्वं च सूत्रोक्तैः शोफस्यामादिलिङ्गैरादिशेत् शोफोऽल्पोऽल्पोष्मरुगित्यादिना । विदग्धत्वं पाकाभिमुखत्वम् ॥

नाभेरूर्ध्वं मुखात्पक्वाः प्रस्रवन्त्यधरे गुदात् ।
गुदास्यान्नाभिजो विद्याद्दोषं क्लेदाच्च विद्रधौ ॥
यथास्वं व्रणवत्तत्र विवर्ज्यः सन्निपातजः ।
पक्वो हृन्नाभिबस्तिस्थो भिन्नोऽन्तर्बहिरेव वा ॥

पक्वश्चान्तः स्रवन् वक्त्रात् क्षीणस्योपद्रवान्वितः

नाभेरूर्ध्वं ये विद्रधयस्ते पक्वाः सन्तो मुखाद्दोषं स्रवन्ति । नाभेश्च येऽधरास्ते दोषं गुदात् स्रवन्ति । नाभिजो मध्यस्थत्वान्मुखाच्च गुदाच्च दोषं स्रवति । अस्मिन्विद्रधौ वातादिकं दोषमनुबध्नाति छेदात् कोथाद्विद्याद्यथास्व व्रणवत् । व्रणे यथा छेदस्रुतिविशेषण वाताद्यन्वयोऽनुमीयते एवमत्रापि । व्रणे च वक्ष्यति । (प) मस्तुमांसपुलाकाम्बुतुल्यतन्वल्पसस्रुतीत्यादि क्षीणस्योपद्रवान्वित इत्येवमन्ते ग्रन्थे विवर्ज्य इत्यनुवर्तते ॥

एवमेव स्तनसिराविवृताः प्राप्य योषिताम् ।
सूतानां गर्भिणीनां वा संभवेच्छ्वयथुर्घनः ॥
स्तने सदुग्धेऽदुग्धे वा बाह्यविद्रधिलक्षणः ।
नाडीनां सूक्ष्मवक्त्रत्वात् कन्यानां तु न जायते

एवमेवेत्यादि स्त्रीणां स्तनविद्रधिलक्षणम्। स बाह्यविद्रधिलक्षणो भवति । कन्यकानां नैव जायते तासां नाड्यः सूक्ष्ममुखा भवन्ति । इत्युक्ता विद्रधयः । क्रुद्ध इत्यादिना वृद्धेर्लक्षणमुच्यते ॥

क्रुद्धोरुद्धगतिर्वायुः शोफशूलकरश्चरन् ।
मुष्कौ वङ्क्षणतःप्राप्य फलकोशाभिवाहिनीः
प्रपीड्य धमनीर्वृद्धिं करोति फलकोशयोः ।
दोषास्रमेदोमूत्रान्त्रैः स वृद्धिः सप्तधा गदः ॥
मूत्रान्त्रजावप्यनिलाद्धेतुभेदस्तु केवलम् ।
वातपूर्णदृतिस्पर्शो रूक्षो वातादहेतुरुक् ॥
पक्वोदुम्बरसंकाशः पित्ताद्दाहोष्मपाकवान् ।

कफाच्छीतोगुरुः स्निग्धः कण्डूमान्कठिनोल्परुक्
कृष्णस्फोटावृतः पित्तवृद्धिलिङ्गश्च रक्ततः ।
कफवन्मेदसा वृद्धिर्मृदुस्तालफलोपमः ॥
मूत्रधारणशीलस्य मूत्रजः स तु गच्छतः ।
अम्भोभिः पूर्णदृतिवत्क्षोभं याति सरुङ्मृदुः ॥
मूत्रकृच्छ्रमधः स्याच्च वलयः फलकोशयोः ।

स्वकारणात् क्रुद्धः सन् कारणान्तरेण रुद्धगतिः मुष्कौ वृषणौ फलकोशौ । वृद्धिर्नाम गदो वातादिभिरन्त्रान्तैः सप्तधा भवति । सुबोधम् । वातपूर्णदृतीत्यादि वातात् । दृतिर्भस्त्रा । अहेतुरुक् बाह्येन हेतुना विना अकस्माद्रुग्यस्य । पक्वोदुम्बरसंकाश इत्यादि पित्तात् । शीत इत्यादि कफात् । कृष्णेत्यादि रक्तात् । कफवदित्यादि मेदसः । मूत्रधारणशीलस्येत्यादि मूत्रवृद्धेर्लक्षणम् ॥

वातकोपिभिराहारैः शीततोयावगाहनैः ।
धारणेरणभाराध्वविषमाङ्गप्रवर्तनैः ॥
क्षोभणैः क्षुभितोऽन्यैश्च क्षुद्रान्त्रावयवं यदा॥
पवनो विगुणीकृत्य स्वनिवेशादधो नयेत् ॥
कुर्याद्वङ्क्षणसन्धिस्थो ग्रन्थ्याभं श्वयथुं तदा ।

उपेक्ष्यमाणस्य च मुष्कवृद्धि-
माध्मानरुक्स्तम्भवतीं स वायुः ।
प्रपीडितोऽन्तः स्वनवान् प्रयाति
प्रध्मापयन्नेति पुनश्च मुक्तः ॥

आन्त्रवृद्धिरसाध्योऽयं वातवृद्धिसमाकृतिः ।
रूक्षकृष्णारुणसिरातन्तुजालगवाक्षितः ॥

वातकोपिभिरित्याध्मानप्रवृद्धेर्लक्षणम् । धारणेरणे वायोरेव । गुरोधमन्यत् । उपेक्षमाणस्याचिकित्स्यमानस्याध्मानादिमतो गुल्मवृद्धिं कुर्यादिति सम्बन्ध । उक्तो वृद्धिः ॥

अनन्तरं शोफसामान्याद्गुल्म उच्यते ॥

गुल्मोऽष्टधा पृथग्दोषैः संसृष्टैर्निचयं गतैः ।
आर्तवस्य च दोषेण नारीणां जायतेऽष्टमः ॥

गुल्मोऽष्टधेत्यादि सख्यारूपा सम्प्राप्तिं तदेवाष्टधास्य दर्शयति । पृथग्दोषैरित्यादिना । स च वातादिभेदेन सप्तविधः । स्त्रीणामेवार्तवस्य रजसो दोषेणाष्टम ॥

अथयाज्वरातिसारादिभिर्वमनादिभिर्वा कर्मभि कर्शितो वातलान्याहारयत्याहाराभिलाषी वा शीतमुदकं पिबत्यन्नपानानन्तरं वा लङ्घनप्लवनव्यवाययानयानादीन् देहविक्षोभिण सेवतेऽनुदीर्णां वा छर्दिमुदीरयत्युदीर्णान् वा वातादीन् निश्वासोच्छ्वासौ वा निगृह्णात्यस्नेहपूर्वं वा वमनविरेचने करोति तथा शोधित एववातिविदाहिनोऽभिष्यन्दिनो वा निषेवते तस्य यथास्वं वातप्रधाना कुपिता दोषा पृथक् संसृष्टा समस्ता सरक्ता वा महास्रोतोऽनुप्रविश्याद्र्त्योर्ध्वमधश्च मार्गमवरुध्य शूलमुपजनयन्तो गुल्ममभिनिर्वर्तयन्ति । यतश्च तस्मिन् शूलविद्ध इव व्यथते तीव्रवेदनार्दित कृच्छ्रोच्छ्वासस्तस्माच्छूलमित्युच्यते ॥

अथेत्यादिना गुल्मानां विस्तरेण निदानं सम्प्राप्तिश्चोच्यते । य व करोति तस्य वातप्रधाना दोषा गुल्ममभिनिर्वर्तयन्ति । स च गुल्मो नाम्ना शूलमित्युच्यते । कुत आह । यतश्चेत्यादि ॥

अथ कोऽसौ गुल्म यमभिनिर्वर्तयन्ति दोषा इत्याह ॥

तत्रातिकर्शनात् कफपित्ताभ्यां वा मार्गनिरोधात्स्वाश्रयो वायुरुत्प्लुतो रौक्ष्यात् कठिनीभूत. स्वाश्रये स्वतन्त्रः परतन्त्रो वा पित्तश्लेष्माश्रये स्पर्शोपलभ्यः पिण्डितत्वादमूर्तोऽपि मूर्ततामिवोपगतो ग्रन्थिरूपेणावतिष्ठमानो गुल्मसंज्ञां लभते । तस्य पञ्च स्थानानि बस्तिर्नाभिः पार्श्वे हृदयं च । अथास्य पूर्वरूपाणि सदनमग्निशरीरयोररुचिः सौहित्यासहिष्णुता कुक्षिशूलमाध्मानमुद्गिरणं न्द्रङ्गो विदग्धेऽन्ने छर्दिराटोपो मलस्य प्रादुर्भावोऽप्रवृत्तिश्च ।

तत्रातिकर्शनादित्यादि । द्वौ हि हेतू वातस्य कर्शनं मार्गरोधश्च । तस्य गुल्मस्य वस्त्यादीनि पञ्चाश्रया. । सदनादीनि सामान्येन पूर्वरूपाणि । सौहित्यं तृप्तिं तदसहिष्णुत्वम् । उद्गिरणं छर्दनम् । मलस्य पुरीषस्य प्रादुर्भावो बहिरप्रवृत्तिश्च ॥

तत्र वातात् सूच्येव च शङ्कुनेव च व्यधो मन्याशिरःशङ्खशूलज्वराङ्गमर्दप्लीहाटोपान्त्रकूजोदावर्तोच्छ्वासोपरोधमुखशोषस्तब्धगात्रता वायुकालेषूपद्रववृद्धिर्विषमाग्निता कृष्णारुणपरुषत्वङ्नखादित्वं गुल्म-

श्चास्य चलत्वाद्वायोरनियतस्थानसंस्थानोदयभळपाल्पमहारुजः पिपीलिकापरिगत इव तोदस्फुरणबहुलो विस्तारयतीव स्वदेशेचर्मे कदाचित् कदाचित्सकोचयतीव हर्षयति रोमाणि वेदनातिमवृत्तौ तु सर्वस्मिन्नपि देहे प्रायो वस्त्याश्रयश्च भवति ॥'

तत्रेत्यादिना वातगुल्मलक्षणम् । वायुकालेषु दिनान्तादिषु । वातिको गुल्म प्रायो वस्त्याश्रयो भवति ॥

पित्ताद्दाहो धूमकोऽम्लकस्तृष्णा ज्वरः स्वेदो विड्भेदो मूर्च्छा शीतोपशयता हरितहारिद्रत्वगादित्व गुल्मश्चास्य तप्ताय पिण्ड इव तमवकाश दहति दूयते धूमायत ऊष्मायते शिथिल इव व्रण इवास्पर्शसहो निर्लोमा प्रायो नाभ्याश्रयश्च ॥

दाहादि पित्तात् गुल्मे लिङ्गम् । धूमको धूमायनम । धूमकाम्लकयोर्लक्षणमुक्त दोषभेदीये । तथा त्वङ्नखादिषु हरितहारिद्रो वर्ण स्यात् ॥

कफात् स्तैमित्यमरोचकाविपाकौ हृदयोपलेपः शीतज्वरस्तृप्ति' सदन कासो हृल्लासः पीनसोनिद्राऽलस्य नखादिशुक्लता गुल्मश्च सुप्तस्थिरगुरुकठिनोऽवगाढोऽल्परुक प्रायो हृत्पार्श्वाश्रयश्च । ससृष्टलिङ्गः ससर्गात् । स त्रिविधः । सर्वलिङ्गनिचये निचयगुल्म सोऽसाध्य' ॥

कफात् गुल्मे स्तैमित्यादिक लिङ्गम् । अवगाढो घन. । ससर्गजेषु त्रिषु गुल्मेषु यथास्व ससर्गलक्षणानि भवन्ति । सर्वलिङ्गमिश्रीभावे निचयगुल्मः सोऽसाध्य' ॥

रक्तगुल्मस्तु गर्भकोष्ठार्तवागमनवैशेष्यात् पारतन्त्र्यादवैशारद्यादुपचारानुरोधाच * स्त्रिया एव भवति ॥

(या स्त्री गर्भग्रहणसमर्था सैव गृह्यते । न कन्यका प्रततुकार्तया परिणतवयस्का चेति चरकव्याख्याने जर्जट,॥)

रक्तगुल्मस्तु गर्भकोष्ठार्तवागमनादिहेतोः स्त्रिया एव भवति । न पुरुषस्य यथोक्तविपर्ययात् । अवैशारद्यादि तत्र सातिशय विद्यते । गर्भकोष्ठे त्वार्तवागमनवैशेष्येण विशारदा व्युत्पन्नबुद्धि ॥

तत्र यदास्यादृतुमती नवप्रसूता योनिरोगिणी वा वातलान्यासेवेत तदास्या वायु प्रकुपितो योन्या मुखमनुप्रविश्यार्तवमुपरुणद्धि । तदुपरुध्यमान मासे मासे कुक्षिमभिनिर्वर्तयति गर्भलिङ्गानि च हृल्लासतन्द्राङ्गसाददौहृदस्तन्य दर्शनादीनि । वायु ससर्गात् पुन पित्तैकप्रकोपतया च वातपित्तगुल्मरूपाणि क्रमाच्छूलस्तम्भदाहातीसारादीनि गर्भाशये च सुतरां शूल तथा योन्यादौर्गन्ध्यमास्राव च करोति । गुल्मश्च न गर्भ इवाङ्गैःपिण्डित एव तु चिरेण सशूल स्पन्दते । गुल्म एव वर्द्धते न कुक्षिः ॥

तत्रेत्यादिना [illegible] सप्राप्तिश्चोच्यते ।

एव कुपितो वायुः गर्भलिङ्गम् कुक्षिमभिनिर्वर्तयतीति सम्बन्धः । गर्भलिङ्गानि हृल्लासादीनि चाभिनिर्वर्तयति वातस्य ससगोत् पित्तकोपतया च तच्छोणितं क्रमाद्वातपित्तजातानि शूलादीनि करोति । गर्भाशये सुतरां शूलम् । यो स्रावादि च कुरुते । अस्या गुल्मः गर्भ इवाङ्गैर्न स्फुरति । पिण्डीभूतः शूलवांश्च चिरेण स्पन्दते । अस्याः कुक्षिर्न वर्धते । गुल्मस्तु वर्धत एव ॥

स्वदोषाधिष्ठानश्च सर्वो भवति गुल्मः । तस्माच्चिरेण नैव वा पाकमेति । भृशदुष्टरक्ताश्रयत्वात्तु विद्रधिः शीघ्रपाको भवतीति ॥ भवति चात्र ॥

यतः सर्वो गुल्मः स्वदोषाधिष्ठानः स्वदोषाश्रयो भवति तस्माच्चिरेण पाकमेति भजते न वा पाकं भजते । सपाको भवत्यपाक एव वा विद्रधिरन्यदोषारब्धोऽपि दुष्टरक्ताश्रयो भवत्यतः शीघ्रं पच्यते । शीघ्रविदाहित्वादेव च विद्रधिरित्यभिधीयते । विदाहः पाकः भृशग्रहणं गुल्मे विद्रध्यपेक्षया स्वल्परक्तकोपप्रदर्शनार्थम् ॥

गुल्मेऽन्तराश्रये बस्तिकुक्षिहृत्प्लीहवेदनाः ।
अग्निवर्णबलभ्रंशो वेगानां चाप्रवर्तनम् ॥
अतो विपर्ययो बाह्ये कोष्ठाङ्गेषु तु नातिरुक् ।
वैवर्ण्यमवकाशस्य बहिरुन्नतताधिकम् ॥

बस्तिवेदनाद्यन्तराश्रयलिङ्गम् । एतद्विपर्ययात् कोष्ठारुगादिभिर्बाह्यं विद्यात् ॥

साटोपमत्युग्ररुजमाध्मानमुदरे भृशम् ।
ऊर्ध्वाधोवातरोधेन तमानाहं प्रचक्षते ॥
घनोऽष्ठीलोपमो ग्रन्थिरष्ठीलोर्ध्वं समुन्नतः ।
आनाहलिङ्गस्तिर्यक् तु प्रत्यष्ठीला तदाकृतिः
पक्वाशयात् गुदोपस्थं वायुस्तीव्ररुजः चरन् ।
तूनीप्रतूनी तु भवेत्स एवातो विपर्यये ॥

इत्येकादशोध्यायः ॥

साटोपमित्यादिना गुल्मप्रायो भवतीत्यानाहस्य लक्षणमुच्यते । आटोपो नामैरघो मन्दसञ्चारवायुता । घन इत्यादिना गुल्मसादृश्यादष्ठीलाप्रत्यष्ठीलयोर्लक्षणम् । पक्वाशयादित्यादि तूनीप्रतून्योः । स एवेति वायुः । अत एव पक्वाशयात् गुदोपस्थगमनात् । वैपरीत्येन गुदोपस्थात् पक्वाशयं प्रयातीति ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायां
निदाने एकादशोऽध्यायः ।

अथ द्वादशोऽध्यायः ।

शोफानाहजठरविकृतिसामान्याद्विद्रध्याध्यनन्तरमुदरनिर्णयाध्यायारम्भः ॥

अथात उदरनिदानं नामाध्यायं व्याख्यास्यामः । इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

रोगाः सर्वेऽपि मन्देऽग्नौ सुतरामुदराणि तु ।
अजीर्णान्मलिनैश्चान्नैर्जायन्ते मलसञ्चयात् ॥
ऊर्ध्वाधोधातवो रुध्वा वाहिनीरम्बुवाहिनीः ।
प्राणाग्न्यपानान्सन्दूष्य कुर्युस्त्वङ्मांससन्धिगाः
आध्माप्य कुक्षिमुदरम्—

सर्वेषामपि ज्वरादीनामग्निमान्द्यसम्भवादुदराणामतिशयः । अतोजीर्णहेतुकान्मलिनान्नहेतुकाच्च वातादिसञ्चयादुदराणि जायन्ते । ऊर्ध्वाध इत्यादिकया सम्बन्ध्या मला उदरं कुर्युरिति सम्बन्धः । धातवो वातादयः । अम्बुवाहिनी सिरा ऊर्ध्वाधोदेहरुध्वा प्राणादींश्च सन्दूष्य त्वङ्मांसस्य मध्यमाश्रिता ॥

—अष्टधा तच्च भिद्यते ॥
पृथग्दोषैः समस्तैश्च प्लीहबद्धक्षतोदकैः ।
तेनार्ताः शुष्कताल्वोष्ठाः शूनपादकरोदराः ।
नष्टचेष्टाबलाहाराः कृशाः प्रमातकुक्षयः ।
स्युः प्रेतरूपाः पुरुषा भाविनस्तस्य लक्षणम्॥
क्षुन्नाशोऽन्नं चिरात्सर्वं सविदाहं च पच्यते ।
जीर्णाजीर्णं न जानाति सौहित्यं सहते न च ।
क्षीयते बलतः शश्वच्छ्वसित्यल्पेऽपि चेष्टिते ।
वृद्धिर्विशोऽप्रवृत्तिश्च किञ्चिच्छोफश्च पादयोः ।
रुग्बस्तिसन्धौ ततता लघ्वल्पाभोजनैरपि ।
राजीजन्म वलीनाशो जठरे—

तथोदरं वातादिभिः सन्निपातेन प्लीहादिभिश्चाष्टधा । सुबोधम् । लघुभोजनादिभिरपि जठरे ततता राजीजन्म वलीनां नाशश्च भवतीति पूर्वरूपम् ॥

—जठरेषु तु ॥
सर्वेषु तन्द्रा सदनं मलसङ्गोऽल्पवह्निता ।
दाहः श्वयथुराध्मानमन्ते सलिलसम्भवः ॥
सर्वं त्वतोयमरुणमशोफं नातिभारिकम् ।
गवाक्षितं सिराजालैः सदा गुडुगुडायते ॥
नाभिमन्त्रं च विष्टभ्य वेगं कृत्वा प्रणश्यति ।
मारुतो हृत्कटीनाभिपायुवङ्क्षणवेदनः ॥
सशब्दो निश्चरेद्वायुर्विड् बद्धा मूत्रमल्पकम् ।
नातिमन्दोऽनलो लौल्यं न च स्याद्विरसं मुखम्

सर्वेषु जठरेषु तन्द्रादि साधारणं लिङ्गम् । अरुणतात्वतोयमनाशोफत्वादिलिङ्गम् । भारिकं गुरु । गुडुगुडुरित्यव्यक्तः शब्दः । मारुतो वेगं कृत्वा नश्यतीति सम्बध्यते । नश्यति नोपलभ्यत इत्यर्थः । नातिमन्द इत्यादिना सलिलसम्भवऽग्निमन्दत्वं वर्जितम् । न च लौल्यं स्यात् । विरसं च मुखं न स्यात् । यथा सलिल इत्यर्थः ॥

तत्र वातोदरे शोफः पाणिपान्मुष्कशङ्खिषु ।

कुक्षिपार्श्वोदरकटीपृष्ठरुक् पर्वभेदनम् ॥
शुष्ककासोऽङ्गमर्दोऽधोगुरुता मलसंग्रहः ।
श्यावारुणत्वगादित्वमकस्माद्‌ह्रासवृद्धिमत् ॥
सतोदभेदमुदरं तनुकृष्णसिराततम् ।
आध्मातदृतिवच्छब्दमाहतं प्रकरोति च ॥
वायुश्चात्र सरुक्शब्दो विचरेत्सर्वतोगतिः ।

पाणिशोफादि वातोदरलक्षणम् ॥

पित्तोदरे ज्वरो मूर्च्छा दाहस्तृट् कटुकास्यता
भ्रमोऽतिसारः पीतत्वं त्वगादावुदरं हरित् ।
पीतताम्रसिरानद्धं सस्वेदं सोष्म दह्यते ॥
धूमायति मृदुस्पर्शं क्षिप्रपाकं प्रदूयते ।

ज्वरादिकं पित्तोदरे ॥

श्लेष्मोदरेऽङ्गसदनं स्वापः श्वयथुगौरवम् ॥
निद्रोत्क्लेशारुचिश्वासकासशुक्लत्वगादिता ।
उदरं स्तिमितं स्निग्धं शुक्लराजीततं महत् ॥
चिराभिवृद्धिकठिनं शीतस्पर्शं गुरु स्थिरम् ।

अङ्गसदनादिकं श्लेष्मोदरे ॥

त्रिदोषकोपनैस्तैस्तैस्त्रीदत्तैश्च रजोमलैः ॥
गरदूषीविषाद्यैश्च सरक्ता संचिता मलाः ।
कोष्ठं प्राप्य विकुर्वाणाः शोफमूर्च्छाभ्रमान्वितम्
कुर्युस्त्रिलिङ्गमुदरं शीघ्रपाकं सुदारुणम् ।
बाधते तच्च सुतरां शीतवाताभ्रदर्शने ॥

त्रिदोषकोपनैरित्यादिना संनिपातोदरस्य निदानादिकमुच्यते । तैस्तैरित्यादि सर्वरोगनिदानोक्तैः । तच्च सन्निपातोदरं शीतादिकाले सुतरां बाधते ॥

अत्याशितस्य संक्षोभाद्यानयानादिचेष्टितैः ।
अतिव्यवायभाराध्वगमनव्याधिकर्शनैः ॥
वामपार्श्वाश्रितः प्लीहा च्युतः स्थानाद्विवर्द्धते।
शोणितं वा रसादिभ्यो विवृद्धं तं विवर्द्धयेत्
सोऽष्ठीलेवातिकठिनः प्रोन्नतः कूर्मपृष्ठवत् ।
क्रमेण वर्द्धमानश्च कुक्षावुदरमावहेत् ॥
श्वासकासपिपासास्यवैरस्याध्मानरुग्ज्वरैः ।
पाण्डुत्वमूर्च्छाच्छर्दीभिर्दाहमोहैश्च संयुतम् ॥
अरुणाभं विवर्णं वा नीलहारिद्रराजिमत् ।
उदावर्तरुजानाहैर्मोहतृड्दहनज्वरैः ॥
गौरवारुचिकाठिन्यैर्विद्यात्तत्र मलान् क्रमात् ।
प्लीहवद्दक्षिणात् पार्श्वात् कुर्याद्यकृदपि च्युतम् ॥

अत्याशितस्येत्यादिना प्लीहोदरमुच्यते । अतिभुक्तवतो यानादिचेष्टितैः संक्षोभादतिव्यवायादिकर्शनैश्च स्थानाच्च्युतः प्लीहा विवर्धते । अथवा रसादिभ्यो धातुभ्यो रक्तं विवृद्धं वृद्धिं प्राप्तमाश्रयत्वात्तं प्लीहानं विवर्धयेत् । श्वासादिभिः संयुतमुदरमावहेदिति संबन्धः । तत्र प्लीहोदरे उदावर्तादिभिर्लिङ्गैः क्रमाद्वातादीन् मलान् विद्यात् । तेनोदावर्तादिभिर्लिङ्गैर्वाताधिकं प्लीहोदरं भवति । मोहादिभिः पित्ताधिकं भवति । गौरवादिभिः कफाधिकम् । प्लीहसमानत्वाद्यकृतस्तदुदरस्यापि निदानादिभिरनधिकता ॥

पक्ष्मवालैः सहान्नेन भुक्तैर्बद्धायनं गुदे ।
दुर्नामभिरुदावर्तैरन्यैर्वान्त्रोपलेपिभिः ॥

वर्चः पित्तकफान् रुध्वा करोति कुपितोऽनिलः ।
अपानो जठरं तेन स्युर्दाहज्वरतृट्क्षवाः ॥
कासश्वासोरुसदनं शिरोहृन्नाभिपायुरुक् ।
मलसङ्गोऽरुचिश्छर्दिरुदरं मूढमारुतम् ॥
स्थिरं नीलारुणसिराराजीनद्धमराजि वा ।
नाभेरुपरि च प्रायो गोपुच्छाकृति जायते ॥

पक्ष्मवालैरित्यादिना बद्धोदरमाह । पक्ष्मादिभिर्गुदे बद्धमार्गे कुपितोऽनिलोऽपानाख्यो वर्चःप्रभृतीन् रुध्वा जठरं कुरुत इति संबन्धः । तेन जठरेण पुरुषस्य दाहादयः स्युः । सुबोधम् ॥

अस्थ्यादिशल्यैः सान्नैश्च भुक्तैरत्यशनेन वा ।
भिद्यते पच्यते चान्त्रं तच्छिद्रैश्च स्रवन् बहिः
आम एव गुदादेति ततोऽल्पाल्पः सविड्रसः ।
तुल्यः कुणपगन्धेन पिच्छिलः पीतलोहितः ॥
शेषश्चापूर्य जठरं जठरं घोरमावहेत् ।
वर्धते तदधोनाभेराशु चैति जलात्मताम् ॥
उद्रिक्तदोषरूपं च व्याप्तं च श्वासतृड्भ्रमैः ।
छिद्रोदरमिदं प्राहुः परिस्रावीति चापरे ॥

अस्थ्यादिशल्यैरित्यादिना छिद्रोदरस्य निदानादिकमाह । तच्छिद्रैश्छिन्नपक्वान्त्रच्छिद्रैः । स्रवन् किञ्चित् गुदात् बहिरेति किञ्चिज्जठरमापूर्य तिष्ठति । वातादिदोषान्वयेन यानि रूपाणि तत्र तान्युद्रिक्तानि भवन्ति । व्याप्तमतिशयेन युतम् । आचार्या इदं छिद्रोदरं नाम्ना आहुः । अपरे आचार्या छिद्रोदरस्यैव परिस्रावीति नाम मन्यन्ते ॥

प्रवृत्तस्नेहपानादेः सहसामाम्बुपायिनः ।
अत्यम्बुपानान्मन्दाग्नेः क्षीणस्यातिकृशस्य वा
रुद्ध्वाम्बुमार्गानमिलः कफश्च जलमूर्च्छितः ।
वर्धयेतां तदेवाम्बु तत्स्थानादुदराश्रितौ ॥
ततः स्यादुदरं तृष्णागुदस्रुतिरुजान्वितम् ।
कासश्वासारुचियुतं नानावर्णसिराततम् ॥
तोयपूर्णदृतिस्पर्शशब्दप्रक्षोभवेपथु ।
दकोदरं महत् स्निग्धं स्थिरमावृत्तनाभि तत् ॥

प्रवृत्तस्नेहपानादेरित्यादिना दकोदरमाह । तदम्बु कफानिलावुदराश्रयौ वर्धयेताम् । ततस्तृष्णान्वितत्वादियुक्तमुदरं स्यात् । आवृत्ता नाभिर्यस्य ॥

उपेक्षया च सर्वेषु दोषाः स्वस्थानतश्च्युताः ।
पाकाद्द्रवाद्द्रवीकुर्युः सन्धिस्रोतोमुखान्यपि ॥
स्वेदश्च बाह्यस्रोतस्सु विहतस्तिर्यगास्थितः ।
तदेवोदकमाप्याय्य पिच्छां कुर्यात्तदा भवेत् ॥
गुरूदरं स्थिरं वृत्तमाहतं च न शब्दवत् ।
मृदु व्यपेतराजीकं नाभ्यां स्पृष्टं च सर्पति ॥
तदनूदकजन्मास्मिन् कुक्षिवृद्धिस्ततोऽधिकम् ।
सिरान्तर्धानमुदकजठरोक्तं च लक्षणम् ॥
वातपित्तकफप्लीहसन्निपातदकोदरम् ।
कृच्छ्रं यथोत्तरं पक्षात् परं प्रायोऽपरे हतं ॥
सर्वं च जातसलिलं रिष्टोक्तोपद्रवान्वितम् ।
जन्मनैवोदरं सर्वं प्रायः कृच्छ्रतमं मतम् ॥
बलिनस्तदजाताम्बु यत्नसाध्यं नवोत्थितम् ।

इति निदाने द्वादशोऽध्यायः ॥

उपेक्षयेत्यादिना सर्वोदरेषूदकरूपापत्तौ हेतुरुच्यते । वातादयः स्थानाच्च्युताः पाके-

सादः श्रमोऽनिलात्तत्र गात्ररुक्तोदकम्पनम्
कृष्णरूक्षारुणसिरानखविण्मूत्रनेत्रता ॥
शोफानाहास्यवैरस्यविड्शोषाः पार्श्वमूर्धरुक् ।
पित्ताद्धरितपीताभसिरादित्वं ज्वरस्तमः ॥
तृट्स्वेदमूर्छा शीतेच्छा दौर्गन्ध्यं कटुवक्त्रता।
वर्चोभेदोऽम्लको दाहः कफाच्छुक्लसिरादिता
तन्द्रा लवणवक्त्रत्वं रोमहर्षः स्वरक्षयः ।
कासश्छर्दिश्च निचयान्मिश्रलिङ्गोऽतिदुस्सहः॥

सर्वस्य पाण्डुरोगस्य हृदयस्पन्दनादि पूर्वरूपम् । गात्ररुगादि वातपाण्डुरोगलक्षणम् । हरितसिरादित्वादि पित्तात् पाण्डुरोगे भवति । शुक्लसिरादित्वादि छर्द्यन्तं कफात् पाण्डुरोगे भवति । आदिग्रहणेन नखविण्मूत्रनेत्राणां ग्रहणम् । निचयात्सन्निपातान्मिश्रलिङ्गः सोऽविदुःसहः ॥

मृत् कषायानिलं पित्तमूषरा मधुरा कफम् ।
दूषयित्वा रसादींश्च रौक्ष्याद्भुक्तं विरूक्ष्य च
स्रोतांस्यपक्वैवापूर्य कुर्याद्रुध्वा च पूर्ववत् ।
पाण्डुरोगं ततः शूननाभिपादास्यमेहनः ॥
पुरीषं कृमिवन्मुञ्चेद्भिन्नं सासृक्कफं नरः ।

कषाया मृदनिलं दूषयित्वा ऊषरा मृत् पित्तं दूषयित्वा मधुरा मृत् कफं दूषयित्वा पाण्डुरोगं कुर्यादिति सम्बन्धः । मृदो रसविशेषेण दोषविशेषकोपनत्वं रसादिदूषणं साधारणम् । स्रोतांस्यापूर्य रुध्वा च पूर्ववदिति पाण्डुरोगसमानसम्प्राप्त्या तैरेव च लक्षणैरिति । ततो नरः शूननाभ्यादियुतः । अत्र तु नाभिश्वयथ्वादिर्विशेष इत्यर्थः । उक्तः पाण्डुरोगः । अथ तदङ्गभूता कामिलोच्यते ॥

यः पाण्डुरोगी सेवेत पित्तलं तस्य कामिलाम्
कोष्ठशाखाश्रयं पित्तं दग्ध्वासृङ्मांसमावहेत् ।
हारिद्रनेत्रमूत्रत्वङ्नखवक्त्रशकृत्तया ॥
दाहाविपाकतृष्णावान् भेकाभो दुर्बलेन्द्रियः ।
भवेत् पित्तोल्बणस्यासौ पाण्डुरोगादृतेऽपि च॥

पाण्डुरोगी यो नरः पित्तलमाहारादिकं सेवते तस्य कामिला पित्तमावहेत् । किं कृत्वेत्याह । असृङ्मांसं दग्ध्वा तस्याश्चोभयो मार्गे कोष्ठे शाखा च असौ च कामिलाख्यो रोग. पाण्डुरोगाद्विना पित्तोल्बणस्य पुंसो भवति । अपि चेति युक्तिसमुच्चये ॥

उपेक्षया च शोफाढ्या सा कृच्छ्रा कुम्भकामिला

उपेक्षया अचिकित्सया शोफाढ्या सती कुम्भकामिलेत्युच्यते । सा च कृच्छ्रसाध्या ॥

हरितश्यावपीतत्वं पाण्डुरोगे यदा भवेत् ॥
वातपित्ताद्भ्रमस्तृष्णा स्त्रीष्वहर्षो मृदुज्वरः ।
तन्द्राबलानलभ्रंशो लोढरं तं हलीमकम् ॥
अलसं चेति शंसन्ति—

पाण्डुरोगे यदा हरितादिरूपत्वं वातपित्ताधिक्याद्भवेद्भ्रमादिकं च तदासौ रोगो हलीमक उच्यते । तमेव लोढरमलसं च शंसन्ति ॥

—तेषां पूर्वमुपद्रवाः ।
शोफप्रधानाः कथिताः स एवातो निगद्यते॥

सेवादिति प्रधानानां पाण्डुरोगाणां ग्रहणम्। पूर्वमिति विशुद्ध्यादिभिहितादिषु शोफप्रधाना उपद्रवाः कथिताः पाण्डुरोगे च मधुमेहादिना। अत एव कारणादयं शोफ एव निगद्यत इति। शोफं प्रति पृथङ्न्यो निगद्यत इत्यर्थः॥

पित्तरक्तकफान् वायुर्दुष्टो दुष्टान् बहिः सिराः।
नीत्वा रुद्धगतिस्तैर्हि कुर्यात् त्वङ्मांससंश्रयम्॥
उत्सेधं संहतं शोफं तमाहुर्निचयादतः।
सर्वम्—

वायुः स्वकारणैर्दुष्टः पित्तादीन् दुष्टान् बहिः सिरा नीत्वा तैः पित्तादिभी रुद्धगतिः सन् त्वङ्मांसाश्रयमुत्सेधं संहतं शोफं नाम्ना रोगं कुर्यात्। अतः कारणात् सर्वः शोफो निचयात्मकः॥

—हेतुविशेषैस्तु रूपभेदान्नवात्मकम्॥
दोषैः पृथग्द्वयैः सर्वैरभिघाताद्विषादपि।
द्विधा वा निजमागन्तुं सर्वाङ्गैकाङ्गजं च तम्॥
पृथून्नतग्रथितताविशेषैश्च त्रिधा विदुः।

एवमुक्तोऽपि स्वलिङ्गविशेषवशान्नवात्मा दोषादिभेदेन। दोषैः पृथक्संसृष्टैः सन्निपतितैश्चेति सप्त। अभिघाताद्विषादिति द्वौ। अथवा हि नवात्मकत्वेन द्वैविध्योऽन्यताम्। वातादुत्था निजाः शेष आगन्तुरिति। सर्वाङ्गैकाङ्गभेदेनापरं द्वैविध्यम्। पृथ्वादिविशेषेण तस्यैव त्रिविधत्वम्। तत्र दोषजानधिकृत्याह॥

सामान्यहेतुः शोफानां दोषजानां विशेषतः॥
व्याधिकर्मोपवासादिक्षीणस्य भजतो द्रुतम्॥
अतिमात्रमथान्यस्य गुर्वम्लस्निग्धशीतलम्।
लवणक्षारतीक्ष्णोष्णशाकाम्बुस्वप्नजागरम्॥
मृद्ग्राम्यमांसवल्लूरमजीर्णश्रममैथुनम्।
पदातेर्मार्गगमनं यानेन क्षोभिणापि वा॥
श्वासकासातिसारार्शोजठरप्रदरज्वराः।
विषूच्यलसकच्छर्दिगर्भवीसर्पपाण्डवः॥
अन्ये च मिथ्योपक्रान्तास्तैर्दोषा वक्षसि स्थिताः।
ऊर्ध्वं शोफमधो वस्तौ मध्ये कुर्वन्ति मध्यगाः॥
सर्वाङ्गगाः सर्वगतं प्रत्यङ्गेषु तदाश्रयाः।
तत्पूर्वरूपं दवथुः सिरायामोऽङ्गगौरवम्॥

सामान्यहेतुरित्यादि वातादिजानां शोफानां हेतुः। सामान्यः साधारणः सर्वरोगनिदानोक्तः। व्याधीत्यादि तथा विशेषतोऽतिशयेन हेतुः। व्याध्यादिभिः क्षीणस्य द्रुतं शीघ्रं गुर्वादि भजतः। व्याधिक्षीणादिभ्यस्त्वितरस्यान्यस्यातिमात्रं मात्राधिक्येन गुर्वादिकं भजतः। स्वप्नजागरमयातीत्यर्थात्। वल्लूरं शुष्कमांसम्। अजीर्णं भक्ष्यादिना श्रमः अजीर्णं तथा च मैथुनम्। प्रदरोऽतिरजः। श्वासादयोऽन्ये च रोगा मिथ्योपक्रान्तास्तैर्हेतुभिः दुष्टा वक्षसि स्थिताः शरीरस्य पूर्वभागे शोफं कुर्वन्तीति सम्बन्धः। वस्तौ स्थिता अधः शोफं कुर्वन्ति। सुबोधम्। तदित्यङ्गपरामर्शः। दवथ्वादि सर्वशोफेषु पूर्वरूपम्। चक्षुरादीन्द्रियेषु दाहो दवथुः॥

वातान्छोफश्चलो रूक्षः खररोमारुणासितः ।
संकोचस्पन्दहर्षार्तितोदभेदप्रसुप्तिमान् ॥
क्षिप्रोत्थानशमः शीघ्रमुन्नमेत् पीडितस्तनुः ।
स्निग्धोष्णमर्दनैः शाम्येद्रात्रावल्पो दिवा महान्
त्वक्च सर्षपलिप्तेव तस्मिंश्चिमिचिमायते ।
पीतरक्तासिताभासः पित्तादाताम्ररोमरुक् ॥
शीघ्रानुसारप्रशमो मध्ये प्राग्जायते तनोः ।
सतृड्दाहज्वरस्वेददवक्लेदमदभ्रमः ॥
शीताभिलाषी विड्भेदी गन्धी स्पर्शासहो मृदुः
कण्डूमान् पाण्डुरोमत्वक्कठिनः शीतलो गुरुः ॥
स्निग्धः श्लक्ष्णः स्थिरस्त्यानो निद्राच्छर्द्यग्निसादकृत् ।
आक्रान्तो नोन्नमेत् कृच्छ्रशमजन्मा निशाबलः
स्रवेन्नासृक् चिरात् पिच्छां कुशशस्त्रादिविक्षतः
स्पर्शोष्णकाङ्क्षी च कफाद्यथास्वं द्वन्द्वजास्त्रयः
सङ्कराद्धेतुलिङ्गानां निचयान्निचयात्मकः ।
अभिघातेन शस्त्रादिच्छेदभेदक्षतादिभिः ॥
हिमानिलोदध्यनिलैर्भल्लातकपिकच्छुजैः ।
रसैः शूकैश्च संस्पर्शाच्छ्वयथुः स्याद्विसर्पवान् ॥
भृशोष्मा लोहिताभासः प्रायशः पित्तलक्षणः

वातादित्यादिना क्रमेण नवानां शोफानां लक्षणमुच्यते । चलरूक्षादिरूपो वातात् । पीतेत्यादि पित्तात् । कण्डूमानित्यादि कफात् । स्त्यानो घनीभूतः । आक्रान्तः करपीडितः । कुशादिक्षतः सन्निरात् पिच्छां स्रवेत् । त्रयः संसर्गाद्यथास्वहेतूनां सङ्करात् यथास्वलिङ्गसङ्कराच्च । सन्निपातजः शोफो हेतुलिङ्गानां निचयाद्भवति । शस्त्रादिक्षताद्धिमादिभिश्च यः शोफः सोऽभिघातेन विद्यात् ॥

विषजः सविषप्राणिपरिसर्पणमूत्रणात् ।
दंष्ट्रादन्तनखापातादविषप्राणिनामपि ॥
विण्मूत्रशुक्रोपहतमलवद्वस्त्रसङ्करात् ।
विषवृक्षानिलस्पर्शाद्गरयोगावचूर्णनात् ॥
मृदुश्चलोऽवलम्बी च शीघ्रदाहरुजाकरः ।
नवोऽनुपद्रवः शोफः साध्योऽसाध्यः पुरेरितः

विषज इत्यादिना नवमशोफलक्षणम् । विषप्राणिनः सर्पादयः । परिसर्पणं गमनम् । अविषप्राणिनामपि दंष्ट्रादिपातात् । दंष्ट्रा सूकरादीनाम् । दन्तनखाः पुरुषादीनामपि । सुबोधम् । गरो वक्ष्यमाणलक्षणः । मृदुरित्यादि नवमशोफलक्षणम् । नव इत्यादिना साध्यशोफलक्षणम् । असाध्यस्तु पुरा विकृतव्याधिविज्ञानीये ईरित उक्तः अनेकोपद्रवयुत इत्यादिना । इत्युक्तः शोफः ॥

अनन्तरं विसर्प उच्यते ॥

स्याद्विसर्पोऽभिघातान्तैर्दोषैर्दूष्यैश्च शोफवत् ।
त्र्यधिष्ठानं च तं प्राहुर्बाह्यान्तरुभयाश्रयात् ॥
यथोत्तरं च दुःसाधास्तत्र दोषा यथायथम् ।
प्रकोपनैः प्रकुपिता विशेषेण विदाहिभिः ॥
देहे शीघ्रं विसर्पन्ति तेऽन्तरन्तःस्थिता बहिः ।
बहिःस्था द्वितये द्विस्थाः—

विषवर्ज्यं हेतुं दूष्यं च विसर्पे शोफवत् । तं च विसर्पं त्र्यधिष्ठानं च प्राहुर्मुनय इति शेषः । कश्चित् बाह्याश्रयः ।

कश्चिद्बाह्यान्तराश्रय । कश्चिदुभयाश्रय इति । बाह्याद्बाह्यान्तरो दुःसाध्य । तत उभयाश्रय इति यथोत्तरार्थे । विदाहिभि विदाहिसंसृष्टैः स्वहेतुभिः प्रकुपिता देहे विसर्पन्ति । विदाहिलघ्वादिनान्तर्बहिर्भेदलिङ्गमाह ॥

—विद्यादन्तराश्रयम् ॥

मर्मोपतापात्सम्मोहादयनानां विघट्टनात् ।
तृष्णातियोगाद्वेगानां विषमं च प्रवर्तनात् ॥
*आशु चाग्निबलभ्रंशादतो बाह्यं विपर्ययात् ।

*आशु चाग्निबलभ्रंशादयमशमशभवादिति पाठः ॥

मर्मोपतापाद्यान्तरविसर्पलक्षणम् । मर्मणां हृदयादीनामुपतापस्तथोक्त । मोह एव सम्मोह । अयनानि स्रोतांसि तेषां विघट्टनात् पीडनादान्तरं विसर्पं विद्यादिति सम्बन्ध । आन्तरलिङ्गविपर्ययात् बाह्यं विद्यात् ॥

तत्र वाताद् परीसर्पो वातज्वरसमव्यथः ॥
शोफस्फुरणनिस्तोदभेदायामार्तिहर्षवान् ।
पित्ताद्द्रुतगतिः पित्तज्वरलिङ्गोऽतिलोहितः ॥
कफात्कण्डूयुतः स्निग्धः कफज्वरसमानरुक् ।
स्वदोषलिङ्गैश्चीयन्ते सर्वे स्फोटैरुपेक्षिताः ॥
ते पक्वभिन्नाः स्वं स्वं च बिभ्रति व्रणलक्षणम् ।

तत्रेत्यादिना वातादिक्रमणाष्टानां विसर्पाणां लक्षणमुच्यते । सुबोधम् । सर्वे वातादिविसर्पा उपेक्षिताः सन्तः स्वकारणदोषलक्षणैः स्फोटैश्चीयन्ते । ते च स्फोटाः पूर्वं पक्वाः पश्चात् भिन्नाः स्वं स्वं वातादिव्रणलक्षणं बिभ्रति । वातस्फोटा वातव्रणलक्षणम् । एवमन्ययोरपि वाच्यम् ॥

वातपित्ताज्ज्वरच्छर्दिमूर्च्छातीसारतृड्भ्रमैः ॥
अस्थिभेदाग्निसदनतमकारोचकैर्युतः ।
करोति सर्वमङ्गं च दीप्ताङ्गारावकीर्णवत् ॥
यं यं देशं विसर्पश्च विसर्पति भवेत्स सः ।
शान्ताङ्गारासितो नीलो रक्तो वाशु च चीयते ॥
अग्निदग्ध इव स्फोटैः शीघ्रगत्वाद्द्रुतश्च सः ।
मर्मानुसारी वीसर्पः स्याद्वातोऽतिबलस्ततः ॥
व्यथेताङ्गं हरेत्संज्ञां निद्रां च श्वासमीरयेत् ।
हिध्मां च स गतोऽवस्थामीदृशीं लभते न ना ॥
क्वचिच्छर्मारतिग्रस्तो भूमिशय्यासनादिषु ।
चेष्टमानस्ततः क्लिष्टो मनोदेहश्रमोद्भवाम् ॥
दुष्प्रबोधोऽश्नुते निद्रां सोऽग्निवीसर्प उच्यते ।

वातपित्तादग्निवीसर्पो भवति । ज्वरादिभिर्युतः सर्वं च शरीरं दीप्तैरङ्गारैरवकीर्णमिव करोति । स च विसर्पो यं यं देहदेशं विसर्पति स स देशः शान्ताङ्गारवत् कृष्णो नीलो वा रक्तो वा भवति । स च विसर्पोऽग्निदग्धवत् स्फोटैश्चीयते । वातपित्तकारणत्वेन शीघ्रगत्वात् झटिति मर्माणि हृदयादीन्यनुसरति । ततो मर्मानुसरणादूर्ध्वमतिबलो वातोऽङ्गव्यथादिकं कुर्यात् । स ना पुरुष ईदृशीमवस्थां गतोऽरतिग्रस्ततया भूम्यादिषु न क्वचिच्छर्म सुखं लभते । तथा चेष्टमानः क्लिष्टः सन् मनोदेहश्रमोद्भवां निद्रामश्नुते यदा तदा दुष्प्रबोधो भवति । स नाम्नाग्निविसर्पः ॥

कफेन रुद्धः पवनो भित्त्वा तं बहुधा कफम् ।
रक्तं वा वृद्धरक्तस्य त्वक्सिरास्नायुमांसगम् ॥

दूषयित्वा च दीर्घाणुवृत्तस्थूलखरात्मनाम् ।
ग्रन्थीना कुरुते माला रक्तानां तीव्ररुग्ज्वराम्
श्वासकासातिसारास्यशोषहिध्मावमिभ्रमैः ।
मोहवैवर्ण्यमूर्च्छाङ्गभङ्गाग्निसदनैर्युताम् ॥
इत्यय ग्रन्थिवीसर्पः कफमारुतकोपजः ।

वातकफात् ग्रन्थिविसर्पो भवति । तस्यैव कफेनेत्यादिना सम्प्राप्तिर्लक्षण चोच्यते । स कफ बहुधा भित्वा वा वृद्धरक्तस्य पुरुषस्य पवनो रक्त खण्डशः कृत्वा वा ग्रन्थीना माला कुरुते । उभयथापि श्वासादियुताम् । किंभूतं रक्तमाह । त्वगादिग दूषयित्वा वेत्यर्थात् त्वगादीनेव ॥

कफपित्तात् ज्वरः स्तभोतन्द्रानिद्राशिरोरुज ।
अङ्गावसादविक्षेपप्रलापारोचकभ्रमाः ॥
मूर्छाग्निहानिर्भेदोऽस्थ्नां पिपासेन्द्रियगौरवम् ।
आमोपवेशनं लेपः स्रोतसा स च सर्पति ॥
प्रायेणामाशये गृह्णन्नेकदेशश्च नातिरुक् ।
पिटकैरवकीर्णोऽतिपीतलोहितपाण्डुरैः ॥
मेचकाभोऽसित स्निग्धोमलिनःशोफवान् गुरुः
गंभीरपाक प्राज्योष्मा स्पृष्ट क्लिन्नोऽवदीर्यते
पङ्कवच्छीर्णमांसश्च स्पष्टस्नायुसिरागण ।
शवगन्धी च वीसर्प कर्दमाख्यमुशन्ति तम्॥

कफपित्तात् ज्वरादियुक्तो विसर्पो भवति । तमाचार्याः कर्दमाख्यमुशन्ति । विक्षेपोऽङ्गानाम् । इन्द्रियाधिष्ठानगौरवमुपचारादिन्द्रियगौरवम् । स च विसर्पः प्रायेणामाशयैकदेश गृह्णन् विसर्पति । मेचक कृष्णकापिल । मांसे शीर्णे स्पष्टा स्नाय्वादयो यत्र स तथोक्तः ॥

सर्वजो लक्षणैः सर्वैः सर्वधात्वभिसर्पणः ।
बाह्यहेतो क्षतात् क्रुद्ध सरक्तं पित्तमीरयन् ॥
विसर्प मारुतः कुर्यात् कुलत्थसदृशैश्चितम् ।
स्फोटैः शोफज्वररुजादाहाढ्य श्यावलोहितम्
पृथग्दोषैस्त्रयः साध्या द्वन्द्वजाश्चानुपद्रवा
असाध्यौ क्षतसर्वोत्थौ सर्वे चाक्रान्तमर्मकाः
शीर्णस्नायुसिरामांसाः प्रक्लिन्नाः शवगन्धय.

इति निदाने त्रयोदशोऽध्यायः ।

सन्निपातजो विसर्पः सर्वधात्वभिसर्पणो भवति । बाह्यहेतोरित्यादिना अभिघातजविसर्प उच्यते । सुबोधम् । पृथगित्यादि साध्यासाध्यविसर्पलक्षणम् । पृथग्दोषैर्वातादिभिस्त्रयो विसर्पाः साध्या । द्वन्द्वजा संसर्गजा अनुपद्रवाः सन्तः साध्याः । उपद्रवाः शारीरोक्ताः कार्श्यवैवर्ण्यादयः । क्षतजः सन्निपातजश्चासाध्यः । सर्वे च विसर्पा आक्रान्तमर्मत्वादियुता असाध्या इति ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्याया
निदाने त्रयोदशोऽध्यायः ।

अथ चतुर्दशोऽध्यायः ।

धातूपघातत्वगेकदोषसामान्याद्विसर्पानन्तर कुष्ठादिनिर्णयायाध्यायारम्भ ॥

अथात कुष्ठश्वित्रकृमिनिदान नामा-

ध्याय व्याख्यास्यामः । इति ह स्माहुरा-
त्रेयादयो महर्षयः ॥

सर्वकुष्ठानां सामान्येन हेतुमाह मिथ्या-
हारेत्यादिना ॥

मिथ्याहारविहारेण विशेषेण विरोधिना ।
साधुनिन्दावधान्यस्वहरणाद्यैश्च सेवितैः ॥
पाप्मभिः कर्मभिः सद्यः प्राक्तनैर्वेरिता मलाः
सिराः प्रपद्य तिर्यग्गास्त्वग्लसीकासृगामिषम् ॥
दूषयन्तः श्लथीकृत्य निश्चरन्तस्ततो बहिः ।
त्वचः कुर्वन्ति वैवर्ण्यं दुष्टाः कुष्ठमुशन्ति तत् ॥
कालेनोपेक्षितं यस्मात् सर्वं कुष्णाति तद्वपुः ।

मिथ्याहारादिना तथा साधुनिन्दा-
वधादिभिर्नानाविधैः पाप्मभिः कर्मभिः स-
द्यःकृतैः प्राक्तनैर्जन्मान्तरकृतैर्वा मला दुष्टा-
स्त्वचो वैवर्ण्यं यत् कुर्वन्ति तत् कुष्ठमुश-
न्ति मुनय इति शेषः । सिरा प्रपद्येत्या-
दिना संप्राप्तिः । कालेनेत्यादिना कुष्ठशब्द-
स्यार्थः ॥

प्रपद्य धातून्व्याप्यान्तः सर्वान्संक्लेद्य चावहेत् ।
सस्वेदक्लेदसंकोथान्कृमीन्सूक्ष्मान्सुदारुणान् ।
लोमत्वक्स्नायुधमनीतरुणास्थीनि यैः क्रमात्
भक्षयेत् श्वित्रमस्माच्च कुष्ठबाह्यमुदाहृतम् ।

प्रपद्येत्यादौ कालेनोपेक्षितमित्यनुवर्तते ।
तत् कुष्ठं धातून् प्रपद्य तांश्च संक्लेद्य कृ-
मीनावहेच्छरीरे । यैः कृमिभिः करणभूतै-
लोमादीनि क्रमात् कुष्ठं भक्षयेत् तरुणास्थी-
नि कर्णनासादिगतानीह या युक्तानि । अ-
स्मात् कारणात् श्वित्रं बाह्यकुष्ठशब्देनोच्यते ।
कुष्ठकृम्याद्यभावात् सत्यपि त्वग्गतत्व इत्य-
र्थः । सुबोधम् ॥

कुष्ठानि सप्तधा दोषैः पृथग्द्वन्द्वैः समागतैः ॥

पृथग्दोषैः त्रीणि । संसर्गेण च त्री-
णि । सन्निपातेनैकमिति सप्तविधानि कुष्ठानि ॥

नन्वेवं सत्येकदोषजं द्विदोषजं च कु-
ष्ठं न सर्वं त्रिदोषजं स्यादित्यत आह स-
र्वेष्वपीत्यादि ॥

सर्वेष्वपि त्रिदोषेषु व्यपदेशोऽधिकत्वतः ।

सर्वेष्वपि कुष्ठेषु सन्निपातजेष्वधिकत्वे-
न व्यपदेशः । सन्निपातस्य समवि-
षमात्मकत्वात् ॥

वातेन कुष्ठं कापालं पित्तादौदुम्बरं कफात् ॥
मण्डलाख्यं विचर्चीच ऋक्ष्याख्यं वातपित्तजम् ।
चर्मैककुष्ठकिटिभसिध्मालसविपादिकाः ॥
वातश्लेष्मोद्भवाः श्लेष्मपित्ताद्दद्रुशतारुषी ।
पुण्डरीकं सविस्फोटं पामा चर्मदलं तथा ॥
सर्वैः स्यात् काकणं पूर्वं त्रिकं दद्रु सकाकणम्
पुण्डरीकर्क्ष्यजिह्वे च महाकुष्ठानि सप्त तु ॥

वातेनेत्यादिना सप्तविधस्य कुष्ठस्य ना-
मान्युच्यन्ते । यान्याश्रित्य लक्षणं विधी-
यते । वातादेकं पित्तादेकं द्वे कफात् ।

...ादाश्रिताः स्फोटा क्लेद सन्धिषु चा-
धिकम् ।
गतिक्षयोऽङ्गाना दलन स्याच्च मेदसि ॥
भङ्गोऽस्थिमज्जस्थे नेत्ररागः स्वरक्षयः ।
...च कृमय शुक्रे स्वदारापत्यबाधनम् ॥

तत्रेत्यादिना त्वगाद्याश्रयविशेषवशेन कु-
...णमुच्यते । तेषु मध्ये त्वचि स्थिते
...तोदादयः । शोणिताश्रिते स्वेदादय ।
...मेपादस्फोटादयो मासगे । कौण्यादयो
... स्थिते । कौण्य विकलपाणित्वम् । ना-
... भङ्गो नेत्ररागः स्वरक्षयः क्षते च कृम-
... श्चेत्येतदस्थिस्थे मज्जस्थे च । स्वदाराणा-
...पत्याना च बाधन कुष्ठसभव शुक्राश्रिते
...ष्ठे भवति ॥

...यथापूर्व च सर्वाणि स्युर्लिङ्गान्यसृगादिषु ।

असृगादिस्थिते कुष्ठे यथापूर्वं लिङ्गा-
... । यस्मिन् धातौ स्थित तस्य य
... तल्लिङ्गान्यपि तत्र भवन्तीत्यर्थ ।
...त्वग्लिङ्गान्यपि भवन्ति । मा-
...मक्ताश्रयाणि । मेदोगे त्व-
... । अस्थिगे त्वगादिमेदो-
...नि । एव यावच्छुक्रम ।
...ङ्गानि भवन्तीत्युक्त
...दिना श्वित्रमुच्यते ॥

...ारुण च तत् ॥
...सश्रयम् ।

...नदोपदूष्यसश्रा

...प्यादिक संभवो यस्य तत्तथोक्तम् । तच्च
श्वित्र नाम्ना किलास चारुणमपरिस्रावि च
निर्दिष्टमाचार्यै । तथा त्रिधातूद्भवसश्रय त्र-
यो धातवो वातपित्तश्लेष्माण उद्भव त्रय-
श्च धातवो रक्तमासमेदोलक्षणा आश्रयो यस्य
तत्तथोक्तम् । धातुशब्देनोभयमुद्भवश्च सश्र-
यश्च गृह्यते ॥

वाताद्रूक्षारुण पित्तात्ताम्र कमलपत्रवत् ।
सदाह रोमविध्वंसि कफाच्छ्वेत घन गुरु ॥
सकण्डु च क्रमाद्रक्तमासेमेदस्सु चादिशेत् ।
वर्णेनैवेदृगुभय कृच्छ्र तच्चोत्तरोत्तरम् ॥
अशुक्लरोमाबहुलमससृष्ट मिथो नवम् ।
अनग्निदग्धज साध्य श्वित्र वर्ज्यमतोऽन्यथा ॥
गुह्यपाणितलोष्ठेषु जातमप्यचिरन्तनम् ।
स्पर्शैकाहारशय्यादिसेवनात् प्रायशो गदा ॥
सर्वे सचारिणो नेत्रत्वग्विकारा विशेषत ।

वातादित्यादिनोद्भवधातुत्रयक्रमेण लक्ष-
णमुच्यते । सश्रयधातुषु वर्णेनैवेदृक्क्रमेणै-
वादिशेत् । तेन रूक्षारुण वर्णेन रक्ताश्रि-
त श्वित्रम् । ताम्र मासगम । श्वेत मे-
दोगतमिति । उभय क्रमेण कृच्छ्रम् । त-
च्चोत्तरोत्तरम । उभय वाताद्युद्भव रक्तादि-
सश्रय चोत्तरोत्तर कृच्छ्रसाध्यम् । तेन वा-
तज रक्ताश्रित कृच्छ्रम् । ततोऽपि पित्त-
ज मासाश्रितम् । ततोऽपि कफज मेदो-
गतम् । अशुक्लरोमत्वादियुक्त श्वित्र साध्यम् ।
तद्विपर्यये वर्ज्यम । गुह्यादिषु जातमचिरन्त-
नमपि वर्ज्यम् । प्रसङ्गेनाह स्पर्शेत्यादि ।
सुबोधम् । इति श्वित्रमुक्तम् ॥

तीव्रार्त्यो मन्दकण्ड्वश्च सरागपिटकाचिता ।

रूक्षमित्यादिना सिध्म । गण्डैः क-ण्डूयुतैश्चितमित्येवमन्तलक्षणम् । अलसक र-क्तैर्गण्डैर्भवति । पाणिपाददरणादि विपादि-कालक्षणम् ।

दद्रुलिङ्गमाह ॥

दीर्घप्रताना दूर्वावदतसीकुसुमच्छविः ॥
उत्सन्नमण्डला दद्रुः कण्डूमत्यनुपङ्गिणी ।
स्थूलमूलं सदाहार्ति रक्तश्यावं बहुव्रणम् ॥
शताह क्लेदजन्त्वाढ्य प्रायश पर्वजन्म च ।
रक्तान्तमन्तरापाण्डुकण्डूदाहरुजान्वितम् ॥
सोत्सेधमाचित रक्तैः पद्मपत्रमिवांशुभि ।
घनभूरिलसीकास्रकृमायमाशु विभेदि च ॥
पुण्डरीकम्—

दीर्घप्रताना दूर्वावत् शाड्वलकाण्डवत् । उत्सन्न मण्डलं यस्या । अनुषङ्गिणी बहु-कालस्था । शताह स्थूलमूलत्वादिलिङ्गम् । जन्तवः कृमयः । पर्वाण्यस्थिसन्धीनि । र-क्तान्तादि पुण्डरीकलक्षणम् । अन्तर्मध्ये आ पाण्डु । अस्रवो रजांसि तैराचितम ॥

—तनुत्वग्भिश्चित स्फोटै सितारुणैः ।
विस्फोटं पिटकाः पामाकण्डूक्लेदरुजाधिकाः ॥
सूक्ष्मा श्यावारुणा बह्व्य प्राय स्फिक्पा-
णिकूर्परे ।
सस्फोटमस्पर्शसह कण्डूपातोददाहवत् ॥
रक्त दलचर्मदलं काकण तीव्रदाहरुक् ।
पूर्वं रक्त च कृष्ण च काकनन्दीफलोपमम् ॥
कुष्ठलिङ्गैर्युत सर्वनेकवर्ण ततो भवेत् ।

तनुत्वग्भिरित्यादि विस्फोटलक्षणम् । विस्फोटास्तनुत्वच । पिटका इत्यादि पा-मालक्षणम् । कण्वाद्यन्विताः पिटकाः पा-मा इत्युच्यन्ते । सच पामाख्यं स्फिगा-दौ प्रायो भवति । सस्फोटमित्यादिना च-र्मदलम् । तीव्रदाहयुतत्यादि काकणलक्षणम्। काकनन्दी गुञ्जा । तत्फलमर्धे कृष्णमर्धे रक्त भवति । तच सर्वदोषजत्वात् सर्व-लिङ्गमनेकवर्णं च भवेदिति ॥

दोषभेदीयविहितैरादिशेल्लिङ्गकर्मभिः ॥
कुष्ठेषु दोषोल्बणतां सर्वदोषोल्बण त्यजेत् ।
रिष्टोक्त यच्च यच्चास्थिमज्जशुक्रसमाश्रयम् ॥
याप्य मेदोगतं कृच्छ्र पित्तद्वन्द्वास्रमांसगम् ।
अकृच्छ्र कफवाताढ्य त्वक्स्थमेकमल च यत्॥

एतेषु च कापालाद्येषु कुष्ठेषु प्रत्येकं वाताद्यन्यतमदोषोल्बणता दोषभेदीयविहितैर्वा-तादीना लिङ्गैः कर्मभिरित्यादिशेत् । अस्मिन् कु-ष्ठविशेष इयान् दोषकोप इति दोषाणा लिङ्गक-र्मभिः सस्यभ्यासादिभि परिपूर्णापरिपूर्णैरध्यव-स्येत् । तत्र यस्मिन् सर्वे एवोल्बणास्त त्यजेत् । रिष्टोक्त कुष्ठ विशीर्यमाणाङ्गमित्यादिना यत्तच्च अ-स्थ्याद्याश्रयं यत्तच्च त्यजेत् । अस्थ्याद्याश्रयस्या-त्रैव लक्षण वक्ष्यत इत्येतत्सर्वमसाध्यम् । मेदोगत याप्यम । पित्तादिविशिष्ट कृच्छ्रम् । कफवातजमकृच्छ्र सुखमित्यर्थः । तथा त्व-गाश्रयमेकदोष च ॥

तत्र त्वचि स्थिते कुष्ठे तोदवैवर्ण्यरूक्षता ।
स्वेदस्वापश्वयथव शोणिते पिशिते पुन ॥

पक्केत्यादि पुरीषोत्थाः कृमयः पक्काशये जायन्ते । अधोमुखाश्च भवन्ति । तेषु च वृद्धत्वाद्यदामाशयोन्मुखता भवति तदाऽस्य पुरुषस्योद्गारनिश्वासा विड्गन्धानुविधायिनो भवन्ति । ते च पृथ्व्यादिगुणा ककेरुकादय लेलिहान्ताश्चेति पञ्चनामानः । एते विड्भेदादीन् जनयन्ति । एवं विंशतिः कृमयः । द्वौ बहिर्मलजौ । सप्त कफजाः । षट् रक्तजाः । पञ्च पुरीषजा इति ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायां निदाने चतुर्दशोऽध्यायः ।

अथ पञ्चदशोऽध्यायः ।

महारोगत्वसामान्यात् कुष्ठानन्तरं वातव्याधिनिर्णयायाध्यायारम्भः ॥

अथातो वातव्याधिनिदानं व्याख्यास्यामः । इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

सर्वार्थानर्थकरणे विश्वस्यास्यैककारणम् ।
अदुष्टदुष्टः पवनः शरीरस्य विशेषतः ॥
स विश्वकर्मा विश्वात्मा विश्वरूपः प्रजापतिः ।
स्रष्टा धाता विभुर्विष्णुः संहर्ता मृत्युरन्तकः ॥
तददुष्टौ प्रयत्नेन यतितव्यमतः सदा ।

पुरुषेण वातादुष्टौ सदा यतितव्यम् । यतोऽस्य विश्वस्य सर्वप्रयोजनकरणे सर्वोपद्रवकरणे च यथाक्रमेण दुष्टोऽदुष्टश्च पवनः कारणम् । शरीरस्य तु विशेषेणादुष्टदुष्टोऽर्थानर्थकारणम् । स विश्वकर्मेत्यादि पूर्वाचार्यैर्वाय्वादिस्तोत्रम् ॥

तस्योक्तं दोषविज्ञाने कर्म प्राकृतवैकृतम् ॥
समासाद्व्यासतो दोषभेदीये नाम धाम च ।
प्रत्येकं पञ्चधा चारो व्यापारश्चेह वैकृतम् ॥
तस्योच्यते विभागेन सनिदानं सलक्षणम् ।
असंख्यमपि संख्यातं यदशीत्या पुरेरितम् ॥
धातुक्षयकरैर्वायुः कुप्यत्यतिनिषेवितैः ।
चरन् स्रोतःसु रिक्तेषु भृशं तान्येव पूरयन् ॥
तेभ्योऽन्यदोषपूर्णेभ्यः प्राप्य वावरणं बली ।
तत्र पक्वाशये क्रुद्धः शूलानाहान्त्रकूजनम् ॥
मलरोधाश्मवर्ध्मार्शस्त्रिकपृष्ठकटीग्रहम् ।
करोत्यधरकाये च तांस्तान् कृच्छ्रानुपद्रवान् ॥
आमाशये तृड्वमथुश्वासकासविषूचिकाः ।
कण्ठोपरोधमुद्गारान् व्याधीनूर्ध्वं च नाभितः ॥

तस्येति वातस्य प्राकृतं कर्मोत्साहोच्छ्वासादि । वैकृतं वृद्धिक्षयभेदात् कार्श्यकम्पादि । व्यासतो विस्तरेण । नाम प्राणादिकम् । धामोरःकण्ठादि पञ्चस्वपि भेदेषु प्रत्येकमुक्तम् । तथा चारो व्याप्तिर्व्यापारश्चोक्तः । इह तु तस्यैव वायो रूपान्तरेण वैकृतमुच्यते । वायोर्द्विविधः कोपो धातुक्षयादावरणाच्च । स एव धातुक्षयकरैरित्यादिना प्रदर्श्यते । सुबोधम् ॥

कृमयस्तु द्विधा प्रोक्ता बाह्याभ्यन्तरभेदत ॥
बहिर्मलकफासृग्विड्जन्मभेदाच्चतुर्विधाः ।
नामतो विंशतिविधा बाह्यास्तत्रामृजोद्भवा ॥
तिलप्रमाणसस्थानवर्णा केशाम्बराश्रया ।
बहुपादाश्च सूक्ष्माश्च यूकालिक्षाश्च नामत' ॥
द्विधा ते कोठपिटकाकण्डूगण्डान् प्रकुर्वते ।

कृमय उच्यन्ते द्विविधा' कृमय बाह्या आभ्यन्तराश्च । जन्मभेदेन चतुर्विधा । केचिद्बहिर्मलजा । केचित् कफजा । केचिदसृग्जा' । केचिद्विड्जाः इति । बहिर्मलः शरीरबाह्य केशवस्त्रादिमलः । पुनर्नामभेदेन सर्वे विंशतिविधा । तत्र बाह्या बहिर्मलजा । ते ह्यमृजाहेतुका । सुबोधम ॥

कुष्ठैकहेतवोऽन्तर्जाः श्लेष्मजास्तेषु चाधिकम्॥
मधुरान्नगुळक्षीरदधिसक्तुनवोदनै' ।
शकृज्जा बहुविड्धान्यपर्णशाकोकुलादिभिः ॥

कुष्ठेत्यादि । अन्तर्जा कफादिजन्मान. सर्वे कुष्ठैकहेतव । तेषु चान्तरेषु मध्ये श्लेष्मजा अधिक मधुरादिभिर्भवन्ति । शकृज्जा बहुविड्धान्यादिभिर्जायन्ते । ओकुल भृतान उत्तम् काण्डस्थान्यपक्वानि मृष्टानि सस्थानीति ॥

कफादामाशये जाता वृद्धा सर्पन्ति सर्वत' ।
पृथुवध्रनिभा. केचित् केचित् गण्डूपदोपमा
रूढधान्याङ्कुराकारास्तनुदीर्घास्तथाणव ।
श्वेतास्ताम्रावभासाश्च नामत सप्तधा तु ते ॥

अन्त्रादा उदरावेष्टा हृदयादा महारुहाः ।
चुरवो दर्भकुसुमाः सुगन्धास्ते तु कुर्वते ॥
हृल्लासमास्यस्रवणमविपाकमरोचकम् ।
मूर्छाच्छर्दिज्वरानाहकार्श्यक्षवथुपीनसान् ॥

कफादित्यादि । तत्र कफजा आमाशये जाताः वृद्धा. सन्त पश्चात् सर्वजठरे सर्पन्ति । सुबोधम् । ते च कफजा कृमय । पुनस्ते चेति कफजा कृमय हृल्लासादिक कुर्वत इति सबन्ध ॥

रक्तवाहिसिरास्थाना रक्तजा जन्तवोऽणवः।
अपादा वृत्तताम्राश्च सौक्ष्म्यात् केचिददर्शनाः
केशादा लोमविध्वसा लोमद्वीपा उदुम्बरा' ।
षट् ते कुष्ठैककर्माणः सहसौरसमातर ॥

रक्तवाहीत्यादि । रक्तजा जन्तव अणव सूक्ष्मास्तेषा रक्तवाहिन्यः सिरा. स्थानम् । ते च केशादादयश्चत्वार सहसौरसमातर इति द्वौ एव षट् । एके सौरसा अपरे मातर. ॥

पक्वाशये पुरीषोत्था जायन्तेऽधोविसर्पिण ।
वृद्धास्ते स्युर्भवेयुश्च ते यदामाशयोन्मुखा' ॥
तदास्योद्गारनिश्वासा विड्गन्धानुविधायिन ।
पृथुवृत्ततनुस्थूला श्यावपीतसितासिताः ॥
ते पञ्च नाम्ना कृमय ककेरुकमकेरुका ।
सौसुरादा सलूनाख्या लेलिहा जनयन्ति च
विड्भेदशूलविष्टम्भकार्श्यपारुष्यपाण्डुता ।
रोमहर्षाग्निसदनगुदकण्डूर्विनिर्गमान् ॥

इति निदाने चतुर्दशोऽध्याय ॥

व्रणं मर्माश्रितं प्राप्य समीरणसमीरणात् ।
व्यायच्छन्ति तनुं दोषाः सर्वामापादमस्तकम्
तृष्यतः पाण्डुगात्रस्य व्रणायामः स वर्जितः ।
गते वेगे भवेत् स्वास्थ्यं सर्वेष्वाक्षेपकेषु तु ।
जिह्वातिलेखनाच्छुष्कभक्षणादभिघाततः ।
कुपितो हनुमूलस्थः स्रंसयित्वाऽनिलो हनू ॥
करोति विवृतास्यत्वमथवा संवृतास्यताम् ।
हनुस्रंसः स तेन स्यात् कृच्छ्राच्चर्वणभाषणम् ॥
वाग्वाहिनीसिरासंस्थोजिह्वास्तम्भयतेऽनिलः ।
जिह्वास्तम्भः सतेनान्नपानवाक्येष्वनीशता ॥

व्रणमित्यादिना व्रणायामः । स वर्जितोऽसाध्यः । येषु चानन्तरोक्तेष्वाक्षेपकेषु वायुवेगे गते स्वास्थ्यं भवति । हनुस्रंसलिङ्गमाह जिह्वेत्यादिना । कुपितोऽनिलो हनू स्रंसयित्वा भ्रंशयित्वा । हनुस्रंसः सन्धेर्भ्रंशः । *वाग्वाहिनीत्यादिना जिह्वास्तम्भः ।* सुबोधम् ॥

शिरसा भारभरणादतिहास्यप्रभाषणात् ।
उत्त्रासवक्षवथुखरकार्मुककर्षणात् ॥
विषमादुपधानाच्च कठिनानां च चर्वणात् ।
वायुर्विवृद्धस्तैस्तैश्च वातलैरूर्ध्वमास्थितः ॥
वक्रीकरोति वक्त्रार्धमुक्तं हसितमीक्षितम् ।
ततोऽस्य कम्पते मूर्धा वाक्सङ्गः स्तब्धनेत्रता
दन्तचालः स्वरभ्रंशः श्रुतिहानिः क्षवग्रहः ।
गन्धाज्ञानं स्मृतेर्मोषस्त्रासः सुप्तस्य जायते ॥
निष्ठीवः पार्श्वतोऽप्यायादेकस्याक्ष्णोनिमीलनम्
जत्रोरूर्ध्वं रुजास्तीव्रा शरीरार्धेऽधरेऽपि वा॥
तमाहुरर्दितं केचिदेकायाममथापरे ।
रक्तमाश्रित्य पवनः कुर्यान्मूर्धगताः सिराः ॥
रूक्षाः सवेदनाः कृष्णाः सोऽसाध्यः स्यात्
सिराग्रहः

शिरसेत्यादिनार्दितलिङ्गम् । खरकार्मुकमतिकठिनचापं तदाकर्षणात् । अस्यैवाम-यस्य केचिदाचार्या एकायाममिति नाम कुर्वन्ति । सिराग्रहलिङ्गमाह पवनो रक्तमाश्रित्येत्यादिना । सुबोधमन्यत् ॥

पक्षवधमाह ॥

गृहीत्वार्धं तनोर्वायुः सिराः स्नायूर्विशोष्य च
पक्षमन्यतरं हन्ति सन्धिबन्धान् विमोक्षयन् ॥
कृत्स्नोऽर्धकायस्तस्य स्यादकर्मण्यो विचेतनः ।
एकाङ्गरोगं तं केचिदन्ये पक्षवधं विदुः ॥
सर्वाङ्गरोगं तद्वच्च सर्वकायाश्रितेऽनिले ।
शुद्धवातहतः पक्षः कृच्छ्रसाध्यतमो मतः ॥
कृच्छ्रस्त्वन्येन संसृष्टो विवर्ज्यः क्षतहेतुकः ।

वायुस्तनोः कायस्यार्धं गृहीत्वा । अकर्मण्यः कर्मण्यसाधुः । केचिदाचार्यास्तमेकाङ्गरोगमिति विदुः । अन्ये आचार्याः पक्षवधमिति विदुः । तद्वदुभयभागग्रहे सर्वाङ्गरोगः स्यात् । शुद्धेन वायुना पक्षवधोऽतिकृच्छ्रसाध्यः । दोषान्तरयुक्तेन वायुना तु कृच्छ्रसाध्य एव । क्षतहेतुकः पक्षवधोऽचिकित्स्यः ।

अथ दण्डकलक्षणमाह ॥

श्रोत्रादीष्विन्द्रियवधं त्वचि स्फुटनरूक्षते ।
रक्ते तीव्रा रुजां स्वापं तापं रागं विवर्णताम्॥
अरूष्यन्नस्य विष्टम्भमरुचिं कृशतां भ्रमम् ।
मांसमेदोगतोग्रन्थींस्तोदाढ्यान्कर्कशान्भ्रमम्
गुर्वङ्गं चातिरुक् स्तब्धं मुष्टिदण्डहतोपमम् ।
अस्थिस्थः सक्थिसन्ध्यस्थिशूलतीव्रनलक्षयम्
मज्जस्थोऽस्थिषु सौषिर्यमस्वप्नं सततं रुजम् ।
शुक्रस्थः शीघ्रमुत्सर्गं सङ्गं विकृतिमेव वा ॥
तद्वद्गर्भस्य शुक्रस्थः सिरास्वाध्मानरिक्तते ।
तत्स्थः स्नावस्थितः कुर्याद्गृध्रस्यायामकुब्जताः
वातपूर्णदृतिस्पर्शं शोफं सन्धिगतोऽनिलः ।
प्रसारणाकुञ्चनयोः प्रवृत्तिं च सवेदनाम् ॥
सर्वाङ्गसंश्रयस्तोदभेदस्फुरणभञ्जनम् ।
स्तम्भनाक्षेपणस्वापसन्ध्याकुञ्चनकम्पनम् ॥

श्रोत्रादिष्विन्द्रियग्रहणान्नेत्ररसनादीनां ग्रहणम् । शुक्रस्थो गर्भस्यापि शुक्रस्य तद्वच्छीघ्रमुत्सर्गादिकं शुक्रवद्गर्भस्य इति तत्स्थः सिरास्थः । वातपूर्णादि सन्धिगतलिङ्गम् । सर्वाङ्गसंश्रयो वायुस्तोदादीन करोति ॥

यदा तु धमनीः सर्वाः क्रुद्धोऽभ्येति मुहुर्मुहुः ।
तदाङ्गमाक्षिपत्येष व्याधिराक्षेपकः स्मृतः ॥
अथ प्रतिहतो वायुर्व्रजन्नूर्ध्वं हृदाश्रिताः ।
नाडीः प्रविश्य हृदयं शिरः शङ्खौ च पीडयन्
आक्षिपन् परितो गात्रं धनुर्वच्चास्य नामयेत् ।
कृच्छ्रादुच्छ्वसिति स्तब्धस्रस्तमीलितदृक् ततः
कपोत इव कूजेच्च निस्संज्ञः सोऽपतन्त्रकः ॥

स एव चापतानाख्यो मुक्ते तु मरुता हृदि ।
अश्नुवीत मुहुः स्वास्थ्यं मुहुरस्वास्थ्यमावृते॥
गर्भपातसमुत्पन्नः शोणितातिस्रवोत्थितः ।
अभिघातसमुत्थश्च दुश्चिकित्स्यतमो हि सः॥

यदा तु वायुः क्रुद्धः सन् सर्वा धमनीर्मुहुर्मुहुरभ्येति । तदाङ्गं शरीरमाक्षिपति सङ्कोचयति । असौ नाम्ना व्याधिराक्षेपकः । अथ प्रतिहत इत्यादिनापतन्त्रकलक्षणमाह । प्रतिहतो दोषान्तरेण । अत्र च हृदि मरुता मुक्ते मुहुः स्वास्थ्यमश्नुवीत । आवृते च मरुता हृदि मुहुरस्वास्थ्यमश्नुवीत । स चापतन्त्रको गर्भपातादिना नार्या समुत्पन्नः कृच्छ्रतम ॥

मन्ये संस्तभ्य वातोऽन्तरायच्छन् धमनीर्यदा
व्याप्नोति सकलं देहं जत्रूरायम्यते तदा ॥
अन्तर्धनुरिवाङ्गं च वेगैः स्तम्भं च नेत्रयोः ।
करोति जृम्भां दशनं दशानानां कफोद्गमम् ॥
पार्श्वयोर्वेदनां वाक्यहनुपृष्ठशिरोग्रहम् ।
अन्तरायाम इत्येष बाह्यायामश्च तद्विधः ॥
देहस्य बहिरायामात् पृष्ठतो ह्रियते शिरः ।
उरश्चोत्क्षिप्यते तत्र कन्धरा चावमृद्यते ॥
दन्तेष्वास्ये च वैवर्ण्यं प्रस्वेदः स्रस्तगात्रता ।
बाह्यायामं धनुष्कम्पं ब्रुवते वेगिनं च तम् ॥

मन्ये संस्तभ्य इत्यादिनान्तरायामबहिरायामयोः साधारणम् । विशेषस्त्वन्तरायामे वक्षोऽभिमुखमाकुञ्चनम् । बहिरायामे पृष्ठाभिमुखमिति ॥

विस्मर्भीगृध्रस्यो संयोगात्तीव्ररुजान्वितत्वे खल्लीत्युच्यते । अथ पादहर्षलक्षणमाह हृष्येते इत्यादिना । पाददाहलक्षणमाह पादयोरित्यादिना ।

इवीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसमहव्याख्याया निदाने पञ्चदशोऽध्याय ॥

अथ षोडशोऽध्यायः ।

वातहेतुत्वसामान्याद्वातव्याध्यनन्तरं वातशोणितनिर्णयायाध्यायारम्भ ॥

अथातो वातशोणितनिदानं व्याख्यास्याम । इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

विदाह्यन्न विरुद्धं च तत्तचासृक्प्रदूषणम् ।
भजतां विधिहीन च स्वप्नजागरमैथुनम् ॥
प्रायेण सुकुमाराणामचङ्क्रमणशीलिनाम् ।
अभिघातादशुद्धेश्च नृणामसृजि दूषिते ॥
वातलैः शीतलैर्वायुर्वृद्ध' क्रुद्धो विमार्गगः ।
तादृशेनासृजा रुद्ध' प्राक्तदेव प्रदूषयेत् ॥

असृजा रुद्धो वायुर्वातशोणितम् । कथमित्याह विदाहीत्यादि । सुकुमारा अत्यर्थमृदुशरीरावथवा सर्वक्लेशासमर्था उक्ता । ते पुनर्नीला एवेत्येके । प्रागिति प्रमाद्वात्वन्तरमपि प्रदूषयेत् ॥

आढ्यरोगं खुडं वातबलास वातशोणितम् ।
तदाहुर्नामभिस्तच्च पूर्वं पादौ प्रधावति ॥
विशेषाद्यानयानाद्यैः प्रलम्बौ तस्य लक्षणम् ।
भविष्यतः कुष्ठसम तथा सादः श्लथाङ्गता ॥
जानुजङ्घोरुकट्यंसहस्तपादाङ्गसन्धिषु ।
कण्डूस्फुरणनिस्तोदभेदगौरवसुप्तताः ॥
भूत्वा भूत्वा प्रणश्यन्ति मुहुराविर्भवन्ति च ।
पादयोर्मूलमास्थाय कदाचिद्धस्तयोरपि ॥
आखोरिव विषं क्रुद्ध कृत्स्न देह प्रधावति ।

तच्च वातशोणितमाचार्या आढ्यरोगादिभिराहु । तच्च वातशोणितं प्रथम पादौ प्रधावति । यानयानाद्यै प्रलम्बौ पादौ विशेषात् प्रधावति । तस्य च वातास्रस्य कुष्ठसदृशमतिश्लक्ष्णखरस्पर्शाद्युक्त पूर्वरूप भवत्यत्र तु सादादीन्यपि भवन्ति ॥

त्वङ्मांसाश्रयमुत्तान तत् पूर्वं जायते ततः ॥
कालान्तरेण गम्भीर सर्वान् धातूनभिद्रवत् ।
कण्ड्वादिसयुतोत्ताने त्वक् ताम्रश्यावलोहिता
सायामा भृशदाहोषा गम्भीरेऽधिकपूर्वरुक् ।
श्वयथुर्ग्रथितः पाकी वायु सन्ध्यस्थिमज्जसु ॥
भिन्दन्निव चरत्यन्तर्वक्रीकुर्वंश्च वेगवान् ।
करोति खञ्ज पङ्गु वा शरीरे सर्वतश्चरन् ॥

तच्च द्विविधम् । पूर्वमेव यावत्त्वङ्मांसाश्रय तावदुत्तानमुच्यते । तत क्रमेण सर्वान् धातूनपि गच्छद्गम्भीराख्या लभते । अथोत्तानलिङ्गमाह कण्ड्वादीत्यादिना गम्भीरेत्यादिना गम्भीरलिङ्गम् । गम्भीरे श्वयथुरुत्तानश्वयथो-

आमबद्धायनः कुर्यात् संस्तभ्याङ्गं कफान्वितः ।
असाध्यं हतसर्वेहं दण्डवद्दण्डकं मरुत् ॥
अंसमूलस्थितो वायुः सिराः सङ्कोच्य तत्रगाः ।
बाहुप्रस्पन्दितहरं जनयत्यपबाहुकम् ॥
तलं प्रत्यङ्गुलीनां या कण्डरा बाहुपृष्ठतः ।
बाहुचेष्टापहरणी विश्वची नाम सा स्मृता ॥

आमबद्धायनो मरुत् । सुबोधम् । अपबाहुकलिङ्गमंसमूल इत्यादि । विश्वचीलक्षणमाह । अङ्गुलीनां संबन्धिनी या कण्डरा तलं प्रति पाणितलाभिमुख्येन वर्तते सा कण्डरा बाहुपृष्ठतो यदा वायुकोपात् बाहुचेष्टामपहरति तदा विश्वची नाम सा स्मृता ॥

वायुः कट्यांस्थितः सक्थ्नः कण्डरामाक्षिपेद्यदा ।
तदा खञ्जो भवेज्जन्तुः पङ्गुः सक्थ्नोर्द्वयोरपि ॥
कम्पते गमनारम्भे खञ्जन्निव च याति यः ।
कलायखञ्जं तं विद्यान्मुक्तसन्धिप्रबन्धनम् ॥

वायुः कट्यामित्यादिनैकसक्थ्याक्षेपणं खञ्जत्वे हेतुः । द्वयोः सक्थ्नोराक्षेपकः पङ्गुः स्यात् विकलैकपादः । पङ्गुर्विकलोभयपादः । यस्य तु वातवशात् सक्थ्नः सन्धिबन्धनं मुक्तं खञ्जन्निव च याति तं कलायखञ्जं विद्यात् ॥

शीतोष्णद्रवसंशुष्कगुरुस्निग्धैर्निषेवितैः ।
जीर्णाजीर्णे तथायाससंक्षोभस्वप्नजागरैः ॥
सश्लेष्ममेदः पवनमाममत्यर्थसंचितम् ।
अभिभूयेतरं दोषमूरू चेत् प्रतिपद्यते ॥

सक्थ्यस्थीनि प्रपूर्यान्तः श्लेष्मणा स्तिमितेन तत् ।
तदा स्कभ्नाति तेनोरू स्तब्धौ शीतावचेतनौ ॥
परकीयाविव गुरू स्यातामतिभृशव्यथौ ।
ध्यानाङ्गमर्दस्तैमित्यतन्द्राच्छर्द्यरुचिज्वरैः ॥
संयुतः पादसदनकृच्छ्रोद्धरणसुप्तिभिः ।
तमूरुस्तम्भमित्याहुराढ्यवातमथापरे ॥

अथोरुस्तम्भस्य निदानं संप्राप्तिश्चोच्यते शीतोष्णेत्यादिना । किंचिज्जीर्णम् किंचिदजीर्णमिति जीर्णाजीर्णम् । अभिभूयेतरमनेनेतरदोषस्य प्रकोपेऽपीति गम्यते । सुबोधम् । अपरे आचार्यास्तमेवाढ्यवात इति नामाहुः ॥

वातशोणितजः शोफो जानुमध्ये महारुजः ।
ज्ञेयः क्रोष्टुकशीर्षस्तु स्थूलः क्रोष्टुकशीर्षवत् ॥
रुक् पादे विषमन्यस्ते श्रमाद्वा जायते यदा ।
वातेन गुल्फमाश्रित्य तमाहुर्वातकण्टकम् ॥
पार्ष्णिं प्रत्यङ्गुलीनां या कण्डरा मारुतार्दिता ।
सक्थ्युत्क्षेपं निगृह्णाति गृध्रसीं तां प्रचक्षते ॥

क्रोष्टुकशीर्षलिङ्गमाह वातशोणितज इत्यादिना । क्रोष्टुकशीर्षो जम्बुकशिरः । रुगित्यादिना वातकण्टकम् । पार्ष्णिं प्रतीत्यादिना विश्वचीवत् गृध्रसी च व्याख्येया ॥

विश्वचीगृध्रसीचोक्ताखल्लीतीव्ररुजान्विता ।
हृष्येते चरणौ यस्य भवेतां च प्रसुप्तवत् ॥
पादहर्षः स विज्ञेयः कफमारुतकोपजः ।
पादयोः कुरुते दाहं पित्तासृक्सहितोऽनिलः ।
विशेषतश्चङ्क्रमिते पाददाहं तमादिशेत् ।

इति निदाने पञ्चदशोऽध्यायः ॥

सर्वाङ्गरोगनिस्तोदरोमहर्षाङ्गसुप्तता ॥
कुष्ठं विसर्पमन्यांश्च कुर्यात्सर्वाङ्गगान् गदान् ।

व्यानोऽतिगमनातिस्थानादिभिर्दूषितः पुस्त्वभ्रंशादीनन्यांश्च सर्वाङ्गगान् गदान् कुर्यात् । पुस्त्व शुक्रम् ॥ सर्वाङ्गरोग उभयपक्षवध ॥

समानो विषमाजीर्णशीतसंकीर्णभोजनैः ॥
करोत्यकालशयनजागराद्यैश्च दूषित ।
शूलगुल्मग्रहण्यादीन् पक्वामाशयजान् गदान्॥

समानो विषमभोजनादिभिर्दूषित शूलादीन् पक्वामाशयजान् गदान् करोति । अकाले बहु वाल्प वा भुक्त तु विषमाशनम् ॥

अपानो रूक्षगुर्वन्नवेगाघातातिवाहनै ।
यानयानासनस्थानचङ्क्रमैश्चातिसेवितैः ।।
कुपित कुरुतेरोगान्कृच्छ्रान्पक्वाशयाश्रयान् ।
मूत्रशुक्रप्रदोषार्शोगुदभ्रंशादिकान् बहून ।।

अपानो रूक्षादिभिर्यानयानादिभिश्चातिसेवितैः कुपित मूत्रदोषादिकान् पक्वाशयाश्रितान् अतिकृच्छ्रान् रोगान् कुरुते । सर्वत्र चादिग्रहणान्यागमाविरुद्धेनानुमानेन यथासभव व्याख्येयानि ॥

सर्वे च मारुत साम तन्द्रास्तैमित्यगौरवै ।
स्निग्धत्वारोचकालस्यशैत्यशोफाग्निहानिभि ॥
कटुरूक्षाभिलाषेण तद्विधोपशयेन च ।
युक्त विद्यान्निराम तु तन्द्रादीनां विपर्ययात्॥

सर्वे च प्राणादिक मारुत तन्द्रादिभिरन्वित साम विद्याद्वैद्य इति शेषः । तन्द्रादिवैपरीत्यान्निरामम् ॥

वायोरावरण चातो बहुभेद मवक्ष्यते ।
लिङ्ग पित्तावृते दाहस्तृष्णा शूल भ्रमस्तम ॥
कटुकोष्णाम्ललवणैर्विदाहः शीतकामता ।
शैत्यगौरवशूलानि कट्वाद्युपशयोऽधिकम् ॥
लङ्घनायासरूक्षोष्णकामता च कफावृते ।
रक्तावृते सदाहार्तिस्त्वङ्मांसान्तरजा भृशम् ॥
भवेच्च रागी श्वयथुर्जायन्ते मण्डलानि च ।
मांसेन कठिन शोफो विवर्ण पिटकास्तथा
हर्ष पिपीलिकाना च सचार इव जायते ।
चल स्निग्धो मृदुः शीत शोफो गात्रेष्वरोचकः
आढ्यवात इति ज्ञेयः स कृच्छ्रो मेदसावृते ।

अतोऽनन्तर वायोः पित्तादिविशेषात् बहुभेदमावरण वक्ष्यते । दाहादिक पित्तावृते लिङ्गम् । शैत्यादिक कफावृते । सदाहत्वगार्त्यादि रक्तावृते । कठिनशोफादि मांसेन । चलत्वादियुत शोफ आढ्यवातनामा कृच्छ्रसाध्यो मेदसावृते ॥

स्पर्शमस्थ्यावृतेऽत्युष्ण पीडन चाभिनन्दति ॥
सूच्येव तुद्यतेऽत्यर्थमङ्ग सीदति शूल्यते ।
मज्जावृते विनमन जृम्भण परिवेष्टनम् ॥
शूल च पीड्यमाने च पाणिभ्यां लभते सुखम्
शुक्रावृतेऽतिवेगो वा न वा निष्फलतापि वा॥
भुक्ते कुक्षौ रुजाजीर्णे शाम्यत्यन्नावृतेऽनिले ।
मूत्राप्रवृत्तिराध्मान वस्तेर्मूत्रावृते भवेत् ॥
विडावृते विबन्धोऽध स्वे स्थाने परिकृन्तति

स्त्वधिकं भवति । तथा मधिना कठिनः । रक्तो विष्टैकपाद । पङ्गुः ... ॥

वातेऽधिकेऽधिकं तत्र शूलस्फुरणतोदनम् ।
शोफस्य रौक्ष्यकृष्णत्वश्यावतावृद्धिहानयः ॥
धमन्यङ्गुलिसन्धीनां संकोचोऽङ्गग्रहोऽतिरुक् ।
शीतद्वेषानुपशयौ स्तम्भवेपथुसुप्तयः ॥
रक्ते शोफोऽतिरुक् तोदस्ताम्रश्चिमचिमायते ।
स्निग्धरूक्षैः शमं नैति कण्डूक्लेदसमन्वितः ॥
पित्ते विदाहः संमोहः स्वेदो मूर्छा मदः सतृट् ।
स्पर्शाक्षमत्वं रुग्रागः शोफः पाको भृशोष्मता ॥
कफे स्तैमित्यगुरुतासुप्तिस्निग्धत्वशीतताः ।
कण्डूर्मन्दा च रुग्द्वन्द्वसर्वलिङ्गं च संकरे ॥

वातेऽधिकेऽधिकं शूलादि वाताधिकलिङ्गम् । रक्तेऽधिके वातास्रे शोफादिकं लिङ्गम् । पित्तेऽधिके वातास्रे विदाहादि लिङ्गम् । स्तैमित्यादि कफेऽधिके । संकरे समस्ते सन्निपाते च यथासङ्ख्यं द्वन्द्वसर्वलिङ्गम् । यथास्वलिङ्गं च भवति ॥

एकदोषानुगं साध्यं नवं याप्यं द्विदोषजम् ।
त्रिदोषजं त्यजेत् स्रावि स्तब्धमर्बुदकारि च ॥

तत्र वातशोणितमेकदोषजं नवं सत् साध्यम् । अनेकदोषजं याप्यम् । त्रिदोषजं त्यजेदसाध्यत्वात् । स्राव्यादियुक्तं च । अर्बुदं स्थिरं घनं सम्यगमभिप्रमासम् ॥

रक्तमार्गं निहन्त्याशु शाखासन्धिषु मारुतः ।
निविश्यान्योन्यमावार्य वेदनाभिर्हरत्यसून् ।

वायुः शाखासन्धिषु निविश्य रक्तस्य मार्गमाशु निहन्ति । स च वायुरक्ते परस्परमावार्य वेदनाभिः प्राणान् हरति ॥ न केवलमेवं वातशोणितं याप्यं यावदस्य ... कथापि ... भवति । ... प्राणादिषु पञ्चसु वायुविशेषेषु निदानं लक्षणं च ... वायौ पञ्चात्मक इत्यादिना ... । वायौ सर्वशरीरव्यापके गतम् ॥

वायौ पञ्चात्मके प्राणो रौक्ष्यव्यायामलङ्घनैः ।
अत्याहाराभिघाताध्ववेगोदीरणधारणैः ॥
कुपितश्चक्षुरादीनामुपघातं प्रवर्तयेत् ।
पीनसार्दिततृट्कासश्वासादींश्चामयान् बहून् ॥

तेषु च प्राणो रौक्ष्यादिभिः कुपितः चक्षुरादीनामुपघातं पीनसादींश्च यथाकालं बहून् व्याधीन् कुरुते ॥

उदानः क्षवथूद्गारच्छर्दिनिद्राविधारणैः ।
गुरुभारातिरुदितहास्याद्यैर्विकृतो गदान् ॥
कण्ठरोधमनोभ्रंशच्छर्द्यरोचकपीनसान् ।
कुर्याच्च गलगण्डादींस्तांस्तान् जत्रूर्ध्वसंश्रयान् ॥

उदानः क्षवथुधारणादिभिर्विकृतः कण्ठरोधादीन् जत्रूर्ध्वसंश्रयांश्च गदान् कुर्यात् ॥

व्यानोऽतिगमनध्यानक्रीडाविषमचेष्टितैः ।
विरोधिरूक्षभीहर्षविषादाद्यैश्च दूषितः ॥
पुंस्त्वोत्साहबलभ्रंशशोफचित्तोद्भवज्वरान् ।

सरोधादिकं भवति । एवमुदानेनावृते प्राणे-बलादिक्षयः ॥

दिशानया च विभजेत् सर्वमावरण भिषक् ॥
स्थानान्यवेक्ष्यवातानावृद्धिंहानिंचकर्मणाम् ।

अनयैव दिशाऽनुक्तमावरण स्वबुध्या वैद्यो विभजेत् । कथमित्याह । वाताना प्राणादीना दोषभेदीयोक्तेन प्रकारेण स्थानान्यवेक्ष्य तथा तत्कर्मणा ष्ठीवनादीना वृद्धिं हानिं चावेक्ष्य । तेनैव भवत्यस्य वायोरस्य प्रदेशस्तत्र स्थितस्य चेद कर्माम्नात तच्च सम्प्रत्यनेन रूपेण वृद्ध वा हीन वा यदा दृश्यते तदानुमीयतेऽनेनावृतोऽयमिति । न केवलमेतदेवावरण यावदेभ्योऽन्यदप्यधिकमस्तीत्याह ॥

प्राणादीना च पञ्चानां मिश्रमावरण मिथ ॥
पित्तादिभिर्द्वादशभिर्मिश्राणा मिश्रितैश्च तै. ।
मिश्रै पित्तादिभिस्तद्वन्मिश्रणाभिरनेकधा ॥
तारतम्यविकल्पाच्च यात्यावृतिरसख्यताम् ।

प्राणादीनामित्यादि । प्राणादयो व्यादिसयोगेन मिश्रा कदाचिदावार्या भवन्ति । कदाचिदावारका इत्यावृतिरसख्यता यातीति संबन्धः । तथैव पित्तादिमिश्रा अपि । द्वौ दोषौ । षड् धातवो रक्तादय । अत्र शकृन्मूत्र सर्वधातुश्चेति । तैश्च पित्तादिभिर्व्यादिसयोगेन मिश्रै. अनेकधा प्राणादिमिश्रणाभि । सर्वेषु सयोगेषु किञ्चिदधिकतर किञ्चिदधिकतममिति । एवमनेकधा विकल्पनादावृतिरसङ्ख्यता याति ॥

ता लक्षयेदवहितो यथास्व लक्षणोदयात् ॥
शनैश्शनैश्चोपशयाद् गूढामपि मुहुर्मुहुः ।
विशेषाज्जीवित प्राण उदानो बलमुच्यते ॥
स्यात्तयो पीडनाद्धानिरायुषश्च बलस्य च ।

ता चानेकविधामावृतिं यथास्व लक्षणैर्दोषाणा लक्षयेत् । गूढा तु शनैश्शनैर्मुहुर्मुहुश्चोपशयेन लक्षयेत । तत्र च प्राणोदानौ यत्नतो रक्षेत् । कुत इत्याह । विशेषादित्यादि । सुबोधम ॥

आवृता वायवोऽज्ञाता ज्ञाता वा वत्सर स्थिताः
प्रयत्नेनापि दु साधा भवेयुर्वानुपक्रमाः ।

आवृताश्च वायवोऽनुपलक्षिता उपलक्षिताश्चाप्युपेक्षिता अतीतसवत्सरा सन्तः प्रयत्नेनाप्युपचर्यमाणा दु साधा असाध्या एव वा भवेयु । अतोऽवश्यमुपलक्षयेत् ॥

विद्रधिप्लीहहृद्रोगगुल्माग्निसदनादय' ॥
भवन्त्युपद्रवास्तेषामावृतानामुपेक्षणात् ।

इति निदाने षोडशोऽध्यायः ॥

आवृताना वायूना उपेक्षणाद्विद्रध्याद्यो भवेयुरतो नोपेक्षेतेति ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसग्रहव्याख्याया निदाने षोडशोऽध्याय ॥

॥ निदानस्थान तृतीय समाप्तम् ॥

प्रजस्याशु जरा स्नेहो भुक्ते चानमते नरः ।
शकृत्पीडितमन्नेन तु ख शुष्कं चिरात्सृजेत् ॥
सर्वधात्वावृते वायौ श्रोणिवङ्क्षण पृष्ठरुक् ।
विलोमो मारुतोऽस्वास्थ्य हृदय पीड्यतेऽति च

उष्णस्पर्शाद्यभिनन्दनादय रक्तावृते । अङ्गविनमनादिक मज्जावृते । अतिवेगादिक शुक्रावृते । शुक्रफल गर्भ. । अन्नावृतेऽनिले भुक्त कुक्षिरुजादि । मूत्रावृते मूत्राप्रवृत्त्यादि लिङ्गम् । विशा पुरीषेणावृते विबन्धादि । श्रोणिरुगादि यौगपद्येन सर्वधात्वावृते लिङ्गमिति ॥

सामान्येन वायोरावरणमुक्त्वा प्राणादिभेदेनोच्यते ॥

भ्रमो मूर्छा रुजा दाह पित्तेन प्राण आवृते ।
विदग्धेऽन्ने च वमनमुदाने विभ्रमादय ॥
दाहोऽन्तरूर्जाभ्रंशश्च दाहो व्याने तु सर्वग ।
क्लमोऽङ्गचेष्टासङ्गश्च सताप सवेदन ॥
समान ऊष्मोपहतिरतिस्वेदोऽरति सतृट् ।
दाहश्च स्यादपाने तु मले हारिद्रवर्णता ॥
रजोऽतिवृद्धिस्ताप श्च योनिमेहनपायुषु ।

भ्रमादियुत पित्तेन प्राणाख्ये वायावावृते भवति । पित्तेनोदान आवृते विभ्रमान्तर्दाहादय । विभ्रमो मोहप्राय । पित्तेन व्यान आवृते सर्वाङ्गीणदाहादिलक्षणम् । ऊष्मोपहत्यादिदाहान्त पित्तेन समाने आवृते । हारिद्रपुरीषत्वादि पित्तेनापानाख्येऽनिले आवृते स्यात् ॥

श्लेष्मणा त्वावृते प्राणे सादस्तन्द्रारुचिर्वमि ।
ष्ठीवनक्षवथूद्गारनिश्वासोच्छ्वाससंग्रह ॥
उदाने गुरुगात्रत्वमरुचिर्वाक्स्वरग्रहः ।
बलवर्णप्रणाशश्च व्याने पर्वास्थिवाग्ग्रह ।
गुरुताङ्गेषु सर्वेषु स्खलित च गतौ भृशम् ।
समानेऽतिहिमाङ्गत्वमस्वेदो मन्दवह्निता ॥
अपाने सकफ मूत्रशकृतो स्यात् प्रवर्तनम् ।
इति द्वाविंशतिविध वायोरावरण विदुः ॥

श्लेष्मणेत्यादिना पित्तवत् क्रमेणोच्यते । क्षवथ्वादीना संग्रह । सुबोधमन्यत् । एव द्वाभ्या दोषाभ्या रक्तादिभि षड्भिर्धातुभि रन्नेन मूत्रेण विशा सर्वधातुभि पुन. प्राणादिपञ्चकस्य पित्तेन तद्वत् कफेनेति द्वाविंशतिविध वायोरावरणमुक्तम् ॥

प्राणादयस्तथान्योन्यमावृण्वन्ति यथाक्रमम् ।
सर्वेऽपि विंशतिविध विद्यादावरण च तत् ॥
निश्वासोच्छ्वाससरोध प्रतिश्याय शिरोग्रह ।
हृद्रोगो मुखशोषश्च प्राणेनोदान आवृते ॥
उदानेनावृते प्राणे वर्णौजोबलसक्षय. ।

सर्वेऽपि प्राणादय परस्परेण यथाक्रममावृण्वन्ति । तथान्योन्यावरण विंशतिविध विद्यात् । तथा च प्राणादीनामन्यतम शेषाणा चतुर्णां क्रमेणावारको भवति । एव पञ्च प्राणाद्यो यत प्रत्येक चतुरो भेदान् यान्त्यतो विंशतिविधमावरणम । तत्र च प्राणेनोदान आवृते निश्वा-

चिकित्सितस्थानम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

निदानस्थाने ज्वरादिक्रमेण प्रधानरोगाणा हेत्वादिकमुक्त्वा तेषामेव तेनैव क्रमेण साध्याना सतामवसरप्राप्त प्रतीकार प्रदर्शयितु चतुर्थस्थानमारभ्यते ॥

अथातो ज्वरचिकित्सित व्याख्यास्यामः । इति हस्माहुरात्रेयादयो महर्षय. ॥

अथेत्यादि पूर्ववद्व्याख्येयम । इतीत्यादि च । चिकित्सित प्रतीकार ॥

आमाशयस्थोहत्वाग्निसामोमार्गान्पिधाययत् ।
विदधाति ज्वर दोपस्तस्मात् कुर्वीत लंघनम्
प्राग्रूपेषु ज्वरादौ वा बल यत्नेन पालयन् ।
बलाधिष्ठानमारोग्यमारोग्यार्थे क्रियाक्रम ॥

आमाशयस्थ इत्यादिना प्रकृतार्थप्रस्तावना । यद्यस्मादामाशयस्थत्वादिरूपो दोषो दुष्टो वातादिर्ज्वर विदधाति तस्माज्ज्वरे प्रथम * लंघन कुर्वीतेति सबन्ध । हेतुनिर्दे-

*यद्यपि लघन द्वादशधा परिभाषित लघनग्रहणी यत्र पुनरुपवासे वर्तते । कुतस्तेषामनवस्थानशात् प्रयोग इति जर्जट ॥

शेनैतत् प्रदर्श्यते येषु ज्वरेष्वेवरूपता सप्राप्तिस्तत्रैव लघन विधेय नान्यत्र । तथा च वक्ष्यति । "शुद्धवातक्षयागन्तुजीर्णज्वरिषु लघनम् । नेष्यत" इति । अत्र च लघनशब्देन न वमनादिक सर्व लघनमुच्यते । किन्तु उपवास एव । ननु तल्लघन कस्यामवस्थाया कुर्वीतेत्याह । प्राग्रूपेष्वित्यादि । ज्वरस्य पूर्वरूपदर्शन एव लघन कुर्वीत यदा तु प्राग्रूपदर्शनकाले निदानस्य साधारणत्वादपरिज्ञानाद्वा लघनाविषयता आशङ्क्यते तदा ज्वरादावपि योज्यम । ज्वरस्यादिर्ज्वरादिः ज्वरप्रारम्भ इत्युक्त प्राग्रूपेषु ज्वरादौ वेति । अन्ये पुनरेव वर्णयन्ति ज्वरस्य प्राग्रूपेषु लघनमवश्य कुर्वीत ज्वरादौ ज्वरस्यत्तताप्रादुर्भावे वा लघन कुर्वीत तेन शुद्धवातादिविषये व्यक्ते ज्वरे लघन न विधेयम् । बल यत्नेन पालयन्नित्यनेनैतदुच्यते तावल्लघन कुर्वी-

मधुलवणयोरौषधव्याधियोग्यता मात्रा ॥

पटोलनिम्बकर्कोटवेत्रपत्रजलानि वा ।
पेयाम्मण्ड रस चेक्षोर्मद्य कल्पोदितानि वा ॥
वमनानि प्रयुञ्जीत बलकालविभागवित् ।

अथवा पटोलादीना पत्रजल पीत्वा वमेदिति सबन्ध । पत्राणा जलस्य च जलसंस्कारापादनी मात्रा । पाने तु जलस्य कोष्ठाद्यपेक्षया तृप्त्यवसान वा मात्रा । पेयामण्डादीनामिवात्रापि पीत्वा वमेदिति सबध्यते । वमेदित्यङ्गुल्यादिनोपायेनोद्गिरेत् । मद्य पूर्वभुक्ताहारापेक्षया यथायोग्यमिति वमनानि बलकालविभागवित् प्रयुञ्जीत । अथवा वमनकल्पे प्रदर्शितानि * वमनानि च प्रयुञ्जीत । तेनैतदुक्त व्याध्यौषधबलानुरोधेन औषधविषयानुरोधेन चान्यतमस्य वमनस्य प्रयोग इति ।

*वमनानीति बहुवचन किं उच्यते । न सकृद्यावन्निर्हृतदोष इति जर्जट ॥

कृतेऽकृते वा वमने ज्वरी कुर्याद्विशोषणम् ॥
दोषाणा समुदीर्णाना पाचनाय शमाय च ।

अनन्तरोक्तप्रकारेण कृते वमने विशोषणमुपवासादिना कुर्यान्न तु रूक्षयोगेऽप्यवश्य तदहरेव वमनविधिप्रदर्शितप्रकारेण पेया मेवत । तथा यत्रापि वमनस्याविषयत्वाद्विषयेऽपि वा निमित्तान्तराद्वमन न कृत तत्रापि विशोषण कुर्यात् । दोषाणामित्यादिना यथोक्तोपशोषणप्रयोजनप्रदर्शनम् ॥

आमेन भस्मनेवाग्नौ छन्नेऽन्न न विपच्यते ॥
तस्मादादोषपचनाज्ज्वरितानुपवासयेत् ।

आमेनेत्यादिनोपवासावधिप्रदर्शनम् । यथाग्नेऽग्नौ भस्मना छन्नेऽन्न न विपच्यते एवमान्तरेऽप्यामेन च्छन्ने । तस्माद्दोषस्य निरामतोत्पत्तिरुपवासानामवधि । उपपूर्वो वसिर्भोजननिवृत्तौ वर्तते ॥

तृष्णगल्पाल्पमुष्णाम्बु पिबेद्वातकफज्वरे ॥
तत् कफ विलय नीत्वा तृष्णामाशु निवर्तयेत् ।
उदीर्य चाग्निं स्रोतांसि मृदूकृत्य विशोधयेत् ॥
लीनपित्तानिलस्वेदशकृन्मूत्रानुलोमनम् ।
निद्राजाड्यारुचिहर प्राणानामवलम्बनम् ।

तस्मिश्च लघने क्रियमाणे तृष्णगतिमात्रा तृष्णामनुभवन्नेव ‖ वातकफज्वरे अल्पाल्पमुष्णाम्बु पिबेत् । तच्चोष्णाम्बु पीत मार्गावारक कफ विलय नीत्वा तृष्णा निवर्तयेत् । अग्न्युदीरणेन च स्रोतासि मृदूकृत्य तान्येव शोधयेत् । तथा लीनानाम नुत्क्लिष्टरूपाणामपि पित्तादीनामनुलोमन मार्गप्रेरक निद्रादिहर च । निद्रा ह्यत्रास्थ्यहेतुका गृहीता । प्राणानामवलम्बनमम्बु सतर्पणस्वभावत्वात् । एव यथोक्तविषये उष्णाम्बुन एव प्रयोग ।

‖कि वातकफज्वरे द्रवसमुत्थ एव नेत्याह वात श्लेष्मणि वा कवोष्ण जल हित तथा समुदित यो रघु णमविराधाति च ।

विपरीतमित्यादिना तत्रैव शीताम्बुपरिहारे हेतुरुच्यते ॥

त यावता बलहानिर्न भवति तेन लघितलिङ्गप्रादुर्भावाभावेऽपि बलपालनानुरोधेन लघनाद्विरमेत । बलाधिष्ठानमित्यादिना बलपालने हेतुरुच्यते ॥

लघनैः क्षपिते दोषे दीप्तेऽग्नौ लाघवे सति ।
स्वास्थ्य क्षुत्तृड् रुचि पक्तिर्बलमोजश्च जायते

लघनैरित्यादिना सर्वलघनाना ज्वरविषयाणा सुप्रयुक्ताना फलनिरूपणम् । लघनैर्वमनादिभिर्दोषे तत्साध्ये ज्वरारम्भके क्षपिते तत्क्षपणाच्च भस्मापनयनेनेवाग्नौ दीप्ते लाघवे चोत्पन्ने स्वास्थ्यादिक जायते दोषक्षपणादूर्ध्व लघनेनानिन्धनत्वादग्नेर्नाश एव स्वास्थ्याद्यभावश्च । तथा चोक्तम् । "स्रोतोधनाम्लविस्रावस्नेहयोजनलघनैर्यात्यग्निर्मन्दता"मिति । तत्र च लघनशब्देन उपवास एव भण्यते । स्वास्थ्य रोगाभाव । पक्तिरन्नादीना पाक ॥

ननु किं सर्वत्रानियमेन सर्वमेव लघन विधेयमाहोस्वित् केनचिद्विशेषेणेत्याह ॥

तत्रोत्क्लिष्टे समुत्क्लिष्टे कफप्राये चले मले ।
सहृल्लासप्रसेकान्नद्वेषकासविषूचिके ॥
सद्यो भुक्तस्य सजाते ज्वरे सामे विशेषत. ।
वमन वमनार्हस्य शस्त कुर्याच्चदन्यथा ॥
श्वासातीसारसमोहहृद्रोगविषमज्वरान् ।

तत्रेत्यादि । उत्कृष्ट प्रभूत । समुत्क्लिष्ट स्थानात्समन्ताच्चलित । कफप्राय श्लेष्मप्रधान । चलो नैकत्रस्थितिशील । सह हृल्लासादिभिर्वर्तते यो मल तथाविधे मले दोषे वमनार्हस्य सतो ज्वरितस्य वमनमेव शस्त नान्यलघनमिति सबन्ध । सद्यो भुक्तस्य त्वष्टविधेऽपि ज्वरे सजाते वमनमेव शस्यते । आगन्तावपि भोजनस्याजरणादिना दोषानुबन्धरक्षणार्थं । सामे तु ज्वरे सद्यो भुक्तस्य सजाते विशेषतो वमनम् । वमनार्हग्रहणेन प्रतिषिद्धवमनाना गर्भिण्यादीना वमनविषयेऽपि ज्वरे वमन प्रतिषिध्यते । तच्च वमनमन्यथा उत्क्लिष्टत्वादिलक्षणविपरीते मले प्रयुक्त श्वासादीन् ज्वरितस्य कुर्यात् । अनुत्क्लिष्टस्योत्क्लेशेन वायोर्मार्गरोधाच्छ्वासा ईषदुत्क्लिष्टस्य स्यन्दनेनाग्निनाशादतीसार उपशुष्के दोषे औषधस्य तैक्ष्ण्यात् समोह तथाविधस्यैवोर्ध्वनयनाद्धृद्रोग' दोषस्य स्वल्पत्वात् बहिरनिर्हरणा दूरदूरतरस्रोत पूरणेन वा यथाहेतु सततकादिको विषमज्वर' ॥

पिप्पलीत्यादिना वमनयोगमाह ॥

पिप्पलीभिर्युता गाळा कलिङ्गैर्मधुकेन वा ।
पीत्वोष्णतोयेन वमेन्मन्थमम्बु लवणाम्बु वा ॥

दोषदेशाद्यपेक्षया यथायोग्य योगविकल्प । गाळा मदनफलम् । ता गाळा कदाचित् पिप्पलीभिर्युक्तामुष्णाम्बुना पीत्वा वमेत् कदाचिदिन्द्रयवैः कदाचिन्मधुयष्ट्या अथवा मधुना सयुक्तमुष्णाम्बु पीत्वा वमेत् । लवणेन वा सयुक्तमत्रमधुनोऽप्रयोग । गाळाना सयोगिना समाना कोष्ठापेक्षा मात्रा

इति प्रसङ्गेन ज्वरे परिहार्यदर्शनं कृत्वा सोदर्देत्यादिनावस्थाविशेषेण विधेयविशेषं नियमयति ॥

सोदर्दपीनसश्वासे जङ्घापर्वास्थिशूलिनि ।
वातश्लेष्मात्मके स्वेदः प्रशस्तः स प्रवर्तयेत् ।
स्वेदमूत्रशकृद्वातान् कुर्यादग्नेश्च पाटवम् ॥
स्नेहोक्तमाचारविधिं सर्वतश्चानुपालयेत् ॥

वातश्लेष्मात्मके ज्वरे उदर्दादिना यथासंभवं संयुक्ते स्वेदाख्य उपक्रमः शस्तः स स्वेदः स्वेदादीनि प्रवर्तयेत् । उदर्दो नाम कफरोगः प्रदर्शितः । स्नेहोक्त आचारविधिरुष्णोदकोपचारी स्यादित्यादिकः ॥

लङ्घनं स्वेदनं कालो यवाग्वस्तिक्तको रसः ।
मलानां पाचनानि स्युर्यथावस्थं क्रमेण वा ॥

‡ लंघनमित्यादिना पूर्वोक्तस्यानियमेन क्रमनियमेन च प्रदर्शनम् । लङ्घनमुपवासः । स्वेदनं स्वेदः । कालः परित्रासक्रमः । यवाग्वः पेयाः । तिक्तको रसस्तिक्तरसयुक्तद्रव्योपयोगः । वमनं शोधनं न तु पाचनम् । यथावस्थमित्युक्तविषयानतिक्रमेण मलानां पाचनानि स्युः । अथवा क्रमेण लङ्घने क्रियमाणे दोषस्य निबिडत्वविनाशाय प्रथममेव स्वेदनं ततः कालः उपवासनिरपेक्षया तत उपवासेन स्वेदेन कालक्रमेण च दोषे मार्दवं याते बुभुक्षायां जातायां यवाग्वस्ततस्तिक्तो रसो मुस्तापर्पटादिः ॥

‡ लङ्घनादि तिक्तरसान्तं पञ्चविधं पाचनमिति भावः

शुद्धवातक्षयागन्तुजीर्णज्वरिषु लङ्घनम् ।
नेष्यते तेषु हि हितं शमनं यन्न कर्शनम् ॥

सामान्येन नवज्वरे लङ्घनोपक्रमाच्छुद्धवातादिज्वरिणां लङ्घनस्य प्रतिषेधः जीर्णज्वरे च लङ्घनविषयेऽपि । तेषु च शुद्धवातादिषु यस्माच्छमनं तच्च शमनं यन्न कर्शनं नाप्यतिबृंहणं रोगस्वभावादित्यर्थाद्गम्यते ॥

तत्र सामज्वराकृत्या जानीयादविशोषितम् ।
द्विविधोपक्रमज्ञानमवेक्षेत च लंघने ॥

तत्रेत्यादिना लङ्घनस्यायोगमत्ययोगप्रदर्शनम् । ज्वरोपद्रवतीक्ष्णत्वादिका सामज्वराकृतिः । आकृतिर्लक्षणमिति पर्यायौ ॥

युक्तं लङ्घितलिङ्गैस्तु तं पेयाभिरुपाचरेत् ।
यथास्वौषधसिद्धाभिर्मण्डपूर्वाभिरादितः ॥
षडहं वा मृदुत्वं वा ज्वरो यावदवाप्नुयात् ।
तस्याग्निर्दीप्यते ताभिः समिद्भिरिव पावकः ॥
ताश्च भेषजसंयोगाल्लघुत्वाच्चाग्निदीपनाः ।
वातमूत्रपुरीषाणां दोषाणां चानुलोमकाः ॥
स्वेदनाय द्रवोष्णत्वान्मृदुत्वात्तृट्प्रशान्तये ।
आहारभावात् प्राणाय सरत्वाल्लाघवाय च ॥
ज्वरघ्नाज्वरसात्म्यत्वात्तस्मात्पेयाभिरादितः ।
उपक्रमेज्ज्वरान् सर्वान्कृते मद्यसमुत्थितान् ॥

तं च ज्वरितं षडहादिभिर्हितेन सामज्वरलिङ्गविपर्यासेन द्विविधोपक्रमणीयोक्तैश्च

विपरीतमतः शीत दोपसघातवर्धनम् ॥

उष्णाम्बुनो गुणैर्विपरीत शीताम्बु दोपसघातवर्धनम् च ॥

उष्णमित्यादिना केवलपित्तादीनामुष्णाम्बुप्रतिषेध शीताम्बुप्रयोग च दर्शयति ॥

उष्णमेवगुणत्वेऽपियुञ्ज्यान्नैकान्तपित्तळे ।
उद्रिक्तपित्ते दवथुदाहमोहातिसारिणि ॥
विपमद्योत्थिते ग्रीष्मे क्षतक्षीणेऽस्रपित्तिनि ।
घनचन्दनशुण्ठ्यम्बुपर्पटोशीरसाधितम् ॥
शीत तेभ्यो हितं तोय पाचन तृड्ज्वरापहम्

उष्णमन तरप्रदर्शिताग्न्युदीरणस्रोतश्शोधनत्वादिगुणसयुक्तत्वेऽप्येकान्तपित्तजादौ व्याधावातुरे वा न युञ्ज्यात् । उद्रिक्तमन्यदोषाभिभावि पित्त यत्र । दवथुश्चक्षुरादीन्द्रियाश्रयेषु दाह । दाह सर्वाङ्गीणस्तीव्र एव । ग्रीष्मकाले स्वभावादुष्णाम्बु नेष्यते । यदा तु ग्रीष्मे देशादिविशेषवशाद्वातकफयोरुत्कृष्टतातदा स्तोक हितमेव । तेभ्यश्चैकान्तपित्तळादिभ्यो * घनादिसाधित शीत तोय हितं तद्धि पाचन तृड्ज्वरापह च ॥

*ननु नागरस्य कटुकत्वात् कथ प्रयोग । उच्यते । आमाशयसमुत्थत्वाज्ज्वरस्येयम एवान्यद्रव्यसयुक्तस्य जलसंस्कारार्थमावाप इति जर्जट । तथा चाय पठति । यच्चास्य शृतशीताम्बु षडङ्गादि प्रयुज्यतकर्मार ततो दत्वा क्वाथयेत् प्रस्थिरम्भसीति ॥

उष्णाम्बुप्रतिषेधप्रसङ्गे सर्वेषा पित्तविरुद्धाना ज्वरे प्रतिषेध उच्यते ॥

ऊष्मापित्तादृतेनास्तिज्वरोनास्त्यूष्मणाविना ।
तस्मात्पित्तविरुद्धानित्यजेत्पित्ताधिकेऽधिकम्
स्नानाभ्यङ्गप्रदेहाश्च परिशेष च लङ्घनम् ॥

ऊष्मेत्यादि पित्तनिमित्तत्वात् सर्वज्वरेऽपि पित्तविरुद्धानि त्यजेत् । पित्ताधिके तु ज्वरे पित्तविरुद्धान्यधिक त्यजेत् । पित्ताविरुद्ध यत् पित्तकारि तच्च कफज्वरादौ किञ्चित् त्यजेदित्यधिकशब्दाल्लभ्यते । स्नानादींश्च सर्वस्मिन् ज्वरे त्यजेत् । तथा परिशेष लघन अवस्थाविशेषवशेनोक्तात्लङ्घनादन्यलघन परिशेषम् ॥

अजीर्ण इव शूलघ्न सामे तीव्ररुजि ज्वरे ।
न पिबेदौपध तद्धि भूय एवाममावहेत् ॥
आमाभिभूतकोष्ठस्य क्षीर विपमहेरिव ।

अजीर्ण इत्यादिना सामे ज्वरे औपधप्रतिषेधप्रदर्शनम् । अजीर्णे इवेत्यादिना तीव्रार्तिरपि नाजीर्णी पिबेच्छूलघ्नमौपधम् । आमसन्नोऽनलो नाल पक्तु दोषौषधाशनम । निहन्यादपि चैतेषा विभ्रम महसातुरमिति स्मारयति । तीव्ररुजाग्रहण प्रभूतामोपलक्षणार्थम् । अल्पेऽत्वामेऽग्नेः किञ्चिच्छक्तत्वात् काथादिक प्रयुज्यत एव । न केवल साम औषध त्यजेत् यावत क्षीरमपि त्यजेदिति प्रदर्शनार्थमाह आमाभिभूतकोष्ठस्येत्यादि । यस्य ह्यामेनाभिभूत कोष्ठस्तस्य दीपनत्वादियुक्तमप्यौषध न युज्यते किमुत क्षीरम । अहि दृष्टान्तेन विपस्य दुष्टता प्रदर्शिता ॥

द्राक्षादाडिमकाश्मर्यपथ्या पल्लिपरूपकैः ।
समधूकै सवदरै सक्षौद्रान् ससितोपलान् ॥
ज्वरघ्नैस्तोयमृदितैरद्भिर्वा लाजतर्पणान् ।
पिबेत् सुसूक्ष्मरजसस्ततो जीर्णे तु तर्पणे ॥
यवाग्वा वौदन क्षुद्वानश्नीयाद्भृष्टतण्डुलम् ।
दकलावणिकैर्यूषै रसैर्वा मुद्गलावजैः ॥
इत्यय षडहो नेयो वल दोष च रक्षता ।

तेषु तु मद्योद्भवादिषु पेयाप्रसङ्गे लाजतर्पणान पिबेत् । तर्पणा' सक्तव केन पिबेदाह । ज्वरापहैर्द्राक्षादाडिमादिभिस्तोयमृदितैर्यथायोग्यमथवा केवलाभिरेवाद्भि । किंभूतानाह सशर्कराक्षौद्रान् । तथासु सूक्ष्म रजस वस्त्रतितउच्चारितान् । तत पीत्वा तदहरेव तर्पणे जीर्णे यवाग्वा वा स्वविषयप्रयुक्ताया तदहरेव जीर्णाया यदा क्षुद्वान भवति तदा भृष्टतण्डुलकृतमोदनमद्यात् । केनेत्याह दकलावणिकैर्यूषैर्वा मुद्गलावाभ्या वा रसैः । इत्यनेन पेयादिक्रमेणायलधितोत्तरप इह आतुरेण वल देहस्य दोप च क्षयवृद्धितो रक्षता नेय ॥

तत पक्वेषु दोषेषु लङ्घनाद्यैः प्रशस्यते ॥
कषायो दोषशेषस्य । पाचनः शमनोऽथवा ।

तत पेयाक्रमादनन्तर लघनस्वेदनकालयवागूभिर्दोषेषु ज्वरारम्भकेषु पक्वेषु दोषशेषस्य पाचनो वा शमनो वा कषाय पञ्चविधकल्पन प्रशस्यते । कषाय इति पाके नोपलब्धत्वादौषधस्य सञ्ज्ञा ॥

लघनाम्बुयवागूभिर्यदा दोषा न पच्यते । तदा त मुखवैरस्य तृष्णारोचकनाशनै कषाय पाचनर्हृद्यैर्ज्वरघ्ने स मुपाचरेत् । पाचनीयविषयोऽयम् । सशमनीय विषयश्च । मृदौ ज्वरे लघौ देहे प्रचलेषु मलेषु च पक्व दोष विजानीयाद्यदादेय तदौषधम । तस्मात् सशमनीयकालोऽयमिति जज्जट ॥

तिक्तः पित्ते विशेषेण प्रयोज्यः कटुक कफे ॥
पित्तश्लेष्महरत्वेऽपि कषाय' स न शस्यते ।
नवज्वरे मलस्तम्भात् कषायो विषमज्वरान् ॥
कुरुतेऽरुचिहृल्लासहिध्माध्मानादिकानपि ।
न च्यव ते न पच्यन्ते कषायस्तम्भिता मलाः
तिर्यग्गता विमार्गा वा वर्धयन्त्यपि च ज्वरम् ।
बद्धामकफवातत्वाच्छूलानाहादिकानपि ॥

स च कषायस्तिक्तरसः पित्ते विशेषेण योज्य । विशेषग्रहणात् कफेऽपि योज्य इति लभ्यते । कटुकश्च कफ एव योज्यः । स च कषाय कषायो रसेन पित्तश्लेष्महरोऽपि सन् नवज्वरे न शस्यते । तत्र हि नवज्वरे कषायो मलाना स्तम्भात् बहिर्गमनपाचनाभावेन तिर्यग्गमनविमार्गगमनाभ्या यथासम्प्राप्तिविषमज्वरानरुच्यादीनपि करोति । कषायरसस्तम्भिता मला न च्यवन्ते नाप्यन्त पच्यन्ते प्रत्युत तिर्यक्स्रोतस्सु विपरीत वा मार्गेषु गमनात् ज्वर वर्धयन्ति । बद्धामादित्वाच्च कषायो यथासम्प्राप्ति शूलादिकार्यपि भवतीति तिर्यग्गमनेन विमार्गगमनेन च विषमज्वरस्य स्वरूप प्रदर्शित भवति । नवतायाः स्वतीतायाः हरी-

लंघितलिङ्गैर्युक्तं ज्ञात्वा पेयाभिरुपाचरेत् । किंभूताभिराह †यथास्वौषधसिद्धाभिर्यस्मिन् ज्वरे यदेव कषायकल्पनौषधमुक्तं तेनौषधेन साधिताभिः । मण्डः पूर्वो यासां ताभिर्लंघने कृते मण्डस्ततः पेया । कियत्कालमित्याह । आन्तो ज्वरारम्भदिनात् प्रभृति षडहं यावत् । यत्र तु षडहात् पूर्वं लघुतलिङ्गाभावात् पेया न प्रयुक्ता तत्र यथा प्रयुज्यते तथा तासां ज्वरमार्दवोत्पत्तिरान्तं प्रयोगः । सुबोधम् ॥

† अथवा यवागूः अनिरन्तरस्वारव पिप्पल्या गराम्भिमिति जनट ॥

प्राग्लाजपेयां सुजरां सशुण्ठीधान्यपिप्पलीम् ।
ससैन्धवां तथाम्लार्थी तां पिबेत् सदाडिमाम्
सृष्टविड्बहुपित्तो वा सशुण्ठीमाक्षिकां हिमाम्।
वस्तिपार्श्वशिरश्शूली व्याघ्रीगोक्षुरसाधिताम्
पृश्निपर्णीबलाबिल्वनागरोत्पलधान्यकैः ।
सिद्धा ज्वरातिसार्यम्लां पेयां दीपनपाचनीम्
ह्रस्वेनपञ्चमूलेन हिक्कारुग्श्वासकासवान् ।
पञ्चमूलेन महता कफार्तो यवसाधिताम् ॥
विबद्धवर्चाः सयवां पिप्पल्यामलकैः कृताम् ।
यवागूं सर्पिषा भृष्टां मल्दोषानुलोमनीम् ॥
चविकापिप्पलीमूलद्राक्षामलकनागरैः ।
कोष्ठे विबद्धे सरुजि पिबेत्तु परिकर्तिनि ॥
कोलवृक्षाम्लकलशीधातकीश्रीफलैः कृताम् ।
अस्वेदनिद्रस्तृष्णार्तः सितामलकनागरैः ॥
सितेन्दरमृद्वीकाशारिवामुस्तचन्दनैः ।
तृष्णाच्छर्दिपरीदाहज्वरघ्नीं क्षौद्रसंयुताम् ॥

कुर्यात् पेयौषधैरेव रसयूषादिकानपि ।

यदा पयामागवसाजा मण्डादनु सुजरत्वाल्लाजपेयां पिबेत् । ततस्तण्डुलपेयां मे न्यनलाजपेया वा । अम्लार्थी प्रस्तरे कुर्वन् हि रुचि दोषा इति स्मार्यते । न त्वर्धितामाम्र प्रयोगः । सर्वासां च पेयानां साधारजलसंस्कारकारी भेषजवेषा चौषधमात्रा । अन्ये पठन्ति "यवागूरसयूषेषु रसाद्यापानकादिषु । द्रव्यमात्रा प्रयुञ्जीत लोकसिद्धा यथार्हतः । अथवा यावता व्याप्नोति स्या द्भेषजेन तु" । सुबोधम् । यवसाधिता दस्यां तण्डुला न प्रविशन्ति । सयवा यत्र स्तोक यवानाम् । परिकर्तिनि कोष्ठे कोलादिभिः । श्रीफलं बिल्वम् ।

* प्राग्लाजपेयां सुजरामिति श्लेष्मण्येता प्रथमा । अन्नाभिलाषी तामेव दाडिमाम्ला पिबेत् यात द्वितीया सृष्टविड्बहुपित्तोऽन्यथा तृतीया पित्ते अत्र नागरं मधुरमित्यर्थः(?) विरेचन । आमपाचनार्थमिष्यत एव । शेषाणां विषयनिर्देशस्तु शास्त्रस्यकल्पित एव इति जर्जट ॥

मद्योद्भवे मद्यनित्ये पित्तस्थानगते कफे ।
ग्रीष्मे तयोर्वाधिकयोस्तृट्च्छर्दिदाहपीडिते ।
ऊर्ध्वं प्रवृत्ते रक्ते च पेयां नेच्छन्ति—

मद्योद्भवादिके विषये पेयामाचार्या नेच्छन्ति । मद्यनित्ये पुरुषे । तयोरित्यनन्तरश्रुतयोः पित्तश्लेष्मणोः । ग्रीष्मकाले वृद्धयोर्वेति समुच्चये । नेच्छन्तीत्यनेनानुपयुज्यमाने युक्तिविशेषतैवागमस्य प्रदर्शिता ॥

—तेषु तु ।

दुरालभामृतामुस्तानागरं वातजे ज्वरे ।
अथवा पिप्पलीमूलगुडूचीविश्वभेषजम् ॥
कनीयः पञ्चमूलं च पित्ते क्षौद्रसमन्विताः ।
कलिङ्गमुस्तकटुका मुस्तापर्पटकः तथा ॥
सधन्वयासभूनिम्बं वत्सकाद्यो गणः कफे ।
अथवा वृषगाङ्गेयीशृङ्गिवेरदुरालभा. ॥
रुग्विबन्धानिलश्लेष्मयुक्ते दीपनपाचनम् ।
अभयापिप्पलीमूलशम्याककटुकाघनम् ॥

दुरालभादिकं वातज्वरे । पिप्पलीमूलादित्रयं वातज्वर एव । केवलमेव ह्रस्वपञ्चमूलकं मते । कलिङ्गादित्रयं सक्षौद्रं पित्ते मुस्तापर्पटकं दुरालभाकिराततिक्तसयुक्तं पित्ते । कफे वत्सकाद्यो गणः । अथवा वृषादयः । गाङ्गेयी मुस्ता । रुगादियुक्ते वातश्लेष्मज्वरे अभयादिकं तत्र दीपनं पाचनं च ॥

कलिङ्गकाः पटोलस्य पत्रं कटुकरोहिणी ।
पटोलं शारिवा मुस्ता पाठा कटुकरोहिणी ॥
पटोलनिम्बत्रिफलामृद्वीकामुस्तवत्सकाः ।
किराततिक्तममृता चन्दनं विश्वभेषजम् ॥
धात्री मुस्तामृताक्षौद्रमर्धश्लोकसमापनाः ।
पञ्चैते सन्ततादीनां पञ्चानां शमना मताः ॥

पटोलेन्द्रयवारिष्टभद्रमुस्तामृताद्वयम् ।
शारिवाद्वितयं पाठा त्रायन्ती कटुरोहिणी ॥
पटोलारिष्टमृद्वीकाशम्याकत्रिफलाष्टकम् ।
चन्दनोशीरधान्याब्दगुडूचीविश्वभेषजम् ।
देवदारुस्थिराशुण्ठीवासाधात्रीहरीतकी ।
पञ्च पञ्च ज्वरान् घ्नन्ति योगा मधुसितोत्कटाः

कलिङ्गादिभिः पञ्चभिरर्धश्लोकैः पञ्च यथायोग्यकल्पनाः कषायाः यथाक्रमेण पञ्चानां सततादीनां शमना मताः आचार्याणाम् । एवमेव पटोलादिभिर्योगा योग्यकल्पना मधुसितोत्कटाः प्रभूतमधुसिताः ॥

सगुडा शारिवाद्राक्षाशताह्वाकणरेणुकाः ।
काश्मर्यशारिवाद्राक्षात्रायमाणामृतागुडाः ॥
शतपुष्पावचाकुष्ठदेवदारुहरेणुकाः ।
शर्करामधुसयुक्ताः समासीमुस्तधान्यकाः ॥
कृष्णापुनर्नवाद्राक्षाशताह्वागुडशारिवाः ।
शालिपर्णीबलाद्राक्षाशारिवाच्छिन्नसंभवाः ॥
आरग्वधो बला रास्ना काश्मर्यं मधुकं गुडः ।
शतावरीच्छिन्नरुहास्वरसो वा गुडान्वितः ॥
सकृष्णाजीरकसितानागरश्चामृतारसः ।
वातज्वरं जयन्त्याशु केवलो वामृतारसः ॥
भार्ङ्गीसरलगाङ्गेयीदारुकुष्ठलवालुकम् ।
कोष्णं घृतगुडोपेतं पिबेद्वा वातजे ज्वरे ॥

सगुडाइत्यादिना नव योगा वातज्वरे नियताः ।नियतकल्पनाः । तत्र शारिवादयो रेणुकान्ताः सगुडाः । रेणुका हरेणुका । काश्मर्यादयोऽमृतान्ताः सगुडाः । शतपुष्पादयः समासीमुस्तधान्यकाः शर्करामधुसयुक्ताः। कृष्णादयः शारिवान्ताः सालपर्ण्यादयच्छिन्नसंभवान्ताः । आरग्वधादिकः सगुडः । शतावरीगुडूच्योः स्वरसः सगुडः । गुडूचीरसः सकृष्णाजीरकादिः । केवलश्च गुडूचीरसः । सर्वत्र च मधुगुडशर्कराणां व्याप्ति-

तक्रयादः प्रयोगो दृष्टः । गव षडहादौषध-योजनम् ।

सप्ताहादौषधं केचिदाहुरन्ये दशाहतः ।
केचिल्लघ्वन्नभुक्तस्य योज्यमामोल्बणे न तु ॥

कश्चिदाचार्याः सप्ताहादौषधमाहुः । अन्ये तु दशाहात् । केचित्त्वेवमाहुः यथा लङ्घनादनन्तरं यदौषधमुपयुज्यते तदा येन लघ्वन्नं भुक्तं तस्यैव योज्यम् । पक्षत्रयेऽपि समानं योज्यमामोल्बणेत्वौषधं नेति । केवलं केषाञ्चित् षडहमामोल्बणत्वं केषाञ्चित् सप्ताहं केषाञ्चिद्दशाहमिति ॥

आमोल्बणे न योज्यमित्यत्र हेतुरुच्यते॥

तीव्रज्वरपरीतस्य दोषवेगोदये यतः ।
दोषेऽथवातिनिचिते तन्द्रास्तैमित्यकारिणि ॥
अपच्यमानं भेषज्यं भूयो ज्वलयति ज्वरम् ।

यतो यस्मात्तीव्रज्वरपरीतस्य दोषवेगोदये सति प्रयुक्तमौषधमत एवापच्यमानं भूयो ज्वरं ज्वलयति । अथवा नवज्वरेऽतिनिचिते दोषे तन्द्रास्तैमित्यकारिणि औषधं प्रयुक्तं भूयो ज्वरं ज्वलयति ॥

यदा ज्वरो मृदुर्देहो लघुः प्रचलिता मलाः ॥
अचिरज्वरितस्यापि योजयेद्भेषजं तदा ।

यदा मृदुर्ज्वरो देहश्च लघुर्मलाश्चाकुलिता न तु स्तिमितास्तदा अचिरज्वरितस्यापि भेषजं योजयेत् । तेनैतदुक्तम् । यद्यपि षडहस्य प्रवृत्तिः सप्ताहादिवेगस्तत्प्रयोगः । ... ज्वरस्य तीव्रस्य प्राबल्यं च ... ... सामत्वं च तथा ... न योज्यम् । ... गोज्यमेव न तु षडहादिक्रमपेक्षणीयमिति ॥

मुस्तया पर्पटं युक्तं शुण्ठ्या दुःस्पर्शयापि वा ॥
पाक्यं शीतकषायं वा पाठोशीरसवालकम् ।
पिबेत्तद्वच्च भूनिम्बगुडूचीमुस्तनागरम् ॥
यथायोगमिमे योज्याः कषाया दोषपाचनाः ।
ज्वरारोचकतृष्णास्यवैरस्यापक्तिनाशनाः ॥
पाठेन्द्रयवभूनिम्बमुस्तपर्पटकामृताः ।
जयन्त्यामप्रतीसारं ज्वरं च समहौषधाः ॥

मुस्तयेत्यादिना सद्योऽौषधमुच्यते । एवं दोषादिविशेषापेक्षया पर्पटं कदाचिन्मुस्तया युक्तं कदाचिच्छुण्ठ्या कदाचिद्दुरालभया । पाठादित्रयं शृतं वा शीतं वा । भूनिम्बादिचतुष्टयं तद्वच्छृतं वा शीतं वा । इमे च मुस्तापर्पटकादयः कषाया नियतानियतकल्पनाः । यथायोगं दोषाद्यपेक्षया योगानतिक्रमेण योज्याः. एते च ज्वरादिनाशनाः पाठादयः सनागराः आमादिकं ज्वरिणो जयन्ति यथेच्छकल्पनाप्रयुक्ता वातपित्तश्लेष्माणि ॥

। यथायोगमिमेऽत्र जर्जट —। पाक्यं शीतकषायं वा मुस्तापर्पटं पिबेत् । पाक्यं क्वाथं शीतकषायमनुक्तविधमेयोष्णोदकं सह द्रव्यं ... पिबेत् तत् केवल्पिते । पैत्तिके च सनागरं पाक्य मन्दाग्नि । पित्तकफार्ते सदुरालभं पाक्यं दुरालभायास्तिक्तकफोपशमनानामित्याम्नानात् । दाहबहुले पाठोशीरं सवालकम् । शीतप्राये भूनिम्बगुडूचीमुस्तनागरमिति । अन्ये व्याख्यानयन्ति यथायोगं सर्वयौगिकाः कृता व्याधिप्रत्यनीकत्वात् यथा कुष्ठे खादिरमहण्या तक्रं प्रमेहे हरिद्रेति ॥

युक्तो मधुसितालाजैर्जयत्यनिलपित्तजम् ।
ज्वरं मदात्यय छर्दि मूर्छा दाह श्रम भ्रमम्॥
ऊर्ध्वगं रक्तपित्त च पिपासा कामिलामपि ।

गोकण्टकादि सशर्कर वातपित्तजे । द्राक्षाद्यर्धश्लोकैर्वातपित्तजे कषाययोग्ये त्रय कषाया । द्राक्षामधूकादिना सार्धेन श्लोकेन फाण्टः शीतकषायो वा मध्वादिभिर्युक्तो जातीपुष्पाधिवासितश्चानिलपित्तज्वरमूर्छादिक ज-यति। ह्रीबेर वाळकम ।

कफवाते वचातिक्तापाठारग्वधवत्सकाः ॥
पिप्पलीचूर्णयुक्तो वा क्वाथ छिन्नोद्भवोद्भव ।
व्याघ्रीशुण्ठ्यमृताक्वाथ पिप्पलीचूर्णसयुतः ॥
वातश्लेष्मज्वरश्वासकासपीनसशूलजित् ।
पथ्या कुस्तुम्बरीमुस्ताशुण्ठीकतृणपर्पटम ॥
सकट्फलवचाभार्ङ्गीदेवाह्व मधुहिङ्गुमत् ।
कफवातज्वरष्ठीवकुक्षिहृत्पार्श्ववेदनाः ॥
कण्ठामयास्यश्वयथुकासश्वासान्नियच्छति ।

वचादय. समस्ता कफवातज्वरे । सर्वैव गुडूचीक्वाथः पिप्पलीमूलचूर्णेन दोषा द्यपेक्षमात्रेण युक्त व्याघ्र्यादिक्वाथस्तद्वद्वातश्लेष्मज्वरादिजित् । शूल शिरसि । पथ्यादिको माक्षिकहिङ्गुयुक्तः कफवातज्वरादिक नियच्छति ॥

आरग्वधादिः सक्षौद्र कफपित्तज्वर जयेत् ॥
तथा तिक्तावृषोशीरत्रायन्तीत्रिफलामृता ।
पटोलातिविषानिम्बमूर्वाधन्वयवासका ॥
वृषपुष्पच्छदरसः शर्करामाक्षिकान्वित ।
पित्तश्लेष्मज्वर हन्ति सास्रक्पित्त सकामिलम्
अनन्ताविश्वभैषज्यकटुकातोयतोयदाः ।
ज्वरतृड्भ्रमसमोहधूमकाम्लकनाशना ॥

आरग्वधादिगणो माक्षिकयुक्त कफ-पित्तज्वरे । तिक्तादिधन्वयवासान्त तथा स-क्षौद्रमेवेत्यर्थ । वृषस्य पुष्पपत्राभ्या रसो यथोक्तगुण । अनन्तादयो ज्वरादिनाशना । अनन्ता मूर्वा । तोय वाळकम । तोय-दो मुस्तः । धूमकाम्लकौ दोषभेदीये प्रद-र्शितौ ॥

सन्निपातज्वरे व्याघ्रीदेवदारुनिशाद्वयम् ।
पटोलपत्रनिम्बत्वक् त्रिफलाकटुकायुतम् ॥
मुस्तापर्पटक पथ्या मृद्वीका कटुरोहिणी ।
त्रायन्तीकणतन्मूलद्राक्षापथ्यामधूलिका ॥
त्रिफलोशीरपड्ग्रन्थायष्टीमधुबलाघना ।
नागर पौष्कर मूल गुडूची कण्टकारिका ॥
सकासश्वासपार्श्वार्तो वातश्लेष्मोत्तरे ज्वरे ।
मधूकपुष्पमृद्वीका त्रायमाणापरूषकम् ॥
सोशीरतिक्ता त्रिफलाकाश्मर्य कल्पयेद्धिमम् ।
कषाय त पिबन् काले ज्वरान् सर्वानपोहति॥
जात्यामलकमुस्तानि तद्वद्धन्वयवासकम् ।
वद्धविद् कटुकाद्राक्षात्रायन्तीत्रिफलागुळान् ॥

सन्निपातज्वरे व्याघ्र्यादिः कटुकान्त । मुस्ताद्यर्धश्लोकैस्त्रयो योगा यथायोग्य सन्नि-पाते । नागरादि वातश्लेष्मोत्तरे हीनपित्ते

जनिका माषा । भार्ङ्ग्यादिर्घृतगुडमधुना वातज्वरे । भार्ङ्गी मुस्ता । ऋषावालुकमेले च सुगन्धि हरिवालुकमिति पर्याय ॥

पटोलादिगुडूच्यादी सूत्रोक्तौ पित्तजे ज्वरे ।
अञ्जनादि सकाश्मर्यं शारिवादि सशर्करम् ॥
सितामधुकमाश्मर्यघनोशीरपरूषकम् ।
गुडूचीशारिवालोध्रकमलोत्पलशर्कराः ॥
द्राक्षाभयातिक्तघनशम्याकफलपर्पटम् ।
श्यामापर्पटकुस्तुम्बुरुतिक्तानिक्तसितात्रयाः ॥
शर्करातिक्तकटुकात्रायमाणाविभीतकम् ।
गुडूच्यामलकैर्युक्तः केवलो वापि पर्पटः ॥
कषायो वा हिमस्तिक्ताद्राक्षामधुकनिर्मितः ।
पित्तज्वरघ्नी कटुका श्लक्ष्णपिष्टा सशर्करा ॥

पित्तज्वरे पटोलादिगणो गुडूच्यादिर्वा सकाश्मर्योऽञ्जनादिः । सशर्करं शारिवादि । पञ्चभिरर्धश्लोकैः सितेत्यादिना यथायोग्यकल्पनम् । सुयोधम् । शीतकं चन्दनम् । तिक्तः किराततिक्तः । घनो मुस्तः । शम्याकः आरग्वधः । तस्य फलम् । गुडूच्यामलकयुक्तः पर्पटः केवलो वा । तिक्तादिजो वा शीतः कषाय इति पित्तज ज्वरे । कटुकाशर्कराचूर्णं च पित्तज्वरे ॥

कफजेऽतिविषोशीरपटोलमरिचाभयाः ।
सनागेन्द्रयवश्रीपिकुष्ठनिम्बवचागुडाः ॥
सप्तच्छदामृतानिम्बस्फूर्जात माक्षिकान्वितम् ।
निशात्रिकटुक तिक्तानागपुष्पकलिङ्गकाः ॥
शारिवानिशिपाषूषकुष्ठ स्पृक्कामुस्तगुन्गुलु ।
पलं त्रिफला तिक्ता बीजं वृषकजं घनम् ॥
नागरत्रिफलामुस्तामूर्वापाठा समाक्षिका ।

अतिविषादयो यथान्ता. स्फूर्जः कर्कः । निशा हरिद्रा । दीपि चित्रक । सप्तच्छदादिकं समाक्षिकम् । सप्तच्छद सप्तपर्ण । स्फूर्जात शाकतिक्त । निशात्रिकटुकादिकानागराश्चत्वारः कषाया समाक्षिका । निशा हरिद्रा । तिक्ता कटुका । नागपुष्प नागकेसरम् । कलिङ्गक इन्द्रयवं । वृषकज बीज शाकबीजमिति कफज्वरे ॥

संसर्गसन्निपातेषु मिश्रानेतान् विकल्पयेत् ॥

एते च योगा दोषविशेष उक्तास्ते सदृशे दोषे युज्यन्ते । अपि त्वान्तरविशेषावच्छिन्ने प्रयोगावयवसमुदायशक्त्यानुगुण्येन । तत्र योगमिति करणविधि कर्षाभ्यामादवभिगत । एतांश्च कषायान् ययोरेव संसर्गे तयोरेव उक्तान् मिश्रीभावेन कल्पयेत् ॥

गोकण्टककलादर्भाः ससिता वातपित्तजे ।
द्राक्षामलकभूनिम्बाः सगुडूचीशटीगुडाः ॥
त्रायन्ती शारिवाद्राक्षा काश्मर्यच्छिन्नजागुडाः
द्राक्षामधूकत्रायन्तीगुडूचीशारिवाबला ॥
द्राक्षामधूकमधुकलोध्रकाश्मर्यशारिवा ।
मुस्तामलकह्रीबेरपद्मकेसरपद्मकम् ॥
मृणालचन्दनोशीरनीलोत्पलपरूषकम् ।
फाण्टो हिमो वा द्राक्षादिर्जातीकुसुमवासितः ॥

युक्तो मधुसिताला‌जैर्जयत्यनिलपित्तजम् ।
ज्वरं मदात्यय छर्दि मूर्छा दाह श्रम भ्रमम्॥
ऊर्ध्वग रक्तपित्त च पिपासा कामिलामपि ।

गोकण्टकादि सशर्कर वातपित्तजे । द्राक्षाद्यर्धश्लोकैर्वातपित्तजे कषाययोग्ये त्रय कषाया । द्राक्षामधूकादिना सार्धेन श्लोकेन फाण्टः शीतकषायो वा मध्वादिभिर्युक्तो जातीपुष्पाधिवासितश्चानिलपित्तज्वरमूर्छादिक जयति। ह्रीवेर वाळकम ।

कफवाते वचातिक्तापाठारग्वधवत्सका. ॥
पिप्पलीचूर्णयुक्तो वा क्वाथ छिन्नोद्भवोद्भव ।
व्याघ्रीशुण्ठ्यमृताक्वाथ पिप्पलीचूर्णसयुत. ॥
वातश्लेष्मज्वरश्वासकासपीनसशूलजित् ।
पथ्या कुस्तुम्बरीमुस्ताशुण्ठीकत्तृणपर्पटम ॥
सकट्फलवचाभार्ङ्गीदेवाह्व मधुहिङ्गुमत् ।
कफवातज्वरष्ठीवकुक्षिहृत्पार्श्ववेदनाः ॥
कण्ठामयास्यश्वयथुकासश्वासान्नियच्छति ।

वचाद्य समस्ता कफवातज्वरे । तत्रैव गुडूचीक्वाथ पिप्पलीमूलचूर्णेन दोषाद्यपेक्षमात्रेण युक्त व्याघ्र्यादिक्वाथस्तद्वद्वातश्लेष्मज्वरादिजित् । शूल शिरसि । पथ्यादिको माक्षिकहिङ्गुयुक्तः कफवातज्वरादिक नियच्छति ॥

आरग्वधादिः सक्षौद्र कफपित्तज्वर जयेत् ॥
तथा तिक्तावृषोशीरत्रायन्तीत्रिफलामृता' ।
पटोलातिविषानिम्बमूर्वाधन्वयवासका ॥

वृषपुष्पेन्द्रदरस शर्करामाक्षिकान्वित ।
पित्तश्लेष्मज्वरं हन्ति सास्रकृपित्तं सकामिलम्
अनन्ताविश्वभेषज्य कटुकातोयतोयदाः ।
ज्वरतृड्भ्रमसमोहधूमकाम्लकनाशना ॥

आरग्वधादिगणो माक्षिकयुक्तः कफपित्तज्वरे । तिक्तादिधन्वयवासान्त तथा सक्षौद्रमवेत्यर्थ । वृषस्य पुष्पपत्राभ्या रसो यथोक्तगुण । अनन्तादयो ज्वरादिनाशना । अनन्ता मूर्वा । तोय वाळकम् । तोयदो मुस्तः । धूमकाम्लकौ दोषभेदीये प्रदर्शितौ ॥

सन्निपातज्वरे व्याघ्रीदेवदारुनिशाद्वयम् ।
पटोलपत्रनिम्बत्वक् त्रिफलाकटुकायुतम् ॥
मुस्तापर्पटक पथ्या मृद्वीका कटुरोहिणी ।
त्रायन्तीकणतन्मूलद्राक्षापथ्यामवल्लिका ॥
त्रिफलोशीरषड्ग्रन्थायष्टीमधुबलाघना' ।
नागर पौष्कर मूल गुडूची कण्टकारिका ॥
सकासश्वासपार्श्वार्तौ वातश्लेष्मोत्तरे ज्वरे ।
मधूकपुष्पमृद्वीका त्रायमाणापरूषकम् ॥
सोशीरतिक्ता त्रिफलाकाश्मर्य कल्पयेद्धिमम् ।
कषाय त पिबन् काले ज्वरान् सर्वानपोहति॥
जात्यामलकमुस्तानि तद्वद्धन्वयवासकम् ।
बद्धविट् कटुकाद्राक्षात्रायन्तीत्रिफलागुळान ॥

सन्निपातज्वरे व्याघ्र्यादिः कटुकान्त । मुस्ताद्यर्धश्लोकैस्त्रयो योगा यथायोग्य सन्निपाते । नागरादि वातश्लेष्मोत्तरे हीनपित्ते

सन्निपाते । मधूकपुष्पादि शीतकषायं विम-
ल्य कस्मिंश्चित् काले ज्वरे प्रयुक्तं सर्व-
ज्वरहरम् । तद्वदेव जात्यादि । तद्वद्दुरा-
लभा । यस्तु ज्वरी पञ्चविदग्धपित्ते कटु-
कादीन् विधेय इति कषायाः ॥

जीर्णौषधोऽत्र पेयाद्यमाचरेच्छ्लेष्मवान्न तु ।
पेया कफं वर्धयति पङ्कं पांसुषु वृष्टिवत् ॥

अस्मिन्नौषधे निरन्नप्रयुक्ते सद्यएव प-
याविलेप्यादिकमन्नमाचरेत् । किं सर्व इत्या-
ह श्लेष्मवान्न तु । अनेन पेयादेः प्रति-
षेधः । अत्र हेतुः पेया कफं वर्धयतीत्यादि ।

एवं प्रतिषिद्धायां श्लेष्मवतः पेयायां कि
योज्यमित्याह ॥

श्लेष्माभिष्यण्णदेहानामतः प्रागपि योजयेत् ।
यूषान् कुलत्थचणककलायादिकृतान् लघून् ॥
रूक्षांस्तिक्तरसोपेतान् हृद्यान् रुचिकरान् पटून्

श्लेष्मेत्यादि । अभिष्यण्णशब्देनोद्रि-
क्तपर्यायेण कफे पाचनत्वेन पेयाया विधाने
विरोधं निर्वर्तयति । प्रागपीति न केवलमौ-
षधे जीर्णे पेयादिप्रतिषेधो यावच्च कफाधि-
के लङ्घितलिङ्गादनन्तरमपि यूषानेवौदनेन
भृष्टतण्डुलेन सह योजयेत् । रूक्षानिति स्नि-
ना स्नेहेन संस्कृतान् । तिक्तो रसः ज्वर-
घ्नानां कषायाणां यथायोग्यान्यतमद्रव्याश्रयः ॥

रक्ताद्याः शालयो जीर्णाः षष्टिकाश्च ज्वरे हिताः
श्लेष्मोत्तरे वीततुषास्तथा वाट्यकृता यवाः ।

अग्निवन्ते. स्नुतो द्विस्त्रिः प्रयोक्तव्यो यथायथम्
दोषदूष्यादिबलतो ज्वरघ्नक्वाथसाधितः ।

रक्ते पाके शालयस्तावत् शालय-
षष्टिकाश्च पाठक्रमेण हिताः । श्लेष्मोत्तरे
तु यवा अपि । तैश्च शालिभिर्दोषदूष्या-
द्यपेक्षया ज्वरघ्नः कषायक्वाथसाधितः सिद्ध
ओदनो द्वौ वारौ त्रीन् वारान् वा प्रस्ना-
व्य स्रुतो यथायथं ज्वरे प्रयोक्तव्यः ॥

मुद्गाद्यैर्लघुभिर्यूषाः कुलत्थैश्च ज्वरापहाः ॥
कारवेल्लककर्कोटबालमूलकपर्पटैः ।
वार्ताकुनिम्बकुसुमपटोलफलपल्लवैः ॥
अलवणाम्बुभिर्मांसैर्जाङ्गलैश्च हिता रसाः ।
व्याघ्रीपरूषकद्राक्षामलकदाडिमैः ॥
संस्कृताः पिप्पलीशुण्ठीधान्यजीरकसैन्धवैः ।
सितामधुभ्यां भावेन संयुता वा कृताकृताः ॥
अनम्लान्यमिद्धानि रुच्यानि व्यञ्जनानि च
अन्नान्यनलसपक्वान्यनुपानेऽपि योजयेत् ॥
तानि क्वथितशीतं च वारि मद्यं च सात्म्यतः

मुद्गाद्यैरित्यत्र लघुग्रहणेन राजमाषादी-
नां गुरूणां प्रतिषेधः । कारवेल्लादिभिः पृ-
थगतिलघुभिश्च जाङ्गलानां मांसैस्तथोग्यज्वरे
रसा हिताः । ते च यूषरसा यथाविष-
यं व्याघ्र्यादिभिः सितामधुभ्यां च संस्कृ-
ता वा संयुक्ता वा कृता वाप्यकृता वा
नात्यम्लेन च तक्रेणासिद्धानि व्यञ्जनान्यन्ने-
न सह योजयेत् । तान्येव च यूषरसादी-

न्यनुपानेऽपि योजयेत् । सात्म्यापेक्षया च कथितशीतादिकमप्यनुपाने योजयेत् ॥

कषायपानपथ्यान्नैर्दशाह इति लङ्घिते ॥
सर्पिर्दद्यात् कफे मन्दे वातपित्तोत्तरे ज्वरे ।
पक्वेषु दोषेष्वमृतं तद्विषोपममन्यथा ॥
दशाहे स्यादतीतेऽपि ज्वरोपद्रववृद्धिकृत् ।
लङ्घनादिक्रमं तत्र कुर्यादा कफसंक्षयात् ॥

अस्मिंश्च कषायान्ते लङ्घनक्रमे कृतेऽपि यदि ज्वरो न शान्तस्तत आदितो दशाहेऽतीते लङ्घनक्रमेण च कफे मन्दीभूते वातपित्ते च पूर्वं सम्प्राप्ताभिमुखीभूते सम्प्रति लङ्घनेनैवाधिक्यमुपगच्छति सर्पिर्दद्यात् । दशाहग्रहणमस्या यथोक्ताया ज्वरावस्थायास्तदा प्रायोभवत्वादुपलक्षणार्थम् । तत्पूर्वेष्वहस्सु सर्पिः प्रतिषेधार्थं च । तच्च सर्पिर्ज्वरे दोषेषु पक्वेषु सत्सूपयुक्तममृतं भवति । अन्यथामेष्वपक्वेष्वतीतेऽपि दशाहे प्रयुक्तं विषोपमं सत् ज्वरोपद्रववृद्धिकृत्स्यात् । उपद्रवाः श्वासादय उक्ताः । ननु यदि सर्पिरत्र प्रतिषिद्धं किमन्यद्योज्यमित्याह् लङ्घनादिक्रममिति । तस्य च क्रमस्य कफसंक्षय अवधि ॥

सज्वरं ज्वरमुक्तं वा दिनान्ते भोजयेल्लघु ।
श्लेष्मक्षयविवृद्धोष्मा बलवाननलस्तदा ॥
यथोचितेऽथवा काले दोषसात्म्यानुरोधतः ।
भागल्पवह्निर्भुञ्जानो न ह्यजीर्णेन पीड्यते ॥

इति ज्वरचिकित्सितं नाम प्रथमोऽध्यायः ।

सज्वरमित्यादिना सर्वज्वरावस्थासु भोजनकालं नियमयति । सुबोधम् । यस्त्वल्पाग्निः स प्रागेव भुञ्जानः अजीर्णेन न पीड्यते । प्रागेव प्रथमदिने । एष कषायान्तो लङ्घनक्रमः सामे तरुण एव ज्वरे साधुरित्यध्यायः समाप्यते ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसङ्ग्रहव्याख्यायां
चिकित्सिते प्रथमोऽध्यायः ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

अथातो जीर्णज्वरचिकित्सितं व्याख्यास्यामः । इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

देहधात्वबलत्वेन ज्वरो जीर्णोऽनुवर्तते ।

देहधात्वित्यादिना प्रयुक्तेऽपि विषये लङ्घनक्रमे ज्वरानुवृत्तेर्हेतुरुच्यते । देहस्याबलत्वं धातूनां चापरिपोषो ज्वरानुवृत्तिहेतुः । तस्यां च जीर्णतायां प्रथमं कषायपानं पश्चात्सर्पिरुपाक्षिप्तं पूर्वाध्याये । तस्यैवात्र विशेषेण विषयप्रदर्शनं क्रियते तस्मिन् जीर्णज्वरे सर्पिः शस्यते । कथमित्याह ॥

रूक्षं हि तेजो ज्वरकृत्तेजसा रूक्षितस्य च ॥
वमनस्वेदकालाम्बुकषायलघुभोजनैः ।

य स्यादतिबलो धातुः सहचारी सदागति
तस्य सशमन सर्पिर्दीप्तस्येवाम्बु वेश्मनः ॥
वातपित्तजितामग्र्यं संस्कारमनुरुध्यते ।
सुतरां तद्ध्यतो दद्याद्यथास्वौषधसाधितम् ॥

रूक्षमित्यादि । तेजो हि ज्वरकृत् पित्तस्य तच्च तेजस्त्वादेव रूक्षम् । तेन च तेजसा रूक्षितस्य सत पुरुषस्य वमनादिभिरपतर्पणैर्योधातु सदागत्याख्य प्रभञ्जनापरनामा तेन सहचार्यातिबल. स्यात् । तस्य सदागतेस्तेजस सहचारिण सर्पि सशमन भवति । यथा दीप्तस्य वेश्मनोऽम्बु । तच्च सर्पिर्वातपित्तजितामौषधानामग्र्यम् । तथा संस्कारमनुरुध्यते यनैव संस्क्रियते तद्गुणै सहात्मीयकार्यकर भवतीत्यर्थ । यतश्च संस्कारमनुरुध्यतेऽतस्तत्सुतरा यथास्वौषधसाधित ज्वरिणे दद्यात् । वातान्वये तदौषधै सिद्धमेव पित्तकफयोरपि विज्ञेयम् ॥

तच्च सिद्ध सर्पिस्त्रयाणामपि दोषाणा पथ्यमिति प्रदर्शनार्थमाह ॥

विपरीत ज्वरोष्माण जयेत् पित्त च शैत्यत ।
स्नेहाद्वात घृत तुल्य योगसंस्कारत कफम् ॥
पूर्वे कषाया सघृता सर्वे योज्या यथामलम् ।
त्रिफलापिचुम दरवञ्जघुरु बृहतीद्वयम् ॥
समङ्गुरदल क्वाथ सघृतो ज्वरकासहा ।

विपरीतमित्यादि । ज्वरोष्माण पित्त च विपरीत शैत्याज्जयेत । वात तु विपरीत स्नेहाज्जयेत । कफ पुनस्तुल्यमपि तच्छक्तद्रव्यसयोगसंस्काराभ्यां जयेत् । अतो हेतोः पूर्वे मुस्तापर्पटकाद्या कषाया यथादोष सघृता साज्या योज्या । तनैतदुक्त भवति । दोषाद्यपेक्षया कदाचिद्दोषघ्नै सिद्ध सर्पि पिबेत । कदाचिद्दोषघ्नानि सर्पिषा सहेति । सुगोधम । सुयाज्यम् ॥

निदिग्धिकानागरकामृतात्रायमाणाकलिङ्गकैः ॥
कृष्णाशुमत्यतिविषाकटुकासेव्यचन्दनैः ।
धात्रीबिल्वघनद्राक्षाशारिवाभिश्च साधितम् ॥
हन्ति सद्यो घृत जीर्णज्वर कास हलीमकम् ।
अरुचि विषम वह्निं यक्ष्माण च नवोत्थितम् ॥

निदिग्धिकादिभि साधित घृत सद्यो जीर्णज्वरादिक हन्ति । क्वाथश्चतुर्गुणश्च स्नेहः पलसरयया । स्नेहात्तोय चतुर्गुणम् । एतच्च प्रमाणस्यानुक्तौ सर्वत्र स्नेहपाकष्वपि विज्ञेयम् । आमलकी ताली । अंशुमती सालपर्णी । सेव्यमुशीरम् । वह्नेर्वैषम्यमनुपलक्षणम् ॥

वासागुडूचीत्रिफलात्रायमाणायवासकात् ।
क्वाथे क्षीरे च विपचेत् ज्वरघ्न कल्कितैर्घृतम् ॥
पिप्पलीमुस्तमृद्वीकाचन्दनोत्पलनागरैः ।

वासादीना क्वाथकल्पनया क्वाथे स्नेहाच्चतुर्गुणे क्वाथसमे च क्षीरे पिप्पल्यादिभिश्च कल्कितैर्मानेन स्नेहाच्चतुर्थांशैर्ज्वरघ्न घृत पचेत् पूर्ववत् ॥

बलादुरालभामुस्तात्रायन्तीनिम्बपर्पटम् ॥

पञ्चमूलद्वयं यच्च क्वाथयित्वा घृतं पचेत् ।
सक्षीरं कल्कितैर्द्राक्षामेदामलकपौष्करैः ॥
षडीतामलकीयुक्तैस्तच्च ज्वरहरं परम् ।
क्षयकासशिरःपार्श्वहृच्छूलांसाभितापनुत् ॥

बलादिक्वाथेन द्राक्षादिकल्केन घृत पचेत् । अत्र क्षीर घृतसमम । तच्च घृत पर ज्वरहर क्षयादिनुच्च ॥

कुलत्थकोलत्रिफलादशमूलयवान् पचेत् ।
द्विपलान् सलिलद्रोणे पूते पिष्ट्वाक्षकान् क्षिपेत्
पञ्चकोलकसग्रन्थिवयस्थानिम्बतुम्बुरून् ।
षडीपुष्करमूलार्कमूलमतिविषावचा ॥
किराततिक्त मुस्त वर्षाभूं दुरालभाम्।
नक्तमालमुभे पाठे कटुकाशिग्रुतेजनीः ॥
सोमवल्कद्विरजनीकण्टकीकण्टकारिकाः ।
पटोलहिङ्गुगोजिह्वावेतुक मदनाञ्झटा ॥
लवणानि पलांशानि क्षारानर्धपलोन्मितान् ।
प्रस्थ चाज्यस्य तत्सिद्ध दीपन कफवातजित्
हृत्प्लीहग्रहणीगुल्मकासश्वासार्शसां हितम् ।
दीर्घज्वराभिभूतानां ज्वरिणाममृतोपमम् ॥

कुलत्थादिक्वाथद्रव्यपलानि द्वात्रिंशत । सलिलद्रोण पलशतानि पञ्चद्वादशपलाधिकानि । क्वथितशेष चतुर्थांशेन पलाना शतमष्टाविंशत्यधिकम् । अञ्झटान्तानि कार्षिकाणि । कण्टकी खदिर । गोजिह्वा गोजी अञ्झटा बहुपत्रा च भूधात्री तामलक्यपि ॥

मञ्जिष्ठातिविषापथ्यावचानागररोहिणी ॥
देवदारु हरिद्रां च द्रोणेऽपां पालिकान् पचेत्
क्वाथेऽस्मिन् साधयेत् पिष्टैर्घृतप्रस्थं पिचून्मितैः ॥
शृङ्गिवेरकणाहिङ्गुद्विक्षारपटुपञ्चकैः ।
तत्प्रशस्ततमं सर्पिर्ज्वरिणाममृतोपमम् ॥
वर्ष्महिध्मारुचिश्वासकासपाण्डुविकारिणाम् ।
गलग्रह*प्रमेहार्शःप्लीहापस्मारशोफिनाम् ॥
उदावर्तपरीताना मन्दाग्निकृमिकोष्ठिनाम् ।

* ग्रन्थि इति पाठान्तरम् ॥

एवमेव मञ्जिष्ठाद्यम् । सुबोधम् । यत्र च सामान्येन क्वाथशब्दस्तत्र क्वाथद्रव्यपले कुर्यात् प्रस्थार्ध पादशेषितमिलेसदकमानन्दयम् । तेन द्रव्यात् षोडशगुण क्वथनजलम् । क्वथितशेष चतुर्थांश द्रव्याच्चतुर्गुणम । पिचु कर्ष ॥

गुडूच्या रसकल्काभ्यां त्रिफलाया वृषस्य च
मृद्वीकाया बलायाश्च सिद्धा स्नेहा ज्वरच्छिदः

गुडूच्याः स्वरस स्नेहाच्चतुर्गुण, तस्या एव कल्क स्नेहाच्चतुर्थांश । एव त्रिफलाया वृषस्य च वाच्यम ॥

जीर्णे घृते च भुञ्जीत मृदुमांसरसौदनम् ॥
बल हल दोषहर पर तच्च बलप्रदम् ।
कफपित्तहरा मुद्गकारवेल्लादिजा रसाः ।
प्रायेण तस्मान्न हिता जीर्णे वातोत्तरे ज्वरे ।
शूलोदावर्तविष्टम्भजनना ज्वरवर्धना ।

यस्मिन् कस्मिश्चित् घृते जीर्णे मृदु

मांसरसाशनं भुञ्जीत । यतस्तन्मांसरसाशनं परं बलप्रदं बलं च श्रेष्ठं दोषहरमौषधादितो यत एवमतः, पूर्वोक्ता कारवेल्लादिना रसा ये पित्तश्लेष्महरास्ते जीर्णज्वरे वातोत्तरत्वान्न हिता शूलादिजननाश्च ॥

न शाम्यत्येवमपि चेज्ज्वरः कुर्वीत शोधनम् ।
शोधनार्हस्य वमनं प्रागुक्तं तस्य योजयेत् ॥
आमाशयगते दोषे बलिनः पालयन् बलम् ।

एवं च स्नेहयोजनेनापि यदि विषमे प्रयुक्तेन ज्वरो न शाम्यते ततः शोधनार्हस्य गर्भिणीसुकुमारानिलार्तादिवर्जितस्य शोधनं योजयेत् । वमनं पूर्वोक्तपिप्पल्यादि यथायोगं योजयेत् । तच्च वमनं जीर्णज्वरिण आमाशयगते दोषे योज्यं बलिनश्च ॥

सतर्पणोत्थे वमनं पिप्पलीलवणाम्बुना ॥
शर्करामाक्षिकाम्भोभिर्दाहतृष्णोल्बणे ज्वरे ।

यश्च ज्वरः पूर्वं सतर्पणोत्थस्तत्र पिप्पलीलवणाम्बुनैव वमनं योज्यम् । दाहतृष्णोल्बणे पुनः सर्वं वमनं पित्तान्वयेन शर्करामाक्षिकोदकैरेव योज्यम् ॥

पक्वे तु शिथिले दोषे ज्वरे वा विषमज्वरे ॥
मोदकं त्रिफलाश्यामात्रिवृत्पिप्पलिकेसरैः ।
ससितामधुभिर्व्योषाद्यं वा विरेचनम् ॥
द्राक्षाम्भोऽथ रसं तद्वत्सद्राक्षां वा हरीतकीम् ।
रसमामलकानां वा घृतभृष्टं ज्वरापहम् ॥

त्रिवृद्वा त्रिवृतश्चूर्णं कृष्णात्रिफलयोस्तथा ।
सर्पिर्मधुभ्यां त्रिफलां पिबेद्द्राक्षारसेन वा ॥
आरग्वधं वा पयसा मृद्वीकानां रसेन वा ।
त्रिफलां त्रायमाणां वा पयसा ज्वरितः पिबेत्
सघृतं त्रिफलाक्वाथं सर्पिषा वा विना भृतम् ।
पयोऽनुपानमुष्णं वा मृद्वीकास्वरसं पिबेत् ॥
विरिक्तानां च संसर्गी मण्डपूर्वा यथाक्रमम् ।

पक्वे तु दोषे शिथिले नातिलीने विरेचनं दद्यात् । तथा विषमे ज्वरे सवाते ज्वरे च सुतराम् । विषमो विषमसंज्ञकारणः । किं विरेचनमित्याह । मोदकं त्रिफलादिभिः समितं मधुभिः । अथवा व्योषाद्यं मोदकं विरेचनकल्पपठितं व्योषत्रिजातकाम्भोदेत्यादिना । तथा द्राक्षामलकाभ्यां विमिश्रितं रसम् । सुबोधम् । त्रिफला कृष्णमूलस्यैको योगः सर्पिर्मधुभ्याम् । तथा द्वितीयः, त्रिफलाया द्राक्षारसेन पानम् । आरग्वधं क्षीरेण वा मृद्वीकारसेन वा पूर्वापेक्षया विकल्पः । सर्वयोगानां च दोषाद्यपेक्षया भिन्नविषयत्वम् । संसर्गी पेयादिक्रमः । अत्र मण्डः पूर्वं पश्चात् पेयादि यथाक्रममग्न्युदयार्थम् ।

स्यन्दमानं ज्वरोत्क्लिष्टमुपेक्षेत मलं सदा ॥
पक्वोऽपि हि विकुर्वीत दोषः कोष्ठे कृतास्पदः

यत्र तु ज्वरे संतापादुत्क्लेशेन मलः स्वयमूर्ध्वमधो वा बहिः प्रवर्तते तत्र तन्मलमुपेक्षेत न विधारयेदित्यर्थः । यतो दोषः

पक्वोऽपि कोष्ठे कृतास्पदं सन्नवश्यमेव विकारं कुर्यात् । तस्मादुपेक्षेत ॥

अतिप्रवर्तमानं वा पाचयन् संग्रहं नयेत् ॥

अथवा अतिप्रवर्तमानं नलदान्यादिभक्तात् पाचयन् वैद्यो मलं दोषं संग्रहं नयेत् ॥

आमसंग्रहणे दोषा दोषोपक्रम ईरिताः ।

आमे च दोषे स्वयं प्रवर्तमाने संगृहीते ये दोषा उपद्रवा भवन्ति ते दोषोपक्रमणाध्याये विधृतास्ते हि कुर्वते रोगानुत्पादनिर्दिष्टानतिस्थौल्यादिकान् गदानित्यनेन ग्रन्थेनोदिता उक्ताः । एतच्च दोषहरणं विरेचनं जीर्णज्वरे पक्वे दोषे योज्यम् ॥

पाययेद्दोषहरणं मोहादामज्वरे तु यः ॥
प्रसुप्तं कृष्णसर्पं स कराग्रेण परामृशेत् ।

यस्तु भिषङ्मूढो विरेचनमामज्वरे पाययेत स स्वयमनर्थकारी प्रसुप्तं कृष्णसर्पं कराग्रेणापि परामृशेत् ॥

ज्वरक्षीणस्य न हितं वमनं न विरेचनम् ।
कामं तु पयसा तस्य निरूहैर्वा हरेन्मलान् ॥

एवं जीर्णे ज्वरेऽपि ज्वरक्षीणस्य न वमनं हितं नापि विरेचनम् । काममित्यङ्गीकरणे । तथाविधस्य क्षीणस्य शोधनसाध्यतायां पयसा निरूहैर्वा ज्वरमलान् हरेत् ।

क्षीरोचितस्य प्रक्षीणश्लेष्मणो दाहतृष्णा ।
क्षीरं पित्तानिलार्तस्य पथ्यमप्यतिसारिणः ॥
तद्वपुर्लङ्घनोत्तप्तं प्लुष्टं वनमिवाग्निना ।
दिव्याम्बु जीवयेत्तस्य ज्वरं चाशु नियच्छति
संस्कृतं शीतमुष्णं वा तस्माद्धारोष्णमेव वा ॥
विभज्य काले युञ्जीत ज्वरिणं हन्त्यतोऽन्यथा

क्षीरोचितस्येत्यादिना पयसा विषयनिर्देशः । तत् क्षीरं लङ्घनोत्तप्तं वपुर्जीवयेत् । यथाग्निना प्लुष्टं वनं दिव्याम्बु जीवयेत् । तस्य च क्षीणस्य क्षीरं ज्वरमाशु नाशयति । तस्माद्यथायोगं क्षीरं काले विकल्प्य दोषादीन् युञ्जीत । अतोऽन्यथा विपरीते विषये प्रयुक्तं क्षीरं ज्वरिणं हन्ति ॥

पयः सशुण्ठीखर्जूरमृद्वीकाशर्कराघृतम् ॥
शृतशीतं मधुयुतं तृड्दाहज्वरनाशनम् ।
तद्वद्द्राक्षाबलायष्टीशारिवाकणचन्दनैः ॥
चतुर्गुणेनाम्भसा वा पिप्पल्या वा शृतं पिबेत्

सशुण्ठ्यादिकं पयः शृतमनु च शीतं मधुयुक्तं च तृडादिनाशनम् । शुण्ठ्यादीनां परस्परसमाना नातिव्याप्तिः । द्राक्षादिभिः पयस्तद्वच्छृतं शीतं मधुयुक्तं तृडादिनाशनमिति । अथवा विकल्प्य केवलेनैव क्षीराच्चतुर्गुणेनैवाम्भसा सिद्धं पिबेत् । अथवा पिप्पल्यासिद्धम् ॥

कासाच्छ्वासाच्छिरःशूलात् पार्श्वशूलाच्चिरज्वरात् ॥
मुच्यते ज्वरितः पीत्वा पञ्चमूलीशृतं

शृतमेरण्डमूलेन बालबिल्वेन वा ज्वरात् ॥
धारोष्णं वा पयः पीत्वा विबद्धानिलवर्चसः ।
सरक्तपिच्छातिसृते सतृड्शूलप्रवाहिकात् ॥

पञ्चमूलशृतं पयः पीत्वा कासादिभ्यो मुच्यते । एरण्डमूलादिना शृतं पयः पीत्वा ज्वरान्मुच्यत इति सबन्धः । किंभूतादाह । विबद्धानिलवर्चसः सरक्तातिसृत्यादेश्च ॥

सिद्धं शुण्ठीबलाव्याघ्रीगोकण्टकगुडं पयः ।
शोफमूत्रशकृद्वातविबन्धज्वरकासजित् ॥
वृश्चीवबिल्ववर्षाभूसाधितं ज्वरशोफनुत् ।
शिंशिपासारसिद्धं च क्षीरमाशु ज्वरापहम् ॥

शुण्ठ्यादिसिद्धं पयो ज्वरिणः शोफादिजित् । व्याघ्री कण्टकारिका । त्रिकण्टको गोक्षुरकः । गुडं मधुरम् । एका पुनर्नवा वृश्चीवो द्वितीया वर्षाभूः । सारः स्थिरमांशः तरः शिंशिपायाः इति पयः उक्तम् ॥

निरूहस्तु बलं वह्निं विज्वरत्वं मुदं रुचिम् ।
दोषे युक्तः करोत्याशु पक्वे पक्वाशयं गते ॥

निरूह उच्यते । पक्वे दोषे पक्वाशयगते च युक्तो निरूहो बलादिकमाशु करोति । तथैव विरेचनाद्गुणातिशय उच्यते ॥

पित्तं वा कफपित्तं वा पक्वाशयगतं हरेत् ।
स्रंसनं त्रीनपि मलान् वस्तिः पक्वाशयाश्रयान् ॥

स्रंसनं विरेचनम् । तद्धि परं पक्वाशयगतं पित्तमेव हरेत् । कफपित्तमेव वा । वस्तिः पुनस्त्रीनपि वातादीन्मलान् पक्वाशयाश्रयान् हरेत् ॥

प्रक्षीणकफपित्तस्य त्रिकपृष्ठकटीग्रहे ।
दीप्ताग्नेर्बद्धशकृतः प्रयुञ्जीतानुवासनम् ॥

प्रक्षीण इत्यादिना प्रसङ्गेनानुवासनस्य स्नेहवस्तेर्ज्वरे विषयनिर्देशः क्रियते ॥

पटोलनिम्बच्छदनकटुकाचतुरङ्गुलैः ।
स्थिराबलागोक्षुरकमदनोशीरवालकैः ॥
पयस्यर्धोदके क्वाथं क्षीरशेषं विमिश्रितम् ।
कल्कितैर्मुस्तमदनकृष्णामधुकवत्सकैः ॥
वस्तिं मधुघृताभ्यां च पीडयेज्ज्वरनाशनम् ।

पटोलेत्यादिना निरूहा उच्यन्ते । तत्र पटोलाद्यौषधानि समानि । तेभ्यश्चाष्टगुणं क्षीरं मात्रं तावज्जलम् । द्रव्याच्चतुर्गुणस्य क्वथितशेषस्य ग्रहणे प्राप्ते बाधकवचनं क्षीरशेषमिति । कल्कसर्पिर्मधूनि च सर्वत्र चाष्टमं भागं कल्काद्भवति वा यथा नालच्छसात्रेत्यादिप्रकारेण । पटोलनिम्बयोः छदनं पत्रम् । चतुरङ्गुलः आरग्वधः । स्थिरा शालपर्णी । कृष्णा पिप्पली ॥

चतस्रः पर्णिनीर्यष्टीफलोशीरनृपद्रुमान् ।
क्वाथयेत् कल्कयेद्यष्टीशताह्वाफलिनीफलम् ॥
मुस्तं च वस्तिः सगुडक्षौद्रसर्पिर्ज्वरापहः ।

पर्णिन्यादिक्वाथे कल्कादि वस्तिविधिप्रदर्शितम् । पर्णिन्यः शालपर्णी पृश्निपर्णी मुद्गपर्णी

माषपर्णी च । यष्टी मधुयष्टी । फल मदनफलम् । नृपद्रुम आरग्वधः । शताह्वा शतपुष्पा । फलिनी गन्धप्रियङ्गुः ॥

त्रायमाणामृतायष्टीमदनांशुमतीद्वयैः ॥
सबलाचन्दनद्रुपैर्जाङ्गलैश्च मृगद्विजैः ।
क्वाथे कृते क्षिपेत् पिष्ट्वा फलयष्टीकणाघनम् ॥
स सद्यो ज्वरहा वस्तिः साज्यक्षौद्रोऽल्पसैन्धवः

त्रायमाणादिरौषधैः सह जाङ्गलाना मृगाणा पक्षिणा च यथालाभ ... रस... क्वाथे ... पूर्ववत् । अंशुमतीद्वय ... पर्णीपृश्निपर्ण्यौ । फल मदनफलम् । कणा पिप्पली । घनो मुस्त ॥

आम्रादीनां त्वच शखं चन्दनं मधुकोत्पलम्
स्वर्णगैरिकमञ्जिष्ठामृणाल्याञ्जनपद्मकम् ॥
क्षीरेण कल्कित वर्ति शीत समधुशर्करम् ।
दाहज्वरहर दद्यात्सिद्ध तैश्चानुवासनम् ॥

आम्रादिक क्षीरेण पिष्ट वस्ति । आम्रादीन्यत्फलानि फलानि । मधुक मधुयष्टी । अञ्जन सौवीरम् । तैरेवाम्रादिभिस्सिद्ध तैलमनुवासम् ॥

जीवन्ती मदन मेदा पिप्पली मधुकं वचाम् ।
ऋद्धिं रास्ना बलां विल्व शतपुष्पां शतावरीम्
पिष्ट्वा क्षीर जल सर्पिस्तैल चैकत्र साधितम् ।
ज्वरेऽनुवासन कुर्यात्तथा स्नेह यथामलम् ॥

जीवन्त्यादीन् क्षीरजलसर्पिस्तैलाना समानम् । स्नेहाच्चतुर्थांश पिष्टानाम् । तथा स्नेहं यथामलमित्यनेनैतदुच्यते । दोषमधिक ज्वरे ज्ञात्वा कदाचित् सर्पिरधिकमत्र कुर्यात् कदाचित्तैलमिति ॥

चन्दनागरुकाश्मर्यपटोल*मदनोत्पलैः ।
पटोलारिष्टमदनगुडूचीमधुकैरपि ॥
ये च सिद्धिषु वक्ष्यन्ते वस्तयो ज्वरनाशनाः

* मधुक इति पाठान्तरम् ॥

चन्दनादिभिरपि साधित तैल ज्वरेऽनुवासन दद्यादिति संबन्धः । पटोलादिभिरपि । सिद्धिषु वस्तिसिध्यध्याये च ज्वरनाशना वस्तयो वक्ष्यन्ते तान्यपि ज्वरे दद्यात् ॥

शिरोरुग्गौरवश्लेष्महरमिन्द्रियबोधनम् ॥
जीर्णज्वरे रुचिकर दद्यान्नस्य विरेचनम् ।
स्नैहिक शून्यशिरसो दाहार्ते पित्तनाशनम् ॥

तथा जीर्णज्वरे अवस्थाविशेषज्ञो भिषग्विरेचन नाम नस्यविधिप्रदर्शित नस्य दद्यात् । तद्धि जीर्णज्वरवतः शिरोरोगादिहरमिन्द्रियपाटव रुचिं च करोति । यो हि जीर्णज्वरवान् श्लेष्मण क्षीणत्वात् शून्यशिरास्तस्य स्नैहिक नाम नस्य दद्यात् । स्नैहिक बृंहणम् । दाहेनार्ते पित्तनाशन शमन नस्यम् ॥

धूमगण्डूषकवलान् यथादोष च कल्पयेत् ।
मतिस्मापास्यवैरस्यनिरःकण्ठामयापहान् ॥

तथा जीर्णज्वरे कुपितदोषापेक्षया धूमा-

दीनपि वस्पयेत् । ते हि तस्य प्रतिश्या-याद्दिहरा ॥

अरुचौ मातुलुङ्गस्य केसरं साज्यसैन्धवम् ।
धात्रीद्राक्षासितानां वा कल्कमास्येन धारयेत् ॥

जीर्णज्वरेऽरुचौ मातुलुङ्गकेसरम् घृत-सैन्धवयुक्तमास्येन धारयेत् । द्राक्षादिकल्कं वा ।

यथोपशयसंस्पर्शान् शीतोष्णद्रव्यकल्पितान् ।
अभ्यङ्गालेपसेकादीन् ज्वरे जीर्णे त्वगाश्रिते ॥
कुर्यादञ्जनधूपांश्च तथैवागन्तुजेऽपि तान् ॥

यत्र जीर्णो ज्वरस्त्वचमाश्रित्य वर्तते तत्राभ्यङ्गादीन् कुर्यात् । किंभूतानाह । यथो-पशयसंस्पर्शान् य एव संस्पर्श उपशेते शी-तो वा उष्णो वा तेन युक्तान् । तथा क-दाचिच्छीतद्रव्यकल्पितान् कदाचिदुष्णद्रव्यक-ल्पितान् । अञ्जनधूपांश्च त्वगाश्रिते कुर्यात् । आगन्तुकेऽपि ज्वरे तथैवयथोपशयेत्यादि-ना तानित्यभ्यङ्गादीन् योजयेत् ॥

दाहे सहस्रधौतेन सर्पिषाभ्यङ्गमाचरेत् ।
सूत्रोक्तैश्च गणैस्तैस्तैर्मधुराम्लकषायकैः ।
दूर्वादिभिर्वा पित्तघ्नैः शोधनादिगणोदितैः ॥
शीतवीर्यैर्हिमस्पर्शैः क्वाथकल्कीकृतैः पचेत् ।
तैलं सक्षीरमभ्यङ्गात्सद्यो दाहज्वरापहम् ॥

दाह इत्यादिना दाहज्वरचिकित्सा । सहस्रधौतं सर्पिर्यत्तापितं तापितं शीतोदकेन पानशः स्थानीक्रियते । सूत्रस्थानोक्तैर्वा तैस्तै-र्मधुरादिगणैरित्येवमादौ क्वाथकल्कीकृतैस्तैलं प-चेदिति सम्बध्यते । घृतमञ्जिष्ठादि मधुरो ग-णः । दाडिमामलक्यादिकोऽम्लः । हरित-कीत्यादि कषायः । शोधनादिगणाध्याय उ-क्तानि दूर्वानन्तादीनि पित्तघ्नानि ये-षामेव कषायपरिभाषया क्वाथः तेषामेव क-ल्कपरिभाषया कल्कः । क्षीरं तैलसमम् ॥

चन्दनं मधुकं काला द्राक्षा मधुरसा निशा ।
तत्सिद्धं पूर्ववत्तैलं दाहज्वरहरं परम् ॥

चन्दनादिके पूर्ववत् तैलमित्यनेन स-क्षीरमिति स्मर्यते । काला नीलिनी । म-धुरसा मूर्वा ।

शिरोगात्रं च तैरेव नातिपिष्टैः प्रलेपयेत् ।
तत्क्वाथेन परीषेकमवगाहं च योजयेत् ॥
तथारनालसलिलक्षीरशुक्तघृतादिभिः ।

यान्येव द्रव्याणि तैलसाधनायोक्तानि तैरेव नातिश्लक्ष्णपिष्टैर्दाहे शिरो गात्रं च प्र-लेपयेत् । तेषामेव क्वाथेन परिषेकमवगा-हं च योजयेत् । तथैवारनालादिभिः परि-षेकमवगाहं च ॥

कपित्थमातुलुङ्गाम्लविदारीलोध्रदाडिमैः ॥
बदरीपल्लवोत्थेन फेनेनारिष्टकस्य वा ।
कर्पूरपद्मकोशीरकालीयाम्बुकुचन्दनैः ॥
तुङ्गप्रियङ्गुशैवालकमलोत्पलकर्दमैः ।
वेत्राग्रलोध्रपुण्ड्राह्वैरारनालेन कल्कितैः ॥
लेपा व्यस्तैः समस्तैर्वा दाहघ्ना वर्णकारिणः ।

कपित्थादिभिर्यथादोषादि यथालाभं च वर्तिः समस्तैर्वा लेपा दाहघ्नत्वादियुक्ताः । समस्तेषु लेपा इति बहुवचनं पुनः पुनः क्रियापेक्षया । अम्लोऽम्लवेतसः । बदरीपत्राणामम्लाना च मुसलक्षुण्णानां फेन उद्गच्छति । अरिष्टको निम्ब । कालीयकं चन्दनम् । कुचन्दनं रक्तचन्दनम् । अम्बु वालकम् । तुङ्गः पुन्नागः । पद्मकेसरं वा । आरनालेन कल्कितानि नातिश्लक्ष्णपिष्टानि ॥

धात्रीत्वक्पत्रनळदशंखव्याघ्रनखोत्पलैः ।
चन्दनाञ्जनमुस्तैश्च सवृक्षाम्लाम्लवेतसैः ॥
सजीवकैः समधुकैः सपलाशैः सडाडिमैः ।
बीजपूररसक्षौद्रशुक्तयुक्तैः प्रलेपितैः ॥
शिरस्यङ्गे च तृट्छर्दिदाहमोहशिरोरुजः ।
नश्यन्ति गण्डाः पिटका प्रलापश्च ज्वरार्तिजः
गौरामलककल्कश्च साम्लः साज्यश्च तद्गुणः

धात्र्यादिभिर्वृक्षाम्लादिभिश्च बीजपूररसादियुक्तैः शिरस्यङ्गे च प्रलेपितैस्तृडादयो नश्यन्ति । नळदं मांसी । वृक्षाम्लस्तिन्त्रिणी । गौराणामामलकानां कल्कोऽम्लेन काञ्जिकशुक्तादिना युक्तः सघृतश्च तद्गुणस्तृडादिनाशनः ॥

मधूकमधुकोदीच्यनीलोत्पलमधूलिकाः ॥
जयन्ति मधुसर्पिर्भ्यां लीढा दाहज्वरभ्रमान् ।
कासासृक्पित्तवीसर्पश्वासहिध्मावमीरपि ॥
वाम्य च वामयेदाशु शीतेन मधुवारिणा ।
यो वर्णितः पित्तहरो दोषोपक्रमणे क्रमः ॥
तं च शीलयतः शीघ्रं सदाहो नश्यति ज्वरः

मधूकादयः सर्पिर्मधुभ्यां लीढा दाहज्वरादीन् जयन्ति । उदीच्यं बाळकम् । मधूकं मधूकपुष्पम् । मधुकं मधुयष्टि । तस्मिंश्च ज्वरे सदाहेऽवश्यमधिकश्लेष्मळमाशु शीतेन मधुवारिणा वामयेत् । सुबोधम् ॥

वल्लकीमधुरं गीतं चन्द्रिका हर्म्यमस्तकम् ।
हरन्ति दाहं हाराश्च हरिचन्दनशीतळा ॥
दाहं मन्दानिलोद्धूताःकुल्या सलिलमालिनः
चलत्प्रवाळाङ्गुलिभिस्तर्जयन्ति महाद्रुमाः ॥
वाचः शिशूनामव्यक्ता योषितो मदनातुराः ।
दाहं निर्भर्त्सयन्त्याशु सज्जनानां च सूनृताः ॥

वल्लकी वीणा । महाद्रुमाश्चलत्प्रवाळाङ्गुलिभिर्दाहं तर्जयन्ति । किंभूता कुल्यासलिलमालिनः, तथा मन्दानिलोद्धूता यान्येव चलत्प्रवाळानि तान्येव तर्जनाङ्गुलयः । शिशूनामव्यक्ता वाचो दाहमाशु निर्भर्त्सयन्ति । योषितश्च मदनातुराः कामालसा वाचः । सज्जनानां च सूनृता वाचः । सूनृता, प्रियसत्यरूपा ॥

रुचिभेदानुरोधेन नानाशक्तिसमन्वितः ।
दाहशीतज्वरहरः कान्ताकान्ताङ्गसङ्गमः ।
दाहशीतव्युपशमे तास्ततोऽपनयेत् पुनः ॥

तथा कान्तानां प्रियाणां यानि कान्तानि चारूण्यङ्गानि तेषां सङ्गमो दाहज्व-

रहर शीतज्वरहरश्च । कथमेको विरुद्धकारी भवतीत्याह रुचीत्यादि । रुच्यनुरोधेन नानाविधशक्तिभिरालेपनालङ्कारादिभिः समन्वितः । तथा च केचित् स्थूलामेव कामयन्ते । अन्ये तन्वीम् । तथा कुङ्कुमागर्वनुलेपनाच्छीतहराः । ताश्च दाहे शीते वा प्रयुक्ताः, कान्ता दाहशीतव्युपरमे पुनरपनेया न तु ताभिः सगतं चिरं कुर्यात् ॥

वीर्योष्णैरुष्णसंस्पर्शैस्तगरागरुकुङ्कुमैः ।
कुष्ठस्थौणेयशैलेयसरलामरदारुभिः ॥
नखरास्नापुरवचाचण्डैलाद्वयचोरकैः ।
पृथ्वीकाशिग्रुसुरसाहिंस्राध्यामकसर्षपैः ॥
दशमूलामृतैरण्डद्वयपत्तूररोहिषैः ।
तमालपत्रपूतीकसल्लकीधान्यदीप्यकैः ॥
मिसिमाषकुलत्थाग्निप्रकीर्यानाकुलीद्वयैः ।
अन्यैश्च तद्विधैर्द्रव्यैः शीते तैलं ज्वरेपचेत् ॥
क्वथितैः कल्कितैर्युक्तैः सुरासौवीरकादिभिः ।
तेनाभ्यज्यात् सुखोष्णेन तैः सुपिष्टैश्चलेपयेत् ।
कवोष्णैस्तैः परिषेकमवगाहं च योजयेत् ।

वीर्योष्णैरित्यादिना शीतज्वरचिकित्सा । तगरादिभिरन्यैश्च वीर्ये स्पर्शे चोष्णैः क्वथितैस्तैरेव च कल्कितैः सौवीरकसुरादियुक्तैः शीते ज्वरे तैलं पचेत् । तेन तैलेनाभ्यज्यात् । पृथक् स्नेहसमं कुर्यात् पञ्चप्रभृति तु द्रवम् । सुरादिकं चाम्लं यथालाभं प्रयुञ्जीत । नद्यादिकं द्रवं मिश्रीभूतं स्नेहसमम् । तैरिति तगरादिभिः । स्थौणेयम् । थारटी-
शुकबर्हाख्यं स्थौणेयं तैलपीतकम् । पुरो गुग्गुलुः । पृथ्वीका हिङ्गुपत्रिका । हिंस्रा मांसी । पत्तूरो मत्स्याक्षको जलशाकः । रोहिषो भूतिकम् । सल्लकी सुरभिः । मोचा महेरुणयश्च मूत्रिका । दीप्यकोऽजमोजः । मिसिः शतपुष्पा । प्रकीर्यः पूतिकरजः । नाकुली सर्पसुगन्धा ॥

केवलैरपि तद्वच्च शुक्तगोमूत्रमस्तुभिः ॥
कुङ्कुमागरुकस्तूरीनखैलासुरदारुभिः ।
शैलेयचण्डात्वङ्मुस्तरास्नाकपित्थचामयैः ॥
पृथक् प्रदेहाः सर्वैर्वा शीतघ्ना दृढकल्किताः ।
यवचूर्णं घृताभ्यक्तं पचेत् क्षीरे चतुर्गुणे ॥
दर्वीप्रलेपनं लेपं ज्वरार्तस्य प्रयोजयेत् ।

शुक्तादिभिः केवलैर्द्रव्यमहितैरपि तद्वत् परिषेकमवगाहं च योजयेदित्यर्थः । कुङ्कुमादिभिः पृथक् सर्वैर्वा प्रदेहाः श्लक्ष्णपिष्टाः शीतज्वरहराः । सुबोधम् ।

आरग्वधादिवर्गं च पानाभ्यञ्जनलेपने ॥
धूपानगरजान्ये च वक्ष्यन्ते विषमज्वरे ।

आरग्वधेन्द्रयवपाटलीत्यादिवर्गं पानाद्यन्यतमया कल्पनया योजयेत् । अभ्यञ्जनं तेन पक्वं तैलम् । लेपने स एव जलपिष्टः । अगरुजो धूपः शीतज्वरे हितः । ये च धूपा विषमज्वरे वक्ष्यन्ते पलङ्कषेत्यादिना तानपि शीते योजयेत् ॥

अग्न्यनग्निकृतान् स्वेदान् स्वेदि भेषजभोजनम्

ससर्गबलयोगे च वातश्लेष्मनिबर्हणम् ।
गर्भभूवेश्मशयनं कुथकंबलरल्लकान ॥
निर्धूमदीप्तैरङ्गारैर्हसन्तीश्च हसन्तिका ।
मद्यं स्यूषण तक्र कुलत्थव्रीहिकोद्रवान् ॥
संशीलयेद्वेपथुमान् यच्चान्यदपि पित्तलम् ।
अजाज्या॰ सगुड कल्क सगुळ वामृतारसम्
रस वार्ताकफलजं पिबेद्वा मधुसंयुतम् ।
मधुकागरुकौन्तीना कल्को व्याघ्रनखस्य च॥
मद्येन पीत सक्षौद्रस्त्रिशीतज्वरापह॰ ।
दयिता स्तनशालिन्यः पीना विभ्रमभूषणाः
यौवनासवमत्ताश्च तमालिङ्गेयुरङ्गना ।
वीतशीत च विज्ञाय तास्ततोऽपनयेत् पुन ॥

अनग्निकृता स्वेदा निवातसदनगुरुप्रावरणमुहुर्मद्यपानक्षुद्व्यायामातपनियुद्धाध्वभारहरणामर्षभयैरिति । हसन्तीव दीप्तत्वात् हसन्ती हसन्तिका अङ्गारशकटी । स्यूषण मरिच पिप्पली शुण्ठी च । वेपथु शीतेन प्रकम्पः । मधुकादीना चतुर्णा कल्को मद्येन । सुबोधम ॥

आनाहेकालवित् कुर्यात् क्रियामलसकोदिताम्
पिप्पलीपिप्पलीमूलयवानीचित्रसाधिताम् ॥
यवागू पाययेच्चैनमनिलस्यानुलोमनीम् ।

आनाहे मात्राशीतीयेऽलसकोक्ता क्रिया कुर्यात् । कालवित् भिषग्व्याधेस्तद्योग्य काल ज्ञात्वेत्यर्थ । एव चानाहिन पिप्पल्यादिसिद्धा यवागू पाययेत् ॥

सोपद्रवोऽपि चेदेव ज्वर शीतो न शाम्यति।
अत्युदीर्णेऽनिलकफे स्वस्थाने पित्तधाम्नि वा।
तक्रानुपानं त्रपुस भक्षयित्वानल भजेत् ॥
आ स्वेदसभवात्तिष्ठत् प्रावृतस्तद्वदातपे ।
ततो विमृदितस्नातो युक्ताशी स्याद्गते ज्वरे॥

एवमनन्तरोक्तया क्रियया शीतज्वरो नशाम्यति सोपद्रवो यदि वर्तते ततोऽस्मिन्नातुरस्त्रपुसमात्रं भक्षयित्वानल भजेत् । न स्वेव सर्वत्र अपि त्वनिलकफे अत्युदीर्णे स्वस्थानस्थे पित्तस्थानस्थे वा । कियन्त काल भजेदित्याह । आ स्वेदसभवात्तथा तद्वत्तक्रानुपान त्रपुस भक्षयित्वा प्रावृत सन्ना स्वेदसभवादातपे तिष्ठेत् । तत स्वेदे सभूते मृदित स्नातश्च मध्यभोजी भवेत् । गते ज्वर इत्यनेनैतत् प्रदर्श्यते । सज्वरो भक्षितत्रपुसश्च तदहरन्न न भुञ्जीतेति । एव च भवतीत्याह ॥

शम तौ पित्तवृध्द्यैव प्रपद्येते स्वधाम च ॥
निवर्तते तत शीघ्र वातश्लेष्मोद्भवो ज्वरः ।

शममित्यादि । वातकफावेव पित्तवृध्या शमं स्वधाम च प्रपद्यते । ततश्च तयो शम स्वस्थान च यातयो वातश्लेष्मोद्भव शीतज्वर शीघ्र निवर्तते ॥

स्वर्जिकाकुष्ठमञ्जिष्ठालाक्षामूर्वानिशौषधैः ।
सतक्र साधित तैलमभ्यङ्गाद्दाहशीतजित् ॥

स्वर्जिकादिभि स्नेहाच्चतुर्थांशैस्तक्रेणैव स्नेहसमेन साधित तैलमभ्यङ्गाद्दाहज्वरे दाह-

जित् शीतज्वरे शीतजित् । सुबोधम् ॥

वमनैश्च विरेकैश्च वस्तिभिश्च यथाक्रमम् ।
ज्वरानुपचरेद्धीमान् कफपित्तानिलोद्भवान् ॥

वमनैः कफोद्भवे विरेकैः पित्तोद्भवे वस्तिभिर्वातोद्भव इति क्रमः । परतश्च सर्वावस्थास्वप्रतिषिद्धास् विज्ञेय ॥

ससृष्टे सन्निपतितैरेकानेकोल्वणे समै॰ ।
ज्वरान् दोषक्रमापेक्षी यथोक्तैरौषधैर्जयेत् ॥

ससृष्टैर्द्विसंख्यैर्मिश्रीभूतैस्तथा सन्निपतितैस्तुल्यैर्मिश्रीभूतैरुभयोरप्येकोल्वणैर्द्वयोल्वणैर्वा यो ज्वरस्तान् ज्वरान् यथोक्तैरेव यथादोषमौषधैर्जयेत् ॥

विषमदोष समदोष च सन्निपातमधिकृत्याह॥

वर्धनेनैकदोषस्य क्षपणेनोच्छ्रितस्य वा ।
कफस्थानानुपूर्व्या वा सन्निपातज्वर जयेत् ॥

वर्धनेनेत्यादि । विषमदोषमेकस्य दोषस्य वर्धनेन जयेत् । अथवा एकस्योच्छ्रितस्य क्षपणेन जयेत् । अथवा यत्र द्वावुच्छ्रितौ तत्रैको हीन । यत्र द्वौ हीनौ तत्रैक उच्छ्रित इति । समदोष तु कफस्थानानुपूर्व्या जयेत् । प्रथममेव कफविपरीतमौषध युञ्ज्यात् तत पित्तविपरीत ततो वातविपरीतमिति ।

निद्रानिवारणोपाय सन्यासाभिहितो हित ।
सन्निपाते विशेषेण दारुणोऽयमुपद्रव ॥

सर्वस्मिन् ज्वरे निद्राया निवारणोपाय॰ सन्यासे योऽभिहितस्तीक्ष्णनस्यादिकः स हित । सन्निपाते तु स विशेषेण हित । योऽय निद्राख्य उपद्रवो दारुण सन्निपाते ॥

सन्निपातज्वरस्यान्ते कर्णमूले सुदारुणः ।
शोफ सजायते तेन कश्चिदेव विमुच्यते ॥

रक्तावसेचनै शीघ्र सर्पिष्पानैश्च त जयेत् ।
प्रदेहै॰ कफपित्तघ्नैर्नावनै कवलग्रहै ।

सन्निपातज्वरस्यान्ते सन्निपातज्वरेण क्षपिते शरीरे पुरुषस्य॰ कर्णमूले सुदारुणः शोफ सप्राप्तिविशेषवशाज्जायते । तेन शोफेन कश्चिदेव विमुच्यते प्रायो मारयतीत्यर्थ । तस्मात्त शोफ कवलग्रहान्तै शीघ्र जयेत् ॥

शीतोष्णस्निग्धरूक्षाद्यैर्ज्वरो यस्य न शाम्यति।
शाखानुसारी तस्याशु मुञ्चेद्बाह्वो क्रमात्सिराम्

यस्य पुस॰ शाखानुसारी धात्वाश्रितो ज्वरो रक्तावसेचनान्तेनोपेण शीतोष्णादिक्रोप क्रमेण न शाम्यति तस्य बाह्वो क्रमात् सिरा मुञ्चेत् । न तु द्वयोर्युगपत् ॥

अयमेव विधि॰ कार्यो विषमेऽपि यथायथम्
ज्वरे विभज्य वातादीन्यश्चानन्तरमुच्यते ॥
पटोलकटुकामुस्ताप्राणदामधुकै कृता ।
त्रिचतुष्पञ्चश क्वाथा विषमज्वरनाशना ॥

तथा य एव विधि पूर्वमुक्त स एव विषमे सततकादिके वातादिदोषविशेष कोप-

वशेन यथात्मीयः कार्यः । यश्च विधिरनन्तरमुच्यते सोऽपि कार्यः । सुबोधम् ॥

योजयेत्त्रिफलां पथ्यां गुडूचीं पिप्पलीं पृथक्
तैस्तैर्विधानैः सगुडं भल्लातकमथापि वा ॥

तथा त्रिफलादीनां नाविधैर्विधानैः पृथग्योजयेत् । कदाचिद्दोषाद्यपेक्षया विषमज्वरे त्रिफला । कदाचिद्धरीतकी । कदाचित् गुडूचीति पृथक्शब्दार्थः । सुबोधम् ॥

लङ्घनं बृंहणं वापि ज्वरागमनवासरे ।
प्रातः सतैलं लशुनं प्राग्भक्तं वा तथा घृतम्
जीर्णं तद्वद्दधि पयस्तक्रं सर्पिश्च षट्पलम् ।
कल्याणकं पञ्चगव्यं तिक्ताख्यं वृषसाधितम् ॥

विषमे सततकादिचतुष्टये यस्मिन् दिने ज्वर आगच्छति तस्मिल्लङ्घनं शोपक्रमं बृंहणं वा कुर्वीत दोषाद्यपेक्षया । सुबोधम् । घृतं जीर्णमिति सम्बध्यते । तथेति सतैलम् । तद्वदिति प्राग्भक्तं दध्यादिकम् । षट्पलादिकं सर्पिश्च । षट्पलं पञ्चकोलयवक्षारैः राजयक्ष्मण्युक्तम् । कल्याणमुन्मादे । पञ्चगव्यमपस्मारे । तिक्तकं कुष्ठे । वृषघृतं रक्तपित्ते ॥

पञ्चगव्यस्य महतो विधिना पञ्चमाहिषम् ॥
पञ्चाजं चतुरौष्ट्रं च सिद्धं सिद्धं घृतं —

तथा महतः पञ्चगव्यस्य विधानेनापस्मारोक्तेन द्विपञ्चमूलादिक्वाथेन भार्ङ्ग्यादिकल्केन च पञ्चमाहिषमपि सिद्धम् । पञ्चमाहिषाणि विडूसमूत्रादीनि । तद्वदेव पञ्चाजम् । तथा चतुरौष्ट्रं विष्ठासहीनम् । सिद्धं पक्वम् । सिद्धं नाम फलसाधनाय ॥

—तथा ।

कटुरोहिणिमञ्जिष्ठाट्पग्रन्थिकचित्रकैः ॥
पाठास्वगुप्ताह्रिनिशैः पञ्चगव्यस्य पञ्चसु ।
प्रस्थेषु सयुतैः सेव्यं विषमज्वरजित् परम् ॥
वाक्स्वरस्मृतिमेधाग्निबलारोग्यप्रपत्वकृत् ।

तथा कटुरोहिणिकादिभिः सयुक्तैः पञ्चसु पञ्चगव्यप्रस्थेषु सिद्धं घृतं सिद्धम् । गोमयस्वरसक्षीरदधिमूत्रघृतानि च पञ्चगव्यानि । कल्कस्य स्नेहाच्चतुर्यांशः । मथिकं पिप्पलीमूलम् ॥

कोलाग्निमन्थत्रिफलाक्वाथे दध्ना घृतं पचेत् ॥
तिल्वकावापमेतच्च विषमज्वरनाशनम् ।

कोलादिक्वाथे घृताच्चतुर्गुणे दध्ना स्नेहसमेन पट्टिकालोद्ध्रचूर्णस्य स्नेहाच्चतुर्थेनांशेन घृतं पचेत् ॥

मृतक्षीरघृतक्षौद्रसिताकृष्णा रजाहृता ॥
विषमज्वरहृद्रोगक्षतकासक्षयापहाः ।

मृतं क्षीरं घृतं क्षौद्रं समं गृहीत्वा शर्करापिप्पलीचूर्णं गाढत्वपरिहारेण सम्मिश्र्यते रजाहृता सन्तो विषमज्वरनाशनाः ॥

सुरां तीक्ष्णं च यन्मद्यं शिखितित्तिरिदक्षजम्

मांसं मेध्योष्णवीर्यं च सहान्नेन मकामतः ।
सेवित्वा तदह स्वप्यादथवा पुनरुल्लिखेत् ॥
सर्पिषो महतीं मात्रां पीत्वा वा छर्दयेत् पुन

तथा सुरादिकं सेवित्वा तदह, स्वप्यादथवा तत्सेवित्वा वमेत् । घृतस्य वा महतीं मात्रामहोरात्रजरणलक्षणां पीत्वा छर्दयेत् ॥

नीलिनीमजगन्धां च त्रिवृतां कटुरोहिणीम् ॥
पिबेज्ज्वरस्यागमने स्नेहस्वेदोपपादित ।

ज्वरागमनदिवसे तु विषमज्वरेषु नीलिन्यादीन् जलेन पिबेत् । किंभूत आह । स्नेहस्वेदाभ्यां सस्कृत ॥

आस्थापनं वा तदहर्दद्यात्स्विन्नस्य यापनम् ॥
पयसा पृषदशस्य शकृद्वा तदह पिबेत् ।
मस्तुना वा वृषशकृत् सुरया वाथ सैन्धवम् ॥

अथवा तदहर्ज्वरागमनदिवसे स्विन्नस्य सतो यापनाख्यमास्थापनं दद्यात् । यापना कल्पसिद्धिषु वक्ष्यन्ते । सुबोधम् । पृषदशो मार्जार । वृष, वृषपुगव । तस्य विण्मस्तवेन च सयुक्तम् । सैन्धव सुरयैव ॥

मनोह्वासैन्धवं कृष्णातैलेन नयनाञ्जनम् ।
योज्याहिङ्गुसमाव्याघ्रीवसानस्येससैन्धवा ॥
पुराणसर्पि सिंहस्य वसा तद्वत् ससैन्धवा ।

व्याघ्रवसा हिङ्गुसमा सैन्धवेन च स्तोकेन युक्ता नस्यम् । पुराणसर्पि केवलम् ॥

पलंकषानिम्बपत्रं वचा कुष्ठं हरीतकी ॥
सर्षपाः सयवाः सर्पिर्धूपो विड्वा बिलालजा।
पुरध्यामवचासर्जनिम्बार्कागरुदारुभि ॥
धूपो ज्वरेषु सर्वेषु कार्योऽयमपराजितः ।

पलंकषादिकं घृताभ्यक्तं धूप । बिलालविट् केवला । पुरादिभिरपराजिताख्यो धूप सर्वज्वरेषु कार्यः । पुरो गुल्गुलु ॥

सहदेवावचाभद्रानाकुलीभिःप्रयोजयेत् ।
धूपनोद्वर्तनालेपान सर्वज्वरनिवर्हणान ॥

सहदेवादिभिः सर्वज्वरहरान् धूपादीन्योजयेत् । भद्रा कृष्णशारिवा । नाकुली सर्पसुगन्धा ॥

धूमनस्याञ्जनोत्त्रासा ये चोक्ताश्चित्तवैकृते ।
दैवाश्रयं च भैषज्यं ज्वरान् सर्वानपोहति ॥
विशेषाद्विषमान् प्रायस्ते ह्यागन्त्वनुबन्धजा ।

चित्तवैकृते च भूतोन्मादापस्मारेषु धूपादय उक्तास्तेऽपि ज्वरेषु योज्या । दैवाश्रयं भैषज्यं मणिमन्त्रादि । विषमान् ज्वरान् तथान्यदौषधं व्यपोहति यथा दैवव्यपाश्रयम् । यतस्ते विषमाः प्रायेणागन्त्वाभिचारग्रहावेशादेरनुबन्धेन जायन्ते । तत्र च बलवद्दैवव्यपाश्रयं कर्म ॥

यथास्व च सिरां विध्येदशान्तौ विषमज्वरे ।

विषमज्वरे च तीक्ष्णोष्णादिभि सर्वै

था प्रशान्तौ यथास्त्र सिरा विध्येत् । तृतीयकेंऽसयोर्मध्ये स्कन्धस्याधश्चतुर्थके बाह्वोर्भेत्यादि यथास्त्रशब्दार्थे ।'

रससस्थे तु सर्वस्मिन् कुर्याद्वमनलघने ।
सेकसशमनालेपरक्तमोक्षानसृक्स्थिते ॥
तीक्ष्णान्विरेकानमांसस्थेमेदोघ्नमेदसिस्थिते ।
अस्थिस्थे वातशमनमभ्यङ्गस्वेदमर्दनम् ॥
ज्वरे वातार्तिशमन विशेषाद्वस्तिकर्म च ।

रससस्थे प्राधान्येन वमनम् । अन्यथायोग्य लघनम् । रक्तस्थे ज्वरहरान् सेकादीन । सुबोधम् । मेदोघ्न यत्किञ्चित् । अस्थिस्थे ज्वरे वातशमनमभ्यङ्गादिक कुर्यात् । ज्वरे चान्यत्र तथा वातार्तिशमन यथा वस्तिरतस्तमपि कुर्यात् । मज्जशुक्रस्थयोः कष्टत्वाद्विशेषेण नोक्तम् । सामान्येन तु मज्जश्चतुर्थकोक्त्यैवोक्तम् ॥

केवलानिलवीसर्पविस्फोटाभिहतज्वरे ।
सर्पिष्पानहिमालेपसेकमामरसाशनम् ॥
कुर्याद्यथास्वमुक्त च रक्तमोक्षादिसाधनम् ।
ग्रहोत्थे भूतविद्योक्त मणिमन्त्रादिसाधनम् ॥
ओषधीगन्धजे पित्तशमन विषजिद्विषे ।

केवलानिलादिके ज्वरे सर्पिष्पानादिक कुर्यात् । यथास्व चान्यायैरुक्त विसर्पादिषु रक्तमोक्षादि चिकित्सित तदपि ज्वरे कुर्यात् । सुबोधम् ॥

इष्टैरर्थैर्मनोज्ञैश्च यथादोषशमेन च ॥
हिताहितविवेकैश्च ज्वर क्रोधादिजं जयेत् ।

क्रोधकामभयशोकजान् ज्वरानिष्टै प्रियैर्मनोज्ञै रमणीयैर्जयेत् । पित्तशमनेन क्रोधजम् । भीशोककामजान् वातशमनेनेत्यर्थ । इद हित तदात्वानुबन्धयोरिदमहितमिति ज्ञात्वा तदाचरणपरिहाराभ्या च जयेत् ॥

क्रोधजो याति कामेन शान्तिं क्रोधेन कामजः
भयशोकोद्भवौ ताभ्यां भीशोकाभ्या तथेतरौ
शापाथर्वणमन्त्रोत्थे विधिर्दैवव्यपाश्रय ॥

क्रोधजस्तु ज्वर क्रोधविषये कामोत्पादनेन शम याति । कामजश्च कामविषये क्रोधोत्पादनेन । भयोद्भवो ज्वर शोकोद्भवश्च ताभ्या कामक्रोधाभ्या शम यातः भयविषये क्रोधविषये च दोषाद्यपेक्षया कदाचित् क्रोध कदाचित् कामः । तथेतरौ कामक्रोधोद्भवौ भीशोकाभ्या शम यातः । सुबोधम् । दैवव्यपाश्रयो विधिर्मणिमन्त्रादि ॥

ते ज्वराः केवला पूर्व व्याप्यन्तेऽनन्तर मलै ।
तस्माद्दोषानुसारेण तेष्वाहारादि कल्पयेत् ॥
न हि ज्वरोऽनुबध्नाति मारुताद्यैर्विनाकृत ।

एतेषु चागन्तुज्वरेष्वाहारादिक दोषानुसारेण कल्पयेत् । यतस्ते आगन्तवो ज्वरा आगन्तुसमवधानवेलाया केवला सन्तापमात्ररूपा एव भवन्ति । तथाप्यनन्तर मलैर्वातादिभिर्व्याप्यन्ते यस्मात् ज्वरो मारुता-

चैर्विनाकृतोऽनुबन्ध न गृह्णाति । अनुबन्धश्चेत् स्थिता एव मारुतादय इति ॥

कथाश्चित्रर्गमयुक्ता कट्वनिद्रादिविनोदिनी ।
शस्ता विचित्राः शृणुयाश्च भवन्त्याधिनाश्रया
ज्वरकालस्मृतिं चास्य हारिभिर्विषयैर्हरेत् ।
त्यजेदाबललाभाच्च व्यायामस्नानमैथुनम् ॥
गुर्वसात्म्य विदाह्यन्नं यच्चान्यज्ज्वरकारणम् ।
न विज्वरोऽपि सहसा सर्वान्नीनो भवेत्—

स च ज्वरी ज्वरहेतुकट्वनिद्रारत्यादिविनोदनाय विचित्रा प्रशस्ताश्च धर्मार्थकामसयुता कथा शृणुयात् न तथा प्रेताश्रिताश्च । अस्यातुरस्य ज्वरागमनकालस्मृति मनोहरै शब्दादिभिर्हरेत् । सुबोधम ॥

—तथा ॥
निवृत्तो हि ज्वर' शीघ्र व्यापादयति दुर्बलम्
सद्य. प्राणहरो यस्मात्तस्मात्तस्य विशेषत ॥
तस्या तस्यामवस्थायां कुर्यात्तत्तद्भिषग्जितम्

तथेति सर्वान्नाहारत्वे । हिशब्दो यस्मादर्थे । यस्माज्ज्वरो निवृत्तो गत्वा पुन प्रत्यावृत्त पूर्वक्षपितत्वात् दुर्बल नर शीघ्र व्यापादयतीति । स च निवृत्तो ज्वरो यस्मात् सद्य प्राणहरस्तस्मात् तस्यावस्थाविशेष विकल्प्य योग्यमौषध कुर्यात् ॥

मनोभिरामा विषया वचन ह्लादि दक्षिणम्
करुणार्द्र मन शुद्ध सर्वज्वरनिषूदनम् ॥

मनसो बलाबलेन तदा तदा ज्वरस्यादित्युक्तत्वात् मन पुष्टये मनोभिरामा इत्यादिकमुच्यते । विषयाः शब्दादिका. । दक्षिणमनुकूलम् । शुद्ध रागादिभिरनुपहतम् ॥

मातर पितर देवान् वैद्यान् विप्रान् हर हरिम्
पूजयेच्छीलयेद्दानदमसत्त्वदयार्जवान् ।
धारयेच्च मद्रा मन्त्रमणिरत्नमहौषधीः ॥

मात्रादीन् पूजयेत् । दानादींश्च शीलयेत् । शुचिश्च सम्पूर्णा सिद्धमन्त्रादिक धारयेत् ॥

आर्यावलोकित पर्णशबरीमपरा ।
प्रणमेदार्यतारा न सर्वज्वरनिवृत्तये ।

आर्यावलोकित [illegible] बौद्ध [illegible] प्रणमेत् । तथैव पर्णशबरीं [illegible] विद्या तथापराजितामार्यतारा च सर्वज्वरनिवृत्त्यर्थं प्रणमेदेव ॥

जपस्तथा गतोष्णीष सर्वव्याधिचिकित्सितम्
आगन्तुदोषसहजैः सर्वरोगैर्विमुच्यते ॥

इति जीर्णज्वरचिकित्सित नाम
द्वितीयोऽध्याय ॥

तथा गतोष्णीष नाम मन्त्रविशेष जपन्नागन्तुजैर्दोषजै सहजैश्च रोगैर्विमुच्यत इति । तत्र तथा गतोष्णीषवत् सर्वव्याधिचिकित्सितमस्माभि पर्णशबर्याद्याः पठ्यन्ते ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसङ्ग्रहव्याख्याया चिकित्सिते द्वितीयोऽध्यायः ॥

———

तृतीयोऽध्यायः ।

अथ क्रमप्राप्तस्य रक्तपित्तस्य चिकित्सां दर्शयितुमध्याय आरभ्यते ॥

अथातो रक्तपित्तचिकित्सितं व्याख्यास्यामः । इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः॥

ऊर्ध्वगं बलिनोऽवेगमेकदोषानुगं नवम् ।
रक्तपित्तं सुखे काले साधयेन्निरुपद्रवम् ॥
अधोगं याप्येद्रक्तं यच्च दोषद्वयानुगम् ।
शान्तं शान्तं पुनः कुप्यन्मार्गान्मार्गान्तरञ्च यत्
अतिप्रवृत्तं मन्दाग्नेस्त्रिदोषं द्विपथं त्यजेत् ।

ऊर्ध्वगमित्यादिविशिष्टं रक्तपित्तं साधयेत् चिकित्सेत् । अधोगमित्यादियुक्तं च याप्येत् । यदुभ्रजत् । अतिप्रवृत्तत्वादियुक्तं तु त्यजेत्तन्न चिकित्सेदित्यर्थः । सुखः कालो द्विविधोऽप्यभिमतः । उपद्रवा विकृतव्याधिविज्ञानीये प्रदर्शिताः ॥

ज्ञात्वा निदानमयनं मलावनुबलौ बलम् ।
देशकालाद्यवस्थां च रक्तपित्ते प्रयोजयेत् ॥
लङ्घनं बृंहणं चादौ शोधनं शमनं तथा ।

साध्ये च रक्तपित्ते निदानादिकं ज्ञात्वा तदानुगुण्येन कदाचिदादावेव लङ्घनं योजयेत् कदाचित् बृंहणमिति । तथा कदाचिच्छोधनं कदाचिच्छमनम् । अनुबलौ मलौ वातकफौ । शोधनादेः सामान्येनोक्तत्वात् सन्तर्पणोत्थमित्यादिना विशेष उच्यते ॥

सन्तर्पणोत्थं बलिनो बहुदोषस्य साधयेत् ॥
ऊर्ध्वभागं विरेकेण वमनेन त्वधोगतम् ।
शमनैर्बृंहणैश्चान्यल्लङ्घ्यबृंह्यानवेक्ष्य च ॥

तुशब्दात् सन्तर्पणोत्थत्वादियुक्तमेवाधोभागं वमनेन । अन्यदित्यपतर्पणोत्थमबलस्याल्पदोषस्य च यद्रक्तपित्तं तच्छमनैर्बृंहणैश्च साधयेत् । लङ्घ्यबृंह्यानवेक्ष्य च रक्तपित्तं साधयेदिति । अनेनैतदुक्तं व्याधिकर्शितादयो बृंह्यत्वेन ये पूर्वमुक्तास्तेषां सन्तर्पणोत्थत्वादियुक्तं शोधनेन तथा साधयेद्यथा बृंह्यत्वाद्धनं न दोषाय भवति । तथा येऽपि मेहादयो लङ्घ्यत्वेन पठितास्तेषामपतर्पणोत्थत्वादियुक्तं तथाविधाभ्यां शमनबृंहणाभ्यां साधयेत् यथाविधाभ्यां लङ्घ्यस्य बाधा न सम्पद्यत इति ॥

ऊर्ध्वं प्रवृत्ते शमनौ रसौ तिक्तकषायकौ ।
उपवासश्च निश्शुण्ठीषडङ्गोदकपायिनः ॥
अधोगे रक्तपित्ते तु बृंहणो मधुरो रसः ।

ऊर्ध्वं प्रवृत्त इत्यादिना शमनबृंहणयोर्मार्गविशेषेण विषयप्रदर्शनम् । षडङ्गं घनादिसाधितमुदकं ज्वरपठितम् । मधुरो रसो नानाविधया भक्ष्यादिकल्पनया ॥

ऊर्ध्वगे तर्पणं योज्य

अश्नतो बलिनोऽशुद्धं न धार्यं तद्धि रोगकृत्।
धारयेदन्यथा शीघ्रमग्निवच्छीघ्रकारि तत् ॥

ऊर्ध्वगे यदान्नं प्रयुज्यते तदा प्रथमं तर्पणं लाजसक्तवः । अधोगे तु पेया प्रयोज्या । अशुद्धं रक्तमश्नतो बलिनश्च प्रवृत्तं नैव धार्यं स्तम्भनादिना । तद्धि धारितं रोगकृत् भवति अन्यथा पुनर्यत् भोजनरहितस्याबलस्य च प्रवृत्तं शुद्धं च तच्छीघ्रं धारयेत् । यतस्तद्रक्तपित्तमग्निवच्छीघ्रकारि रक्तक्षयाच्छीघ्रं मारयतीत्यर्थः ॥

त्रिवृतात्रिफलाधात्रीत्रायन्त्यारग्वधाभयाः ।
गवाक्षीक्षुरसक्षीरद्राक्षाक्षौद्रसितोत्कटाः ॥
यथास्वं कल्पविहिता विरेकार्थं प्रयोजयेत् ।

त्रिवृतादयोऽभयान्ताः पृथक्कल्पोक्तेन विधानेन यथास्वं विषयेषु गवाक्षीक्षुरसादिभिर्यथायोगमेकद्विकैरुत्कटा विरेकार्थं रक्तपित्ते प्रयोजयेत् ॥

त्रिवृच्छ्यामाकषायेण कल्केन च सशर्करम् ।
साधयेद्विधिवल्लेहं लिह्यात् पाणितलं ततः ॥

त्रिवृत् श्यामायाश्च क्वाथं शर्कराञ्च विपाच्य तेनैव च लेहत्वापादनयोग्यं त्रिवृच्छ्यामाकल्कं दत्वा लेहं साधयेत् । ततो लेहात् पाणितलं कर्षं लिह्यात् ॥

त्रिफलात्रिवृताश्यामापिप्पलीशर्करामधु ।
मोदकः सन्निपातोर्ध्वरक्तपित्तज्वरापहः ॥

त्रिफलादिभिः समैः शर्करया पित्तजयायाधिकया मधुमिश्रेण कृतो मोदकः सन्निपातमूर्ध्वप्रवृत्तं रक्तं दोषं ज्वरं चापहन्ति ॥

त्रिवृत्समसिता तद्वत् पिप्पलीपादसंयुता ।

त्रिवृतश्चतुर्थेन भागेन पिप्पली । तद्वदिति मोदकः । सन्निपातादिहरः । माक्षिकमनुक्तमपि तद्वद्ग्रहणान्मोदकत्वाल्लभ्यते । इति विरेचनानि रक्तपित्ते ॥

वमनं फलसंयुक्तं तर्पणं ससितामधु ॥
ससितं वा जलं क्षौद्रयुक्तं वा मधुकोदकम् ।
फलेन्द्रयवराट्यैर्वा मधुकं वा समाक्षिकम् ॥
क्षीरं वा रसमिक्षोर्वा—

फलसंयुक्तं तर्पणादिकमधोगमे रक्तपित्ते वमनं भवति । तर्पणं लाजसक्तवो मदनसितामधुयुक्तम् । ससितं वा जलमिति चाशब्दात् फलसंयुक्तमेव । क्षीरेक्षुरसयोरनुक्तान्यपि फलानि वमनत्वात् प्राधान्याच्च लभ्यन्ते ॥

—शुद्धस्यानन्तरो विधिः ।
यथास्वं मन्थपेयादिः प्रयोज्यो रक्षता बलम्।

एवं विरेकेण वमनेन वा शुद्धस्य यथास्वं विषयेष्वनन्तरो वक्ष्यमाणो विधिः क्वचिन्मन्थादिः प्रयोज्यः । क्वचित् पेयादिः । तथा च प्रयोज्यो यथा बलहानिर्न भवति ॥

मन्थो ज्वरोक्तो द्राक्षादिः पित्तघ्नैर्वा फलैः कृतः

मधुखर्जूरमृद्वीकापरूषकसिताम्भसा ॥
मन्थो वा पञ्चसारेण सघृतैर्लाजसक्तुभिः ।
दाडिमामलकाम्लो वा मन्दाग्न्यम्लाभिलाषिणः ॥

ज्वरोक्तो द्राक्षादिर्मन्थः द्राक्षादाडिमकाश्मर्यपरूषकविल्वपरूपकैः । समधूकैः सखर्जूरैः सक्षौद्रैः ससितोपलैः । ज्वरघ्नैस्तोयमृदितैरिति । अन्यैर्वा पित्तघ्नैः फलैः कृतः । अथवा पञ्चसाराख्येनाम्भसा करणभूतेन घृताभ्यक्तैर्लाजसक्तुभिः कृतो मन्थः । अन्ये पञ्चसारशब्देन क्षतक्षयकासचिकित्सिते पठितं शर्करापिप्पलीचूर्णं सर्पिषा माक्षिकेण च । संयुक्तं वा शृतं क्षीरमिति क्षीरं व्याख्यातम् । तत्र त एव पण्डिताः प्रमाणम् । मन्दाग्नेरम्लाभिलाषिणश्च रक्तपित्तवतो दाडिमेनामलकैश्चापादिताम्लत्वो मन्थः पित्तश्लेष्माधिक्यादिना पेया योग्यस्यैते मन्थाः । तत्र च ज्वरोक्तं स्मरणीयम् ॥

कमलोत्पलकिञ्जल्कपृश्निपर्णीप्रियङ्गुकाः ।
उशीरं शाबरं लोध्रं शृङ्गबेरं कुचन्दनम् ॥
ह्रीबेरं धातकीपुष्पं बिल्वमध्यं दुरालभा ।
अर्धार्धैर्विहिता पेया वक्ष्यन्ते पादयौगिकाः ॥
भूनिम्बसेव्यजलदाश्चन्दनाम्बुप्रियङ्गवः ।
शालिपर्ण्या युता मुद्गाः पृश्निपर्ण्या मसूरकाः ॥
तुवर्यो धातिनलया वलया वा हरेणवः ।
तत्कषाये हिताः पेया मांसपेयास्तथा रसाः ॥
अनम्लाः किञ्चिदम्ला वा सघृतक्षौद्रशर्करा ।

यत्र तु योग्याः पेयास्तत्र यथाविषयं कमलाशुशिरादिह्रीबेरादिभिस्त्रिभिरर्धश्लोकैराचार्यैर्विहिताः पेया रक्तपित्ते । भूनिम्बेत्यादिना श्लोकचतुर्भागैष्षट् पेया वक्ष्यन्ते । तुवर्य आढक्य । एषा चानन्तरोक्तानां पेयौषधानां क्वाथे सिद्धाः दोषाद्यपेक्षया कदाचित् पेया केवला हिता । कदाचिन्मांसपेया कदाचिन्मांसरसाः । ते च पेयादय औषधक्वाथसिद्धाः कदाचिद्दाडिमामलकादिनाम्लाः सर्वे च घृतादियुक्ताः ॥

शूकशिम्बीभवं धान्यं शाकं मांसं च शस्यते ॥
अन्नस्वरूपविज्ञाने यदुक्तं लघुशीतलम् ।

अन्नस्वरूपविज्ञानेऽध्याये शूकधान्यादिकं यत्तु शीतं चोक्तं तद्रक्ते शस्यते । न तु यवकादिमाषादिकाकमाच्यादि ॥

पूर्वोक्तमम्बु पानीयं पञ्चमूलेन वा शृतम् ॥
लघुना शृतशीतं वा मध्वम्भो वा फलाम्बु वा ।

पूर्वोक्तमम्बु निशुण्ठीषडङ्गम् । अथवा लघुना ह्रस्वेन पञ्चमूलेन सिद्धम् । शृतशीतं वा केवलम् । फलाम्बु द्राक्षाशर्कराखर्जूरादिमृदितपूर्वकम् ॥

पद्मकाद्यञ्जनादिं च शारिवादिं च कल्पयेत् ॥
अन्नपाने गणं तद्वच्छाकं दाहनाशनम् ।
कफानुगे यूपशाकं मारुतानुगते रसम् ॥

अन्नपाने च पद्मकाद्यञ्जनादिशारिवादिकं गणं दाहनाशनं च शाकं कल्पयेत् ।

एषां क्वाथेन साधयेत् पानं चेत्यर्थः । अथ-वाऽत्र पानं यथायोगमेतैः संयुक्तं कारयेत् । -पद्मकलाजोशीर मधुकोत्पलशारिवासितोदी-च्यम् । काश्मर्यफलं चन्दनमेष गणो दाह-नाशनः प्रोक्तः । सुबोधम् । रसो मांसरसः ॥

अभीरोरङ्कुरैर्लावाः सहमुद्गाः पटोलजैः ।
मकुष्ठधन्वयापोत्थैरस्रपित्ते परं मताः ॥
शशः सवास्तुकः शस्तो विबन्धे तित्तिरिः पुनः
उदुम्बरस्य निर्यूहे साधितो मारुतेऽधिके ॥
प्लक्षस्य बर्हिणस्तद्वन्न्यग्रोधस्य च कुक्कुटः ।
बिसोत्पलमृणालानां वर्तकक्रकरौ हितौ ॥
वर्तिकाम्भोजनालानामश्वत्थस्य कपिञ्जलः ।
यत्किञ्चिद्रक्तपित्तस्य निदानं तच्च वर्जयेत् ॥

लावा नाम पक्षिणः । अभीरो शतावर्या अङ्कुरैः सह सिद्धा रक्तपित्ते परमत्यर्थं मताः पूजिताः । तथा मुद्गाः पटोलजैरङ्कुरैः सह सिद्धाः । तथा मकुष्ठादुरालभोत्थैश्चाङ्कुरैः । सुबोधम् । पुनश्शशवत्तित्तिरिरपि सवास्तुकः । मारुताधिके रक्तपित्ते उदुम्बरक्वाथसाधितः तित्तिरिः । क्वचिन्मारुतेऽधिके प्लक्षस्य निर्यूहे बर्हिणो मयूरः । फलबहोभ्यामिनद्वात्वर्थायः । तथा बिसादीनामन्यतमस्य निर्यूहे वर्तकक्रकरौ वा हितः । मृणालं बिसाङ्कुरः । सर्वो पक्षी निर्यूहापेक्षया । अत्रोष्णतीक्ष्णादि सर्वं रक्तपित्तकारणं रक्तपित्ती वर्जयेत् ॥

वाशारसेन फलिनीमृल्लोध्राञ्जनमाक्षिकम् ।
पित्तासृक् शमयेत् पीतं निर्यासो वाटरूपकात् ॥
शर्करामधुसंयुक्तः केवलो वा शृतोऽपि वा ।
यूषः सद्यो जयत्यस्रं स ह्यस्य परमौषधम् ॥
वाशारसेन भूनिम्बचन्दुकाशर्करां पिबेत् ।
तेनैव वा क्षौद्रयुतं पद्मकेसरपद्मकम् ॥
सलोध्रनागकुसुमशाड्वलोत्पलवाम्बुकम् ।

फलिन्यादि वाशास्वरसेन पीतं पित्तासृक्शमनम् । अथवा केवलं एवाटरूपस्य वाशाया निर्यासः स्वरसः । अथवा न केवलोऽपि तु शर्करामधुसंयुक्तः स वाशानिर्यासः । अथवा शृतः क्वथितः । यूषः सद्यो जयत्यस्रम् । हिशब्दो यस्मादर्थे । यस्मात् सर्वप्रकारोऽपि यूषोऽस्य रक्तस्य परं प्रधानमौषधम् । भूनिम्बादि चूर्णं वाशारसेन प्रयोज्यम् । तेनैव माक्षिकयुक्तं पद्मकेसरादि वास्तुकान्तं प्रयोज्यम् ॥

लिह्याद्वा मधुसर्पिर्भ्यां गवाश्वशकृतो रसम् ॥
पथ्यारजन्यहिंस्रा वा पलाण्डुं तद्वदेव वा ।
फलिनीलोध्रखदिरशाल्मलीकोविदारजम् ॥
शिरीषशेलुककुभसिन्दुवारातिमुक्तजम् ।
पलाशयूथिकाशिग्रुमधूकासनजन्म च ॥
मधुना चूर्णितं पुष्पमेकत्र पृथगेव वा ।
पुष्पैरेभिर्विपक्वं च सक्षौद्रं माहिषं घृतम् ॥
लिह्यात् क्षौद्रेण पथ्यां वा किञ्जल्कं कमलस्य वा
लाजाः शृङ्गाटकं मुस्तं खर्जूरं कृष्णमृत्तिकाम्
क्षीरिवृक्षाङ्कुरान् द्राक्षां तवक्षीरीं सितोपलाम्

गैरिकं मधुकं लोध्रं शंखं शम्बूकमञ्जनम् ॥
तण्डुलीयकमूलं वा बीजं वा वास्तुकोद्भवम्
पटोलमालतीनिम्बचन्दनद्वयपद्मकम् ॥
लोध्रो वृषस्तण्डुलीयं कृष्णा मृन्मदयन्तिका
शतावरी गोपकन्याकाकोल्यौ मधुयष्टिका ॥
रक्तपित्तहरा क्वाथास्त्रय समधुशर्करा· ।
सक्षौद्रं ग्रथिते रक्ते लिह्यात् पारावताच्छकृत्॥

गवाश्वस्य शकृद्रसो घृतमाक्षिकाभ्यां लेहप्रयोगः । पद्मादीनां तद्वन्मधुसर्पिर्भ्यां प्रयोगः । तथा पलाण्डोः । फलिन्यादीनां यथासंभवं पुष्पं पृथङ्मिश्रितं वा चूर्णितं मधुना प्रयोग. । अथवा त्रिभिः श्लोकार्धैस्त्रयः प्रयोगाः । सुबोधम् ॥

अतिनिःस्रुतरक्तो वा क्षौद्रेण रुधिरं पिबेत् ।
जाङ्गलं भक्षयेद्वाजं मांसं पित्तयुतं यकृत् ॥
लोध्रकालीयकोशीरफलिनीशङ्खगैरिकम् ।
पटोलपत्रं दुस्पर्शा समगा शारिबालता ॥
त्वग्जम्बुवेतसाश्वत्थहयाह्वोदुम्बरार्जुनात् ।
किराततिक्तकमुकमुस्तकट्फलपद्मकम् ॥
सपौण्डरीकह्रीवेरकमलोत्पलपर्पटम् ।
चन्दनेन पृथग्युक्तं समस्तं वा सशर्करम् ॥
फाण्टीकृतं शृतं शीतं चूर्णं वा तण्डुलाम्भसा॥
पीतमाशु जयत्यस्रं तृड्दाहनमकानपि ।

स्रुतमेव निःस्रुतम् । जागलजीवप्रभवत्वाद्रुधिरं जाङ्गलम् । अथवा आजं यकृत्पक्वं सजातीयपित्तसयुक्तं भक्षयेत् । लोध्रादिभिर्द्वाविंशत्यपेक्ष्य पृथङ्मिश्रैर्वा फाण्टं शृतं शीतं वा चूर्णं वा तण्डुलाम्बुमिश्रं सर्वमेव चन्दनशर्कराभ्यां संयुक्तं पीतमस्रादीनाशु जयति । अर्जुनान्तानां त्वचा सबन्धः ॥

चन्दनोशीरजलदलाजमुद्गकणायवैः ॥
बलाजले पर्युषितैः कषायो रक्तपित्तहा ।

बलायाः क्वाथस्य पट्सु पलेषु चन्दनादीनां पलं रात्रिस्थितं द्वितीयेऽह्नि प्रात. काषायो रक्तपित्तघ्नः ॥

प्रसादश्चन्दनाम्भोजसेव्यमृद्भृष्टलोष्टजः ॥
सुशीतः ससिताक्षौद्रः शोणितातिप्रवृत्तिजित्

चन्दनाम्भोजादीनां प्रसादो विचूर्ण्य जलेनालोड्य स्थापितानामुपरिभवो भागः सितादिमान् शोणितस्यातिप्रवृत्तिजित् ।

तद्वद्रसः सितालोध्रमधुकोशीरचन्दनात् ॥
मृच्छ्यामाशारिबामुस्ताधातकीयष्टिकान्वितात्

सितादीनामच्छः प्रसादस्तद्वत् गुणैश्चन्दनादिप्रसादवत् । सुशीतः ससिताक्षौद्रश्च सम्भिलर्थः ॥

वैडूर्यमुक्तामृच्छङ्खगैरिकामलकोदकम् ॥
मधूदकं रसं चेक्षोः पिबन् जयति शोणितम् ।

वैडूर्यादीनां मिश्रितानामुदकप्रयोगस्तथा । मधूदकं तथेक्षुरसश्च ॥

आपोथ्य वा नवे कुम्भे प्लावयेदिक्षुगण्डिका
स्थितं तत् गुप्तमाकाशे रात्रिं प्रातः स्रुतं जलम्
मधुमद्विकचाम्भोजकृतोत्तंसं च तद्गुणम् ।
त्रपुसीमूलकल्कं वा सक्षौद्रं तण्डुलाम्बुना ॥
पिबेत् करञ्जबीजं वा तेनक्षौद्रसितायुतम् ।
लोध्रचन्दनयष्ट्याह्वं तेन यष्ट्याह्वमेव वा ॥

अथवा इक्षुगण्डिका आपोथ्य जर्जरीकृत्य प्लावयेत् बहुना जलेनाभिपुणुयात् । तज्जलमाकाशे लम्बशिक्ये रात्रिं सुरक्षितं स्थितं प्रातर्वस्त्रादिना स्रुतं समकरन्दविकसितजलजकुसुमकृतोत्तंसं सत् तद्गुणं शोणितं जयतीत्यर्थः । उत्तंसं शेखरम् । सुबोधम् । तेनेत्युभयत्र तण्डुलाम्बुना ॥

नीलोत्पलं सिता यष्टी मधुकं पद्मकेसरम् ।
छिन्नोद्भवा च शीतोऽयं कषायो रक्तपित्तजित्॥
ये च पित्तज्वरे प्रोक्ताः कषायास्तांश्च योजयेत्

नीलोत्पलादिभिः शीतकषायः । छिन्नोद्भवा गुडूची । सुबोधम् ॥

कषायैर्विविधैरेभिर्दीप्तेऽग्नौ विजिते कफे ॥
रक्तपित्तं न चेच्छाम्यत्तत्र वातोल्बणे पयः ।
युञ्ज्यादछागं शृतं तद्वत् गव्यं पञ्चगुणेऽम्भसि
पञ्चमूलेन लघुना शृतं वा ससितामधु ।
जीवकर्षभकद्राक्षाबलागोक्षुरनागरैः ॥
पृथक् पृथक् शृतं शीतं सघृतं सितयाथवा ।
क्षीरेण यमनीपुष्पं मधुकं मधुशर्करम् ॥

कषायैर्विविधैरित्यादिना क्षीरविषयो दर्शितः । तद्वदिति गव्यं पयः शृतमेतल्लघुपञ्चमूलशृतमेव ससितामधु । पृथक् पृथगिति कदाचिज्जीवकेन कदाचिदृषभकेणेत्येवं सर्वं । अथवा शर्करया शृतं सर्वथा सघृतम् । यमनी पुष्पादिकं पृथक् क्षीरेण चूर्णितमालोड्य । यमनी छर्दनफला वाट्या कार्पासनामिका ॥

गोकण्टकाभीरुशृतं पर्णिनीभिस्तथा पयः ।
हन्त्याशु रक्तं सरुजं विशेषान्मूत्रमार्गगम् ॥
विण्मार्गगे विशेषेण हितं मोचरसेन तु ।
वटप्ररोहैः शुङ्गैर्वा शुण्ठ्युदीच्योत्पलैरपि ॥
रक्तातिसारदुर्नामचिकित्सां चात्र कल्पयेत् ।

गोकण्टकशतावरीभ्यां शृतमथवा पर्णिनीभिः । पर्णिन्यो मुद्गमाषशालपृश्निपर्ण्यः । मोचरसेन शृतं पय इति सम्बन्धः । निर्यासो यस्तु शल्मल्याः स मोचरससंज्ञितः । प्ररोहोऽङ्कुरः । शुङ्गं प्रथमोद्भिन्नं किसलयम् । तच्च प्रकरणादृटस्यैव । अत्र च रक्तपित्ते दोषाद्यपेक्षया रक्तातिसारचिकित्सा रक्तार्शश्चिकित्सा च कल्पयेत् ॥

पीत्वा कषायान् पयसा भुञ्जीत पयसैव तु ।
कषाययोगैरेभिर्वा विपक्वं पाययेत् घृतम् ॥

कषायाश्चूर्णादीन् पयसा पीत्वा पयसैव भुञ्जीत । यथादोषादि च पूर्वोक्तैर्नानाविधकल्पनोपयोगैरौषधैर्विपक्वं घृतं पाययेत् ॥

समूलमस्तकं क्षुण्णं वृषमष्टगुणेऽम्भसि ।
पक्त्वाष्टांशावशेषेण घृतं तेन विपाचयेत् ॥

तत्पुष्पगर्भं तच्छीतं सक्षौद्रं पित्तशोणितम् ।
पित्तगुल्मज्वरश्वासकासहृद्रोगकामिला ॥
तिमिरभ्रमवीसर्पस्वरसादांश्च नाशयेत् ।

समूलशाखस्यार्द्रवृषस्योलूखले क्षुण्णस्य षोडशपलान्यष्टाविंशेन शतेन जलपलानां पक्त्वा पक्वस्य च षोडशपलानि गृहीत्वा तेन तावदेव घृतं घृताच्चतुर्थांशेन शौनकमतेन पष्ठांशेन वा वृषपुष्पाणि गर्भे दत्वा विपचेत् । सुबोधम् ॥

पलाशवृन्तस्वरसे तद्गर्भं च घृतं पचेत् ।
सक्षौद्रं तच्च रक्तघ्नं तद्वद्वत्सकसाधितम्
लोध्रोत्पलसमङ्गाभिस्तथैव त्रायमाणया ।

पलाशवृन्तानां स्वरसं सामान्यपरिभाषया घृताच्चतुर्गुणस्तेषामेव गर्भचूर्णस्य घृताच्चतुर्थांशत्वं शौनकमते अष्टमांशं कल्कस्य । अनेनैव विधिना वत्सकलोध्राद्यैस्त्रायमाणासाधितानि त्रीणि घृतानि । घृतत्रयम् ॥

लाजगोधूममधुकासिताचूर्णं पयोद्रवम् ।
घृतेनोत्कारिकां कृत्वा खादेत्पित्तास्रवारिणीम्

उत्कारिका या पिष्टमालोड्य सस्वेद्य च पिण्डीक्रियते ॥

रक्ते सपिच्छे सकफे ग्रथिते कण्ठमार्गगे ।
लिह्यान्माक्षिकसर्पिर्भ्यां क्षारमुत्पलनालजम् ॥
मृणालाम्भोजकिञ्जल्कश्यामासनमधूकजम् ।
तद्वत् पृथक् पृथक् क्षारं—

कण्ठमार्गगे रक्ते पिच्छात्वादियुते नीलोत्पलनालज क्षारो मधुसर्पिर्भ्यां लेह्यः । पिच्छा मण्डप्रायम् । ग्रथितं संहतम् । मृणालादीनामन्यतमस्य क्षारो दोषाद्यपेक्षया प्रयुक्तस्तद्वत् सर्पिर्मधुभ्यां लीढ उत्पलनालजवद्विज्ञेय ॥

—घृतं क्षीरेण साधयेत् ॥
पिष्टैरभीरुकाकोलीमेदावृक्षाम्लदाडिमैः ।
फलपूरकमूलेन विदार्या मधुकेन च ॥
तद्विबन्धज्वरानाहशूलकासास्रपित्तजित् ।

क्षीरेण समघृतेन । पुनर्वसुमते चतुर्थांशेनाभीर्वादिकल्केन घृतं पचेत् जलं विना द्रव्याणि न सम्यग्रसयोग्यानि भवन्तीत्यनुक्तावप्याचार्याः सर्पिषा समं जलमिच्छन्ति । अभीरुः शतावरी । वृक्षाम्लं तिन्त्रिणीकम् । फलपूरकं बीजपूरकम् ॥

पञ्चभिः पञ्चमूलैश्च सिद्धमाद्यैस्तदर्थकृत् ॥
गुदागमे विशेषेण शोणिते बस्तिरिष्यते ।

आद्यानि पञ्च पञ्चमूलानि महद्ध्रस्वमध्यजीवनतृणाख्यानि । तदर्थकृदिति विबन्धज्वरादिजित् । अत्र घृताच्चतुर्गुणं जलम् । पञ्चमूलकल्कश्च घृताच्चतुर्थांशेन । सुबोधम् ॥

मधुकाञ्जनमञ्जिष्ठामृणालोत्पलगैरिकैः ॥
सुवर्णलोध्रकालीयसमङ्गाम्बुजचन्दनैः ।
सौगन्धिकसिताशर्कैः पिष्टैर्मधुघृतान्वितैः ॥
क्षीरेणास्थापयेदेनं स्नातं च शिशिराम्भसा ।

क्षीरेणैवास्थापयेच्छालीस्ततो मधुकसर्पिषा ।
कालेऽनुवासयेदेवमतिसारेऽपि दुस्तरे ॥
जीर्णेऽसृङ्मारुते कुर्याद्विरेके चातियोगिनि ।
विदार्यादिगणेनेष्ट शृत वास्थापनं पय ॥
सक्षौद्रशर्करासर्पि सर्पिश्चैवानुवासने ।
मूत्राशयस्य शमयेद्रक्तमुत्तरबस्तिभि ॥
ईदृशैरेव तद्वच्च प्रदरेऽपि विधि स्मृत ।
छेदभेदादिभिश्चातिप्रवृत्ते शुद्धशोणिते ॥
विशेषात् प्रदरस्योक्त योनिरोगेषु चौषधम् ।

मधुकादिभि पिष्टैर्घृतमाक्षिकयुक्तैश्च क्षीरेण सहास्थापयेत् । सुवर्ण पद्मकम् । कालीय पीतचन्दनम् । समगा मञ्जिष्ठा । सौगन्धिकमत्र पद्मकम । अम्बु वालकम् । अनेनास्थापित स्नाताशित च मधुयष्ट्या संयुक्तेन सिद्धेन वा सर्पिषा सूत्रोक्तेन विधिना कालेऽनुवासयेत् । अय च वक्तो बृहणो रक्तपित्तक्रमः स पुराणे रक्ताधिकेऽतिसारे विरेचनातियोगे च विधेय । सुबोधम् । सक्षौद्रेत्यादि पयोविशेषणम् । ईदृशैरेवेति य एव वस्तयो गुदेनोक्तास्त एव मेढ्रेण योज्या इत्यर्थ । अय च मेढ्रप्रवृत्तरक्तनिग्रहो विधि प्रदरेऽपि योनिप्रवृत्ते रजसि गुह्यरोगे वक्ष्यमाणे विधेयः । तथायमेव रक्तपित्तविधिर्बृहणः छेदाभिघातादिनातिप्रवृत्ते शुद्धशोणिते च विधेय । प्रदरस्य च योनिप्रवृत्तस्य च रक्तस्य योनिरोगोक्त रक्तशमनाद्यौषध विशेषाद्विशेषत ॥

घ्राणगे रुधिरे शुद्धे नावन चानुपेचयेत् ।
कषाययोगानपूर्वोक्तान्क्षीरेक्ष्वादिरसाप्लुतान्
क्षीरादीन् ससितं तोयं केवलं वा हित जलम्
रसो दाडिमपुष्पाणामाम्रास्थ्न शाद्वलस्य च

घ्राणप्रवृत्ते शुद्धे रक्ते नस्यमनुपेचयेत् । सिसिच्यात् । पूर्वोक्तान्चूर्णादिकषाययोगान् क्षीरेक्ष्वाद्यन्यतमरसेनाप्लोडितानथवा क्षीरेक्षुरसादीन् सशर्करान्तोय वा सशर्कर केवलमेव वा तोयम । सुबोधम ॥

कल्पयेच्छीतवर्ग च प्रदेहाभ्यञ्जनादिषु ।
यच्च पित्तज्वरे प्रोक्त बहिरन्तश्च भेषजम् ॥
रक्तपित्ते हित तच्च क्षतक्षीणे हितं च यत् ।

इति रक्तपित्तचिकित्सित नाम
तृतीयोऽध्यायः ॥

शीतो वर्गः पित्तशमनो दूर्वादि शोधनादिगणपठित अथवा महाकषायसग्रहपठित पद्मलाजादिर्दाहहृद्दशक शीत । सुबोध श्लोक ।

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसग्रहव्याख्याया चिकित्सिते तृतीयोऽध्यायः ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

क्रमप्राप्तस्य कासस्य चिकित्सा प्रदर्शयितुमध्याय आरभ्यते ॥

अथात कासचिकित्सित व्याख्यास्याम । इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षय ॥

इदानीं तत्क्रमस्याश्रयणात् प्रमथ केवलेस्यादिना वातकासचिकित्सोच्यते ॥

केवलानिलजं कासं स्नेहैरादावुपाचरेत् ।
वातघ्नसिद्धैः स्निग्धैश्च पेयायूषरसादिभिः ॥
लेहैर्धूमैस्तथाभ्यङ्गस्वेदसेकावगाहनैः ।
बस्तिभिर्बद्धविड्वातं सपित्तं त्वौर्ध्वभक्तिकैः
घृतैः क्षीरैश्च सकफं जयेत् स्नेहविरेचनैः ।

स्नेहैः घृतादिभिर्यथायोग्यम् । वातघ्नानि शोधनादिगणपठितानि भद्रदारुनतकुष्ठादीनि । पेयादिभिरवगाहान्तैर्घृतादियोगात् स्निग्धैः । अभ्यङ्गस्यातिशयप्रदर्शनार्थं विशेषणम् । विड्बद्धा कठिना । वातो विबद्धः असम्यग्गाही । घृतैरेवौर्ध्वभक्तिकैः क्षीरैरिति सामान्येन । सपित्तं सकफं चेत्यनिलजकासविशेषणम् ॥

गुडूचीकण्टकारीभ्यां पृथक् त्रिंशत्पलाद्रसे ।
प्रस्थः सिद्धो घृताद्वातकासनुद्वह्निदीपनः ॥

गुडूचीकण्टकार्योः षष्टिः पलानि ततो निष्पीडितो रसो यथासंभवं तस्यालाभे काथकल्पनया क्वाथः ॥

रास्नाबलावचाहिङ्गुपाठायष्ट्याह्वधान्यकैः ।
द्विशाणैः सर्पिषः प्रस्थं पञ्चकोलयुतैः पचेत् ॥
दशमूलस्य निर्यूहे पीतो मण्डानुपायिना ।
सकासश्वासहृत्पार्श्वग्रहणीरोगगुल्मनुत् ॥

क्षारादीनां पञ्चकोलानां प्रत्येकमर्धकर्षः । दशमूलक्वाथो घृताच्चतुर्गुणः । सह श्वासेन वर्तते यः कासः स तथोक्तः ॥

काश्मर्यत्रिफलाव्योषशटीद्राक्षापरूषकम् ।
द्वे पाठे देवदार्वृद्धिस्वगुप्ताग्निकगोक्षुरम् ॥
व्याघ्रीतामलकीमेदाकाकनासाशतावरीः ।
विदारीं च घृतप्रस्थः कर्षांशैस्तैर्विपाचितः ॥
क्षीरेण च जयत्याशु ज्वरकासहलीमकान् ।
गुल्मारुचियकृत्प्लीहशिरोहृत्पार्श्ववेदनाः ॥
कामिलार्शोनिलाष्ठीलाक्षतशोफक्षयांश्च सः ।

काश्मर्यादिभिः कर्षांशैर्घृतप्रस्थः तद्वत् समेन क्षीरेण युक्तः पचेत् । अत्र घृतसमं जलमिच्छन्ति । अग्निकः चित्रकः । तामलकी ताली । काकनासा काकतुण्डफला । शोषो मांसक्षयः । क्षयो राजयक्ष्मा ॥

द्रोणेऽपां साधयेद्रास्नादशमूलशतावरीः ।
पलोन्मिता द्विकुडवं कुलत्थं बदरं यवम् ॥
तुलार्धं चाजमांसस्य तेन साध्यं घृताढकम् ।
समक्षीरं पलांशैश्च जीवनीयैः समीक्ष्य तत् ॥
प्रयुक्तं वातरोगेषु पाननावनबस्तिभिः ॥
पञ्चकासान् शिरःकम्पं योनिवङ्क्षणवेदनाम् ।
सर्वाङ्गैकाङ्गरोगांश्च सप्लीहोर्ध्वानिलान् जयेत् ॥

रास्नादीनां द्वादशपलानि कुलत्थादीनां प्रत्येकमष्टौ पलानि आजमांसस्य पलानि पञ्चाशदिति पानीयपलशतपञ्चकेन सद्वादशपलेन साधयेत् । तेनेति सिद्धेन साधिप्रयोगान्मांसवन्मांसपाकावधिरेषैव सिद्धता । चरके तु पठितं पादशेषेण तेनैव चेति । जीवनीया उक्ताः । तैः पलांशैः समेन क्षीरेण युक्तं घृताढकं पचेत् । समीक्ष्येति बृह-

णीयत्व सम्यग्विकल्प्य । सर्वाङ्गरोगा नानाविधा वातव्याधय । ऊर्ध्वं प्रवृत्तोऽनिल ऊर्ध्वानिल । सहशब्देन तावपि जयेदित्युक्तम् ॥

विदार्यादिगणक्वाथकल्कसिद्धं च कासजित् ।

विदार्यादिगणस्य क्वाथः स्नेहाच्चतुर्गुण कल्कश्चतुर्थांश । इद च घृत वातपित्तकासे विधेयम् ॥

अशोकबीजक्षवकजन्तुघ्नाञ्जनपद्मकैः ॥
सविडैश्च घृत सिद्ध तच्चूर्णं वा घृताप्लुतम् ।
लिह्यात् पयश्चानुपिबेद्राज कासाभिपीडित ॥

अशोकबीजादीनि घृताच्चतुर्थांशानि । पानीय चात्र घृतसममिच्छन्ति । तदित्यशोकबीजादिपरामर्श ॥

विळङ्ग नागर रास्ना पिप्पली हिङ्गु सैन्धवम्
भार्ङ्गीक्षारश्च तच्चूर्णं पिबेद्वा घृतमात्रया ॥
सकफेऽनिलजे कासे श्वासहिध्माहताग्निषु ।

विळङ्गादिचूर्णप्रयोगे घृते मात्राशब्द स्तोकपर्याय. । तच्च विळङ्गादिचूर्णं वातकाले सश्लेष्मणि हित श्वासादिषु च ॥

दुरालभा शृङ्गिवेर शर्टी रास्नां सितोपलम् ।
लिह्यात् कर्कटशृङ्गीं च कासे तैलेन वातजे ॥
दुस्पर्शां पिप्पलीं मुस्त भार्ङ्गीं कर्कटकीं शटीम्
पुराणगुडतैलाभ्यां चूर्णितान्यवलेहयेत् ॥

तद्वत् सकृष्णां शुण्ठीं च सभार्ङ्गीं तद्वदेव च ।
पिबेत् कृष्णां च कोष्णेन सलिलेन ससैन्धवाम्
मस्तुना ससितां शुण्ठीं दध्ना वा कणरेणुकाः
पिबेत् बदरमज्ज्ञो वा मदिरादधिमस्तुभि ॥
अथवा पिप्पलीकल्क घृतभृष्टं ससैन्धवम् ।

दुरालभादीन् कर्कटशृङ्गीसहितांस्तैलेन लिह्याद्वातजे कासे । द्वितीय दुरालभार्थं सुबोधम । तद्वदिति कृष्णाशुण्ठ्योः पुराणगुडतैलाभ्या प्रयोगः । तद्वदेव भार्ङ्गीशुण्ठ्यो । सैन्धवपिप्पल्योरुष्णोदकेन प्रयोग । सिताशुण्ठ्योर्मस्तुना । दध्ना कणरेणुका पिप्पलीबीजानि । तथा बदरमज्ज्ञो रेणुका. मदिरया वा दध्ना वा मस्तुना वा । पिप्पलीना कल्क जलपिष्ट. सैन्धवयुक्तेन घृतेन भृष्ट. क्रियते ॥

कासी सपीनसो धूम स्नैहिक विधिना पिबेत्
हिध्माश्वासोक्तधूमाश्च क्षीरमांसरसाशन ॥

स्नैहिक धूमविधावुक्तम । हिध्माश्वासे ये धूमा वक्ष्यन्ते तान् सेवेत क्षीरमांसरसाशन सन् ॥

ग्राम्यानूपौदकैः शालियवगोधूमषष्टिकान् ।
रसैर्माषात्मगुप्तानां यूषैर्वा भोजयेद्धितान् ॥

ग्राम्यादिमांसकृतै रसैर्माषात्मगुप्ताकृतैर्वा यूषै शालियवादीन् हितान् पथ्यान् भोजयेत् ॥

यवानीपिप्पलीबिल्वमध्यनागरचित्रकैः ।
रास्नाजाजीपृथक्पर्णीपलाशशटिपौष्करैः ॥
सिद्धां स्निग्धाम्ललवणां पेयामनिलजे पिबेत् ।
कटीहृत्पार्श्वकोष्ठार्तिश्वासहिध्मामणाशिनीम् ॥
दशमूलरसे तद्वत् पञ्चकोलगुडान्विताम् ।
पिबेत् समतिलां पेयां क्षैरेयीं वा ससैन्धवाम् ।
मात्स्यकौक्कुटवाराहैर्मांसैर्वा साज्यसैन्धवाम् ॥

अनिलजे कासे यवान्यादिभिः सिद्धा दाडिमादिभिरम्ला च पेया पिबेत् । दशमूलरसे पञ्चकोलगुडसयुता तद्वत् कटीरुगादिनाशिनीमित्यर्थः । समशालितिला ससैन्धवामथवा क्षैरेयीम् । मत्स्यादिभिर्मांसैः पेया घृतसैन्धवयुक्ता ॥

वास्तुकोवायसीशाक कासघ्नं सुनिषण्डकः ।
कण्टकार्याः फलं पत्रं बालं शुष्कं च मूलकम् ।
स्नेहास्तैलादयो भक्ष्याः क्षीरेक्षुरसगौडिकाः ।
दधिमस्त्वारनालाम्लफलाम्बुमदिरा पिबेत् ॥

वास्तुकादिशाकं कासे पथ्यम् । स्नेहास्तैलादयः तैलपूर्वाः । भक्ष्या नानाविधाः क्षीरादीना पिबेदित्यनेन सबन्धः । गुडेन कृतं गौडिकम् । सुबोधम् ॥

पित्तकासे तु सकफे वमनं सर्पिषा हितम् ।
तथा मदनकाश्मर्यमधुकक्वथितैर्जलैः ॥
फलयष्ट्याह्वकल्कैर्वा विदारीक्षुरसाप्लुतैः ।

सकफे यत्र सुखेन कफप्रवृत्तिः तत्र वमनद्रव्ययुक्तेन सर्पिषा वमनम् । अथवा मदनादिक्वथितैर्जलैः । अथवा मदनमधुयष्ट्योः कल्को विदारीरसेन चेक्षुरसेन चोपयुक्तः ॥

पित्तकासे तनुकफे त्रिवृतां मधुरैर्युताम् ।
युञ्ज्याद्विरेकाय युतां घनश्लेष्मणि तिक्तकैः ॥

तनुकफे पित्तकासे मधुरैरौषधैर्युक्ता त्रिवृताम् । घने कफे तु तिक्तकैर्युक्ताम् ॥

हृतदोषो हिमं स्निग्धं स्वादु ससर्जनं भजेत् ।
घने कफे तु शिशिरं रूक्षं तिक्तोपसहितम् ॥

तया च त्रिवृतया हृतदोषः सन् शीतादिगुणं ससर्जनं पेयादिक्रमं भजेत् । घनकफे पित्तकासे शीतरूक्षादिकं तिक्तोपसहितं मिश्रितम् ॥

पिप्पलीमुस्तयष्ट्याह्वद्राक्षामूर्वामहौषधम् ।
लाजामृताफलद्राक्षात्वक्क्षीरीपिप्पलीसिता ॥
दुस्पर्शाकर्कटीशुण्ठीशटीद्राक्षासिताबला ।
निदिग्धिकामूलफलं वटबीजं रसाञ्जनम् ॥
खर्जूरं पिप्पली वांशी श्वदंष्ट्रा चेति पञ्च ते ।
घृतक्षौद्रयुता लेह्याः श्लोकार्धैः पित्तकासिनाम् ।
पयोऽनुपाना भृङ्गीं वा लिह्यात्साज्यसितामधुम् ॥

पिप्पलीलाजदुस्पर्शानिदिग्धिकाखर्जूरादिभिः पञ्चभिरर्धश्लोकैः पञ्च घृतक्षौद्राभ्या युक्ता लेह्याः पित्तकासिनामुक्ताः । महौषधं शुण्ठी । अमृताफलमामलकफलम् ।

कर्कटी कर्कटशृङ्गी । धात्री तुगाक्षीरी । शृङ्ग्या आज्यसितामधुनो दोषापेक्षया मात्रा ॥
लेह. पैत्ते सिताधात्रीक्षौद्रद्राक्षाहिमोत्पलै. ।
सकफे साब्दमरिचः सघृत सानिले हित ॥

एवं पित्तकासे सितादिभिर्लेह । स कफे पैत्ते मुस्तमरिचाभ्यां युक्त॰ सितादिभिर्लेह । सानिले तु पैत्ते अब्दमरिचाभ्यां विना सघृत सितादिभिर्हित. ॥

मृद्वीकार्धशत त्रिंशत् पिप्पलीः शर्करापलम् ।
लेहयेन्मधुना गोर्वा क्षीरपस्य शकृद्रसम् ।'
त्वगेलाव्योषमृद्वीकापिप्पलीमूलपौष्करै॰ ।
लाजमुस्तशटीरास्नाधात्रीफलविभीतकै॰ ।।
शर्कराक्षौद्रसर्पिर्भिर्लेहो हृद्रोगकासहा ।

मृद्वीकाफलानि पञ्चाशत् फलाना सख्याशब्देन यवलेन प्रयोगे वर्तमान न नेच्छन्ति । पिप्पलीफलानि त्रिंशत । शर्करायाः पलमित्येतन्माक्षिकेणावलेहयेत् । अथवा पुग वस्य क्षीरभुजो य शकृतो रस॰ स मधुना लेहयेत । त्वगादीनां शर्करान्तानां क्षौद्रसर्पिर्भ्यां लेहो हृद्रोगकासयोर्हन्ता ॥

पिप्पल्यामलकद्राक्षालाजलाक्षासितोपला ।
सचूर्ण्य पक्त्वा पयसा लिह्यात् क्षौद्राष्टभागिका

पिप्पल्यादीना चूर्णं क्षीरेण पक्त्वा आलेहत्वमापन्नं ततश्चाष्टभाग क्षौद्र दत्त्वा लिह्यात्।

विदारीक्षुमृणालाना रसान् क्षीरं सितोपलाम्
पिबेत् क्षौद्रेण संयोज्य पित्तकासमपोहति ॥

विदार्यादीनां रसान् क्षीर सितोपला च समभागानि दोषापेक्षमाणेन क्षौद्रेण संयोज्य पिबेत् । तत् पीत पित्तकासमपोहति ॥

मधुरैर्जाङ्गलरसैर्यवश्यामाककोद्रवा॰ ।
मुद्गादियूषैः शाकैश्च तिक्तकैर्मात्रया हिता ॥

तत्र च पित्तकासे यवादयो जाङ्गलानां मांसाना रसैर्मधुरैरम्लरहितै. सदमात्रया हितास्तथा मुद्गादीनां यूषैः शाकैश्च पटोलादिभिस्तिक्तकै ॥

घनश्लेष्माणि लेहाश्च तिक्तकामधुसयुताः ।
शालयः स्युस्तनुकफे षष्टिकाश्च रसादिभि ॥
शर्कराम्भोऽनुपानार्थं द्राक्षेक्षुस्वरस पय ।

घनश्लेष्माणि पित्तकासे तिक्तकैर्द्रव्यैर्मधुसंहिता लेहाश्च हिताः । तनुकफे पैत्ते शालय॰ षष्टिकाश्च रसयूषशाकादिभिः । सुबोधम् ॥

काकोलीबृहतीमेदाद्वयै सवृषनागरै. ॥
पित्तकासे रसक्षीरपेयायूषान् प्रकल्पयेत् ।

काकोल्यादीना क्वाथेन पित्तकासिनो मांसरसादीन् कल्पयेत् । कल्पयेदित्यनेन चूर्णैरपि सयुक्ता रसादय इष्यन्ते ॥

द्राक्षां कणां पञ्चमूलं तृणाख्यं च पचेज्जले ।
तेन क्षीरं शृतं शीतं पिबेत् समधुशर्करम् ॥
साधितां तेन पेयां वा सुशीतां मधुनान्विताम्

द्राक्षादिक्काथेन समं क्षीरं शृतं शीतं समधुशर्कराभ्यां सह पिबेत् । तेन वा द्राक्षादिकथितजलेन साधिता पेया केवलेन मधुनान्विता पिबेत् ॥

पद्मोदीरेखबृहतीशर्करा विश्वभेषजम् ।
पिष्ट्वा रसं पिबेत् पूतं वस्त्रेण घृतमूर्च्छितम् ॥

जलेन पद्मादिकं पिष्ट्वा तद्रसं वस्त्रपूतं घृतमिश्रितं पिबेत् ॥

महिष्यजावीगोक्षीरधात्रीफलरसैः समैः ।
सर्पिः सिद्धं पिबेत्—

महिष्यादीनां क्षीराणि धात्रीफलानां च रस इति पञ्चसमानि तानि सर्पिर्विपक्वं सिद्धं पिबेत् पित्तकासे ॥

—तद्वन्मधुरेण गणेन वा ।
काथीकृतेनेक्षुरसे क्षीरयुक्तेन साधितम् ॥
सशर्करं पिबेत् प्रातर्लिह्याद्वा माक्षिकान्वितम् ।

तथा मधुरगणस्य काथेन स्नेहसमेन क्षीरेण च स्नेहसमेन स्नेहाच्चतुर्गुणे इक्षुरसे सर्पिः साधितं शर्करया सह प्रातः पिबेत् । मधुरो गणो रसभेदीयोक्तो 'मधुरस्कन्धः' । अथवैतत् सर्पिः सशर्करमेव प्रातर्माक्षिकान्वितं लिह्यात् स्यात् सत् ॥

क्षीरिवृक्षाङ्कुरक्काथे पक्वं क्षीरसमं घृतम् ।
पाययेत् पित्तकासार्तं मधुना वावलेहयेत् ॥

क्षीरिवृक्षाङ्कुरक्काथः स्नेहाच्चतुर्गुणः । सर्वसर्पींषि स्थानानि लेह्ययोगीनि भवन्ति ॥

मेदां विदारीं काकोलीं स्वयंगुप्ताफलं बलाम् ।
शर्करां जीवकं मुद्गमाषपर्ण्यौ दुरालभाम् ॥
कल्कीकृत्य पचेत् सर्पिः क्षीरेणाष्टगुणेन तत् ।
पानभोजनलेहेषु प्रयुक्तं पित्तकासजित् ॥

मेदादीनि स्नेहाच्चतुर्थांशेन । जलमौषधस्य वीर्यग्रहणाय स्नेहसममष्टगुणेन क्षीरेण सर्पिः पचेत् । तत् पक्वं पानादिषु प्रयुक्तं पित्तकासनुत् ॥

लिह्याद्वा चूर्णमेतेषां कषायमथवा पिबेत् ।

एतेषां वानन्तरोक्तानां घृतद्रव्याणां चूर्णं लिह्यान्मधुनेत्यर्थाल्लभ्यते । अथवा यैरेव द्रव्यैर्घृतान्युक्तानि तेषां कषायं पिबेदिति पित्तकासे ।

कफकासी पिबेदादौ सुरकाष्ठात् प्रदीपितात् ।
स्नेहं परिस्रुतं व्योषयवक्षारावचूर्णितम् ।
स्निग्धं विरेचयेदूर्ध्वमधो मूर्ध्नि च युक्तितः ॥
तीक्ष्णैर्विरेकैर्बलिन—

कफकासीत्यादि सुबोधम् । सुरकाष्ठं देवदारु । स्निग्धमित्यनेनैव स्नेहेन निभि-

मोगैर्युक्त्या वातरक्षाविरूपया । विरेचयेत ऊर्ध्वमिति वमनेन । अध इति विरेचने न । मूर्ध्नीति नस्येन । तीक्ष्णैः पुनर्द्रव्यैस्त्रिधापि बलिनमेव विरेचयेत । अबल तु मृदुभिर्विरेकैरित्यर्थ ॥

—संसर्गी चास्य योजयेत् ।
यवमुद्गकुलत्थान्नैरुष्णरुक्षै कटूत्कटै ॥
कासमर्दकवार्ताकव्याघ्रीक्षारकणान्वितैः ।
धान्वबैल्वरसै स्नेहैस्तिलसर्षपनिम्बजै. ॥

अस्य च विरिक्तस्य वासिनः संसर्गी पेयादिक्रमाख्या योजयेत् । केनेत्याह । यवाद्यन्नै । किंभूतैरुष्णै रूक्षैश्च तथा कटुभिर्मरिचादिभिरुत्कटै. कासमर्दादिभिर्नानाविधेन प्रकारेणान्वितैस्तथा धान्वैर्जाङ्गलै रसैर्बैल्वैश्च विशेषयप्रभवैस्तिलादिजैश्च स्नेहै ।

दशमूलाम्बु घर्माम्बु मद्य मध्वम्बु वा पिबेत् ।
मूलै' पौष्करशम्याकपटोलैरन्वित निशाम् ॥
पिबेद्वारि सहक्षौद्र कालेष्वन्नस्य वा त्रिषु ।

तृषितश्च दशमूलाम्बादिक पिबेत । घर्माम्बूष्णोदकम । पौष्करादिमूलै सकला रात्रिं समन्वित वारि क्षोभूतेषु त्रिषु कालेष्वन्नस्य पिबेत । भोजनस्यारम्भमध्यपर्यवसानेष्वित्यर्थ' । पूर्वप्रयोगापेक्षया विकल्प ॥

पिप्पलीपिप्पलीमूल शृङ्गिवेर विभीतकम् ॥
देवदार्वभया मुस्त पिप्पलीविश्वभेषजम् ।
गुडूची पिप्पलीभार्ङ्गीशृङ्गीकर्कटकस्य च ॥
व्योषदारुविडङ्गानि त्रिफलाशर्करामला ।
निदिग्धिकाया मूलत्वङ्मरिचै' सहयोजिता ॥
शिखिकुक्कुटपिच्छानां मषी क्षारो यवोद्भव ।
विशालापिप्पलीमूल त्रिवृता च मधुद्रवा ॥
कफकासहरा लेहा सप्तश्लोकार्धयोजिताः ।
मधुना मरिच लिह्यान्मधुनैव च जोङ्गकम् ॥
पृथग्रसाश्च मधुना व्याघ्रीवार्ताकभृङ्गजान् ।
कासघ्नस्याश्वशकृत सुरसस्यासितस्य च ॥

पिप्पलीदेवदारुगुडूचीव्योषनिदिग्धिकाशिखिपिच्छाविशालादिभि' श्लोकार्धे. स स माक्षिकद्रवा लेहा कफकासहरा भवन्ति । मरिचै फलैः सह योजिता निदिग्धिकामूलत्वक् । सुबोधम । जोङ्गक कृष्णागरु । कासघ्नादीना षष्ठ्यन्तानां पृथग्रसो विज्ञेय कासघ्न कासमर्दः । असित इति सुरसविशेषणम् ॥

देवदारुशटीरास्नाकर्कटाख्यादुरालभा ।
पिप्पली नागर मुस्त पथ्याधात्रीसितोपला ।
मधुतैलयुतावेतौ लेहौ वातानुगे कफे ।
विडङ्ग सैन्धव हिङ्गु कुष्ठ व्योष मन. शिलाः
कासेश्वासेचहिध्मायालिह्यात्क्षौद्रघृताप्लुतम्

देवदार्वादिभि पिप्पल्यादिभिश्च द्वौ तैलमाक्षिकयुतौ लेहौ वात नुगे कफे कफकासे भवत । विडङ्गादि चूर्ण क्षौद्रघृताप्लुत कासादिक लिह्यात् ॥

गुडक्षारोषणकणाडाडिम श्वासकासजित् ।
क्रमात्पलद्वयार्धाक्षकर्षार्धाक्षपलोन्मितम् ॥
द्वे पले दाडिमादष्टौ गुडाद्व्योषात् पलत्रयम् ।
रोचन दीपन स्वर्य पीनसश्वासकासजित ॥

गुडादिक क्रमात् पलद्वयादिरूपोन्मानामित श्वासकासजित् । गुडस्य पलद्वयम् । यवक्षारस्यार्धकर्षः । मरिचस्य कर्ष । पिप्पलीनामर्धकर्ष । डाडिम च पलमिति क्रमार्थः सुबोधम् ॥

पाठाशुण्ठीशठीमूर्वागवाक्षीपिप्पलीघनम् ।
पिष्ट्वा घर्माम्बुना हिङ्गुसैन्धवाभ्या युत पिबेत्
तद्वन्मुस्तापडीशुण्ठीनागरातिविषाभया ।

पाठादिक श्लक्ष्ण पिष्ट्वा उष्णाम्बुनालोड्यानु च दोषाद्यपेक्षामात्राभ्या हिङ्गुसैन्धवाभ्या च सयोज्य पिबेत् प्रकरणात् कफकासे । मुस्तादिक तद्वत् पिष्ट्वा घर्माम्बुना हिङ्गुसैन्धवाभ्या युक्तमित्यर्थ ॥

पिबेज्ज्वरोक्त पथ्यादि सशृङ्गीक च पाचनम्
अथवा दीप्यकत्रिवृद्विशालाघनपौष्करम् ॥
सकण क्वथित मूत्रे कफकासी जलेऽपि वा ।

ज्वरोक्त पथ्यादि "रविवच्धानिलश्लेष्मयुक्ते दीपनपाचन अभयापिप्पलीमूलशम्याकतुकाघन" तत् सशृङ्गीक पिबेत् । दीप्यकादिक पिप्पल्यन्त गोमूत्रे क्वथित कफकासी पिबेत् ।

तैलभृष्ट च वैदेहीकल्काक्ष सासितोपलम् ॥
पाययेत् कफकासघ्न कुलत्थसलिलाप्लुतम् ।
सौवर्चलाभयाधात्रीपिप्पलीक्षारनागरम् ॥
चूर्णित सर्पिषा वातकफकासहर पिबेत् ।

वैदेह्या पिप्पल्या कल्कस्याक्ष कर्ष तैलेन भर्जित सत शर्करया दोषमात्रया युक्त कुलत्थक्वथितसलिलेन पाययेत तद्धि कफकासघ्नम् । सौवर्चलादिक चूर्णित घृतेनालोड्य वातश्लेष्मकासे पिबेत् ॥

दशमूलाढके प्रस्थ घृतस्याक्षसमै पचेत् ।
पुष्कराह्वशठीबिल्वसुरसव्योषहिङ्गुभि ॥
पेयानुपान तत् सर्ववातश्लेष्मामयापहम् ।

द्रवपाठासभवाच्च दशमूलरसस्याढको विज्ञेय । दशमूलाढक पुनर्घृतप्रस्थेनाभ्यक्ततामेव न प्राप्नोति । अक्षसमै. कार्षिकै ॥

निर्गुण्डीपत्रनिर्याससाधित कासजिद्घृतम् ॥
घृत रसे विडङ्गानां व्योषगर्भ च साधितम् ।
पुनर्नवाशिवाटिकासुरसकासमर्दामृता
पटोलबृहतीफणिज्जकरसैः पय सयुतै ।

घृत त्रिकटुना च सिद्धमुपयुज्य सजायते
न कासविषमज्वरक्षयगुदाङ्कुरेभ्यो भयम् ॥

निर्गुण्डीपत्राणा स्वरसः स्नेहाच्चतुर्गुण स्नेहश्चतुर्थांश । निर्गुण्डी शेफालिका । तस्या एव पत्रम सुबोधम् ॥

समूलफलपत्रायाः कण्टकार्या रसाढके

घृतमस्थ बलाव्योपविळङ्गपाडिडाडिमैः ॥
सौवर्चलयवक्षारमूलामलकपौष्करैः ।
वृश्चीवबृहतीपथ्यायवानीचित्रकार्धिभिः ॥
मृद्वीकाचव्यपर्णीभूदुरालभाम्लवेतसैः ।
शृङ्गीतामलकीभार्ङ्गीरास्नागोक्षुरकैः पचेत् ॥
कल्कैस्तत् सर्वकासेषु श्वासहिध्मासु चेष्यते ।

कण्टकार्या रसा निष्पीडितः यन्यानि स्नेहाच्चतुर्थांशानि । मूलं पिप्पलीमूलम् । आमलकफलानि । पौष्कर पुष्करमूलम् । चरकविद पठन्ति सौवर्चलयवक्षारपिप्पलीमूलपौष्करैरिति ते ह्यामलकानि न पठन्ति ॥

कण्टकार्यास्तुला क्षुण्णा पक्त्वा द्रोणेऽम्भस [पचेत् ।
तेनाढकेन क्राथस्य घृतमस्थ पिचून्मितैः ॥
रास्नादुस्पर्शषड्ग्रन्थापिप्पलीद्वयचित्रकैः ।
सौवर्चलयवक्षारकृष्णामूलैश्च तज्जयेत् ॥
कासश्वासकफष्ठीवहिध्मारोचकपीनसान् ।

कण्टकार्या पलशतम् । जलद्रोण सद्वादशपलानि पञ्चशतानि । क्वथितशेष आढकमष्टाविंशत्यधिकं पलशतम् । रास्नादीनि कर्षोन्मितानि । षड्ग्रन्था शतपत्रिका । कफष्ठेव श्लेष्मोद्गिरणम् ॥

पचेव्याघ्रीतुला क्षुण्णा वहेऽपामाढकस्थिते ॥
क्षिपेत् पूते तु सचूर्ण्य व्योषरास्नामृताग्निकान् ।
शृङ्गीभार्ङ्गीघनग्रन्थिधन्वयासान् पलार्धकान् ॥
सर्पिष पोडशपलं चत्वारिंशत्पलानि च ।
मत्स्याण्डिकाया शुद्धाया पुनश्च तदधिश्रयत्
दर्वीलिपिनि शीते च पृथग्द्विकुडव क्षिपेत् ।
पिप्पलीना तवक्षीर्या माक्षिकस्यान्तरस्य च ॥
लेहोऽय गुल्महृद्रोगदुर्नामश्वासकासजित ।

व्याघ्याः पलशतम् । अपा जलस्य वहं पलसहस्रद्वयमष्टचत्वारिंशदधिकम् । आढकमष्टाविंशत्यधिक पलशतम् । घृत सुतम् । ग्रन्थिः पिप्पलीमूलम् । मत्स्यण्डिका खण्डा दूना शर्करा । शुद्धा निर्मला । अधिश्रयण पाकाय चुल्यामारोहणम् । पिप्पलीना द्विकुडवमष्टौ पलानि । तद्वत्तुगाक्षीर्या माक्षिकस्य द्विकुडव षोडशपलानि । अन्तर शब्देन तद्वत्सरकृत प्रतिषिध्यते ॥

त्रिफलापिप्पलीपाठाशारिबाबृहतीद्वयम् ।
मरिच पद्मकं मुस्तमुशीर चाक्षसम्मितम् ॥
पक्त्वा जलाढके पादशेषे क्षीरपलाष्टकम् ।
दत्वा गुळस्य च पलं पचेदादर्विलेपनात् ॥
लेह कफोल्वण कास सर्वमेव नियच्छति ।
साधित क्षीरमेभिर्वा तिलक्षौद्रयुत पिबेत् ॥

त्रिफलादिके त्रिफलादय कर्षप्रमाणा । सुबोधम ॥

शमन च पिबेद्धूम शोधन बहुले कफे ।

समस्मिन् कफकासे शमन धूम पिबेत । शमन प्रायोगिको मध्य इति पर्याया । यत्र तु कफकासे बहुलो घन कफो भवति तदा शोधन धूम पिबेत् ।

शोधनो विरेचनस्तीक्ष्ण इति पर्यायाः । एतौ धूमविधौ प्रदर्शितौ ॥

मनःशिलालमधुकमांसीमुस्तेऽङ्गुदीत्वचः ।
धूमं कासघ्नविधिना पीत्वा क्षीरं पिबेदनु ॥
निष्ठ्यूतान्ते गुळयुतं कोष्णं धूमो निहन्ति सः
वातश्लेष्मोत्तरान् कासानचिरेण चिरन्तनान्

मनःशिलादीनां धूमं कासघ्नधूमविधानेन पीत्वा क्षीरं पिबेत् । कासघ्नधूमविधानं तु "चूर्णं गुटिका वा निर्धूमदीप्तखिरांगारपूर्णे सुसंस्थिते शरावे प्रक्षिप्यान्येन मूर्ध्नि प्रवृत्तच्छिद्रेण शरावेण पिधाय निधाय च तत्स्रोतांसि नेत्रं मुखेनैव धूमं पिबेत्" उरःप्राप्तं च मुखेनैवोद्वमेत् प्रशान्ते च धूमे पुनः पुनः क्षिपेत् । पिबेद्यादोपशुद्धेर्लाघवाद्वेति । एतच्च धूमविधौ व्याख्यातम् । तत्र च क्षीरं धूमात् निष्ठ्यूतस्य श्लेष्मणोऽन्ते गुळयुतमीषदुष्णं च पिबेत् ॥

प्रपौण्डरीकं मधुकं शार्ङ्गेष्टालमनःशिलाम् ।
मरिचं पिप्पलीं द्राक्षामेलां सुरसमञ्जरीम् ॥
कृत्वा वर्तिं पिबेद्धूमं क्षौमचैलानुवर्तिनीम् ।
घृताक्तामनु च क्षीरं पिबेत् तद्वद् गुळाम्बु वा

प्रपौण्डरीकादिभिः श्लक्ष्णपिष्टैः क्षौमचैलेन सह वर्तिं कृत्वा तां च घृताक्तां कृत्वा तत एव धूमं पिबेत् अनु च क्षीरं तद्वदिति निष्ठ्यूतान्ते गुळयुतं कोष्णं च । अथवा गुडाम्ब्वनुपिबेत् न तु तथाविधं क्षीरम् ॥

नेपालीतालमरिचलाक्षाञ्जनकुटन्नटैः ।
उशीररोहिषफलद्राविळीवंशलेखनैः ॥
पूर्वकल्पेन धूमोऽयं सानुपानो विधीयते ।
कार्पासास्थ्यश्वगन्धा च धूमः कासविनाशनः
कोशातकीफलान्मध्यं पिबेद्वा समनःशिलं ॥

नेपाल्यादिभिः पूर्ववद्धूमः । नेपाळी मनःशिला । कुटन्नटं प्लवं धान्यं वितुन्नं परिपेलवम् । रोहिषं भूतिकम् । फलं मदनफलम् । द्राविळी सूक्ष्मैला । वंशलेखनं वंशशिलातनुशकलं वदन्ति । सुबोधम् । कोशातकफलमज्जा मनःशिला च धूमम् ॥

तमके कफकासे तु स्याच्चेत् पित्तानुबन्धजः
पित्तकासक्रिया तत्र यथावस्थं प्रयोजयेत् ॥
कफानुबन्धे पवने कुर्यात् कफहरां क्रियाम् ।
पित्तानुबन्धयोर्वातकफयोः पित्तनाशिनीम् ॥
वातश्लेष्मात्मके शुष्के स्निग्धमार्द्रे विरूक्षणम्
कासे कर्म सपित्ते तु कफजे तिक्तसंयुतम् ॥

इति कासचिकित्सितं नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥

यत्र तु कफकासे पित्तानुबन्धात् तमकाख्यः श्वासः स्यात् तत्र कफकासे पित्तकासक्रिया यथावस्थं कुर्यात् । वातकासे तु कफानुबन्धे कफकासहरां क्रियां कुर्यात् । वातकफयोर्मिश्रितयोरपि पित्तानुबन्धे पित्तकासक्रियां कुर्यात् । सुबोधम् । तिक्तसंयुतशब्देन कर्म सम्बध्यते ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायां चतुर्थोऽध्यायः ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

क्षतक्षयकासयोरैकार्थ्यात् कासानन्तरं क्षतक्षीणचिकित्साध्यायारम्भः ॥

अथातः क्षतक्षयचिकित्सितं व्याख्यास्यामः । इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

उरस्यन्तः क्षते सद्यो लाक्षां क्षौद्रयुतां पिबेत्
क्षीरेण शाल्योदनं जीर्णे ज्यात्क्षीरेण सशर्करान् ॥
पार्श्वबस्तिसरुक्चाल्पपित्ताग्निस्तां सुरायुताम्
भिन्नविट्कस्तु समुस्तातिविषापाठां सवत्सकाम् ॥

अन्तःक्षतशब्देन निदानोक्तं स्मारयति । तस्मिन् लाक्षाक्षौद्रक्षीरे जीर्णे सशर्करान् शाल्योदनान् क्षीरेण खादेत् । तामिति लाक्षाम् । समुस्तादिका लाक्षामेव सवत्सकाम् ।

लाक्षां सर्पिर्मधूच्छिष्टं जीवनीयगणं सिताम्
त्वक्क्षीरीं समितां क्षीरे पक्त्वा दीप्तानलः पिबेत् ॥

लाक्षादीनि समानि जीवनीयगणस्य संयुक्तस्यान्यतमसमत्वम् । मधूच्छिष्टं सिक्थकम् । समितं गोधूमचूर्णं स्यात् । तत् सर्वं बहुना क्षीरेण पानयोग्यं पक्त्वा दीप्ताग्निः उरःक्षती पिबेत् ॥

इक्षुवालिकाबिसग्रन्थिपद्मकेसरचन्दनैः ।
शृतं पयो मधुयुतं सन्धानार्थं पिबेत् क्षती ॥

इक्षुवालिकादिभिः शृतं क्षीरं मधुयुतं पिबेत् ॥

यवानां चूर्णमामानां क्षीरसिद्धं घृतान्वितम् ।
ज्वरदाहे सितां क्षौद्रसक्तून् वा पयसा पिबेत् ॥

यवचूर्णं क्षीरेण सह साध्यते यथा पेयाप्रायो भवति । आमानामिति अभिनवानां यवानाम् । सक्तून् ज्वरदाहे क्षते । अथवा सितादीन् पयसा पिबेत् ॥

कासवांस्तु पिबेत्सर्पिर्मधुरौषधसाधितम् ।
गुडोदकं वा क्वथितं सक्षौद्रमरिचं हिमम् ।
चूर्णमामलकानां वा क्षीरे पक्वं घृतान्वितम् ॥
रसायनविधानेन पिप्पलीर्वा प्रयोजयेत् ।

कासवानिति प्रकरणात् क्षतकासवान् । मधुरौषधानि रसभेदीयोक्तो मधुरस्कन्धः । गुडोदकम् । आमलकचूर्णस्यैव प्रयोगः । पिप्पलीनां रसायनविधिस्तत्रैव वक्ष्यते ॥

कासी पर्वास्थिशूली च लिह्यात्सघृतमाक्षिकाः
मधूकमधुकद्राक्षास्त्वक्क्षीरीपिप्पलीबलाः ॥
त्रिजातमर्धकर्षांशं पिप्पल्यर्धपलं सिता ।
द्राक्षा मधूकं खर्जूरं पलांशं श्लक्ष्णचूर्णितम् ॥
मधुना गुलिका घ्नन्ति ता वृष्याः पित्तशोणितम्
कासश्वासारुचिच्छर्दिमूर्छाहिध्मामदभ्रमान् ॥
क्षतक्षयस्वरभ्रंशप्लीहशोषाढ्यमारुतान् ।
रक्तनिष्ठीवहृत्पार्श्वरुक्पिपासाज्वरानपि ।

पर्वास्थिशूलसंयुतः कासी मधूकादिकं सघृतमाक्षिकं लिह्यात् । त्रिजातकाद्या

गुळिका सुबोधिनी । इयञ्चैलाद्येति प्रसिद्धा । आढ्यमारुतो वातव्याधावुक्त ॥

रक्तेऽतिवृद्धे च्छागं वा जाङ्गलं वा पिबेदसृक् ।
वर्षाभूशर्करारक्तशालितण्डुलजं रजः ॥
रक्तष्ठीवी पिबेत् सिद्धं द्राक्षारसपयोघृतैः ।
मधूकमधुकक्षीरसिद्धं वा तण्डुलीयकम् ॥

रक्तेऽतिवृद्धे बहिः प्रवर्तमाने । जाङ्गलजीवप्रभावत्वाज्जाङ्गलम् । वर्षाभ्वादीनां चूर्णं द्राक्षारसादिभिः सिद्धं रक्तष्ठीवी पिबेत् । सिद्धमग्निसंयोगेन । सुबोधम् ॥

यथास्वं मार्गविसृते रक्ते कुर्याच्च भेषजम् ।

अभिघातैर् क्षते कदाचिदतिप्रवृद्धं रक्तमधो नासिकया वापि प्रवर्तते । तत्र रक्ते यथास्वं रक्तपित्तवदपि भेषजं कुर्यात् ॥

पिप्पलीमधुकं पिष्टं कार्षिकं ससितोपलम् ॥
प्रास्थिकं गव्यमाजं च क्षीरमिक्षुरसं तथा ।
यवगोधूममृद्वीकाचूर्णमामलकाद्रसम् ॥
तैलं च प्रसृतांशानि तत् सर्वं मृदुनाग्निना ।
पचेल्लेहो घृतक्षौद्रयुतः स क्षतकासनुत् ॥
श्वासहृद्रोगकासघ्नो हितो वृद्धाल्परेतसाम् ।

पिप्पल्यादिसितोपलान्तं कार्षिकम् । यवादिचूर्णं प्रत्येकं प्रसृतांशं द्विपलमित्यर्थः । आमलकफलरसस्य प्रसृतौ द्वे पले यद्यपि शुष्कमेयेष्विदं मानं द्विगुणं तत् द्रवार्द्रयोरित्युक्तं सामान्येनैव । तथाचाचार्येणैव युक्त्या सम्पन्ने हृदये कथितम् । कुडवादि तथा द्रवमिति । अत्र तेन प्रसृतो न सगृहीतः । तैलेऽप्येवमेव विज्ञेयम् । घृतं क्षौद्रं च संस्कारापादनयोग्यं दोषाद्यपेक्षमात्रं वा ॥

मूढवातस्त्वजामेदः सुराभृष्टं ससैन्धवम् ।
क्षामः क्षीणः क्षतोरस्कोमन्दनिद्रोऽग्निदीप्तिमान् ॥
शृतक्षीरसरेणाद्यात् सघृतक्षौद्रशर्करम् ।

यस्य तु क्षतकासिनो मूढो नानुलोममार्गप्रवृत्तः प्रबलो वातः सोऽजस्य मेदोऽद्यात् । किंभूतं सुराभृष्टं ससैन्धवं च । सुरा भृष्टा येनेति वक्तव्ये बहुत्वान्मेदसः प्राधान्यज्ञापनार्थं विपरीतप्रयोगः यस्तु क्षामत्वादियुक्तः स तदेवाजामेदः शृतक्षीरजातेन सरेण सहघृतक्षौद्रशर्करमद्यात् ॥

शर्करायवगोधूमं जीवकर्षभकौ मधु ॥
शृतक्षीरानुपानं वा लिह्यात् क्षीणः क्षती कृशः ।
क्रव्यात्पिशितनिर्यूहं घृतभृष्टं पिबेच्च सः ॥
पिप्पलीक्षौद्रसंयुक्तं मांसशोणितवर्धनम् ।

यः पुनः क्षीणत्वादियुक्तः कासी सः शर्करादिकं शृतक्षीरानुपानमद्यात् । स च क्षीणत्वादियुक्तः क्रव्यादां पिशिताशिनां मांसस्य निर्यूहं रसं घृतभृष्टं पिप्पलीक्षौद्राभ्यां युक्तं मांसशोणितवर्धनार्थं पिबेत् ।

न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थप्लक्षसालप्रियङ्गुभिः ।

तालमस्तकजम्बूत्थकृमिपालैश्च सपद्मकैः ।।
साश्वकर्णैः शृतात् क्षीराद्धाज्जातेन सर्पिषा।
शाल्योदनं क्षतोरस्कः क्षीणशुक्रबलेन्द्रियः ॥

न्यग्रोधादिभिः शृतात् क्षीराज्जातेन सर्पिषा सह शालीनामोदनं क्षतोरस्कस्त्वादियुक्तोऽश्नात् । तालमस्तकं तालप्रान्तम् । शेषाणि सर्वाणि प्रसिद्धानि ॥

वातपित्तार्दितेऽभ्यङ्गो गात्रभेदे घृतैर्मतः ।
तैलैश्चानिलरोगघ्नैः —

वातपित्ताभ्यामर्दिते पुरुषे यो गात्रभेदस्तस्मिन् घृतैस्तैलैश्च वातव्याधिहरद्रव्यसिद्धैरभ्यङ्गो मतः ॥

—पीडिते मातरिश्वना ॥
हृत्पार्श्वार्तिषु पानं स्यात् जीवनीयस्य सर्पिषः
कुर्याद्वा वातरोगघ्नं पित्तरक्ताविरोधि यत् ॥

मातरिश्वना वातेन पीडिते पुरुषे या हृदार्तिस्तासु जीवनीयद्रव्यसिद्धस्य सर्पिषः पानं स्यात् । अथवा यत् पित्तरक्ताविरोधि वातव्याधिहरं कर्म तत् कुर्यात् ॥

यष्ट्याह्वनागबलयोः क्वाथे क्षीरसमं घृतम् ।
पयस्यापिप्पलीवांशीकल्कसिद्धं क्षते हितम् ॥

घृतान्मधुयष्टीनागबलयोः क्वाथश्चतुर्गुणः । पयस्यादीनां कल्कः स्नेहाच्चतुर्थांशः । पयस्या क्षीरिणी । वांशी तुकाक्षीरी । एतद् घृतं क्षतकासे हितम् ॥

शृतं चाष्टगुणे क्षीरे कोललाक्षारसान्वितम् ।
कल्कैः कट्वङ्गदार्वीत्वग्वत्सकत्वक्फलैर्घृतम् ॥

क्षीरं घृतादष्टगुणम् । बदराणां लाक्षायाश्च रसो निर्यूहः पृथक् घृतसमः । कट्वङ्गादीनां चतुर्णां कल्कः स्नेहाच्चतुर्थांशेन । एतदपि घृतमुरःक्षते कासे च हितम् ॥

जीवनीयो गणः शुण्ठी वरी वीरा पुनर्नवा ।
बलाभार्गीस्वगुप्तर्धिशटीतामलकीकणाः ॥
शृङ्गाटकं पयस्या च पञ्चमूलं च यल्लघु ।
द्राक्षाक्षोडादि च फलं मधुरस्निग्धबृंहणम् ॥
तैः पचेत् सर्पिषः प्रस्थं कर्षांशैः श्लक्ष्णकल्कितैः
क्षीरधात्रीविदारीक्षुच्छागमांसरसान्वितम् ॥
प्रस्थार्धं मधुनः शीते शर्करार्धतुलारजः ।
पलार्धिकं च मरिचत्वगेलापत्रकेसरम् ॥
विनीय चूर्णितं तस्माल्लिह्यान्मात्रां यथानलम्
अमृतप्राशमित्येतन्नराणाममृतं घृतम् ॥
सुधामृतरसं प्राश्य क्षीरमांसरसाशिना ।
नष्टशुक्रक्षतक्षीणदुर्बलव्याधिकर्शितान् ॥
स्त्रीप्रसक्तान् कृशान् वर्णस्वरहीनांश्च बृंहयेत्
कासहिध्माज्वरश्वासदाहतृष्णास्रपित्तनुत् ॥
पुत्रदं छर्दिमूर्छाहृद्योनिमूत्रामयापहम् ।

एवं जीवनीयादिभिः कर्षांशैः घृतप्रस्थं पचेत् । जीवनीयगणादिपञ्चमूलान्तस्य द्रव्याणि पृथक्कर्षांशानि । द्राक्षादीनां लाभतः कर्षांशानां प्रयोगः । क्षीरधात्रीरसादीनां पृथक् पृथग्घृतसमत्वं विज्ञेयम् । तस्मिन्

घृते शीते मधुनः प्रस्थार्धं षोडशपलानि । शर्कराचूर्णस्य च पञ्चाशत् पलानि । मरिचादिकं द्विकार्षिकं चूर्णितं विनीय प्रक्षिप्य यथानलमित्यग्निबलापेक्षिणी प्रयोगे मात्रा । एतच्च घृतं नाम्ना अमृतप्राशमिति । सुधामृतरसमिति चेष्यते । एतद्धि नराणाममृतम् । एतच्च नरेण प्राश्य च क्षीरेण मांसरसेन वान्नं समश्नाति । एतद्धि नष्टशुक्रादीनां बृंहणं कासश्वासादिगुणयुक्तं च ॥

श्वदंष्ट्रोशीरमञ्जिष्ठाबलाकाश्मर्यकर्तृणम् ॥
दर्भमूलं पृथक्पर्णी पलाशर्षभकौ स्थिराम् ।
पालिकानि पचेत्तेषां रसे क्षीरचतुर्गुणे ॥
कल्कैः स्वगुप्ताजीवन्तीमेदर्षभकजीवकैः ।
शतावर्यृद्धिमृद्वीकाशर्कराश्रावणीबिसैः ॥
प्रस्थः सिद्धो घृताद्वातपित्तहृद्रोगशूलनुत् ।
मूत्रकृच्छ्रप्रमेहार्शःकासशोषक्षयापहः ॥
धनुःस्त्रीमद्यभाराध्वखिन्नानां बलमांसदः ।

श्वदंष्ट्रादीनां काथस्य चतुश्चत्वारिंशत् पलानि । क्षीरं काथाच्चतुर्गुणम् । स्वगुप्तादीनां कल्कः स्नेहाच्चतुर्थांशः । श्वदंष्ट्रा गोक्षुरकः । कर्तृणं भूतिकम् । पृथक्पर्णी पृश्निपर्णी । स्थिरा सालपर्णी ॥

मधुकाष्टपलद्राक्षाप्रस्थकाथे पचेद् घृतम् ॥
पिप्पल्यष्टपले कल्के प्रस्थं सिद्धे च शीतले ।
पृथगष्टपलं क्षौद्रशर्कराभ्यां च मिश्रयेत् ॥
समसक्तु क्षतक्षीणरक्तगुल्मेषु तद्धितम् ।

मधुयष्ट्या अष्टौ पलानि । शुष्काया द्राक्षाया प्रस्थः षोडशपलानि । काथकल्पनया काथयेत् । तस्मिन् काथे षण्णवतिपलमाने घृतात् प्रस्थं पचेत् । तस्मिन् घृतप्रस्थे शीते च क्षौद्रस्याष्टपलैः शर्करायाश्चाष्टपलं विमिश्रयेत् । अस्य च घृतस्य सक्तुभिः समैरुपयोगः ॥

धात्रीफलविदारीक्षुजीवनीयरसात् घृतात् ॥
गव्याजयोश्च पयसोः प्रस्थं प्रस्थं विपाचयेत् ।
सिद्धशीते सिताक्षौद्रद्विप्रस्थं विनयेत्ततः ॥
यक्ष्मापस्मारपित्तासृक्कासमेहक्षयापहम् ।
वयस्थापनमायुष्यं मांसशुक्रबलप्रदम् ॥

धात्रीफलरसादीनां समानां पृथक्प्रस्थमानत्वम् । तस्मिन् प्रस्थसप्तके सिद्धेन घृतपाकेन पूतेन वस्त्रस्रुतेन शर्करायाः प्रस्थः षोडशपलानि । क्षौद्रस्य च प्रस्थः द्वात्रिंशत् पलानि । विनयेत् प्रक्षिपेत् । इमादि इत्येतत् घृतमिति विज्ञेयम् । वयस्थापनत्वादियुक्तं च । वयस्थापनं जरानाशनात् ॥

घृतं तु पित्तेऽभ्यधिके लिह्याद्वातेऽधिके पिबेत् ।
लीढं निर्वापयेत् पित्तमल्पत्वाद्धन्ति नानलम् ॥
आक्रामत्यनिलं पीतमूष्माणं निरुणद्धि च ।

पित्तेऽधिके सर्वं घृतमेव लिह्यात् । यतस्तल्लीढं स्थैर्याच्छैत्याच्च पित्तं निर्वापयेत् शमयेदल्पत्वाच्चाग्नेर्नाशं न करोति । वाते त्वधिके घृतं विलीनं पिबेत् । यतः पीतं

व्यासेरनिलमाक्रामति । तत्सयोगेन प्रसर त-मूष्माण निरुणद्धि ॥

क्षामक्षीणकृशाङ्गानामेतान्येव घृतानि तु ।
त्वक्क्षीरीपिप्पलीलाजचूर्णं स्त्यानानि योजयेत्

एतान्येव चानन्तरोक्तानि घृतानि क्षामाद्यङ्गाना त्वक्क्षीर्यादिचूर्णै सह स्त्यानान्यविलीनानि योजयेत् ॥

सर्पिर्गुडान् समभ्यशान् कृत्वा दद्यात् पयोनु च
रेतोवीर्यं बल पुष्टिं तैराशुतरमाप्नुयात् ॥

चूर्णसयुतैस्त्यानैश्च घृतैर्माक्षिकभागमिश्रैः सर्पिर्गुडान् घृतपिण्डकान् कृत्वा तानेव योजयेत् । अनु च पयो दद्यात् पानाय तै सर्पिर्गुडै' पुरुषो रेतोवीर्यादिकमाशुतरमाप्नुयात् ॥

बलाविदारीह्रस्व च पञ्चमूल पुनर्नवम् ।
पञ्चाना क्षीरिवृक्षाणा शुङ्गामुष्टयशकास्तथा ॥
एषा कषाये द्विक्षीरे विदार्या जरसाशके ।
जीवनीयै पचेत् पिष्टैरक्षमात्रैर्घृताढकम् ॥
सितापलानि पूते च शीते द्वात्रिंशदावपेत् ।
गोधूमपिप्पलीवांशी चूर्णं शृङ्गाटकस्य च ॥
समाक्षिक कौडविक तत्सर्वं खजमूर्च्छितम् ।
स्त्यान सर्पिर्गुडान् कृत्वा भूर्जपत्रेण वेष्टयेत् ॥
तान्जग्ध्वा पालिकान् क्षीर मद्यत्वनुपिबेत् कफे
शोषे कासे क्षते क्षीणे श्रमस्त्रीभारकर्शिते ॥
रक्तनिष्ठीवने तापे पीनसे चोरसि स्थिते ।
शस्ता पार्श्वशिर शूले भेदे च स्वरवर्णयोः ॥

बलाविदार्यादीनि पृथक् ह्रस्वपञ्चमूल पुनर्नवश्च पञ्चाना क्षीरिवृक्षाणा शुङ्गानीत्येतत् पालिकम् । पानीयपलशतद्वय माष्टपलम् । क्वथितशिष्टो द्विपञ्चाशत् पलानि । तत कषायाद्द्विगुण क्षीरम् । केवलाया विदार्या. क्वाथ आजमासरसश्च बलादिक्वाथसमौ । जीवनीयानि कार्षिकाणि । गोधूमचूर्णादिक कुडवमानम् । कुडवश्चत्वारि पलानि । माक्षिकस्य कुडवोऽष्टौ पलानि । खजो मन्थनोपकरणम् । तान् सर्पिर्गुडान् प्रतिदिन पालिकाञ्जग्ध्वा सर्वं कथित क्षीरमनुपिबेत् । कफेऽधिके मद्य नानाविध कफहरमनुपिबेत् । तापपीनसयोरुरोगूढयोस्त स्थितत्वम् । पीनसो नासास्रावः ॥

सशर्करामृते क्षीरघृततैलाढकत्रये ।
चूर्णीकृता' क्षिपेत् पक्वसान्द्रे दशपला पृथक्
द्राक्षात्मगुप्तावर्षाभूसमगाभीरुपिप्पली' ।
तद्वद्विदार्यामलके प्रस्थार्धं विश्वभेषजम् ॥
यष्ट्याह्वसौवर्चलयोर्द्विपल मरिचस्य च ।
क्षाम.क्षीण.क्षत शुष्यस्तान्खादेत्पालिकैर्गुडै.
तथा सद्यो रसादीना वृध्या पुष्टिं समश्नुते ।

क्षीरघृततैलानामाढकत्रयमेकीकृत्य सोकया शर्करया सयोज्य पचेदासान्द्रीभावात् । तस्मिश्च शर्करापाकेन पक्वे सान्द्रे द्राक्षाद्यामलकान्तानि पृथग्दशपलानि क्षिपेत् ।

शुण्ठ्या अष्टौ पलानि । यष्ट्याह्वसौवर्चलयोर्द्विपलमेकस्य पलम् । मरिचस्य तु द्विपलम् । रसादीनां धातूनां वृष्या सर्वन्तः ॥

गोक्षीराघाढकं सर्पिः मस्थमिक्षुरसाढकम् ॥
रसाद्विदार्याः कुडवं रसात् प्रस्थं च तैत्तिरात्
दद्यात् सिध्यति तस्मिंस्तु पिष्टानिक्षुरसैरिमान्
मधूकपुष्पं कुडवं कुडवं च मियालतः ।
पलद्वयं तवाक्षीर्याः खर्जूराणि च विंशतिं ॥
पृथग्विभीतकान्मज्ञः पिप्पल्याश्च चतुर्थिकाम् ।
त्रिंशत्पलानि खण्डाच मधुकात्पाणिमानिकाम्
तथार्धपलिकान्यत्र जीवनीयानि दापयेत् ॥
सिद्धे द्विकुडवं क्षौद्राच्छीते दत्वा च मोदकान्
कारयेन्मरिचाजाजीपलचूर्णावचूर्णितान् ॥
वातासृक्पित्तरोगेषु क्षतकासक्षयेषु च ।
क्षीणौजःस्वरशुक्रेषु योनिदोषेषु सत्त्वे ॥
मृतप्रजासु वन्ध्यासु हितं गर्भस्य च स्रुतौ ।

गोक्षीराघाढकमित्यादि सुबोधम् । कुडवादौ शुष्कमेयेष्विदं मानं द्विगुणं तद्द्रवार्द्रयोरिति सर्वत्र स्मर्तव्यम् । मधूकपुष्पादीनामिक्षुरसं पेषणे यावानुपयुज्यते । खर्जूराणि फलसंख्यया । चतुर्थिका पलम् । पाणिमानिका अष्टौ पलानि । मरिचाजाज्योर्मिश्रयोः पलम् ॥

शीतत्वगस्थिकूष्माण्डतुलां स्विन्नां पुनः पचेत्
पट्टयन् सर्पिषः प्रस्थे क्षौद्रवर्णेऽत्र च क्षिपेत्
खण्डाच्छतं कणाशुण्ठ्योर्द्विपलं जीरकादपि ।
त्रिजातधान्यमरिचं पृथगर्धपलांशकम् ॥
अवतारितशीते च दत्वा क्षौद्रं घृतार्धिकम् ।
खजेनामथ्य च स्थाप्य तन्निहन्त्युपयोजितम्
कासहिध्माज्वरश्वासरक्तपित्तक्षतक्षयान् ।
उरःसन्धानजननं मेधास्मृतिबलप्रदम् ॥
अश्विभ्यां निर्मितं हृद्यं कूष्माण्डकरसायनम् ।

पृथग्ग्रहणात्त्रिजातकस्य प्रतिद्रव्यं द्विकार्षिकत्वं घृतार्धिकत्वान्मधुनः षोडश पलानि ॥

पिबेन्नागबलामूलस्यार्धकर्षाभिवर्धितम् ।
पलं क्षीरयुतं मासं क्षीरवृत्तिरनन्नभुक् ॥
एष प्रयोगः पुष्ट्यायुर्बलवर्णकरः परम् ।
मण्डूकपर्ण्याः कल्कोऽयं यष्ट्या विश्वौषधस्य च

अर्धकर्षाभिवर्धितमिति । प्रथमेऽह्न्यर्धकर्षं । द्वितीये कर्षं । तृतीये सार्धकर्षं । चतुर्थे द्वौ कर्षौ । पञ्चमेऽर्धोनत्रितयं । षष्ठे त्रयः । सप्तमेऽर्धोनचत्वारः । अष्टमे तु पलम् । शेषाणि द्वाविंशतिदिनानि पलम् । नागबलामूलवन्मण्डूकपर्ण्या अपि वृद्धिः । क्षीरमानं वृद्धिविषयकल्पम् । तद्वन्मधुयष्ट्याः । तद्वच्छृङ्गिवेरस्य । मण्डूकपर्णी ब्रह्मसुवर्चला ॥

पादशेषे जलद्रोणे पचेन्नागबलातुलाम् ।
तेन क्वाथेन तुल्यांशं घृतं क्षीरं च साधयेत् ॥
पलार्धिकैश्चातिबलाबलायष्टीपुनर्नवैः ।
प्रपौण्डरीककाश्मर्यप्रियालकपिकच्छुभिः

अश्वगन्धासिताभीरुमेदायुग्मत्रिकण्टकैः ।
काकोलीक्षीरकाकोलीक्षीरशुक्लाद्विजीरकैः ॥
मृणालबिसखर्जूरशृङ्गाटककशेरुकैः ।
एतन्नागबलासर्पिः पित्तरक्तं क्षतक्षयम् ॥
जयेत्तृड्भ्रमदाहांश्च बलपुष्टिकरं परम् ।
वर्ण्यमायुष्यमोजस्यं वलीपलितनाशनम् ॥
उपयुज्य तु षण्मासाद् वृद्धोऽपि तरुणायते ।

पादशेषमित्यादिना नागबलासर्पिः । सुबोधम् । क्षीरशुक्ला क्षीरविदारीत्युच्यते ॥ अन्याक्षीरविदारीत्यादिगुणमेक्षुवरयपि । क्षीरवल्ली क्षीरक दा क्षीरशुक्ला पयस्विनी ॥ इति पठन्ति ॥

शर्करा पिप्पलीचूर्णं सर्पिषा माक्षिकेण च ॥
संयुतं वा शृतं क्षीरं पिबेत् कासज्वरापहम् ।
फलाम्लं सर्पिषा भृष्टं विदारीक्षुरसे कृतम् ॥
क्षीणे क्षीणे पिबेद्यूषं जीवनं बृंहणं परम् ।
सक्तूनां वस्त्रपूतानां मन्थं क्षौद्रघृतान्वितम् ॥
यवान्नसात्म्यो दीप्ताग्निः क्षतक्षीणः पिबेन्नरः

शर्कराभिः संयुक्तं शृतं क्षीरं पञ्चसारमित्यादि । फलाम्लानि यूषविशेषणम् । यूषो मुद्गादीनामन्यतमं विना न भवति । फलैर्दाडिमतिन्तिडीकाभिरम्लम् । क्षतस्य क्षीणस्य यवान्नसात्म्यस्य दीप्ताग्नेश्च सतो मन्थप्रयोगः ॥

जीवनीयोपसिद्धं वा जाङ्गलं घृतभर्जितम् ॥
रसं प्रयोजयेत् क्षीणे व्यञ्जनार्थं सशर्करम् ।
गोमहिष्यश्वनागाजैः क्षीरैर्मांसरसैस्तथा ॥
यवान्नं भोजयेद्यूषैः फलाम्लैर्वा घृताप्लुतैः ।

जीवनीयोपसिद्धमित्यादिना मांसरसानां नानाविधानां क्षीराणां यूषाणां चोपयोगविधानं सुबोधम् ॥

दीप्तेऽग्नौ विधिरेष स्यान्मन्दे दीपनपाचनः ॥
यक्ष्मोक्तः क्षतिनां शस्तो ग्राही शकृति तु द्रवे

एष विधिरनन्तरोक्तो बृंहणः क्षतक्षीणयोर्दीप्तेऽग्नौ सति विधेयः । मन्दे त्वग्नौ दीपनपाचनो विधिर्भवति । यश्च विधी राजयक्ष्मण्युक्तः सोऽपि क्षतिना शस्तः । यदा तु क्षतस्य विनाजीर्णादिकं शकृद्द्रवं भवति तदा ग्राही विधिः शस्तः ॥

दशमूलं स्वयङ्गुप्तां शङ्खपुष्पीं शटीं बलाम् ।
हस्तिपिप्पल्यपामार्गपिप्पलीमूलचित्रकान् ॥
भार्ङ्गीं पुष्करमूलं च द्विपलांशान्यवाढकम् ।
हरीतकीशतं चैकं जलपञ्चाढके पचेत् ॥
यवस्वेदे कषायं तं पूतं तच्चाभयाशतम् ।
पचेद्गुडतुलां दत्त्वा कुडवं च पृथग्घृतात् ॥
तैलात्सपिप्पलीचूर्णात्सिद्धशीते च माक्षिकात् ।
लेहाद्द्वे चाभये नित्यमतः खादेद्रसायनात् ॥
तद्वलीपलितं हन्याद्वर्णायुर्बलवर्धनम् ।
पञ्चकासान् क्षयं श्वासं सहिध्मं विषमज्वरम् ।
मेहगुल्मग्रहण्यर्शोहृद्रोगारुचिपीनसान् ।
अगस्त्यविहितं धन्यमिदं श्रेष्ठं रसायनम् ॥

दशमूलेत्यादिना अगस्त्यलेह सुबोधम् । अत्र जलस्याढकमष्टाविंशत्यधिकं पलशतम् । घृततैलमाक्षिकाणा कुडुबान्यष्टपलानि । पिप्पलीचूर्णस्य कुडुब चतुष्पलम् । हरीतकीफलाना क्काथशल्कादुद्धृताना विगतास्थीना यथोक्तस्नेहभृष्टाना तेनैव सह गुडक्काथप्रक्षेप । वृद्धाना प्रायो लेहेषु च्यवनप्राशवद्व्यवहारः । रसायन लेह एव । तदिति रसायनपरामर्श ॥

दशमूल बलां मूर्वां हरिद्रे पिप्पलीद्वयम् ।
पाठाश्वगन्धापमार्गस्वगुप्तातिविषामृता ॥
बालबिल्व त्रिवृद्दन्तीमूल पत्र च चित्रकात् ।
पयस्यां कुटज हिंस्रां पुष्प सार च बीजकात्
बोलस्थविरभल्लातविकङ्कतशतावरीः ।
पूतीकरञ्जशम्याकचन्द्रलेखासहाचरम् ॥
सौभञ्जनकनिम्बत्वगिक्षुर च पलांशकम् ।
पथ्यासहस्रं सशत यवानां चाढकद्वयम् ॥
पचेदष्टगुणे तोये यवस्वेदेऽवतारयेत् ।
पूते क्षिपेत् सपथ्ये च तत्र जीर्णगुलात्तुलाम्॥
तैलाज्यधात्रीरसत प्रस्थ प्रस्थ तत पुनः ।
अधिश्रयेन्मृदावग्नौ दर्वीलेपेऽवतार्य च ॥
शीते प्रस्थद्वय क्षौद्रात् पिप्पलीकुडुव क्षिपेत् ।
चूर्णीकृतात्त्रिजाताच त्रिपल निखनेत्ततः ॥
धान्ये पुराणकुम्भस्थ मास खादेच पूर्ववत् ।
रसायन वसिष्ठोक्तमेतत् पूर्वगुणाधिकम् ॥
स्वस्थाना निष्परीहार सर्वर्तुषु च शस्यते ।

दशमूलबलादिक वासिष्ठमुनिप्रोक्त रसायन सुबोधम् । दशमूल पृथग्द्रव्य पलाशिकम । दन्त्या मूलम् । चित्रकस्य पत्रम् । पयस्या क्षीरिका । कुटज वत्सकम् । हिंस्रा मासी । बीजकमसनम् । बोलस्थविर बोलवृक्ष । कुलहलमलम्बुसो भूकदवक । शकदेशे मुण्डिकेति प्रसिद्धा । चन्द्रलेखा बाकुची । द्विचत्वारिंशदौषधपलानि । यवानामष्टाविंशत्यधिक पलशतम् । हरीतकीफलाना चैकादशशतानि । सर्वमेकीकृत्य तत्तुलया परिच्छिद्य ततोऽष्टगुणेन तोयेन पचेत् । पूत शल्करहित स्नुतत्वात् । पथ्याः शल्कादुद्धृत्यानस्थिभर्जिताः पूर्ववत् क्काथे प्रक्षेप्या । तत पक्क धान्यराशौ निखनेत् । मास धान्ये स्थिति । पूर्ववत् गुणा आगस्त्योक्ता ॥

पालिक सैन्धव शुण्ठी द्वे च सौवर्चलात् पले
कुडुवांशानि वृक्षाम्ल डाडिम पत्रमार्जकात् ॥
एकैकामरिचाजाज्योर्धान्यकाद्वे चतुर्थिके ।
शर्करायाः पलान्यत्र दश द्वे च प्रदापयेत् ॥
कृत्वा चूर्णमतो मात्रामन्नपानेषु दापयेत् ।
रुच्य तद्दीपन बल्य पार्श्वार्तिश्वासकासनुत् ।

अर्जकस्य कुठेरस्य पत्रम् । एकैकेति चतुर्थिकाया पलपर्यायस्य परामर्श । धान्यकफलात् द्वे पले । अत. चूर्णान्मात्रा स्तोक प्रत्यहमन्नपानेषु दापयेत् । तच्चूर्ण रुच्यादिगुणम् ॥

एकाषोडशिकाधान्या[illegible]जाजिदीप्यकात्

ताभ्यां दाडिमवृक्षाम्ले द्विर्द्विः सौवर्चलात् पले
शुण्ठ्याः कर्षे दधित्थस्य मध्यात् पञ्चपलानि च
तच्चूर्णं षोडशपले शर्करायां विमिश्रयेत् ॥
षाडवोऽयं प्रदेयः स्यादन्नपानेषु पूर्ववत्
विधिश्च यक्ष्मपित्तास्रविहितं शस्यते क्षते ॥

एलामित्यादौ षोडशिका कर्षः । अजाज्याः द्वौ कर्षौ । अजमोदस्य द्वौ कर्षौ । ताभ्यामित्यजाजीदीप्यकाभ्यां दाडिमवृक्षाम्ले द्वि द्विः । तेन मिश्रिताभ्यामजाजीदीप्यकाभ्यां द्विगुणं दाडिमं तद्वत्तिन्तिडीकम् । एवमष्टौ कर्षा दाडिमस्याष्टौ तिन्तिडीकस्य । पलं सौवर्चलस्य । शुण्ठ्याः कर्षः । पञ्च पलानि दधित्थमध्यस्य । दधित्थं कपित्थम् । शर्करायाः षोडशपलानि । राजयक्ष्मचिकित्सितं रक्तपित्तचिकित्सितं च विकल्प्योरःक्षते योज्यम् ॥

निवृत्ते क्षतदोषे तु कफे वृद्धे उरः शिरः ।
दाल्येते कासिनो यस्य स ना धूमानिमान् पिबेत् ॥

एवमनन्तरोक्तेन बृंहणेन क्रमेण क्षतदोषे निवृत्ते बृंहणेनैव कफे वृद्धे उरसि शिरसि च कफानुबन्धेन यस्य कासिनो महती रुग्भवति स ना पुरुष इमान् वक्ष्यमाणान् धूमान् पिबेत् ॥

द्विमेदाद्विबलायष्टिकल्कैः क्षौमे सुभाविते ।
वर्तिं कृत्वा पिबेद्धूमं जीवनीयघृतानुपः ॥
मनःशिलापलाशाजगन्धात्वक्क्षीरिनागरैः ।
तद्वदेवानुपानं तु शर्करेक्षुगुडोदकम् ।
पिष्ट्वा मनःशिलां तुल्यामार्द्रया वटशुङ्गया ॥
ससर्पिष्कं पिबेद्धूमं तित्तिरिप्रतिभोजनः ।

द्विमेदादिकल्कक्षौमकृतया वर्त्या धूमः । तस्यानुपानं जीवनीयाख्यं घृतम् ॥ मनःशिलादिभिः क्षौमवर्तीधूमेऽनुपानं शर्करामक्षुगुडं इक्षुणा गुडेन । पिष्ट्वेत्यादि सुबोधम् एतद्धूमपस्य तित्तिरिरसादिना भोजनम् ॥

क्षयजे बृंहणं पूर्वं कुर्यादग्नेश्च वर्धनम् ।
बहुदोषाय सस्नेहं मृदु दद्याद्विरेचनम् ॥
शम्याकेन त्रिवृतया मृद्वीकारसयुक्तया ।
तिल्वकस्य कषायेण विदारीस्वरसेन च ॥
सर्पिः सिद्धं पिबेद्युक्त्या क्षीणदेहो विशोधनम्

क्षयज इत्यादिना क्षयकासनिश्चयः । सुबोधम् । शम्याकेनेत्यादिना शोधनानि घृतानि । कदाचिच्छम्याकेन कदाचिद्द्राक्षारसयुक्तया त्रिवृतया । कदाचित्तिल्वकस्य कषायेण । कदाचिद्विदारीस्वरसेन । शम्याक आरग्वधः । तिल्वकः लोध्रम् ॥

पित्ते कफे धातुषु च क्षीणेषु क्षयकासवान् ॥
घृतं कर्कटकीक्षीरद्विबलासाधितं पिबेत् ।
विदारीभिः कदम्बैर्वा तालसस्यैश्च साधितम्
घृतं पयश्च—

अथवा पित्तादिषु क्षीणेषु सत्सु कर्कटक्यादिभिः स्नेहपाकपरिभाषया घृतं साधितं पिबेत् । विदारीकन्दैर्वा घृतम् । क-

दन्त्यैर्वा शृतम् । तालबीजैः सिद्धं घृतं वा क्षीरं वा ॥

—मूत्रस्य वैवर्ण्ये कृच्छ्रनिर्गमे ।
शूने सवेदने मेढ्रे पायौ सश्रोणिवङ्क्षणे ॥
घृतमण्डेन लघुनानुवास्यो मिश्रकेण वा ।

क्षयकासे यत्र पुनर्मूत्रवैवर्ण्यादिकं भवति तत्र लघुना घृतमण्डेनानुवास्य । पायौ सश्रोणिवङ्क्षणे शूने सवेदने इत्यनुवर्तते । मिश्रकं घृततैले ॥

जाङ्गलैः प्रतिभुक्तस्य वर्तकाद्या बिलेशयाः ॥
क्रमशः प्रसहास्तद्वत् प्रयोज्याः पिशिताशिनः
औष्ण्यात् प्रमाथिभावाच्च स्रोतोभ्यश्च्यावयन्ति ते ॥
कफं शुद्धैश्च तैः पुष्टिं कुर्यात् सम्यग्वहन्रसः ।

अनुवासनानन्तरं प्रथमं जाङ्गलानां प्रयोगः । ततः क्रमेण वर्तकादीनां बिलेशयानां प्रसहानां च पिशिताशिनाम् । ते हि वर्तकादयः कफमौष्ण्यात् प्रमाथित्वाच्च स्रोतोभ्यश्च्यावयन्ति तैश्च स्रोतोभिः शुद्धैः सम्यग्वहन्रसः पुष्टिं कुर्यात् ॥

चविकात्रिफलाभार्ङ्गीदशमूलैः सचित्रकैः ॥
कुलत्थपिप्पलीमूलपाठाकोलयवैर्जले ।
शृतैर्नागरदुस्पर्शापिप्पलीशटिपौष्करैः ॥
पिष्टैः कर्कटशृङ्ग्या च समैः सर्पिर्विपाचयेत् ।
सिद्धेऽस्मिंश्चूर्णितौ क्षारौ द्वौ पञ्च लवणानि च

दत्वा युक्त्या पिबेन्मात्रां क्षयकासनिपीडितः

चविकादीनां क्वाथः स्नेहाच्चतुर्गुणः । नागरादीनां च स्नेहाच्चतुर्थांशः । सिद्धे घृते क्षारयोर्लवणानां च दोषाद्यपेक्षं युक्त्या मात्रा ॥

कासमर्दाभयामुस्तापाठाकट्फलनागरैः ।
पिप्पल्या कटुरोहिण्या काश्मर्यासुरसेन च ॥
अक्षमात्रैर्घृतप्रस्थं क्षीरद्राक्षारसाढके ।
पचेच्छोषज्वरप्लीहसर्वकासहरं शिवम् ॥

कासमर्दादीनां सुरसान्तानां कार्षिकत्वम् । क्षीरद्राक्षारसयोर्मिश्रितयोराढकः । शिवं मङ्गल्यम् ॥

वृषव्याघ्रीगुडूचीनां पत्रमूलफलाङ्कुरात् ।
रसकल्कैर्घृतं पक्वं हन्ति कासज्वरारुचीः ॥

वृषादीनां प्रत्येकं पत्रादीनां क्वाथे कल्के च । तयोश्च स्नेहपाकपरिभाषा ॥

द्विगुणे दाडिमरसे सिद्धं वा व्योषसंयुतम् ।
पिबेदुपरिभक्तस्य यवक्षारयुतं नरः ॥

दाडिमस्वरसो घृताद्द्विगुणस्तत्र व्योषकल्के यवक्षारेण संयुक्तं घृतं तथोक्तं भक्तस्योपरि भोजनान्ते ॥

पिप्पलीगुडसिद्धं वा छागक्षीरयुतं घृतम् ।
एतान्यग्निविवृद्ध्यर्थं सर्पींषि क्षयकासिनाम् ॥
स्युर्दोषबद्धकण्ठोरःस्रोतसां च

पिप्पलीगुडाभ्यां सिद्धं सच्छागक्षीरेण पीयते । एतानीति चविकाद्यादीनि मलवमृद्यन्ते । सुबोधम् ॥

श्वाविधो सूचयो दग्धा सघृतक्षौद्रशर्करा ।
श्वासकासहरा बर्हिपादौ वा क्षौद्रसर्पिषा ॥
एरण्डपत्रक्षारं वा व्योषतैलगुडान्वितम् ।
लेहयेत् क्षारमेव वा सुरसैरण्डपत्रजम् ॥
लिह्यात्त्र्यूषणचूर्णं वा पुराणगुडसर्पिषा ।
चित्रकत्रिफलाजाजीकर्कटाख्याकटुत्रिकम् ॥
द्राक्षां च क्षौद्रसर्पिर्भ्यां लिह्याद्वयाद्गुडेन वा।

श्वाविधो प्राणिनो सूचयो देहे जायन्ते बर्हिपादौ वा दग्धाविति सबन्धः । सुबोधम् । चित्रकादिचूर्णं क्षौद्रसर्पिर्भ्यां लिह्यात् गुडेन वा सहाद्यात् ॥

पाठामधुकजीवन्तीत्वक्क्षीरीत्रिफलाघनम् ।
शटीद्विबृहतीद्राक्षापिप्पल्येलावितुन्नकम् ॥
शारिवापुष्करजटाकर्कटाख्यारसाञ्जनम् ।
पुनर्नवालोहरजस्त्रायमाणायवानिका ॥
ऋद्धिस्तामलकी भार्ङ्गी विडङ्गं धन्वयासकम् ।
क्षारौ चव्याम्लवेतसव्योषदारु च ॥
सर्वकासान् जयेल्लीढं तच्चूर्णं मधुसर्पिषा ।

पाठामधुकादिश्लोकत्रयेण चूर्णो मधुसर्पिषा लीढः सर्वकासान् जयेत् । त्वक्क्षीरी तुकाक्षीरी । घनं मुस्तम् । वितुन्नकं कुटन्नटम् । (नि) कुटन्नटं प्लवधान्यं वितुन्नं परिपेलवम् ।, पुष्करजटा पुष्करमूलम् । तामलकी ताली । सैव भूधात्री । व्योषं त्रिकटुकम् ॥

पद्मकं त्रिफला व्योषं विडङ्गं देवदारु च ।
बलारास्ना च तच्चूर्णं समस्तसमशर्करम् ॥
खादेन्मधुघृताभ्यां वा लिह्यात् कासहरं परम्
तद्वन्मरिचचूर्णं वा सघृतक्षौद्रशर्करम् ॥
पथ्याशुण्ठीघनगुडैर्गुटिकां धारयेन्मुखे ।
सर्वेषु कासश्वासेषु केवलं वा बिभीतकम् ॥
कल्के तिल्वकपत्राणां घृतभृष्टे सशर्करे ।
पेयोत्कारिकाथवा च्छर्दितृट्कासामातिसारजित्

पद्मकादीनां चूर्णान्येकतः शर्करा चैकतः । अथवा सशर्करमेव मधुघृताभ्यां लिह्यात् । सुबोधम् । घृतेन भृष्टे सशर्करे च तिल्वकपत्रे सभाविते नात्रैव पेया चोत्कारिका वा कार्या । उत्कारिका खिन्नपिण्डी ॥

गौरसर्षपगण्डीरविडङ्गव्योषचित्रकान् ।
साभयान् साधयेत्तोये यवाग्रस्तेन चाम्भसा॥
ससर्पिर्लवणा कासे हिध्माश्वासे सपीनसे ।
पाण्डुामये क्षये शोफे कर्णशूले च शस्यते ॥
कण्टकारीरसे सिद्धो मुद्गयूषः सुसंस्कृतः ।
सगौरामलकः साम्लः सर्वकासभिषग्जितम्
वातघ्नौषधनिष्क्वाथे क्षीरं यूषान् रसानपि ।
वैष्किरान् प्रातुदान् बैलान् दापयेत् क्षयकासिने

गौरसर्षपादिक्वाथे सिद्धा पेया सघृतलवणा कासादिशमनी । सुबोधम् । क्षयकासे क्षीरादीन् विष्किरादींश्च रसान् वातघ्नानामौषधानां निष्क्वाथे सिद्धान् दद्यात् । वातघ्नानि शोधनादिगणसमुद्दिष्टानि भद्रदार्वादीनि ॥

क्षतकासे च ये धूमाः सानुपाना निदर्शिता
क्षयकासेऽपि ते योज्या वक्ष्यते यच्च यक्ष्मणि
बृंहण दीपन चाग्ने, स्रोतसां च विशोधनम् ।
व्यत्यासात् क्षयकासिभ्यो बल्य सर्व प्रशस्यते

क्षतकास इत्यादि सुबोधम् । बृंहणादिक यत्किञ्चिद्राजयक्ष्मणि वक्ष्यते तत्सर्वमत्रापि हितम् । तच्च बृंहणादिव्यत्यासात पर्यायेण सर्व बल्य शस्यते नाबल्यम् । सुबोधम् ।।

सन्निपातोद्भवो घोर क्षयकासो यतस्ततः ।
यथादोषबल तस्य सन्निपातहित हितम् ।।

इति क्षतक्षयकासचिकित्सित नाम
पञ्चमोऽध्याय' ।।

यथादोषबलमिति दोषबलापेक्षया वातप्राधान्येन पित्तप्राधान्येन कफप्राधान्येन वा सन्निपातहित हितमित्यर्थः ।।

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसग्रहव्याख्याया
चिकित्सिते पञ्चमोऽध्याय' ।

षष्ठोऽध्यायः ।

अथ प्राप्तस्य श्वासस्य तदेकयोगक्षेमाया हिध्मायाश्च चिकित्सितप्रदर्शनार्थमध्यायारम्भः।

अथात श्वासहिध्माचिकित्सित व्याख्यास्याम । इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षय ।।

श्वासहिध्मा यतस्तुल्यहेत्वाद्याः साधन ततः
तुल्यमेव तदार्त च पूर्व स्वेदैरुपाचरेत् ।।
स्निग्धैर्लवणतैलाक्त स्रोतस्सु ग्रथित कफ ।
तैर्लीनोऽपि विली॰ोस्य कोष्ठ प्राप्त' सुनिर्हर
भवेत् खेषु मृदुत्व च मारुते चानुलोमता ।
स्विन्न च भोजयेदन्न स्निग्धमानूपजै रसै, ।।
दध्युत्तरेण वा—

निदानस्थानप्रदर्शितप्रकारेण श्वासे हिध्मायां च यतो हेत्वादिक समानमत साधनमपि समानमेव वेदितव्यम् । तदार्तमित्युभयस्य परिग्रहः । स्निग्धैरिति स्निग्धद्रव्यकृतै' स्वेदै । तैरिति स्वेदैर्विलीनः कफ कोष्ठ प्राप्त' सुनिर्हरो भवेत् । स्रोतोमृदुत्वादिक च भवेत् । दध्युत्तरेण वान्न भोजयेदिति सबन्ध ।

- दद्यात्ततोऽस्मै वमन मृदु ।।
विशेषात् कासवमथुहृद्ग्रहस्वरसादिने ।
पिप्पलीसैन्धवक्षौद्रयुक्त वाताविरोधि यत् ।।
निर्हृते सुखमाप्नोति सकफे दुष्टविग्रहे ।
स्रोतःसु च विशुद्धेषु चरत्यविहतोऽनिल ।।
ध्मानोदावर्ततमके मातुलुङ्गाम्लवेतसै
हिङ्गुपीलुबिडैर्युक्तमन्न स्यादनुलोमनम् ।।
ससैन्धव फलाम्ल वा कोष्ण दद्याद्विरेचनम्

अस्मा इति श्वासहिध्मार्ताय कासादियुक्ताय विशेषेण वमन दद्यात् । पिप्पल्यादि वमनविशेषणम् । स इत्यान्तरोक्तो हिध्माश्वासवान् । अविहतोऽनावृतमार्गे । ध्मानमाध्मानम् । ससैन्धवेत्यादि विरेचनविशेषणम् ॥

एते हि कफसंरुद्धगतिप्राणप्रकोपजाः ।
तस्मात्तन्मार्गशुद्ध्यर्थमूर्ध्वाधश्शोधनं हितम् ॥
उदीर्यते भृशतरं मार्गरोधाद्वहज्जलम् ।
यथा तथानिलस्तस्य मार्गमस्माद्विशोधयेत् ॥

एते श्वासहिध्माश्च कफेन संरुद्धा गतिर्यस्य प्राणाख्यस्य वायोस्तत्प्रकोपाज्जायन्त इत्यतो मार्गविशुद्धिसंपादनार्थमूर्ध्वाधःशोधनं वमनं विरेचनं च हितम् । जलरोधदृष्टान्तः सुबोधः ॥

अशान्तौ कृतसंशुद्धेर्धूमैर्लीनं मलं हरेत् ।
हरिद्रापत्रमेरण्डमूलं लाक्षां मनःशिलाम् ॥
सदेवदार्वलं मांसीं पिष्ट्वा वर्तिं प्रकल्पयेत् ।
तां घृताक्तां पिबेद्धूमं यवान् वा घृतसंयुतान् ॥
मधूच्छिष्टं सर्जरसं घृतं वा गुरु वागुरु ।
* चन्दनं वा जशृङ्गं वा वालान्वास्नावचा गवाम् ॥
ऋश्यगोधाकुरङ्गैणचर्मशृङ्गखुराणि वा ।
गुग्गुलुं वा मनोह्वां वा सालनिर्यासमेव वा ॥
सल्लकीं गुग्गुलुं लोहं पद्मकं च घृताप्लुतम् ।

* च न्दनं वा तथाशृङ्गमिति पाठः ॥

कृतसंशुद्धेरपि दोषस्याशान्तौ ऋश्यादीनां यानि चर्मादीनि तानि च घृताप्लुतं धूमम् । ऋश्यो मृगभेदः । सल्लक्यादिकं पिण्डीभूतं घृताप्लुतं धूमं । सल्लकी सुरभिः ॥ (नि) सल्लकी सुरभिर्मोचा महेरुणा च मूर्च्छिका । लोहमगरु ॥

अवश्यं स्वेदनीयानामस्वेद्यानामपि क्षणम् ।
स्वेदयेत् ससिताक्षीरसुखोष्णस्नेहसेचनैः ॥
उत्कारिकोपनाहैश्च स्वेदाध्यायोक्तभेषजैः ।
उरः कण्ठं च मृदुभिः सामे त्वामविधिं चरेत् ॥

श्वासहिध्मापेक्षयावश्यं स्वेदनीयास्तेषामतिस्थूलरूक्षादित्वेनास्वेद्यानामपि उरः कण्ठं च क्षणं मृदुभिः स्वेदैः स्वेदयेत् । केनेत्याह ससितेत्यादि । उत्कारिका पिष्टस्विन्नपिण्डी । उपनाहः पिष्टबन्धः । सामे तु पुरुषे हिध्माश्वासयोरामविधिं लङ्घनपाचनादिकं चरेत् ॥

अतियोगोद्धतं वातं दृष्ट्वा पवननाशनैः ।
स्निग्धैरसाद्यैर्नात्युष्णैरभ्यङ्गैश्च शमं नयेत् ॥

शोधनादीनामपतर्पणानामतियोगेन वातमुद्धतं दृष्ट्वा तं वातनाशनद्रव्यसिद्धैः स्निग्धैश्च मांसरसादिभिः शमयेत् ॥

अनुत्क्लिष्टकफास्विन्नदुर्बलानां हि शोधनात् ।
वायुर्लब्धास्पदो मर्म संशोष्याशु हरेदसून् ॥
कार्पस्यलेहस्नेहाद्यैस्तेषां संशमयेदतः ।

अनन्तरोक्तं च शोधनं कर्मानुत्क्लिष्टकफादी-

ना न योज्य यतस्तेषा शोधनेन वायुर्लब्धास्पदो मर्म हृदयाख्य सशोष्याशु प्राणान हरेत् । अतो हेतोस्तेषामनुत्क्लिष्टकफादीनां कषायादिभिर्हिध्माश्वासान् शमयेन् ॥

क्षीणक्षतातिसारासृक्पित्तदाहानुबन्धजान् ॥
मधुरस्निग्धशीताद्यैर्हिध्माश्वासानुपाचरेत् ।

क्षीणजान् क्षयजान अतीसाराद्यनुबन्धजाश्च हिध्माश्वासान् मधुराद्यैर्बृंहणैरुपक्रमैरुपाचरेत् ॥

कुलत्थदशमूलाना क्वाथे स्युर्जाङ्गला रसा ।
यूषाश्च शिग्रुवार्ताककासघ्नपटपूलकै ॥
पल्लवैर्निम्बकुलकबृहतीमातुलुङ्गजै ।

कुलत्थदशमूलानां पृथग्द्रव्याणां मिश्रीभूताना च दशमूलाना यूषाश्च शिग्र्वादिभिर्मातुलुङ्गपल्लवान्तै स्युरिति सबन्धः ॥

व्याघ्रीदुरालभाशृङ्गीबिल्वमध्यत्रिकण्टकैः ॥
सामृताग्निकुलत्थैश्च यूपः स्यात् कथितैर्जले ।
तद्वद्रास्नाबृहत्यादिबलामुद्गैः सचित्रकै ॥

व्याघ्र्यादिभिर्जले क्वथितैरेको यूपः स्यात् । द्वितीयो यूपो रास्नादिभि । बृहत्यादिशब्देन ह्रस्वपञ्चमूल गृह्यते ॥

पेया च चित्रकाजाजीशृङ्गीसौवर्चलैर्हृता ।
दशमूलेन वा कासश्वासाहिध्मारुजापहा ॥
दशमूलशटीरास्नाभार्ङ्गीबिल्वर्धिपौष्करै ।

कुलीरशृङ्गीचपलातामलक्यमृतौषधै ॥
पिबेत् कषाय जीर्णेऽस्मिन् पेया तैरेवसाधिताम्
शालिषष्टिकगोधूमयवमुद्गकुलत्थभुक् ॥
कासहृद्ग्रहपार्श्वार्तिहिध्माश्वासप्रशान्तये ।
सक्तून्वार्काङ्कुरक्षीरभावितानासमाक्षिकान्
यवाना दशमूलादिनिष्क्वाथलुलितान् पिबेत्

एका पेया चित्रकादिभिः द्वितीया दशमूलेन । दशमूलषड्यादिभिः कषाय । औषध नागरम् । दशमूलषड्यादिभि पेया पीत्वा शाल्यादिभोजन । अर्काङ्कुरक्षीरभाविताना यवाना सवन्धिन सक्तून् दशमूलषडीरास्नादिनिष्क्वाथेनालोळितान् अनु पिबेत् ॥

अन्ने च योजयेत् क्षारहिङ्ग्वाज्यविडदाडिमान्
सपौष्करषडीव्योपमातुलुङ्गाम्लवेतसान् ॥
दशमूलस्य वा क्वाथमथवा देवदारुण ।
पिबेद्वा वारुणीमण्ड हिध्माश्वासी पिपासितः

यवक्षारादीनि च दोषाद्यपेक्षयानेकप्रकारमन्ने योजयेत । पिपासितश्च दशमूलक्वाथादिक पिबेत ॥

पिप्पलीपिप्पलीमूलपथ्याजन्तुघ्नचित्रकैः ।
कल्कितैर्लेपिते रूढे निक्षिपेत् घृतभाजने ॥
तक्र मासस्थित तद्धि दीपन श्वासकासजित् ।
पाठा मधुरसा दारु सरळ च निशि स्थितम्॥
सुरामण्डेऽल्पलवण पिबेत प्रस्रुतसम्मितम् ।

पिप्पल्याद्यैर्लेपोर्धाङ्गुलमात्रक । रूढ कठिनीभूतलेप । मधुरसा मूर्वा ।

मरुत् पीडयन्ति देवदारुमङ्गमेव । द्वे पले प्ररूतः ॥

शिरीषकुन्दकदलीकुसुमं पिप्पलीयुतम् ॥
तण्डुलाम्बुप्लुतं हिध्माश्वासकासहरं परम् ।
आरनालेन पिष्ट्वा वा मातुलुङ्गरसान्वितान् ॥
हिङ्गुसौवर्चलकणाकोलमुद्गान् जलेन वा ।
कोष्णेन भार्ङ्गीं शुण्ठीं च क्षारं वा मरिचान्वितम्
स्वक्वाथपिष्टां लुलितां वाप्पिकां पाययेत वा ।

शिरीषादि सुबोधम् । हिङ्ग्वादिमुद्गान्तान् काञ्चिकेन पिष्ट्वा पिबेत् मातुलुङ्गरसान्वितान् वा पिबेत् । जलेन कोष्णेन भार्ङ्गीशुण्ठ्यौ पिबेत् । मरिचयवक्षारं वा । सुबोधम् ॥

स्वरसः सप्तपर्णस्य पुष्पाणां वा शिरीषतः ॥
हिध्माश्वासे मधुकणायुक्तः पित्तकफानुगे ।
उत्कारिका तुकाकृष्णामधूलीगुळनागरैः ॥
पित्तानुबन्धे योक्तव्या पवने त्वनुबन्धिनि ।
श्वाविच्छशामिषकणाघृतशल्यकशोणितैः ॥

पित्तकफानुगे हिध्माश्वासे सप्तपर्णस्वरसो मधुपिप्पलीयुक्तः । शिरीषपुष्पस्वरसो वा मधुपिप्पलीयुक्तः । पित्तानुबन्धजे हिध्माश्वासे तुकादिभिरुत्कारिका योक्तव्या । तुका तुगाक्षीरी । मधूली मधुयष्टिः । वातानुबन्धजे पुनः श्वाविन्मांसादिभिः शल्यकशोणितान्तैरुत्कारिका ॥

सुवर्चलारसव्योषसर्पिर्भिः सहितं पयः ।
अनुशाल्योदनं पेयं वातपित्तेऽनुबन्धिनि ॥
चतुर्गुणाम्बुसिद्धं वा छागं सगुळनागरम् ।
पिप्पलीमूलमधुरगुडगोश्वशकृद्रसान् ॥
हिध्माभिष्यन्दकासघ्नान् लिह्यान्मधुघृतान्वितान् ।

वातपित्तानुबन्धजे शाल्योदनमनु सुवर्चलारसादियुक्तं क्षीरं पेयम् । चतुर्गुणाम्बुसिद्धं छागं पयो वातपित्त एव । पिप्पलीमूलादिकं समिश्रय मधुघृतान्वितम् । सुबोधम् ॥

गोगजाश्ववराहोष्ट्रखरमेषाजविड्रसान् ।
समस्तैकशो लिह्याद्बहुश्लेष्माथवा पिबेत् ॥
चतुष्पाच्चर्मरोमास्थिखुरशृङ्गोद्भवां मषीम् ।
तथैव वाजिगन्धाया लिह्याच्छ्वासी कफोल्बणः
क्षारं वा त्रिफलापाठाबृहतीफलमूलजम् ।

गवादीनां विड्रसस्य समस्तः पृथक्प्रयोगो बहुश्लेष्मणः । तथैव च चतुष्पाच्चर्माद्युद्भवः क्षारः । अश्वगन्धायाः केवलाया भस्म समधु । बृहतीफलमूलान्तानां क्षारः ॥

मुक्ताप्रवाळवैडूर्यशङ्खसौगन्धिकाञ्जनम् ।
मसारगल्लस्फटिककाचैलालवणद्वयम् ॥
अपामार्गफलं ताम्रमयो रूप्यं शणात् फलम् ।
ज्योतीरसेन तल्लीढादयो नैकं मधुद्रवम् ॥

मुक्तादीनां ज्योतिष्मतीरसेन लेहः । प्रवाळः विद्रुमम् । सौगन्धिकमत्र पद्मम् । मसारगल्लो मणिविशेषः । एतच्च मुक्तादिक

चरक क्षौद्रसर्पिषा पठति । केवलस्यायसश्चूर्ण मधुना ॥

पद्मीपौष्करधात्रीर्वा पौष्कर वा कणान्वितम्॥
गैरिकाञ्जनकृष्णा वा स्वरसं वा कपित्थजम् ।
रसेन वा कपित्थस्य धात्रीसैन्धवपिप्पलीः ॥
घृतक्षौद्रेण वा पथ्या विलङ्गोपणपिप्पली ।
लिह्याद्वा पिप्पलीद्राक्षापथ्याशृङ्गीदुरालभाः
घृतमाक्षिकतैलैर्वा त्र्यूषण क्षारसयुतम् ।
पिप्पलीक्षौद्रयुक्तौ वा रसौ धात्रीकपित्थयो॥

पद्म्यादित्रय मधुना । तद्वत् पिप्पलीपौष्करमूलम् । तद्वत् गैरिकादित्रयम । कपित्थफलजो रसो मधुनैव । धात्र्यादिक कपित्थरसेन । पथ्यादिक घृतक्षौद्रेण । त्र्यूषण मरिचम् । पिप्पल्यादिक घृतक्षौद्रेण क्षारसयुत त्र्यूषण घृतादिभि ॥

सितोपलात्वामलकीद्राक्षागोश्वशकृद्रसम् ।
कोललाजमधुद्राक्षापिप्पलीनागराणि वा ॥
गुडतैलनिशाद्राक्षाकणारास्नोपणानि वा ।
पिबेद्रसाम्बुमद्याद्यैर्लेहौषधरजांसि वा ॥

सितोपलादिरर्धश्लोकेन एको लेह । कोलादिना द्वितीय । यैश्चौषधैरनन्तर लेहा उक्तास्तान्येव द्रव्याणि तैरेव सयोगैश्चूर्णितानि दोषाद्यपेक्षया मासरसादीनामन्यतमेन पिबेत् ॥

जीवन्तीमुस्तसुरसत्वगेलाद्वयपौष्करम् ।
चण्डातामलकीलोहभार्ङ्गीनागरवालकम् ॥
कर्कटाख्यापटीकृष्णानागकेसरचोरकम् ।
उपयुक्त यथाकामं चूर्ण [illegible] ।
पार्श्वरुग्ज्वरकासघ्नं [illegible] ।

जीवन्ती चोरकः शृङ्गी पौष्कर सुरसः पटी॥
पिप्पलीविश्वदारुशुण्ठीद्विवालवेतसम ।
एलातामलकीभार्ङ्गीद्राक्षाम्ल चेति चूर्णितम् ॥
रसेन मातुलुङ्गस्य मद्येन हविषाथवा ।
लीढ मधुक्तमन्ने वा केवल चोपयोजितम् ॥
हिध्माश्वासविबन्धार्शःकासहृत्पार्श्वशूलनुत् ।
पटीतामलकीभार्ङ्गीचण्डावालकपौष्करम् ॥
शर्कराष्टगुण चूर्ण हिध्माश्वासहर परम् ।

जीवन्त्यादिक चूर्ण यथाकाम यथेच्छमाहारपानादिना पानलेहादिना च । द्वितीयस्य जीवन्त्याद्यस्य रसेन मातुलुङ्गस्येत्याद्युपयोगविधानम् । पट्यादि सुबोधम् ॥

तुल्य गुळ नागरं च भक्षयेन्नावयेत वा ॥
लशुनस्य पलाण्डोर्वा मूल गृञ्जनकस्य वा ।
चन्दनाद्वा रस दद्यान्नारीक्षीरेण नावनम् ॥
सशर्करा पिप्पलीं वा मधुक वा मधुद्रवम् ।
स्तन्येन मक्षिकाविष्ठामलक्तकरसेन वा ॥
ससैन्धव घृताच्छ वा सिद्ध स्तन्येन वा घृतम्
कटिकैर्मधुरद्रव्यैस्तत् पिबेन्नावयेत वा ॥
सकृदुष्ण सकृच्छीतं व्यत्यासात् ससित मधु
तद्वत् पयस्तथासिद्धमधोभागौषधैर्घृतम् ॥

तुल्यमित्यादि सुबोधम् । लशुनमूलादीनि नावयति नारीक्षीरेण । चन्दनाद्रस एव । अलक्तकरसेन मक्षिकाविष्ठा नावयेदिति सम्बन्ध । अथवा स्तन्येन । घृताच्छ घृतमण्ड सह घृत मधु

यो हित पाननस्ययो. । व्यत्यासात् पर्यायेण । शीत दत्तोष्ण दीयते पुन शीत पुनरुष्णम् । अधोभागे पधानि विरेचनानि ॥

कणासौवर्चलक्षारवयस्थाहिङ्गुचोरकैः ।
सकायस्थैर्घृतं मस्तु दशमूलरसे पचेत् ॥
तत् पिबेज्जीवनीयैर्वा लिह्यात् समधु साधितम्

मस्तुदशमूलकाथयोर्मिश्रितयोर्घृताच्चतुर्गुणत्वम् । कणादीना परिभाषया कल्क. । वयस्था आमलकम् । कायस्था हरीतकी । जीवनीयैर्वा साधित घृत समधु लिह्यात् ॥

तेजोवत्यभया कुष्ठ पिप्पली कटुरोहिणी ॥
पूतीक पौष्कर मूल पलाशश्चित्रक शटी ।
पटुद्वय तामलकी जीवन्ती बिल्वपेशिका ॥
वचापत्र च तालीस कर्षांशैस्तैर्विपाचयेत् ।
हिङ्गुपादैर्घृतप्रस्थ पीतमाशु निहन्ति तत् ॥
श्वासानिलार्शोग्रहणीहृद्ग्राहपार्श्ववेदना ।

तेजोवत्यादीना पाद. पल कर्षचतुर्भागयुतम् । * जल घृतसम देयम् ॥

* जल घृतसममित्यत्र व्याख्यानमेव प्रमाणम् । च रकपाठस्तु 'हिङ्गुपादैर्घृतप्रस्थं पचेत्तोये चतुर्गुणे' इति ॥

सिद्ध वा पुरमञ्जिष्ठालाक्षासर्जरसैः पिबेत् ।
सपद्मकमनोह्वालैर्घृतमस्य पिचून्मितैः ।

पुरादीना पिचून्मितैरित्यनेन सबन्धः । पिचुरक्ष ॥

वत्सकादिप्रतीवाप सिद्ध वा प्रथमे गणे ॥
सपञ्चलवण सर्पिः श्वासकासानपोहति ।

प्रथमो गणो विदार्यादिस्तत्क्वाथः स्नेहाच्चतुर्गुण वत्सकादिगण कल्क पञ्चलवणानि सिद्धे ॥

हिंस्राविडङ्गपूतीकत्रिकटुत्रिफलाग्निकैः ॥
कोलमात्रैर्घृतप्रस्थ पाचयेत् सलिलाढके ।
क्षीरप्रस्थद्वयोपेत तत् कासश्वासपीनसान् ॥
अर्शांस्यरोचक गुल्म क्षय हिध्मा च नाशयेत्

हिंस्रादीनि कोलमात्राणि । हिंस्रा मासी । पूतीक करञ्जम ॥ कोलमर्धकर्ष. ॥

सैन्धवार्धांशयुक्त वा पुराण पाययेद्घृतम् ।
धान्वन्तर वृषघृत दाधिक त्र्यूषणादि वा ॥
शीताम्बुसेकः सहसा त्रासविक्षेपभीशुचः ।
हर्षेर्ष्योच्छ्वासरोधाश्च हित कीटैश्च दर्शनम् ॥
यत् किञ्चित् कफवातघ्नमुष्ण वातानुलोमनम्
तत् सेव्य प्रायशो यच्च सुतरा मारुतापहम् ॥

केवल पुराण सर्पि सैन्धवस्यार्धभागेन युक्त । धान्वन्तर प्रमेहोक्तम् । वृषघृत रक्तपित्तोक्तम् । दाधिक गुल्मोक्तम् । त्र्यूषणादि च छर्द्युक्तम् । शीताम्बुसेकादिक हितम । कीटैश्च दर्शन भक्षण वातवेगविघाताय । सुरोधम् । प्रायोग्रहणमशेषविषयत्वप्रतिषेधार्थम् ॥

वातकृद्वा कफहर कफकृद्वानिलापहम् ॥

शालिषष्टिकगोधूमयवमुद्ग समास्थितम् ।
लघुमच्युतवीर्यं च सुजर धन्वज यत् ॥
आज क्षीर घृत मांस क्रव्यान्मांस च शोषजित्
काकोलूकवृकद्वीपिगवाश्वनकुलोरगम् ॥
गृध्रभासखरोष्ट्र च हित छद्मोपसाहितम् ।
ज्ञात जुगुप्सित तद्धि छर्दिषे न बलौजसे ॥

शुद्धकोष्ठस्येत्यादि सुबोधम । समास्थित सवत्सरोषितम् । काकादिक छद्मोपसहितम । तथा चरक । काकांस्तित्तिरिशब्देन मत्स्यशब्देन चोरगान् । दद्यान्मत्स्यान्त्रशब्देन पृथग्गण्डूपदानपीति वमादि । ज्ञातमित्यादि छद्मोपसहितत्वे हेतु ॥

मृगाद्याः पित्तकफयो' पवने प्रसहादय. ।
वेशवारीकृता. पथ्या रसादिषु च कल्पिता
भृष्टा सर्षपतैलेन सर्पिषा वा यथायथम् ।
रसिका मृदव स्निग्धा पटुद्रव्याभिसंस्कृता
हितामौद्गकौलत्थास्तद्वद्यूषाश्च साधिता ।
सपिप्पलीक सयव सकुलत्थ सनागरम् ॥
सदाडिम सामलक स्निग्धमाज रस पिबेत् ।
तेन षड्विनिवर्तन्ते विकाराः पीनसादय ॥

मृगाद्या मृगविष्किरप्रतुदबिलेशया. । शेषा प्रसहादय' । वेशवारीकृता इत्यादि सर्वेषा विशेषणम् । रसिकादयः सर्वे आहारप्रकारा । रसिका रसवन्तो भृष्टा भर्जिताः । सपिप्पलीकादि सुबोधम् ॥

कोलदाडिमनिर्यासपिष्टयास्थिविहीनया ।
द्राक्षया स्वच्छधान्याम्लप्लुतालोडितकल्कया
कार्यं सौवर्चलव्योष पत्रैलादीप्यकान्वित ।
समाक्षिक सकर्पूर सलवङ्ग सकेसर ॥*
चन्द्रकान्तो यथार्थाख्यः शोषघ्नो मिश्रचिमद ।
शुक्ता*म्लधात्रीस्वरसैर्द्राक्षया कल्कित पलम्
गुल्पटपलसयुक्त युक्त श्लक्ष्णैश्च कार्षिकै ।
वृक्षाम्लधान्यद्रामिलीराजिकाडाडिमोपणैः ॥
पलेन नागपुष्पस्य किञ्चित् सौवर्चलेन च ।
ससैन्धपत्रत्वक्क्षीय सुरसारसमूर्छित ।
भूरिभूस्तृणकोगाग.कष्ठयोस्च्य समाक्षिकः
पिबेच्च सुतरां मद्य जीर्णं स्रोतोविशोधनम् ॥
पित्तादिषु विशेषेण मध्वरिष्टाच्छवारुणीः ।
सिद्ध वा पञ्चमूलेन तामलक्याथवा जलम् ॥
पर्णिनीभिश्चतसृभिर्धान्यनागरकेण वा ।
कल्पयेदानुकूल्यस्य तेनान्न शुचियन्नवान् ॥

* ङ्गताम्लधात्रीस्वरसैरिति पा ॥

स्वच्छधान्याम्लेनाप्लुत आलोळितश्च कल्को यस्या द्राक्षायास्तया चन्द्रकान्तो नाम । द्राक्षाराग' सुबोध । पञ्चमूलेन तामलक्या वा सिद्ध जल पिबेत् । तेनेति । पञ्चमूलाद्यम्भसा ॥

दशमूलेन पयसा सिद्धं मांसरसेन वा ॥
बलागर्भं घृत योज्य क्रव्यान्मांसरसेन वा ।
सक्षौद्रं पयसा सिद्धं सर्पिर्दशगुणेन वा ॥
जीवन्तीं मधुक द्राक्षां फलानि कुटजस्य च ।
पुष्कराह्व शठीं कृष्णां व्याघ्रीं गोक्षुरक बलाम् ॥
नीलोत्पल तामलकीं त्रायमाणां दुरालभाम् ।

कल्कीकृत्य घृत पक्क रोगराजहरं परम् ॥
दुरालभां गोक्षुरक चतस्र पर्णिनीर्बलाम् ।
भागान पलोन्मितान् कृत्वा पल पर्पटकस्य च
पचेद्दशगुणे तोये दशभागावशेषिते ।
पूते तस्मिन् घृतप्रस्थ क्षीरद्विगुणित पचेत् ॥
गर्भ दत्त्वा पटोलकृष्णाभूनिम्बोत्पलशारिवा' ।
त्रायन्ती पौष्कर मूल सहपत्रफला फलम् ॥
कुटजाच्च जयेत्तद्धि शिर पार्श्वासवेदनाम् ।
तृष्णा छर्दिमतीसार कासदाहभ्रमज्वरान् ॥

दशमूलेन पयसा मांसरसेन च य-
लागर्भ घृतम् । अथवा क्रव्यादाना मांस
रसन । सर्पिषो दशगुणेन च पयसा सि-
द्ध घृत सक्षौद्र योज्यम् जीवन्त्यादे जल
स्नेहसमम् * । दशगुण तोय दुरालभादि-
भ्यः । उत्पलशारिवा कृष्णमूलशारिवा ।
सहपत्रफला तामलकी । कुटजात् फलमि-
न्द्रयव. ॥

* स्नेहाच्चतुर्गुण जलमित्यन्यदत्त ॥

घृत खर्जूरमृद्वीकामधुकै सपरूपकै. ।
सपिप्पलीक वैस्वर्यकासश्वासज्वरापहम् ॥
दशमूलशृताद् क्षीरात् सर्पिर्यदुदियान्नवम् ।
सपिप्पलीक सक्षौद्र तत् पर स्वरबोधनम् ॥
शिर.पार्श्वांसशूलघ्न कासश्वासज्वरापहम् ।
पञ्चभि पञ्चमूलैर्वा शृताद्यदुदियात् घृतम् ॥
पञ्चाना पञ्चमूलानां रसे क्षीरचतुर्गुणे ।
सिद्ध सर्पिर्जयत्येतद्यक्ष्मणः सप्तक बलम् ॥
पञ्चकोलयवक्षारषट्पलेन पचेत् घृतम् ।
प्रस्थोन्मित तुल्यपय. स्रोतसा तद्विशोधनम् ॥
गुल्मज्वरोदरप्लीहग्रहणीपाण्डुपीनसान् ।
कासश्वासाग्निसदनश्वयथूर्ध्वानिलान् जयेत् ॥

खर्जूरादिभिर्जलेन च पक्के घृते पि-
प्पल्याश्चूर्णो योज्यः । नव सर्पिर्नवनीतम् ।
पञ्च पञ्चमूलान्याद्यानि क्षीरकथने । तत
क्षीरादुत्पन्नादेव घृत नवनीत ग्राह्यम् ।
तत् घृत पञ्चपञ्चमूलक्वाथे स्नेहाच्चतुर्गुणे वि-
पाच्यम् । क्वाथात् क्षीर चतुर्गुणम् । स-
प्तक बल कण्ठोध्वसादिसप्तोपद्रवकृतम् । ष-
ट्पलेन प्रत्येक द्रव्यपलिकम् । जलेन वि
ना द्रव्याणा रसो न निर्यातीति स्मर्तव्यम् ।
अन्ये तु प्रतिपदपाठितत्वाद्द्रवस्य क्षीरस्य ज-
ल नैवेच्छन्ति ॥

रास्नाबलागोक्षुरकस्थिरावर्षाभुवारिणि ।
जीवन्तीपिप्पलीगर्भ सक्षीर शोषजिद्घृतम् ॥
अश्वगन्धाशृतात् क्षीरात् घृत च ससितापय

रास्नादीना क्वाथे जीवन्तीपिप्पलीग-
र्भम । गर्भ कल्कः । अश्वगन्धाशृतात् क्षी-
रात् प्रमथ्य गृहीत घृत शर्कराक्षीरसयु-
त शोषजित् ॥

साधारणामिषतुला तोयद्रोणद्वये पचेत् ॥
तेनाष्टभागशेषेण जीवनीयैः पलोन्मितै. ।
साधयेत् सर्पिष प्रस्थ वातपित्तामयापहम् ॥
मांससर्पिरिद पीत युक्त मांसरसेन वा ।
कासश्वासस्वरभ्रंशशोषहृत्पार्श्वशूलजित् ॥

साधारणानि मांसानि बिलेशयप्रसहा—

नाम । तनेति द्रोणद्वयपरामर्शः । मास-रसेन वा भोज्येषु प्रयुक्तम् ॥

यष्टीबलागुडूच्यल्पपञ्चमूलतुला पचेत् ।
शूर्पेऽपामष्टभागस्थे तत्र पात्रं पचेत् घृतात् ॥
धात्रीविदारीक्षुरसत्रिपात्रे पयसोऽर्मणे ।
सुपिष्टैर्जीवनीयैश्च पाराशरमिदं घृतम् ।
ससैन्यं राजयक्ष्माणमुन्मूलयति शीलितम् ।

शूर्पो द्रोणद्वयं चतुर्विंशत्यधिकं सहस्र-पलं जलस्य । पात्रमाढकमष्टाविंशत्यधिकं शतम् । अर्मणः द्रोणः । पञ्चशतानि द्वादशाधिकानि क्षीरस्य । जीवनीयानि स्नेहाच्चतुर्थांशेन ।

मूर्वाहरिद्राखदिरकाथं सर्पिः शकृद्रसम् ।
गोगजाजाविहयजं पयस्तुल्यान् दश द्रवान् ।
स्वादुस्कन्धं त्रिकटुकं कलिङ्गं देवदारु च ॥
पचेत्तथाशु शोषघ्नं तद्द्वाशावरीघृतम् ।

मूर्वया देव्या क्वाथः, हरिद्रायाः, खदिरस्य च घृतं गो शकृद्रसं गजस्य अजस्य अवेर्हयस्य च तथा क्षीरम् । कल्कोघृताच्चतुर्थांशः । वाशावरीभ्यां वाशाशतावरीभ्याम् ॥

द्विपञ्चमूलवरणयवबिल्वपुनर्नवाः ॥
करञ्जबोलस्थविरकुलत्थबदराग्निकाः ।
भल्लातकं च तत्काथे षड्गुणे साधयेत् घृतम्
गर्भं दत्त्वा स्नुहीक्षीरं शुक्राख्याचव्यसैन्धवम्
क्षरीतर्की च तच्छोपशोफमेहोदरापहम् ॥

द्वे पञ्चमूले आद्ये । बोलस्थविरयोऽवृक्षः । कुल्हलोऽलम्बुसोभूकदम्बकः । कुटकदेशे मुण्डिकेति प्रसिद्धः । तत्काथः परिभाषया घृतात् षड्गुणः । शुक्राख्या शुक्राख्या ॥

यवाग्वा वा पिबेन्मात्रां लिह्याद्वामधुनान्विताम्
सिद्धानां सर्पिषामेषां दद्यादन्नेन वा सह ।

एषां सर्पिषां यवाग्वादिना प्रयोगः । सिद्धानां निःसंशयानां व्याध्युपशमे ॥

एलाजमोदात्रिफलासौराष्ट्रीव्योषचित्रकान् ॥
सारानरिष्टगायत्रीसालबीजकसम्भवान् ।
भल्लातकं विडङ्गं च पृथगष्टपलोन्मितम् ॥
सलिले षोडशगुणे षोडशांशस्थितं पचेत् ।
पुनस्तेन घृतमस्थं सिद्धे चास्मिन् पलानि षट्
तवक्षीर्याः क्षिपेत्त्रिंशत् सितायाः द्विगुणं मधु ।
घृतात्त्रिजातात्त्रिपलं ततो लीढं खजाहतम् ॥
पयोनुपानं तत् प्राह्णे रसायनमयन्त्रणम् ।
मेध्यं चक्षुष्यमायुष्यं दीपनं हन्ति चाचिरात्
मेहगुल्मक्षयव्याधिपाण्डुरोगभगन्दरान् ।
ये च सर्पिर्गुडाः प्रोक्ताः क्षतेयोज्याः क्षयेऽपि ते

एलादिको लेहः सुबोधः । घृताद्द्विगुणं मधु । ये क्षते उरःक्षते प्रोक्ताः ते सार्पिर्गुडाः क्षयेऽपि राजयक्ष्माणि च योज्याः ॥

खर्जूरपिप्पलीद्राक्षापथ्याशृङ्गीदुरालभाः ।
त्रिफलापिप्पलीमुस्ताशृङ्गाटगुडशर्कराः ॥
वीरापर्णीपुष्कराख्यासुरसाशर्करागुडाः ।

नागर चित्रको लाजा पिप्पल्यामलक गुड
विल्ङ्गसारश्चविकाम्यूपण च विचूर्णितम् ॥
अर्धश्लोकैः स्मृता लेहाः पञ्चैते मधुसर्पिषा ।
स्वर्या कासक्षयश्वासपार्श्वरुक्कफनाशनाः ॥

सर्जूरत्रिफलावीरानागरविळङ्गादिभि -
पञ्चभिरर्धश्लोकै पञ्च क्षौद्रसर्पिषा लेहा. ॥

त्वगेलापिप्पलीक्षीरीशर्करा द्विगुणाः क्रमात् ।
चूर्णिता भक्षयेल्लिह्यात् पूर्ववद्वा तथागुणा ॥
तिलमाषाश्वगन्धावामाक्षिकाजघृतद्रुताः ।
पूर्वोक्तेष्वेव रोगेषु वातप्रायेषु पूजिता. ॥

त्वचो द्विगुणा' एलास्ताभ्य' पिप्पल्य ताभ्यस्तुकाक्षीरी तस्या शर्करेति क्रमार्थ' । एकद्विचतुरष्टषोडशाशा इत्यर्थः । तिलादिकं सुबोधम् ॥

स्वरसादचिकित्सितम् ।

विशेषाव स्वरसादेऽस्य नस्यधूमादि योजयेत्
तत्रापि वातजे कोष्ण पिबेदौत्तरभक्तिकम् ॥
कासमर्दकवार्ताकीमार्कवस्वरसैर्घृतम् ।
साधित कासजित् स्वर्य सिद्धमार्तगळेन वा
बदरीपत्रकल्कं वा घृतभृष्ट ससैन्धवम् ।
तैल वा मधुकद्राक्षापिप्पलीकृमिनुत्फलै ॥
हसपाद्याश्च मूलेन पक्व नस्तो निषेचयेत् ।
सुखोदकानुपान च ससर्पिष्क गुळौदनम् ॥
अश्नीयात् पायस चैव स्निग्ध स्वेदचयोजयेत्

यत्किञ्चिद्राजयक्ष्मण्युक्त तदेकादशस्वपि रोगेषु चिकित्सित सामान्येनोक्तमेव यत अत उच्यते । विशेषादित्यादि । सुबोधम् । [नि]रुजाकरस्त्वार्तगळो हिन्ताळो भीषणाह्वय । आर्द्राणि बदरीपत्राणि पिष्टानि कल्को भवति । मधुकादिभि पक्व तैल वा नावने शस्तमिति सुखोदकानुपान ससर्पिष्क च ॥

पित्तोद्भवे पिबेत् सर्पिः शृतशीतपयोनुपः ॥
क्षीरिवृक्षाङ्कुरकाथकल्कसिद्ध समाक्षिकम् ।
अश्नीयाच्च ससर्पिष्कं यष्टीमधुकपायसम् ॥
बलाविदारगन्धाभ्या विदार्यामधुकेन च ।
सिद्ध सलवण सर्पिर्नस्य स्वर्यमनुत्तमम् ॥
प्रपौण्डरीक मधुक पिप्पली बृहती बला ।
साधित क्षीरसर्पिश्च तत् स्वर्य नावन परम् ॥
लिह्यान्मधुरकाणा च चूर्ण मधुघृतान्वितम् ।
वरी बलां पयस्या वा काकोलीमधुके तथा ॥
एवमस्यानुपशमे ललाटे व्यधयेत् सिराम् ।

पित्तोद्भव इति स्वरसादे क्षीरिवृक्षाङ्कुरकाथकल्कसिद्ध समाक्षिक च सर्पि शृतशीतपयोनुप पिबेदिति सबन्ध । सुबोधम् क्षीरसार्पिर्जातात् क्षीरात कृतम् । अस्येति स्वरसादस्य ॥

पिबेत् कटूनि मूत्रेण कफजे रूक्षभोजन ॥
कट्फलामलकव्योष लिह्याचैलमधुप्लुतम् ।
व्योषक्षाराग्निचविकाभार्ङ्गीपथ्यामधूनि वा ॥
यवैर्यवागू यमके कणाधात्रीकृता पिबेत् ।
भुक्त्वाद्यात्पिप्पलीं शुण्ठीं

कफजे रसदपाद्ये ह्वनि मदिरादीनि रूक्षभोजी सन् मूत्रेण पिबेत् । ज्योषादीनि वा लिह्यात् समधु घृतैर्वे । भुक्ते ति भोजनान्ते ॥

शर्कराक्षौद्रमिश्राणि शृतानि मधुरैः सह ।
पिबेत् पयांसि यक्ष्मोर्मिरर्दितो विहत स्वर ॥

यक्ष्मोर्मिभिरवसन्नगात्रः स्वरो विहत स शर्करादिमिश्राणि पयांसि ।५।। ॥

अरोचकचिकित्सितम् ।

विचित्रमन्नमरुचौ हितैरहितमिश्रितं हितम् ।
बहिरन्तर्मृजा चित्तनिर्वाणं हृद्यमौषधम् ॥
द्वौ कालौ दन्तपवनं भक्षयेन्मुखधावने ।
कषायैः क्षालयेदास्यं धूमं प्रायोगिकं पिबेत् ॥
तालीसपत्रचरकाः सकर्पूरसितोपलाः ।
शशाङ्ककिरणाख्याश्च भक्ष्या रुचिकरा परम्

विचित्रमित्यादिनारोचकचिकित्सा । अपथ्यमपि नित्यं हितैर्मिश्रितं हितम् । बहिर्मृजा स्नानादिना । अन्तर्मृजा वमनविरेचनेन । चित्तनिर्वाणमानुकूल्येनाभिलाषनिवर्तनम् । द्वौ कालौ प्रातर्भुक्त्वा च । मुखधावना कषाया मुखरोगेषु वक्ष्यन्ते ॥

वातादरोचके तत्र पिबेच्चूर्णं प्रसन्नया ।
हरेणुकृष्णाक्रिमिजिद्द्राक्षासैन्धवनागरात् ॥
एलाभार्ङ्गीयवक्षारहिङ्गुयुक्ताद्घृतेन वा ।
छर्दयेद्वा वचाम्भोभिः पित्ताच्च गुडवारिभिः ॥
लिह्याद्वा शर्करासर्पिर्लवणोत्तममाक्षिकम् ।
कफाद्वमेन्निम्बजलैर्दीप्यकारग्वधोदकम् ॥
पानं समन्त्ररिष्टाश्च तीक्ष्णाः समधुमाधवाः ।
पिबेच्चूर्णं च पूर्वोक्तं हरेण्वाद्युष्णवारिणा ॥
त्रिकटुत्रिफलारजनीरजोगुलं मधुप्लुतम् ।
प्रातराशस्थाने च युञ्जीत मुखधावनम् ॥

हरेण्वादिकाद्द्रव्यात् चूर्णं प्रसन्नया वा घृतेन वा वातजेऽरोचके पिबेत् । पित्तादरोचक इति सम्बन्धः । गुडवारिभिश्छर्दयेदिति सम्बन्धः । लवणोत्तमं सैन्धवम् । कफात् सुबोधम् । समधुतीक्ष्णकारग्वधोदकपानम् । मधु माध्वीकम् । माधवं माक्षिकमद्यम् । पूर्वोक्तं हरेण्वादि । त्रिकट्वादि मुखधावनम् ॥

विडं सौवर्चलं कुष्ठमजाजीमरिचं सिता ।
धान्यैलापद्मकोशीरपिप्पलीचन्दनोत्पलम् ॥
लोध्रं तेजोवतीपथ्यायवक्षारं कटुत्रयम् ।
आर्द्रदाडिमनिर्यासं साजाजीसितशर्करं ॥
सतैलमाक्षिकायुक्ताश्चत्वारः कवलग्रहाः ।
चतुरोऽरोचकान् हन्युरेकदोषसमस्तजान् ॥
कारव्यजाजीमरिचद्राक्षावृक्षाम्लदाडिमम् ।
सौवर्चलगुडक्षौद्रं सर्वारोचकनाशनम् ॥

विडादिभिश्चतुर्भिरर्धश्लोकैश्चत्वारः कवलग्रहाः सर्वे सतैलमाक्षिकाश्चत्वारोऽरोचकान् क्रमेण हन्युः । विडादिकं वाते । धान्यादिकं पित्ते । लोध्रादिकं कफे । दाडिमनिर्यासेन सन्निपाते । कारव्यादिकं सुबोधम् ॥

एलात्वङ्नागकुसुमतीक्ष्णकृष्णामहौषधम् ।
भागवृद्ध क्रमाच्चूर्णं निहन्ति समशर्करम् ॥
प्रसेकारुचिहृत्पार्श्वकासश्वासगलामयान् ।
यवानीतिन्त्रिणीकाम्लवेतसौषधदाडिमम् ॥
कृत्वा कोल च कर्षांश सितायाश्च चतुष्पलम्
धान्यसौवर्चलाजाजीवराङ्ग चार्धकार्षिकम् ॥
पिप्पलीना शत चैक द्वे शते मरिचस्य च ।
चूर्णमेतत् पर रुच्य हृद्य ग्राहि हिनस्ति च ॥
विबन्धकासहृत्पार्श्वप्लीहार्शोग्रहणीगदान् ।

एलादिक क्रमात् भागवृद्धम् । तेन यत्रैलाना कर्षः तत्र त्वचो द्वौ कर्षौ । नागकेसरस्य त्रय । मरिचस्य चत्वार । पिप्पलीना पञ्च । शुण्ठ्या षडिति । सर्वेषा समा शर्करा पञ्च पलानि सकर्षाणि । यवान्यादिके पिप्पलीना मरिचस्य च फलानि सख्यया ॥

तालीसपत्र मरिच नागर पिप्पली शुभा ।
यथोत्तर भागवृद्धास्त्वगेले चार्धभागिके ॥
तद्रुच्य दीपन चूर्णं कणाष्टगुणशर्करम् ।
कासश्वासारुचिच्छर्दिप्लीहहृत्पार्श्वशूलजित् ॥
पाण्डुज्वरातिसारघ्न मूढवातानुलोमनम् ।
तालीसपत्रचविकामरिचानां पल पलम् ॥
कृष्णातन्मूलयोर्द्वे द्वे पले शुण्ठीपलत्रयम् ।
चतुर्जातमुशीर च कर्षांश श्लक्ष्णचूर्णितम् ॥
तत्र त्रिंशत् पल दत्वा क्वथितादमलाद्गुलात्
कुर्वीत मोदकानक्षसमितांस्तेऽपि तद्गुणाः ॥

तालीसादय यथोत्तर भागवृद्धा । यो यस्मादुत्तर स तस्मात् भागेन वृद्ध । तेन तालीस कर्ष द्वौ कर्षौ मरिचस्य । त्रय शुण्ठ्याः । चत्वार पिप्पलीनाम् । त्वगेले प्रत्येक भागार्धमाने । भागश्च नियामकस्तालीसस्य तेन त्वचोऽर्धकर्ष तद्वदेलानाम । कणाभ्योऽष्टगुणा शर्करा द्वात्रिंशत् कर्षा । तालीसमोदकः सुबोध । तदिति तालीसचूर्णस्य परामर्शः ॥

प्रसेकचिकित्सितम् ।

अर्कामृताक्षारजले शर्वरीमुषितैर्यवै ।
प्रसेकेकल्पितान्सक्तून्भक्षयाश्चाद्बलीवमेत्
कटुतिक्तैस्तथा शूल्य भक्षयेज्जाङ्गल पलम् ।
शुष्कांश्च भक्ष्यान् सुलघून्क्षणकादिरसानुप ॥
श्लेष्मणोऽतिप्रसेकेन वायुः श्लेष्माणमस्यति ।
कफप्रसेक त विद्यात् स्निग्धोष्णैरेव निर्जयेत्॥

अर्कादिप्रसेकचिकित्सा । अर्कस्यामृतायाश्च क्षारजल एका निशा यवाना वासो द्वितीयेऽह्नि तै सक्तो भक्ष्या नानाविधा । यस्तु बली स कटुभिस्तिक्तैश्चौषधैर्वमेत् । सुबोधम् । तमिति वातहेतुकम् ॥

पीनसेऽपि क्रममिम वमथौ च प्रयोजयेत् ।
विशेषात्पीनसेऽभ्यङ्गान स्नेहान् स्वेदाश्च शीलयेत् ॥
स्निग्धानुत्कारिकापिण्डै शिर पार्श्वगलादिषु

लवणाम्लकटूष्णांश्च रसान् स्नेहोपसंहितान् ।

इममिति प्रसेकोक्तम् । सुबोधम् । रसान् मांसरसान् लवणादिगुणान् उपसंहिताः सहिताः ॥

शिरोंऽसपार्श्वशूलेषु यथादोषविधिं चरेत् ।
औदकानूपपिशितैरुपनाहाः सुसंस्कृताः ॥
शस्यन्ते सचतुःस्नेहाः शिरःपार्श्वांसशूलिनाम् ।
लेपश्च घृतयष्ट्याह्वमाहाकुष्ठचन्दनैः ॥

शिरःशूलादिषु यः एव दोषोऽधिकः तमेव प्रतिकुर्यात् । औदकानां शूकरमहिषप्राधान्येन । उपनाहः पिण्डबन्धः । नतादिभिश्चन्दनाद्यैर्लेपः ॥

बलारास्नातिलाः सर्पिर्मधुकं नीलमुत्पलम् ।
पलङ्कषादेवदारु चन्दनं मधुकं घृतम् ॥
कृष्णगन्धा बला वीरा विदारी सपुनर्नवा ।
अभीरुयष्टीमधुकपयस्यातृणं घृतम् ॥
इत्यर्धयोगैश्चत्वारः प्रदेहाः परिकीर्तिताः ।
शस्ताः संसृष्टदोषाणां—

बलादिभिरर्धश्लोकैश्चत्वारः प्रदेहाः संसर्गे विकल्प्य यथादोषं योज्याः ॥

—शिरःपार्श्वांसशूलिनाम् ॥
नावनं धूमपानानि स्नेहाश्चौत्तरभक्तिकाः ।
तैलान्यभ्यङ्गयोगीनि बस्तिकर्म तथापरम् ॥
शृङ्गाद्यैर्वा यथादोषं दुष्टमेषां हरेदसृक् ।
प्रदेहः सघृतैश्चेष्टः पद्मकोशीरचन्दनैः ॥

दूर्वामधुकमञ्जिष्ठाकेसरैर्वा घृताप्लुतैः ।
चन्दनाद्येन तैलेन शतधौतेन सर्पिषा ॥
अभ्यङ्गः पयसा सेकः शस्तश्च मधुकाम्बुना ।

तथा शिरःप्रभृतिशूलेषु नावनादिकमिष्यते । अथवा शृङ्गाद्यैः दुष्टमसृग्धरेत् । वातेऽधिके शृङ्गेण । पित्तेऽधिके जलौकाभिः । कफे तुम्ब्येति यथादोषार्थः । पद्मकादिभिः सघृतैर्लेपः । तथा दूर्वादिभिः । शतधौतमनेकशो विलाप्य शीतजले क्षालीकृतम् । क्षीरेण सेचनेन सेको मधुकाम्बुना वा ॥

प्रायेणोपहताग्नित्वात् सपिच्छमतिसार्यते ॥
तस्यातिसारग्रहणीविहितं हितमौषधम् ।
सनागरानिन्द्रयवान् पाययेत्तण्डुलाम्बुना ॥
जीर्णेषु तेषु पेयां च चाङ्गेरीतक्रदाडिमैः ।
पाठानिम्बयवानीनां चूर्णं तक्रेण वा पिबेत् ॥
सुरयावाप्लुतां पाठां सनागरदुरालभाम् ।
जम्ब्वाम्रबिल्वमध्यं वा सकपित्थं सनागरम् ॥
पेयामण्डेन—

सर्वो राजयक्ष्मी सपिच्छं प्रायेणातिसार्यते उपहताग्नित्वाद्धेतोरतिसारविहितं ग्रहणीविहितञ्च तत्र दोषाद्यपेक्षयौषधं हितम् । सुबोधम् । पाठादीनां त्रयाणां सुरया पानम् । जम्ब्वादिमध्यादिकं पेयामण्डेन ॥

—योगैश्च पाठाद्यैः कल्पयेत् त्रिभिः ॥
ससूप्यधान्यान् सस्नेहान् साम्लान् सलवणान् खलान्

वेतसार्जुनजम्बूना मृणालीकृष्णगन्धयो ॥
श्रीपर्ण्या मातुलुङ्गस्य धातक्या डाडिमस्य च
चाङ्गेर्या मदयन्त्याश्च यूथिकायाश्च पल्लवै ॥
कालविद्दुग्धिकायाश्च सुक्तिकायाश्च योजयेत्
खडान्दाधिसरोपेतान्ससर्पिष्कान्सडाडिमान्
रोचनान दीपनान् दद्यादतीसारहरान् परम्

पाठाद्यास्त्रयो यागा ऽनन्तरोक्ताः । पाठाबिल्वादिकः पाठानागरादिको जम्बूमध्यादिकश्च । एषा जलेन सस्नेहान ससूप्यधान्याम् खडान कारयेत । खड फल्यूषः । वेतसेत्यादीना पठ्यन्ताना पल्लवै खडा योजयेत् । सर्वखडेषु च दधिसारिक्तम् ॥

पुरीष यत्नतो रक्षेच्छुष्यतो राजयक्ष्मिण. ॥
सर्वधातुक्षयार्तस्य बल तस्य हि विड्बलम् ।

अस्य च राजयक्ष्मिण, शुष्यतः सत पुरीष यत्नत, क्षयाद्रक्षेत् । यत सर्वस्यापि देहे यत् बल तद्धातुहेतुक भवति । राजयक्ष्मिण पुन. क्षीणसकलधातुत्वात् विड्बलमेव बल तस्य नरस्य विडेव बलमित्यर्थ । अतस्त रक्षेत् ॥

ज्वरादिष्वपि कुर्वीत विकारेषु यथामयम् ॥
बह्वामयसमूहो हि यक्ष्मात सोऽतिदु सह ।

ज्वरादिषु विकारेषु च राजयक्ष्मवत' स्व स्व चिकित्सित कुर्वीत यथामय आमयापेक्षया । यक्ष्मा चातोऽतिदुःसहः यतो नानाहेत्वादिबह्वामयसमूहः ॥

अजा वा पर्युपासीत षण्मासानुटजे वसन् ॥
तत्पयोमूत्रविट्छीतपरिषेकप्रघर्षण ।
ताभि परिवृत स्वप्यात्तच्छकृद्रेणुसङ्करे ॥
एतद्रसायन श्रेष्ठ रोगराजस्य नाशनम् ।
अजाशकृद्रसक्षीरदधिमूत्रै शृत घृतम् ॥
सपञ्चपटु पञ्चाज क्षयी क्षीरानुप पिबेत् ।
मासमेवाश्नतो युक्त्या मार्द्वीकं पिबतोऽनु च
अविधारितवेगस्य यक्ष्मा न लभतेऽन्तरम् ।
सुरा समण्डा मार्द्वीकमरिष्टान् शीधुमाधवान्॥
यथार्हमनुपानार्थं पिबेन्मांसानि भक्षयन् ।
स्रोतोविबन्धमोक्षार्थं बलौज पुष्टये च तत् ॥

उटज वने लतावेश्म । तदित्यजापरामर्श । रेणुश्चूर्णम् । पञ्चाज घृतमप्याजमेव । अजाशकृद्रसादीनि च मिश्रीकृतानि स्नेहसमानि । पञ्चपटु स्तोकमात्र सुबोधम् । तदित्यन्तरोक्त कर्म ॥

स्नेहक्षीराम्बुकोष्ठेषु स्वभ्यक्तमवगाहयेत् ।
उत्तीर्ण मिश्रकस्नेहैः पुनरक्त सुखैः करै' ॥
मृद्नीयात् सुखमासीन सुख चोद्वर्तयेत् परम्

कोष्ठः काष्ठादिमय स्नेहाद्याधारः उत्तीर्णमवगाहात् फललाभे सति । पुनरभ्यक्त सुख चासीन सुखै करै मृद्नीयात् ॥

जीवन्तीं शतवीर्यां च विकसां

अश्वगन्धामपामार्गं तर्कारीं मधुकं बलाम् ॥
विदारीं सर्षपान् कुष्ठं तण्डुलानतसीफलम् ।
माषांस्तिलांश्च किण्वं च सर्वमेकत्र चूर्णयेत् ॥
यवचूर्णं त्रिगुणितं दध्ना युक्तं समाक्षिकम् ।
एतदुद्वर्तनं कार्यं पुष्टिवर्णबलप्रदम् ॥

जीवन्त्यादिकं सर्वमेकीकृत्य चूर्णयेत् ततश्चूर्णात् त्रिगुणो यवचूर्णः । एतद्दधिमाक्षिकाभ्यामुद्वर्तनम् ॥

गौरसर्षपकल्केन स्नानीयौषधिभिश्च सः ।
स्नायादृतुसुखैस्तोयैर्जीवनीयोपसाधितैः ॥

स चोद्वर्तितो गौरसर्षपकल्कादिभिः स्नायात् । स्नानीयानि स्नानोपकार्यौषधानि । ओषधयः सर्वौषधयः । ऋतुसुखानि जलानि शीतोष्णविशेषेण ॥

गन्धमाल्यादिकां भूषामलक्ष्मीनाशनीं भजेत् ।
सुहृदां दर्शनं गीतवादित्रोत्सवसंश्रुती ।
वस्तयः क्षीरसर्पींषि मद्यं मांसं सुशीलता ॥
दैवव्यपाश्रयं तद्वदथर्वोक्तं च पूजितम् ।
इष्ट्या यया च चन्द्रस्य राजयक्ष्मा पुरा जितः
पुरोहितः प्रयुञ्जीत वेदोक्तां तां जितात्मनः

इति राजयक्ष्मचिकित्सितं नाम
सप्तमोऽध्यायः ॥

भूषा अलङ्करणम् । सुबोधम् । दैवव्यपाश्रयं तत्तन्मणिमन्त्रादिकम् । अथर्वोक्तमथर्ववेददृष्टं शान्तिकादि । सुबोधम् । जितात्मनो जितेन्द्रियस्येति ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायां
चिकित्सिते सप्तमोऽध्यायः ॥

अष्टमोऽध्यायः ।

क्रमप्राप्तं च छर्द्यादिकस्य चिकित्साप्रदर्शनायाध्यायारम्भः ॥

अथातः छर्दिहृद्रोगतृष्णाचिकित्सितं व्याख्यास्यामः । इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

आमाशयोत्क्लेशभवा प्रायश्छर्द्यो हितं ततः ।
लङ्घनं प्रागृते वायोः—

सर्वासु छर्दिषु प्रथमं सर्वं लङ्घनमिष्यते । वायुप्रभवां छर्दिं वर्जयित्वा । यतः प्रायेण छर्दय आमाशये यो दोषाणामुत्क्लेशः तत्प्रभवाः ॥

—वमनं तत्र योजयेत् ॥
बलिनो बहुदोषस्य वमतः प्रततं बहु ।
ततो विरेकं क्रमशो हृद्यं मद्यैः फलाम्बुभिः ॥
क्षीरैर्वा सह स ह्यूर्ध्वं गतं दोषं नयत्यधः ।
शमनं चौषधं रूक्षदुर्बलस्य तदेव तु ॥

वमनं तर्षेत्यादिनावस्थाविशेषेषु लङ्घनविशेषा उच्यन्ते । तत इति वमने योजिते । स हीति विरेक । रूक्षदुर्बलस्य तदेव शमनमेव । न तु बलिन उक्त शोधनम् । बलवतस्तु सर्वम् ॥

परिशुष्क प्रिय सात्म्यमन्न लघु च शस्यते ।
उपवासस्तथा यूषा रसा काम्बलिका खलाः
शाकानि लेहा भोज्यानि रागषाडवपानकाः ।
भक्ष्याःशुष्काविचित्राश्चफलानिस्नानघर्षणम्
गन्धा सुगन्धयो गन्धफलपुष्पान्नपानजा ॥
भुक्तमात्रस्य सहसा मुखे शीताम्बुसेचनम् ।

परिशुष्क द्रवरहितम् । रसादीना लक्षण कृतान्न उक्तम् । घर्षण येन चूर्णेनाङ्गमुद्घृष्यते । गन्धा, सुगन्धय सुरभय एव गन्धादिजा । गन्धशब्देन गन्धद्रव्याण्युच्यन्ते॥

हन्ति मारुतजा छर्दिं सर्पि पीत ससैन्धवम् ।
किञ्चिदुष्णं विशेषेण सकासहृदयद्रवाम् ॥
व्योषत्रिलवणाढ्य वा सिद्ध वा डाडिमाम्बुना
सशुण्ठीदधिधान्येन पीत तुल्याम्बु वा पय
व्यक्तसै धवसार्पिर्वा फलाम्लो वैष्किरो रस
स्निग्ध च भोजन शुण्ठीदधिडाडिमसाधितम्।
कोष्ण सलवण चात्र हित स्नेहविरेचनम् ।

वातजा छर्दिं ससैन्धव सर्पिर्हन्ति । तद्धि सकासादिका छर्दिं विशेषेण हन्ति । डाडिमक्वाथेन सशुण्ठ्यादिकेन सर्पि, । तुल्याम्बु वा पय पीत मारुतजा छर्दिं हन्ति । व्यक्त प्रभूत सैन्धव सार्पिश्च यस्मिन्वैष्किरे रसे । कोष्ण सलवणश्चेति भोजनविशेषणम् । अत्र च वातजाया छर्द्या स्नेहविरेचन हितम् ॥

पित्तजायां विरेकार्थं द्राक्षेक्षुस्वरसैस्त्रिवृत् ।
सर्पिर्वा तैल्वक योज्य वृद्ध च श्लेष्मधामगम्
ऊर्ध्वमेव हरेत् पित्त स्वादुतिक्तैर्विशुद्धिमान्।
पिबेन्मन्थ यवागू वा लाजै समधुशर्करै ।
मुद्गजाङ्गलजैरद्याद्व्यञ्जनैः शालिषष्टिकम् ॥

पित्तजाया सुबोधम् । वृद्ध श्लेष्मस्थानाश्रित स्वादुभिस्तिक्तैश्चौषधैः पित्तमूर्ध्वमेव हरेद्वामयेदेव न तु विरेचयेत् । यश्चैव विशुद्ध स तदहर्लाजै, समधुशर्करैर्मन्थ यवागू वा पिबेत् सुबोधम ॥

मृद्भृष्टलोष्टप्रभव सुशीत सलिल पिबेत् ।
मुद्गोशीरकणाधान्यै, सह वा सस्थित निशाम्
द्राक्षारस रसश्चेक्षोर्गुडूच्यम्बु पयोऽपि वा ।

तप्तमृल्लोष्टैस्तापयित्वा शीतीकृतम् । मुद्गादिभिर्वा सह निशा स्थित सलिलं द्वितीयेऽह्नि पेयम् ॥

जम्ब्वाम्रपल्लवोशीरवटाश्वत्थाङ्कुरोद्भव ।
क्वाथ क्षौद्रयुत पीत शीतो वा विनियच्छति
छर्दिं ज्वरमतीसार मूर्छां तृष्णां च दुर्जयाम्
धात्रीरसेन शीत वा पिबेन्मुद्गदलाम्बु वा ॥
कोलमज्जासितालाजमक्षिकाविट्कणाञ्जनम् ।

कोलास्थिमज्जाम्रोतोजलाजोत्पलरजांसि वा लिह्यात् क्षौद्रेण पथ्यां वा द्राक्षां वा पद्राणि वा पिबेच्छीताम्बुना शालिक्षणं गैरिकज रज. ॥ पिष्ट वा चन्दनद्राक्षामासीसिव्याम्बुगैरिकम् ।

जम्ब्वादिभिश्च क्वाथो वा शीतकषायो वा पीत छर्दींश्रितिनियच्छति नाशयति । एको ऽपि प्रयोग क्षौद्रेण द्वितीयोऽपि । सुबोधम् । चन्दनादिक पिष्ट शीताम्बुना पिबेत् ॥

शालितण्डुलतोयेन पिबेद्वा समितामधु ॥
मधूकमधुकद्राक्षाकपल्लामलकाम्बुदम् ।
सशारिवापरूपाक्ष मूर्वां वा माक्षिकान्विताम्
मधुक सात्मगुप्तं वा शीत धात्रीरसेन वा ।

मधूकादिक ससितामधु शालितण्डुल प्रक्षालनाम्बुना । मूर्वाया समाक्षिक प्रयोग । मधुक सात्मगुप्त माक्षिकान्वितम् । शीत चन्दन धात्रीफलरसेन ॥

कफजाया वमेन्निम्बकृष्णापिण्डीतसर्षपै ।
युक्तेन कोष्णतोयेन दुर्बल चोपवासयेत् ॥

निम्बादिरसयुक्तेन कोष्णतोयेन कफजाया छर्द्यां वमेत् । दुर्बलस्योपवासो न वमनम् ॥

आरग्वधादेर्निर्यूह शीत क्षौद्रयुत पिबेत् ।
त्रिफलाकणचव्याद्वा पेया पत्रै करञ्जजै ॥
मन्थान्यवैर्वा बहुशश्छर्दिघ्नौषधभावितै ।
कफघ्नमन्न हृद्य च रागा' सार्जकभूस्तृणा' ॥

आरग्वधादेर्निर्यूह यथाय सुशीत । त्रिफलादिकाना निर्यूह. । करञ्जपत्रै, पेया छर्दिघ्नान्यौषधानि । लाजाम्लवदरदाडिमयवषष्टिकगोधूममसेव्यानि । जम्बाम्रपल्लवानि च वमितिमहणानि मृत्स्ना च । एषा क्वाथेन यवा' शुष्का शुष्का भाव्यन्ते । ते सक्तव क्रियन्त आर्जक कुठेरकम् । सुरसे पत्रैभूस्तृणम् ॥

लीढ मनःशिलाकृष्णामरिच बीजपूरकात् ।
स्वरसेन कपित्थाच सक्षौद्रेण वमिं जयेत् ॥
समुस्ता मधुना मूर्वा कोलाम्ल वा सजाम्बवम्
तद्वद्विडङ्गत्रिफलाक्रिमिघ्नपरिपेल्वम् ॥
तद्वद्दुरालभा खादेत् कपित्थ त्र्यूषणेन वा ।
अनुकूलोपचारेण याति दिष्टार्थजा शमम् ॥
क्रिमिजा क्रिमिहृद्रोगगदितैश्च भिषग्जितै ।
यथास्व परिशिष्टाश्च तत्कृताश्च तथामया. ॥

मनःशिलादिक कपित्थबीजपूरस्वरसमाक्षिकै । कोलाम्ल सजाम्बव मधुना । तद्वदिति मधुना विडङ्ग त्रिफ । चैक' प्रयोग । द्वितीयो विडङ्गपरिपेल्वाभ्याम् । दुरालभा तद्वदिति मधुना । त्र्यूषणेन सह कपित्थ खादेत । सुबोधम । परिशेषा छर्दयस्तृष्णामदौहृदजास्ता यथास्व वातादौषधेन च शम यान्ति । तत्कृतास्तृष्णाछर्द्यादिकृता आमया यथास्वमौषधै शम यान्ति ॥

त्वरमाणो जयेच्छर्दिं प्रसक्तामनुबन्धिनीम् ।

कोष्ठाश्रयमहामर्मपीडाकरतरा हि सा ॥

प्रसक्ता गृहीतानुबन्धा छर्दि त्वरमाणो जयेद्यत॰ सा छर्दिर्महामर्मणो हृदयस्य कोष्ठाश्रयत्वात् पीडाकरतरा भवति ॥

नचान्नेन विना कायस्तन्मयो वर्ततेऽपि च ।
धातुक्षयोऽतिवमथौ समीरणसमीरणात् ॥
नियत जायते तस्माद्द्रुत तत्र प्रयोजयेत् ।
प्रच्छर्दनातियोगोक्त क्रम स्तम्भनबृंहणम् ॥
सर्पिर्गुडान्रसान् क्षीर घृत कल्याणजीवनम् ।
धान्वन्तर त्र्यूषण वा दोषदेहानुरोधतः ॥

अन्नस्य च वमनात्तन्मय कायो न च वर्तेते । अपि चेति समुच्चये । सुबोधम् । तत्र वमथौ वमनातियोगोक्त क्रम द्रुत शीघ्र योजयेत् । सुबोधम ॥

हृद्रोगचिकित्सितम् ।

हृद्रोगे वातजे तैलं मस्तुसौवीरतक्रवत् ।
पिबेत् सुखोष्ण सबिड गुल्मानाहार्तिजिच तत्
तैल च लवणै सिद्ध समूत्राम्ल तथागुणम् ।

हृद्रोग इत्यादिना हृद्रोगचिकित्सा । वातजे मस्त्वादियुक्त तैल पिबेत् । तच्च गुल्मादिजित् भवति । गोमूत्रेणाम्लेन च काञ्जिकादिना सवेश्च लवणै॰ पक्व पूर्वगुणम् । पृथक् स्नेहसम कुर्यात् पञ्चप्रभृति तु द्रवम् ॥

बिल्व रास्नां यवान् कोल देवदारु पुनर्नवम् ॥
कुलत्थान् पञ्चमूल च पक्त्वा तस्मिन् जले पचेत्
तैल तन्नावने पाने वस्तौ च विनियोजयेत् ॥

बिल्वादीना क्वाथे तैलचतुर्गुणे सिद्ध तैल हृद्रोगवतो नावनादिषु प्रयोजयत् ॥

शुण्ठीवयस्थालवणकायस्थाहिङ्गुपौष्करै ।
पथ्यया च शृत पार्श्वहृद्रुजागुल्मजिद्घृतम् ॥
सौवर्चलस्य द्विपले पथ्यापञ्चाशदन्विते ।
घृतस्य साधितः मस्थो हृद्रोगश्वासगुल्मनुत् ॥
डाडिम कृष्णलवण हिङ्गुशुण्ठ्यम्लवेतसम् ।
अपतन्त्रकहृद्रोगश्वासघ्न चूर्णमुत्तमम् ॥

शुण्ठ्यादीना कल्केनानुक्तेनापि जलेन * स्नेहसमेन पक्व घृत पार्श्वहृद्रुजागुलमजित् सुबोधम ॥

* एष चित्त ॥

पुष्कराह्वपडीशुण्ठीबीजपूरजटाभया ।
पीता कल्कीकृता क्षारघृताम्ललवणैर्युताः॥
विकर्तिकाशूलहराः क्वाथ कोष्णश्च तद्गुण ॥

पुष्करमूलादीना कल्क क्षारादियुतो विकर्तिकाशूलहर. । विकर्तिका विकर्तनमिव जठरे ॥

यवानीलवणक्षारवचाजाज्यौषधै कृत. ।
सपीतदारुबीजाह्वपलाशपडिपौष्करैः ॥
पञ्चकोलपडीपथ्यागुडबीजाह्वपौष्करम् ।
वारुणीकल्कित भृष्ट यमके लवणान्वितम् ॥
हृत्पार्श्वयोनिशूलेषु खादेत् गुल्मोदरेषु च ।
स्निग्धाश्चेह हिता स्वेदा. संस्कृतानि घृतानि च

लघुना पञ्चमूलेन शुण्ठ्या वा साधितं जलम्
वारुणीदधिमण्डं वा धान्याम्लं वा पिबेत्तृपि
सायामस्तम्भशूलामे हृदि मारुतदूषिते ।
क्रियैषा सद्वायामप्रमोहे तु हिता रसाः ॥
स्नेहाढ्यास्तित्तिरिक्रौञ्चशिखिवर्तकदक्षजाः ।
बलातैलं सहृद्रोगी पिबेद्वा सुकुमारकम् ॥
यष्ट्याह्वशतपाकं वा महास्नेहं तथोत्तमम् ।
रास्नाजीवकजीवन्तीबलाव्याघ्रीपुनर्नवैः ॥
भार्गीस्थिरावचाव्योषैर्महास्नेहं विपाचयेत् ।
दधिपादं तथाम्लैश्च लाभतः स निषेवितः ॥
तर्पणो बृंहणो बल्यो वातहृद्रोगनाशनः ।

यवान्यादीनां पौष्करान्तानां क्वाथः कोष्णस्तद्गुणः । सुबोधम् ॥

-यूषणत्रिफलापाठामधूकं मधुकं त्रुटी ।
पञ्चमूलं लघु बले मेदे ऋद्धिं शतावरी ॥
वण्डकरीतामलकीजीवकं चाक्षसमितैः ।
तैः पचेत् सर्पिषः प्रस्थं दध्नः मस्त्वेन माहिषात्
युक्तं सिद्धं च मधुना तन्निहन्ति निषेवितम् ।
हृत्पाण्डुग्रहणीदोषकासश्वासहलीमकान् ॥
दीप्तेऽग्नौ सद्वायामे हृद्रोगे वातिके हितम् ।
क्षीरं दधि गुडं सर्पिरौदकानूपमामिषम् ॥
एतान्येव च वर्ज्यानि हृद्रोगेषु चतुर्ष्वपि ।
शेषेषु स्तम्भजाड्यामसंयुक्तेऽपि च वातिके ॥
कफानुबन्धे तस्मिंस्तु रूक्षोष्णामाचरेत् क्रियाम्

-यूषणादिकं सुबोधम् । तच्च सिद्धं सन्मधुना योज्यते ॥

पैत्ते द्राक्षेक्षुनिर्यासमिताक्षौद्रपरूषकैः ।
युक्तो विरेको हृद्यः स्यात् क्रमः शुद्धे च पित्तह
क्षतपित्तज्वरोक्तं च बाह्यान्तः परिमार्जनम् ।
कट्वीमधुरकल्कं च पिबेत् ससितमम्भसा ।

पैत्त इति हृद्रोगे । विरेकः कल्पे वक्ष्यमाणो द्राक्षानिर्यासादिभिर्युक्तो हृद्यः स्यात्। क्षतोक्तं पित्तज्वरोक्तं च । बाह्यपरिमार्जनमभ्यङ्गादि । अन्तः शोधनं सुबोधम् ॥

श्रेयसीशर्कराद्राक्षाजीवकर्षभकोत्पलैः ।
बलाखर्जूरकाकोलीमेदायुग्मैश्च साधितम् ॥
सक्षीरं माहिषं सर्पिः पित्तहृद्रोगनाशनम् ।
प्रपौण्डरीकमधुकबिसग्रन्थिकशेरुकाः ॥
सशुण्ठीशैवलास्ताभिः सक्षीरं विपचेद् घृतम्
शीतं समधु तच्चेष्टं स्वादुवर्गकृतं च यत् ॥
बस्तिं च दद्यात् सक्षौद्रं तैलं मधुकसाधितम्

श्रेयस्यादिकल्कं सममाहिषक्षीरं माहिषं घृतम् । सुबोधम् । स्वादुवर्गो मधुरस्कन्धः । मधुयष्टीकल्कसाधितं सक्षौद्रं तैलं बस्तिः ॥

कफोद्भवे वमेत् स्विन्नः पिचुमन्दवचाम्भसा ॥
कुलत्थधन्वोत्थरसतीक्ष्णमद्ययवाशनः ।
पिबेच्चूर्णं वचाहिङ्गुलवणद्वयनागरात् ॥
सैला यवानककणा यवक्षारात् सुखाम्बुना ।
फलधान्याम्लकौलत्थयूषमूत्रासवैस्तथा ॥
पुष्कराह्वाभयाशुण्ठीपटीरास्नावचाकणात् ।
क्वाथं तथाभयाशुण्ठीमाद्रीपीतद्रुकट्फलात् ॥

कफोद्भवे तु हृद्रोगे स्विन्न सन् निम्बवचोदकेन वमेत् । कुलत्थरसादिभोजन सन् वचादीना चूर्णं सुराम्बुफलधान्याम्लादीनामन्यतमेन पिबेत् । एकः पुष्करादीना क्वाथो द्वितीयोऽभयादीनाम । माद्री अतिविषा॥

क्वाथे रौहीतकाश्वत्थखदिरोदुम्बरार्जुने ।
सपलाशवटे व्योषत्रिवृच्चूर्णान्विते कृतः ॥
सुखोदकानुपानः स्याल्लेह कफविकारहा ।
श्लेष्मगुल्मोदिताज्यानिक्षाराश्चविविधान्पिबेत्
प्रयोजयेच्छिलाह्व वा ब्राह्म चात्र रसायनम् ।
तथामलकलेह वा प्राश वागस्त्यनिर्मितम् ॥

रौहीतकादिक्वाथे त्रिकटुत्रिवृच्चूर्णान्विते कृतो लेहः सुखोदकानुपानस्य सत श्लेष्मविकारहा । सुबोधम् । शिलाह्वब्राह्मौ रसायनविधौ वक्ष्येते । आमलकलेहश्च्यवनप्राश ॥

स्याच्छूल यस्य भुक्तेऽति जीर्यत्यल्प जरां गते
शाम्येत् सकुष्ठकृमिजिद्लवणद्वयतिल्वकैः ॥
सदेवदार्वतिविषैश्चूर्णमुष्णाम्बुना पिबेत् ।
यस्य जीर्णेऽधिक स्नेहैः स विरेच्य फलैः पुनः
जीर्यत्यन्ने तथा मूलैस्तीक्ष्णैः शूले सदाधिके
प्रायोऽनिलो रुद्धगति कुप्यत्यामाशये यतः॥
तस्यानुलोमन कार्यं शुद्धिलङ्घनपाचनैः ।
कृमिघ्नमौषध सर्व कृमिजे हृदयामये ॥

यस्य भुक्तेऽति शूल जीर्यत्यन्ने मन्दीभवति जरा गते शाम्यति स पुरुषः कुष्टादिभिश्चूर्णमुष्णाम्बुना पिबेत् । यस्य जीर्णे शूलमधिक सः स्नेहैरेरण्डादिभिः । जीर्यत्यन्नेऽधिके शूले हरीतक्यादिभिर्विरेच्यः । सदाधिके शूले तीक्ष्णैर्मूलैर्विरेच्य ॥

तृष्णाचिकित्सितम् ।

तृष्णासु वातपित्तघ्नो विधि प्रायेण शस्यते ।
सर्वासु शीतो बाह्यान्तस्तथा शमनशोधनः ॥
दिव्याम्बु शीत सक्षौद्रं तद्वद्भौमं च तद्गुणम्
निर्वापित तप्तलोष्टकपालसिकतादिभि ॥

तृष्णास्वित्यादि सुबोधम् । तप्तलोष्टादिभिर्निर्वापित यत्र ते मग्ना ॥

सशर्कर वा कथित पञ्चमूलेन वा जलम् ।
दर्भपूर्वेण मन्थश्च प्रशस्तो लाजसक्तुभिः ॥
वाट्यश्चामयवैः शीत शर्करामाक्षिकान्वितः ।
यवागूः शालिभिस्तद्वत् कोद्रवैश्च चिरन्तनैः ॥

दर्भपूर्वेण पञ्चमूलेन कथित सशर्करम् । वाट्यो यवौदनः ॥

शीतेन शीतवीर्यैश्च द्रव्यैः सिद्धेन भोजनम् ।
हिमाम्बुपरिषिक्तस्य पयसा सासितामधु ॥
रसैश्चानम्ललवणैर्जाङ्गलैर्घृतभर्जितैः ।
मुद्गादीनां तथायूषैर्जीवनीयरसान्वितैः ॥

शीतेनेत्यादि पयसो विशेषणम् । हिमाम्बुपरिषिक्तस्य पुरुषस्य सासितामधु भोजनम् ॥

नस्य क्षीरघृत सिद्ध शीतैरिक्षोस्तथा रसः ।

नारीक्षीरेण वा घृष्टमुद्रास्थि ससितं हितम् ॥

शीतैरौषधैः सिद्धं क्षीरोद्भवं घृतं नस्यम् । इक्षुरसं केवलं मत्र सुबोधम् ॥

निर्वापणाश्च गण्डूषा मूत्रस्थानोदिता हिता
दाहज्वरोक्ता लेपाद्या निरीहत्वं मनोरतिः ॥
महासरिद्ध्रदादीनां दर्शनस्मरणादि च ।
तृष्णायां पवनोत्थायां सगुडं दधि शस्यते ॥
रसाश्च बृंहणाः शीता विदार्यादिगणाम्बु च

निर्वापणाः संशमनाः । ज्वरघ्ना लेपसेकादयः । निरीहत्वमास्यासुखम् । सुबोधम् ॥

पित्तजायां सितायुक्तं पक्वोदुम्बरजो रसः ॥
तत्क्वाथो वा हिमस्तद्वच्छारिवादिगणाम्बु वा
तद्विधैश्च गणैः शीतकषायान् ससितामधून् ॥
मधुरैरौषधैस्तद्वत् क्षीरिवृक्षैश्च कल्पितान् ।

तदित्युदुम्बरपरामर्शः । तद्विधा गणाः शारिवादिसमाः दाहादिशमनाः । मधुरैरौषधैस्तद्वदिति शीतकषायान् ससितामधून् । क्षीरिवृक्षैः वटादिभिः ।

बीजपूरकमृद्वीकावटवेतसपल्लवान् ॥
मूलानि कुशकाशानां यष्ट्याह्वं च जले शृतम्
अपाकशर्कराच्छिन्नरुहालोद्ध्राञ्जनाम्बु वा
कार्पासीफलकल्कं वा ससितक्षीरभोजनः ।

बीजपूरपल्लवादीनां क्वाथः । सुबोधम् । अपाकशर्करा कुम्भकारचुल्लीपक्वलोष्टानि वालिका शर्करेत्यन्ये ॥

ज्वरोदितं वा द्राक्षादि पञ्चसाराम्बु वा पिबेत्

ज्वरोदितो द्राक्षादिः शीतकषायः । पञ्चसाराम्बु मधुरखर्जूरादिरक्तपित्तपठितम् ॥

कफोद्भवायां वमनं निम्बप्रसववारिणा ।
बिल्वाढकीपञ्चकोलदर्भपञ्चकसाधितम् ॥
जलं पिबेद्रजन्या वा सिद्धं सक्षौद्रशर्करम् ।
मुद्गयूषं च सव्योषपटोलीनिम्बपल्लवम् ॥
यवान्नं तीक्ष्णकवलनस्यलेहांश्च शीलयेत् ।

कफोद्भवायामित्यादि सुबोधम् । बिल्वादिसाधितं जलं पिबेत् । आढकी तुवरी ॥

सर्वैरामाच्च तद्धन्त्री क्रियेष्टा वमनं तथा ।
स्यूषणारुष्करवचाफलाम्लोष्णाम्बुमस्तुभिः ॥
अन्नात्ययान्मण्डमुष्णं हिमं मन्थं च कालवित्
तृषितः पानमासरसं मन्थं वा ससितं पिबेत् ॥
आतपात् ससितं मन्थं यवकोलजसक्तुभिः ।
सर्वाण्यङ्गानि लिम्पेच्च तिलपिण्याककाञ्जिकैः
शीतस्नानाच्च मद्याम्बु पिबेत् द्युतान् गुडाम्बु वा
मद्यादर्धजलं मद्यं स्नातोऽम्ललवणैर्युतम् ॥

सर्वैः सन्निपातेन आमाच्च या तृष्णा तस्या तद्धन्त्री सन्निपातघ्न्यामघ्नी च क्रिया हिता । स्यूषणादिकं फलाम्लाद्यं यवमेव वमनम् । अन्नात्ययादन्नस्याऽभावात् तृष्णा । कालविदिति ग्रीष्मादिके पित्तकफाधिके वा । सर्वं पश्चम्यन्तं तत्र हेतुर्विज्ञेयः । सुबोधम् ॥

स्नेहतीक्ष्णतराग्निस्तु स्वभावशिशिरं जलम् ।

स्नेहादुष्णाम्ब्वजीर्णात्तुजीर्णान्मण्डपिपासित
पिबेत् स्निग्धान्नतृषितो हिमस्पर्शं गुळोदकम्
गुर्वाद्यन्नेन तृषितः पीत्वोष्णाम्बु तदुल्लिखेत् ॥
क्षयजायां क्षयहितं सर्वं बृंहणमौषधम् ।
कृशदुर्बलरूक्षाणां क्षीरं छागो रसोऽथवा ॥
क्षीरं च सोर्ध्ववातायां क्षयकासहरैः शृतम् ।

स्नेहेत्यादिना स्नेहादिसत्कृतस्य तृष्णुक्रम् । अजीर्णात् स्नेहात् पिपासित उष्णाम्बु पिबेत् । जीर्णान्मण्डम् । स्निग्धान्न मासान्नक्षीरजेत्यादि । तदिति गुर्वाद्यन्नम् । उल्लिखेद्वमेत् ॥

रोगोपसर्गजातायां धान्याम्बु ससितामधु ।
पाने प्रशस्तं सर्वा च क्रिया रोगाद्यपेक्षया ॥

रोगोपसर्गजातायां ससितामधुधान्याम्बुपानं सुबोधम् ॥

तृष्यन् पूर्वामयक्षीणो न लभेत जलं यदि ।
मरणं दीर्घरोगं वा प्राप्नुयात् त्वरितं ततः ॥
सात्म्यान्नपानभैषज्यैस्तृष्णातस्य जयेत्पुरः ।
तस्यांजितायामन्योऽपिव्याधिःशक्यश्चिकित्सितुम् ॥

इति छर्दिहृद्रोगतृष्णाचिकित्सितं नामाष्टमोऽध्यायः ।

तत्र हृद्युपसर्गजातायां तृष्णगतितृट् सन् पूर्वामयेन क्षीणो यदुपसर्गात्तृडुत्पन्ना स यदि जलं न प्राप्नुयात् अवश्यं मरणं दीर्घरोगं वाप्नुयात् । अतस्तस्य तां तृषं शीघ्रमेव सात्म्यैरन्नपानादिभिर्जयेत् । सुबोधम् ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायां चिकित्सिते अष्टमोऽध्यायः ।

नवमोऽध्यायः ।

क्रमप्राप्तं मदात्ययं निर्णेतुमध्याय आरभ्यते ॥

अथातो मदात्ययचिकित्सितं व्याख्यास्यामः । इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

सर्वस्य मद्यस्य त्रिदोषजत्वादुच्यते॥

यं दोषमधिकं पश्येत्तस्यादौ प्रतिकारयेत् ।
कफस्थानानुपूर्व्या वा तुल्यदोषे मदात्यये ॥
पित्तमारुतपर्यन्तः प्रायेण हि मदात्ययः ।

यं दोषमित्यादि । यत्र पुनर्न कस्यचिदाधिक्यं सर्वे समाः तत्र कफस्थानानुपूर्व्या । आदौ कफः पश्चात् पित्तं ततो वायुः । अस्मिन् क्रमे युक्तिः पित्तमारुतेत्यादि । सर्वस्मिन् मदात्यये कालक्रमेण पित्तमारुतावधिकीभवतः । प्रथमं तु कफस्यैवाधिक्यम् ॥

हीनमिथ्यातिपीतेन यो व्याधिरुपजायते ।
समपीतेन तेनैव स मद्येनोपशाम्यति ॥

सात्म्यार्धानपीतेन वा विपरीतपीतेन वातिपीतेन वा मद्येन यो व्याधिरुपजायते स तेनैव सात्म्येन समेन पीतेनोपशाम्यति ॥

कथं येनैव रोग उत्पन्नस्तेनैव शाम्यतीत्याह ॥

मद्यस्य विषसादृश्याद्विषं तुल्यैः प्रशाम्यति ।
तीक्ष्णादिभिर्गुणैर्योगाद्विषान्तरमपेक्षते ॥

मद्यस्य विषसादृश्यात् । यथा विषं तीक्ष्णादिगुणयुतं तीक्ष्णादिगुणयुतेन विषेणैव शाम्यति । तद्वन्मद्यमपि मद्येन । मद्यात्ययस्य विषस्य विशेषः । यद्विषमुत्कृष्टैस्तीक्ष्णादिभिर्योगाद्विषान्तरं विजातीयं विषमपेक्षते मद्यं पुनः स्वल्पत्वात्तीक्ष्णादीनां सजातीयेनैवोपशाम्यति ॥

तीक्ष्णोष्णेनातिमात्रेण पीतेनाम्लविदाहिना ।
मद्येनान्नरसक्लेदो विदग्धः क्षारतां गतः ॥
यान् कुर्यान्मदतृण्मोहज्वरान्तर्दाहविभ्रमान् ।
मद्योत्क्लिष्टेन दोषेण रुद्धः स्रोतस्सु मारुतः ॥
सुतीव्रा वेदना याश्च शिरस्यस्थिषु सन्धिषु ।
जीर्णाममद्यदोषस्य प्रकांक्षालाघवे सति ॥
यौगिकं विधिवद्युक्तं मद्यमेव निहन्ति तान् ।

स्वभावत एव तीक्ष्णादिगुणवता मद्येनातिमात्रपीतेनान्नरसो विदग्धः क्षारगुणः सन् यान् मदादीन् कुर्यात् तान् मदादीन् काले उपयुक्तं विशिष्टं मद्यमेव नाशयति । तथा मद्योत्क्लिष्टेन दोषेण श्लेष्मणा स्रोतस्सु मारुतो रुद्धः सन् शिरःप्रभृतिषु याश्च वेदनाः कुर्यात्ता अपि मद्यमेव निहन्ति । कस्मिन् काल इत्याह जीर्णाममद्यदोषस्य आमा अभिनवा मद्यविकारा आममद्यदोषा जीर्णा आममद्यदोषा यस्य तथा प्रकाङ्क्षा या मद्यविषयायाम् । लाघवे तनुत्वे सति प्रयुक्तम् । किंभूतं मद्यं निहन्तीत्याह यौगिकं विधिवद्युक्तं च । दोषाद्यपेक्षया मदातुरस्य योगमर्हतीति यौगिकम् । विधिस्त्वस्मिन्नेवाध्याये वक्ष्यते ॥

मद्योद्भवानां मद्येनैव शान्तौ प्रकारान्तरेण युक्तिरुच्यते ॥

क्षारो हि याति माधुर्यं शीघ्रमम्लोपसंहितः ।
मद्यमम्लेषु च श्रेष्ठं दोषविष्यन्दनादलम् ॥
तीक्ष्णोष्णाद्यैः पुराप्रोक्तैर्दीपनाद्यैस्तथागुणैः ।
सात्म्यत्वाच्च तदेवास्य धातुसाम्यकरं परम् ॥

क्षारो हीत्यादि । प्रथमेन मद्येनान्नरसे क्षारतां गते रोगा उत्पद्यन्ते । क्षारश्चाम्लोपसंहितः सन् माधुर्यं शीघ्रं याति । अम्लेषु च मद्यं श्रेष्ठमतस्तदेव विकारनाशनम् । तथा तीक्ष्णोष्णाद्यैः पुरा निदानस्थानप्रोक्तैः दीपनाद्यैश्च दोषाणां विष्यन्दनात् स्रावणात्तदेव पथ्यम् । अस्य च पुरुषस्य सात्म्यत्वाद्धेतोस्तदेव परं धातुसाम्यकरम् ॥

सप्ताहमष्टरात्रं वा कुर्यात् पानात्ययौषधम् ।
जीर्यत्येतावता पानं कालेन विपथाश्रितम् ॥

एवं मदात्ययोद्देशे औषधमुक्तं तत् सप्ताहमष्टरात्रं वा कुर्यात् । एतावता हि कालेन विमार्गस्थं मद्यं जीर्यति ॥

परं ततोऽनुबध्नाति यो रोगस्तस्य भेषजम् ।
यथायथं प्रयुञ्जीत कृतपानात्ययौषधम् ॥

तत ऊर्ध्वं य एव रोगः कृतपानात्ययौषधमातुरमनुबध्नाति तस्यैव भेषजं कुर्यात् । यथायथमिति दोषाद्यपेक्षया स्वस्य प्रकरणे विहितम् ॥

तत्र वातोल्बणे मद्यं दद्यात् पिष्टकृतं युतम् ।
बीजपूरकवृक्षाम्लकोलदाडिमदीप्यकैः ॥
यवानीहपुषाजाजीव्योषत्रिलवणार्द्रकैः ।
शूल्यैर्मांसैर्हरितकैः स्नेहवद्भिश्च सक्तुभिः ॥
उष्णस्निग्धाम्ललवणा मेध्यमांसरसा हिताः ।
आम्राम्रातकपेशीभिः संस्कृता रागषाडवाः ॥

तत्रेत्यादिना पानात्ययौषधं प्रदर्श्यते । शालिपिष्टकृतं मद्यं बीजपूरकादिभिर्यथोपयोगं युक्तं मदात्यये वातोल्बणे दद्यात् । तत्र चोष्णादिगुणा मांसरसा हिताः । सुबोधम् । पेश्यः खण्डाः ॥

गोधूममाषविकृतीर्मृदुचित्रा मुखप्रियाः ।
आर्द्रिकार्द्रककुल्माषशुक्तमांसादिगर्भिणीः ॥
सुरभिर्लवणाशीतानिगदावाच्छवारुणी ।
स्वरसो दाडिमात् क्वाथः पञ्चमूलात् कनीयसः
शुण्ठीधान्यात्तथा मस्तु शुक्ताभोज्याम्लकाञ्चिकम् ।
अभ्यङ्गोद्वर्तनस्नानमुष्णं प्रावरणं घनम् ॥
घनश्चागरुजो धूपः पङ्कश्चागरुकुङ्कुमात् ।

मृद्वादिगुणयुक्ता गोधूममाषविकृती चित्रा भक्ष्याणि नानाप्रकाराः । तथा आर्द्रिकादिमिश्रा विकृती । *कुल्माषोऽर्धस्विन्नानि सस्यानि* । गर्भिणीरन्तरान्तरा युक्ताः । अच्छवारुणी सुरभित्वादिगुणयुक्ता हिता । सुबोधम् । शुण्ठीधान्यात् क्वाथः । धूपो घनः प्रभूतः । पङ्कः कर्दमः ॥

कुचोरुश्रोणिशालिन्यो यौवनोष्णाङ्गयष्टयः ॥
हर्षेणालिङ्गने युक्ताः प्रियाः संवाहनेषु च ।

प्रियाश्च हिताः । कीदृग्भूताः कुचादिभी रमणीयत्वेन याः श्लाघन्ते । याश्च यौवनोष्णाङ्गयष्टयो हर्षेण प्रीत्या आलिङ्गने संवाहनेषु च युक्ता अनुरूपाः ॥

पित्तोल्बणे बहुजलं शार्करं मधु वा युतम् ॥
रसैर्दाडिमखर्जूरभव्यद्राक्षापरूषजैः ।
सुशीतं ससितासक्तु योज्यं तादृक् च पानकम् ।
स्वादुवर्गकषायैर्वा युक्तं मद्यं समाक्षिकम् ।
शालिषष्टिकमश्नीयाच्छशाजैणकपिञ्जलैः ॥
सतीनमुद्गामलकपटोलीदाडिमैरपि ।

पित्तोल्बणे मदात्यये बहुना जलेन मिश्रितं शार्करं मधु मार्द्वीकं ... दा-

हिमादिर्जं रसैर्युक्त उभयमपि योग्य तथ सुशीतत्वादिस्वरूप योग्यम् । पानमपि तादृक् सशर्कर ससक्तु च ॥

कफपित्त समुत्क्लिष्टमुल्लिखेत्तृड्विदाहवान् ॥
पीत्वाम्बु शीत मद्य वा भूरीक्षुरससयुतम् ।
द्राक्षारस वा ससर्गी तर्पणादि परं हितम्
तथाशिर्दीप्यत तन्द दोषशेषान्नपाचक' ।
कासे स रक्तनिष्ठीवे पार्श्वस्तनरुजासु च ॥
तृष्णायां सविदाहायां सोत्क्लेशे हृदयोरसि ।
गुडूचीभद्रमुस्तानां पटोलस्याथवा रसम् ॥
सनागर योजयेत तित्तिरिमतिभोजनम ।

कफपित्तमित्यादि सुबोधम् । ससर्गी शोधनक्रमाख्या तर्पणादिका हिता । तर्पणा सक्तव पेयास्थाने तत्र योज्या न तु पया । तथा शोधनसमर्गी क्रमेणाग्निर्दीप्यते योऽग्नि- र्दोषशेषमन्न च पचति । कासादिके गुडू- च्यादीनां क्वाथ सनागर । भोजन तित्ति- रिणा रसादिप्रयुक्तेन ॥

तृष्यते चातिनलवद्वातपित्ते समुद्धते ।
दद्याद्द्राक्षारस पान शीत दोषानुलोमनम् ॥
जीर्णेऽद्यान्मधुराम्लेन छागमासरसेन च ।
तृष्यत्स्वल्पश पिबेन्मद्य मद रक्षन् बहूदकम् ॥
मुस्तदाडिमलाजाम्बु जल वा पर्णिनीभृतम् ।
पाटल्युत्पलकन्दैर्वा स्वभावादेव वा हिमम ॥

तृष्यन इत्यादि सुबोधम् । जीर्ण इ- ति द्राक्षारसे । तृषि सत्या अल्पमल्प मद्य

पिबन् मद्य पिबेन्मद्य बहूदक युक्त पि बेत् मद रक्षन् मुस्तादम्बु वा पर्णिनीभिर्युक्त न वा जल केवलमेव वा स्वभावशीतम् ॥

मद्यातिपानादब्धातौ क्षीणे तेजसि चोद्धते ।
य शुष्कगलताल्वोष्ठो जिह्वां निष्कृष्य चेष्टते ।
पाययेत् कामतोऽम्भस्त निशीथपवनाहतम् ।
कोलदाडिमवृक्षाम्लचुक्रीकाचुक्रिकारस ॥
पञ्चाम्लको मुखालेपः सद्यस्तृष्णां नियच्छति

मद्यातिपानादित्यादि सुबोधम् । कामतो यथेच्छ तमातुरमम्भ पाययेद्रात्रौ प्रवातस्थि- तम् । कोलादिको मुखालेपो नाम्ना पञ्चा- म्लकस्तृष्णा सद्या नियच्छति ॥

त्वच मासस्थ पानोष्मा पित्तरक्ताभिमूर्छित' ॥
दाह प्रकुरुते घोर विह्वलो येन मुह्यति ।
तृष्णादाहपरीतस्य तस्य दाहज्वरापहम् ॥
विधि यथोक्त युञ्जीत बाह्यान्त परिमार्जनम् ।

पानकृत ऊष्मा पित्तरक्ताभ्या मिश्रि- त सन् त्वच प्राप्तो घोर दाह प्रकुरुते । येन दाहेन विह्वलोऽधीरो मुह्यति । तस्य तृष्णया दाहेन च परीतस्य यथोक्त बाह्यान्त परिमार्जन दाहज्वरहर विधि कुर्वीत ॥

प्रभातमात्नोद्धूता मालयजलवर्षिण ।
स्पर्यमाणा अपि घ्नन्ति दाह मलयपादपा ॥

मलयगिरौ ये चन्दनादयः पादपा ते स्पर्यमाणा अपि दाह घ्नन्ति । किंभू

ता प्रभातमारुतेन निशान्तवातेनोद्धूता कम्पितास्तथा प्रालेयजलमवश्यायाम्भो ये वर्षन्ति ते तथाविधाः ॥

मुक्ताकलापाः शशिरश्मिशुभ्रा
मृणालपद्मोत्पलपत्ररम्याः ।
सेकावगाहा सजला जलार्द्रा
वाताः सुशीता मणयो महार्हाः ॥

अलिञ्जरा पक्वसुतापिधाना
प्रवालवर्णा हिमवारिपूर्णाः ।
परिस्रवन्तो दृतयो महान्त
पुत्राः प्रियादर्पणमण्डलानि ।'

नार्यश्च नेत्रोत्पलकर्णपूरा
मध्य वय किञ्चिदिव स्पृशन्त्य ।
मनोऽनुकूला हरिचन्दनार्द्रा-
स्तृड्दाहमूर्छादवथून् जयन्ति ॥

मुक्ताकलापादयस्तृड्दाहादीन् जयन्ति । शशिरश्मिवद्धिमरश्मिकिरणवच्छुभ्राः शुक्ला. । सेकावगाहाश्च मृणालादिभिश्चिता रम्या ते च सजला. वलाहका । तथा जलार्द्रा सिक्तपटाः । महार्हा उत्कृष्टा. । अलिञ्जरा मणिका महामृन्मया जलाधारा । ते च पक्वत्वात् प्रवालवर्णा. । महान्तश्च जलपूर्णत्वात् स्रवन्तो दृतयः । नेत्राण्येवोत्पलानि तान्येवायतत्वात् कर्णपूरा यासाम् । मध्य वय किञ्चिदिव स्पृशन्त्य ईषद्विलसितनवयौवना । दवथुश्चक्षुरादिदाह ॥

करेणुकाभि परिवारितेन
विक्षोभण वारणयूथपेन ।
आस्फालन शीकरवर्षण च
सिन्धो स्मरन् दाहतृषोरगम्य ॥

तस्य सिन्धोस्तस्माद्वा सिन्धोर्वारणयूथपेन करियूथपतिना विक्षोभण जलास्फालन करेण च शीकरवर्षण स्मरन् पुरुषो दाहतृषोरगम्यो भवति । किंभूतेन करेणुकाभिर्वारणवधूभि परिवारितेन ।

सरिद्ध्रदाना हिमवद्दरीणा
चन्द्रोदयाना कमलाकराणाम् ।
मनोरमान्यापि कथा प्रवृत्ता ॥
दाह च तृष्णा च निहन्ति सद्य ॥

सरिद्ध्रदादीना कथा अन्याश्च मनोरमाः कथा सद्यो दाह तृष्णा च नियच्छन्ति । ह्रदा नदीप्रवाहेष्वन्तरान्तरा महान्तो दूरावगाडा शिशिरमन्दमन्दसञ्चारजलाशया । दर्यो गिरिगुहा ॥

लाजोत्पलोशीरकुचन्दनाम्बु
शीताभिधान मधुशर्कराढ्यम् ।
मद्योद्भवा पित्तकृता च तृष्णा
सदाहशोषा विनिहन्ति पीतम् ॥

लाजादिमिश्रमम्बु प्रभूतघृतशर्कर नाम्ना शीत मद्यादितृष्णा निहन्ति ।

प्रियङ्गुपत्रप्लवलोध्रसेव्य
ह्रीवेरकालेयकनागपुष्पै ।
शीताम्बुपिष्टैर्नवकर्परस्थै-
स्तृड्दाहहा सर्वशरीरलेप ॥

प्रियङ्ग्वादिभिः शीताम्बुपिष्टैरपर्यत्र सर्वशरीरलेप कृद्दाहहा । पद्म ग न्धपत्रम । मैन्यमुशीरम । कर्परमहण धाना हृतियोग्यपात्रोपलक्षणार्थम ॥

अशाम्यत्यथवा दाहे रसेस्त्रुमस्य जाङ्गले ।
शाखाश्रयां यथान्यायं रोहिणीं व्यधयेत्सिराम्

एवमप्यशाम्यति दाहे जाङ्गले रसे कृतक्रमे पुरुषस्य रोहिणीं शुद्धशोणितवहां सिरां शाखाश्रितां व्यधयेत् । यथान्यायं सिराव्यधनाध्योक्तेन विधानेन ॥

उल्लेखनोपवासाभ्यां विजयेत कफोल्बणम् ।
तृषितोऽम्बु पिबेच्छीतं मुस्तया पर्पटेन वा ॥
स्थिराद्यैर्वा नलोदीच्यदुःस्पर्शान्यतमेन वा ।
सिद्धमेतच सर्वेषु पानदोषेषु शस्यते ।

कफोल्बणं तु मदात्ययमुल्लेखनोपवासाभ्यां जयेत् । उल्लेखनं वमनम् । दोषापेक्षयैतयोरुपयोगः । तृषितश्च सन् कफमदात्ययी मुस्तया पर्पटकेन वा सिद्धमम्बु शीतं पिबेत् । स्थिरादीनामन्यतमेन वा सिद्धम् । एतच्चाम्बु सर्वेत्र मदात्यये शुद्धस्य दोषशेषे शस्यते ॥

निरामं क्षुधितं काले पाययेत् बहुमाक्षिकम् ।
शार्करं मधु वा जीर्णमरिष्टं शीधुमेव वा ॥
रूक्षतर्पणसंयुक्तं यवानीनागरान्वितम् ।

निरामं मदात्ययिनं क्षुधितं रूक्षैरस्नेहैस्तर्पणैर्लाजसक्तुभिः संयुक्तं शार्करं वा जीर्णं वा मधु द्राक्षारसमरिष्टं शीधुमेव वा बहुना माक्षिकेण युक्तं काले पाययेत् । तच्च सर्वं यवानीनागराभ्यां समन्वितम् ॥

यूषेण यवगोधूमं तनुनाल्पेन भोजयेत् ॥
उष्णाम्लकटुतिक्तेन कौलत्थेनाल्पसर्पिषा ।
शुष्कमूलकखण्डाभ्यां रसैर्वा धन्वचारिणाम ॥
मातुलुङ्गरसन्यायाम्लपटोलव्योषदाडिमैः ।

कौलत्थेन च यूषेण तनुना स्वल्पेन चोष्णादिगुणेनाल्पसर्पिषा यवगोधूमं भोजयेत् । रसैर्वा भोजयेत् । वैविधान शुष्कमूलकखण्डाभ्यां धन्वचारिणा मृगपक्षिभिः ॥

प्रभूतशुण्ठीमरिचहरितार्द्रकपेशिकम् ।
बीजपूररसाद्यम्लं भृष्टं नीरसवर्तितम् ॥
करीरकरमर्दादिरोचिष्णुबहुसालनम् ।
मन्यक्वथाद्यक्षलवणं विकल्पितनिमर्दकम् ॥
यथाग्नि भक्षयन्मांसं माधवं निगदं पिबेत् ।

तस्मिंश्च मदात्यये यथाग्नि मांसं भक्षयन् निगदं निर्लेपं माधवं पिबेत् । तच्च मांसं प्रभूतशुण्ठ्यादिकम् । आर्द्रकपेशिका आर्द्रकदलानि । बीजपूररसादिना चाम्लम् । भृष्टं घृते । *नीरसवर्तितं समाविकर्णं पकम् । करीरादिकं रोचिष्णु बहु च सालनमुपदंशो यस्मिन् मांसे । तथा प्रव्यक्तं प्रभूतमष्टाङ्गाख्यं वक्ष्यमाणं लवणं यत्र । विकल्पिता निमर्दका येन मांसेन । मांस-

हरितकवर्गादिनानारसोऽच्छगोधूमावेष्टितो वटकाकृत्या छिन्नो निमर्दक उच्यते ॥

* नीरसमनित त्रिगनी रसान्वयेति नीरस वर्तित वृत्तना यात परिगु-कम्यन्नमिति यावत् इति जजट ॥

सितासौवर्चलाजाजीतिन्त्रिणीकाम्लवेतसम् ।
त्वगेलामरिचार्धांगमष्टाङ्गलवणं हितम् ॥
स्रोतोविशुध्यग्निकरं कफप्राये मदात्यये ।

सितादिकमष्टाङ्गलवणाख्यं कफप्राये मदात्यये हितं स्रोतोविशुध्यग्निकरं च एको भाग सितादीना ततोऽर्धेन द्वितीयस्त्वगादीनाम् ॥

* कटुस्कन्धयुतां श्वेतां मृद्वीकां निष्कुलीकृताम्
रसेन मातुलुङ्गस्य कल्कयेद्दाडिमस्य वा ॥
तया क्षौद्रयुतो रागः कृतो रोचनदीपनः ।

* कटुस्कन्धयुतामित्यत्र युतग्रहणेन कटुस्कन्धाना मप्रमाणत्व दर्शयतीति जजट ॥

श्वेता मृद्वीका निष्कुलीकृता त्वगास्थिरहिता कटुस्कन्धेन सयोज्य मातुलुङ्गरसेन दाडिमरसेन वा कल्कयेत् । तया कल्कितया क्षौद्रयुतो रागः कृतो रोचनो दीपनश्च भवति ॥

सौवर्चलैलामरिचदीप्यकाजाजिचोचवत् ।
कारव्या कल्पयेदेवं शुक्तं मत्स्यण्डिकान्वितम्
आम्रामलकपेशीभिः कुर्याद्रागान् पृथक् पृथक्
धान्यसौवर्चलाजाजीकारवीमरिचान्वितान् ॥

सगुडानम्धुयुक्तेनव्यक्ताम्लानमरिचोत्कटान्

कारव्या कल्केन सौवर्चलादियुतं शुक्तं मत्स्यण्डिकान्वितं रागं कल्पयेत् । आम्रामलकखण्डैः पृथग्धान्यादिन्वितान् रागान् कल्पयेत् । मधु माक्षिकम् ॥

* कारवी द्राक्षाविशेषा या गान्तनिक्तपुष्पत इति जजट ॥

रूक्षोष्णोद्वर्तनोद्घर्षस्नानभोजनलङ्घनैः ॥
सकामाभिः सह स्त्रीभिर्युक्त्या जागरणेन च
मदात्ययः कफप्रायः शीघ्रं समुपशाम्यति ।

रूक्षोष्णादिभिः कफप्रायो मदात्ययः शीघ्रं समुपशाम्यति ॥

यदिदं कर्म निर्दिष्टं पृथग्दोषबलं प्रति ।
सन्निपाते दशविधे तच्छेषेऽपि विकल्पयेत् ॥

पृथग्वातादिदोषबलं प्रति निर्दिष्टं यत् कर्म तन्मिश्रीकृत्य तारतम्यविकल्पेन च शेषे दशविधे सन्निपातेऽपि विकल्पयेत् । पूर्वं हि त्रयोदशविध सन्निपात उक्त । तत्र एकदोषातिशयेन य सोऽत्र प्रदर्शित । व्यतिशयेन त्रयस्तुल्याधिकैश्चैक सन्निपात तारतम्यविकल्पनाच्च षट्कमित्येतद्दशकम् ॥

त्वङ्नागपुष्पमगधामरिचाजाजिधान्यकैः ।
परूषकमधूकैलासुराह्वैश्च सितान्वितैः ॥
सकपित्थरसं हृद्यं पानकं शशिबोधितम् ।
मदात्ययेषु सर्वेषु पेयं

तद्वद्दाडिममृद्वीकाकणारग्वधपर्पटाभि ।
सबीजपूरकरसैस्तिन्तिडीकसौवर्चलान्वितम् ॥
फलैर्वा त्रिविधैरम्लैः सतिक्तैश्चूर्णशर्करम् ।
कच्छुरादाडिमरसद्राक्षात्रपुषभूजीरकद्वयम् ॥
मधूकयष्टीत्वक्कृष्णाकेसर श्लक्ष्णचूर्णितम् ।
पिबेदालोड्य दुग्धेन सूक्ष्मतान्तवगालितम् ॥

त्वगादिना शर्करोपेतं नाम पानकम् । शर्करा कर्पूरम् । दाडिमादिभि सौवर्चलान्वितं द्वितीयं पानकम् । त्रिविधैः फलैस्तृतीयम् । कच्छुरादाडिमादीनि दुग्धेनालोड्य सूक्ष्मवस्त्रगालितं पिबेत् ॥

नाक्षोभ्य हि मनो मद्यं शरीरमविहन्य वा ।
कुर्यान्मदात्ययं तस्मादिष्यते हर्षणी क्रिया ॥
सेव्या सर्वेन्द्रियसुखा धर्मकल्पद्रुमाङ्कुराः ।
विषयातिशया पञ्च शराः कुसुमधन्वन ॥

सर्वस्मिन्मदात्यये हर्षणी क्रियेष्यते यस्मान्मद्यं मनो नाक्षोभ्य अपि तु सक्षोभ्य मदात्ययं कुरुते शरीरं चाविहन्यापितु विहन्य उभयथापि हर्षणी क्रिया हिता । तथा पञ्चविषयाणां शब्दादीनामतिशया सेव्या त एव पञ्च कुसुमचापस्य शरा । धर्म एव कल्पद्रुम तस्याङ्कुरा फलप्ररोहास्ते ॥

संशुद्धिशमनाद्येषु मददोषः कृतेष्वपि ।
न चेच्छाम्येत् कफे क्षीणे जाते दौर्बल्यलाघवे
तस्य मद्यविदग्धस्य वातपित्ताधिकस्य च ।
ग्रीष्मोपतप्तस्य तरोर्यथा वर्षं तथा पय ॥

मद्यक्षीणस्य हि क्षीरं क्षीणमाशु प्रपुष्यति ।
ओजस्तुल्यं गुणै सर्वैर्विपरीतं च मद्यतः ॥
पयसा विहते रोगे बले जाते निवर्तयेत् ।
क्षीरप्रयोगं मद्यं च क्रमेणाल्पाल्पमाचरेत् ॥
न विक्षयध्वंसकौ तस्य स्पृश्येते उपद्रवैर्यथा ।
तयोस्तु स्यात् घृतं क्षीरं वस्तयो बृंहणाः शिवाः
अभ्यङ्गोद्वर्तनस्नानान्यन्नपानं च वातजित् ।

संशुद्ध्यादिभिः क्षीरस्य विषय उच्यते । मद्येन क्षीणस्य पुरुषस्य यत्किञ्चित् क्षीणमोजस्तत् क्षीरं शीघ्रमेव पुष्यति यतस्तत्क्षीरमोजसो गुणै सर्वैस्तुल्यं मद्यस्य च विपरीतं तत क्षीरेण मद्यरोगे विहते बले च जाते क्षीरप्रयोगं क्रमेण निवर्तयेत् क्रमेणैव चाल्पाल्पं मद्यमाचरेत् । सहसा मद्यपानात् ध्वंसकविक्षयोपद्रवोद्भव । तयोस्तु ध्वंसकविक्षययोर्घृतादिकं वातजित् स्यात ॥

युक्तमद्यस्य मद्योत्थो न व्याधिरुपजायते ।
अतोऽस्य वक्ष्यते योगो य सुखायैव केवलम्

उपयुक्तमद्यस्य पुंसो मद्योत्थो व्याधिर्नोपजायत एव यतोऽत कारणादस्य मद्यस्य योगो वक्ष्यते स सुखायैव केवलम् ॥

आश्विनं यन्महत्तेजो बलं सारस्वतं च यत् ।
स्थास्नैन्द्रं च यद्वीर्यं प्रभावं वैष्णवं च यः॥
अस्त्रं मकरकेतोर्यत् पुरुषार्थोऽल्पस्य या ।
सौत्रामण्यां द्विजमुखे हुताशे हूयते च या ॥
या सर्वौषधिसम्पूर्णा मथ्यमानात्सुरासुरै ।

महोदधे समुद्भूता श्रीशशाङ्कामृतै सह ॥
मधुमाधवमैरेयशीधुगौडासवादिभि ।
मदशक्तिमनुञ्झन्ती या रूपैर्बहुभि स्थिता ॥
यामास्वाद्य विलासिन्यो यथार्थ नाम बिभ्रति
कुलाङ्गनापि या पीत्वा नयत्युद्धतमानसा ॥
अनङ्गालिङ्गितैरङ्गै क्वापि चेतो मुनेरपि ।
तरङ्गभङ्गभ्रुकुटीतर्जनैर्मानिनीर्मिनः ॥
एक प्रसाद्य कुरुते या द्वयोरपि निर्वृतिम् ।
यथाकामभटानाभिपरिहृष्टाप्सरोगणे ॥
तृणवत् पुरुषा युद्धे यामास्वाद्य जहत्यसून् ।
यां शीलयित्वापि चिर बहुधा बहुविग्रहाम्
नित्य हर्षातिवेगेन तत् पूर्वमिव सेवते ।
शोकोद्वेगारतिभयैर्यां दृष्ट्वा नाभिभूयते ॥
गोष्ठीमहोत्सवोद्यान न यस्या शोभते विना ।
स्मृत्वा स्मृत्वा च बहुशो वियुक्त शोचते यया
अप्रसन्नापि या प्रीत्यै प्रसन्ना स्वर्ग एव या ।
अपीन्द्र मन्यते दुस्स्थ हृदयास्थितया यया ॥
अनिर्देश्यसुखास्वादा स्वसंवेद्यैव या परम् ।
इति चित्रास्ववस्थासु प्रियामनुकरोति या ॥
प्रियातिप्रियता याति यत् प्रियस्य विशेषत
या प्रीतिर्या रतिर्या वाग्या पुष्टिरिति च स्तुता
देवदानवगन्धर्वयक्षराक्षसमानुषै ।
पानमद्यौ सत्या तु तां सुरा विधिना पिबेत्

आश्विनमित्यादेस्ता सुरा विधिना पिबेदित्यनेन सबन्ध । एवमितिहासेषु श्रूयते यथा किल सुराया अश्विभ्या स्वतेजो दत्तम् । सरस्वत्या च बलम् । इन्द्रेण वीर्यम् । विष्णुना प्रभाव । या च सुरामकरकेतोः कामस्यास्त्रम् । बलस्य च हलभृतो या पुरुषार्थ । या च सौत्रामण्यामध्वरे द्विजमुखे ब्राह्मणप्रत्यक्षमग्नौ हूयते । या च महोदधेः सर्वौषधिसंपूर्णात्सुरासुरैर्मथ्यमानात् श्र्यादिभिः सहोत्पन्ना । या च मध्वादिभिर्बहुभी रूपैर्मदशक्तिमनुञ्झन्ती स्थिता । या चास्वाद्य विलासिन्यः कस्यों विलासिनीति नाम यथार्थ बिभ्रति । सुरया विलासस्यागमनात् । या सुरा पीत्वा कुलाङ्गनापि लज्जादिमत्वादलालितापि मुनेरप्यभ्यस्तधैर्यस्यापि क्वापि चेतो नयत्यनङ्गेन कामेनालिङ्गितैरङ्गै करणभूतैः । या च सुरा एक मानिनमिन प्रसाद्य द्वयोरपि मानिनीवल्लभयोर्निर्वृतिं कुरुते अतिनिबिडमानावष्टम्भपरवशाप्यास्वादितकादम्बरीरसा मान पृष्ठतः कृत्वा अवधीरितपूर्वमपि प्रेयास प्रार्थयितु यतते । तत्र चैवमुत्प्रेक्ष्यते यस्याः सुराया ये तरङ्गभङ्गाः सैव भ्रुकुटी तया तर्जनेन सखीव सत्या वल्लभावधीरणानुतापभियेव मानिन्या मानमवधीर्य मन प्रसादयति । तया च प्रसन्नमनसा द्वितीयो निर्वृतिमासादयति तदिद सुराया महत् कौशलम् । यदेकत्र प्रसादमापाद्यान्यत्र निर्वृतिमातनोति । या च सुरामास्वाद्य युद्ध पुरुषास्तृणवदसून् प्राणास्त्यजन्ति । किंभूते युद्धे आह । यथेत्यादि यथाकाम यथेच्छया भटानामवाप्तिस्तया ... रोगणो

यस्मिन्युद्धे । इति चिरात्स्वयमागताम् प्रियामुपरोति येति वक्ष्यमाणत्वात् सर्वत्रापीन प्रभृति प्रियाया. सुरायाश्च श्लेष । तथा च येनैव प्रिया आस्वादिता भवति स एवाप्सरोविषये तिशय पश्यत्सङ्ग्रामोपाये युद्धे तृणवदसूंस्त्यजति । या सुरा बहुधा मध्यादिना बहुविग्रहा निर शीडयित्वापि पुरुषो नित्य तत् पूर्वमिव सेवते सर्वदाभिनवामेवातिप्रियत्वाज्ज्ञानातिशये । प्रियापि बहुधा रतिप्रयासबहुविग्रहानेकशः कृतप्रणयकलहापि नित्य दर्पातिवेगेनाभिनवव सेव्यते । याश्च सुरा दृष्ट्वा शोकादिभिर्नाभिभूयते । प्रियामपि दृष्ट्वा शोकादिभिर्नाभिभूयत । दर्शनाभिमतयो शोकादय एव कर्तृत्वेन नीयन्ते येन समानकर्तृकत्व भवति । तत्सन्निधाने शोकादयो न भवन्तीति तात्पर्यम् । यस्याश्च सुराया विना गोष्ठ्यादिक न शोभते । प्रियया वा विना न शोभते । यया च सुरया वियुक्तत्ता स्मृत्वात्मान शोचते प्रियया वियुक्तश्च शोचते । या सुरा अप्रसन्नापि धनादि प्रीत्यै भवति प्रसन्ना च स्वर्ग एव । प्रियाप्यकृतप्रसादापि प्रीत्यै भवति । प्रसन्ना पुन स्वर्ग एव । यया च सुरया हृदयस्थितया पीतया पुरुष इन्द्रमपि दुस्थ मन्यते आत्मानमेव सुस्थम् । तद्वत् प्रिययापि हृदयस्थितया मनसि गृहीतया । या च सुरा अनिर्देश्यसुखास्वादा । सुखमास्वादश्च यस्याः परस्य निर्देष्टुमिदन्तया न पार्यते । प्रियाप्येवम् । या च सुरा पर रससैव । प्रियापि तद्वत् । इत्येवमनन्तरोक्तप्रकारेण सिद्धासु विचित्रास्ववस्थासु या सुरा प्रियामनुकरोति ता सुरा विधिना पिबेदिति सतत्र स पश्यते । या प्रियस्य पुरुषस्य प्रियानिर्मिता यानि ता पिबेदिति सुरायाः प्रस्तावमर्शः । यस्य हि सुरा प्रिया तस्य पीतमात्रायामेव तस्या तद्भापि नितरा वल्लभात्व याति । सौत्रामणी देवैश्च या देवादिभि स्तुता । तां सुरा समयानप्रवृत्तौ सत्या पिबेद्वक्ष्यमाणेन विधिना । न तु यथेष्टम् ॥

कि तया सुरया विधिना पीतया पतीत्याह ।

सम्भवन्ति न ते रोगा येऽन्येऽनिलकफोद्भवा
विधियुक्तादृते मद्यादेन सिध्यन्ति दारुणा ।

सम्भवन्तीत्यादि । ये रोगो मदप्रभृतिजा दारुणास्ते विधियुक्तान्मद्यादृते द्रव्यान्तरेण न सिध्यन्ति । विधियुक्तेन मद्येनैव सिध्यन्ति । ते रोगा विधिपीतया सुरया न सम्भवन्ति न जायन्ते ॥

एवंविधमपि विधियुक्त पान न सर्वत्र प्रयोज्यमिति प्रदर्शनार्थमाह ॥

अस्ति देहस्य सावस्था यस्या पान निवार्यते
अन्यत्र मद्यान्निगदाद्विविधौषधसम्भृतात् ॥

आनूपं जाङ्गलं मांसं विधिनाप्युपकल्पितम् ।
मद्यं सहायमप्राप्य सम्यक् परिणमेत् कथम् ॥

आनूपेत्यादिना मद्यस्योपकारा उच्यन्ते । मद्येन सहायेन मांसं सम्यक् परिणतिं यातीति तात्पर्यार्थः ॥

सुतीव्रमारुतव्याधिघातिनो लशुनस्य च ।
मद्यमांसवियुक्तस्य प्रयोगे स्यात् कियान् गुणः ॥

महागुणस्य च लशुनस्य मद्यमांससंयुक्तस्यैव सफलत्वम् ॥

निगूढशल्याहरणे शस्त्रक्षाराग्निकर्मणि ।
पीतमद्यो विषहते सुखं वैद्यविकत्थनाम् ॥
अनलोत्तेजनं रुच्यं शोकश्रमविनाशनम् ।
न चातः परमस्त्यन्यदारोग्यबलपुष्टिकृत् ॥

निगूढस्य देहे दूरप्राप्तस्यादृश्यस्य शल्यस्याहरणे शस्त्रादिकर्मणि वैद्यविकत्थनां वैद्यकदर्थनां पीतमद्य एव सुखं विषहते साधु सोढुं शक्नोति । सुबोधम् । अत इति मद्यात् ॥

रक्षता जीवितं तस्मात् पेयमात्मवता सदा ।
आश्रितोपाश्रितहितं परमं धर्मसाधनम् ॥

तस्मान्मद्यमात्मवता बुद्धिमता जीविते रक्षां कुर्वता सदा पेयम् । मद्ये त्वनेकधा जीवितापाय आशङ्क्यते । आश्रितेत्यादि मद्यविशेषणम् । आश्रिता उपकृता भृत्यबान्धवाद्याः । उपाश्रिता आश्रिताश्रिता ॥

तच्च मद्यमेव पिबेदिति प्रदर्शनार्थमाह ॥

स्नातः प्रणम्य सुरविप्रगुरून् यथास्वं
वृत्तिं विधाय च समस्तपरिग्रहस्य ।
आपानभूमिमथ गन्धजलाभिषिक्ता-
माहारमण्डपसमीपगतां श्रयेत ॥

स्वास्तृतेऽथ शयने कमनीये
मित्रभृत्यरमणीसमवेतः ।
स्वं यशः कथकचारणसङ्घै-
रुद्गतं निशमयन्नतिलोकम् ॥

विलासिनीनां च विलासशोभि
गीतं सनृत्तं कलतूर्यघोषैः ।
काञ्चीकलापैश्चलकिङ्किणीकैः
क्रीडाविहङ्गैश्च कृतानुनादम् ॥

मणिकनकसमुत्थै राजतैर्वैर्विचित्रैः
सजलविविधभक्तिक्षौमवस्त्रावृताङ्गैः ।
अपि मुनिजनचित्तक्षोभसंपादनीभि-
श्चकितहरिणलोलप्रेक्षणीभिः प्रियाभिः

स्तननितम्बकृतादतिगौरवा-
दलसमाकुलमीश्वरसंश्रयात् ।
इति गतं दधतीभिरसंस्थितं
तरुणचित्तविलोभनकार्मणम् ॥

यौवनासवमत्ताभिर्विलासाधिष्ठितात्मभिः ।
संचार्यमाणं युगपत्तन्वङ्गीभिरितस्ततः ॥

तालवृन्तनलिनीदलानिलैः
शीतलीकृतमतीव शीतलैः ।
दर्शनेऽपि विदधद्दशानुगं
स्वादितं किमुत चित्तजन्मनः ॥

यस्मिन्युद्धे । इति चित्रास्ववस्थासु प्रियामनुकरोति येति वक्ष्यमाणत्वात् सर्वत्रापीत प्रभृति प्रियाया सुरायाश्च श्लेष । तथा च येनैव प्रिया आस्वादिता भवति स एवाप्सरोविषये तिशय पश्यस्तल्लाभोपाये युद्धे तृणवदसूंस्त्यजाति । या सुरा बहुधा मध्वादिना बहुविग्रहा चिर शीडयित्वापि पुरुषो नित्य तन् पूर्वमिव सेवते सदैवाभिनवामेवातिप्रियत्वाज्जानातीत्यिर्थे । प्रियापि बहुधा रतिप्रयोगैर्बहुविग्रहानेकश कृतप्रणयकलहापि नित्य हर्षातिवेगेनाभिनवेव सेव्यते । याश्च सुरा दृष्ट्वा शोकादिभिर्नाभिभूयते । प्रियामपि दृष्ट्वा शोकादिभिर्नाभिभूयत । दर्शनाभिभवयो, शोकादय एव कर्तृत्वेन नीयन्ते येन समानकर्तृकत्व भवति । तत्सन्निधाने शोकादयो न भवन्तीति तात्पर्यम् । यस्याश्च सुराया विना गोष्ठ्यादिक न शोभते । प्रियया वा विना न शोभते । यया च सुरया वियुक्ता स्मृत्वात्मान शोचते प्रियया वियुक्तश्च शोचते । या सुरा अप्रसन्नापि घनापि प्रीत्यै भवति प्रसन्ना च स्वर्ग एव । प्रियाप्यकृतप्रसादापि प्रीत्यै भवति । प्रसन्ना पुन स्वर्ग एव । यया च सुरया हृदयस्थितया पीतया पुरुष इन्द्रमपि दुःस्थ मन्यते आत्मानमेव सुस्थम् । तद्वत् प्रिययापि हृदयस्थितया मनसि गृहीतया । या च सुरा अनिन्द्यसुरास्वाद । सुरमास्वाद्य यस्या, परस्य निर्देष्टुमिदन्तया न पार्यते प्रियाप्येवम् । या च सुरा पर स्वसंवेद्यैव प्रियापि तद्वत् । इत्येवमनन्तरोक्तप्रकारेण चित्रासु विचित्रास्ववस्थासु या सुरा प्रियामनुकरोति ता सुरा विधिना पिबेदिति सर्वत्र सबध्यते । या प्रियस्य पुरुषस्य प्रियातिप्रियता यानि ता पिबेदिति सुरायाः प्रस्तव मश । यस्य हि सुरा प्रिया तस्य पीतमात्रायामेव तस्या बह्व्भापि नितरा बहुभाव याति । प्रीत्यादिगन्देश्च या देवादित्या पिबेद्वक्ष्यमाणेन विधिना । न तु य थेच्छम ॥

किं तया सुरया विधिना पीतय वर्तीत्याह ।

सभवन्ति न ते रोगा मेदोनिलकफोद्भवा
विधियुक्तादृते मद्यात्रैव सिध्यन्ति दारुणा ॥

सभवन्तीत्यादि । ये रोगो मद प्रभृतिजा दारुणास्ते विधियुक्तान्मद्याद्वे द्रव्यान्तरेण न सिध्यन्ति । विधियुक्तेन मद्येनैव सिध्यन्ति । ते रोगा विधिपीतया सुरया न सभवन्ति न जायन्ते ॥

एवविधमपि विधियुक्त पान न सर्वत्र प्रयोज्यमिति प्रदर्शनार्थमाह ॥

अस्ति देहस्य सावस्था यस्या पान निवार्यते
अन्यत्र मद्यान्निगदाद्विविधौषधसभृतात् ॥

आनूप जाङ्गल मास विधिनाप्युपकल्पितम् ।
मद्य सहायमप्राप्य सम्यक् परिणमेत् कथम् ॥

आनूपेत्यादिना मद्यस कारा उच्यन्ते । मद्येन सहायेन मास सम्यक् परिणतिं यातीति तात्पर्यार्थ ॥

सुतीव्रमारुतव्याधिघातिनो लशुनस्य च ।
मद्यमासवियुक्तस्य प्रयोगे स्यात् कियान् गुणः ।

महागुणस्य च लशुनस्य मद्यमाससयुक्तस्यैव सफलत्वम् ।

निगूढशल्याहरणे शस्त्रक्षाराग्निकर्मणि ।
पीतमद्यो विषहते सुख वैद्यविकत्थनाम् ॥
अनलोत्तेजन रुच्य शोकश्रमविनाशनम् ।
न चात परमस्त्यन्यदारोग्यबलपुष्टिकृत् ॥

निगूढस्य देहेदूरप्रास्यादृश्यस्य शल्यस्याहरणे शस्त्रादिकर्मणि वैद्यविकत्थना वैद्यकदर्थना पीतमद्य एव सुख विषहते साधु सोढु शक्नोति । सुबोधम् । अत इति मद्यात् ॥

रक्षता जीवित तस्मात् पेयमात्मवता सदा ।
आश्रितोपाश्रितहित परम धर्मसाधनम् ॥

तस्मान्मद्यमात्मवता बुद्धिमता जीविते रक्षा कुर्वता सदा पेयम् । मद्ये त्वनेकधा जीवितापाय आशङ्क्यते । आश्रितेत्यादि मद्यविशेषणम् । आश्रिता उपक्रान्ता भृत्यबान्धवाद्याः । उपाश्रिता आश्रिताश्रिता ॥

तत्र मद्यमेव पिबेदिति प्रदर्शनार्थमाह ॥

स्नात प्रणम्य सुरविप्रगुरू यथास्व
वृत्तिं विधाय च समस्तपरिग्रहस्य ।
आपानभूमिमथ गन्धजलाभिषिक्ता-
माहारमण्डपसमीपगता श्रयेत ॥

स्वास्तृतेऽथ शयने कमनीये
मित्रभृत्यरमणीसमवेत ।
स्व यश कथकचारणसद्यै-
रुद्धत निशमयन्नतिलोकम् ॥

विलासिनीनां च विलासशोभि
गीत सनृत्त कलतूर्यघोषै ।
काञ्चीकलापैश्चलकिङ्किणीकै
क्रीडाविहङ्गैश्च कृतानुनादम् ॥

मणिकनकसमुत्थैराजतैर्वैर्विचित्रै
सजलविविधभक्तिक्षौमवस्त्रावृताङ्गैः ।
अपि मुनिजनचित्तक्षोभसपादनीभि-
श्चकितहरिणलोलप्रेक्षणीभि प्रियाभि

स्तननितम्बकृतादतिगौरवा-
दलसमाकुलमीश्वरसश्रयात् ।
इति गत दधतीभिरसस्थित
तरुणचित्तविलोभनकार्मणम् ॥

यौवनासवमत्ताभिर्विलासाधिष्ठितात्मभिः ।
सचार्यमाण युगपत्तन्वङ्गीभिरितस्तत ॥

तालवृन्तनलिनीदलानिलै
शीतलीकृतमतीव शीतलैः ।
दर्शनेऽपि विदधद्दशानुग
स्वादित किमुत चित्तजन्मन ।

चूतरसेन्दुमृगैः कृतवासं
मल्लिकयोज्ज्वलया च सनाथम् ।
स्फाटिकशुक्तिगतं शतशश्च
कान्तमनङ्गपिपासितचक्षुः ॥

तालीसाथ चूर्णैलादिकं वा
हृद्य माद्य माधवस्थापनं वा ।
तत्माधिभ्यो भूमिभागे सुघृष्टे
तोयोन्मिश्रं दापयित्वा ततश्च ॥

धृतिमान् स्मृतिमान् नित्यमन्यूनाधिकमाचरन् ।
उचितेनोपचारेण सर्वमेवोपलालयन् ॥

जितविकसितासितसरोज
नयनसंक्रान्तिवर्धितश्रीकम् ।
कान्तामुखमिव सौरभ
हृतमधुपगणं पिबेन्मद्यम् ॥

दाता इत्यादि । सर्वस्य परिमदस्य च-
भाग्य पूर्ति विभाग । न तु पूर्वादे रसविभ-
जय । ततः कृत्वा प्रथममेवापानभूमिमाश्रये
त । किंभूतामाह । गन्धजलाभिषिक्तामादा
रमण्डपनिपटवर्तिनीम् । अथ शयने शयो
पित इदमिद् कुर्यात् पिबेत् । मनसि कान्ते ।
रप यशो निशामयन् मनसा स्मरन् । उत्कर्षे
ण लोचनमिश्रा तमतिलोचना । विलासिनीनां
च तनूपादिव गीत निशामयन् । तथ गीत
काञ्चीकलापादिभि कृतानुनादम् । तथ मण
मेखलिमेखलिभाभिरुत्तरावर्तिभिः समर्थिताग्र ।
किंभूत मद्यमाह मणीत्यादि । आवरणैर्मणि-
विशेषैर्मणिमयैः चषकसमीपे । विविधैः रत-

नीयसंख्यानादिभिः । अन्यत । किंभूतैरपरै
पैः सत्कृतानि जलाश्रोणि विविधवर्णानि नाना-
विरचितचतुरिपत्रादिविच्छेदानि यानि कौ-
माणि तैराच्छादितशरीरैः । किंभूताभिरन्य
श्रीभिः अपि युनिजनचित्तसंक्षोभसंपादनीभिस्तथा
चकितहरिणवत् लोलनेत्रश्रेणीभिश्च चलपेक्षणीभि
स्तथा प्रियाभिरताभिश्च त वशीभिर्मत्त युवती
भिर्योग पादप्रीतिभिः । किंभूत मनाक्या
निर्मल च यत् हृत देहस्य गौरव ते तादृशम् ।
ईश्वरदत्तकाम संपरायातुलम् । तथा अमलिन-
तनोः रूपम् । तदधिकस्य विलोभनेन काम्यं
वशीकरणप्रयोगम् । यौवनमेव मदहेतुस्तद्वशा
यतेन मत्ताभिरत्यर्थाभिस्तथा विलासेनापि
शिल आत्मा स्वभावो यासां ताभिर्गुणपङ्क्ती-
भि । तत्र मद्य तालवृन्तादविनिर्मुक्त दनादन्यु
सयोगावर्तीय शीतैः शीतलीकृतम् । तालवृ-
न्त व्यजनम् । तथा चन्दनं दर्शनमात्रेऽपि
विषादन्तर पानस्य सर्व यशानुग विदधत् ।
किंभूत रसादिकम् । चूतरसादिभि कृतवास
नम् । चूतरस, सहकारः । इन्दुः कर्पूरः ।
मृग कस्तूरिका । मल्लिका प्रसिद्ध पुष्पविशे-
ष । तत् कान्त मनोज्ञमनङ्गमिव कामसिद्धोद्दी-
पक मदकारिकम् । सुवासम् । तत्र लावण्य य
शिक्षितद्रावयदायकम् । ततोऽनन्तरमिह कृत्वैव
मद्य पिबेदिति सबन्ध । किंकृत्वेत्याह तस्मा
दिभ्य इत्यादि । तत्माद्ये प्राधीय सभिष्य-
न्ति भूतविशया सेन्धवतायोन्मिश्र तोयमिश्रित
तत्र दापयित्वा धृतिमत्वादियुत पिबन । अ-
न्यूनाधिकं तत्र सचरन् । आचरन् । तथाविधेनो

पचारेण सर्वमेव परिवारमुपलाळयन् सान्त्वयन्। तच्च मद्य जितानि शोभातिशयेन पराभूतानि विकसितान्यसितसरोजानि नीलोत्पलानि याभ्या नयनाभ्या ताभ्या विवर्धितश्रीकम् । का न्तामुखसदृश यत· सौरभेण हृतो मधुपगणोऽळिसमूहो येन एव भूत मद्य पिबेत् ॥

पीत्वैव चषकत्रय परिजन
सम्मान्य सर्व ततो
गत्वाहारभुव पुर सुभिषजो
भुञ्जीत भूयोऽत्र च ।
मांसापूपघृतार्द्रकादिहरितै-
र्युक्त ससौवर्चलै-
र्द्विस्त्रिर्वा निशि चाल्पमेव वनिता-
सवलगनार्थ पिबेत् ॥

एवमनन्तरोक्तेन प्रकारेण चषकत्रय पीत्वा सर्व च परिजनमुचितेन प्रकारेण समान्य तत आहारभुव गत्वा सुभिषज पुर उत्कृष्टस्य वैद्यस्याग्रत स्थितो भुञ्जीत । अत्र च भोजने भूय पुनर्मांसादियुक्त स द्वौ वारौ त्रीन् वा वारान् पिबेत् । निशि रात्रावल्प वनितासवलानाहमात्र पिबेद्यावता चित्तोल्लासेन केळीसुख भवति ॥

रहसि दयितामङ्के कृत्वा भुजान्तरपीडनात्
पुळकिततनु जातस्वेदा सकम्पपयोधराम् ।
यदि सरभस शीधोर्वार न पाययते कृती
किमनुभवति क्लेशप्राय तदा गृहतन्त्रताम् ॥

रहस्येकान्ते दयितामङ्के उत्सङ्गे कृत्व य दा शीधोर्वार एक चषक न पाययते तदा गृहतन्त्रता गृहविपमता स कृती किमर्थमनुभवति । क्लेशप्राय बहुक्लेशम् । किंभूता दयितामाह । भुजान्तरपीडनात् पुळकिततनु तथा जातस्वेदा रतिश्रमात् सकम्पौ पयोधरौ यस्यास्तथाविधाम् ॥

वरतनुवक्त्रसङ्गतिसुगन्धितर सरक
द्रुतमिव पद्मरागमणिमासवरूपधरम् ।
भवति रतिश्रमेण च मदः पिबतोऽल्पमपि
क्षयमत ओजसः परिहरन् स शयीत परम् ॥

वरतन्वित्यादिना नर्कुटकाह्वयेन सुराफलम् । तच्च सरकमेवभूत सदल्पमपि पिबतो रतिश्रमेणैव मदो भवत्यतोऽनन्तरं स पुमानोजस क्षय परिहरन् शयीत । किभूत सरक वरतनोः कान्ताया वक्त्रसङ्गत्या स्वभावसुगन्ध्यपि सुगन्धितरम् । एवमुत्प्रेक्षते द्रुतमिव पद्मरागमणिमासवरूपधरम् ॥

इत्थ युक्त्या पिबन्मद्य न त्रिवर्गाद्विहीयते ।
असारससारसुख परम चाधिगच्छति ॥

इत्थमनया युक्त्या मद्य पिबन् पुरुष त्रिवर्गाद्धर्मार्थकामान्न हीयते न तस्य त्रिवर्गहानिर्भवतीत्यर्थः । असारस्य च ससारस्य यत् परम स्वादु विषयोपभोगाख्य सुख तदधिगच्छति प्राप्नोति ॥

ऐश्वर्यस्योपभोगोऽय स्पृहणीय सुरैरपि ।

अन्यथा हि विपत्सु स्यात् पश्चात्तापेन्धनं धनम् ।

अयं च यो मद्यस्य विधिरुक्तः स ऐश्वर्यस्योपभोगः सुरैरपि स्पृहणीयः अन्यथा यो धनवानैश्वर्यवाञ्ओपभुङ्क्ते । तस्य विपत्सु राजोपद्रवादिषु धनं पश्चात्तापेन्धनं पश्चात्तापस्येन्धनमुद्दीपकं स्यात् ॥

उपभोगेन रहितो भोगवानिति निन्द्यते ।
निर्मितोऽतिकदर्योऽयं विधिना निधिपालकः ॥

यश्च धनस्योपभोगेन रहितो भोगवानिति जनैर्निन्द्यते । कथमेव यथायमतिकदर्यो विधिना निधिपालको निर्मितः ॥

तस्माद्व्यवस्थया पानं पानस्य सततं हितम् ।
जित्वा विषयलुब्धानामिन्द्रियाणां स्वतन्त्रताम् ॥

तस्माद्विषयेषु लुब्धानामिन्द्रियाणां स्वतन्त्रतां जित्वा पानस्य मद्यस्य पानं व्यवस्थया हितं न त्वनियमेन ॥

विधिर्वसुमतामेष भविष्यद्वसवस्तु ये ।
यथोपपत्ति तैर्मद्यं पातव्यं मात्रया हितम् ॥

एष च यथोक्तो विधिर्वसुमता धनिना विज्ञेयः । ये पुनर्भविष्यद्वसवस्तैर्मद्यं यथोपपत्ति यथासम्भवमुपचारेण मात्रया पातव्यम् । हितं पथ्यम् । भविष्यद्वसुशब्देन व्युत्पत्त्या दरिद्रा उक्ताः भविष्यन्ति वसूनि येषामिति कृत्वा ।

...येन सम्भ्रान्तिर्यावन्न क्षोभ्यते मनः ।
तावदेव विरन्तव्यं मद्यादात्मवता सदा ॥

यावदित्यादिना मद्यपानविधिः सुबोधः ॥

अभ्यङ्गोद्वर्तनस्नानवासधूपानुलेपनैः ।
स्निग्धोष्णैर्भावितश्चान्नैः पानं वातोत्तरः पिबेत् ॥
शीतोपचारैर्विविधैर्मधुरस्निग्धशीतलैः
पैत्तिको भावितश्चान्नैः पिबन्मद्यं न सीदति ॥
उपचारैरशिशिरैर्यवगोधूमभुक् पिबेत् ।
श्लैष्मिको धन्वजैर्मांसैर्मद्यं मारिचिकैः सह ॥

तत्र मद्यमभ्यङ्गादिभिर्भावित आहितसंस्कारं मन् वाताधिकः पुरुषः पिबेत् । वासः पटवासः । शीतोपचारादिभिः पैत्तिको मद्यं पिबन् न सीदति । अशिशिरोपचारादिना श्लैष्मिको मद्यं पिबेत् । अशिशिरशब्देनातिशिशिरस्य प्रतिषेधः । नोष्णविधानम् । उष्णोपचारस्य मद्ये प्रतिषेधात् । मरिचेन संस्कृतं मारिचिकम् । धन्वजं जाङ्गलम् ।

तत्र वाते हितं मद्यं प्रायः पैष्टिकगौडिकम् ।
पित्ते साम्भो मधु कफे मार्द्वीकारिष्टमाधवम् ॥
प्राक् पित्ते श्लैष्मिको मद्यं भुक्तस्योपरि पैत्तिकः
वातिकस्तु पिबेन्मध्ये समदोषो यथेच्छति ॥

तत्रेत्यादि सुबोधम् । शालिपिष्टेन पैष्टिकम् । गुडेन गौडिकम् । पित्ते मधु माक्षिकं साम्भः । कफे मार्द्वीकम् । प्रागित्यादिना मद्यस्य दोषविशेषाश्रयेण कालनियमः सुबोधः ॥

मदेषु वातपित्तघ्नं प्रायो मूर्छासु चेष्यते ।
सर्वत्रापि विशेषेण पित्तमेवोपलक्षयेत् ॥
शीताः प्रदेहामणय सेका व्यजनमारुता ।
सिताद्राक्षेक्षुखर्जूरकाश्मर्यस्वरसा पय ॥
सिद्धा मधुरवर्गेण रसा यूषाः सडाडिमा ।
षष्टिका शालयो मुद्गा यवाः सर्पिश्च जीवनम् ॥
कल्याणकं पञ्चगव्य षट्पल पयसाग्निकम् ।
पिप्पल्यो वा शिलाह्व वा रसायनविधानतः ॥
त्रिफला वा प्रयोक्तव्या सघृतक्षौद्रशर्करा ।

मदेष्वित्यादिना क्रमप्राप्ताना मदमूर्च्छासन्यासाना चिकित्सा । प्रायोग्रहण व्यभिचारसूचनार्थं सर्वस्यापि मद्यविकारेषु पित्तमेव चिकित्स्यत्वेनोपलक्षयेत् । सर्वत्र शीता प्रदेहाद्य प्रयोक्तव्याः । तथा सितादिमधुरस्कन्धेन शृतं पय । सुबोधम् । कल्याणकादीनि वक्ष्यन्ते षट्पलमुक्त यक्ष्मणि ।

प्रसक्तवेगेषु हित मुखनासावरोधनम् ।
पिबेद्वा मानुषीक्षीर तेन दद्याच्च नावनम् ॥
मृणालबिसकृष्णा वा लिह्यात् क्षौद्रेण साभया"।
दुरालभा वा मुस्तां वा शीतेन सलिलेन वा ॥
पिबेन्मरिचकोलास्थिमज्जोशीराहिकेसरम् ।
धात्रीफलरसे सिद्ध पथ्याकाथेन वा घृतम ॥
कुर्यात् क्रिया ज्वरोक्ता च यथादोषबलोदयम्
पञ्च कर्माणि शस्तानि तथा रक्तावसेचनम ॥
सत्वस्यालम्बन ज्ञानमगृद्धिर्विषयेषु च ।

प्रसक्तवेगेषु सन्ततवेगषु मदमूर्च्छायेषु मुखनासस्य पाण्यादिकेनावरोधन हितम् । तेन मानुषीक्षीरेण नस्यम् । मृणालाद्यभयान्त क्षौद्रेण लेह दुरालभा वा क्षौद्रेण । मुस्ता वा । मरिचादिक शीतेन सलिलेन पिबेत् । धात्रीफलरसेन वा चतुर्गुणेन सिद्ध घृतम । पथ्याकाथेन वा स्नेहसमेन सिद्ध घृत पिबेत् । दोषबलानतिक्रमेण च मदमूर्च्छाययो ज्वरोक्ता क्रिया कुर्यात् । सुबोधम । सत्वस्यालम्बन धैर्यस्यावष्टम्भ । गृद्धिर्लोलुपता विषयेषु शब्दादिषु ।

मदेष्वतिप्रवृद्धेषु मूर्छायेषु च योजयेत् ।
तीक्ष्ण सन्यासविहित विपघ्न विषजेषु च ॥

सन्यासविहित तीक्ष्ण नस्यादि यत् तत् सर्वमतिप्रवृद्धेषु सर्वेषु मदेषु मूर्छायेषु च योजयेत् । विषजेषु मदेषु विपघ्न च योजयेत् ॥

दुर्जयत्वेन प्राधान्यात्सन्यासस्य चिकित्सा पृथगुच्यते ।

आशु प्रयोज्य सन्यासे सुतीक्ष्ण नस्यमञ्जनम्
धूम प्रधमन तोद सूचीभिश्च नखान्तरे ॥
केशाना लुञ्चन दाहो दशो दशनग्रथिकैः ।
कट्वम्लगाळन वक्त्रे कपिकच्छ्वावघर्षणम् ॥
उत्थितो लब्धसज्ञश्च लशुनस्वरस पिबेत् ।
खादेत्सव्योपलवण बीजपूरककेसरम् ॥
लघ्वन्न कटुतीक्ष्णोष्णमद्यात् स्रोतोविशुद्धये ।

आशिवत्यादि । सन्यासे शीघ्रमेव सुतीक्ष्ण नस्यादिक प्रयोज्यम् । प्रधमनान्ताना

सुतीक्ष्णशब्देन सम्बन्ध । प्रथमा नासाया चूर्णेन । नखमांसयोर्मध्ये सूचीभिस्तोद । लुञ्चनमपनयनम् । दाहोऽङ्गेष्वग्न्यादिना । दन्तैर्वृश्चिकैश्चाङ्गेषु दश । वक्त्रे कटुना म रिचादीनामम्लाना मद्यादीना गालन स्रावणम्॥

विस्मापनै सस्मरणै प्रियश्रवणदर्शनै ।
षड्भिर्गीतवादित्रशब्दैर्व्यायामशीलनै ॥
स्रसनोऽल्वनैर्धूमै शोणितस्यावसेचनै ।
उपाचरेत्त सततमनुबन्धभयात् पुन ॥
तस्य सरक्षितव्य च मन प्रलयहेतुत ।

इति चिकित्सिते नवमोऽध्यायः ॥

तस्य च निवृत्तसन्यासस्य प्रलयहेतो- श्चित्तक्लेशान्मनो विस्मापनादिभि सरक्षितव्य पुनरनुबन्ध येन न गृह्णातीति ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसङ्ग्रहव्याख्याया चिकित्सिते नवमोऽध्याय ॥

दशमोऽध्यायः ।

क्रमप्राप्तानामर्शसा चिकित्साप्रदर्शनार्थोऽध्याय आरभ्यते ॥

अथातोऽर्शसां चिकित्सित व्याख्यास्याम । इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षय. ॥

अथ खलु बलवन्तमर्शोभिरुपद्रुत य थार्हस्नेहोपस्निग्धस्विन्नमनिल्पवेदनाप्रवृद्धिशमनार्थं स्निग्धमुष्णमल्पमन्न द्रवप्राय भुक्तवन्त शुचि कृतस्वस्त्ययन मुक्तविण्मूत्रमन्यथ समे शुचौ विविक्ते देशे साधारणे व्यभ्रे काले शय्याया समे फलके वा मत्यादित्यगुदमन्यस्योत्सङ्गे निषण्णपूर्वकाय उत्तानमुन्नतकटीदेश यन्त्रणशाटकेन परिक्षिप्त ग्रीवासक्थिसन्धिमल्लैश्चारपरिचारकै' सुपरिगृहीत कृत्वा ततोऽस्मै घृताभ्यक्तगुदाय घृताभ्यक्त यन्त्रमृजुवनुसुख शनै पायौ प्रणिदध्यात् । प्रवाहणप्रविष्ट चार्शोऽभिवीक्ष्य पिचुप्रोतकयोरन्यतरेणावगुण्ठितया शलाकयोत्पीड्य यथोक्तविधिना ग्निक्षाराभ्यामुपाचरेत् सम्यङ्निर्वापयेच ॥

अथेत्यादि गद्य मङ्कीर्णवस्तुसुखावबोधाय बलवन्तमित्यबलस्य क्षारप्रतिषेधप्रदर्शनम् । यथार्हस्नेहो दोषाद्यपेक्षया । प्रत्यादित्यगुदमादित्याभिमुखगुपविष्ट सन्तमुत्तानसिपण्णस्य ग्रीवा सक्थिनी चैकेन यन्त्रणशाटकेन परिवेष्टितम् । सर्व सुबोधत्वान्न व्याख्यायते ॥ अनुसृत्य सुखानुगुण्येन यन्त्रकमुभयपार्श्वछिद्र यन्त्रविधावुक्तम् । प्रवाहणेन तस्मिन्यन्त्रे पार्श्वछिद्रेण प्रविष्टमर्शोऽभिसमीक्ष्य दहेदिति सम्बन्ध । पिचु कार्पासलेश' । प्रोतकश्चैलखण्डम् । यथोक्तेन सूत्रस्थानप्रदर्शितेन विधिना । निर्वापयेत । सशमयेत् । अग्निदग्धानि स्निग्धशीतेन । क्षारदग्धान्यम्लेन ॥

महान्ति प्राणवतश्छित्त्वा दहेत् । छत्ताकाराण्यूर्ध्वविसृतानि क्षारसूत्रेण बध्वा ॥

महान्त्यर्शांसि प्राणवतः पुरुषस्य प्रथमं शस्त्रेण छिन्द्यात्ततो दहेत् । क्षारलिप्तसूत्रेण बध्यादिति सम्बन्धः ॥

ततो यन्त्रमपनीयोत्थाप्यातुरं स्वभ्यक्तगुदजघनवङ्क्षणं यथाकालमुष्णोदककोष्ठेऽवगाहयेत् । ततो निवातमगारं प्रवेश्याचारिकमुपदिशेत् ॥

तत इति दग्धेष्वर्शःसु शीते काले उष्णेनोष्णे शीतेनोदकेन । कोष्ठो जलाधारः । तत इत्यवगाहनस्य पश्चात् । आचारिकमुष्णोदकोपचारी स्यादित्यादि ॥

सावशेषं पुनर्दाहयेत् । एवं सप्तरात्रात्सप्तरात्रादेकैकमुपक्रमेत् । बहुषु तु प्राग्दक्षिणं ततो वामं वामात् पृष्ठाग्रजम् । एकाहात्तु सर्वाणि दहतोऽतियोगोक्तो दोषः । तत्र शुष्काण्यग्निना क्षारेण वा साधयेत् । क्षारेणैव मृदुनार्द्राणि । एष सर्वप्रदेशेष्वर्शसां दहनविकल्पः । तृतीये तु गुदवलौ प्रत्याख्यायोपचरेन्न वेत्येके ॥

सावशेषमर्शः । वामादनु पृष्ठजं तत अग्रजम् । अग्निक्षारयोरतियोगः सूत्रोक्तः । मृदुः क्षारः सूत्रोक्तः । सर्वप्रदेशेषु नासाकर्णादिषु । तृतीया वली प्रवाहिणी । एके आचार्या नोपाचरेदित्याहुः ॥

अथ सम्यग्दग्धे वातानुलोम्यमन्नाभिरुचिरग्नेर्दीप्तिर्लाघवमिन्द्रियप्रसादो यथोक्तोपद्रवनिवृत्तिर्बलवर्णोपपत्तिश्च । असम्यग्दाहे तु क्षाराग्निकर्मणोर्विधिमक्षेत ॥

वातानुलोम्यादि सम्यग्योगलक्षणम् । उपद्रवाः कासपिपासादयः । असम्यग्दाहो हीनादिलक्षणः सूत्रस्थानात् ज्ञातव्यः ॥

वस्तिवेदनायां कुष्ठशतपुष्पादेवदारुसुरभिपुनर्नवागरुकल्केन नाभेरधः सर्वमालिम्पेत् । मूत्रपुरीषप्रतीघाते वरणालबुसैरण्डपुनर्नवाश्वदंष्ट्रासुरभीसुपवीकषायं सुखोष्णं स्वभ्यक्तपृष्ठकटीवङ्क्षणगुदस्य परिषेकेऽवगाहे वा योजयेत् । क्षीरं सस्नेहं तैलमेव वा । दग्धेषु चार्शःसु शकृच्छैथिल्यार्थं त्रिवृद्वास्तुकोपोदका चुञ्चुपर्णीशाकयुक्तमन्नमश्नीयात् ॥

वस्तिवेदनायां कुष्ठादिकल्केन नाभेरधो लेपः । सुरभिर्गन्धसुरा । सुबोधम् ॥

अनिलानलरक्षणोत्तेजनार्थं देहपुष्टये च स्नेहादीन् सम्यगासेवेत ॥

सशोधना प्रलेपाद्याः कषायास्तैलयुक्तयः । व्रणाधिकारमालोच्य योक्तव्या हतनामसु ॥

अनिलस्य रक्षार्थं कोपात् । अग्नेरुत्तेजनार्थम् । संशोधनादिकं व्रणप्रतिषेधात्क्रमकारेण यथायोग्यं प्रयुञ्जीत । हतनाम दुर्नाम ॥

अथानवचारणीयशस्त्रक्षाराग्नेर्वातकफोल्बणानि दोषमपूर्णत्वान्निर्गतानि सस्तम्भकण्डूशोफशूलानि क्षारचित्रककुष्ठबिल्वमूलकसिद्धेन तैलेन वा कृष्णाहिबिडालोष्ट्रजतौकःसूकरवसाभिर्वाभ्यज्य पिण्डेन स्वेदयेद्द्रवस्वेदेन वा । धूपयेच्च सघृतशमीपत्रार्कमूलमनुष्यकेशाहिनिर्मोकबिडालचर्मभिः । कुञ्जरवराहवृषशकृत्सक्तुसर्जरसैर्वा । सुरसाबृहतीपिप्पल्यश्वगन्धाभिर्वा सघृताभिः । अरिष्टशिग्रुपत्रकुलत्थवचाभिर्वा । प्रदिह्याच्च स्नुहीक्षीरयुक्तेन हरिद्राचूर्णेन । गोमूत्रपिष्टैर्वा कुक्कुटशकृन्निशापिप्पलीगुञ्जामूलैः । गोपित्तपिष्टाभिर्वा दन्तीचित्रकसुवर्चिकाभिः । सुधाक्षीरपिष्टैर्वा गुडकृष्णासैन्धवकुष्ठशिरीषबीजैः । तद्वच्च गजास्थितुत्थभल्लातकलाङ्गलीकुलीरशृङ्गीवचाभयाहिंगुकुष्ठबिल्वशिग्रुमूलकबीजनिम्बाश्वमारपत्रपीलुमूलैः बस्तमूत्रपिष्टैर्वा सुधाकाण्डार्कक्षीरतुल्यमयकरञ्जैः । पिप्पल्यादिभिर्वानुवासनद्रव्यैः । एभिर्हि प्रदिग्धान्यर्शांसि दुष्टमसृक्संश्रितं पिच्छां च विमुच्य प्रशाम्यन्ति । एभिश्च तैलान्यभ्यङ्गार्थमुपकल्पयेत् ॥

अथेत्यादि सुबोधम् । पिण्डस्वेदः सूत्रे प्रदर्शितः । तद्वद्द्रवस्वेदः । सुबोधम् । हरिद्राचूर्णस्नुहीक्षीराभ्यां प्रदेहः । गजास्थिप्रभृतीनि सुधाक्षीरेण पिष्टानि । गुडादीनि छागमूत्रपिष्टानि । गुडा सुधा । पिच्छा मण्डप्रायम् । एभिरिति गुडकृष्णासैन्धवादिभिर्यथालाभम् ॥

तथा कासीससैन्धवालपिप्पलीकुष्ठशुण्ठीबिल्वविदारीलाङ्गलीकरवीरार्द्रकस्वर्णक्षीरीदन्तीचित्रकालर्कसुधापयोभिस्तैलं चतुर्गुणमूत्रविपक्वमभ्यङ्गम् । गुदमभ्यङ्गात् क्षारवदर्शांसि शातयति । तैलाभ्यक्तं वा पायुप्रदेशं पक्वेक्ष्वाकुफलैस्तीक्ष्णकोटिभिरभिवर्णमहिषीमूत्रनिर्वापितैर्निष्पीडयन् द्विकालं सप्तदिनानि स्वेदयेत् । अनन्तरं च यथोक्तनावगाहनेन । ततो गते सप्तरात्रे पूतीकरञ्जपल्लवकल्केन ससैन्धवेन स्नुहीपयसा वर्तिं कृत्वा नातिशुष्कां गुदे विदध्यात् । कृतविण्मूत्रं चावगाहे स्थापयेत् । प्रातः सायं चैष विधिः प्रत्यहमेकान्तरं वा यावत्त्रिरात्रम् । ततो देवदारुक्षारहरीतकीं शीलयेत् । एवमर्शांसि शीर्यन्ते ॥

कासीसादीनां स्नेहाच्चतुर्थांशत्वम् । लाङ्गली गर्भपतनी । द्विकालमेव महिषीमूत्रनिर्वापणादुष्णे ॥

अथ हरीतकीपाकविधिः । सजालमूलं जीमूतकमन्तर्धूमं दहेत् तस्य भस्मनोऽर्धाढकं गोमूत्रपात्रद्वयेनैकविंशतिकृत्वो गालयेत् । ततस्तेन क्षारमूत्रेण कुटजचित्रकव्याधिघातचूर्णप्रस्थत्रयान्वितेन पथ्याशतद्वयमाघनीभावात् पचेत् । अवतीर्णे च तमवलेहं व्योषरजःप्रस्थयुक्तं घृतभाविते भाजने निदध्यात् । स लेहः सावलेहविजयाद्वयोपयोगमभ्यस्यमानो गुदजजठरजघनवङ्क्षणशूलगरानाहगुल्मपाण्डुरोगाश्म-

रोशर्कराश्वासकासान् नियच्छति । सदा च पत्रभङ्गोदकेन कोष्णेनाम्बुना वा शौचमाचरेत् । अप्रवर्तमान च रुधिरमुच्छूनकठिनेष्वर्शःसु जलौकाभि सूचीकूर्चेन वा प्रवर्तयेत् ॥

एकविंशतिकृत्व एकविंशतिवारान् । द्वे पले प्रसृतः । प्रसृतत्रय षट्पलानि । सहावलेहेन यद्वर्तते हरीतकीद्वय तत्तथोक्तम् । तदुपयोगमिति क्रियाविशेषणम । अनेन पथ्याशतद्वयमपि लेहेनान्वित प्रयोज्यमित्युक्त भवति । सुबोधम् । पत्रभङ्ग भङ्गपत्रमाहुः । उच्छूनकठिनत्व रक्तविस्रावणहेतु । सूचीकूर्च, शस्त्रविधावुक्तः ॥

अग्निसादे गुदशोफशूलार्तौ च हिङ्ग्वर्धकर्ष सौवर्चलयवक्षारेन्द्रयवपिप्पलीना पृथक् कर्ष मूर्वार्धपल पाठापल शुण्ठीद्विपल चैकत्र चूर्णितमुष्णाम्बुसर्पिर्मत्राद्यैरुपयोज्यम् । त्रिलवणादिचूर्ण वा । हिङ्ग्वतिविषाकुष्ठस्वर्जिकाक्षारविडलवणानि वा द्विगुणोत्तराणि प्रयोजयेत् । प्राणदा वा तक्रानुपाना सगुडाम् । प्रात प्राग्भक्त वा निरन्नो वा तक्रमहरहस्तस्मिन् जीर्णे तक्रे साय तक्रपेया ससैन्धवा पिबेत् । तक्रौदनेन वा लाजसक्तूनवलिह्यात् । पीलूनि वा तक्रानुपानानि प्रात पक्ष पक्षार्ध वा प्रयोजयेत् कटुकिकामूलकल्क वा प्रातस्तक्रेण ॥

जयेदग्निसादादिषु । त्रिलवणादिक गुल्मे वक्ष्यते । हिङ्ग्वतिविषादिकमप्युष्णाम्ब्वादिभिरेव । सगुडा हरीतकीं तक्रानुपाना कृत्वा । अहरह केवल प्रात, प्राग्भक्त वा तक्रम् । सुबोधम् । कटुकिका प्रसिद्धा ॥

शुण्ठीचित्रकपुनर्नवाक्वाथसिद्ध वा क्षीरम् । गोमूत्रपरिस्रुते वा बहुकृत्वो जीमूतकक्षार उषिता हरीतकी । गोमूत्रार्धद्रोणसिद्ध वा क्षौद्रवदभयाशतम् । वासिष्ठहरीतकी वा । भल्लातकानि वा रसायनोपदेशेन पुनर्नवामलवुसा वा शोफोक्तविधिना गुडार्द्रक वा ॥

शुण्ठ्यादिक्वाथेन सह सिद्ध क्षीरम् । जीमूतकक्षारोदके पूर्ववत् स्रुते उषिता हरीतक्यामृदुभावात् । क्षौद्रेण युक्त क्षौद्रवत् । वासिष्ठहरीतक्य कासविधावुक्ताः । पुनर्नवालम्बुसे रसायनोपदेशेन ॥

सक्तुमन्थ वा भल्लातकचूर्णयुक्त नातिलवण तक्रेण । तक्रेण वाषाढकार्तिकमार्गशीर्षाणा मासानामन्यतमस्मिन् पुष्ययोगे समुद्धृत चित्रकमथवा मस्तुयूपक्षीरघृततैलाद्यन्यतमेन ॥

तक्रेण नातिलवण भल्लातकचूर्णयुक्त सक्तुमन्थ योजयेत् । तक्रेण मस्त्वादिभिर्वा आषाढादिगृहीतत्वादियुक्त चित्रकम् ॥

चित्रकमूलक्वाथ वा लेहता — मधुगुड तक्राशी शीलयेत् ।

न्तश्चित्रकमूलकल्कलिप्तकुम्भे जातं दधि काळशेयं वा पानभोजनेषु । एवं भार्ङ्ग्यास्फोतगुडूचीपञ्चकोलेषु तक्रकल्पः ॥

चित्रकमूलक्वाथाऽवनतं घटमापादतोना-वलेपितमन्तः मधुगुडयुक्तं तत्रापि नीतो याज्यः । आदौ चित्र पञ्चाम्ल्भ्लकौ लिप्तकुम्भे तथा विधे घटे जातं दधि तक्रं वा । चित्रक-मूलवत् भार्ङ्ग्यादिष्वपि कल्पः । आस्फोता अर्कः ॥

घृतघटे वा हपुषोपकुञ्चिकाधानका-जमोदाजाजीपद्यीकारग्रीयमानीचित्रकविष्व - लीद्वयपिप्पलीमूलचूर्णासुतं जातं तक्रम् । तक्रमेव वातिमन्दाग्निः सप्ताहमर्धमासं वा मासमपि वा कालापेक्षया रूक्षं सस्नेह-मम्लमनम्लं वा सान्नमनन्नं वा शीलयेत् ॥

हपुषाग्निचूर्णे दाषाद्यपेक्ष तक्रसंस्कारा दियोग्य घृतकुम्भ आसुतं जातम् । केवल-मेव वा तक्रं मन्दाग्नि कालापेक्षया द्विवि-धोऽपि कालो निरूक्षित ॥

ततस्तक्रसिद्धानि क्रमशोऽर्शोऽनलघुदी-पनीयद्रव्यधान्यपिष्टितशाकोपकल्पितानि पेयायूषरसव्यञ्जनानि । तक्रं हि परमौषध-मनिलकफार्तानां विशेषाज्जठराश्रितानाम् । तत्रापि विशेषेण दुर्नाम्नाम् । न हि त द्विहतान्यर्शांसि पुनः प्ररोहन्ति । भूमाव-पि तन्निषिच्यमानमहरहः समूलमुच्छिनत्ति तृणजालमप्स्वपि च शैवालम् । तद्विशोधि तृषु पुरीषस्रोतःसु रसोऽयमानोऽग्न्यं पुष्टि-बलवर्णजसामाशु हृद्ययं सपद्यते ॥

तत इति हपुषादितक्रप्रयोगात् । केवला-द्वा तक्रप्रयोगादनन्तरम् । क्रमश इति पेया-दिक्रमेण । अशस्त्वेनैव तक्रमाहात्म्यं सुबोधम् ॥

मद्यपश्च सेवेत चव्यचित्रकाजाजीचूर्णानुविद्धं शीधुं गौडं वा । सौवर्चलहपुषा-न्विता वा सुराम् ॥

मद्यपश्च वक्ष्यमाणानामसानपि सेवेत । चव्याग्निचूर्णानुविद्धं गौडं शीधु वा । सुरां सौवर्चलहपुषान्विताम् ॥

अभयापलाष्टक द्विगुणामलकमिन्द्रवारुणीपलपञ्चकं च द्विगुणकपित्थमव्य लो-ध्रविडङ्गैलवालुकपिप्पलीमरिचानि द्विपला-शानि जर्जरितान्युदकभारे विपाच्य पादशेषे रसं पूतशीतं गुडतुलाद्वयेन धातकीपलाष्टकेन संयोज्य घृतभाजनेऽर्धमासस्थं प्रा-तरग्न्यपेक्षया योपयुञ्जीत । अयमभयारिष्टोऽर्शो-ग्रहणीपाण्डुहृद्रोगकामिलायक्ष्मविषमज्वरप्लीह-गुल्मोदरश्वयथुकुष्ठकृमिग्रन्थ्यर्बुदव्रणोऽग्निरुचि - वर्णकरश्च ॥

अभयाद्य सुबोधम् । इन्द्रवारुणी गवाक्षी । जर्जरितानि तानि सर्वाणि क्षुण्णा-नि । भारः पलशतानि विंशतिः । पादश्च-तुर्थो भाग ॥

दन्तीचित्रकत्रिफलादशमूलानि पालि

कान्युदकद्रोणे साधयित्वा पादशेषे पूतशीते तास्मिन् गुळतुलार्धं धातकीकुडवं च प्रक्षिप्य घृतभाजने मासमुषितो दन्त्यरिष्टः समानः पूर्वेण । दुरालभाया प्रस्थमभयामलकवृषपाठाचित्रकदन्तीमहौषधीनां प्रत्येकं द्विपलमम्भसा द्रोणे पूर्ववत् सिद्धं पूतशीतं शर्करातुलयोन्मिश्रं मधुघृतमियङ्गुपिप्पलीचविकाकल्कलिप्ते घृतकुम्भे पक्षं निधापयेत् । अयं दुरालभारिष्टः समानः पूर्वेण ॥

दन्त्यरिष्टः सुबोधः । दुरालभारिष्टश्च सुबोधः । कुम्भलेपोऽर्धांगुलमात्रः । पूर्ववदिति दन्त्यरिष्टवत् ॥

नवामलकपलशतं पिप्पलीनागपुष्पकुडवद्वयं पालिकानि चव्यचित्रकक्रमुकलोध्रपाठामरिचविलङ्गमञ्जिष्ठैलावालुकपिप्पलीमूलान्यर्धपलाशिकानि दार्वीशताह्वेन्द्रद्राक्षाशारिवाद्वयमुस्तकुष्ठान्यैकध्यं च जलद्रोणद्वयेऽर्धावशेषं साधयेत् । स रसः पूतशीतः समद्राक्षास्वरसः सितापलशतद्वयेन क्षौद्रार्धप्रस्थेन पृथक् कार्षिकेण च त्वगेलालोध्रकुटन्नटाचुत्व्यक्रमुककेसरचूर्णेन युक्तो गुळशर्कराधूपिते घृतभाण्डे प्रक्षिप्य पक्षमुपेक्षितोऽयमामलकारिष्टः समानः पूर्वेण । अकालवलीपलितखलतिशमनश्च ॥

आमलकारिष्टः सुबोधः । शुष्कस्य कुडुवं चतुष्पलम् । माक्षिकस्यार्धप्रस्थः षोडश पलानि ।

गुल्गुलुपलचतुष्टयमामलकप्रस्थं धातकीप्रस्थमभयाशतमश्वशतं च गुळपलशतद्वयं पालिकानि पञ्चकोलाजमोजचतुर्जातकफलमुस्तमरिचानि दशपलिकानि च खण्डद्राक्षादाडिमानि सर्वमैकध्यमम्भसाप्लाव्यालोड्य च पुराणे जतुघ्ने द्रोणक्षमे भाजने निक्षिप्य स्थापयेत् । गन्धवर्णरसोपपन्नं चासवमभिसमीक्ष्य तं कुम्भमिक्षुरसस्य पूरयेत् । एष षण्मासस्थितो गुल्गुल्वासवः समानः पूर्वेण ॥

गुल्गुल्वासवो नाम सुबोधः । आप्लाव्येति बहुनाम्भसा सर्वोऽप्यालोड्येत्यूर्ध्वमधश्च संमिश्रय । द्रोण इतीक्षुरसेन पूरणाद् द्रोणो भाण्डो भवति ॥

अमद्यपो वा पिबेच्च शृतशीतमल्पमुदकं शृतं धान्यनागराभ्याम् । लशुना पञ्चमूलेन वा । पञ्चकोलकाजाजीकारवीगजशौण्डीविल्वशलाटुपाठातुम्बुरुधान्यकैर्वा ॥

अमद्यप इत्यादि सुबोधम् । पञ्चकोलादिभिर्वा शृतमम्बु पिबेत् । कारवी शतपुष्पा । गजशौण्डी हस्तिपिप्पली । विल्वशलाटुर्बालविल्वम् ॥

एभिश्च फलाम्लान्यमकस्निग्धान् पेयायूषरसादीन् कुर्यात् । एभिरेव घृतं साधयेत् । पिबेद्वा मस्तु धान्याम्लं मधुशुक्तोदकं वा ॥

एभिश्च धान्यनागरकादिभिरम्भसाधनैरम्भःप्रयोगवत् पेयादीनन्नप्रकारान् कु-

र्थात् । ताश्च फलैर्दाडिमतिन्त्रिणीकादिभि रम्लान् यमकेन स्नेहद्वयेन यथायोग्यन स्निग्धान् । गभिरव च धा यनागरकादिभि र्घृत साधयेन । अथवार्शसो मस्त्वादिक पिबेत् । मधुशुक्ताभ्या समिश्रमुदक तत्तथोक्तम् ॥

पूतीकरञ्जत्वक्पलशतद्वय शुष्कमुदकद्रोणे काथयेत् । पादशेषे च तस्मिन् पूतशीते गुडपलान्यशीति व्योषार्धप्रस्थचूर्णं च दत्वा यवपल्ले घृतकुम्भस्थ मास निधापयेत् । एतत् करञ्जशुक्तमभ्यस्यमानमलमनलजननमर्शागुल्मानाहप्लीहगरोदरघ्न च । पीलुतुला तुल्यगुडा मस्तुनस्तक्रस्य वा द्रोणेऽभिपुणुयात् । तत्र पालिकानामभयातिविषापाठामुस्तकटुकादेवदारुहिस्राजीरकारुष्करचव्याजमोदेलाचित्रकगजपिप्पलीव्योपविलङ्गशताह्वाहरेणुचिरिबिल्वत्वक्कुष्ठकुटजबीजेन्द्रवृतिपिप्पलीमूलोपकुञ्चिकानां चूर्ण क्षिप्त्वा पूर्ववन्निधापयेत् तदग्निगुण पूर्व स्यात् ॥

करञ्जशुक्त सुबोध । यवपल्ले यवराशि । पीलुफलशुक्त सुबोध । पूर्ववदिति यवपल्ले घृतकुम्भे मास निधापयेत् ॥

सुतक्षितानामिक्षुगण्डिकानां द्रोणमुदकद्रोणेन घृतभावित भाजनेऽभिपुणुयात् । आवपेच्चात्र जर्जरीकृता यवानीयवानककुस्तुम्बरीपृथ्वीका पृथक् कुडवांशास्तथा द्विपलोन्मितास्तेजोवतीपञ्चकोलकाजाजीजीरकद्वयकारवी सौद्रकुडव च प्रक्षिप्य ततो दशरात्रेण सजातात् तस्मान्मात्रा सौवर्चलाढ्यं कभूस्तृणं सुरभीकृता भुञ्जान पिबेत् । पुन पुनश्चात्र पानीय प्रक्षिपेदिक्षुगण्डिकादिकञ्च सभागम् । तत् गण्डीराख्य चाञ्चिक पर रुचिकरमग्निदीपनमर्शोग्रहणीविकारोदरगरकृमिगुल्ममदात्ययपाण्डुरोगघ्नम् ॥

सुतक्षितानामित्यादिना गण्डीराख्य चाञ्चिक सुबोधम् । सुतक्षिताना जर्जरिताानामिक्षुगण्डिकाना द्रोण पञ्चपलशतानि द्वादशपलसहितानि । जर्जरीकृता क्षुण्णा । यवानक यवानीभेद । पृथ्वीका हिंगुपत्रिका । कुस्तुम्बरी धातकी । मात्रा स्तोकम् । सुरभै पत्रैर्भूस्तृण । यथा यथा हीयेत तथा तथा पानीयमिक्षुगण्डिकादयश्च तत्रैव घटे प्रक्षेप्तव्या ॥

रूक्षकोष्ठश्चार्शसो नागरक्षारकृष्णाजाजीधान्यकारवीगर्भ फलाम्ल सफाणित सर्पि पिबेत् । गुल्मोक्तानि वा घृतानि । किंशुकक्षारोदकेन वा विपक्क व्योषगर्भम् । पाठामरिचपञ्चवल्कक्षारयवानीकुस्तुम्बरुरीतकीबिल्वबिलङ्गसैन्धवगर्भ चतुर्गुणेन दध्ना विपक्क सर्पि प्रवाहिकागुदभ्रंशपिच्छास्रावानाहगुल्मपायुपार्श्ववङ्क्षणवेदनाग्रहणीदोषहृद्रोगमूत्रकृच्छ्रघ्नम् ॥

रूक्षकोष्ठस्यार्शसस्य स्नेहप्रयोग सुबोध । नागरादिचूर्णयुक्त दाडिमाद्यम्ल फाणितेन क्षुद्रगुडेन सयुक्त सर्पि पिबेत् । व्योषगर्भ किंशुकक्षारोदकसिद्ध घृतम् । पाठादिगर्भ दध्ना सह सिद्ध घृतम् ॥

पिप्पलीपाठानागरगोक्षुरकाणां त्रिपलिकानां निर्यूहे गण्डीरमरिचपञ्चकोलका-न्यर्धपलिकानि कल्कीकृत्य षड्गुडेन दध्ना चत्वारिंशत् घृतपलानि तुल्यचाङ्गेरीरसानि पाचयेत् । तत् सर्पि समान पूर्वेण । शोफोदरश्वासकासहिध्मास्न च ॥

पिप्पल्यादिघृत पूर्वेण पाठादिना समानम् । निर्यूहः क्वाथ । गण्डीरो महान् कन्दप्राय, कार्तिकेयपुरादौ गिरिराजभूमिषु प्रसिद्ध । चरकपाठे तु गण्डीरादिक विद्वा कषाये विनयेत् । षड्गुण दधि घृतादिति ॥

बद्धवर्चांसि चार्शास्युदावर्तवदुपाचरेत् । भिन्नवर्चांसि चार्शास्यतीसारवत् । अतिप्रवृत्तरक्तानि रक्तपित्तातिसारवत् ॥

उदावर्तस्योपचारोऽत्रैव वक्ष्यते । अतिप्रवर्तमानरक्तान्यर्शांसि रक्तपित्तवद्रक्तातिसारवच्चोपाचरेत ॥

अशुद्ध च कालबलापेक्षी स्रवद्रुधिरमुपेक्षेत । उभौ च तत्रानुबध्येते श्लेष्मानिलो वा । तत्र पित्तश्लेष्मोल्बण पाचनदीपनद्रव्यैरुपेक्षया च संशोध्य शमयेत् । पित्तानिलोल्बणमन्तर्बहिरूर्ध्वमधश्च यथास्नेहैः । केवलपित्तोल्बणमुष्णकाले विशेषतश्च दुर्बलस्य स्तम्भनैः ॥

अशुद्ध स्रवद्रक्तमुपेक्षेत न स्तम्भयेत । सुबोधम् । अन्तरित्यादीना स्नेहैरिति सम्बन्ध । अन्त पानादिना बहिरभ्यङ्गादिना । ऊर्ध्वमिति मुखेनाध इति गुदेन । केवलेत्यादिक स्तभनै' ॥

अथ श्लेष्मोल्बणे कुटजत्वग्विश्वभेषजक्वाथ पिबेत् । तण्डुलोदकेन वा कुटजत्वक्फलातिविषारसाञ्जनानि सक्षौद्राणि । कुटजत्वक्पलशतमार्द्रं द्रोणाम्बुना क्वाथयेत् । मुक्तरसे च पूते तस्मिन् पालिकान् सुश्लक्ष्णपिष्टान् प्रियङ्गुसमङ्गामोचरसान् कुटजबीजत्रिपल च प्रक्षिप्य मृद्वग्निना पुन सा न्येदादर्वीलेपात् । अयमवलेहश्छगलीक्षीरेण पेयामण्डेन वा सहाजक्षीरभुज. प्रयुक्तो रक्तजान्यर्शास्यतीसारं रक्तपित्तश्चोर्ध्वमधो वा प्रवृत्तमपहरति । कुटजत्वक्पलशतमुदकद्रोणेऽष्टभागशेष साधयेत् । परिस्राव्य तदुदक कल्कीकृतैर्योपरसाञ्जनमोचरसमुस्ताधातकीफलबिल्वश - लाटुदाडिमशलाटुत्वक्समङ्गालोध्रद्रव्यै पलाशै पलैश्च कुटजत्वचो दशभिस्तथा विंशत्या घृतस्य गुळस्य च त्रिंशता ससृष्टमधिश्रयेत् । अथावलेहता गतमवतारित सप्ताहमर्धमास मास वा धान्यमध्ये सुगुप्त निहितमुपयुक्तमाशु सर्वार्शोग्रहणीदोषश्वासकासानपोहति ॥

अथेत्यादि सुबोधम् । वत्सकत्वगादीनि तण्डुलोदकेन सक्षौद्राणि । कुटजावलेहन सुबोधम । अतीसारमिति रक्तातीसारम । द्वितीयोऽपि कुटजावलेहः सुबोधः ॥

मोचरससमङ्गातिललोध्रचन्दननीलोत्पलानि वा छागपयसा पिबेत् । शूले तु

बिल्वयवानीनागररसाञ्जनदुरालभावत्सक - बीजानामन्यतमेनापि युक्तं पाठाचूर्णं शृतेन कोष्णेनांभसा तक्रेण वा । शूले रक्तातिप्रवृत्तौ च लोध्रधातकीकुटजत्वगिन्द्रयव-केसरनीलोत्पलकल्कसिद्धं सर्पिर्दुग्धिकानिदिग्धिकाकल्कसिद्धं वा ॥

मोचरसादीनां छागपयसा प्रयोगः । शूले तु गुदादिसम्भवे बिल्वादीनामन्यतमेनापि युक्तं पाठाचूर्णं कोष्णोदकेन तक्रेण वा पिबेत् । अपिशब्देन बिल्वादीनां द्वित्र्यादिसंयोगेन प्रयोगः प्रदर्शितः । लोध्रादिसिद्धं सर्पिरिति । दुग्धिकानिदिग्धिकाभ्यां वा सिद्धं सर्पिः शूले रक्तातिप्रवृत्तौ च पिबेत् ॥

वातोल्बणे तु रक्ते बलातिबलाविल्वत्रिफलाहस्तिपिप्पलीन्यग्रोधकशेरुपद्ममधुकतिन्दुकोत्पले कार्षिकैर्घृतमस्थमजाक्षीरे द्विगुणे पचेत् । तत परं रक्तार्शोघ्नम् । पाठालोध्रह्रीबेरोत्पलचव्यचन्दनसमङ्गातिविषाबिल्वधातकीमधुकदेवदारुदार्वीत्वङ्मुस्तामांसीनागरयवक्षारचित्रककल्केन चाङ्गेरीस्वरसेन च साधितं सर्पिर्दोषत्रयघ्नमर्शोऽतिसारप्रवाहिकाश्वयथुनाहगुदभ्रंशपिच्छास्रुतिग्रहणीपाण्ड्वामयज्वरमूत्रकृच्छ्रारोचकदुर्नामशूलेषु योज्यम् । बलादार्व्यश्वक्षुरपृष्णीगोक्षुरकपृश्निपर्णीनामश्वत्थोदुम्बरन्यग्रोधप्लक्षमदरीवेतसप्रवालानां च द्विपलोन्मितानां कषायेण जीवन्तीकटुकापद्मकोत्पलेन्द्रयवदेवदारुशाल्मलीपुष्पवीराचन्दनाञ्जनकटफलमुस्तश्यामास्थिरातिविषामञ्जिष्ठाप्याग्रमोचरसबिल्वपद्मोत्पलकिञ्जल्कानां कार्षिकर्षोन्मितानां कल्केन चाङ्गेरीसुनिषण्णकस्वरसमस्थाभ्यां च घृतमस्थ पाचयेत् । तद् समानं पूर्वेण ॥

वातोल्बणेऽर्शसां रक्ते बलादिघृतं पिबेत् । तत् परं रक्तार्शोघ्नम् । अजाक्षीरं घृताद्द्विगुणम् । पाठादिकं सर्पिः सुबोधम् । चाङ्गेरी सुनिषण्णकः चाङ्गेरीस्वरसं घृताच्चतुर्गुणम् । बलादिकमपि सुबोधम् ॥

रक्तस्तम्भनाय च शीताभ्यङ्गप्रदेहसेकावगाहादीन् प्रयुञ्जीत । तदशान्तौ यथोदितानि घृतानि कोष्णान्यवपीडकयोजनया पाययेत् । कवोष्णानेव च घृततैलक्षीररसकानथवा स्निग्धोष्णैर्मांसरसैर्भोजयित्वा घृतमण्डेन कोष्णेनानुवासयेत् । शीतवीर्यद्रव्यसिद्धेन वा यथास्वं स्नेहेन । शाल्मलीपुष्पयवासकुशकाशमूलन्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थशुङ्गान् द्विपलांशान् क्षीरप्रस्थेन त्रिगुणोदकेन साधयित्वा क्षीरावशेषमवतारयेत् । स निर्यूहः शाल्मलीनिर्यासससमङ्गाचन्दनोत्पलेन्द्रयवप्रियङ्गुपद्मकेसरकल्कगर्भो घृतक्षौद्रशर्करोपेतः पिच्छावस्तिर्गुदभ्रंशप्रवाहिकारक्तस्रुतिज्वरघ्नः ॥

रक्तस्तम्भनायेत्याद्यपि सुबोधम् । अवपीडकस्तु योजनाद्वय रोगानुत्पादनीये पूर्वमुक्तम् । शीतवीर्यं सिद्धेन यथास्वं दोषा-

यपेक्षयान्यतमेन स्नेहेनानुवासयेदिति संबन्ध । शाल्मलीपुष्पादिना पिच्छावस्ति सुबोध ॥

अपिच —

लाजै॰ पेया पीता
चुक्रीकाकेसरोत्पलै सिद्धा ।
हन्त्याशु रक्तरोग
तथा वलापृश्निपर्णीभ्याम् ॥

ह्रीबेरबिल्वनागर-
निर्यूहे साधिता सनवनीताम् ।
वृक्षाम्लडाडिमाम्ला
मम्लीकाम्ला सकोलाम्लाम् ॥

गृञ्जनकसुरसासिद्धा
दध्याद्यमकेन भर्जिता पेयाम् ।
रक्तातिसारग्रहणी
मवाहिकाशोफनिग्रहणीम् ॥

लाजैरित्यादिना पेया सुबोधा । तथेति हरन्त्याशु रक्तरोगमित्यर्थ । ह्रीबेरादिक्वाथसाधिताया सनवनीताया पेयाया वृक्षाम्लादीनामम्लत्वे विकल्प । गृञ्जनकादिपेयारक्तातीसारादिनिग्रहणी ॥

काश्मर्यामलकाना
सकच्छुराणा खळान् फलाम्लांश्च ।
गृञ्जनकशाल्मलीना
दुग्धीकाचुक्रिकाणां च ॥
न्यग्रोधशृङ्गिकानां
खळास्तथा कोविदारपुष्पाणाम् ।
दध्नः सरेण सिद्धान्
दद्याद्रक्ते प्रवृत्तेऽति ॥

सिद्ध पलाण्डुशाक
तक्रेणोपोदका सबदरा च ।
रुधिरस्रुतौ प्रदद्या-
न्मसूरसूप सतक्राम्लम् ॥

पयसा शृतेन यूपै
सतीनमुद्गाढकीमसूराणाम् ।
भोजनमद्यादम्ले
शालिश्यामाककोद्रवजम् ॥

शशहरिणलावमासै
सकपिञ्जलैणेयकै सुसिद्धैश्च ।
शालीनद्यान्मधुरै-
रम्लैरीपत्समरिचैर्वा ॥

काश्मर्यादिविहिताना खळाना फलाम्लाना प्रयोग. । खळ फलयूपः । शाल्यादिक भोजन पयसा शृतेनाद्यात् । सतीनादीना वा यूपै शशादीना मासै सुसिद्धै, शालीनद्यात् ॥

दक्षशिखितित्तिरिरसै-
र्द्विककुल्लोपाकजैश्च मधुराम्लै ॥

अद्याद्रसैरतिवहे-
प्वशे स्वनिलोल्बणशरीर ।
छगलीपय॰ प्रयुक्त
निहन्तिरक्त सवास्तुकरसश्च ॥

धन्वविहगमृगाणां
रसो निरम्ल कदम्लो वा ।
रसखळशाकयवागू
घृतयुक्त॰ केवलोऽथवा जयति

रक्तमतिवर्तमान
वात च पलाण्डुरुपयुक्तः ।
छागान्तराधितस्य
सरुधिरमुपसाधित बहुपलाण्डु ॥

अतिवर्तेत्यर्शे सु द्विककुञ्जोपाकजै रसैर्म धुराम्लैरनात् अनिलोल्बणशरीर मन् । सुबोधम् । द्विककुदुष्ट । लोपाका लोमशतु । विहङ्गाना मृगाणा च रसो निरम्ल ईषद्म्लो वा रक्त निहन्ति । किंभूत, पलाण्डु, । आह । रक्तवर्गादिभियुक्त केवलो वा सुबोधम् ॥

व्यत्यासान्मधुराम्ल
विट्शोणितसक्षये योज्यम् ।
नवनीततिलाभ्यासात्
केसरनवनीतशर्कराभ्यासात् ॥
दधिसरमथिताभ्यासात्
गुदजा शाम्यन्ति रक्तवहाः ।
नवनीतघृत छाग
सपयोमांस सपटिक शालि ॥
तरुणश्च सुरामण्ड-
स्तरुणीव सुरा जयत्यस्रम् ।
प्रायेण वातबहुला
न्यर्शांसि भवन्त्यतिस्रुते रक्ते ॥
दृष्टेऽपि हि कफपित्त
तस्मादनिलोऽधिकः ज्ञेयः ।
दृष्ट्वा शोणितपित्त
मबल कफवातरूपमल्प च ॥

शीता क्रिया, प्रयोज्या
यथेरिता पित्तरोगेषु ।

व्यत्यासः पर्यायकरणम् । नवनीतेत्यादि सुबोधम् । पित्तरोगा सर्व एव ज्वरादय ॥

उदावर्ते तु स्नेपनिलयनाय शीतज्वरघ्नतैलाभ्यक्तस्विन्नस्य श्यामात्रिवृत्पिप्पलीनिकुम्भनीलिनीचूर्ण गोमूत्रपरिपीत द्विगुणलवणगुडेन कराङ्गुष्ठाकारा वर्ति कृत्वा घृताभ्यक्तगुदस्य गुदे वातविण्मूत्रानुलोमनार्थ निदध्यात् । पिप्पलीमदनफलसर्षपागारधूमैर्वा समूत्रगुडैः । तुम्बीकरवाटवणासिद्धार्थकसैन्धवजीमूतकैर्वा । एतेषामेव वा चूर्ण नाड्या प्रधमत् । तद्विघाते वातानुलोमिकौपधतैलमूत्राम्ललवणक्षारयुक्त सुतीक्ष्णमास्थापन दद्यात् ॥

उदावर्ते इत्यादिनोदावर्तचिकित्सा । शीतज्वरनाशनैस्तैलैर्याऽभ्यक्त । पश्चात्स्विन्नस्य गोमूत्रपरिपीत गोमूत्र दत्वा पुन पुनः शोषितम् । पिप्पल्यादिभि । समूत्रगुडैर्वा । नाड्या विधमेत् गुद इति प्रकरणात् लभ्यते । तद्विघाते वर्त्यो मत्स्याप्रवृत्तावम्लानि काञ्जिकादीनि ॥

त्रिफलात्रिकटुत्रिलवणदन्तीचित्रकभल्लातकानि जर्जरितानि सस्नेहमूत्राणि शरावद्वयकोष्ठे मृत्प्रलिप्ते गोमयाग्निना विपचेत् । स कल्याणकाख्य क्षारः क्षीर-

मासरसाशिना घृतेन पीतोऽन्नपाने वा प्रणीतोऽर्शोगुल्मपाण्डुहृद्रोगोदावर्तग्रहणीमूत्रनिबन्धाश्मरीकृमिक्षयवृद्धिध्माश्वासकासशूलानाहप्लीहमेहापहः । वैरेचनिकमूलफलानि सहिंस्रार्कमूलदशमूलगुडूचीपीलुपुनर्नवानि सर्वश्च तुल्यानि पञ्चलवणानि क्षारः पूर्ववत् कृतः काङ्कायनोक्तोऽधिकगुणः पूर्वस्मात् । हिङ्गुपाठान्यूषणत्रिफलाकटभीबिल्वमध्यायोरजःकटुकापञ्चकोलकमुस्तकुष्ठक्षारद्वयमुष्ककमधुकोग्रगन्धाविडङ्गमूर्वाजमोजेन्द्रयवगुडूचीदेवदारूणि कार्षिकाणि । पृथक् पलांशानि पञ्चलवणान्येकत्र्यमापोथ्य घृततैलकुडुवेन दधिकुडुवेन च सयाज्य कल्याणकविधिना दग्धो महाक्षारस्तत्तुल्यः । सर्वेगरविषनिर्हरणश्च । प्राग्भक्तं वा वितरेत् घृतगुडयवक्षारान् ॥

त्रिफलादिकस्य क्षारः कल्याणकारयः सुबोधः । विरेचनीयप्रादीनां क्षारः सुबोधः । काङ्कायननाम्ना मुनिना उक्तः । पूर्वस्मादिति कल्याणकात् । हिङ्ग्वादिको महाक्षारः सुबोधः । आपोथ्य जर्जरीकृत्य सुबोधम् ॥

डाडिमरसं वा सयवानीपाठामहौषधलवणगुळतक्रम् । यमकस्नेहभृष्टान् वा सक्तुयुक्तान् करञ्जप्रसवान् । दधिडाडिमाम्लबदरतिन्तिणीकमातुलुङ्गलवणसुरा यमकसंस्कृताम् । त्रिवृद्दन्तीगुळचित्रकचाङ्गेरीबालमूलकलोणीकासुवर्चलोपोदकाचुच्चुपर्णीवीरावास्तुकपल्लवांस्तथा दक्षशिखिश्वाविड्गोधामार्जारोष्ट्रलोपाककूर्मशल्यकमासान् मासरसान् यवमायं चान्नं भोजनार्थे । पानार्थे तु सपिप्पलीचूर्णं गौडमच्छसुरां सलवणानासवांश्च दीपनीयशतहरानारनाळं मस्तु वा संस्कृतम् ॥

यवान्यादिभिस्तत्रान्नैर्युक्तो डाडिमरसः । करञ्जप्रसवः करञ्जपत्राङ्कुरः । दध्याद्यन्यतमेन संस्कृतान् त्रिवृताद्यन्यतमपल्लवान् । दक्षादिमासान् मासरसान्यवभूयिष्ठं चान्नमुदावर्तिनो भोजनार्थे शस्तम् । पानार्थ इत्यादि सुबोधम् ॥

अनुबन्धे तु भूयो मदिरामस्तुमूत्रयुक्तं विरेकम् । सपिप्पलीं वा घृतभृष्टां सगुडां हरीतकीं सकुम्भानिकुम्भां वा । द्विविधोपक्रमणीयोदितान् वा तर्पणप्रयोगान् । त्रिवृच्चूर्णं वा त्रिफलारसानुविद्धम् । अभयामलकत्रिलङ्गान् वा समांत्रिवृतान् सगुडान् माणिभद्रकाख्यान् । मिश्रकस्नेहं सुकुमारकं नीलिनीघृतं वा कल्पोदितानि वा विरेचनान्यवचारयेत् । गुदाश्रये हि दोषेऽपहृते व्याधयोऽपि तज्जाः प्रशाम्यन्ति ॥

अनुबन्धोऽनन्तरोक्तया चिकित्सयानुपशमः । दन्त्या वा द्रवन्त्या वा पिप्पलीभिर्वा सह हरीतकीघृतेन भृष्टा विरेके शस्यते । तर्पणप्रयोगः सक्तुप्रयोगः । समत्रिवृत अभयादीनामेकम् । माणिभद्रवटकान् कुष्ठचिकित्सिते वक्ष्यमाणान् सगुडानवचारयेदिति संबन्धः । मिश्रकस्नेहो गुल्मे वक्ष्य-

चाभयाबिल्वपाठाशुण्ठीभिर्लवणानि वा । मुस्तपिप्पलीद्रव्यपाठानिर्ज्ञोवनीर्वा । बिल्वाभयाकणलवणपञ्चकानि वा । पिप्पलीन्द्रयवपाठाशुण्ठीर्वा । सरक्ते तु प्रवृत्त आमे गजपिप्पली मधुशर्करामधुराम् ॥

मध्यदोष इत्यादि सुबोधम् । विशोषयन्तिं युपवास कुर्वन् । जलादीनां वा क्वाथं पिबेत् । जलं बालकम् । मुस्तं जलदम् । बिल्वपेशिका बिल्वमज्जा । यत्र च प्रसङ्ख्या प्रयोज्ये युज्यते तत्र माक्षिकाजलदाग्निरोगयोरन्यतरां निक्षेप । वचादिवर्ग सूत्रोक्तं कथितं चूर्णितं वा पिबेत् । वचादीनि तद्वत् कथितानि चूर्णितानि वा । तद्वदेव मुस्तादीनि च लवणानां सर्वत्र चूर्णितानामेव प्रयोग । सरक्त आमे प्रवृत्ते मधुशर्करामधुरां हस्तिपिप्पलीमिलेवमन्त गध्यदोपस्य ॥

अल्पदोषं पुनरपवासयेत् । पानं त्वतिसारिणोम्बु वचातिविषाभ्यां कथितम् । शुण्ठ्यतिविषाभ्यां मुस्तपर्पटकाभ्यां नागरधान्यकाभ्यां वा । क्षुधितस्तु लघुपञ्चमूलपञ्चकोलहस्तिपिप्पलीबलाबिल्वपाठाहिङ्गुधान्यकजीरकपडोलयवपलाशहपुषायवानीतिन्तिडीकदाडिमबिल्वैर्न्यवैरन्नपानं यवाग्वादि कल्पयेत् ॥

अल्पदोषस्योपवासो यावल्लङ्घितलिङ्गम् । सर्वस्यातिसारिणस्तृषायां वचादिद्वयैः कथितानि जलानि यथायोग्यं पानं स्वच्छमल्पौषधं जल्पाशमिच्छन्ति । क्षुधितोऽतिसारिणो लघुपञ्चमूलादिभिर्दोषशमनैर्भुया सयुक्तं पृथग्भूतैर्वा नानाविधया कल्पनया क्वाथादिरूपया यवागूयूषादानादिकमन्नं कल्पयेत् ।

बिल्वशलाटुहरीतकीपिप्पलीमूलैर्मूढवातस्य । अंशुमतीद्वयबलाबिल्वशलाटुभिः पित्तोल्बणस्य । पिबेच्च तृषितः पटपूतकम् । मधुसुराधान्याम्लयवाग्रमण्डान्यतमं वा । एष क्रमोऽनिलकफघ्नो दीपनपाचनो रोचनः मल्लादौ त्वयश्च ॥

मूढवातस्य कोष्ठचलढ्ढाः ।।बिल्वशलाटवादिभिर्यवाग्वादिकं कल्पयेत् । पित्तोल्बणस्यांशुमतीद्वयादिभिः । अंशुमतीद्वयं शालपर्णीपृश्निपर्ण्यौ । तृषिते तृषितो पटेन वस्त्रेण पूतं तक्रादिकं पिबेत् । मधु माद्वीकम् । एष चानन्तरोक्तो लङ्घनादिकमोऽनिलकफघ्नत्वादियुक्तो भवति ।

पक्वदोषोऽपि तु योऽतिसार्यते बहुशोऽनिलेन विबद्धं सपिच्छं सफेनं सशूलपरिकर्तिकं सरोमहर्षं निष्पुरीषं च तां प्रवाहिकां विविसीमिति चाचक्षते । तत्रोदावर्तोपदिष्टास्तेनैव विधिना सस्कृताश्छागपिशितरसान् दद्यात् ॥

पक्वदोषस्य सतो वायुना बहुशो विबद्धत्वादियुक्तो योऽतिसारस्तां प्रवाहिकां विबिसीमिति चाचार्या आचक्षते । तत्र प-

न्नाहिकायामुरावर्तोक्तविधानेन संस्कृतांश्छागमांसरसान् दद्यात् ॥

यूषाश्च वर्चःक्षये तृष्यतो यवमुद्गमाषतिलकृतान् । समेन वा तिलबालबिल्वयोः कल्केन दधिसरस्नेहयुक्तं खडकम् । चित्रकशृङ्गिवेरपूतीकरञ्जबिल्वाजमोदैर्वा तक्रदाडिमतैलाढ्यं सन्नयोपेतमजिताख्यम् । पटीतिन्त्रिणीकबिल्वडाडिमक्षारपञ्चकोलमरिचत्रिफलाधातकीधनिकापाठानमोदाजाजीजीरककपित्थजम्ब्वाम्रास्थिभिर्वा तुल्यभागैः पञ्चगुणविलयं त्रैगुण्यमुद्गरसस्नेहदधिसिद्धोऽपराजिताख्यः खडको दीपनः पाचनो रुच्यो ग्राही विविसिनाशनः ॥

वर्चसः पुरीषस्य क्षये तृष्यतो यवादिकृतान्यूषान् दद्यात् । तिलकल्को बालबिल्वकल्कश्च समौ ताभ्यां दधिसरादियुक्तं खडकम् । चित्रकादिभिर्वा खडकं तक्रादियुक्तमजिताख्यम् । शट्यादिभिर्यथोक्तैः खडकोऽपराजिताख्यो भवति । गुडादीन्यत्र संस्कारयोग्यानि अत्र खडको दीपनत्वादियुक्तः । विविसी प्रवाहिकेत्यर्थो वोक्तम् ॥

दधिसरं वा सगुडडाडिमं यमकभृष्टम् । यमकभृष्टान् वा सशुण्ठीचूर्णान् सक्तून् । माषान् वा सुसिद्धान् घृतमण्डोपसेचनान् मरिचोपदंशान् । छागमेषयोरन्तरा विरसं डाडिमाम्लं धान्यनागरोपेतं स्नेहविपकं व्यञ्जनं पानं च । तद्वत् सुरां यमकेन वा पिबेद्वा । शुण्ठीबदरचूर्णं दधिघृततैलक्षौद्रफाणितोपेतम् ॥

दधिसरमित्यादि सुबोधम् । छागस्य मेषस्य वा मध्यमांसरसं डाडिमाम्लं धान्यकाफलशुण्ठीयुक्तं स्नेहे च विपकं व्यञ्जनं पानं च । यमकसिद्धा सुरा तद्व्यञ्जनं पानं च । दध्यादियुक्तं शुण्ठीबदरयोर्वा चूर्णं पिबेत । फाणितं क्षुद्रगुडः ।

हिङ्गुडाडिमसौवर्चलपञ्चकोल्याचूर्णं वा घृतक्षीरोष्णाम्बुमद्यान्यतमेन । लिह्याद्वा लोध्रबिल्वशलाटुगुलाक्षिकदुकोत्कटास्तैलेन । अश्वत्थवातपोतकाथसिद्धं वा शाल्योदनं घृततैलक्षौद्रयुक्तं दध्ना खजाहतदधिसरानुपानमश्नीयात् ॥

हिङ्ग्वादिचूर्णं घृतादीनामन्यतमेन । लोध्रादीन् वा निरुत्कटोत्कटास्तैलेन लिह्यात् । सुबोधम् । वातपोतः पलाशः तस्य क्वाथेन सिद्धं शाल्योदनं दध्ना सहाश्नीयात् स्ताकैर्घृतादिभिर्युक्तम् । तच्च भुक्त्वा खजमथितं दधिसरं पिबेदित्यतत् प्रवाहिकाया वर्चःक्षये विधिः ॥

अपि च—

दीपनं रोचनं रुच्यं दधि वातहरं परम् ।
बद्धविड्वाहरत्यस्माच्चिरोत्थामपि विविसीम्॥

अपि चेति समुच्चये । दीपनत्वादियुक्तं यदस्माद्धेतोश्चिरकालप्ररूढामपि विविसीं हन्ति । रोचनं रुचिकृद्रुच्यं स्वयं रोचते

तृष्णोत्तरणस्तु सरक्तपिच्छोपवेशी पानान्नविरतो धारोष्णं क्षीरमाकाङ्क्ष पिबत् । शृतं वा गन्धर्वहस्तमूलेनाथवा बिल्वशलाटुभिः । तदेव वाल्पतृणं समूलतैरम् । शृतेन वा पयसा मरिचकल्कं द्विगुणतिलकल्कयुक्तम् । क्षीरेणैव वा पिप्पलीम् । व्योषसिद्धेन वा पयसान्नानि भुञ्जीत ॥

तृष्णोत्तरण इत्यादि सुगमम् । पानान्नप्रतिषेधेन धारोष्णस्य पयसो विधानमन्यथा नाशात्तस्य । गन्धर्वहस्त एरण्ड. । अल्पतृणस्तृणैव क्षीरमर गुडतैलाभ्यां सह । रबलेन क्षीरेण पिप्पलीम् । व्योषसिद्धेन वा पयसान्नानि भुञ्जीत ॥

शूलाधिक्ये तु दशमूलक्वथितेन पयसा सक्षौद्रेणास्थापनं दद्यात् । अथवा पिच्छाबस्तिमनुवासनं च वातघ्नं वा पित्तघ्नं वा ॥

शूलाधिक्ये आस्थापनं दशमूलसिद्धेन सक्षौद्रेण पयसा दद्यात् । पिच्छाबस्तिः शाल्मलीपत्रकृतोक्तैव । वातघ्नं वा पित्तघ्नं वेति शूलाधिक्ये इत्यनेन सम्बध्यते ॥

गुदभ्रंशे शूले चाम्लदधिचाङ्गेरीसदाडिमाम्लनागरकल्केन शृतमम्लं सर्पिर्निरामममातुरं पाययेत् । मरिचपञ्चकोलाजाजीयवक्षारविडदाडिमगर्भं वा पूर्ववदम्लम् । अनुवासयेद्वा दशमूलसिद्धेन स्नेहेन । पिप्पल्यादिना वा ॥

अम्लदध्यम्लचाङ्गेरीरसयोर्दध्ना मिश्रीभूतानां सर्पिःसमत्वं यवक्षारशुण्ठ्योरल्कं स्नेहाच्चतुर्थांशेन । तत् घृतमम्लं गुदभ्रंशशूले च पाययेत् । पूर्ववदेवाम्लवत् क्षारं नागररहितं मरिचादिगर्भं च कृत्वा पाययेत् । दशमूलसिद्धस्नेहेनानुवासनम् । पिप्पल्यादिना वक्ष्यमाणचिकित्सितोक्तेन ॥

गुदं चाभ्यक्तपूर्वं स्वेदेन मृदुभूतं प्रवेशयेत् । सच्छिद्रेण चास्य चर्मणा गोफणाबन्धं कुर्यात् । मूषिकमांसं वा कृत्वा महापञ्चमूलक्वाथे च क्षीरं विपचेत् । तेन पयसा वातघ्नकल्कप्रतीवापं तैलं पाचयेत् तदभ्यञ्जनेन पानेन च सुदुर्बलमपि गुदभ्रंशं साधयति ॥

गुदमतिसरतो निस्सृतं सन्तं यथोक्तेन प्रकारेण प्रवेशयेत् । सूत्रस्थानोक्ते गोफणाबन्धे चर्ममये मध्ये छिद्रं कृत्वा तेन गुदं बध्नीयात् । सच्छिद्रेण हि चर्मणा गुदोऽतिशयेन न पीड्यते । महापञ्चमूलक्वाथस्तैलमम । तद्वत् क्षीरम । मूषिके त्वेकसंख्या न विवक्षिता तत्संस्कारापादनात् । वातघ्नद्रव्यकल्कः स्नेहाच्चतुर्थांशेन ॥

मूषिकस्य मांसं गम्यात्तत् अन्त्रमांसवत् सामान्यम् ॥

पित्तातिसारमपि साममादौ तीक्ष्णत्वज्वरौषधैर्वातातिसारवत् पाचयेत् । तृष्णायां मुशारिनाभूनिंब ज्वरविहितमम्भः पडङ्गमवचारयेत् । उपोषितस्य चान्नकालेऽभीरुहस्वपञ्चमूलबलाद्वयमुप्यपर्ण्यादिमृदुमधुर-

तिक्तद्रव्यानिर्यूहयुक्तान् कालविन्मण्डपेयासक्तुयूपरसादीनीपदम्लाननम्लान् वा कवोष्णान् सुशीतान् वा सक्षौद्रान् ॥

पित्तातिसारमित्यादि सुबोधम् । ज्वरविहिते घनादिके षडङ्गे शारिवाकिराततिक्ते अधिके संयोज्य पित्तातिसारे प्रयोगः । सामपित्तातिसारिणोऽन्नकाले व्याधिकालवित् वैद्योऽभीर्वादिनिर्यूहयुक्तान् मण्डादीन् सक्षौद्रान् यथोक्तानवचारयेदिति सम्बन्धः । अभीरु शतावरी ॥

अनुबन्धे तु मूर्वातिविषेन्द्रयवहरिद्रारसाञ्जनानि क्वथितानि पिबेत् । केवलं वा वृक्षकबीजम् । पाठागुडूचीकटुकाकिराततिक्तानि वा । हरिद्रादिगणं वा । वत्सकबीजातिविषाबिल्वामुस्तानि वा । तण्डुलोदकेन चातिविषाद्वक्षकत्वक्फलानि सक्षौद्राणि । [illegible] चन्दनोशीरशुण्ठीलोध्रनीलोत्पलानि वा । नागरोत्पलधातकीपुष्पदाडिमत्वचो वा । कमलोत्पललोध्रमोचरससमङ्गातिलान् वा । मधुकशृङ्गिखदीर्घवृन्तत्वचो वा । मधुयुक्तानि शर्करापद्मकेसरमुस्तापयस्याचन्दनानि वा । शाल्मलीवृन्तकृतं वा शीतकषायं मधुमधुकोपेतम् ॥

अनुबन्ध उक्तया चिकित्सयानुपशमे । केवलं वा वृक्षकबीजम् । वृक्षकः कुटजः । पाठादीनि वा क्वथितानि । हरिद्रादिगणो वा । वत्सकबीजादीनि वा । अतिविषादीनि वा मधुयुक्तानि । शाल्मलीवृन्तानि शाल्मलीपत्राणि । तेषां शीतकषायो मधुमधुयष्टीयुक्

मधुकबिल्वशुकद्वङ्गत्वग्दाडिमाङ्कुरकल्केन वा दधियुता यवागूः खलको वा । बिल्वकपित्थजम्ब्वाम्रास्थिभिर्वा । मधुयुक्तान् वा लोध्रम्बष्ठाप्रियङ्ग्वादिगणान् क्वाथादिषु पृथक् कल्पितान् । श्यामादिमहाकषायं वा ॥

दध्ना सद्युक्ता वा यवागूः मधुकादिकल्कं दत्वा पिबेत् । मधुकादियुक्तं दधियुक्तं खलकं वा पिबेत् । बिल्वादिभिर्यवागूः खलकं वा । लोध्रादिगणं क्वाथादिकया पञ्चविधयापि कल्पनया माक्षिकयुक्तं । अम्बष्ठादि प्रियङ्ग्वादिश्च । महाकषायश्च शुद्धोक्तश्यामादिको महाकषायश्च ॥

शूलार्तस्तु रूक्षकोष्ठो घृतं सक्षारं पिबेत् । क्षीरं वा बृहतीबलांशुमतीकच्छुरामूलसिद्धं मधुकत्वङ्गाजमोदशर्करावचूर्णितं सतैलक्षौद्रम् । क्षीरमेव वा धारोष्णम् ॥

निरामकोष्ठः सन् शूलार्तो घृतं यवक्षारयुक्तं पिबेत् । बृहत्यादिसिद्धं वा क्षीरं मधुकाद्यवचूर्णितं तैलमाक्षिकयुक्तं पिबेत् । केवलमेव वा धारोष्णं क्षीरम् ॥

बलवान् विबद्धमलो विरेकार्थं त्रिफलाचूर्णयुक्तं वा पलाशफलक्वाथसिद्धं वा पयः पीत्वा पयः कवोष्णमनुपिबेत् । एवमेव च तायमाणया शृतम् । ततो निःसृते शकृति पुराणेऽतिसारः शान्तिमेति ॥

यस्तु बलवान् विबद्धमलः [illegible] फलाचूर्णयुक्तं पयः पीत्वा

या सिद्धं पयः पीत्वा यथाग्नि पयोऽनुपिबेत् । सुबोधम् ॥

सुतदापस्य च मलर्जनकाले शूलं च अनुवर्तेत ततो बिल्वमधुकशालाद्यायगर्भं सक्षीरं द्विगुणं सर्पिःपिच्छानुवासनं दद्यात् । तत्र सन्ध्यसूत्रयापि सगर्भ अतीसारानुबन्धे पिच्छाबस्तयो योज्याः । शाल्मलीवृन्तान्यार्द्राणि कुशैर्वेष्टयित्वा कृष्णमृत्तिकालिप्य गोमयाग्निना स्वेदयेत् । शुष्कायां मृदि स्विन्नानि तानि उद्धृत्य सम्यक् पोथ्य तेषां मुष्टिप्रमितं पिण्डं क्षीरप्रस्थे विमर्दयेत् । ततस्तेन पयसा घृतेन मधूच्छिष्टतैलेन मधुकयुक्तेनास्थापयेत् । प्रत्यागते च स्नातं पयसा ... भोजयेत् । एष पिच्छाबस्तिः पित्तरक्तातिसारग्रहणीगुल्मशोथज्वरान् विरेचनास्थापनातियोगं च शमयति ॥

शुद्धनो बलिनो विरुद्धमलस्य विरेचने प्रयुक्ते समन्तकालेऽपि यदि शूलमनुवर्तेत ततो बिल्वादिसिद्धं सर्पिरनुवासनं दद्यात् । क्षीरं स्नेहसमम् । तत इति विरेके । संसर्गी पेयादिक्रम । शाल्मलीवृन्तानि तत्पत्राणि । तेषामिति स्विन्नानां ... । मुष्टिः पलम् । घृतादीनां तु वस्तिविधियुक्तविधानं कर्तव्यम् । प्रत्यागते बस्तौ प्रवृत्ते आस्थापने । सुबोधम् ॥

चिरोत्थितं रक्तातीसारमेतेन यक्ष्मप्यशाम्यन्तं पुटपाकैरुपाचरेत् । अरलुत्वक्काश्मर्यपत्रमन्यतम पुटपाकविधिना पाचयेत् तद्रसं सुशीतं मधुयुतं पिबेत् । तथाग्नि ... सरसं वा पिबेत् । अथवा तित्तिरिप्रभृतीनां ... न्यग्रोधादिपल्लवैः ... पूरयेत् पुटपाकं कुर्यात् । तत्र स्वरसं ... पाययेत् ... ॥

... सुबोधम् । ... पुटपाकविधि । ... । ... मूर्च्छा । ... पिण्ड ... । न्यग्रोधादिगणस्य ... । ... जठरपूरणम् ... मृगविष्किरप्रतुद पुटपाकाय ... ॥

यस्तु पित्तातिसारी पित्तलान्यासेवेत तस्य तिलमिश्रं रक्तातिसारं तृष्णाशूलदाहगुदपाकांश्च करोति । तत्र क्षीराज न्यग्रोधादिप्रवालशृतं सितामधुयुक्तमाहारे गुदप्रक्षालने च विदध्यात् । तद्विधं वा सर्पिः सपयस्कं पिबेत् । क्षीरात्थं वा सर्पिः क्षीरानुपानं कपिञ्जलरसाशी क्षीराशी वा स्यात् ॥

यस्त्वित्यादि सुबोधम् । तद्विधमित्यादि न्यग्रोधादिप्रवालसिद्धं ससिताम क्षीरं सक्षीरं सत् पिबेत् । क्षीरोत्थं क्षीरं प्रमथ्य

पद्मादिभि शृतं वा, परिस्रुतरक्तातीसारी क्षी-
रानुपानं वा पिबेत् ।

[illegible]
तत्पयस्यपि सिद्धं वा सक्षौद्रं क्षीरं पिबेत् । यष्ट्याह्वशालिपर्णीभिः शृतं समधुशर्करम् । तद्वत् कृष्णतिलसमङ्गोत्पलमधुयष्टीमधुभि । शशकपिञ्जलपारावततित्तिरिलावमयूरकादीनां जाङ्गलरसांश्च सेवेत । घृतभृष्टं वा रक्तपाज मार्गं वा । पूर्वोक्तान् वा पुटपाकान् मधुककृष्णमृत्तिकाशङ्खरुधिरकल्कं वा सशर्करं पिबेत् तण्डुलोदकेन । तेन वा समालोडितं कट्फलनीलोत्पलकल्कम् । अथवा समितासौद्रं चन्दनम् ॥

मदनफलादियुक्तं सक्षौद्रं क्षीरं वा पिबेत् । यष्ट्यादिशृतं साधिकशर्करायुक्तं क्षीरम् । तद्वदिति समधुसितं यष्टीमधुयुक्तं [illegible] । शशादिरसांश्च सेवेत । अन्यस्य मृगस्य वा रसं घृतभृष्टम् । सुबोधम् । तेनेति तण्डुलोदकेन । कट्फलं गन्धप्रियङ्गु. ।

गुदरोगे वक्ष्यते । पिच्छावस्ति शल्यप्रयोगेषु सेवा [illegible] । क्षौद्रादि सर्पिः सुबोधम्

यदा पुनर्वायुना विट् बद्धं सशोणितमल्पाल्पं सफेनं कृच्छ्रादुपवेशयन् तदा पूर्वोक्तं पिच्छावस्तिं दद्यात् । मधुरौषधसिद्धेन च सर्पिषानुवासयेत । प्रायेण हि दुर्बलगुदा गुदाश्रयामयिनो भवन्ति । विशेषतश्चिरकालातीसारिणः । अतिसारातिप्रवृत्तौ स्वस्थानपरिच्युतो वायुः पित्तमनुबन्धमवाप्य दुर्जयतरो भवति । तस्माच्चैषामभीक्ष्णमनुवासनं प्रयुञ्जीत । गुददाहे पुनः पटोलमधुकमधूकत्रिफलादिकषायेण मधुशर्करासंसृष्टेन क्षीरेण वा गुदं तदामयांश्च प्रदेशान् सिञ्चेत् । शतधौतादिभिर्घृतैश्च पिचून् प्रक्षांश्च दद्यात् । पटोलाग्निमादेन च कल्केन सघृतेन प्रदिह्यात् । तच्चूर्णं धातकीलोध्रमायचूर्णेन च पायुद्वारमवचूर्णयेत । एवमेव च शूले वातहरैरन्यैरुपचरेत् । य पुनरेतमपि [illegible] वेत स शीघ्रं गुदभ्रंशं [illegible] ॥

बन्धे च पिबेत् कषायं मुस्ताभयाशुण्ठीबिल्वशलाटूनाम् । वचारिलङ्गभूतीकधनिकादेवदारूणा वा । पाठातिविषाकुष्ठचव्यकटुरोहिणीना वा चित्रकपिप्पलीद्वयपिप्पलीमूलानां वा । सुखाम्बुना वा हिङ्ग्वाद्यमम्लसकोक्तम् । पथ्यासैन्धवशुण्ठीचूर्णं वा । लिह्याद्वा त्रिकटुचूर्णं क्षौद्रशर्करोपेतम् । कपित्थं क्षौद्रेण वा । कट्फलं वा पिप्पलीर्वा । पूर्ववच्च सर्वं वातपित्तामरक्तसंसर्गमपेक्ष्य यथायथमुपकल्पयेत् । सशूलप्रवाहिकस्य च निरामस्य वातेऽधिके च चाङ्गेरीबिल्वपिप्पलीकुष्ठशताह्वाम्लकयुक्तं सलवणं पिच्छाबस्तिमनुवासनं च कोष्णेन बिल्वतैलेन बहुशो वचादिगर्भेण वा तैलेनेति । भवति चात्र ॥

श्लेष्मातिसारे प्रागिवत्युच्यमानाध्यायोक्तविधानेन । मुस्तादि, वचादि, पाठादि, चित्रकादि, क्वाथा यथायोग्यं योज्याः । त्रिकटुकचूर्णं क्षौद्रशर्करोपेतं लिह्यात् । कपित्थं वा कट्फलं वा पिप्पलीर्वा क्षौद्रेण । सुबोधम् । कोष्णेन बिल्वभूततैलेन बहुशोऽन्वासनम् । वचादिगणगर्भेण वा तैलेन । भवतीत्यादि शैली ॥

स्वस्थाने मारुतोऽवश्यं वर्धते कफसंक्षयात् ।
स वृद्धः सहसा हन्यात्तस्मात्तं त्वरया जयेत् ॥

अतिसारवतो लङ्घनादिनातिसरणेन च क्रमेण कफे क्षीणे स्वे स्थाने पक्वाशये मारुतोऽवश्यं वर्धते । स च मारुतो वृद्धः सहसा हन्यात् । तस्मात्तं मारुतं त्वरया जयेत् ॥

भीशोकाभ्यामपि मरुच्छीघ्रं कुप्यत्यतस्तयोः ।
कार्या क्रिया वातहरा हर्षणाश्वासनानि च ॥

भीशोकाभ्यामित्यादि सुबोधम् । तयोरिति भीशोकयोः ॥

यस्योच्चाराद्विना मूत्रं पवनो वा प्रवर्तते ।
दीप्ताग्नेर्लघुकोष्ठस्य शान्तस्तस्योदरामयः ॥

यस्येत्यादि विगतातीसारलक्षणम् ॥

आमस्य पाको मलसङ्ग्रहोऽस्तु
न सङ्ग्रहे स्याद्गुदनाभिजन्मा ।
विलङ्घनैर्ग्राहिभिरीरणघ्नैः
क्रमेण तस्तैर्विधिभिर्विधेयः ॥

विलङ्घनाग्निभिरौषधाहारैः क्रमेणामपाकादिर्विधेयः । प्रथममेवातिसारे लङ्घनैरामस्य पाको विधेयः । अनु च समीरणघ्नग्राहिभिर्मलसङ्ग्रहो विधेयः । न सङ्ग्रहे सङ्ग्रहं विना गुदादिजन्मा रुग्भवति । अत एव समीरणघ्नैरुपशमः । अथवा सङ्ग्रहे गुदनाभिजन्मा रुङ् न भवतीति स्पष्ट एव सम्बन्धः ।

न रिक्तकोष्ठस्येत्यादिना पैरीसिन पुरीषसन्धहतु' प्रदश्यते ॥

न रिक्तकोष्ठस्य पुरीषबन्धो
न रूक्षकुक्षे सुहितस्य चाति ।

पित्तास्रतोऽन्यत्र न चातिशीतै
रत्युष्णतीक्ष्णैर्न कदाचिदेव ॥

रिक्तकोष्ठस्य श्लेष्माद्युलेपकालिप्तको
ष्ठस्य पुरीषबन्धो न भवति । रूक्षकु-
क्षे क्षीणस्नेहस्यातिरूक्षस्य च पुरीषबन्धो न भ-
वति । पित्तास्र वर्जयित्वान्यत्रातिशीतै पु
रीषबन्धो न भवत्येव । अत्युष्णैरतितीक्ष्णै-
श्च न कदाचिदेव ॥

खळरसदाधिका यमकदाडिमसारकृता ।
दधि सगुड पयोऽसिततिलाश्च सुजर्जरिताः ॥
सल्वणमारुतघ्नगणसाधिततैलमल
घृतमपि वा प्रवाहणकृतां विजयेत रुजाम् ॥

इत्यतीसारचिकित्सितं नाम
एकादशोऽध्याय. ॥

खळादिकै प्रवाहणकृता विजयेत रु
जामिति सबन्ध. । प्रवाहण निस्तननम् ।
यमकदाडिमरसाभ्या कृता खळादिका ।
खळ फलयूप. । रसो मामरस । द-
ध्ना सस्कृतो दाधिक. । सगुळ दधि ।
तथा केवल पय । असिततिला कृष्ण
तिला । सुजर्जरिता क्षुण्णा । सल-
वणेन वातघ्नगणेन सूत्रोक्तेन साधित तैल
वा घृतमपि नेति सर्वमल प्रवाहणकृता रु-
जा विजयेतेति ।

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसङ्ग्रहव्याख्याया
चिकित्सिते एकादशो ।

द्वादशोऽध्यायः ।

क्रमप्राप्तस्य ग्रहणीदोषस्य चिकित्सा-
प्रदर्शनायाध्याय आरभ्यते ॥

अथातो ग्रहणीदोषचिकित्सित व्या-
ख्यास्यामः । इति ह स्माहुरात्रेयादयो म-
हर्षय. ॥

ग्रहणीसमाश्रित दोषमादावेव यथा
स्वमजीर्णानुसारतो मात्राशितीयोक्तविधाने
नोपक्रमेत । अथातीसारविधिना च । आ-
मपाचनार्थं पिबेन्मुस्तातिविषाविश्वभेषजका-
थम् । तच्चूर्णं वा सुखोदकेन, तेन वा
शुण्ठीम् । तद्वद्वचादिवर्गं ससैन्धवम् । वा
रुणीमण्डेन वा गुल्मविध्युक्त त्रिलवणादि
चूर्णम् ॥

यथास्वमजीर्णानुसारत इति । कफ
वातपित्तैश्चामविष्टब्धविदग्धाख्यत्रिविध.जीर्णा -
नुसारत इति यथास्वशब्दस्यार्थ । उपक्रमेत
चिकित्सेत । तदित्यनेनानन्तरविधानप्राधान्यात्
मुस्तादिक्वाथ. परामृश्यते । तेनेत्यनेन सु
स्तादिक परामृशति । ससैन्धव वचादिव-
र्गम । त्रिलवणादिक चूर्ण गुल्मविध्युक्त
वारुणीमण्डेन ॥

समराहे वा वर्चांसि चूर्णीकृतान्
विडलवणयुक्तान् त्रिलमध्यसंमिश्चिरतान्

डाडिमाम्भसा सकफे वा । अतिमात्रे आमशूलेऽलसकोक्त हिङ्ग्वादिमुष्णाम्भसा पिबेत् । छर्दिशूलानाहा*नुग्रन्थिषु तु मरिचाजाजिसौवर्चलाभया । सपित्तकफे चामे कटुकेन्द्रयवपाठापिप्पलीमूलवचाभयानागराणि क्वथितानि चूर्णितानि वा ॥

* शल्वदधोजन्तावित्सुभ र ॥

बिल्वादीन् डाडिमाम्भसा सबिडलवणान् सप्रवाहे पुरीषे सकफे वा वर्चसि । अलसकमधिकृत्य सूत्रस्थानोक्त हिङ्ग्वादिमतिमात्रे आमशूले । छर्द्यादिषु मरिचादीनुष्णाम्भसा । आमे पित्तश्लेष्मसंयुक्ते प्रवर्तमाने कटुकादीनि क्वथितानि चूर्णितानि वा ॥

भोजनकाले च पञ्चकोलपरिगृहीतपटुलघुदीपनीयं पेयादिकमुपकल्पयेत् । पेया वा नागरातिविषाभ्यां तक्रडाडिमवृक्षाम्लाम्लाम् । पाने च तक्रमस्त्वारनालमदिरारिष्टानतीसारनिर्दिष्टं चाम्बु । यवानीपथ्यामलकमरिचानि त्रिपलिकानि लवणपञ्चकं च पलांशकमेकतश्चूर्णयित्वा कंसे सद्योमथितस्यासुनुयात् । ततो व्यक्ताम्लकटुकं जातं पिबेत् । एष तक्रारिष्टः परमग्निदीपनोऽर्शोगुल्मजठरश्वयथुकृमिप्रमेहहरः ॥

एतदनन्तरोक्तमामपाचनं कुर्वतोऽन्नकाले बुभुक्षायां पटुत्वादिगुणं पेयादिकं पञ्चकोलेनानेकरूपपरिगृहीतं कल्पयेत् । नागरातिविषाभ्यां पेया तत्राद्यन्यतमसिद्धत्वादम्ला । पानत्यादि सुबोधम् । कंसोऽष्टाविंशत्यधिकपलानां शतम् ॥

अपि च—

ग्रहणीदोषिणां तक्रं दीपनग्राहि लाघवात् ।
पथ्यं मधुरपाकित्वान्न च पित्तप्रदूषणम् ॥
कषायोष्णविकाशित्वाद्रूक्षत्वाच्च कफे हितम् ।
वाते स्वाद्वम्लसान्द्रत्वात् सद्यस्कमविदाहि तत् ॥
तस्मात्तक्रप्रयोगा ये जठराणां तथार्शसाम् ।
विहिता ग्रहणीदोषे सर्वशस्तान् प्रयोजयेत् ॥

अपि चेति समुच्चये । दीपनत्वादियोगाद्ग्राही पथ्यम् । मधुरपाकित्वादिना दोषाणाम् । विकाशि मेदप्रभृतीनां कर्षणशीलम् । उदरे ये तक्रप्रयोगा अर्शस्सु च तान् सर्वान् ग्रहणीदोषेऽपि प्रयोजयेत् ॥

डाडिमकपित्थवृक्षाम्लाम्लिकानां पृथक् पृथक् कुडवं लवणपञ्चकं कुडवं न्यूषणात्त्रिपलं शर्करापलाष्टकं चैकध्यं चूर्णितमन्नपाने प्रणीतमजीर्णारुचिश्वासकासप्लीहगुल्मग्रहणीहृत्पाण्डुरोगघ्नम् । परिपक्वामे च मारुतग्रहणीरोगिणमग्निसन्धुक्षणार्थं सर्पिः पाययेत् । द्विपञ्चमूलपञ्चकोलसरलसुरदारुसुरभिगजपिप्पलीशणबीजयवकोलकुलत्थान्मस्तुनारनालेन वा पाचयेत् । तेन पादावशेषेण पञ्चलवणद्विक्षाराम्लबदरयुक्तं सर्पिर्विपक्वमथवा सैन्धवव्योषक्षारद्वयपञ्चमूलाभयारास्नाजाजीग्रन्थिकपडीविल्वगर्भमाद्रकमातुलुङ्गकोलाम्लीकाडाडिमस्वरसशुष्कमूलकाथमस्तुतक्रशुक्तमस्वासौवीरकतुषोदकारनालोपेतं परमग्निदीपनमग्निघृताख्यम् ॥

हाडिमाद्य सुबोधम। द्विपञ्चमूलादीनि मस्तुना काञ्चिकेन वा काथकल्पनया पाचयेत्। सुरभि गन्धसुरा। पञ्चलवणादिक स्नेहाच्चतुर्थांशेन। अस्मिन्नेव द्विपञ्चमूलादीनामाराग्नेन मस्तुना वा काथे पञ्चलवणादिक दत्वा सैन्धवादिगर्भ दीयते। तथार्द्रकादिस्वरस शुष्कमूलककाथ मस्त्वादीनि च। पृथक् स्नेहसम विशात् पञ्चप्रभृति तु द्रवमिति सर्तव्यम्। सतुषवितुषयवकृते सौवीरकतुषोदके भवतः। आरनाल काञ्चिकम्॥

अथवा चव्यचित्रकपाठातेजोवतीपिप्पलीमूलानि कुडवोन्मितानि मुस्तद्विकुडवमास्फोतजातीनिम्बसप्तच्छदाश्वमारककर्कोटक-पटोलपल्लवानां च मुष्टिं मुष्टिमन्तर्नखमुदकद्रोणे पक्त्वा पादावशेषमवतारयेत्। अर्धपलोन्मिता चात्र कल्किता दद्याद्तिविषा कृष्णाशारिवाभद्राश्च द्विपलांश सैन्धव बिळ यवक्षार च मागधिकायाश्चतुष्पल पात्र च घृतस्य एतदगस्त्यनिर्मितमलमनल जननम्॥

आगस्त्य घृत सुबोधम्। आस्फोतादिपल्लवाना प्रत्येक मुष्टि. । नात्र पल मुष्टिरिति प्रदर्शनार्थमाह। अन्तर्नख यस्मिन् मुष्टौ पल्लवगर्भे नखानि दृश्यन्ते। भद्रा कृष्णशारिवा॥

उद्दीपिते तु किञ्चिदनले विरुद्धमलमास्थापयेत्। ततो जिते रण्डतैलेन तिल्वकसर्पिषा वा क्षारवता मिश्रकस्नेहेन वा विरेचयेत्। कृतससर्गकम च बद्धवर्चसमनुवासयेद्वातहरदीपनीयाम्लद्रव्यसिद्धेन तैलेन। ततः पुनरपि लघ्वन्नभोजनः सर्पिरेव यथाग्निबलमल्पशोऽवचारयेत्। अग्निघृत च छर्दिविबन्धशूलश्वासकासिन सबीजपूरकरसम्। अभ्यङ्गार्थ च तैलमग्निघृतौषधैः साधयेत्। अनिलकफससर्गे तु चूर्णमेवाग्न्यौषधानामुष्णोदकेन पिबेत्॥

उद्दीपिते किञ्चिदनले स्नेहेनेत्यर्थ। तत इत्यास्थापनस्य पश्चात् सुबोधम। छर्द्यान्मित सबीजपूररसमग्निघृतमवचारयेत। ग्न्यामिति घृतपाकनिर्दिष्टानाम॥

पित्तदुष्टाया तु ग्रहण्यां स्वस्थानगतमुत्क्लिष्ट द्रवमनलनिर्वापण पित्तमास्थापनेन वमनेन वा निर्हरेत्। तिक्तलघुद्रव्यैश्च कृतससर्जनस्य दोषशेषशमनार्थ मधुनावलेह्यमुष्णाम्बुना वा पातु प्रणयेत्। मूर्वाकिराततिक्तपर्पटकवचाचन्दनमुस्तत्रिकटुकत्राय-माणायवानीकलिङ्गत्वक्फलकटुरोहिणीदेव-दारुदार्वीत्वक्पद्मकोशीरारिष्टपटोलपत्राति-विषासौराष्ट्रीत्वगेलामधुशिग्रुबीजचूर्णम्। अय हि ग्रहणीदोषशूलातिसारपाण्डुहृद्रोगगुल्मज्वरमेहकामिलामुखरोगारोचकनिबर्हण।

पित्तदुष्टायामित्यादि सुबोधम। अनलनिर्वापण शमनम। ससर्जन पेयादिक-

वा दोषशेषोपशमनार्थं प्रणयेत् । अथ तिक्तकश्चूर्णो ग्रहणीरोगाग्निनिबर्हणः ॥

भूनिम्बत्रिकटुककुटकामुस्तेन्द्रयवाः स माश्चित्रकभागौ द्वौ कुटजत्वग्भागाश्च षोड श सर्वमेकत्र चूर्णितं सगुडशीतोदकं पीतं समानं पूर्वेण । नागरसाञ्जनातिविषाधातकीघनपाठाकलिङ्गत्वग्बीजबिल्वकटुका स क्षौद्रास्तण्डुलाम्बुपीताः पित्तग्रहणीविकारं रक्तातिसारमर्शांसि सप्रवाहिकं गुदशूलं च व्यपोहति । ततश्चैव शमितपित्तोद्रेकस्याग्नेः स्थिरीकरणाय सर्पिः पूर्वोक्तमूर्वादिक्वाथेन शारिवास्फोतसप्तपर्णाटरूषकेन्द्रयववीराभूनिम्बधान्यन्यग्रोधाश्वत्थोदुम्बरप्लक्षोपकुल्या - नीलोत्पलगर्भसिद्धं पानाय प्रयुञ्जीत कुष्ठोक्तं वा तिक्तकम् ॥

भूनिम्बादीनां परस्परसमानामेको भागो द्वौ भागौ चित्रकस्य कुटजस्य त्वचो भागा षोडशेति सर्वं मिश्रीकृत्यावचूर्णयेत् न त स्तोकं गुडमृदितेन शीतोदकेन पिबेत्। नागरादिश्चूर्णः सुबोधः । बीजं कलिङ्गस्यैव । मूर्वादिना चूर्णौषधानां क्वाथेन शारिवादिना घृतम् ॥

श्लेष्मदुष्टायां पुनर्ग्रहण्यां मागधिकासिद्धार्थफलकृततीक्ष्णेन मदनफलकषायेण पुनः पुनर्वामयेत् । अब्धातुर्हि प्रवृद्धस्तेजो निर्वापयति । ततः कृतपेयादिक्रमस्य लवणक्षाराम्लकटुकातकटैश्चान्यैरन्नपानौषधैरनलमुत्तेजयेत् । मञ्जिष्ठाचित्रकारुष्करकामित्रमधूकपुष्पाणि क्रमाद् द्विकुडवार्धाढकाढकार्धद्रोणद्रोणाशान्यपां द्रोणत्रये क्वाथयेत् । द्रोणशेषश्च पूतशीतः स निर्यूहो मधुद्विप्रस्थवाश्चन्दनोशीरसूक्ष्मैलागुरुरूषिते जतुघृत घृत कुम्भमध्युषितो मासमासवः । सर्वदोषघ्नोऽग्निजननो बृंहणः शोफकुष्ठकिलासप्रमेहानाहगुल्मपाण्डुहृद्रोगजिच्च ॥

श्लेष्मदुष्टायामित्यादि सुबोधम् । अब्धातुर्देहे जलभागः । सुबोधम् । मञ्जिष्ठाया द्वौ कुडवौ । चित्रकस्यार्धाढकः । भल्लातकानामाढकः । विडङ्गानामर्धद्रोणः । मधूकपुष्पाणां द्रोणः इति क्रमार्थः । शुरसस्य यत् द्रोणादि तद्विगुणमप्रसिद्धार्द्रप्रयोगस्य द्रव्यस्य । रूषितं कुम्भमन्तर्लिप्तम् ॥

मधूकपुष्पाणां स्वरसोऽर्धावशेषक्वथितः क्षौद्रपादयुक्तः सर्वथा समानः पूर्वेण । अनेन द्राक्षेक्षुकाश्मर्यफलस्वरसासवा व्याख्याताः ॥

मधूकपुष्पाणां स्वरसस्य क्वथनेनार्धावशेषस्य सतश्चतुर्थेन भागेन माक्षिकं देयम् । मधूकपुष्पस्वरसवद्द्राक्षादिस्वरसैरासवाः कर्तव्या इति व्याख्याताः ॥

दशमूलवीरारजनीत्रिफलाजीवकर्षभकाणां पृथक् पृथक् पञ्चपलान् भागानपां वहे पक्त्वा पादशेषे रसे शीतीभूते गुडतुलाद्वयं दद्यादर्धकुडवं च माक्षिकात्तत्प्रमाणाश्च चूर्णितान् मुस्तप्रियङ्गुमञ्जिष्ठामधुक-

विल्वङ्गप्लवशावरलोध्रान् एषोऽर्धमासस्थितो मूलासवोऽय समान पूर्वेण । महावृक्षकाण्डचतुष्पल द्विगुणार्ककाण्ड लवणत्रयत्रिपल पक्ववार्ताककुडुव चित्रकमूलपलद्वय चान्त धूम दग्ध्वा वार्ताकरसेन गुळिका कुर्यात् ता भोजनोत्तर भक्षिता ग्रहणीदुर्नामविषूचिकालसककासश्वासपीनसप्लीहपाण्डु - श्वयथुमेहारोचकगुल्महरा ॥

अपा वह, सहस्रद्वयमष्टचत्वारिंशदधिक शतम् । माक्षिकस्यार्धकुडुवश्चत्वारि पलानि । मुस्तादीना तु प्रत्येक द्वे पले अर्धकुडुव । मूलासवो नाम्ना । महावृक्ष' सुधा । लवणत्रयस्य मिश्रीभूतस्य त्रिपलम् ॥

दशमूलार्कमूलदन्तीत्रिवृच्चित्रकास्फोतपाठारास्नास्नुहीकाण्डाना पृथग्दशपलान् भागान् कपालोदरे दग्ध्वा क्षारमुदकद्रोणैश्चतुर्भि क्वाथयेत् । पादावशेष च पूत पुन पादावशेषमेव क्वथितावतारित गुळपलशतोन्मिश्रमधिश्रयेत् । घनीभवति च तस्मिन् सुश्लक्ष्णरजसा वृश्चिकालीद्वययावशूकानां त्रिंशत् पलान्यावपेत् । त्रिंशदेव वचाभयाव्योषचित्रकाणाम् । द्विपल च पृथक् पृथक् हिङ्ग्वम्लवेतसयो । ततोऽक्षमात्रा गुळिका कृत्वा यथावलमुपयुक्ता समाना पूर्वाभिरेनिका वा । अर्शोनिहिताश्च क्षारवत्कारिष्टान् घृतान्यन्नपान च सेवेत । षट्पल भल्लातकघृत धान्वन्तर च । सन्निपाते तु पश्च कर्माणि कुर्यान्यथास्थ वा ग्रहणीचिकित्सितमिति । भवति चात्र ॥

दशमूलादिभारान्भसश्चतुर्भिर्द्रोणैश्चतुर्भागावशेष क्वाथयेत् । तत परिस्रुतमुदक निक्षार केवलमेव पुन पादशेष क्वाथयेत् । ततो गुळेन समिश्र्याधिश्रयेत् । पाकाय चुल्ल्यामारोपयेत् । वृश्चिकाल्यादीना पलानि त्रिंशन्मिश्रीभूतानाम् । तथैव वचादीनाम् । हिङ्ग्वादीना पृथक् द्विपलम् । सुबोधम् । भल्लातकघृत कफगुल्मोक्तम् । धान्वन्तर दशमूलेत्यादिना प्रमेहचिकित्सिते वक्ष्यते । भवति चात्रेति रीति ॥

प्रसेके श्लैष्मिकेऽल्पाग्नेर्दीपन रूक्षतिक्तकम् ।
योज्यकृशस्यव्यत्यासात्स्निग्धरूक्षकफोदये ॥
क्षीणक्षामशरीरस्य दीपन स्नेहसयुतम् ।
दीपनं बहुपित्तस्य तिक्त मधुरकैर्युतम ॥
स्नेहोऽम्ललवणैर्युक्तो बहुवातस्य शस्यते ।
स्नेहमेव पर विद्याद्दुर्बलानलदीपनम् ॥
नाल स्नेहसमिद्धस्य शमायान्न सुगुर्वपि ।
मलमाम कफे क्षीणे मन्दाग्निर्योऽतिसार्यते ॥
स पिबेत् सर्पिषो मात्रा दीपनीयौषधैर्युताम् ।
प्रसन्नो मार्गमापन्न स्व समानोऽनिलस्तया ॥
अग्ने समीपचारित्वादाशु प्रकुरुते बलम् ॥

प्रसेक इत्यादि सुबोधम । कृशस्य कफोद्रेके पर्यायेण स्निग्धरूक्ष योज्यम् । तिक्त यत्किञ्चित् । स्नेहेन समिद्धस्य गुर्वप्यन्न शमाय नाल पर्याप्तम् । आम मलम पक्व पुरीषम् । तयेति दीपनीयौषधयुक्तया

सर्पिषा मात्रया समातो नामानिलः यथा गेदापन्न प्रमष्ट शुद्धः समप्रेमल प्रयुक्तः ॥

पुरीषं यस्तु कृच्छ्रेण कठिनत्वाद्विमुञ्चति ।
स घृतं लवणैर्युक्तं नरोऽन्नावग्रहं पिबेत् ॥
रौक्ष्यान्मन्देऽनले सर्पिस्तैलं वा दीपनैः पिबेत् ।
क्षारचूर्णासवारिष्टान् मन्दे स्नेहातिपानतः ॥

यो नरः कठिनत्वाद्वतोऽभिरेण पुरीषं मुञ्चति सोऽन्नावग्रहं घृतं पिबेत् । अन्नावग्रहं प्रतिबन्धो यस्य अन्नात् पूर्वमित्यर्थः ॥

उदावर्तात्तु योक्तव्या निरूहस्नेहबस्तयः ॥
दोषातिवृद्ध्या मन्देऽग्नौ संशुद्धोऽन्नविधिं चरेत् ।
व्याधिमुक्तस्य मन्देऽग्नौ सर्पिरेव तु दीपनम् ।
अध्वोपवासक्षामत्वैर्यवाग्वा पाययेत् घृतम् ॥
अन्नावपीडितं बल्यं दीपनं बृंहणं च तत् ।

उदावर्तात्तु मन्देऽग्नौ निरूहाः स्नेहाः बस्तयश्च योज्याः । अन्नविधिं पेयादिक्रमं । सर्पिरेवेति केवलस्य निरौषधस्य सर्पिषः प्रयोगप्रदर्शनम् । अध्वादिभिर्मन्दे यवाग्वा घृतं पाययेत् । तथान्नेन तत्कालोपयुक्तेनावपीडितं सत् बल्यत्वादिगुणं भवति ॥

दीर्घकालप्रसङ्गात्तु क्षामक्षीणकृशान् नरान् ॥
प्रसहानां रसैः साम्लैर्भोजयेत् पिशिताशिनाम् ।
लघूष्णकटुशोधित्वाद्दीपयन्त्याशु तेऽनलम् ।
मांसोपचितमांसत्वात् परं च बलवर्धनाः ॥

दीर्घकालप्रसङ्गात् बहुकालं व्याध्य- न्नरस्य [illegible] तत [illegible]- रत्नादियुक्तान् नरान् [illegible]

[illegible] तेषां रसैर्भोजयन् । ते पिशिताशिनः प्रसहाः लघुत्वादिभिर्गुणैरनलं दीपयन्ति । तेषां प्रसहानां मांसाः सदृशेन मांसेन मांसं उपचितं मांसत्वात् परं बलवर्धनाः ॥

स्नेहासवसुरारिष्टचूर्णक्वाथहिताशनैः ।
सम्यक् प्रयुक्तैर्देहस्य बलमग्नेश्च वर्धते ॥
दीप्तो यथैव स्थाणुश्च बाह्योऽग्निः सारदारुभिः
सस्नेहैर्जायते तद्वदाहारैः कोष्ठगोऽनलः ॥

स्नेहादयः पथ्या अपि ग्रहणीदोषे मात्रादिविशेषणात् सम्यक्प्रयुक्ताः रोगाघ्ना भवन्तीति प्रदर्शनार्थमाह । यथा बाह्योऽपि सारदारुभिर्दीपनशीलः स्थिरश्च जायते तद्वदान्तरोऽपि सस्नेहैराहारैर्जायते ॥

तस्य चाहारयोगस्य समयोग एव साधुरिति प्रदर्शनार्थमाह ॥

नाभोजनेन कायाग्निर्दीप्यते नातिभोजनात् ।
यथा निरिन्धनो वह्निरल्पो वातीन्धनावृतः ॥

नाभोजनेनेत्यादि । यथा बाह्यो वह्निरिन्धनेन विना न दीप्यते तथा कायाग्निरभोजनेन । अल्पश्च वह्निर्बहुनेन्धनेनावृतो यथा न दीप्यते तथा कायाग्निरप्यतिभोजनात् ॥

ये चोक्ता विषमाद्यास्त्रयोऽग्नयः, तेऽपि स्युर्ग्रहणीदोषा इति निदानस्थाने उक्तं तत्र विषमस्य मन्दस्य च वातश्लेष्मचिकित्सयैव प्रायेण प्रतीकारः प्रदर्शितः । तीक्ष्णस्य त्वग्रे

प्रस्तुतस्य व्याधिवैलक्षण्यात् महारोगत्वाच्च पृथगेव यदेत्यादिना कारणं चिकित्सितं चोच्यते ।

यदा क्षीणे कफे पित्तं स्वे स्थाने पवनानुगम् ।
प्रवृद्धं वर्धयत्यग्निं तदाऽसौ सानिलोऽनलः ।
पक्त्वान्नमाशु धातूंश्च सर्वानोजश्च संक्षिपन् ।
मारयेत्स्यात्स ना स्वस्थो भुक्ते जीर्णे तु ताम्यति॥
तृट्कासदाहमूर्छाद्या व्याधयोऽत्यग्निसंभवाः

स्वकारणात् कफक्षये सति यदा स्वस्थाने पित्तं वातानुगं वृद्धं भवति तदा तदग्निं वर्धयति । वृद्धे चाग्नौ स च पुराग्निरन्नं पक्त्वा रसादींश्च धातून् पक्त्वा क्रमेण चौजः संक्षिपन्तोऽक्षयं नयन् मारयेदपि । अतः स तीक्ष्णाग्निर्भुक्ते भोजने कृते ना पुरुषः स्वस्थः स्यात् । जीर्णे त्वन्ने ताम्यति । तेन चाग्निना तृडादयः संभवन्ति ।

तमत्यग्निं गुरुस्निग्धमन्दसान्द्रहिमस्थिरैः ।
अन्नपानैर्नयेच्छान्तिं दीप्तमग्निमिवाम्बुभिः ॥
मुहुर्मुहुरजीर्णेऽपि भोज्यान्यस्योपहारयेत् ।
निरिन्धनोऽन्तरं लब्ध्वा यथैनं न विपादयेत्॥

तं चात्याग्निं गुर्वाद्यैरन्नपानैः शान्तिं नयेत् । दीप्तमग्निमिवाम्बुभिः । सुबोधम् । अस्येति तीक्ष्णाग्नेः । अन्यथाग्निर्निरिन्धनः सन् अन्तरं हृदयं प्राप्य कदाचिद्व्यापादयेत् । एनमिति पुरुषम् ॥

कृसरां पायसं स्निग्धं पैष्टिकं गुडवैकृतम् ।
अश्नीयादौदकानूपपिशितानि भृतानि च ॥

मत्स्यान्विशेषतः श्लक्ष्णानस्थिरतोयचरांश्च ये
आविकं सुभृतं मांसमद्यादत्यग्निवारणम् ॥
पयः सहमधूच्छिष्टं घृतं वा तृषितः पिबेत् ।
गोधूमचूर्णं पयसा बहुसर्पिःप्लुतं पिबेत् ॥
आनूपरसयुक्तान् वा स्नेहांस्तैलविवर्जितान् ।
श्यामात्रिवृद्विपक्वं वा पयो दद्याद्विरेचनम् ॥
असकृत् पित्तहरणं पयसा प्रतिभोजनम् ।
यत्किञ्चिद्गुरु मेध्यं च श्लेष्मकारि च भोजनम्
सर्वं तदत्यग्निहितं भुक्त्वा च स्वपनं दिवा ।

कृसरादिकं चाश्नीयादिति सुबोधम् । भृतानि गृहेषु पुष्टानि । सर्वान् मत्स्यानश्नीयात् । स्थिरे जले च चरन्ति मत्स्यास्तान् विशेषतोऽश्नीयात् । सुभृतं गृहे पुष्टम् । तृषितश्च सन् मधूच्छिष्टेन सह पयः पिबेत् । अथवा घृतम् । बहुसर्पिर्गोधूमचूर्णं पयसा प्लुतं पिबेत् । अथवा तैलवर्जितानां स्नेहानामानूपमांसरसयुक्तमन्यतमं पिबेत । श्यामात्रिवृत्सिद्धं क्षीरं विरेचनं दद्यात् । तच्च विरेचनमसकृत् पित्तहरणार्थं कृते च विरेचने पयसा ओदनं प्रति भोजनम् । यदित्यादि सुबोधम् ॥

आहारमग्निः पचति दोषानाहारवर्जितः ।
धातून् क्षीणेषु दोषेषु जीवितं धातुसंक्षये ॥
अग्निमूलं बलं पुंसां बलमूलं हि जीवितम् ।
एष सारश्चिकित्सायां यदग्नेः परिरक्षणम् ॥

इति ग्रहणीदोषचिकित्सितं नाम
द्वादशोऽध्यायः ॥

अस्य चामेरन्तरोष्णमतियत्नेन प्रती कारं कुर्वीत । यतस्तीक्ष्णोऽग्निराहाराभिलाषादिना क्रमेण धातुदाहार्जीवितमपि नाशय ति । अतो यत्नेन शीघ्रमेव चिकित्स्येत । अग्निमूलमित्यादि सुबोधम् । अपि, परिरक्षण चिकित्सायाः सार इति ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसङ्ग्रहव्याख्यायां चिकित्सिते द्वादशोऽध्यायः ।

त्रयोदशोऽध्यायः ।

क्रमप्राप्तस्य मूत्राघातस्य चिकित्सा प्रदर्शयितुमध्याय आरभ्यते ॥

अथातो मूत्राघातचिकित्सितं व्याख्यास्यामः । इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

वातान्मूत्रकृच्छ्रे वातहरतैलाभ्यक्तगात्रस्याधोनाभेः सर्वमङ्गं पिण्डेन सेकावगाहैश्च नाडीकुम्भीस्वेदेन च स्वेदयेत् ।

वातमूत्रकृच्छ्रे वातहरद्रव्यसिद्धेन तैलेनाभ्यक्तगात्रस्य नाभेरधः सर्वमङ्गं शरीरं वातहरद्रव्यकृतैरेव पिण्डस्वेदादिभिः स्वेदयेत् ॥

दशमूलबलैरण्डमूलपुनर्नवाशतावरी - दर्भविपत्तूरपाषाणभेदककोलकुलत्थयवक्वाथे - न तदम्लेन च तैलं सर्पिः मूत्ररसैर्वसा लवणपञ्चकोपेतं सिद्धं पानाय दद्यात् । एतान्येव चौपनाह्यानुपाने पिण्डोपनाहस्वेदयोः तैलफलस्नेहाम्लयुक्तानि कल्पयेत् । प्रसन्नां च सौवर्चलाढ्यां पिबेत् ॥

दशमूलादीनां क्वाथेन तैलाच्चतुर्गुणेन सर्पिरादिना च मिश्रीभूतेन तैलसमेन च दशमूलादीन्येव च गर्भे कल्कपरिमाणया युक्त्या च लवणपञ्चकं दत्वा साधितं तैलं पानाय दद्यात् । एतान्येव दशमूलादीन्यौषधानि तैलादियुक्तान्यम्लानि कल्पयेत् । फलशब्देन स्नेहो विशेष्यते । स्नेहानामनेकयोनित्वात् । यद्वा येभ्यस्तैलमुत्पद्यते तानि तैलफलानीत्यर्थः । अम्लानि दाडिमादीनि । सौवर्चलाढ्या प्रभूतसौवर्चला प्रसन्ना पेया ॥

पित्तजे शीतसेकावगाहप्रदेहान् प्रयुञ्जीत । तृणपञ्चमूलश्वदंष्ट्राभीरुविदारीकसेरुक्वाथं शीतं समधुशर्करं पिबेत् । नद्यश्च काण्डेक्षुरकमूलम् । कमलोत्पलशिलारशृङ्गाटकानि वा । द्राक्षारसेन वा त्रपुसकुसुम्भोर्वारुबीजयवकद्वुकुमकल्कं सर्वं मूत्राघातघ्नम् । मधुकदार्व्युर्वारुबीजानि वा तण्डुलधावनेन । समाक्षिका वा दार्वीमामलकरसेन । मृद्वीकाकल्कं वा पर्युषिताम्भसा ॥

पित्तजे शीतान् सेकादीन् प्रयुञ्जीत । तृणपञ्चमूलादिकस्य क्वाथं समाक्षिकं सशर्करं पिबेत् । कशरुक प्रसिद्ध नद्यदेशे । काण्डेक्षुरकमूलं वा तद्वत् । क-

मलादीनि वा तद्वदिति समधुशर्कराणि । काण्डेक्षुरक प्रसिद्धम् । त्रपुसादिकल्को द्राक्षारसेन सर्वमूत्रघातघ्न । त्रपुसादीना त्रयाणा बीजम् । उर्वारु कर्कटिका । मधुकादीनि तण्डुलाम्बुना । दार्वी समाक्षिका आमलकरसेन । द्राक्षाकल्क पर्युषितोदकेन । पर्युषित यत् क्वथित स्द्राक्षिस्थितम् ॥

कफजे यथास्व स्वेदो वमन कटुतीक्ष्णोष्णक्षारमन्नपान यवान्न तक्र च । पिबेच्च मद्येन सूक्ष्मैलामामलकरसेन वा मधुयुता वा कदलीरसेन कैडर्यकरसेन वा । शीतिवारकबीज वा तक्रेण । प्रवालचूर्ण वा तण्डुलाम्बुना । धवकुटजकरञ्जामृतार्कसुकैलारग्वधसप्तच्छदक्वाथ वा शीत सक्षौद्रम् । तत्सिद्धा वा यवागूम् । कण्टकारिकास्वरस वा समाक्षिकम् । व्योषैलागोक्षुरकसारसास्थीनि वा मधुमूत्रयुक्तानि । पाटलीक्षार वा बहुकृत्व' परिस्रुत तैलयुक्त । तिलपाटलीपारिभद्रयावशूकक्षारोदकानुविद्धां वा त्वगेलोपकचूर्णयुक्ता प्रसन्नाम् । तिलादीना वा पृथक् क्षार गुडोपदंशमश्नीयात् । तीक्ष्णोष्णद्रव्यसिद्ध च तैल पानाभ्यङ्गार्थे ॥

कफजे मूत्राघाते यथास्व दोषानपेक्ष्या स्वेदवमनादिक हितम् । सूक्ष्मैला मद्येन वामलकरसेन वा । अथवा मधुयुक्ता सूक्ष्मैला कदलीरसकैडर्यरसयोरन्यतरेण । सुबोधम । शीतिवारक कुरूटकम । धवादीना क्वाथ शीत सन् समाक्षिक उपयोज्य । अथवा तत्सिद्धा धवादिक्वाथसिद्धा यवागू शीता समाक्षिका च । सारसास्थि सरसिभवप्राणिनामस्थि । पाटल्या भस्मना बहुकृत्व स्रुतमुदक नातिघनाच्छ तैलसयुक्त हितम् । तिलादिक्षारेणानुविद्धा सस्कृता त्वगादिचूर्णयुक्ता सुराम । उपदंशो यमुपदश्याश्न भुज्यते ॥

सन्निपातात्मके वातादीना स्थानानुपूर्व्या यथासन्न मतिकुर्वीत । यथोद्बण वा । सर्वेषु समस्थितेषु वा समसित यवक्षार भक्षयेत् । अपि च ॥

सन्निपातात्मके मूत्राघाते य एव दोष आसन्नो वस्तौ तस्यैव प्रथम प्रतिकुर्वीत । अथवा य एवाधिक । सर्वेष्विति मूत्राघातेषु । अपि चेति समुच्चये ॥

एलाश्मभेदकशिलाजतुपिप्पलीना
चूर्णानि तण्डुलजलालुलितानि पीत्वा ।
तद्वद्गुडेन सहितान्युपयुज्य मास
मासन्नमृत्युरपि जीवति मूत्रकृच्छ्री ॥

एलोपकुल्यामधुकाश्मभेद-
कौन्तीश्वदंष्ट्रावृषकोरुपूगै' ।
क्वाथ पिबेच्छकरयावगाढ
कृच्छ्रे सदाहे सरजे विबन्धे ॥

हरीतकीगोक्षुरराजवृक्ष
पाषाणभिद्धन्वयवासकानाम् ।
क्वाथ पिबेदश्मजतुप्रधान
सशर्करे साश्मरिमूत्रकृच्छ्रे ।

एलादीनां चूर्णानि तण्डुलजलेन गुडेन च मासमुपयुज्य मूत्रकृच्छ्री आसन्नमृत्युरपि जीवति । पुराणैलायीनां क्वाथः शर्करयावगाढो घनः । हरितक्यादीनां क्वाथोऽश्मजतुप्रधानो य । तत्र जतुनो लोहं नायोपकरोति ॥

अश्मर्यामचिरोत्थितायां वातबस्त्यादिषु च यथादोषमिदमाचरेत् ॥

अश्मर्यां नवोत्थितायां वातबस्त्यादिकेषु च निदानस्थानप्रदर्शितेष्वभिनवोत्थितेष्विदमेवानन्तरोक्तं चिकित्सितं दोषानतिक्रमेणाचरेत् ॥

पाषाणभेदकवसुकवासिराश्मन्तकशतावरीश्वदंष्ट्राबृहतीद्वयकपोतपङ्कानलातिबलाकच्छुरोशीरगुन्द्रुवृक्षादनीभल्लककुरण्टकवकोलकुलत्थशाकफलकतकफलक्वाथे सपिरूपकादिमतीवाप विपाच्य पीतमाशु वाताश्मरीं भिनत्ति, एभिरेव च द्रव्यैः कषायक्षारान्नपानानि कल्पयेत् ॥

पाषाणभेदादीनां क्वाथेनोपकादिगणगर्भेण च विपक्वं घृतं वाताश्मरीं भेदनम् । वसुकः बुकः । काश्मीरे मुकूरः । वसिरः पार्वतेयः । अश्मन्तकः इन्द्रकः । स एव मालुपर्णः । कपोतपङ्का ब्रह्मसुवर्चला । कच्छुरः तुलिकः गन्धद्रव्यम् । गुन्द्रुस्तृणविशेषः । भल्लकः मल्लको फल्गुवृक्षको जम्बुको नत । शाकवृक्षस्य फलानि । कतकस्य च । एभिरिति पाषाणभेदादिभिः । सुबोधम् ॥

सिंहीव्याघ्रीगोक्षुरेक्षुरकोरण्डूकमूलकल्कोऽमधुरेण दध्ना पीतः सप्ताहादश्मरीं भिनत्ति । शिग्रुमूलकल्केन दाक्षिणात्यप्रसिद्धो यूषः ॥

सिंह्यादीनां कल्कोऽम्लेन दध्ना पीतः सप्ताहादश्मरीं हन्ति । सिंही कण्टकारिका । व्याघ्री निदिग्धिका । इक्षुरक इक्षुविशेषः । उरुबूकः एरण्डः । शिग्रुकल्कादिभिश्च सिद्धो यूषोऽश्मरीं भिनत्तीति सम्बन्धः ॥

वीरतरादिगुन्द्रोत्कटवसुकवाराहीपाठापाटलीशिरीषपालिमूलविदारीद्विपुनर्नवक्वाथे त्रपुसकुसुम्भर्वारुकर्कारुबीजमधुकशिलाजतुमतीवाप सर्पिर्विपाच्य पीतमाशु पित्ताश्मरीं भिनत्ति । पूर्ववच्च कषायादीनपि कल्पयेत् ॥

वीरतरादिगणगुन्द्रादीनां क्वाथे त्रपुसबीजादिमतीवाप घृतम् । गुन्द्रोत्कटे वीरतरादित्वेन दत्ते अपि पुनर्दापिते । गुन्द्रा गुन्द्रपुष्पिका नाम । इत्कटः शरविशेषः प्रसिद्धः पत्तूरो मत्स्याक्षकः । मत्स्याक्षकस्तु पत्तूरः पत्तुज प्रिय इत्यपि । वाराही गृष्टिः । विष्वक्सेना कान्ता । वाराही गृष्टिकान्ता । एभिरिति वीरतरादिभिः कषायादीन् कल्पयेत् । पूर्ववदिति वाताश्मरीवत् पित्ताश्मर्यामपि ॥

वरुणादिभद्रदार्वादिगुग्गुलुवेलाद्वयकुष्ठमरिचचित्रकमुस्तासुरसाद्यैः कल्कीकृतै

साधितमूषकादिप्रतीवापं सर्पिः श्लेष्माश्मरीं भिनत्ति । इति समानं पूर्वेण ॥

वरणादिगणभद्रदार्वादिगणयोः गुल्गुल्वादीनां च कल्के जलपिष्टे ऊषकादिगणप्रतीवापं सर्पिः साधितं श्लेष्माश्मरीभेदनम् । सुरसाद्यो मूर्वा । कटरश्च । पीतमाशु निहन्तीति ॥

मस्तुना बहुशः पाटलीभस्म गाळयित्वा भस्म विसर्जयेत् । ततस्तन्मस्तु गृहीत्वा कुलत्थैः सह क्वाथयेत् । तं क्वाथं गोक्षुरकमूलैलात्रपुसकुटचबीजपाषाणभेदकचूर्णं क्षौद्रेण लीढ्वानुपिबेत् । तथा शीघ्रमेवाश्मरी भिद्यते च्यवते च ॥

मस्तुनेत्यादि सुबोधम् । गाळनं पटेन स्रावणम् । विसर्जयेत् भस्म त्यजेत् । क्षारमस्तुयनान्तम् । कुटचः शीतिवारिकः । गोक्षुरकादीनां चूर्णं माक्षिकेण लीढ्वा तं क्वाथमनुपिबेत् । च्यवते भिन्ना बहिर्निस्सरति ॥

अश्मरीभेषजानां घृताक्तानामन्तर्धूमं दग्धानां क्षारं ग्राम्यपशुशकृत्क्षारं च गोमूत्रेण बहुकृत्वो गाळयित्वा तमच्छमग्नौ साधयेत् । घनीभवति च तस्मिंस्त्रपूषणोपकादिचूर्णं दद्याद्दर्वीप्रलेपं चावतारयेत् । एष क्षीराशिनः क्षारावलेहोऽश्मरीं भिनत्ति पातयति च शर्कराम् ॥

अश्मरीभेषजान्यनन्तरोक्तानि सर्वाणि यथालाभं दह्यन्ते । अच्छमिति क्षारस्रुतं गोमूत्रम् । शर्करा भिन्ना अश्मरी न-ष्टावयवा ॥

तिलकदलीयवापामार्गपलाशक्षारोऽविमूत्रेण पीतः समानः पूर्वेण । केतकपत्रक्वाथेन हिङ्गुक्रौञ्चास्थिक्षारयुक्तः पाटलीकरवीरक्षारश्च । क्रौञ्चोष्ट्रगर्दभास्थिश्वदंष्ट्राकदम्बमूलतालपत्रिकाजमोजनागरचूर्णश्च सुरामण्डोष्णोदकान्यतरप्रयुक्तः ।

अजेर्मपस्य मूत्रेण तिलादीनां क्षारः पूर्वेण समानोऽश्मरीभेदनशर्करापातनश्च । पाटलीकरवीरयोः क्षारो हिङ्गुना क्रौञ्चास्थ्ना च युक्तः केतकवृक्षपत्राणां क्वाथेन । क्रौञ्चास्थ्यादीनि चूर्णितानि सुरामण्डेन वोष्णोदकेन वा । श्वदंष्ट्रा गोक्षुरकः, तालपत्रिकाभिश्चेयं ॥

पिचुकाङ्कोलशाककतकेन्दीवरफलक्वाथश्च सुखोष्णो गुळयुक्तः । नृत्यत्कोरण्डबीजचूर्णश्च समाक्षिकोऽविक्षीरयुक्तः ॥

पिचुकादीनां फलक्वाथ उष्णो गुडमिश्रः । पिचुकः भीहस्तिनी । कुटकः, पिचुकः शीतिवारकः । अङ्कोटोऽङ्कोलको रेची निर्दिष्टो दीर्घकीलकः । शाककतकौ वृक्षौ । सर्वेषामेषां फलानि । मधूलिका गुडतृणो नृत्यकुण्डो मलिम्लुकः । तस्य बीजमविक्षीरेण ॥

कपोतपङ्कामूलं च सुरया । तत्सिद्धं वा पयोऽश्मरीवेदनार्तः पिबेत् । सिद्धं वाभयास्थिभिः पुनर्नवेन वा ॥

सुरया वा कपोतपङ्कामूलम् । कपोतपङ्का ब्रह्मसुवर्चला । तत्सिद्ध कपोतपङ्कामूलसिद्ध क्षीरम् । अभयाशिखिभिर्वा सिद्ध पय । पुनर्नवेन वा सिद्धम् ।

शेषेष्वेव मूत्राघातेष्वत एव चिकित्सा विभजेत् ॥

शेषेषु मूत्राघातेषु वातवस्त्यादिषु दोषादिसमन्वयेन सयोगविभागैरनन्तरोक्तामत्र चिकित्सा विकल्पयेत् ।

ह्रस्वपञ्चमूलेन द्विगुणत्रिकण्टकेन साधित तोय पयो वा केवल घृतमिश्र वा पिबेत् सर्वमूत्राघातघ्नम् ॥

अस्मिन् मन्थ आचार्येण तोयपयसो रेव पक्षे घृतमिश्रितयो प्रयोग प्रदर्शित । हृदये तु तोयपयोवत् घृतमपि पञ्चमूलेन द्विगुणगोक्षुरकेण साध्यमिति प्रदर्शितम् ॥

गोक्षुरककण्टकारिकाकृता वा सफाणिता यवागूम् । ताम्रचूडरससिद्धा वा । वीरतरादिक्वाथेन वा । तेन वा तद्भावित शिलाजतु । वाजिरासभान्यतरशकृद्रस वा । दुरालभास्वरस वा । ककुभकषाय वा । सूर्वाभयामुस्तदेवदारुमधुककल्क वा वारुणीक्षीरोष्णोदकान्यतमेन । त्रिफलाकल्क वा ससैन्धव सुखाम्भसा । केवलमेव वा त्रिभीतकबीज सुरया । विहगपिशितोपदश वा निगदमदिरामण्ड मार्द्वीकमासवान वा विविधान् पिबेत् । पीत मश्च शीघ्रवेगेन वाजिना रथेन वा यायात् । एवमश्मरी शर्करा च प्रच्यवते । सर्वेषु च मूत्राघातेषु विशेषतोऽश्मरीशर्करासु वीरतरादि सर्वथा प्रयोज्य । तिल्वकघृत च विरेकार्थम् । वस्तिकर्म चाभीक्ष्ण विशेषेणोत्तरवस्ति ॥

गोक्षुरककण्टकारिभ्या सगुडगुडा यवागू ताम्रचूडस्य रसेन वा सिद्धा यवागूम् । सुबोधम् । ससैन्धव त्रिफलाकल्क मुष्णाम्बुना । त्रिभीतकबीज केवलमेव सुरया । विहगाना पक्षिणा मासमुपदश य पीयते सुरामण्ड स तथोक्त । निगदो निर्दोष । तथैव मार्द्वीकमासवाश्च विविधान् । सुबोधम् । सर्वेष्वेति पाथादिनाघादिषु च । तिल्वकघृत वातव्याधौ वक्ष्यते ॥

तत्र श्यामादिरधोभागिहितो गोमूत्रसिद्धो निरूह । बिल्वादिमूलैश्च सुरासौवीरकादिसिद्धस्तृणपञ्चमूलपदग्राश्रुतक्षीरैश्च त्रपुसैर्वारुकशताह्वाबीजकर्षभकयवानीकल्कित । पीतदारुसिद्ध तैलमनुवासनम् ।

तत्रेत्यादि । तत्रेति निरूहादिनिर्वापणे । श्यामादिरधोभागिकविहित, । श्यामात्रिवृतयोर्मूलम् । तथा दन्ती द्रवन्ती चेति मूत्रसिद्धो निरूह । बिल्वादिमूलैरिति महता पञ्चमूलेन सुरासौवीरकादिभिरम्लैर्लोणैश्च सिद्धेन तृणपञ्चमूलादिसिद्धक्षीरवान् त्रपुसादिकल्कयुक्त । दारुहरिद्रया सिद्ध तैलमनुवासनम् ॥

शतावरीगोक्षुरकबृहतीद्वयपुनर्नवोशीरमधुकद्विशारिवाश्रेयसीलोध्रतृणपञ्चमूलक -

पाये क्षीरचतुर्गुण बलावृक्षकखराह्वोपकुञ्चिकावत्सकत्रपुसोर्वारुबीजशीतिवारकमधुकपद्मग्रन्थाशताह्वाश्मभेदमदनहपुषाकल्कगर्भं तैलमुत्तरवस्ति । तद्विशुद्धस्रोतसा च पुनः शुक्राश्मर्यां शुक्राशयशोधनार्थं बलस्थेन पुसा वृष्याणां मासानां कुक्कुटमांसस्य च तृप्तेनानुकूलाः प्रकर्षेण प्रिया प्रमदा यथाकालमासेव्या इति ॥

शतावर्यादिना काथे स्नेहाच्चतुर्गुणे क्षीरे च बलादिगर्भं सिद्धं तैलमुत्तरवस्तिः । एवं सर्वाश्मरीषु सामान्येनोक्त्वा पुनरित्यादिना शुक्राश्मर्यां विशेषः । वृष्याणां कुक्कुटमांसस्य च । षष्ठी तृप्त्यपेक्षया । प्रकर्षेणातिशयेन स्त्रियः प्रमदा सेव्याः ॥

क्रियाभिराभिः सिद्धाभिर्नचेच्छान्तिस्ततो भिषक् ।
इति राजानमापृच्छ्य शस्त्रं साध्ववचारयेत् ॥
अक्रियायां ध्रुवो मृत्युः क्रियायां संशयो भवेत्
निश्चितस्यापि वैद्यस्य बहुशः सिद्धकर्मणः ॥

आभिरनन्तरोक्ताभिः क्रियाभिः सिद्धाभिर्निःसंशयं स्वकार्यकारित्वादिनीभिर्नचेच्छान्तिरश्मर्या भवति ततो राजानं देशनायकमापृच्छ्य श्रावयित्वा साधु कृत्वा शस्त्रमवचारयेत् । अक्रियायां शस्त्रस्यानवचारणे ध्रुवोऽवश्यभावी मृत्युः । क्रियायां पुनर्निश्चितस्यापि विषयप्रवृत्तस्याप्यनेकशश्चाश्मनि सुसिद्धकर्मणो वैद्यस्य सुसंशयो भवेद्तो वरं क्रिया । न त्वक्रिया। अथवा अक्रिया दुष्क्रिया ॥

अथातुरमुपस्निग्धमपकृष्टदोषमीषत्कर्शितमभ्यक्तस्विन्नशरीरमभुक्तवन्तं कृतमङ्गलस्वस्तिवाचनमुपकल्पितसम्भारमाश्वास्य ततो बलवन्तमविक्लवमाजानुसमे फलके प्रागुपविश्य पुरुषं तस्योत्सङ्गे सुनिपण्णपूर्वकायमुत्तानं वस्त्रचुवळोपविष्टं सङ्कुचितजानुकूर्परमितरेण पुंसा सहबद्धं सूत्रैः शाटकेन वा ततोऽस्य स्वभ्यक्तं नाभिप्रदेशं वामपार्श्वे विमृद्य मुष्टिनावपीडयेत् । अधो नाभेर्यावदश्मर्यध प्रतिपन्ना ततस्तैलाभ्यक्ते कृत्तनखे वामहस्तप्रदेशिनीमध्यमे पायौ प्रणिधायानुसेवन्यागत्य च प्रयत्नबलाभ्यामश्मरीं मेढ्रगुदयोरन्तरमानीय निर्वलीकमनायतमविषमं च बस्तिं सन्निवेश्य भृशमुत्पीडयेदङ्गुलिभ्यां यावत् ग्रन्थिरिवोन्नतं शल्यं भवति । ततः सेवन्याः सव्ये पार्श्वे सेवनीं यवमात्रं मुक्त्वा निद्ध्याच्छस्त्रमश्मरीप्रमाणेन । दक्षिणतो वा क्रियासौकर्यहेतोरित्येके । यथा न विभिद्यते विचूर्ण्यते वा तथा प्रयतेत । तच्चूर्णमल्पमप्यवस्थितं पुनः परिवृद्धिमेति । तस्मात् समग्रामग्रवक्त्रेणाददीत ॥

अथेति मङ्गलार्थश्चरकाचार्यशैली । स्निग्धमेवोपस्निग्धम् तथा शोधनानन्तरमीषत्कर्शितं कर्शनेन ह्यश्मरी सुग्रहश्चार्यो भवति । सम्भारः शीतोदकौषधादि वक्ष्यमाणम् । बलवत्वादियुक्तमुपाश्रयपुरुषं फलके उपवेशयेत् । वस्त्रचुम्बळं वस्त्रमयमासनम् । सङ्कुचितकूर्परजानुममाश्रयपुरुषेण सह रज्वा

नाग्रेण यवम् । यावन्मात्रमङ्गुल्यौ प्रवेशिनीमध्यमे तयोर्मे । प्रदेशिन्यङ्गुष्ठमध्यमोपल्याङ्गुली । तर्जनीमनु तर्जनीमनुगम्य । नाभ्यामङ्गुलिभ्यामन्तर्यन्तु तथा कर्तव्यं यथा तस्मिन् प्रदेशे बहिरीनताश्मा सम्पतति । वल्गः मद्धोरा । विषमनिम्नोन्नतम् । शस्त्रान्तरी । अश्मरीप्रमाणेन ग्रीवया वामे पार्श्वे शस्त्रं निदध्यात् । एक आचार्या दक्षिणे पार्श्वे ग्रीवया छेदमिच्छन्ति । तत्र कर्तुरनायत्त क्रियाया सुकरता । तथा च वैनेन शस्त्रकर्म कार्यं यथा नाश्मरी चूर्ण्यते । चूर्णिताया अल्पमप्यवशिष्टं पूर्वं पुनरश्मरीत्वमेव प्राप्नोति । अमत्यग्रमश्मर्याहरणं सम्पश्याद्भ्रममपल इत्युक्तम् ॥

स्त्रीणां तु वस्तिः पार्श्वगतो गर्भाशयसन्निकृष्टः । तस्मात्तासामुत्सङ्गवदध शस्त्रं पातयेत् । अतोऽन्यथा खल्वासां मूत्रस्रावी व्रणो भवति पुरुषस्य च मूत्रप्रसेकक्षणनात् । अश्मरीनिमित्तमेकतो भिन्नो वस्तिः सिध्यति । क्रियाभ्यासाच्छास्त्रविहितच्छेदादनिष्पन्दपरिवृद्धत्वाच्च शल्यस्येति । न तु द्विधा भिन्नो वस्तिरश्मरीमानमपि ॥

स्त्रीणामुत्सङ्गवच्छस्त्रं न्यसेत् । उत्सङ्गो गुदमूले भगपीठिका । यथोत्सङ्गप्रवेशे शस्त्रं मूत्रस्रावव्रणकरणायासमर्थं भवति । पुरुषस्यापि मूत्रप्रसेकक्षणनात् मूत्रस्रोतस शस्त्रेण स्पर्शात् मूत्रस्रावी व्रणो भवति । अश्मरीनिमित्तं यो भिन्नो वस्तिः स एकतो द्विर्न भिन्नः सिध्यति । विधाऽश्मरीग्रहणात् द्विधा भिन्नो न सिध्यति । अश्मरीमात्रमपि भिन्नः सुतरां न सिध्यतीतिविशेषार्थो ॥

उद्धृतशल्यं तूष्णोदकद्रोण्यामवगाह्य स्वेदयेत् । तथा वस्तिरसृजा नापूर्यते । पूर्णे तु क्षीरिवृक्षकषायं पुष्पनेत्रेण विदध्यात् । स हि तथा वस्तिगतमश्मरीचूर्णं रक्तं च निर्हरति । मूत्रविशुद्ध्यर्थं च गुडसौहित्यं कारयेत् ॥

अवगाहस्वेदेनासृजा वस्तिर्नापूर्यते । अथ कदाचिदापूर्यते तदा पुष्पनेत्रेण क्षीरिवृक्षकषायं प्रक्षालनार्थं दद्यात् । पुष्पनेत्रमश्मरीनिःसरणनिमित्तं पुष्पवदेव तन्त्रं भवति । पुष्पनेत्रमारग्वधपुष्पवृन्तोपमं सूक्ष्मं नेत्रं कुर्यादित्युक्तम् । गुडसौहित्यं गुडस्य तृप्तिः ॥

उत्थाप्य चैनं मधुघृताभ्यक्तव्रणं मूत्रविशोधनद्रव्यसिद्धामुष्णां यवागूं सघृतां पाययेदुभयकालं त्रिरात्रम् । त्रिरात्रादूर्ध्वं गुडप्रगाढेन पयसा मृदुमोदनमल्पं भोजयेदादशरात्रात् । अत ऊर्ध्वं फलाम्लैर्जाङ्गलरसैः । व्रणं च क्षीरिवृक्षकषायेण प्रक्षाल्य लोध्रमधुकमञ्जिष्ठाप्रपौण्डरीककल्केन लेपयेत् । द्वादशरात्रं चैनमप्रमत्तः स्वेदयेत् । एतेष्वेव च हरिद्रादियुक्तेषु तैलं विपक्वं व्रणाभ्यञ्जनम् । सप्तरात्राच्च स्वमार्गमप्रतिपद्यमाने मूत्रे यथोक्तमग्निना व्र-

ण दहेत् । स्वमार्गमतिपन्ने चोत्तरवस्त्या स्थापनानुवासनैर्मधुरप्रायैरुपाचरेत् ॥

उत्थाप्य चैनमित्यादि सुबोधम् । अप्रमत्त इति प्रमादेन स्वेदस्यातियोगो महते दोषाय भवतीत्युक्तम् । एतेष्विति लोध्रादिषु हरिद्रागणसयुक्तेषु कल्कपरिभाषया तैल पक्व प्रगाभ्यञ्जने हितम् । शस्त्रकर्मण सप्तरात्रात् स्वमार्गमायाति वा । अत ऊर्ध्वमनागत चिकित्सेत् ॥

यदृच्छया मूत्रमार्गप्रतिपन्नामन्तरासक्तां शुक्राश्मरीं शर्करां वा स्रोतसापहरेत् । विदार्य वा नाडिं बडिशेनोद्धरेत् । रूढव्रणश्च वर्षमङ्गनाश्व नगनागरथद्रुमान् नारोहेत् । नाप्सु प्लवेत भुञ्जीत वा गुरूणि ॥

यदृच्छयेति विना चिकित्सया स्वस्थानात् प्रवृत्ता शुक्राश्मरी यदा अन्तरा मध्य आसज्जते तदा शलाकादिना सञ्चाल्यस्वस्रोतसैवापहरेत् । यदि तु स्रोतसा आहर्तुं न शक्यते तदा ता नाडीं पार्श्वतो विदार्य बडिशेनोद्धरेत् । सुबोधम । भुञ्जीत वा गुरूणि नेति सम्बध्यते ॥

कर्माणि तु मूत्रवहशुक्रवहमुष्कस्रोतोमूत्रप्रसेकसेवनीयोनिगुदवस्त्योऽष्टौ परिहर्तव्या' । तत्र मूत्रवहच्छेदात् मूत्रपूर्णवस्तेर्मरणम् । शुक्रवहच्छेदान्मरण क्लैब्य वा । मुष्कस्रोतसोरुपघातात् ध्वजभङ्ग । मूत्रप्रसेकच्छेदान्मूत्रस्रवणम् । सेवनीयोनिच्छेदान्नाड्डुजाप्रादुर्भाव । गुदवस्तिविद्धस्य सद्योमरणमुक्त प्रागिति ॥

अश्मर्याहरणे च शस्त्रकर्मणि मूत्रवहस्रोत प्रभृत्यष्टक भिषजा शस्त्रेण परिहर्तव्यम् । ध्वजभङ्गो मेढ्रस्य स्तब्धता । उक्त प्राङ्मर्मविभागे ॥

भवति चात्र—

मर्माण्यमून्यविज्ञाय स्रोतोजानि शरीरिणाम् ।
शस्त्रपाणिर्ध्रुवहन्तिसाहसात्केवलोयथा इति॥

इति चिकित्सिते त्रयोदशोऽध्याय. ॥

अमून्यनन्तरोक्तान्यष्टौ मर्माणि स्रोतोजान्याविज्ञाय अश्मर्याहरणे यः शस्त्रपाणिर्भवति स ध्रुवमवश्यमातुर हन्ति । यथा केवल. शस्त्रपाणिर्ध्रुव हन्ति । केवल इत्युन्मत्तवाची भाषाशब्द इति ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसङ्ग्रहव्याख्याया चिकित्सिते त्रयोदशोऽध्याय ।

चतुर्दशोऽध्यायः ।

क्रमप्राप्ताना प्रमेहाणा चिकित्सादर्शनार्थमध्याय आरभ्यते ॥

अथात प्रमेहचिकित्सित व्याख्यास्याम । इति हस्माहुरात्रेयादयो महर्षय ॥

स प्रमेहिणामग्न्युपघातान्मूत्र मेदश्चाधिक भवत्यतोऽग्निवृद्ध्यर्थं क्लेदादिशमनार्थं च सशोधनं कुर्यादिति प्रदर्शयितुमाह ॥

प्रायेण हि प्रमेहिणोऽभिष्यण्णदेहत्वादुपहताग्नेर्भक्ष्यादिपश्चविधमप्यन्नमुपयुक्तं मूत्राय मेदसे च विपरिणमते । तस्मादस्य तेजोधातुवृद्धये क्लेदमेदःप्रशमनाय च बलिनः सशोधनानि प्रयुञ्जीत । दुर्बलस्य तु सशमनानि । सर्वस्य च बद्धमूत्राण्यमेदस्कराण्यबृंहणान्यग्निदीपनानि बलजननानि चान्नपानानि । बलं हि विधिनोपचितमशेषामयक्षयाय समवर्तते ॥

प्रायेणेत्यादि सुबोधम् । सर्वस्येति सामान्येन प्रमेहेषु दुर्बलत्वादिकमनपेक्ष्य ॥

अथ सशोधनार्हं प्रमेहिणमादावेव विभीतकसर्षपेङ्गुदीकरञ्जनिम्बनिकुम्भान्यतमतैलेन त्रिकण्टकादिना वा यथास्वं सिद्धेन स्नेहेन प्रियङ्ग्वादिशृतेन वा हविषा स्नेहयित्वा कल्पविहितैः प्रयोगैर्वामयेद्विरेचयेच्च ॥

शोधनार्हं वमनविरेचनविध्युक्तप्रकारेण । त्रिकण्टकादिना सिद्धेन । दोषापेक्षया तैलादीनामन्यतममिति यथास्वशब्दार्थः । त्रिकण्टकादिकमत्रैव वक्ष्यते । प्रियङ्ग्वादिना गणेन शृतं घृतम् । कल्पविहिता वमनकल्पोक्ता विरेचनकल्पोक्ताश्च ॥

ततो जातबलं मुस्तामरदारुनागरप्रतिवापेन सुरसादिकषायेणास्थापयेत् । पित्तोत्तरं तु न्यग्रोधादिकषायेण । ततश्च जाङ्गलरसैः क्रमेण सतर्पयेत् । अल्पतर्पणेन हि प्रमेहिणो विशेषेण मूत्रकृच्छ्रबस्तिमेढ्रशूलगुल्मातिकार्श्यभ्रमादीनां सम्भवः । ततोऽनुबन्धरक्षणार्थं शमनार्हस्य च शमनान्यवचारयेत् ॥

तत इति शोधने । सुरसादिगणकाथे मुस्तादि प्रतिवापो बस्तिः । बस्तिस्तु न्यग्रोधादिकषायः पित्तप्रमेहेष्वेव । अल्पतर्पणेनेत्यादिजाङ्गलरसैः सतर्पणे हेतुः । ततोऽनन्तरं प्रमेहानुबन्धरक्षणार्थं शमनान्यौषधानि प्रयोजयेत । तानि च सर्वप्रमेहेषु हरिद्रामित्यादिना प्रदर्श्यन्ते ॥

प्रातः सर्वप्रमेहेषु हरिद्रां मधुना युक्तामामलकरसेन पिबेत् । अथवा सालसप्तपर्णकुटजकपित्थकम्पिल्लकविभीतकरोहितककुसुमानि तच्चूर्णं वा क्षौद्रेण लिह्यात् । हरीतकीचूर्णं वा । निशा त्रिफलामुस्तादेवदारुहरिद्राकाथम् । असनचित्रकत्रिफलादार्वीकलिङ्गकानां वा सक्षौद्रम् । तद्वद्गुडूच्या वा स्वरसमामलकानां वा ॥

हरिद्रां माक्षिकयुक्तामामलकरसेन पिबेत् । सालादिकुसुमानि वा मधुयुक्तान्यामलकरसेन पिबेत् । एषामेव वा सालादिकुसुमानां चूर्णं माक्षिकेण लिह्यात् । त्रि-

फलादीनां वा क्वाथं पिबेत् । असनादीनां वा क्वाथं सक्षौद्रं पिबेत् । गुळूच्या स्वरसमामलकानां वा स्वरसं तद्वदिति सक्षौद्रम् ॥

विशेषतस्तु कफमेहेषु कट्फलमुस्तालोध्राभयानां समाक्षिकं कषायम् । तगरविळङ्गद्विहरिद्राणां वा । चन्दनागरुकुष्ठदेवदारूणां वा । पाठाग्निमन्थचविकात्रिफलानां वा । पित्तप्रमेहेषु तु लोध्रसेव्यार्जुनचन्दनानाम् । निम्बामृतामलकपटोलीनां वा । शिरीषसर्जार्जुनकेसराणां वा । फलिनीकमलोत्पलकिंशुकानां वा । कुटजोत्पलकटङ्कटेरीणां वा ॥

कट्फलादिकषायं सक्षौद्रं विशेषतः कफे । सर्वत्र सर्वस्य पथ्यत्वाद्विशेषग्रहणम् । तगरादीनां वा क्वाथं समाक्षिकं सुबोधम् । सर्वकषायेषु माक्षिकप्रयोगः । पित्तप्रमेहेषु लोध्रनिम्बशिरीषफलिनीकुटजादयः पञ्च कषायाः ॥

तेष्वपि च विशेषेण पिबेदुदकमेहादिषु क्रमात् कषायं पारिजातस्य वैजयन्त्याः सप्तच्छदस्यारिष्टस्य निशायाः ककुभचन्दनयोश्चित्रकस्य पाठाजोङ्गकयोः खदिरस्य त्रिफलारग्वधयोश्च मधुयुतम् । पिबेच्च सिकतामेहे हिङ्गुप्रवाळकैलालवणानि मद्येन मूत्रेण क्षारोदकेन वा । क्षारमेहादिषु त्रिफलाया असनादेर्न्यग्रोधादेः शम्याकस्य चन्दनमञ्जिष्ठयोर्गुळूचीतिन्दुकास्थिकाश्मर्यखर्जूराणां च मधुयुक्तम् । शोणितमेहे मदयन्तीपत्रकल्कं च सक्षौद्रं शीताम्बुना ॥

तेष्वित्यनन्तरोक्तेषु कफपित्तप्रमेहेषु सामान्येनोक्तः । उदकमेहादिषु विशेषेणोच्यते उदकमेहे पारिजातस्य कषायः । इक्षुमेहे वैजयन्त्याः । वैजयन्त्यग्निमन्थः । सान्द्रे सप्तच्छदस्य । सुरामेहे निम्बस्य । पिष्टे हरिद्रायाः । शुक्लमेहे ककुभचन्दनयोः । सिकतामेहे चित्रकस्य । शीतमेहे पाठाजोङ्गकयोः । शनैर्मेहे खदिरस्य । लालामेहे त्रिफलारग्वधयोरिति क्रमार्थः । सर्व एव कषाया माक्षिकयुक्ताः । सिकतामेहे हिङ्ग्वादीन्यपि मद्यादीनामन्यतमेन । क्षारमेहे त्रिफलायाः कषायः । काळमेहे असनादेः । नीलमेहे न्यग्रोधादेः । हारिद्रमेहे शम्याकस्य । मञ्जिष्ठामेहे चन्दनमञ्जिष्ठयोः । शोणितमेहे गुळूच्यादीनाम् । शोणितमेहे मदयन्तीकल्कमपि सक्षौद्रं शीतोदकेन ॥

वातजेष्वपि यापनार्थं कफपित्तोल्बणेषु पिबेत् कषायम् । तत्र वसामेहेऽग्निमन्थस्य । मज्जमेहेऽमृताचित्रकयोः कुष्ठकुटजपाठाकटुरोहिणीकल्कमिश्रं । हस्तिमेहे हस्तिसूकरखरोष्ट्रास्थिक्षारम् । मधुमेहे कदरखदिरपूगकषायम्

वातप्रमेहेषु कफपित्तोल्बणेषु चासाध्यत्वेऽपि यापनार्थं कषायं पिबेदेव । सुबोधम् । हस्त्यादास्थिक्षारं कुटजादिकल्कमिश्रितं हस्तिमेहे । मधुमेहे कदरादिकषायम् ॥

कफानुगतेषु तु वसादिमेहेषु यथास्वकषायेण साधितानि तैलानि । पित्तानुगतेषु च घृतानि यमकं वा प्रयुञ्जीत ॥

वसामेहादीनां चतुर्णां वातोद्भवानां कफानुगतत्वे सति स्वैः स्वैः कषायौषधैः सिद्धानि तैलानि शस्यन्ते । पित्तानुगतत्वे तैरेव घृतानि । यमकं वा प्रकृतत्वात् घृततैलाख्यम् ।

एतेन शेषेष्वपि मेहेषु स्नेहविकल्प उक्तो वेदितव्यः

एतेन कषायौषधस्नेहसाधनेन शेषेष्वपि कफमेहेषु पित्तमेहेषु च कषायौषधैः स्नेहविकल्प उक्त इति वेदितव्यं ॥

तथा कषायसंपृक्ते स्नेहे कफपित्तमूत्रमेदसामनिलस्य चोपशमो भवति ॥

तथा प्रमेहिणे कषायेण सह प्रयुक्ते स्नेहे कफादीनामनिलस्य चोपशमो भवति । कषायशब्दः क्वाथादिकल्पनावाचकः ॥

त्रिकण्टकातिविषाभल्लातकफलोग्रवचापिचुमन्दघननिशाजमोदार्जुनाश्मन्तकपटोलसोमवल्कमञ्जिष्ठापद्मकचन्दनागरुभिश्च स्नेहो विपक्वः सर्वमेहघ्नः ॥

त्रिकण्टकादिभिः स्नेहश्चतुर्थः शैजलेन च स्नेहसमेन स्नेहो विपक्वः सर्वमेहघ्नः । सामान्योक्तः कफानुगतत्वे तैलं पित्तानुगतत्वे घृतं मिश्रको वेति वेदितव्यम् ॥

दशमूलहरीतकीदेवदारुकरञ्जद्वयाद्विरपर्णभूदन्तीभूकदम्बभल्लातकशटीपुष्करमूलाकेमूलस्नुहीमूलवरुणमूलपिप्पलीमूलानि प्रत्येकशो दशपलोन्मितानि यवकोलकुलत्थप्रस्थत्रयं चाष्टगुणेऽम्भसि साधयित्वा पादशेषं कषायमवतारयेत् । तेन वचाविडङ्गकम्पिल्लकभल्लातकभार्ङ्गीरोहिषचविकापिप्पलीद्वयत्रिवृन्निचुलविश्वभेषजप्रतीवापं घृतप्रस्थं विपचेत् एतद्धान्वन्तरं सर्पिः सर्वमेहपिटकाकुष्ठविषशोफार्शोगुल्मविद्रधिप्लीहजठरश्वासकासवध्मपाण्डुरोगवातशोणितोन्मादापस्मारहरम् ॥

दशमूलेत्यादिना धान्वन्तरं सर्पिः । दशमूलानां संयुक्तानां दशपलम् । दशमूलस्यैकत्वात् प्रत्येकमित्युक्तम् । करञ्जद्वयं कृष्णश्वेतभेदेन । वर्षाभ्वौ पुनर्नवे । भूकदम्बका यवानी कौण्टिन्यकश्च । यवादीनां मिश्रीभूतानां प्रस्थत्रयम् । प्रत्येकं तु षोडशपलं शुष्कद्रव्यत्वात् प्रस्थः । सर्वस्मादेकीकृतादष्टगुणादम्भसः पादशेषः क्वाथः गृह्णीयात् । वचादीनि गर्भे । कम्पिल्लको रञ्जनको रेचको रक्तचूर्णकः । रोहिषः प्रीह्वापहः ॥

आहारं च यवविकृतिप्रायं मध्वाम्लकोपेतमाहारयेत् । यथायथं प्रमेहघ्नौषधनिर्यूहे सुबहुशो यवान् भावयित्वा सक्तुमन्थापूपधानालाजवाट्यादीन् विविधांश्च लघून् भक्ष्यानुपकल्पयेत् । तद्वच्च गोधूमान् । गवाश्वखरजठरस्थितैश्च यवैर्वेशयवैर्वा । यवो

हि वद्धमूत्रो मेद पित्तकफहरः स्थैर्यकरश्च । तथा शालिषष्टिकतृणधान्यानि मुद्गादयस्तिक्तानि शाकानि जाङ्गलानि च पिशितानि शूल्यानि परिशुष्काणि प्रदिग्धानि भृष्टचणकोपदशानि विविधासवानुपानान्युपयुञ्जीत ॥

सर्वश्च मेही यवविकारभूयिष्ठ माक्षिकामलक्युक्त भाजनमाहारयेत् । मेहेषु यथास्वौषधक्वाथभावितान् यवान् सक्त्वादिषु नानाप्रकारेषु च भक्ष्येषूपकल्पयेत् । यववत् गोधूमानपि यथास्वक्वाथभावितान् कल्पयेत् । गवादिजठरमध्युषितैर्यवैस्ताद्विष्ठातश्च गृहीतैर्वेणुयवैर्वा सक्त्वादीन् कल्पयेत् । यवो हीत्यादि सुबोधम् । तथा शाल्यादिकमप्युपयुञ्जीत । शूल्यादिक जाङ्गलमासविशेषणम् । प्रदिग्धमुपदेहमिद्धम । भृष्टचणकानुपदशो येषामासवानुपानानाम् ॥

लोध्रमूर्वाशटीविडङ्गत्रिफलापुष्करमूलचातुर्जातकक्रमुककट्फलिकापवानीश्यामाभार्ङ्गीद्विविशालाभूनिम्बतगरचित्रकपिप्पलीमूलकटुरोहिणीकुष्ठपाठेन्द्रयवातिविषाप्लवनखमरिचानि कर्षांशान्यपां कलशेऽधिशृत्य तुर्यशेषे रसे पूते जतुभृतपुराणघृतभाजनस्थेऽर्धभागेन मधु निधाय पक्षमुपेक्षितोऽय लोध्रासव सर्वप्रमेहकुष्ठकिलासस्थौल्यारोचकक्रिमिपाण्डुशोफार्शोग्रहणीदोषान्निहन्ति ॥

लोध्रासव सुबोध । क्रमुक पट्टिकालोध्र । प्लव परिपेलवम् । कलशो द्वादशाधिकानि पञ्च पलशतानि भवन्ति । तुर्याशश्चतुर्थभागशेषः । तस्यार्धभागश्चतुष्षष्टिपलानि द्वौ प्रस्थौ भवत ॥

दशमूलदन्तीत्रिवृच्छ्यामाश्रेयसीचित्रकपुनर्नवसुधार्धर्वकैषिकागण्डीरगुडूचीना पृथक् पञ्चविंशतिपलान् भागांस्त्रिफलाढक च सलिलद्रोणैर्दशभि पादशेष निर्यूहमवतारयेत् । तस्मिन् पूतशीते शुचिभाजनस्थे पुराणगुडतुलाद्वय गोमूत्राढकमयोरजोर्धाढक मागधिकामस्थ कुटजार्जुनकुष्ठक्रमिन्नवचाचित्रकपलानि च द्वादश प्रतीवाप दत्वा मास स्थापयेत् । एष दशमूलारिष्ट समान पूर्वेण ॥

दशमूलेत्यादिना दशमूलारिष्ट सुबोध । शुष्कद्रव्याणा कुडवाद्यार्द्रात् द्रवाच्चार्धमिति स्मर्तव्यम् । श्रेयसी हस्तिपिप्पली । एकैषिका अम्बष्ठा । सैव मयूरशिखा । सैव बहुमूलिका ॥

असनादिद्रव्याणि पृथग् विंशतिपलान्यम्भसा घटाष्टकेन क्वाथयेत् । चतुर्थस्थित च परिस्रुत सुशीत गुडपलशतद्वयेन मध्वर्धाढकेन श्लक्ष्णपिष्टेन च पृथक् पलांशेन वत्सकादिना सयोज्य सक्षौद्रेण पिप्पलीचूर्णेनान्त प्रलिप्ते जतुघृते घृतकुम्भे आवाप्य यवपल्ले निधापयेत् । तत्र च तनूनि खदिराङ्गारमतप्तानि तीक्ष्णलोहपत्राणि बहुशो निमज्जयेदालोहविलयनात् त्रींश्चतुरो वा मा-

सानय निधृता लोहारिष्ट पूर्वस्मादधिकगुणः । शीधुमधुमाध्वीकानपि च निगदान् पिबेत् ॥

असनादिगणद्रव्याणि पृथग्विंशतिपलान्येकीकृत्य क्वाथयेत् । वत्सकादिगणद्रव्याणि पलांशानि चूर्णितानि कृत्वा घटे पिप्पलीमूलेनान्तर्लिप्ते स्थापयेत् । सुधौतम् । निगदमदुष्टम् ॥

निवृत्तमद्यस्तु सारोदक दर्भाम्भोमधुकपित्थतिन्दुकमरिचानुविद्धानि पानकानि रागषाडवांश्च सार्षपिकान्यनुपानानि च तद्विधानि । उष्ट्राश्वतरखरपुरीषचूर्णानुविद्धं चास्मै दद्यादशनम् ॥

निवृत्तमद्यो ब्राह्मणादिः सारोदकादिकं पिबेत् । सारोदकं खदिरादिसारोषितम् । रागान् षाडवांश्च । सर्षपया संस्कृतान् सार्षपिकान् । पानकानि तद्विधानि सर्षपादितीक्ष्णद्रव्यसंस्कृतानि । अस्मै ब्राह्मणप्रमेहिने उष्ट्रादिपुरीषचूर्णानुविद्धमशनं दद्यात् ॥

मुस्तामृतागण्डीरद्विहरिद्राद्विशारिवाद्विदर्भवर्षाभूत्रिकण्टकव्योषफल्गुरोहिषपल्लवश्यामासुरदारुकाश्मर्यविडङ्गपाठाकाम्पिल्लकभार्ङ्गीनिदिग्धिकादन्तीचित्रककटुकैरण्डमूलानि समांशान्यैकध्यं चूर्णयित्वा तच्चूर्णादयश्चूर्णं द्विगुणं श्लक्ष्णमावाप्य मद्यानुपानं मधुनावलिह्यात् पिबेद्वा सुखोदकेन त्रिफलाम्भसा वा । तेन मेहप्लीहहलीमकपाण्डुरोगभयपृदुनांगगुल्मोदराणि शीघ्रमुपशाम्यन्ति । द्विविधोपक्रमणीयोक्तांश्चातिस्थौल्यादिगदयोगांश्च शीलयेत् । मधुमेहा मन्दाग्न्यापामोद्वर्तनस्नानानुलेपनानि च रूक्षाभिरौषधीभिः ॥

मुस्तादिचूर्णं माक्षिकेण लिह्यात् मद्यानुपानम् । रोहिषं शीतमाल्यमुस्तस्य पल्लवम् । श्यामा पिप्पली । कटुकं मरिचम् । एरण्डस्यैव मूलम् । उष्णाम्भसा वा त्रिफलाक्वथितजलेन वा मुस्तादिचूर्णं पिबेत् । तेनेति चूर्णेन । सुखोपम् । प्रगाढो व्यायामो दृढम् । रूक्षाभिरौषधीभिरुद्वर्तनादिकम् ॥

अधनस्तु छत्रपादत्रविरहितो मुनिवृत्तिर्योजनशतमधिकं वा गच्छेत् । श्यामाकनीवारामलकतिन्दुककपित्थादवन्तकफलमूलाहारो वा मृगैः सह वसेत् । गोभिर्वा सह तन्मूत्रशकृद्दृष्टि परिभ्रमेत् । तडागानि वा खनेत् । कृशं त्वविरुद्धैर्बृंहयेत् ॥

सधनत्वे दानेनाधर्मनाशनं निर्धनत्वे चासौ रयान्भेद प्रभृतीनां क्षयः । अतोऽधनश्छत्रपादत्ररहितो मुनिवृत्तिश्च फलमूलतृणधान्याशनादिना शतं योजनानां यायात् । श्यामाकाद्याहारो मृगैः सहारण्ये वसेत् । गोभिर्वा सह वसेत् । तदिति गवां परामर्शः । अविरुद्धा ये बृंहणा अपि मेदःश्लेष्मवृद्धिं न कुर्वन्ति ॥

शराविकाद्यास्तु अपक्वाः शोफवदुपाचरेत् । पक्वांश्च व्रणवत् । पूर्वरूपेष्वेव तु

तासां पाने वनस्पतिकषायं वस्तमूत्रं चोपदिशन्ति । तीक्ष्णं च संशोधनं दुर्विरेच्या हि मेहिनो भवन्ति मेदोभिव्याप्तदेहत्वात् । तैलं च व्रणरोपणार्थमेलादौ कुर्वीत । आरग्वधादे कषायमुद्वर्तने । असनादे परिषेचने । वत्सकादे पानभोजनेषु ॥

। शराविकाद्या पिटका अपक्का एकदेशशोफवदुपाचरेत् । पक्कास्तु व्रणप्रतिषेधचिकित्सया । तासां च पिटकानां प्राग्रूपदर्शनकाल एव वनस्पतिकषायं छागमूत्रं चोपदिशन्ति । पुष्पं विना फलिनो वनस्पतयः । *उपदिशन्तीत्यनेनाचार्योऽनादरेणागमं* प्रदर्शयति । अनादरकारणं च मूत्राणां तीक्ष्णत्वात् पाकहेतुत्वम् । हृदये तु इति पाठः क्षीरिवृक्षाम्बु पानाय वस्तमूत्रं च शस्यते । तीक्ष्णं संशोधनं यन्निश्शेषं दोषाञ्छोधयति । तीक्ष्णसंशोधनहेतुर्मेहिनां दुर्विरेच्यत्वम् । तत्र हेतुर्मेदसातिव्याप्तदेहत्वम् । विरेकशब्दो वमनविरेचनयोर्वर्तते । सुबोधम् । एलादिर्गण । उद्वर्तने कषायं घनं कुर्यात् ॥

पाठाचित्रकशार्ङ्गेष्टाक्षुद्रबृहतीशारिबासोमवल्कसप्तपर्णारग्वधकुटजमूलचूर्णं मधुना लिह्यान्नवायसं वा । असनादिवर्गस्य कषायं पादशेषं परिगृह्य परिस्राव्य च पुनः प्रियङ्ग्वामलकलोध्रदन्तीकृष्णायस्ताम्रचूर्णावापं दर्वीमलेपिनमवतारयेत् तं यथाबलमवलिह्यात् । यथास्वं च प्रमेहघ्नौषधनिर्यूहैर्भावितशिलाजतुतुलोपयुक्ता सर्वमेहान् सपिटकानपकर्षतीति ॥

पाठादिकं मधुना लिह्यात् । नवायसं वा पाण्डुरोगे वक्ष्यमाणं मधुना लिह्यात् । असनादिकषायः प्रियङ्ग्वादिगणचूर्णयुक्तो लेहपाकः । यथाबलत्वेनानियतमात्र उपयोगः प्रदर्शितः । शिलाजस्य तुला स्वैः स्वैः प्रमेहौषधक्वाथैर्भाविता सत्युपयुक्ता सर्वमेहान् पिटकाश्चापकर्षति ॥

भवति चात्र—

मागधीमधुकं लोध्रं कुष्ठमेलाहरेणवः ।
समङ्गा धातकीपुष्पं शारिवा रजनीद्वयम् ॥
प्रियङ्गवः सर्जरसः पद्मकं पद्मकेसरम् ।
मातुलुङ्गस्य पत्राणि मधूच्छिष्टं ससैन्धवम् ॥
तैस्तैलं सिद्धमभ्यङ्गाच्छोधयेद्रोपयेत च ।
दुष्टारुःपिटकागण्डगण्डमालाभगन्दरान् ॥

भवति चात्रेति गतानुगतिका । मागधिकादिभिः स्नेहपाकेन सिद्धं तैलं दुष्टारूपिकादीनां शोधनं रोपणं च । अरूपिका सन्धिषु दीर्घमूला । पिटका शराविकाद्याः । गण्डानि नानाविधानि । गण्डमाला ग्रन्थ्यादिविज्ञाने वक्ष्यते ॥

पिटकाः साधयेच्छीघ्रं ता ह्यसून् घ्नन्ति मेहिनः
अनुशेषानपि भिषग्यथावल्लमुपद्रवान् ॥

प्रमेहिणां पिटका अविपाकादयश्चोपद्रवा यदा भवन्ति तदा भिषग्वैद्यः शीघ्रं

पिटका साधयेत् चिकित्सेत् । द्विशब्दो य-स्मादर्थे । यस्मात्ता पिटका मेहिनोऽसून् घ्नन्ति । अनु पश्चात्तासु पिटकासु सिद्धासु यथाबलमुपद्रवान् साधयेत् । यथाबलमिति बलानतिक्रमेण । न ह्युपद्रवो बलवान् स प्रागेव साध्य इत्यर्थः ॥

सर्वजत्वान्महामर्मसंश्रयादनुषङ्गतः ।
सुकृच्छ्रत्वाच्च मेहो दारुणो गदः ॥
इति चिकित्सिते चतुर्दशोऽध्यायः ॥

प्रमेहनामा च व्याधिः सर्वव्याधिभ्यो दारुणः । कथमित्याह । सर्वजत्वादिति हेतुचतुष्टयम् । सर्वो हि प्रमेहः सर्वदोषजो भवति यस्मादयं महामर्मसमाश्रयश्च । स्वभावादेव च दीर्घकालानुषङ्गवान् भवति बहूपद्रवश्च । तस्मात्तं यत्नेन साधयेदिति ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसङ्ग्रहव्याख्यायां
चिकित्सिते चतुर्दशोऽध्यायः ।

पञ्चदशोऽध्यायः ।

क्रमप्राप्तयोर्विद्रधिवृद्ध्योश्चिकित्सितप्रदर्शनायाध्याय आरभ्यते । प्रथमाध्यायारम्भे निदानस्थान एव प्रयोजनमुक्तम् ॥

अथातो विद्रधिवृद्धिचिकित्सितं व्याख्यास्यामः । इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

सर्वमेव विद्रधिमामं शोफविधिना यथादोषमुपाचरेत् । सततं च शोणितमपहरेत् । पाकाभिमुखं चोपनाह्य पक्वं पाटयित्वा व्रणवच्चिकित्सेत् ॥

सर्वमेव विद्रधिं बाह्यमाभ्यन्तरं च । सुबोधम् । उपनाहः पाकाय पिण्डबन्धः ॥

आभ्यन्तरे तु विद्रधौ वरणादिक्वाथं मूषकादिप्रतीवापं पिबेत् । आभ्यामेव च वर्गाभ्यां विरेचनद्रव्यैश्च पानाय सर्पिः प्रकल्पयेत् । आस्थापनमनुवासनं च । मधुशिग्रुं च पानभोजनलेपनेषु । शिलाह्वयं वा कल्पविधानेनोपयुञ्जीत । गुग्गुलुं वा । यथावस्थं च सर्वशो गुल्मवदुपक्रमेत् ॥

आभ्यन्तरे इत्यादिना विशेषः । विरेचनद्रव्याणि कुम्भनिकुम्भादीनि शोधनादिगणसंग्रहाध्यायनिर्दिष्टानि । तैः सर्पिः प्रकल्पयेत् । आस्थापनमनुवासनं च । पानादिषु मधुशिग्रुम् । रसायनाध्यायोक्तकल्पविधानेन दोषानुगुण्येन शिलाजतु प्रयुञ्जीत । गुग्गुलुं वा । सर्वेण च प्रकारेण गुल्मवद्विद्रधिमुपक्रमेत् ॥

त्रिफलापिचुमन्दमधुककटुकापटोलानि शाणांशानि । त्रिवृत्त्रायमाणयोः कर्षम् । मसूरपलं चैकमष्टगुणेऽम्भसि साधयित्वा पूतं रसं घृतमूर्छितं पिबेत् । तेन विद्रधिगुल्मज्वरदाहशूलतृष्णाहृद्रोगभ्रमारतिमूर्च्छारक्तपित्तकामिलाकुष्ठविसर्पाः प्रशाम्यन्ति ॥

त्रिफलादिके त्रिफलादीनि शाणाशानि । त्रिफला पृथग्भूता गृह्यते । शाण कषस्य चतुर्थांश । त्रिवृत' कर्ष त्रायमाणायाश्च कर्षम् । पल मसूरस्य । सर्वतोऽष्टगुणमम्भ । हृदये तु तथा चरकसवादेन पठितम् । तथा त्रायमाणाया शाणमापतति । पटोलमूलस्य कर्षो मसूरस्यार्धपलमिति । तत्र पठ्यते । त्रायन्तीत्रिफलानिम्बकटुकामधुक समम् । त्रिवृत्पटोलमूलाभ्या चत्वारोऽशा पृथक्तथा । मसूराग्निस्तुषादष्टौ तत्काथः सघृतो जयेत् । एतच्च प्रयोगान्तरत्वेन नेयम् ॥

त्रायमाणामस्थकाथे मुस्तकटुकाताम लकीत्रायमाणाचन्दनदुरालभाजीवन्तीवीरो - त्पलैः पालिकैर्घृतमस्थ क्षीरामलकरसप्रस्थद्वयोपेत विपक्क समान पूर्वेण ॥

त्रायमाणाया षोडशपलस्य क्वाथपरिभाषया द्वौ क्वाथप्रस्थौ भवत । यस्मादौषधात् षोडशपलात् क्वाथश्चतुर्गुणश्चतुष्षष्टिपलानि भवन्ति । मुस्तादीनि पालिकानि । क्षीरप्रस्थम घृतप्रस्थमामलकरसप्रस्थमित्येवमत्र क्वाथस्य द्वौ प्रस्थौ भवत । औषधात् षोडशगुण जलम । घृतादर्धेन च त्रायमाणा । एव च क्वाथस्य घृताद्द्विगुणत्वमौषधाच्च जलस्य षोडशगुणत्व हृदयविरुद्धमुक्तमिव । यदा तु हृदयपाठैकरूपतया व्याख्यायते तदा प्रस्थश्चासौ काथ प्रस्थक्काथः स च त्रायमाणाया इति ज्ञायते । किं तु तद्विरुद्धम् । घृताच्चतुर्थांशत्व त्रायमाणाया आपतति । यस्मात्तत्र घृतसमस्त्रायमाणाक्काथोऽभिमत । घृतार्धेन च त्रायमाणा । तथा च तत्रैव पठितम् । कुडुव त्रायमाणाया साध्यमष्टगुणेऽम्भसि । कुडुवस्तद्रसाद्धात्रीस्वरसात् क्षीरतो घृतात् । कर्षांशै कल्कितैस्तिक्तात्रायन्तीत्यादि । एतच्चैव व्याख्यायते । त्रायमाणाया शुष्कद्रव्यत्वात् कुडुव चत्वारि पलानि । ततोऽष्टगुणमुदक द्वात्रिंशत् पलानि भवन्ति । तानि कथितानि चतुर्भागावशेष कषायमवतारयेदिति । द्रवत्वात् । कुडुवमष्टपल कथितशेष भवति । तावदेव च घृतादिक च । द्रव्यात् षोडशगुण कथनजल देयमित्येषा परिभाषाष्टगुणेऽम्भसीत्यनेन बाधिता । पादशेषितमवतारयेदित्येषा स्वबाधितैव । अस्य पक्षस्य चरकेण सादृश्य केवलम् । तत्र त्रायमाणाया दशगुण जल दत्वा पञ्चभागेनाष्टौ पलानि गृह्यन्ते । अत्र त्वष्टगुणात पादशेषत्वेन । अथैवमुच्यते त्रायमाणाकुडुवस्याष्टगुणमम्भोऽष्टौ कुडुवानि भवन्ति तानि च द्रवत्वात् पलमानेन षोडशगुणत्वमेवापद्यन्न इति । तन्न । यतो विनाप्यष्टगुणवच सामान्यपरिभाषयैव द्रव्याद्द्रवस्य षोडशगुणत्वसिद्धेः । कथितशेषस्य च शब्देन नियतत्वादष्टगुणवचनप्रयोजनमापद्यते । तस्माद्यथोक्तमेव साधु ॥

द्राक्षामधूकखर्जूराभीरुविदारीपरूप - कत्रिफलाकाथे क्षीरेक्षुधात्रीस्वरससमेतमभयागर्भ सर्पिर्विपाचयेत् । तच्छीत मधुश-

युक्त समान पूर्वेण । भृश च भृ शोणितमवसेचयेद्यथासन्नम् । या वा सिरा व्यधेत् । पच्यमाने च बहिरुन्नतमुपनाहयेत् ॥

द्राक्षादिके सर्पिषि काथ स्नेहाशतु- क्षीरमिक्षुरस आमलकरसश्चर्भू- तमम । कल्पयेत् सदृशान् भागान् यत्र नोदितामिति न्यायात् । अन्ये क पृथक् स्नेहसममिति वर्णयन्ति । पृथक स्नेहसम विद्यात् पञ्चमस्तु द्रवमित्युक्तम् । अभयागर्भ स्नेहा- न । शर्करा घृतस्य चतुर्थेन भा- समा । सुबोधम् । पच्यमानमित्या द्रधिविशेषणम् । तथाविध विद्रधिमु- त् पिण्डैर्वश्नीयात् ।

तत्रैव च पिण्डिते शूले तत्पार्श्वपी- लग्नसुप्तौ शस्त्रकर्मविधिनिर्दिष्टैश्च चि कमुपलक्ष्य भिन्द्या व्रणवत् साधयेत् ।

तत्रैवेति कोष्ठे विद्रधौ पिण्डितशूलादि- लिङ्गेन पक्व इति विद्रधिमुपलभ्य श- मित्वा व्रणविधानेन साधयेत् । वि शूल विद्रधिनियतत्वात्ठेपाङ्गाव्यापनशी- । तथाविधे शूले सति । तथा त विद्रधे पार्श्वपीडनेन पुरुषस्य स्वप्ने ल- सुखेन निद्राया प्राप्तायाम् । शस्त्रवि- ानि पक्वलिङ्गान्यल्पवेगताम्लान्यादीनि ॥

आभ्यन्तर एव च पक्वमूर्ध्वमधो वा मटत पूयमुपद्रवान परिरक्षन् उपेक्षेत द- शाहमात्रम् ॥

अन्त पक्व स्वयमूर्ध्वमार्गेणाधो वा प्रवृत्त पूयमुपद्रवान रक्षन् भिषग्दशरात्रमु- पेक्षेत । न कनचित् प्रकारेणोपक्रमवेत्यर्थ । केवलमन्नपान तथा विधेय यथोपद्रवेभ्यो रक्षा भवति ॥

असम्यग्वहति वा स्रेदे तन्निर्वाहणा- र्थमम्लसुरासवमैरेयोष्णोदकान्यतमेन वरणा- दि मधुशिग्रु वा पिबेत् । तन्मूलैर्वा कृता यवागू यवकोलकुलत्थयूषेण वाश्नीयात् । ऊर्ध्व च दशाहात्तिल्वकघृतेन त्रायमाणाघृ- तेन वा यथाबल शोधयेत ॥

यदा तु पूय प्रवृत्त न तु सम्यक् तदा तस्य सम्यक्प्रवृत्तये वरणादिक मधुशिग्रु वा- म्लसुरादीनामन्यतमेन पिबेत् । मैरेय खा- र्जूर मद्यम् । तन्मूलैरिति वरणादेर्मधुशि- ग्रोश्च मूलवमर्दै । यवादियूषेणान्नमश्नीया- दिति दशाह सुबोधम् ॥

विशुद्धश्च तिक्तकमल्पमल्प सर्पिर्मधु- नोपेतमुपयुञ्जीत । यथा च नोपैति पाक तथा प्रयतितव्यम् । शीघ्रविदाहित्वात्त- स्य विद्रधिरिति सज्ञा । पक्वे तु पुनर्देवि- की सिद्धिराशुकारितरश्च सर्वामयेभ्यो वि- द्रधि । सति च प्रमेहे प्रमेहचिकित्सित- मीक्षेत ॥

विशुद्धश्च तिक्तक सर्पिर्मधुना मिश्रि- तमल्पमल्प कृत्वोपयुञ्जीत । पाकरक्षणाय

यत्ने हेतुः शीघ्रविदाहित्वम् । दैविकी सिद्धि पुरुषयत्नासाध्यत्वात् । विद्रधिमत प्रमेहे सति प्रमेहचिकित्सितमीक्षेत । तत्रोक्तेन प्रकारेणापि चिकित्सेदित्यर्थ ॥

स्तनविद्रधिमपि व्रणविधानेनोपचरेत् । पच्यमान यथेष्टभोजनेन पाचयेत् । न पुनरुपनाहयेत् । उपनद्धो हि स्तनो मृदुमासतया शीघ्रमेव पक्व सकोथमवाप्यावदीर्येत । पक्व च स्तनविद्रधिं स्तन्यवाहिनी सिरा सचूचुक च कृष्णमण्डल परिहरन् शस्त्रेणोपक्रमेत । सर्वासु चामविदग्धपक्वव्रणावस्थासु स्तन निर्दुहीत । दन्तादिविद्रधीनामपि यथास्वमेव वक्ष्यते लक्षण साधन च ॥

स्तनविद्रधीत्यादि सुबोधम । उपनाहबन्धेन स्तन पक्व कोथ क्लेदमवाप्यावदीर्येत । सर्वासु चावस्थासु स्तन निर्दुहीतापनीतक्षीर कुर्यात । दन्तादिविद्रधीना यथास्वमध्यायेषु लक्षण चिकित्सित च वक्ष्यते । यथा दन्तविद्रधेर्मुखरोगेषु । आदिग्रहणेन कर्णविद्रध्यादीना ग्रहणम् ॥

॥ इति विद्रधिचिकित्सा ॥

वृद्धौ तु मारुतजे त्रिवृता स्निग्धमातुर स्विन्न च मिश्रकसुकुमारकतिल्वकैरण्डकोशाम्रफलस्नेहानामन्यतमेन विरेचयेत् । ततोऽनिलघ्नक्काथकल्कैर्निरूहयेत् । निरूढ च मासरसेनाशित यष्टीमधुकतैलेनानुवासयेत् । स्वेदप्रलेपोपनाहाश्च प्रयुञ्जीत । पक्व च भित्त्वा व्रणमिव चिकित्सेत् ॥

वृद्धावित्यादिना वृद्धिचिकित्सा । त्रिवृत इति स्नेहत्रितयस्य नाम । स्निग्धस्विन्नाय वक्ष्यमाणाना मिश्रकादीना स्नेहानामन्यतम विरेचनार्थ दद्यात् । ततो विरेचनादूर्ध्वमनिलघ्नानामौषधाना क्काथेन तेषामेव च कल्केन निरूहयेत् । मधुयष्ट्या पक्व तैलमनुवासनम् । स्वेदादींश्च पुन प्रयुञ्जीत । एवमपि पक्व वृद्धिं शस्त्रेण भित्त्वा व्रणवच्चिकित्सेदिति वातवृद्धिः ॥

पित्तवृद्धिं पित्तशोफवत् । पक्व च पित्तव्रणवत् ॥

वक्ष्यमाणपित्तश्वयथुवत पित्तवृद्धिं चिकित्सेत् । तथापि पक्वं पित्तव्रणवदिति पित्तवृद्धि ॥

कफवृद्धिमपि कफशोफवत् । पिबेच्च पीतदारुकषाय मूत्रेण । कफग्रन्थिवच्च सर्वं विम्लापनवर्ज्यमाचरेत् । पक्व च पाटित श्लेष्मव्रणवत् । रक्तज पित्तवृद्धिवत् । सतत चात्र रक्तमपहरेत् ॥

कफवृद्धौ कफश्वयथुवच्चिकित्सा । तत्र च पीतदारुणो दारुहरिद्राया क्काथ गोमूत्रभावित पिबेत् । विम्लापन विलायन वर्जयित्वान्यत्र सर्व श्लेष्मग्रन्थिविहित । पक्व वृद्धिं श्लेष्मव्रणवत् चिकित्सेत् । सुबोधम् । रक्तजमित्यादि सुबोधम । असेति रक्तवृद्धौ ॥

मेदोवृद्धिं गवादिकरीषतुषकिण्वसुरसादिभिरुष्णरूक्षैर्मूत्रयुक्तैः स्वेदयित्वा पुनस्तद्विधैरेव सुरसोष्णैः सोत्सेधं लेपयेत् । तद्वच्छिरोविरेकद्रव्यैर्वा । स्विन्नं चैनं फलसेवनीं परिहरन् वृद्धिपत्रेण विदार्यापनयेन्मेदः कासीससैन्धवमाक्षिकैः प्रतिसार्य सीव्येत् । ततः सुमनोग्रन्थिमनःशिलैलाभल्लातकैस्तैलमभ्यङ्गार्थं कुर्यात् । आव्रणसन्धानाच्च स्नेहस्वेदौ ॥

मेदोवृद्धिं गोकरीषादिभिः स्वेदयेत । करीष इति पशुपुरीषस्याख्या । किण्वं सुराघनः । सुरसादिर्गणः । अन्यच्च यत् स्पर्शवीर्याभ्यामुष्णं रूक्षं च । अथवा ऽभिरेवाग्निसंयोगादुष्णैः स्नेहमधिपेयाच्च रूक्षैरिति । उत्सेधो घनत्वम् । शोधनादिगणोक्तशिरोविरेचनद्रव्यैर्वा । तद्वन्मूत्रयुक्तैः रूक्षैश्च । फलं वृषणं सीवनीं च रक्षन्नस्त्रेण विदार्य मेदोऽपनेयम् । तस्मिन्नपनीते कासीसादिभिः प्रतिसार्यावचूर्ण्य व्रणं सीव्येत् । ततः स्यूत्वा सुमनःप्रभृतिभिः सिद्धं तैलमभ्यङ्गार्थं कुर्यात् । सुमनःकाष्ठस्य ग्रन्थिः सुमनोग्रन्थिः । व्रणसन्धानं च यावत्तावत् स्नेहस्वेदौ कुर्यादिति मेदोवृद्धिः ॥

मूत्रवृद्धिं स्निग्धैः स्वेदयित्वा वस्त्रपट्टेन वेष्टयेत् । ततोऽधस्तात् सेवन्या दकोदरवद्व्रीहिमुखेन भित्त्वा नाड्या स्रावयेत् । ततः स्थगिकाबन्धं कुर्यात् । व्रणे च शोधनरोपणानि ॥

मूत्रवृद्धौ सुबोधम् । दकोदरस्योदकोदरस्य व्यधो वक्ष्यमाणः । स्थगिकाबन्धः सूत्रस्थाने प्रदर्शित इति मूत्रवृद्धिः ॥

आन्त्रवृद्धिं फलकोशमसम्प्राप्तां वातवृद्धिवदुपचरेत् । पुनर्नवशतपलं दशपलानि च पृथक् दशमूलपयस्याश्वगन्धाशतावर्यैरण्डमूलान्यपां वहेऽष्टभागशेषं साधयेत् । पूतशीते च तस्मिन् निर्यूहे त्रिंशद्गुडपलान्यैरण्डतैलप्रस्थं घृतद्विप्रस्थं क्षीरद्विप्रस्थं चल्कीकृतानि च द्विपलिकानि द्राक्षानागरपिप्पलीपिप्पलीमूलयवानीयवक्षारचित्रकमधुकसैन्धवान्यावाप्यैकध्यं विपचेत् । एतत् सर्वयन्त्रणास्वपरिक्लेशेन सुकुमाराख्यं सुकुमाराणामीश्वराणां नारीणां क्षीणरेतसामप्रजानामल्पाग्नीनां विषमाग्नीनां च कामतोऽप्रपाने वा प्रयुक्तमलक्ष्मीघ्नं कान्तिकरं बल्यं बृंहणं वयस्थापनं वर्ध्मविद्रधिप्लीहगुल्मोदावर्तशोफोदरार्शोमद्ययोनिरोगेषु महावातव्याधिषु च परममौषधम् । गन्धर्वहस्तमूलतुलां यवाढकं नागरार्धकुडवं च सलिलद्रोणे पादशेषं विपचेत् । तेन द्विगुणक्षीरेणैरण्डतैलप्रस्थं साधयेत् । कल्कपिष्टं चात्र दद्यात् पुनर्गन्धर्वहस्तमूलकुडवं शुण्ठीपलं च । एतत् गन्धर्वहस्ततैलं तुल्यं पूर्वेण । भवति चात्र ॥

आन्त्रवृद्धिं पुनः फलकोशौ वृषणावसम्प्राप्तां वातजवृद्धिवच्चिकित्सेत् । तत्र ह्यान्त्रक्रमेण फलतो या वृद्धिः प्रसरति । पुनर्नवादिना सुकुमाराख्यम् ।

दशमूलद्रव्याण्यपि पृथग्दशपलानि । सर्वाभियन्त्रणाभिर्यतो न परिक्लेशयस्तत सुकुमाराख्यम । क्षीणरेतसामिति सभवात् पुसा विशेषणम् । अप्रजानामिति प्राधान्येन नारीणाम् । कामतो यथेच्छ मात्रादिभिः । व र्ध्मे वृद्धि । गन्धर्वहस्तादिना तैल गन्धर्वहस्ततैलम । गन्धर्वहस्त एरण्डः । ग तानुगतिका ।'

यायाद्वर्ध्म न चेच्छान्ति स्नेहरेकानुवासनैः ।
वस्तिकर्म पुर कृत्वा वङ्क्षणस्थ ततो दहेत्॥
अग्निना मार्गरोधार्थ मरुतोऽर्धेन्दुवक्रया ।

स्नेहादिभिः प्रयुक्तैर्यदि वर्ध्म शान्ति न यायात् तत्रैव वस्तिकर्मपूर्वक वङ्क्षणस्थ दहेत् । दीर्घमपि वङ्क्षणाभ्यन्तरस्थ दहेदित्यर्थ । केन दहेदित्याह अर्धचन्द्रवक्रया शलाकया । सा च यन्त्रविधौ प्रदर्शिता शलाकामन्त्रवर्ध्मनीत्यादिना । अग्निरपि शलाकाभ्यो दाहकारण भवति शलाकापि । किमर्थ दहेदित्याह मरुतो वायोर्मार्गरोधार्थम् । अग्निना सकुचितत्वात् रुद्धमार्गो वायुरान्त्र न वर्धयति ॥

अङ्गुष्ठस्योपरि स्नाव पीत तन्तुसम च यत् ।
उत्क्षिप्य सूच्या तत्तिर्यक् दहेच्छित्त्वा यतो गद

तथेदमपि कुर्यात् । गदो वर्ध्म यतो यस्मिन् पार्श्वे वामे वा फलकोशे दक्षिणे वा तस्मिन्नेव पार्श्वे पाणावङ्गुष्ठस्योपरि नखमूलमनुप्रवृत्त वर्णेन पीत यत् स्नाव तत् सूच्या उत्क्षिप्त तिर्यक् छित्वा तिर्यगेव दहेत् ॥

ततोऽन्यपार्श्वेऽन्ये त्वाहुर्दहेद्वानामिकाङ्गुलेः ।

अन्ये त्वाचार्या एवमाहु । यथा । यतो गदो वर्ध्म ततोऽन्यपार्श्वे स्नाव छित्त्वा दहेत । तेषा मते वामफलकोशजे वर्ध्मनि दक्षिणपाणावङ्गुष्ठस्नाव दहेत् । दक्षिणजे च वामाङ्गुष्ठजमिति । अङ्गुष्ठविधानेनानामिकाङ्गुलौ स्नाव दहेत् दक्षिणवामभेद उभयमते पूर्ववद्व्याख्येय । अनामिका कनिष्ठिकाया द्वितीया ॥

गुल्मेऽन्यैर्वातकफजे प्लीह्नि चाय विधि स्मृत
कनिष्ठिकानामिकयोर्विश्वभ्या तु यतो गदः ॥

इति चिकित्सिते पञ्चदशोऽध्याय ॥

अन्यैराचार्यै स्नावच्छेददाहविधिर्वातकफजे गुल्मे प्लीह्नि च स्मृत । विश्वभ्या च कनिष्ठिकाया अनामिकायाश्च स्नावच्छेदनमिच्छन्ति । यतो गद इति यस्मिन्नेव पार्श्वे गदो विश्वभी तस्मिन्नेव पाणावित्यर्थ. । विश्वभीप्रयोगात् सर्वत्र पाणिमनुमिमीमहे । विश्वभी वातव्याधौ बाहुकण्डराविकार उक्त ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसङ्ग्रहव्याख्याया
चिकित्सिते पञ्चदशोऽध्यायः ।

षोडशोऽध्यायः ।

अथप्राप्तस्य गुल्मस्य चिकित्सां प्रदर्शयितुमध्याय आरभ्यते ॥

अथातो गुल्मचिकित्सितं व्याख्यास्यामः । इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

गुल्मो हि वातादृते न सम्भवति । तस्मात्तेषु सर्वेष्वपि प्रथमं स्नेहस्वेदौ वातहरौ । स्नेहोपसंहितं मृदु विरेचनं तद्विधांश्च बहुशो वस्तीनम्ललवणमधुरांश्च रसान् युक्त्यावचारयेत् । मारुते हि विजितेऽल्पेनापि यत्नेन शक्योऽन्योऽपि दोषो गुल्मेषु नियन्तुम् ॥

गुल्मो हीत्यादिना सर्वगुल्मानां वातप्रधानत्वात्सर्वत्रैव प्रथमं स्नेहस्वेदौ वातनाशनायानन्तरं च स्नेहयुक्तं मृदु विरेचनं प्रशस्यते । सर्वत्र च विरेचनस्य पश्चाद्वातहरद्रव्यसिद्धान् स्नेहोपहितान् मृदूंश्च वस्तीन्मांसरसांश्चाम्लादिगुणान् युक्त्या योगैर्मात्रादिभिरवचारयेत् । एतेन च स्नेहादिना मारुते विजिते सत्यन्यः पित्तादिर्दोषोऽल्पेनापि यत्नेन नियन्तुं शमयितुं शक्यो भवति । इति सामान्येन गुल्मेषु ॥

अथ वातोत्तरे रूक्षं बद्धमरुच्छकृतमातुरं तीव्ररुजमनिलव्याधिविहितमन्यतमं तैलं पाययेत् । अथवा बिल्वद्विपञ्चकोलमरिचत्रिफलाधान्यकगर्भं सपयस्सर्पिर्विपक्वम् । अनेनैव वा कल्केन दशमूलकाथोपहितम् । राजयक्ष्मविहितं वा षट्पलम् । हिङ्गुधान्यकाम्लवेतससौवर्चलैलात्रिवृच्छटीदाडिमयवक्षारविरूढकाजगन्धाजमोदाजाजीपुष्करमूलवचाचित्रकसुरसैर्वा दधिसंयुक्तम् ॥

अथेत्यादिना वातादिविशेषेणोच्यते । वातोत्तरे गुल्मे रूक्षत्वादियुक्तमातुरं वातव्याधिविहितेभ्यस्तैलेभ्योऽन्यतमं तैलं पाययेत् । अथवा समक्षीरं बिल्वादिकल्केन विपक्वं सर्पिः पाययेत् । पञ्चकोलानां पृथगन्यसमत्वम् । पानीयेन विना द्रव्याणि रसं न त्यजन्तीति सर्वत्र स्मर्तव्यम् । अथवा दशमूलकाथेनानेनैव च बिल्वादिकल्केन विपक्वं पाययेत् । अथवा राजयक्ष्मविहितं षट्पलम् । अथवा दधिसमं सर्पिर्हिङ्ग्वादिभिर्विपक्वम् ॥

हपुषामरिचवाप्पिकासैन्धवदीप्यकाजाजीपञ्चकोलकैः कोलमूलकदाडिमरसदधिक्षीरवत् सर्पिः सिद्धं सिद्धं शूलविबन्धहिध्माध्मानप्लीहहृद्रोगग्रहणीहतनामकृमिवर्धमपाण्डुक्षयश्वासकासयोनिरोगोदरज्वरारोचकेषु । शुण्ठीपलं पिप्पलीपलमध्यर्धं धान्यकाकुडवं दाडिमद्विकुडवं घृतपलानि विंशतिं क्षीरं चैकध्यं विपचेत् । एतत्सर्पिः समानं पूर्वेण ॥

हपुषादिभिश्चूर्णीकृतैः कोलादित्रयस्य रसैर्दधिक्षीराभ्यां चेति पञ्चभिर्द्रवैः पृथक् स्नेहसमैः सिद्धं शूलादिषु सिद्धमप्रतिहतम् ।

साप्पिष। हिङ्गुपत्रिका । दीप्यक अजमोज । कोल बदरम् । हतनामार्शांसि । शुण्ठ्यादिक घृत सुबोधम । अध्यर्ध पल पिप्पल्या । क्षीर घृतसमम् । ऐकध्य मिश्रीभावेन । पूर्वेण दृपुपादिना गुणै समानम् ॥

लशुनस्य विगतत्वचस्तुलां प्रत्येक पञ्चपलिकं च महापञ्चमूलमष्टगुणेऽम्भसि साधयेत् । तेन क्राथेन तदर्धांशैश्च पृथक् सुरादधिमस्तुधान्याम्लडाडिमरसैः यवानीदीप्यकाम्लवेतसहिङ्गुचविकासैन्धवव्यूषणत्रिफलामरदारुभिश्चार्धपलिकैः प्रस्थोन्मित घृत शृत पीतं समानं पूर्वेण ॥

लशुनात् पञ्चमूलाच मिश्रीभूतात् पलसङ्ख्याया अष्टगुणमम्भ पलसहस्रकम् । क्वथितस्य चतुर्थो भाग सार्ध पलशतद्वयम् । सुरादिचतुष्टय च पृथक् प्रत्येकं काथादर्धांश सपादशतम् । सैन्धवादीन्यर्धपलिकानि । प्रस्थ घृतस्य ॥

वर्षाभूद्वयदशमूलाश्वगन्धासुपवीच्छिन्नरुहाभार्ङ्गीरास्नैरण्डबलाकालाशटीपुष्करमूलगन्धपलाशान् द्विपलांशान प्रस्थ प्रस्थ च यवमाषकोलकुलत्थानां जलद्रोणे पादावशिष्ट विपचेत् । तेन पृथक् सम मातुलुङ्गडाडिमाम्रातकरसशुक्ततुषोदकारनाळ घृतमस्य दद्यात्कोपेत वचाकारवीशताह्वाद्विक्षारत्रिलवणत्रिकटुकरास्नाकुम्भनिकुम्भयवानीयवानकहिंस्राम्लवेतसनीलिनीफलविडङ्गडाडिमहिङ्गुपाषाणभेदकोपकव्रुषकहपुषाभार्ङ्गीश्वदंष्ट्रात्रपुसैर्वारुबीजाजाजीशारिबोपकुञ्चिकाग्रन्थिककुस्तुम्बरीतुम्बुरुफलमूर्वाचित्रकसुरसागजपिप्पलीगर्भं साधयेत् । दाधिकारयमेतत् सर्पि· समान पूर्वेण । मूत्राघातोन्मादापस्मारवातव्याधिहर च । पिबेद्वा व्योषपट्ग्रन्थाकृमिघ्नकटुकाचित्रकसौवर्चलाभयायवक्षारैर्दशांशक्षीरसयुक्त साधित सर्पि । क्षीरायोग्याय च सुरामदिरामस्तुदधिसरडाडिमरसानामन्यतम विदध्यात् ॥

वर्षाभ्वादिना दाधिकारय सर्पि । वर्षाभ्वादीनि द्विपलांशानि। दशमूलद्रव्याणि पृथक्। यवादीनां प्रत्येक प्रस्थम । मातुलुङ्गादिफलरसाशुक्तादित्रय च पृथक् पृथक् घृतसमम् । वचादिकल्क स्नेहाच्चतुर्थांशेन । वर्षाभू पुनर्नवा । सुपवी उपकुञ्चिका । छिन्नरुहा गुळूची । काळा नीलिनी । गन्धपलाश गन्धपत्रम् । आम्र सहकार । आम्रातक पीतनकफलम । कुम्भो द्रवन्ती । निकुम्भो दन्ती । यवानको यवानीभेद । हिंस्रा मासी । नीलिन्या फलानि । ऊपकः वातसाह्वयः । तदेव सिंहमूत्रम् । वृषको टरूपक. । श्वदंष्ट्रा गोक्षुरक । त्रपुसस्योर्वारोश्च बीजम् । उपकुञ्चिका प्रसिद्धा सितासितभेदेन । ग्रन्थिक पिप्पलीमूलम् । कुस्तुम्बरी धाना । तुम्बुरो फलानि । सुरसा प्रसिद्ध हरितकद्रव्यम् । पूर्वेण दृपुपादिना गुणै समानम । मूत्राघातादिहर च अथवा व्योषादिभि स्नेहसमैर्दशाभि क्षीरैः सह साधित सिद्ध

घृतं पिबेत् । यत्र दोषानुगमनेच्छया क्षीराप्यवता शक्यते तत्र तदेव घृतं क्षीरस्थाने दोषापेक्षयैव सुरादीनामन्यतमं अपेक्षमाणेन दत्त्वा तेन सह पचेत् ॥

अभ्यङ्गपूर्वं चैनं सदा स्वेदयेत् । स्नेहस्वेदौ हि सम्यक् प्रयुक्तौ स्रोतसां मार्दवमुपजनय्यानिलं जित्वा भित्त्वा च विबन्धमाशु गुल्ममपकर्षतः ॥

एनं च वातगुल्मं सदैवाभ्यङ्गपूर्वं स्वेदयेत् । अत्रैव हेतुः स्नेहेत्यादि । सुबोधम् ॥

तत्र हृदयजे विशेषेण स्नेहपानमिच्छन्ति । बस्तिजे बस्तिमुभयं नाभिपार्श्वाश्रये । विबद्धानिलवर्चसश्च दीप्ताग्नेः स्निग्धोष्णानि बृंहणानि चान्नपानानि पुनः पुनश्च स्नेहपाननिरूहानुवासनानि कफपित्तानुरक्षिणा योज्यानि ॥

तत्रेत्यादिना वातगुल्म एव हृदयजे विशेषेण स्नेहपानमिच्छन्त्याचार्याः । बस्तिजे विशेषेण बस्तिम् । नाभ्याश्रये पार्श्वाश्रये चोभयं स्नेहपानं बस्तिश्च । विबद्धानिलवर्चसो ह्युभयम् । कफपित्तानुरक्षिणा सता भिषजा दीप्ताग्नेः पुरुषस्य स्निग्धत्वादियुक्तान्यन्नपानानि योज्यानि । स्नेहपानादीनि च पुनः पुनरुपयोज्यानि ॥

अन्यथा कफो विवृद्धस्तन्द्रागौरवारुचिहृल्लासाग्निसादान् कुर्यात् । तमुल्लिखेत् । तदुद्धतेषु च शूलानाहविबन्धेष्वनन्तरोक्तानां घृतानामौषधैश्चूर्णगुटिकादीनां धान्यकाठादिमधातुलुङ्गरसाम्लस्तक्रमस्तुधान्याम्लोष्णोदकानामन्यतमेन सकल्पयेत् । अपि च ॥

अन्यथा यदि भिषक् कफं न रक्षति तत स्नेहादिभिर्वृद्धः श्लेष्मा गुल्मिनस्तन्द्रादीन् कुर्यात् । यदि च कदाचिदरक्षया कफो वृद्धस्तमुल्लिखेदेव । तदुद्धृतेषु श्लेष्महृतेषु शूलादिष्वनन्तरोक्तैरौषधैः कोष्ठादीनामन्यतमेन सह चूर्णादि कल्पयेत् । अपि चेति समुच्चये ॥

त्रिलवणहपुषाजमोदाजगन्धावचाहिङ्गुपाठोपकुञ्चीपटोलीनिदिग्धिकाजाजितुम्बुरुचव्यपिप्पलीकारवीतुम्बुरुचित्रकाघातकीजामोदापौष्करीदाडिमतिन्तिडीकविडङ्गानि भार्गीविरोधिलसाम्लवेतसमरिचगजकणाभयाः पञ्चकोलानि कुम्भो निकुम्भो विशाला यवानी सुराह्वं च तत्सर्वमेतत्र चूर्णीकृतं बीजपूराद्रसेनासकृत् भावितं यः पिबेत् प्रातराहारकालेऽथवा मासमात्रं हिताशी नरः सादरम् । प्लुतमशिशिरवारिणा जीर्णमद्येन मद्येन तक्रेण कोलाम्भसा मस्तुना पेयया सर्पिषाग्र्येण दुग्धेन कौलत्थयूषेण वा क्षारनिस्यन्दितोयेन वा दाडिमाद्वा रसेनात्मवानभिरेवौषधैः साधितं वा घृतं हृद्यगुदकुक्षिकटीहृद्गुदाश्रितं तस्य शूलं प्रणश्येत् तथा गुल्मविष्टम्भदुर्नामकृच्छ्रोदराध्मानहिध्मात्रिबन्धाः सवध्मारुचिश्वासकासा अपास्तु च शक्तो भवेत् पावकः भास्यमानानि पाषाणचूर्णान्यपि ॥

त्रिलवणादीना चूर्ण यथोक्तेन प्रकारेण दोषादीनपेक्ष्य य. पिबेत् । तस्य हृद्याद्याश्रित शूल प्रणश्येत् । त्रिलवणादिमिश्र पक्व घृत यः पिबेत तस्यापि हृदयादिशूल नश्येत् । पौष्करिजटा पुष्करमूलम् । वर सिन्दुवार. वेतसाम्लोऽम्लवेतसः । मिसिः शतपुष्पा । गजकणा हस्तिपिप्पली । कोलानि बदराणि । त्रिलवणादीना चूर्ण बीजपूररसेनासकृत् भावयेत् । अशिशिरवारिप्रभृतीनामन्यतमेन प्रातराहारकाले वा य पिबेदिति सबन्धः । औष्ण्येति दुग्धेन सबध्यते । मूत्रेणेति सामान्येन कोलाम्भो सृदितबदर जलम् । क्षारनिश्च्योतिततोय रूक्षद्रव्यभस्मभावित जलम् । आत्मवान् जितेन्द्रियोऽपथ्यपरिहरणेन । घृतपाके च द्रवद्रव्याणि चूर्णवदेव दोषाद्यपेक्षया दयानि । एताभ्या चूर्णघृताभ्यामन्यतरेण हृदयाद्याश्रित शूल गुल्मादयश्च प्रणश्येरन् । तस्य पावकोऽन्तरमि पाषाणचूर्णान्यपि प्राश्यमानानि पक्तु समर्थो भवति ॥

अभयापलद्वयमम्लवेतसपलद्वय पालिकान् वचाविश्वभेषजनिद्दन्तीचित्रकशटीपुष्करजटायावशूकान् कार्पिकान् मरिचाजाजीसैन्धवोपकुञ्चिकाशीतिवारकयवानीधातकीपुष्पाविळङ्गान हिङ्गुत्रिकर्ष च चूर्णित पूर्ववद्भावित पीतं च समान तेन ॥

अभयादिचूर्ण पूर्ववदिति मातुलुङ्गरसेनासकृत् भावित ...

नामन्यतमेन प्रातराहारकालेऽपि वा पीत पूर्वेण त्रिलवणादिना गुणै समानम् ।

यवानीशतपुष्पानागकेसरवचामुस्तव्योषपाठागुल्गुलुलिष्टताजपिप्पलीतालीसैलापामार्गद्रवन्तीनिदिग्धिकामूलाना भागो भागश्चाम्लवेतसस्य तत्सूक्ष्मरजीकृत मातुलुङ्गदाडिमबदररसशीधुसुरोष्णसलिलान्यतमेन पीत शूलगुल्मवर्ध्मानाहोदरकोष्ठस्तैमित्यार्शोश्मरीमूत्रग्रहकटीपृष्ठग्रहोन्मादापस्मारस्कन्नशुक्रताग्निसादानपनयति ॥

यवान्यादीना समाना मिश्रीकृतानामेको भागस्तत्सम एव द्वितीयोऽम्लवेतसस्यैतन्चूर्ण सूक्ष्मरजीकृत श्लक्ष्णपिष्ट मातुलुङ्गरसादीनामन्यतमेन पीत शूलादीनपनयति । स्कन्नशुक्रता स्त्यानशुक्रत्वम् ॥

तिलकुतलपलाशसर्षपयवनालमूलकबीजानामन्तर्धूमदग्धाना क्षार गोजाविमहिषीखरहस्तिमूत्रैर्बहुकृत्वो गाळयेत् । ततस्तदच्छ शुण्ठीसैन्धवकुष्ठकामिश्रचूर्णमतवापमधिश्रृत्य लेहीभूतमाददीत । तत्तैलयुक्त समान पूर्वेण ॥

तिलकुतलपलाशादीनामन्तर्धूमदग्धाना क्षारात् गवादिमूत्रेण पत्येक बहुकृत्वोऽनेकवार गाळितात् स्रावितायदच्छ प्रसन्न जल तच्छुण्ठ्यादिचूर्णेन सहालेहीभावाद्दीपकमुपयोगकाले च तैलेन सहोपयुक्त पूर्वेण ...दिना गुणैः समानम् ।

ण्डम् । तिलपलाश तिलपलम् । यवन्य नाळ मध्यो भाग ॥

महौषधदेवदारुदन्तीत्रिवृत्पाठाशारद्वयत्रिफलोपकुञ्चिकाचित्रकाद्वीपिपिप्पलीद्वय - पिप्पलीमूलसर्पसुगन्धाकुष्ठकटुरोहिणीनाम - र्धपलिकान् भागान् पल पल च पञ्चाना लवणानामेकत्र चूर्णयित्वा दध्ना त्रिवृतेन चालुल्य कलशोदरेऽन्तर्धूम पाचयेत् । अग्निवर्णे च कलशमपनीय क्षारमाददीत । एष क्षारागदो भेळविहित समान पूर्वेण सर्पमूषिकदष्टगरापस्मारो मादाश्मरीयोनि - शुक्रदाषाश्च साधयति ॥

महौषधादिक दध्ना त्रिवृतेन चालोड्यान्त.कलशमन्तर्धूम दग्ध क्षारागदनामा भेळविहित क्षार पूर्वेण यवान्यादिना गुणै समान । सर्पदष्टादींश्च साधयति । विषहितत्वादगद इति नामविशेषणम् । महौषध शुण्ठी । द्वीपिश्चित्रक । सर्पसुगन्धा गन्धनाकुली । पञ्चलवणानि सैन्धवादिक्रमेण प्रत्येक पालिकानि । त्रिवृत स्नेहत्रयम् ॥

इति वातगुल्मे चिकित्स्यमाने स्निग्धादिदोषाग्ना श्लेष्मणो वृद्धिस्तत्र चिकित्सोक्ता । पित्त च वृद्धमित्यादिना वातगुल्म एव चिकित्स्यमाने अरक्षया पित्तस्य वृद्धस्य चिकित्सोच्यत ॥

पित्त च विवृद्धमन्त सताप जनयेत् । तत्रैरण्डतैल, सपयस्क विरेचनार्थं पिबेत् । सकफस्तु वारुणीमण्डमिश्रम् । अत्युद्रिक्तपित्तस्त्रिफला त्रायमाणा वा क्षीरेण पिबेत् । निरिक्तस्यापि सतापानुवृत्तौ रक्तमवसेचयेत् ॥

केवले पित्ते विवृद्धेऽन्त: सतापे सक्षीरमेरण्डतैल वीरेचनार्थं पिबेत् । विरेचनार्थग्रहणेन विरेचनविधान स्मारयति कालादिनियमनाय । सकफस्तु पित्ते वृद्धे वातगुल्मी वारुण्या: सुराया मण्डेन प्रसन्नेन मिश्रमेरण्डतैल पिबेत् । यस्य त्वत्युद्धत पित्त स. त्रिफला त्रायमाणा वा क्षीरेण सह पिबेद्विरेचनार्थम् । एवमनन्तरोक्तै. प्रकारैर्विरिक्तस्याप्यनुवर्तेत एव यदि सन्तापस्ततो गुल्मस्थानाद्रक्तमवसेचयेत् ॥

विड्विबन्धे चोदावर्तक्रम कुर्यात् । लुञ्चिततिलपलद्वय शुण्ठ्यर्धपल च पिष्ट गुळपलोपेतमुष्णेन पयसा पिबेत् । तद्वातगुल्मोदावर्तयोनिशूलानपाहति । तथा क्षीरसृतेन महापञ्चमूलेन शिलाह्वयम् । लशुनन्तु क्षीरसिद्ध पीत्वा गुल्मोदावर्तगृध्रसीहृद्रोगविद्रधिशोषविषमज्वरान् जयति ॥

पुरीषस्य बन्ध उदावर्तचिकित्सित कुर्यात् । लुञ्चित इत्यादि सुबोधम् । लुञ्चित त्याजितत्वक् । तथेति पिबेत् । किम् । क्षीरे सस्कृतेन बृहत्पञ्चमूलेन सह शिलाजतु । पुरुष क्षीरसिद्ध लशुन घनीभूत पीत्वा गुल्मादीन् जयत्यभिभवति ॥

बृहतीद्वयबिल्वगोक्षुरकैरण्डमातुलुङ्गी - मूलपाषाणभेदक्वाथ सयावशूको गुल्मशूल-

हर । माषपर्णीमुद्गपर्णीसहदेवाह्रस्वपञ्चमूलैरण्डेक्षुवालिकानिर्यूहो यवक्षारोपेत सर्वे गुल्मकोष्ठशूलघ्न । देवदारुनागरैरण्डपुष्करमूलाना क्वाथ सर्वगुल्मशूलघ्नः । पुष्करमूलदुरालभायवशुण्ठीना वा । तैलारनालमूत्रमदिरायावशूकाश्चैकत्र पीता गुल्मोदरानाहप्लीहहराः । स्वेदाश्च विविधान् पुन पुनर्योजयेत् ॥

बृहत्यादिकाथो यवक्षारचूर्णसहितो गुल्मशूलहर । सुबोधम् । इक्षुवालिका करम्भशालिनामा इक्षुविशेष । निर्यूहः क्वाथ । पुष्करमूलादीना क्वाथ इति सम्बन्ध । तैलादिक यवक्षारान्त सर्व च समाश पीत गुल्मादिहरम् । सुबोधम् ॥

स्रसनार्थी नीलिनीफलचूर्णयुक्तानि पूर्वोक्तानि हवीषि पिबेत् । अथवा रामठस्यैको भाग सैन्धवस्य तयो नवैरण्डतैलस्य सप्तविंशतिर्लशुनस्वरसस्य तदैकध्य कृत्वा पीतमुदरगरगुल्मवर्ध्मप्लीहशूलहरम् । नीलिनीबलाव्याघ्रीकटुकाफलतालपत्रिकारास्नाकमिघ्नानि पालिकान्यपामाढके साधयित्वाष्टभागावशिष्टमवतारयेत् । तेन स्नुहीक्षीरपलमतीवाप दधिसम सर्पि प्रस्थ पचेत् । तत्पेयामण्डेन सह रसाशिना नीलिनीघृत पलमात्रया पीत गुल्मप्लीहकुष्ठश्वित्रजठरव्यङ्गशोफज्वरपाण्डुरोगोन्मादापस्मारानपकर्षति । दुर्विरेच्यो हि सर्वे मारुताभिभूतकोष्ठत्वात् । तस्मात्सुस्निग्धमेन स्नेहविरेकैर्वा शोधयेत् ॥

स्रसनार्थी गुल्मी दोषाद्यपथ्यया पुनरपि विरेचने प्राप्ते । अथवेति पूर्वापेक्षया सुबोधम् । रामठ हिङ्गु । नीलिनीघृत सुबोधम् । सर्वस्य गुल्मिनो विरेच्यस्य मारुतावजयाय स्नेहस्वेदपूर्वक विरेक युञ्ज्यात् स्नेहविरेक वा स्नेहनार्हस्य ॥

इति वातगुल्म अवस्थया पित्तश्लेष्मणोर्वृद्धयोश्चिकित्सोक्ता । पित्तगुल्म इत्यादिना पित्तगुल्मचिकित्सोच्यते ॥

पित्तगुल्मे तु स्निग्धोष्णेन जाते स्रसनार्थं मधुना कम्पिल्लकमवलिह्यात् । द्राक्षाभयारस वा सगुळ पिबेत् । कल्पोदितानि वा विरेचनानि प्रयुञ्जीत ॥

माक्षिकेण कम्पिल्लक विरेचनार्थ स्निग्धोष्णद्रव्यजात एव पित्तगुल्मे । (नि) कम्पिल्लको रजनको रेवको रक्तचूर्णक । द्राक्षाया हरीतक्याश्च रसमेकीकृत सगुळम् । विरेचनकल्पविहितानि वा विशिष्टपित्तयोग्यानि विरेचनानि । इति स्निग्धोष्णजे पित्तगुल्मे ॥

रूक्षोष्णसमुद्भूते पुन सशमनार्थं तिक्तक वाशाघृत वा पिबेत् । अथवा तृणपञ्चमूलक्काथेन जीवनीयकल्केन च

सर्पिः । तथा न्यग्रोधादिगणेन तृणपञ्च मूलादिभिर्वा पृथक् साधित क्षीरम् ॥

रूक्षोष्णजे तु तिक्तघृतादिभि शमनमेव योज्यम् । न तु स्रसनम् । तिक्त कुष्ठोक्तम् । वाशाघृत रक्तपित्तोक्तम् । तृणपञ्चमूलक्वाथो घृताच्चतुर्गुणस्तथैव जीवनीयाना कल्क, स्नेहाच्चतुर्थांशः । अथवा न्यग्रोधादिगणेन साधित क्षीरम् । तृणपञ्चमूलादिभिर्वा पञ्चमूले, पृथक् पृथक क्षीर साधितम् ॥

रूक्षोष्णन शमनस्योक्तत्वाद्विरेचन न प्राप्नोति । तदथमुच्यते ॥

रूक्षोष्णजेऽपि चात्ययिके सामान्यतो वा समुत्पन्ने विद्रधिविहितानां त्रिफलादिक्वाथत्रायमाणाघृतद्राक्षाघृतानामन्यतम पिबेत् । क्षीर वा त्रायमाणाशृत काण्ण पीत्वा क्षीरमेव सुखोष्णमनुपिबेत् ॥

आत्ययिके बाधावहे रूक्षोष्णजेऽपि त्रिफलाक्वाथादीना प्रयोगः । सामान्यतो वा यो गुल्म उत्पन्नस्तस्मिन् सामान्यत इति किञ्चिद्रूक्षेण किञ्चित्स्निग्धेन चोष्णेन । सुबोधम् ॥

पक्वाशयस्थे वा गुल्मे क्षीरबस्तिभि सतिक्तै सशोधयेत् । शीतद्रव्यसिद्धैश्च स्नेहैरभ्यञ्जयेत् । मणिकनकरजतताम्रभाजनानि च शिशिरवारिपूर्णानि गुल्मदेशस्योपरि धारयेन्मुक्तावलीश्च सुशीताः । एवमसिद्धौ विदाहपूर्वरूपेषु चासृग्स्रावयेत् । सुतरक्त च जाङ्गलरसैर्लं यवत्स्मर्तिर्तिर्पनार्थाय पुन सर्पिरभ्यासयेत् ॥

पक्वाशयस्थ इति पित्तगुल्म एव तिक्तैर्द्रव्यैः सह क्षीरबस्तिभि सशोधयेत् । शीतानि द्रव्याणि चन्दनादीनि । मण्यादिभाजनानि शीतजलपूर्णानि गुल्मस्योपरि धारयेत् एवमनन्तरोक्तेन चिकित्सितेनाशान्तौ पित्तगुल्मे विदाहपूर्वरूपेषूत्पद्यमानायां पाकाभिमुखाख्यायां विदाहावस्थायां चासृग् स्रावयेत् । सुबोधम ॥

विद्रधिवच्च विदह्यमानमुपनाहयेत् । पर्यागतमपि तद्वदुपलक्ष्य तथैव सर्वथोपचरेत् ॥

विदह्यमान पच्यमान विद्रधिवदुपनाहयेत् पिण्डैर्बध्नीयात् । पर्यागतमतिक्रान्तपाक गुल्म तद्विद्रधिवदुपलक्ष्य लिङ्गैर्ज्ञात्वा विद्रधिवदेव सर्वशः सर्वेण प्रकारेणोपचरेदिति पित्तगुल्मचिकित्सा ॥

श्लेष्मगुल्मिन प्रागेव विधिवद्वामयेद्वाम्यमुपवासयेत् । लङ्घितस्योष्णकटुतिक्तदीपन ससर्गमाचरेत् । तथा स्वेदान् वातगुल्मोक्तानि च घृतादीनि द्विगुणहिङ्गुक्षाराम्लवेतसानि ॥

श्लेष्मगुल्मे वमनप्रयोगे विधिग्रहण यत्नेन वमनापायरक्षणार्थम् । अवाम्य गर्भिण्यादिकमुपवासयेदालङ्घितलिङ्गलाभात् । तदनु ससर्गं पेयादिकमुष्णत्वादिगुण हितम् ।

स्वेदांश्चाचरेत् । वातगुल्मे यानि घृतादीन्युक्तानि तानि प्राप्तमानात् हिङ्ग्वादीनि द्विगुणीकृत्य दत्वा योज्यानि ॥

दशमूलक्वाथे व्योपदाडिमहिङ्गुयवक्षारविडसैन्धवयुक्तं सर्पिः सिद्धं श्लेष्मगुल्मघ्नम् । भल्लातकपलद्वयं लघुपञ्चमूलं च पालिकमुदकाढके भस्थावशेषं पाचयेत् । तस्मिन् क्षीरमस्थे च सर्पिःप्रस्थं हिङ्गुविडङ्गशटीविडसैन्धवक्षाररास्नानागरपिप्पलीपद्मग्रन्थामधुकचित्रकैः कार्षिकैर्विपचेत् । एतद् भल्लातकघृतं कफगुल्मप्लीहकासश्वासग्रहणीपाण्डुरोगघ्नम् । षट्पलं वा द्विगुणक्षारं क्षीररहितं मस्तुदधिकाञ्चिकार्द्रकरसाढकद्वयोपेतं साधयित्वा प्रयुञ्जीत । हिङ्गुहरीतकीपुष्करमूलशुण्ठीसैन्धवविडश्यामायवक्षारतुम्बुरुचूर्णो यवक्वाथाप्लुतः सर्पिर्भृष्टो भक्षितः शूलगुल्मकाठिन्यघ्नः ॥

दशमूलादिकं घृतं सुबोधम् । भल्लातकघृतं च सुबोधम् । यच्च राजयक्ष्मणि षट्पलमुक्तं तद्द्विगुणेन क्षारेण क्षीरप्रतिषेधेन च मस्त्वादीनां मिश्रितानामाढकद्वयेन सह साधयित्वा प्रयुञ्जीत । हिङ्ग्वादीनां चूर्णो यवक्वाथेनालुळितो घृतेन च भर्जितो भक्षितः सन् शूलगुल्मादिघ्नः ॥

ततोऽस्य सर्वमङ्गं गुल्मं च साध्मानं सविबन्धं कठिनमुन्नतं गूढमांसं स्थिरं महावस्तु च बहुधा बहुशश्च स्वेदयेत् । स्निग्धस्विन्नशरीरस्य शिथिलतां गते गुल्मे यथोक्तां घटिकां लागयेत् । तया संगृहीते च गुल्मे घटीमपनयेत् भिन्द्याद्वा ॥

ततोऽस्य गुल्मिनः सर्वमङ्गं शरीरं गुल्मं च साध्मानादिरूपं बहुधा बहुभिः स्वेदप्रकारैः बहुशोऽनेकवारं स्वेदयेत् । गूढमांसं मांसेन दुर्लक्ष्यं महावस्तु बह्वाभोगम् । सुबोधम् । घटिका उक्ता यन्त्रविधौ । तयेति घटिकया गुल्मे तुम्बवत् संगृहीते सुलग्नामपि घटिकां बलादपनयेद्वा भिन्द्याद्वा ॥

ततो हृदयमान्त्रं च वर्जयन् गुल्मं विमार्गाजपदादर्शान्यतमेन वस्त्रान्तरितं प्रपीडयेत् प्रमृज्यात् । ततः साल्वलादिभिः सुखोष्णैर्लेपयित्वा लोहपात्रैः स्वेदयेत् । एवममुना क्रमेण स्थानादपसृते शिथिलीभूते च गुल्मे विरेकान् स्नेहवतो दाशमूलिकांश्च वस्तीन् विदध्यात् । नीलिनीघृतमेनं द्विगुणप्रमाणं पाययेत् । उदरोक्तानि च सर्पींषि ॥

ततो गुल्मं वस्त्रव्यवहितं कृत्वा हृदयमान्त्रं च परिहरन् विमार्गादिभिः सर्वतोदिक्कं प्रपीडयेत् । प्रमृज्यान्म्रक्षयेत् । विमार्गो मोचकानां चर्मणि रेखाकरणं काष्ठमयम् । यस्य पीवाङ्ग इति प्रसिद्धिः । अजपदस्य प्रान्तं क्रियायोगि । आदर्शस्य दर्पणस्य वर्तुळाधारा क्रियायोगिनी । एतेषामन्यतमं यथालाभम् । साल्वलाख्यानि स्वेदविध्युक्तानि पद्मकादीनि । सुबोधम् ।

दशमूलेन सरस्ना दाशमूलिकास्ते च बस्तिकल्पे वक्ष्यन्ते । एनामिति । श्लेष्मगुल्मिन द्विगुणं नीलिनीघृतं पलमात्रयेयुक्तत्वात् द्विपलम् ॥

त्रिफलाकुम्भनिकुम्भदशमूलानां षोडशांशावशिष्टं क्वाथं घृतमेरण्डतैलं क्षीरं चैकतः साधयेत् । अयं मिश्रकस्नेहः कफगुल्मवातविड्विबन्धोदावर्तप्लीहोदरयोनिशूलान्यपकर्षति ॥

त्रिफलादीनां यत्र षोडशपलानि तत्र जलपलानां शतद्वयं षट्पञ्चाशत् च दत्त्वा षोडशांशावशिष्टं क्वथितमवतारयेत् । षोडशपलानीति यावत् । तत्सममेव घृतं चैरण्डतैलं च क्षीरं च । अत्र सामान्यक्वाथपरिभाषा च षोडशांशावशेषमित्यशवचनेन बाधिता । अयं च स्नेहो नाम्ना मिश्रकः ॥

पिप्पल्यामलकद्राक्षाश्यामाद्यैः पालिकैरेरण्डतैलहविषो प्रस्थौ षड्गुणे पयसि पचेदयं मिश्रकस्नेहो गुल्मिनां स्रंसनो वृद्धिविद्रधिगुल्मवातव्याधिषु च परमममृतम् ॥

पिप्पल्याद्यैर्घृततैलाभ्यां मिश्रीभूतान् षड्गुणं क्षीरं चतुर्विंशतिप्रस्थं स्रंसनं विरेचनम् ॥

दन्त्याः पलानि पञ्चविंशतिस्तावन्त्येव चित्रकस्य तावत्य एव हरीतक्यः सर्वमेकत्र सलिलकलशेऽष्टांशावशिष्टं साधयित्वा पूते च तस्मिन् रसे ताश्च हरीतकीः पञ्चविंशति गुळपलानि तैलार्धकुडुवं चूर्णीकृतं त्रिवृताकुडुवमर्धपलोन्मिता मागधिका महौषधं च प्रक्षिपेत् । ततो मृद्वग्निना लेहीभूतेऽवतारिते शीते च तैलसमं मधु कर्षांशं च चतुर्जातकचूर्णं मिश्रयेत् । एता दन्तीहरीतक्यः सावलेहाः पञ्चविंशत्यहोभिर्भक्ष्यमाणा गुल्मार्शःश्वयथुकुष्ठकामिलारोचकग्रहणीपाण्डुहृद्रोगोत्क्लेशप्लीहोदरविषमज्वरानपोहन्ति । हृद्यं सुखं च विरेचनम् ॥

दन्त्याः पलानीत्यादिना दन्तीहरीतक्यः सुबोधाः । हरीतक्याः पञ्चविंशतिः फलसंख्यया । सलिलस्य कलशः पञ्चपलशतानि सद्वादशपलानि । ता इति क्वाथद्रव्येभ्य उद्धृता हरीतकीः । पञ्चविंशतिमित्येतद्गुळपलानीत्यनेन संबध्यते । तैलार्धकुडुवं चत्वारि पलानि । त्रिवृतायाः कुडुवं चत्वारि पलानि शुष्कद्रव्यत्वात् । चतुर्जातं प्रधानां प्रत्येकं कर्षं । सावलेहभागकल्पनया हरीतकीनामवलेहमुपयोगे सहितं भवति । तथैकस्याः पलं भवति ॥

गुडाक्षीरभावितं वा त्रिवृताचूर्णं सर्पिर्मधुभ्यामवलिह्यात् । गुल्गुलुं वा गोमूत्रेण पिबेत् । तत्र वा श्यामात्रिवृत्कुष्ठदन्तीगुल्गुलुक्षारहरीतकीः पीलुरसं वा समधुसर्पिर्लवणम् ॥

अथवा त्रिवृताचूर्णं सर्पिर्मधुभ्यामवलिह्यात् । किंभूतं गुडाक्षीरेण भावितम् ।

अथवा गुल्गुलु गोमूत्रेण पिबेत् । अथवा श्यामादिक तेनेति गोमूत्रेण पिबेत् । सुबोधम् ॥

मूत्रवस्तिक्षारांश्च तांस्तांस्तत्र तत्रोक्तान् क्षीररसस्निग्धाहारो त्र्यहमेकाहं वा विश्राम्य प्रयुञ्जीत । क्षारो हि श्लेष्माणं स्निग्धस्थिरमधुरमाशयात् छिन्दन् क्षरयति ।'

मूत्रादींस्तत्र तत्रोदरार्शःकुष्ठाद्यध्यायेपूक्तान् तांस्तानिति तैरेव नानाविधै प्रयोगै मूत्रादिभि प्रयुञ्जीत क्षीराद्याहार' सन् । त्र्यहं विश्राम्य बलाद्यपेक्षयैकाहमेव वा विश्राम्य । क्षारस्य प्राधान्याद्धेतुरुच्यते । कफस्य स्निग्धत्वादिवचन क्षारस्य विपरीतगुणप्रदर्शनाय । आशयात । स्थानात् क्षरयति शोधयति ॥

कफरुद्धमार्गशुध्यर्थं विविधाश्च चूर्णलवणतक्रारिष्टासवानवचारयेत् । पिप्पलीपिप्पलीमूलसैन्धवाजाजीचित्रकचूर्णयुक्तां च जीर्णसुराम् । अपि च ॥

विविधांस्तीक्ष्णान क्षारचूर्णादीन कफेन रुद्धस्य मार्गस्य शुध्यर्थमवचारयेत् । पिप्पल्यादिचूर्णयुक्ता जीर्णां बहुवर्षोपिता च सुराम् । अपि चेति श्लोकसमुच्चये ॥

वमनैर्लङ्घनैः स्वेदैः सर्पिष्पानैर्विरेचनैः ।
वस्तिभिर्गुलिकाचूर्णक्षारारिष्टासवैरपि ॥
श्लैष्मिक' कृतमूलत्वाद्यदि गुल्मो न शाम्यति
तस्य दाहं हृते रक्ते कुर्यादन्ते शरादिभि ॥

श्लैष्मिको गुल्म कृतमूलत्वाद्गम्भमूलत्वाद्धेतोर्यदि वमनादिभिर्न शाम्यति ततस्तस्य गुल्मस्यान्ते यथोक्ताना क्रियाणा निष्फलत्वाद्विच्छेदाय रक्त विस्राव्य शरादिभिर्दाहं कुर्यात् ।'

अथ वस्त्रान्तरित सपर्यन्त गुल्मनिचय प्रदीप्तेन शरलोहाग्निमन्थतिन्दुककाष्ठानामन्यतमेन नाभिवस्तिहृदयान्त्ररोमराजी' परिहरन् नातिगाढ परामृशेत् । तत' कषायस्वादुशीतैरग्निवेगमुपशमय्य व्रणोपक्रम कुर्वीत ।'

अथेत्यादिना तस्यैव दाहस्य विधानम् ॥ गुल्मनिचयो गुल्मसघात । अग्निना प्रदीप्तेन शरकाष्ठेन वा दहेत् । शस्त्रेण वाग्निमन्थकाष्ठेन वा तिन्दुककाष्ठेन वा । तथा च गुल्म दहेद्यथा नाभ्यादिकस्य पीडा न सभवति । नातिगाढ गुल्मे प्रवेशयेत् । तत इति दाहानन्तरम् । सुबोधम् । इति श्लेष्मगुल्मचिकित्सा ॥

व्यामिश्रदोषे तु व्यामिश्रमिदमेव यथोक्त विदध्यात् ॥

व्यामिश्रदोषे ससर्गजसन्निपातजे गुल्मे इदमेवाध्यायनिर्दिष्ट विधान दोषाद्यपेक्षयैव व्यामिश्र विदध्यात् ॥

अनन्तर रक्तगुल्मचिकित्सा ॥

रक्तगुल्मे पुनरतीतप्रसवकालाया योषित' स्नेहस्वेदपूर्वक स्नेहविरेचन वितरेत् ।

पलाशक्षारोदकसिद्धं च यमकम् । गुल्म भेदनाय तीक्ष्णोष्णं च विधिम् ॥

तस्मिन् रक्तगुल्मे नार्या प्रसवकाले दशमासाख्ये गते विरेकं कुर्यात् । तदा हि निर्भ्रान्तित्वं गुल्मे भवति । पलाशवृक्षक्षारस्रुतोदके स्नेहसमे यमकं घृततैलं पक्वं वितरेत् । यदि च गुल्मस्य भेदन प्रयोजनं ततस्तीक्ष्णोष्णमाहारौषधादिकं विधिं भजेत् ॥

एवमभिद्यमाने योनौ योनिविरेचनार्थं क्षारेण महावृक्षक्षीरेण वा युक्तं पललम् । ताभ्यां वा भावितान् कटुकमत्स्यांस्तत्पित्तभावितान् वा वराहपित्तभावितान् वा नक्तकानूर्ध्वाधोभागिकद्रव्यभावितान् वा। सगुडक्षारं किण्वं वा । वस्तिं च सक्षारक्षीरमूत्रं दाशमूलिकमुत्तरवस्तिं च योजयेत् ॥

एवमनन्तरोक्तेन विधिनाप्यभिद्यमाने गुल्मे योनेर्विरेचनार्थं पललं तिलकल्कं यवक्षारेण वा महावृक्षक्षीरेण वा युक्तं योजयेत् । महावृक्षः सुधा । ताभ्यां च यवक्षारसुधाक्षीराभ्यां भावितान् कटुकमत्स्यान् दद्याद्विजरेत् । अथवा तत्पित्तेन कटुकमत्स्यपित्तेन भावितान् नक्तकान् पिचून्योनौ दद्यात् । ऊर्ध्वाधोभागिकैरिति वमनविरेचनद्रव्यैर्विभावितान् नक्तकान् । किण्वं वा गुडक्षारयुक्तं योनौ दद्यात् । सक्षारादिकं दाशमूलिकं वस्तिमुत्तरवस्तिं च युञ्ज्यात् ॥

प्रवृत्ते तु रक्ते रसौदनाशिन्या उपेक्षेत । अतिप्रवृत्ते तु रक्ते रक्तपित्तोपक्रमेण साधयेत् ॥

एवमौषधैः प्रवृत्तं रक्तमुपेक्षेत । नान्यदौषधं कुर्यादित्यर्थः । औषधवैकृण्यात् यदि रक्तमतियोगेन प्रवर्तेत ततस्तद्रक्तं रक्तपित्तचिकित्सया साधयेत् ॥

सर्वत्रिकित्सादिनोपसंहरति ॥

सर्वेषु चान्नपानसम्पन्नो गुल्मेष्वाहारमग्निबलापेक्षी प्रयुञ्जीत ॥

अनलापेक्षयाहारद्रव्याणां गुणागुणं दोषादिकं च समीक्ष्यान्नपानं गुल्मेषु कुर्वीतेति तात्पर्यार्थः ॥

आनाहादिष्वप्यामशुद्धवातोदावर्तानुरोधेन गुल्मवत् प्रतिकुर्यादिति। भवति चात्र॥

केवलेषु चानाहादिष्वामाद्यनुरोधेन तदपेक्षया यथायोग्यं गुल्मवत् चिकित्सितं कुर्यात् । गतानुगतिका ॥

मन्देऽग्नौ वर्धते गुल्मः प्रदीप्ते तु प्रशाम्यति । शमप्रकोपौ दोषाणां सर्वेषां यच्चदाश्रयौ ॥

इति चिकित्सिते षोडशोऽध्यायः ॥

मन्द इत्यादि सुबोधम् । मन्देऽग्नौ गुल्मवृद्धेरग्निमान्द्येन दोषकोपः । प्रदीप्तेऽग्नौ गुल्मशमस्य हेतुर्दोषप्रशम इति ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसङ्ग्रहव्याख्यायां चिकित्सिते षोडशोऽध्यायः ॥

सप्तदशोऽध्यायः ।

क्रमप्राप्तस्योदरस्य चिकित्सा प्रदर्शयितुमध्याय आरभ्यते ॥

अथात उदरचिकित्सितं व्याख्यास्याम इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

सर्वमेवोदरमतिमात्रदोषसञ्चयानुबन्धेन स्रोतोमुखनिरोधाद्व्याकुलानिलतया यत् प्रजायते तस्मादभीक्ष्णमुदरी विरेचनान्युपयुञ्जीत । मूत्रक्षीरान्यतरयुक्तमेरण्डतैलमहरहर्मासमेकं द्वौ वा । क्षीराहारो वा गव्यं वा माहिषं वा मूत्रम् । उष्ट्रीक्षीरवृत्तिर्वा स्यात् ॥

सर्वमित्यादिनोदरिणोऽभीक्ष्णं विरेचनोपयोगे हेतुरतिमात्रो यो दोषाणां सञ्चयस्तस्यानुबन्धेन कर्त्रा स्रोतोमुखनिरोधः । अनिलस्य व्याकुलत्वमनेकरूपमवस्थानम् । मूत्रेलादिना विरेचनप्रयोगः । गव्यं माहिषं वा मूत्रं क्षीराहारः । अथवा सर्वाहारपानपरित्यागेनोष्ट्रीक्षीरवृत्तिः स्यात् ॥

शोफशूलानाहतृण्मूर्छापरीतो विशेषेण पयोऽनुपानं गोमूत्रेण प्राणदां पिबेत् । पिप्पलीसहस्रं वा स्नुहीक्षीरभावितं सेवेत । तद्भावितेन वा कृष्णाभयाचूर्णेन कासरम् । सैन्धवाजमोजयुक्तं वा नैम्बं तैलम् । अथवार्द्रकरसानुविद्धम् । सिद्धं वा ॥

शोफादिपरीत उदरी अनन्तरोक्तं कुर्याद्विशेषेण तु प्राणदां हरीतकीं गोमूत्रेण सह पिबेत् । पीतायाः पश्चात् क्षीरं पेयम् । पिप्पलीसहस्रं क्रमेण सेवेत तद्भावितेन स्नुहीक्षीरभावितेन पिप्पली हरीतकीचूर्णेन सह कासरं वध गुग्गुलुपर्यायप्रसिद्धम् । निम्बस्रुतं तैलं सैन्धवाजमोजाभ्यां युक्तम् । अथवार्द्रकस्य रसेनानुविद्धं तेन स्नेहेन कृतसंस्कारं तत्सिद्धं वा ॥

हरीतकीचूर्णप्रस्थयुक्तमाढकं घृतस्याङ्गारेष्वभिविलाप्य खजेनाभिमथ्य सुगुप्तं यवपल्ले मासं स्थापयेत् । ततश्चोद्धृत्य परिस्राव्य हरीतकीक्वाथाम्लदधिप्रतीवापं विपाचयेत् ॥

हरीतकीचूर्णप्रस्थेन युक्तं घृतस्याढकमग्नौ विलाप्य खजेन मथितं सदनु गुप्तं यवपल्ले यवराशौ निधापयेत । ततश्च यवपल्लान्मासादूर्ध्वमुद्धृतं वस्त्रेण च परिस्राव्य स्नेहसमं हरीतकीक्वाथं तावदेव चाम्लं दधि दत्वा पचेदिति ॥

अथवा गव्ये पयसि महावृक्षक्षीरमावाप्य विपाच्य शीतीभूतमभिमथ्य तं नवनीतं महावृक्षक्षीरेणैव सह साधयेत् ॥

अथवा गव्ये पयसि सुधाक्षीरं दत्वा विपचेत् । क्षीरस्य घनत्वं यावत्तत शीती-

भूत क्षीर दण्डेनाभिमथ्य नवनीत गृह्णीयात् । तच्च नवनीत सुधाक्षीरेण समेन सह विपाचयेदिति द्वितीय घृतम् ॥

अथवा चविकाचित्रकदन्त्यतिविषा कुष्ठशारिवाविलङ्गत्रिफलाकटुरोहिणीद्विहरिद्राशङ्खिनीत्रिवृद्दीप्यकानर्धकार्षिकान् राजवृक्षफलमज्जाद्विपल महावृक्षक्षीरद्विपल गोमूत्रक्षीरघृतत्रिकुडव चैकध्य पाचयेत् । एतानि तिल्वकचतुर्थानि सर्पींषि पीतान्युदरगुल्मविद्रध्यष्ठीलानाहकुष्ठोन्मादापस्मारान्निघ्नन्ति ॥

अथवाचविकेत्यादिना तृतीयम् । एतानि त्रीणि सर्पींषि येषा तिल्वकसर्पिश्चतुर्थं तानि चत्वारि पीतान्युदरादीन् घ्नन्ति । तिल्वकघृत वातव्याधावुक्तम् ॥

यवशूकपञ्चकोलकषट्पलेन वा मस्तुदशमूलक्वाथाढकद्वयेन च सिद्ध सर्पिःप्रस्थ प्रयोजयेत् ।

पल यवक्षारस्य पलपञ्चक पञ्चकोलाना मस्तुन आढक दशमूलक्वाथस्याढकम् । घृतस्य प्रस्थ इति दशमूलषट्पलम् ॥

यवकोलकुलत्थपञ्चमूलकषायेण वा सुरासौवीरकयुक्त सर्पिः ॥

यवादीना क्वाथो घृतसम सुरासौवीरक मिश्रीभूत घृतसममित्युदरिणो घृतानि ॥

सर्पिष्पानस्रस्ते च दोषे बलवान् विरेचनार्थं मूत्रासवारिष्टसुरा स्नुहीक्षीरयुक्ताः शीलयेत् । विरेचनद्रव्यकषाय नागरदेवदारुप्रगाढम् । त्रिलवणादिचूर्णं वा द्विगुणानुलोमनद्रव्यम् ॥

एव सर्पिष्पानेन दोषे स्रस्ते प्राप्तशैथिल्ये बलवान् पुरुषो विरेचनार्थं मूत्रादिक स्नुहीक्षीरयुक्त शीलयेत् । अथवा शोधनादिगणनिर्दिष्टाना विरेचनद्रव्याणा कषाय शुण्ठीदेवदारुचूर्णप्रगाढ शीलयेत् । प्रगाढ घनम् । गुल्मोक्त वा त्रिलवणादिचूर्णं द्विगुणैरन्यभागापेक्षयाऽऽनुलोमिकद्रव्यैः कुम्भनिकुम्भादिभिः कृत शीलयेत् । अथवा त्रिगुणानुलोमिकद्रव्य त्रिलवणादिकम् ॥

पटोलमूलरजनीविडङ्गत्रिफलाः कर्षांशाः । कम्पिल्लकनीलिनीफलत्रिवृताना क्रमाद् द्वित्रिचतुर्भिः कर्षैर्युक्ताश्चूर्णयित्वा मूत्रेण पिबेत् । जीर्णे च पेयामण्डपो रसाशी वा स्यात् । ततः षडात्र सव्योषेण पयसाश्नीयात् । ततः सप्तमेऽह्नि पुनश्चूर्णं पिबेत् । अनेन विधिना चूर्णमिदमुदराणि जातोदकान्यपि निवर्हयति । गुल्मभेदनानि च प्रयुञ्जीत ॥

पटोलमूलादिक प्रत्येक कार्षिकम् । कम्पिल्लक कर्षद्वयम् । नीलिनीफल कर्षत्रयम् । त्रिवृता कर्षचतुष्टय चूर्णयित्वा गोमूत्रेण पिबेत् । तस्मिन् जीर्णे पेयामण्डपो वा स्याद्रसोदनाशी वा इत्येकमह कृत्वा षडात्रमनौषध एव सव्योषेण पयसा भोज-

नमश्नीयात् । ततः सप्तमे दिवसे पूर्वप्रस्थानेन पुनः पटोलादिचूर्णं पिबेत् । पुनश्च मूत्रविधानेनाचूर्णक्षयम् । जातोदकान्यपि चिरकालप्ररूढत्वात् । सुबोधम् ।

वमनविरेचनशिरोविरेचनवत्सकादि - वचाहरिद्रादिवर्गद्रव्याणि पृथक्पालिकानि सूक्ष्मकल्कीकृतानि लवणानि च वज्रवृक्षक्षीरप्रस्थं च प्रक्षिप्य मूत्रगणे मृद्वग्निना घट्टयन् पाचयेत् । अविदग्धकल्कं च तत्सिद्धमवतार्य शीतीभूतमङ्गुष्ठमात्रा गुलिका वर्तयित्वा यथाबलं त्रिचतुरो मासानुपयोजयेत् । एषा मूत्रवर्तिर्महारोगश्वासकासपीनसप्रसेकश्वयथुगुल्मपाण्डुकृमिकोष्ठारोचकाविपाकोदावर्तेषु परममगदम् ॥

वमनादिद्रव्याणि सूत्रनिर्दिष्टानि पृथक् पालिकानि । लवणानि च पृथक् पालिकानि । वज्रवृक्षक्षीरस्य प्रस्थमित्येतत् सर्वमूत्रगणे प्रक्षिप्य घट्टयश्चालयन्मृद्वग्निना पचेत् । मूत्रगणोऽष्टौ गवादिमूत्राणि । तेषां प्रमाणं द्रव्यव्याप्यम् । एषा मूत्रवर्तिरुदरे त्रींश्चतुरो वा मासान् बलापेक्षया प्रयोज्या एषा च महारोगादीनां परमौषधम् । वातव्याध्यश्मरीकुष्ठमेहोदरभगन्दराः । अर्शांसि ग्रहणीत्यष्टौ महारोगाः सुदुस्तराः । सुबोधम् ॥

कृतविरेचनश्च क्षामदेहोऽन्तरान्तरा क्षीरमौष्ट्रकं गव्यमाजं वा व्योषयुक्तं शीलयेत्। दोषशेषविजयाय च शीलयेच्चविकानागरं क्षीरेण पिष्टम् । सुरदारुचित्रकं वा सुरुङ्गा वा पुनर्नवं वा त्रिफलादन्तीरोहीतकनिर्यूहं वा व्योपक्षारोपेतं तत् स्नुहीक्षीरघृतयुक्तम् ॥

*क्षामदेहश्च क्षामत्वनाशनाय व्योषोपे*तमौष्ट्रकादिक्षीरं शीलयेत् । विरेचनादोषशेषस्य पाचनार्थं चावकादिप्रयोगान् शीलयेत् । पुनर्नवान्नं क्षीरेण पिष्टम् । सुरुङ्गा मूर्वा । व्योपक्षारोपेतं वा त्रिफलादिनिर्यूहम् । तदेव स्नुहीक्षीरघृतयुक्तम् ॥

पुराणमन्नं तक्रमरिष्टांश्च तांस्तान् क्षीरं च दन्तीचित्रकबिल्वचविकात्रिकटुकोपेतम् । तुल्यार्द्रकरसं वा क्षीरं शीलयेत् । पिप्पलीवर्धमानं वा सेवेत । शिलाजतु वा क्षीराशी गुग्गुलुं वा । पुनः पुनश्च स्नेहयेद्विरेचयेच्च । आत्ययिकास्तु स्नेहविरेकैरेवोपक्रमेत । सलिलं तु वर्जयेत् । आनाहोदावर्तयोर्यथास्वं प्रतिकुर्वीत ॥

पुराणं चान्नं तक्रादींश्च तांस्तानर्शश्चिकित्सितायुक्तान् । दन्त्यादिचूर्णोपेतं क्षीरं तुल्यार्द्रकरसं वा क्षीरं पिप्पलीवर्धमानं वा रसायनविधानेन सेवेत । शिलाजतु वा क्षीराशी सेवेत । गुग्गुलुं वा सुबोधम् । आत्ययिका साबाधा । सलिलमुदरी पाने विवर्जयेत् । *यथास्वमित्यात्मीयचिकित्सया* ॥

वातकृतेषु पार्श्वशूलोपस्तम्भहृद्ग्रहेषु बिल्वक्षाराम्भसा तैलं पाचयेत् । स्योनाकाग्निमन्थतिलकुतळकदम्यपामार्गान्यतमक्षारेण वा विपक्वं तैलम् ॥

वातकृतेपूदरिणः पार्श्वशूलादिषु बिल्ववृक्षक्षारस्रुतेनाम्भसा तैलं विपाचयेत् । स्योनाकादीनामन्यतमस्य वा क्षीरेण विपक्वं तैलम्॥

कफे पित्ते वा वातेनावृते ताभ्यां वा वाते बलवान् वातगुल्मोक्तक्रमेणैरण्डतैलं पिबेत् ॥

एरण्डतैलं च वातगुल्मविधानेन पिबेत् । कस्मिन्विषय इत्याह । कफे वातेनावृते ताभ्यामिति कफपित्ताभ्यां वात आवृते । बलवानिति अबलस्यैरण्डतैलप्रतिषेधः ॥

लिम्पेच्च जठरमुदरिणां शिग्रुपलाशार्कोश्वकर्णगजपिप्पलीदेवदारुभिर्मूत्रपिष्टैः सुखोष्णैः । वृश्चिकालीकुष्ठपटुग्रन्थाद्रिपुनर्नवधान्यनागरपञ्चमूलक्वाथैर्मूत्रैश्च परिषेचयेत् । भृततमेव च स्वेदयेत् ॥

शिग्र्वादिभिश्च मूत्रपिष्टैः सुखोष्णैरुदरिणो जठरं लिम्पेत । वृश्चिकाल्यादिक्वाथैर्मूत्रै परिषेचयेत् ॥

विरिक्तस्य चास्य सदाम्लानमुदरं साल्वलादिभिरुपनद्धं घनेन वाससा वेष्टयेत् । एवमेनमनवकाशो वायुर्न पुनराध्मापयति । तथापि पुनः सुविरिक्तस्याध्मानेऽम्ललवणान् सुस्निग्धान् निरूहान् दद्यात् । सोपस्तम्भे तु वायौ तीक्ष्णोष्णान् ॥

विरिक्तस्येत्यादि सुबोधम् । म्लानं विरेकात् लक्षणकाठिन्यम् । साल्वल इति पदूमकादिस्वेदनाम । एवमिति वेष्टनेन । एतदिति जठरम् । तथापीत्यादि सुबोधम् । तीक्ष्णोष्णानिति निरूहान् । स्तम्भ एवोपस्तम्भ इति सामान्येनोदरिणां चिकित्सा ॥

अथ वातोदरिणं विदार्यादिसिद्धेन सर्पिषोपस्नेह्य स्वेदिताङ्गं तिल्वकघृतेन बहुशोऽनुलोमयेत् । कृतायां च संसर्ग्यां बलार्थं क्षीरमवचारयेत् । निवर्तयेच्च प्रागुत्क्लेशात् क्रमेण , ततो यूषरसादिभिर्मन्दाम्ललवणैः समिद्धानलमुदावर्तिनं पुनः स्निग्धस्विन्नमास्थापयेद्विदार्यादिक्वाथेन चित्राफलतैलप्रगाढेन । तीक्ष्णोष्णाधोभागिकद्रव्ययुक्तेन वा दाशमूलिकेन ॥

अथेत्यादि सुबोधम् । संसर्गी पेयादिक्रमः । क्षीरेण बले लब्धे दोषोत्क्लेशात् पूर्वं क्षीरं निवर्तयेत् । न तु झटित्यपि तु क्रमेण । मन्दं स्तोकमम्लं डाडिमादि लवणं च येषाम् । विदार्यादिगणक्वाथश्चित्राफलतैलेन प्रगाढो घनः । चित्राफलानि द्रवन्तीफलानि तेषां तैलम् । अधोभागिकद्रव्याणि च विरेचनद्रव्याणि । तानि तीक्ष्णानि दाशमूलिके समिश्र्यास्थापयेत् ॥

दीप्ताग्निं च बद्धमलमस्थिसन्धित्रिकपार्श्वादिशूलस्फुरणाक्षेपयुक्तं रूक्षमनुवासयेद्वातहराम्लसिद्धाभ्यां तिलोरुबूकतैलाभ्याम् । भोजयेच्चैनं जाङ्गलरसेन विदार्यादिशृतेन वा पयसा ॥

दीप्ताग्नित्वादियुक्त रूक्षमनुवासयेत् । केनेत्याह । वातहराम्लद्रव्यसिद्धतिलतैलोरुबूकतैलाभ्याम् । रुरुबूक एरण्ड । एन चानुवासनार्हमुदरिण जाङ्गलाना रसेन भोजयेत् । विदार्यादिगणसिद्धेन वा क्षीरेण ॥

सरलमधुशिग्रुमूलकबीजस्नेहाश्च पानाभ्यञ्जनेन शूलघ्नाः । स्वेदयेच्चाभीक्ष्ण जठरम् ॥

सरलादिसुताश्च स्नेहा पानेन चाभ्यञ्जनेन च शूलघ्ना । सरलस्य देवदारुसदृशस्य पीडाख्यस्य स्नेहः । शेपयोर्बीजम् । सुबोधम ॥

अविरेच्यस्य तु पय सर्पिर्यूपरसवस्त्यभ्यङ्गसमभक्तौपधै सशमयेत् ॥

अविरेच्यस्यल्पाग्निक्रूरकोष्ठादेरुदरिण पयःप्रभृतिभिर्दोप सशमयेत् । समभक्तमौपध सान्नमिति पूर्वं प्रदर्शितम् । इति वातोदरम् ॥

पित्तोदरिण मधुरविपक्केन सर्पिषोपस्नेह्य श्यामात्रिवृत्त्रिफलाविपक्केनानुलोम्यैन मधुघृतसिताढ्येन न्यग्रोधादिनिर्यूहेणास्थापयेदनुवासयेच्च ॥

पित्तोदरे प्रथम मधुरद्रव्यसिद्धेन घृतेन स्नेहन तदन्ते श्यामादिविपक्केन विरेचनम् । एनमिति पित्तोदरिण न्यग्रोधादिगणकाथेन [illegible] चेति प्रकरणान्न्यग्रोधादिसिद्धेनैव [illegible]

दुर्बल तु प्रागेवानुवास्य क्षीरवस्तिभिः शोधयेत् ॥

दुर्बल तु पित्तोदरिण स्नेहविरेचनास्थापनाद्विनैव प्रागेवानुवास्य क्षीरवस्तिभिः कल्पे वक्ष्यमाणै शोधयेत् । स्नेहादिविधाने च सूत्रस्थानस्य स्मर्तव्यम ॥

सजातबलाग्नि च स्निग्ध पुन क्षीरेण सत्रिवृत्कल्केनोरुबूकशृतेन वा । सातलात्रायमाणाभ्या वारग्वधेन वा सश्लेष्मणि पित्ते समूत्रेण सवाते तिक्तघृतान्वितेन पयसा पुनःपुनर्विरेचयेत् वस्तिकर्म चाचरेत् ॥

सजातबलाग्निमित्यादि सुबोधम् । पुनरित्यस्य स्निग्धमित्यनेन संबन्ध । सश्लेष्मणि पित्ते समूत्रेण पयसा पुनःपुनर्विरेचयेत् । सवाते पित्ते तिक्तघृतसयुक्तेन पयसा विरेचयेत् । एवमेरण्डशृत सत्रिवृत्कल्कमेक क्षीरम् । द्वितीय सातलात्रायमाणाभ्या शृतम् । तृतीयमारग्वधशृतम् । मूत्रेण सह चतुर्थम् । तिक्तघृतेन सह पञ्चममिति सुबोधम् ॥

एभिरेव क्षीरैर्विदार्यादिशृतेन वा भोजयेत् । पायसेन चोपनाहयेदुदरम् ॥

एषा क्षीराणामन्यतमेन विदार्यादिगणसिद्धेन वा क्षीरेणान्न भोजयेत् । अस्य च पित्तोदरिण पायसेन [illegible] दरम-

पनाहयेत् मश्नीयात् वातादिहरणायेति पित्तोदरम् ॥

श्लेष्मोदरिण वत्सकादिसिद्धेन सर्पिषोपस्नेह्य स्नुहीक्षीरविपक्वेनानुलोम्य कटुक्षारयुक्तैः कफहरैराहारैः संसर्ज्य त्रिकटुमूत्रतैलमगाढेन मुष्ककादिक्वाथेनास्थापयेदनुवासयेच्च । कुलत्थयूषेण व्योषवता क्षीरेण वा भोजयेत् । स्त्यानकफोदरं क्षारमरिष्टांश्च तीक्ष्णान् पाययेत् । सततं च स्वेदयेत् । किण्वसर्षपमूलकबीजकल्कैर्जठरमुपनाहयेत् ॥

श्लेष्मोदरे वत्सकादिगणशृतेनाज्येन स्नेहः । ततः स्वेदः । तदनन्तरं सुधाक्षीरसिद्धेनाज्येन विरेचनम् । ततः कट्वादिभिः संसर्ज्य पेयादिक्रमं कृत्वा त्रिकट्वादिभूयिष्ठेन मुष्ककादिक्वाथेनास्थापयेत् । तत्सिद्धेन तैलेन पश्चादनुवासयेत् । सुबोधम् । स्त्यानकफोदरं घनश्लेष्मजठरम् । किण्वादिकल्कैर्जठरमुपनाहयेत् बध्नीयात् । किण्वं सुराधनम् । इति श्लेष्मोदरम् ॥

सान्निपातिकमुदरं प्रत्याख्याय चिकित्सेत् । सर्वमेवेत्येके सर्वस्य सर्वात्मकत्वात् कृच्छ्रतमत्वाच्च । दोषोद्रेकतस्तु प्रतिकुर्वीत ॥

संसर्गजं तु यावत् संभाव्यते तावदुक्तमेव । सान्निपातोदरमसाध्यमिति चिकित्सायाः प्रत्याख्यानं कृत्वा चिकित्सेत् । येनासिद्धावयशसा योगो न भवति । चिकित्सा च प्राणेषु कण्ठगतेष्वप्यवश्यं कर्तव्या । एके आचार्या एवं मन्यन्ते यथा न केवलं सन्निपातोदरमेव प्रत्याख्याय चिकित्सेत् यावत् सर्वमप्युदरं प्रत्याख्याय चिकित्सेत् । कुत इत्याह सर्वस्योदरस्य सर्वदोषात्मकत्वात् स्वभावेनातिकृच्छ्रतमत्वाच्चेति । यदा तु प्रतिक्रिया क्रियते तदा दोषोद्रेकमपेक्ष्य । सुबोधम् ।

सप्तलाशङ्खिनीनिर्यासासिद्धेन च सर्पिषा विरेचयेन्मासमर्धमासं वा । महावृक्षक्षीरमूत्रसिद्धेन वा ॥

सप्तला सातला । (नि) शङ्खिनी तिक्तका चित्रा यवतिक्ताक्षिपीतका । निर्यासोऽत्र क्वाथः । मासमर्धमासं वेति पूर्वापराभ्यां संबध्यते महावृक्षक्षीरं सुधाक्षीरम् ॥

अथवाजगन्धाजशृङ्गीदन्तीद्रवन्तीस्वादुकण्टकपुनर्नवाक्षरसीवृश्चिकालीमूषिकपर्णीमहासहाक्षुद्रसहावृक्षादनीभार्ङ्गीगृध्रनखीतण्डुलीयकदाडिममातुलुङ्गमूलक्वाथेन मदनफलैलाकुष्ठकुटिलरास्नाकल्कगोमूत्रसंसृष्टेन सैन्धवलवणितेनास्निग्धेनास्थापयेत् ॥

अथवाजगन्धादिक्वाथेन मदनफलादिकल्कगोमूत्राभ्यां संसृष्टेन सैन्धवेन च स्नेहयोगाच्च स्निग्धेनास्थापयेत् । स्वादुकण्टकोऽत्र गोक्षुरकः । (नि) कपित्थपत्रा क्षरसी निर्ज्वरा तुम्बपत्रिका । नक्राह्विदुष्ट्रिका काळी वृश्चिकाऽत्युग्रधूमकः । मूषिकपर्णी द्रवन्ती । क्षुद्रसहा मुद्गपर्णी । वृक्षादनी । (नि) वन्दकः स्याद्वृक्षरुहा शैवारोकामरूपकः । वृ-

क्षादिनीवटरुहा कामिन्यारोहिणी च सा ॥ वृक्षादिनीत्यन्वर्थनामा । गृध्रनखी तिन्दुकी । कुटिलं तगरम् ॥

तथा चानुपशाम्यति निचयात्मके सर्वत्र च जठरे ज्ञातीनाश्राव्य मद्येनाश्वमारकगुञ्जाकाकादनीमूलकल्कं पाययेत् । पानभोजनेषु वा विषं निक्षिपेत् । इक्षुगण्डिकां वा भक्षयेत् कृष्णसर्पेण दंशयित्वा वल्लीफलानि वा मूलकं वा ॥

एवमनन्तरोक्तेन चिकित्सितेन निचयात्मके सन्निपातोदरे अशाम्यत्यातुरस्य ज्ञातीनाश्राव्य श्रावयित्वा मद्येनाश्वमारादिकल्कं पाययेत् । सर्वत्र च जठरे अशाम्यतीदं सर्वं कुर्यादित्यर्थः । पानभोजनेषु वा स्थावरं विषं निक्षिपेदातुरस्य । कृष्णसर्पेण दष्टामिक्षुगण्डिकां वा भक्षयेदातुरो वल्लीफलानि वा कूष्माण्डादीनि कृष्णसर्पेण दंशयित्वा भक्षयेत् । तथा वा मूलकम् ॥

एवं ह्यस्य दोषसंघातः स्थिरो लीन उन्मार्गगो विषेणाशु प्रमाथिना विभिन्नो बहिः प्रवर्तते । तेनागदतां व्रजति । भवान्तरं वा ॥

एवं कृतेऽस्यातुरस्य स्थिरत्वादियुक्तो दोषसंघातः प्रमाथिना स्वभावेन विषेणाभिन्नो बहिः प्रवर्तते । तेन प्रवृत्तेन कदाचिदगदता निर्व्याधिता व्रजति । क्षीणत्वाद्वा भवान्तरं जन्मान्तरं वा व्रजति । पञ्चतां यातीत्यर्थः ॥

हृतदोषं च शीताम्बुपरिषिक्तं क्षीरयवागूं पाययेत् । ततस्त्रिवृद्वास्तुकमण्डूकपर्णीकालशाकयवशाकानामन्यतमं स्वरससाधितमनम्ललवणस्नेहं स्विन्नास्विन्नमनन्नभुङ्मासमेकमश्नीयात् । तत्स्वरसमेव च तृषितः पिबेत् । ततः शाकैर्निर्हृते दोषे परतो दुर्बलाय कारभं क्षीरं प्रयुञ्जीत ॥

हृतदोषमिति विषेण त्रिवृतादिशाकानामन्यतमम् । स्वरसेन साधितमिति त्रिवृच्छाकं त्रिवृच्छाकस्य स्वरसेनैव साधितं वास्तुकशाकं वास्तुकस्वरसेनैव साधितमिति सर्वत्र योज्यम् । अम्लादिवर्जितं किञ्चिदेव स्विन्नमद्यात् । किञ्चिदस्विन्नमेव हरितकप्रकारेण । अनन्नभुगिति शाकवृत्तिरेव मासमेकं स्यात् । तृषितस्तु भुज्यमानस्यैव शाकस्य स्वरसं पिबेत् । सुगमम् । कारभमौष्ट्रमिति वातादुदराणि ॥

प्लीहोदरे यथादोषमुपस्निग्धस्विन्नस्य दध्ना भुक्तवतो वामबाहौ सिरां विध्येत् । रुधिरस्पन्दनार्थं च पाणिना प्लीहानं विमर्दयेत् । पुनश्च स्नेहपीतं विशुद्धदेहं समुद्रशुक्तिकाक्षारं पयसा पाययेत् हिङ्गु सुवर्चिकां वा । पलाशक्षारोदकं वा यवक्षारम् ॥

प्लीहोदरे स्नेहस्वेदावनुबन्धकदोषानुगुण्येनैव । सिराव्यधे ।र सिरा-

याश्रावगमः । रक्तस्यन्दनाय प्लीहानं मर्दयेद्यथा ततो रक्तं स्यन्दति । नद्यादिशुक्तिप्रतिषेधाय समुद्रग्रहणम् । हिङ्गु पयसा पाययेत् । सुवर्चिका वा । यवक्षारं पलाशवृक्षक्षारोदकेन पाययेत् ॥

पारिजातकेक्ष्वाकपामार्गक्षारं वा तैलसंसृष्टम् । सौभञ्जनकनिर्यूहं वा पिप्पलीचित्रकसैन्धवचूर्णयुक्तम् । अम्लस्रुतं वा बिल्वमागधिकाढ्यं पूतिकरञ्जक्षारम् । अग्निसादे तु *त्रिलवणादीं क्षारानरिष्टांश्च पिबेत्* । घृतं षट्पलं महाषट्पलं रोहीतकघृतं वा ॥

पारिजातकादीनां क्षारस्तैलेन संसृष्टः । पारिजातकः रोहितकम् । (नि) इक्ष्वाकुः । कटुकालाबुनी तुम्बा लम्बीक्ष्वाकुश्च शब्दितः । सौभञ्जनकषायं वा पिप्पल्यादियुक्तम् । अथवा पूतिकरञ्जस्य नक्तमालस्य क्षारमम्लेन काञ्जिकमद्यादिना स्रुतं गालितं बिडपिप्पलीभ्यामालोड्य पिबेत् । सुबोधम् । महाषट्पलं दशमूलषट्पलम् । रोहितकघृतमनन्तरमेव रोहीतकत्वगित्यादिना पठितम् । सुबोधम् ॥

रोहीतकत्वक्पलानि पञ्चविंशतिं कोलप्रस्थद्वयं च तोये क्वाथयेत् तेन क्वाथेन तथा पालिकैः पञ्चकोलकैस्तैः सर्वैश्च तुल्यया रोहीतकत्वचा कल्कीकृतैर्घृतप्रस्थं साधयेत् । तत् परं प्लीहहितम् ॥

(नि) पारिजातश्च रोहीतः प्लीहघ्नो रक्तपुष्पकः । कोलं बदरम् । पञ्चकोलतुल्यत्वाद्रोहीतकत्वग्भ्यो गर्भे पञ्चपलानि भवन्ति ॥

रोहीतकलताः खण्डशः कल्पिताः हरीतकीश्च तोये गोमूत्रे वा सप्तरात्रमासुनुयात् । स रसः प्लीहगुल्मोदरक्रिमिमेहकामिलार्शांसि साधयति । एवमनुपशाम्यत्यमाशपिच्छोदके वातकफोल्बणे गुल्मविधिनाग्निकर्म कुर्यात् ॥

त्र्यङ्गुलमात्रकल्पितानां रोहीतकलतानां हरीतकीनां च रोहीतकसमानानां सप्तरात्रं दोषाद्यपेक्षया तोये वा मूत्रे वासुतानां यो रसः स प्लीहोदरादीन् साधयति । एवमित्यादिना प्लीहोदरे अग्निकर्मप्रदर्शनम् । पिच्छा मण्डप्रायं पूर्वं प्रदर्शितमुदरे । उदकोऽस्वच्छम् । वातकफोल्बण एव न वातायुल्बणेऽग्निकर्म । इति वातप्लीहोदरम् ॥

पित्तोल्बणे तु जीवनीयघृतक्षीरबस्तिविरेचनानि प्रयुञ्जीत । पुनः पुनश्च रुधिरमवसेचयेत् । यकृदाल्येऽप्ययमेव क्रियाविभागः ॥

पित्तोल्बणे प्लीह्नि जीवनीयैः सिद्धं घृतं प्रयुञ्जीत । क्षीरबस्तयश्च विरेचनानि च । यकृदाख्योदरेऽप्ययमेव प्लीहोक्तक्रियाविभागो विधेयः ॥

बद्धोदरे स्विन्नाय सतैललवणमूत्रं तीक्ष्णं निरूहमनुवासनं च दद्यात् । स्रंसनानि चान्नान्युदावर्तहराणि च तीक्ष्णं च

विरेचनं यच्च किञ्चिद्वातघ्नम् ॥

बद्धोदरे तु स्विन्नाय कृतस्वेदायातुराय तैलादियुक्तं तीक्ष्णं निरूहं दद्यादनु च तथाविधमेवानुवासनं स्रंसनान्यनुलोमनानि । सुबोधम् ॥

छिद्रोदरे स्वेदवर्ज्यं कफोदरवदाचरेत् । दकोदरे तु पूर्वमुदकदोषहरणार्थं रूक्षतीक्ष्णौषधान् समूत्रान्निर्यूहचूर्णक्षारान् कफघ्नानि दीपनीयानि चान्नपानानि योजयेत् ॥

छिद्रोदरे स्वेदं विना सर्वं कफोदरचिकित्सितं विधेयम् । उदकोदरे पूर्वमेव तीक्ष्णादिगुणद्रव्यनिर्यूहादीन् दीपनं कफघ्नं चान्नपानं योजयेदुदककृतानां दोषाणां विकाराणामपहरणार्थम् । निर्यूहः क्वाथः । क्षारो भस्म ॥

एवमसिद्धौ बद्धच्छिद्रदकोदरेष्वश्मर्यामिव सुहृदां प्रकाश्य शस्त्रमवचारयेत् । तत्र बद्धच्छिद्रोदरयोः स्निग्धस्विन्नस्याधो नाभेश्चतुरङ्गुलानि वामतोऽपहायोदरं पाटयित्वा चतुरङ्गुलप्रमाणमान्त्राणि निष्कास्य निरीक्ष्य बद्धगुदोदरस्यान्त्रप्रतिरोधकरं वालं मलोपलेपमश्मानं चापहरेत् । परिस्राविणि शल्यमुद्धृत्यान्त्रपरिस्रावं विशोध्य तच्छिद्रं मर्कोटकैर्दंशयेत् । लग्नेषु च शिरस्सु कायमपनयेत् । ततो मधुघृताभ्यामभ्यज्यान्त्राणि यथास्थानं स्थापयित्वा बाह्यं व्रणमुदरस्य सीव्येत् । यष्टीमधुकमिश्रया च कृष्णमृदा व्रणमभिलिप्य बध्नीयात् । अथ निवातमागारं प्रवेश्य क्षीरवृत्तिं स्नेहद्रोण्यां वासयेत् ॥

एवमित्युक्तक्रिययासिद्धौ त्रिषु बद्धादिषूदरेषु पृथग्विधक्रियोपयोगाय शस्त्रमवचारयेत् । आतुरसुहृत्प्रकाशनमश्मरीवत् । नाभेरधोऽधरभागे नाभितश्चत्वार्यङ्गुलानि परित्यज्य चतुरङ्गुलमात्रं पाटयेत् । तेन चान्त्राणि तथा परीक्ष्याणि यथा सन्निवेशं न त्यजन्ति । गुदबन्धहेतुमान्त्रस्य प्रतिरोधकं वालादिकमपहरेत् । परिस्राविणीति छिद्रोदरे । तच्छिद्रं मर्कोटैर्वधो दशयेत् । सुबोधम् । क्षीरेणैव वृत्तिर्यस्य तम् ॥

दकोदरे सर्वेषु च जातोदकेषु जठरेषु वातहरतैलाभ्यक्तस्योष्णोदकस्विन्नस्यासैःपरिगृहीतस्याकक्ष्यात् , पट्टवेष्टितोदरस्याधो नाभेर्वामतश्चतुरङ्गुलमपहाय व्रीहिमुखेनाङ्गुष्ठोदरमात्रमवगाढं विध्वा नाडीं निधाय दोषोदकमर्धमात्रमवसिञ्चेत् । ततो नाडीमुद्धृत्य तैललवणेनाभ्यज्य व्रणं बन्धनेनोपचरेत् ॥

दकोदरनाम्न्युदरे सर्वेषु चोदरेषु चिरकालप्ररूढत्वाज्जातोदकेषु वातहर इत्यादिर्नोदकस्रावणविधि । अवगाढमन्तःप्रविष्टम् । अङ्गुष्ठोदरमात्रमिति प्रमाणम् । व्रीहिमुखं नाम शस्त्रम् । तच्चोदकं सर्वं न स्रावयेत् सकृदपि त्वर्धमात्रमवसिञ्चेत् । अवसिञ्चनमवस्रावणम् । नाडी यन्त्रविधावुक्ता ।

सहसा सर्वस्मिन् विस्राविते तृष्णा ज्वरोऽङ्गमर्दोऽतीसारः श्वास कासः पाद-दाहो वा जायते । पूर्यते च सुतराम् । अतस्तृतीयचतुर्थपञ्चमषष्ठाष्टमद्वादशषोडशरात्राणामन्यतममन्तरं कृत्वा दोषोदकमल्पशो विस्रावयेत् । निःसृते च दोषोदके विमृष्टोदरमाविककौशेयचर्मणामन्यतरेण गाढतरं वेष्टयेत् । तथा नाध्मापयति वायुः । लङ्घयित्वा च यवागूमल्पस्नेहलवणां मात्रया पाययेत् । ततः परं षण्मासान् क्षीरवृत्तिर्भवेत् । ततो मासत्रयं क्षीरपेयां पिबेत् । अन्यच्च मासत्रयमल्पलवणमल्पक्षीरं श्यामाकं कोरदूषं वा भुञ्जीतेति । भवति चात्र ॥

सहसेत्यादिनार्धमात्रावसेचने हेतुः । सुतरां च पुनरुदकेन जठरं पूर्यते दुष्टत्वात् । तस्माद्दोषाद्यपेक्षया त्रिरात्रान्तरितं वा चतुरन्तरितं वा एवं पञ्चादिकमपि । पूरणप्रत्ययान्तानां त्र्यादीनामाचार्येण प्रयोगः कृतः । तथाविधानां रात्रिशब्देन सामानाधिकरण्येन पूरणमात्रेण रात्रेरेकत्वात् समाहारो न सिध्यति । न च विवक्षितार्थप्रतीतिस्तस्माच्चिन्त्यमेतत् । सुबोधम् । लङ्घयित्वा प्राप्तलङ्घनेन तु सर्वत्र । गतानुगतिका ॥

प्रयतो वत्सरेणैव विजयेत जलोदरम् ॥
वर्ज्येषु यन्त्रितो दिष्टे नात्यादिष्टे जितेन्द्रियः ॥

प्रयतोऽतियत्नवान् सवत्सरेणोक्तप्रकारेण जलोदरं विजयेत । किंभूत इत्याह वर्ज्येष्वम्लयोर्ण्णाम्लादिषु यन्त्रितस्तदप्राप्तिलक्षणयत्नपरः सन् । दिष्टे पथ्यत्वेनोद्दिष्टे क्षीरादौ नातियन्त्रितोऽर्थात्प्रयन्त्रितः अदिष्टेऽपीष्टाप्रतिषिद्धे जितेन्द्रियो न त्विन्द्रियवश्यः ॥

सर्वमेवोदरं प्रायो दोषसङ्घातजं यतः ।
अतो वातादिशमनी क्रिया सर्वत्र शस्यते ॥
वह्निर्मन्दत्वमायाति दोषैः कुक्षौ प्रपूरिते ।
तस्माद्भोज्यानियोज्यानिदीपनानिलघूनि च
सपञ्चमूलान्यल्पाम्लपटुस्नेहकटूनि च ।
भावितानां गवां मूत्रे षष्टिकानां च तण्डुलैः ॥
यवागूं पयसा सिद्धां प्रकामं भोजयेन्नरम् ।
पिबेदिक्षुरसं चानु जठराणां निवृत्तये ॥
स्वंस्वंस्थानं व्रजन्त्येषां वातपित्तकफास्तथा ।
अत्यर्थोष्णाम्ललवणं रूक्षं ग्राहि हिमं गुरु ॥
गुळं तिलकृतं शाकं वारि पानावगाहयोः ।
आयासाध्वदिवास्वप्नयानयानानि च त्यजेत् ॥

सर्वस्मिन्नोदरे वातादिशमनी क्रिया इष्यते यतः सर्वमेवोदरं प्रायेण सन्निपातजमेव । सुबोधम् । एषामित्युदरिणाम् । तथेत्युक्तप्रकारेण । सर्वश्चोदर्यत्यर्थोष्णादिगुणं च त्यजेत् ॥

नात्यच्छसान्द्रमधुरं पाने तक्रं प्रशस्यते ।
सकणालवणं वाते पित्ते सोषणशर्करम् ॥
यवानीसैन्धवाजाजीमधुव्योषैः कफोदरे ।
त्र्यूषणक्षारलवणैः संयुक्तं निचयोदरे ॥
मधुतैलवचाशुण्ठीशताह्वाकुष्ठसैन्धवैः ।
प्लीह्नि बद्धे तु हपुषायवानीपट्वजाजिभिः ।

सक्षौद्रं कृष्णामाक्षिकं छिद्रे व्योषवत्सलिलोदरे ॥
गौरवारोचकानाहमन्दवह्न्यतिसारिणाम् ।
तक्रं वातकफार्तानाममृतत्वाय कल्पते ॥

नात्यच्छादिगुणं च तक्रं पाने प्रशस्यते । तत्र तक्रं पिप्पलीलवणयुक्तं वाते । मरिचशर्कराभ्यां पित्ते । यवान्यादिभिर्युक्तं तक्रं कफोदरे । संनिपातोदरे त्र्यूषणादिभिस्तक्रम् । मध्वादिभिः प्लीहोदरे । हपुषादिभिर्बद्धोदरे । छिद्रोदरे पिप्पलीमाक्षिकयुक्तं तक्रम् । सलिलोदरे व्योषयुक्तम् । गौरवादियुक्तानां वातश्लेष्मार्तानां तक्रममृतत्वाय कल्पते सर्वथैव इत्यर्थः ॥

प्रयोगाणां च सर्वेषामनु क्षीरं प्रयोजयेत् ।
स्थैर्यकृत् सर्वधातूनां बल्यं दोषानुबन्धहृत् ॥
भेषजापचिताङ्गानां क्षीरमेवामृतायते ।

इति चिकित्सिते सप्तदशोऽध्यायः ॥

सर्वेषां च प्रयोगाणामनु क्षीरं पश्चात् प्रयोगे निष्पन्ने शस्यते यतस्तत् क्षीरं स्थैर्यकृत्वादियुक्तं तथा तेन प्रयोगभेषजेन येषामपचितमङ्गं शरीरं तेषां क्षीरममृतायते । अमृतमिवाचरति जीवितदानेनेति ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायां चिकित्सिते सप्तदशोऽध्यायः ।

अष्टादशोऽध्यायः ।

क्रमप्राप्तस्य पाण्डुरोगस्य चिकित्सां प्रदर्शयितुमध्याय आरभ्यते ॥

अथातः पाण्डुरोगचिकित्सितं व्याख्यास्यामः । इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

पाण्ड्वामयिनमादौ कल्याणकपञ्चगव्यतिक्तकानामन्यतमं सर्पिः पाययेत् । दाडिमसारतः कुडवं धान्यकार्धकुडवं पिप्पल्यग्निकां शुण्ठीचित्रकयोश्च पलं पलमेकतः कल्कीकृत्य तोयाढके विंशतिपलं घृतस्य सिद्धं हृत्पाण्डुरोगगुल्मप्लीहार्शःश्वासकासमूढवातवातकफार्तिहरमग्निदीपनं वन्ध्यानां संमतं दुःखप्रसविनीनां च ॥

पाण्ड्वामयी प्रथममेव कल्याणकादीनां घृतानामन्यतमं पिबेत् । दाडिमाद्यं सुबोधम् । दाडिमसारो दाडिमबीजानि अष्टमिकार्धपलम् । वन्ध्यानामप्रवृत्तप्रजानां प्रसवकाले या दुःखेन प्रसूयन्ते तास्तथोक्ताः ॥

दुरालभाचन्दनपटोलत्रायमाणागुडूचीकिराततिक्तरोहिणीघननिशाद्वयेन्द्रयवदेवदारुपर्पटकाजमोदैः कार्षिकैः क्षीराढके घृतप्रस्थं साधयेत् । पाण्डुरोगकामिलारक्तपि-

षज्वरदाहासृग्दरविस्फोटश्वयथुभगन्दरार्शो - घ्नम् ॥

दुरालभादिघृतं पाण्डुरोगादिघ्नम् । कटुरोहिणी कटुका । निशाद्वयं दार्वीरजन्यौ ।

स्निग्धं चैनं तीक्ष्णैर्वामयेत् । पुनश्च स्निग्धं मूत्रयुक्तं गव्यं माहिषं वार्धमासं पयः पाययेत् । मागधिकाशृतं वा । मूत्रसिद्धां वा त्रिफलाम् । सप्ताहं मूत्रेण वा हरीतकीं कल्पिताः । स्वर्णक्षीरीभद्रदारुनागरदयामात्रिवृन्मूलानि तेनैव वा क्वथितानि । एभिर्वा शृतं पयः ॥

एवं पाण्डुरोगिणमेतैर्घृतैः स्निग्धं तीक्ष्णैरौषधैर्वामयेत् । पुनश्च वमने कृते स्निग्धं पाययेन्मासमर्धमासं वा गव्यं पयो माहिषं वा । अथवा मागधिकया पिप्पल्या शृतं पयः पाययेत् । त्रिफला मूत्रेण सिद्धामापाकमामूत्रक्षयं क्वथिताम् । हरीतकीर्वा मूत्रेण कल्किताः । तेन मूत्रेणैव क्वथितानि स्वर्णक्षीर्यादीनि वा । एभिरिति प्रयोगौषधैः शृतं पयो वा ॥

वत्सकबीजनिशालाक्षुष्ठकटुकादारुमुस्तानां समा भागा मूर्वाभागद्वयमतिविषाभागार्धं च चूर्णितं सुखाम्बुना पीत्वा क्षौद्रमनुलिह्यात् । एतत् पाण्डुकामिलाज्वरारोचिगुल्मानाहामवातरक्तपित्तकासश्वासा - नपोहति ॥

वत्सकादीनां समा भागाः । मूर्वा वत्सकादीपभागाद्द्विगुणा । अतिविषा वत्सकाद्यन्यतमस्य भागस्यार्धेन । एतच्चूर्णं सुखाम्बुना पीत्वा पश्चान्माक्षिकं केवलं लिह्यात् । एतच्च पाण्ड्वादीनपोहति विनाशयति॥

त्रिकटुकफलत्रिलोहैर्वा माक्षिकधातुतुल्यैर्माक्षिकेण वटकान् कृत्वा तक्रानुपानान् पाण्डुरोगी भक्षयेत् । त्रिफलाव्योषकामिविडङ्गभागा नव नव ।चायसचूर्णभागा मधुघृताभ्यां तक्रेणोष्णोदकेन वोपयुक्ता हृत्पाण्डुरोगकामिलाकुष्ठार्शःशोफोदरप्लीहमेहहरा ॥

त्रिकटुकादीनां मिश्रितानां समम् । माक्षिकधातुर्वैदूर्यमाक्षिकम् । माक्षिकं वटकीकरणार्थं । त्रिफलायां हरीतक्यादीनां नवभागास्तावन्त एवायश्चूर्णस्य मध्वादिभिरुपयोगः । एतस्य नवायसस्य हृद्रोगादेहरत्वम् । अग्निश्चित्रकः । वेल्लं विडङ्गम् ॥

माक्षिकधातुचविकादारुदार्वीत्वग्ग्रन्थिकान् निफलादीनि च नव विचूर्ण्य चूर्णाद् द्विगुणं च सुश्लक्ष्णं पृथङ्मण्डूरं ततो गोमूत्रं सर्वतोऽष्टगुणं पक्त्वा तस्मिंस्तत् क्षिपेत् । अनन्तरं च वटकान् कुर्यात् । ते तक्रानुपानमभ्यस्ताः परमौषधं पाण्ड्वामयिनां शोफार्शःकुष्ठकामिलामेहप्लीहाढ्यवातकफार्तानां च ॥

माक्षिकधात्वादिके माक्षिकधातुर्वैदूर्यमाक्षिकम् । ग्रन्थिकं पिप्पलीमूलम् ।

त्रिफलादीनि नवायसोक्तानि । तस्माद्द्विगुण मण्डूर लोहमलम् । सर्वत इति मण्डूरसहितात् चूर्णादष्टगुण गोमूत्र पक्तव्यम् । अस्मिन्न वटकसम्पादनयोग्ये चूर्ण मण्डूर च प्रक्षेप्तव्यम् । मेदसा आवृतो वायुराढ्यवातः ॥

शिलाजतुताप्यरूप्यायोमला पृथक् पञ्चपलिकास्त्रिफलादयश्च विगतघना पलाशाः श्लक्ष्णरजस सितोपलापलाष्टकयुक्ता क्षौद्रद्रुता योगराजः । कुलत्थादियूपाशिना यथाग्न्यभ्यवहृतः समान पूर्वेण । यक्ष्मविषविषज्वरकासश्वासापस्मारदरश्च ॥

शिलाजत्वादिना योगराजनाम्ना गुलिका । त्रिफलादीनि नवायसोक्तानि घनेन मुस्तेन विनाष्टौ पलाशानि प्रत्येक पालिकानि । ताप्य वट्टमाक्षिकम् । अयोमल मण्डूरम् । कुलत्थादय इत्यादिग्रहणेन सर्वाणि विदाहीनि सगृहीतानि ॥

त्रिफलाकुटजफलघनपटोलपिचुमन्दमहौषधकषायैर्मासमर्धमास वा भावितान्यष्टौ शिलाह्वयपलानि समसितान्युपकुल्यातुकाक्षीरीधात्रफिलकर्कटकशृङ्ग्यः पृथक् पलाशा निदिग्धिकाफलमूलयो पल त्रिजातकालिकर्प च क्षौद्रत्रिपलयुक्तान् वटकान् वर्तयेत् । ते दाडिमाम्बुक्षीररससलिलसुरासवान्यतमानुपाना वज्राभिधाना वज्रमिवानन्तरोक्तान् रोगान् दारयन्ति । हृद्रोगगलरोगगरोदरासृग्दरभगन्दरगुल्मवर्ध्मशुक्रमूत्रदोपाश्च ॥

त्रिफलेत्यादिना वज्राभिधाननाम्ना गुलिका । त्रिफलादीना पृथक् पृथक् काथै शिलाजतुनो भावना । मासेनार्धमासेन वा भावनानिष्पत्ति । भावितशिलाजतुसमा शर्करा । सुवोथम । कुटजफलमिन्द्रयव । घनो मुस्तम् । पिचुमन्दो निम्ब । महौषध शृङ्गिवेरम् । अनन्तरोक्तान् रोगान् मण्डूरवटकोक्तान् रोगान् हृद्रोगादींश्च दारयन्ति । दारणाद्वज्राभिधानम् । असृग्दर नारीषु रजोदोपस्तच्चोत्तरे वक्ष्यते । मूत्रदोपाः शुक्रदोपाश्च सर्वे मूत्रशुक्राश्रया व्याधय ॥

द्राक्षापिप्पलीप्रस्थद्वय शर्करार्धतुला तवक्षीरीनागरमधुकानि च द्विपलिकानि चूर्णयित्वामलकरसद्रोणे प्रक्षिप्य मृद्वग्निना पचेत् । लेहीभूते शीते च तस्मिन् मधुप्रस्थमावपेत् । त्रिसुगन्धिकस्य कर्पत्रय च चूर्णीकृत्य दर्व्या परियत्य जातीपुष्पादिवासिते मृद्भाण्डे निदध्यात् । अय द्राक्षालेह उपयुज्यमान पाण्ड्वामयहृद्रोगकामिलाहलीमकज्वरगुल्मोदरशोफोदावर्तादीनप रानपि विरेकसाध्यान् व्याधीन् प्रसह्य वायुरिवाभ्राण्यपहरति ॥

द्राक्षादिलेह पाण्ड्वामयादिषु लिह्यान् ॥

भोजन तु सात्म्यत शाल्यिवगोधूममुद्गजाङ्गलमासानि पयो घृत यूपपटोलवेत्रपर्पटकशाक द्राक्षाडाडिमखर्जूरामलकरसानि । पानमनुपञ्चमूलसिद्ध वारि धाताधि-

के। घनहीबेरशुण्ठीसाधित पित्तोत्तरे । श्लेष्मण्यरिष्टशीधुमार्द्वीकासवाः । सर्वत्र वा तक्रम्॥

सर्वस्य पाण्डुरोगिण सात्म्यवशाच्छाल्यादिक भोजनम् । पान चेत्यादि सुबोधम् । अथवा सर्वत्र वाते पित्ते श्लेष्मणि च तक्रम् ।

बीजकसारप्रस्थम् । वरायाः पलानि पञ्चविंशति । पञ्च द्राक्षायाः बलाया सप्त जलद्रोणे पक्त्वा पादशेषे तेभ्यो रसमादाय पूतशीतेऽस्मिन् शर्करातुला मधुप्रस्थ कर्षांशानि च चूर्णितानि त्वचोपच्याघ्रनखोशीरक्रमुकैलावालुककुष्ठमधुकानि निक्षिप्य घृतभाजने सर्वमेकध्य यवपल्ले ग्रीष्मे दशरात्रं विंशतिरात्र शीते स्थापयेत् । अयं बीजकसारारिष्टः पाण्डुकामिलामेहहृद्रोगवातशोणितविषमज्वरारोचककासश्वासान् निबर्हति ॥

बीजकेत्यादिना सारारिष्टः पाण्ड्वादीन् निबर्हति । बीजकमसन । वरा त्रिफला । क्रमुक पट्टिकालोध्र । एलावालुकमैलेय सुगन्धि हरिवालुकम् । मधुक मधुयष्टी ॥

गण्डीरतरो समूलपुष्पशाखस्य तुलामाहरेत् । अर्धतुला दशमूलस्य त्रिफलाया पृथगर्धभस्य कुटजत्वचश्च । कुडवांशान् मुस्ताप्लवक्रमिघ्नेन्द्रयवान् । पालिकान् पाठादन्तीमधुरसारास्नायष्टीचित्रकान् । मृद्वीकार्धप्रस्थं च षोडशगुणे पादशेषमम्भसि विपाच्य रसमाददीत । त पूतशीत सितोपलातुलाद्वयेन लोहचूर्णप्रस्थेन च युक्त मागधिकार्धप्रस्थेन श्लक्ष्णपिष्टेन ग्रन्थिकपलेनार्धपलिकैश्च मरिचविडङ्गैलवालुकै प्रलिप्त घृतकुम्भे निधापयेत् । मासमात्र स्थितोऽय गण्डीरारिष्टोऽधिकगुण पूर्वस्मात् । ग्रन्थ्यर्बुदक्रमिहरश्च ॥

गण्डीरारिष्ट, सुबोध । गण्डीरो महान् द्रुमप्रायः कार्तिकेयपुरादौ गिरिराजभूमिप्रसिद्ध । सुधेत्यन्ये । त्रिफलाया द्रव्यत्रयस्य पृथगर्धप्रस्थम् । कुटजत्वचश्चार्धप्रस्थम् । मुस्तादिक प्रत्येक कुडवभागम् । पाठादिक तथैव पालिकम् । सर्वत्र षोडशगुणमम्भ । मागधिका पिप्पली । ग्रन्थिक पिप्पलीमूलम् । मागधिकादीन्युक्तमानानि श्लक्ष्णपेषितानि । घटप्रलेपाय ॥

अथवा चव्यकुष्ठचित्रकप्रलिप्ते भाजने मस्तुद्रोण गुडतुलां पिप्पलीप्रस्थत्रय त्रिफलाप्रस्थत्रय विडङ्गप्रस्थत्रय कुडवांशांश्च मरिचपरूषकद्राक्षाकाश्मर्यफलेन्द्रयवान् द्विपालिकानि च दन्तीचित्रकभल्लातकानि चूर्णितानि प्रक्षिपेत् । ततो यवपल्लस्य पक्षमुपेक्ष्य यथाबलं पिबेत् । एष मस्त्वरिष्ट पाण्डुरोगमेहस्थौल्यमेदोर्शोग्रहणीप्लीहशोफोदरभगन्दरहर । परमं चाग्निदीपन इति ।

भवति चात्र ।

अथवा चविकाकुष्ठाभ्यां प्रलिप्ते भाजने मस्त्वादीनि प्रक्षिप्य यवराशौ पक्ष नि-

क्षिप्य यथाबल सत्त्वरिष्ट पिबेत् । एष च पाण्डुरोगादिहरोऽग्निदीपनश्च । गतानुगतिका ।

पाण्डुरोगप्रशान्त्यर्थं विहित यच्चिकित्सितम् ।
विकल्प्यमेतद्विदुषा पृथग्दोषबल प्रति ॥
स्नेहप्राय पवनजे तिक्तशीत तु पैत्तिके ।
श्लैष्मिके कटुरूक्षोष्ण विमिश्र सान्निपातिके ॥

अस्मिन्नध्याये पाण्डुरोगस्य प्रशान्त्यर्थं सामान्येन यच्चिकित्सितमुक्त तद्विदुषा पण्डितेन पृथग्दोषबलं प्रति विकल्प्य वातादिकेषु विभागेन । यद्यत्र पथ्य तत्तत्र योज्यमित्यर्थे । एतदेव स्नेहप्रायमित्यादिना स्फुटीक्रियते ॥

मृद निर्घातयेत् कायात्तीक्ष्णै, सशोधनै पुर
बलाधानानि सर्पींपि शुद्धे कोष्ठे तु योजयेत्॥

मृदमित्यादिना मृद्भक्षणपाण्डुरोगचिकित्सा । तत्रापि मृद्यावदपक्वा कोष्ठे व्यवतिष्ठते तावत् कुतस्तद्विकाराणामुपशम । तस्मात् प्रथममेव मृदः कायान्निर्यातनम् । पश्चात् पाण्डुरोगचिकित्सा । ता च मृद तीक्ष्णै सशोधनै कायान्निर्घातयेत् । पश्चात् कोष्ठे शुद्धे सर्पींपि योजयेत् । तानि बलाधानानि बलस्योत्पादकानि भवन्ति ॥

व्योषबिल्वद्विरजनीत्रिफलाद्विपुनर्नवम ।
मुस्तान्ययोरजः पाठा विडङ्ग देवदारु च ॥
वृश्चिकाली च भार्ङ्गी च सक्षीरैस्तै मृत घृतम्
सर्वान्प्रशमयत्याशु विकारान् मृत्तिकाकृतान्

तद्वत् केसरयष्ट्याह्वपिप्पलीक्षीरशाड्वलैः ।

व्योषादिभि, कल्कीकृतैः क्षीरेण च स्नेहसमेन सर्पिर्विपक्व मृत्तिकाकृतान सर्वान् विकारान् प्रशमयति । केसरादिभि शृत घृत तद्वत् गुणैर्व्योषादिवदित्यर्थः ॥

मृद्द्वेषणाय तल्लौल्ये वितरेद्भाविता मृदम् ।
विडङ्गेनातिविषया पाठया निम्बपल्लवै ॥
वार्ताकै कटुरोहिण्या कौटजैर्मूर्वयाथवा ।
मृद्भेदभिन्नदोषानुगमाद्योज्य च भेषजम् ॥

यदा तु मृद्विषय लौल्य श्रद्धा भवति तदा तस्या मृदो द्वेषणार्थं विडङ्गादिभिर्भाविता मृदमस्मै दद्यात् । न केवलमेतत् कुर्याद्यावन्मृद्भेदेन यो दोषभेदस्तदनुगमात् भेषज च योज्यम् । तेनैतदुक्त भवति । कषायरसमृद्भक्षणजेषु विकारेषु वातहर भेषज योज्यम् । ऊषराया मृदि भुक्ताया पित्तहरम् । मधुराया कफहरमिति ॥

कामिलायां तु पित्तघ्न पाण्डुरोगाविरोधि यत्
पथ्याशतरसे पथ्याष्टन्तार्धशतकल्कितः ॥
प्रस्थ सिद्धोघृताद्गुल्मकामिलापाण्डुरोगजित्
दन्तीचतुष्पलरसे पिष्टैर्दन्तीशलाटुभि ॥
घृतमस्थ शृतस्तद्वत् प्लीहाश्वयथुजिच्च सः ।
पुराणसर्पिष प्रस्थो द्राक्षार्धप्रस्थसाधित ॥
कामिलागुल्मपाण्ड्वर्तिज्वरमेहोदरापहः ।
हरिद्रात्रिफलानिम्बबलामधुकसाधितम् ॥
सक्षीर माहिष सर्पिः कामिलाहरमुत्तमम् ।

कामिलाया तु पित्तघ्न उपक्रमो यो ज्यो य पाण्डुरोगे न विरुध्यते । एतत् पाण्डुरोगकामिलामधिकृत्योच्यते । यथाप- थ्यानां शतस्य काथे पथ्यावृन्तानामेव शत कल्कीकृत दत्वा घृत पचेत् । पथ्याया हरी- तक्या वृन्तानि पत्राणि । दन्तीघृत तद्वत् पथ्यादिवत् गुल्मादिजिदित्यर्थः । अस्य तु वि- शेषः प्लीहश्वयथुजित्वम् । स इति घृतप्रस्थ । सुबोधम् । सर्वत्र जलस्य स्मर्तव्यम् । ह- रिद्रादिक सुबोधम् ॥

गोमूत्रे द्विगुणे दार्वीकल्कार्धपलसाधित ।
दार्वीपञ्चपलकाथे कल्के कालीयके पर ॥
माहिषात्सर्पिष प्रस्थ पूर्वं पूर्वे पर परे ।
सिद्ध कालीयककाथे सनिश चोत्तरे हितम् ॥

माहिषात्सर्पिष प्रस्थो द्विगुणेन गोमू- त्रेण दार्वीकल्कार्धपलेन च साधित एको भ- वति । अपरश्च माहिषात्सर्पिष प्रस्थो दा- र्व्या पञ्चपलस्य काथे कालीयके च कल्के स्नेहाच्चतुर्थांशे भवति कोऽनयो सर्पि प्रस्थ- योर्विषय इति पृष्ट आह । पूर्वो गोमूत्रप क्व पूर्वे पाण्डुरोग इत्यर्थः । परो दार्वी- काथसिद्ध परे रोगे कामिलायामित्यर्थ । कालीयक पीतचन्दनम् । उत्तरे च कामि- लाख्ये कालीयकादिसिद्धमपि हितम् ।

आरग्वध रसेनेक्षोर्विदार्यामलकस्य वा ।
सत्र्यूषण बिल्वमात्र पाययेत् कामिलापहम् ॥
पिबेन्निकुम्भकल्क वा द्विगुड शीतवारिणा ।
कुम्भस्य चूर्ण सक्षौद्र त्रैफलेन रसेन वा ॥
सशर्करा त्रिभाण्डी वा गवाक्षीं वा प्रयोजयेत् ॥

इक्ष्वादीनामन्यतमस्य रसेनारग्वध स- मेन त्र्यूषणेन युक्त कामिलापह भिषगातुर पाययेत् । बिल्वमात्र मरिचादियुक्तं सत्मा- त्रशब्देनाचार्य पलस्य दोषाद्यपेक्षया ऊन- स्याधिकस्य वा प्रयोगमुपदिशति । निकु- म्भस्य दन्त्या द्विगुणगुडम् । कुम्भो त्रिव- न्ती । तस्याश्चूर्णं त्रिफलायाः कषायेण पि- बेद्वा । सुबोधम् ॥

त्रिफलायागुडूच्यावादार्व्यानिम्बस्यवारसम्
प्रात प्रातर्मधुयुत कामिलार्ताय योजयेत् ॥
तिलपिष्टनिभ यस्तु कामिलावान् सृजेन्मलम्
कफरुद्धपथ तस्य पित्त कफहरैर्जयेत् ॥

त्रिफलादीनामन्यतमस्य रस कथित- गृहीत कषाय माक्षिकेण युक्त कामिलार्ताय प्रात प्रातर्योजयेदिति समान्येन कामिला- याश्चिकित्सा । तिलपिष्टेत्यादिना विशेषेण ॥

रूक्षशीतेत्यादिना कामिलाया शाखा- श्रयणकारण लिङ्ग चिकित्सा च क्रमेणोच्यते ॥

रूक्षशीतगुरुस्वादुव्यायामवलनिग्रहै ।
कफसमूर्च्छितो वायुर्यदा पित्त बहि क्षिपेत् ॥
हारिद्रनेत्रमूत्रत्वक्श्वेतवर्चास्तदा नर ।
भवेत्साटोपविष्टम्भो गुरुणा हृदयेन च ॥
दौर्बल्याल्पाग्निपार्श्वार्तिहिध्माश्वासारुचिज्वरै ।
क्रमेणाल्पेऽनुषज्येत पित्ते शाखासमाश्रिते ॥

रूक्षादिभि सर्वं श्लेष्मणा समूर्छित ग्रूकत्वमापन्नो वायु कुपितो यदा पित्त कोष्ठात् बहि क्षिपेत्तदा हारिद्रनेत्रत्वादिमानातुर साटोपविष्टम्भो भवेत् । गुरुणा च हृदयेनोपलक्षितो भवेत । शाखासमाश्रिते च पित्ते ग्न्तरल्पे सति दौर्बल्यादिभिरातुर क्रमेणानुपज्येत ॥

रसैस्त रूक्षकट्वम्लैः शिखितित्तिरिदक्षजै ।
शुष्कमूलकजैर्यूषै कुलत्थोत्थैश्च भोजयेत् ॥
भृशाम्लतीक्ष्णकटुकलवणोष्ण च शस्यते ।
सबीजपूरकम्स लिह्याद्व्योष तथाशयम् ॥
स्व पित्तमेति तेनास्य शकृदप्यनुरज्यते ।
वायुश्च याति प्रशम सहाटोपाद्युपद्रवै ॥
निवृत्तोपद्रवस्यास्य कार्य कामिलिको विधिः

त तथाविध शाखाकामिलिन रूक्षत्वादियुक्तैः शिख्यादीना मासरसै शुष्कमूलकादिजैश्च यूषैरन्न भोजयेत् । तस्य चाहारौषधादिक सर्व भृशमतिशयेनाम्लत्वादियुक्त श स्यते । व्योष च बीजपूरकस्य रसेन लिह्यात् । तथेत्युक्तेनोपक्रमेणान्तर्वातश्लेष्माणि जिते पित्त शाखाभ्य स्वमाशय स्थानमेति । तेनेति पित्तेन । अस्येति रोगिण । कामिलिक इति सामान्यकामिलामधिकृत्योक्तः कार्यो विधेय ॥

गोमूत्रेण पिबेत् कुम्भकामिलाया शिलाजतु ।
मास माक्षिकधातु वा किट्ट वाथ हिरण्यजम् ॥

गोमूत्रेणेत्यादिना कुम्भकामिलायाम् । सुवर्णधम । माक्षिकधातुर्वट्टमाक्षिकम् । हिरण्यज किट्ट सुवर्णमलम् ॥

गुडूचीस्वरसक्षीरसाधितेन हलीमकी ।
महिषीहविषा स्निग्ध पिबेद्धात्रीरसेन तु ॥
त्रिवृता तद्विरिक्तोऽश्नात् स्वादुपित्तानिलापहम्
द्राक्षालेह च पूर्वोक्त सर्पींषि मधुराणि च ॥
यापनान् क्षीरबस्तींश्च शीलयेत्सानुवासनान् ।
मार्द्वीकारिष्टयोगाश्च पिबेद्युक्त्याग्निवृद्धये ॥
कासिक चाभयालेह पिप्पलीं मधुक बलाम् ।
पयसा च प्रयुञ्जीत यथादोष यथाबलम् ॥
पाण्डुरोगेषु कुशल शोफोक्त च क्रियाक्रमम् ।

इति चिकित्सिते अष्टादशोऽध्याय ॥

यस्तु हलीमकी स गुडूचीस्वरसक्षीराभ्या साधितेन सिद्धेन महिषीहविषा स्निग्धदेहः सन्नामलकरसेन त्रिवृता पिबेत् । तया च विरिक्तो यत्किञ्चित् पित्तानिलहर मधुर च तदद्यान्नान्यत् किञ्चित् । द्राक्षालेहः पूर्वमस्मिन्नेवाध्याय उक्त । यापनादीनि कल्पे वक्ष्यन्ते । पिप्पल्याद्य यतम पयसा प्रयुञ्जीत सर्व दोषबलानतिक्रमेण च । यश्च कुशलो भिषक् स शोफोक्तमपि क्रियाक्रम सम्यग्विकल्प्य पाण्डुरोगेषु प्रयुञ्जीतेति ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसमहव्याख्याया चिकित्सितेऽष्टादशोऽध्याय ॥

एकोनत्रिंशोऽध्यायः ।

श्वयथुनिदानस्य श्वयथोश्चिकित्सितं प्रदर्श-
यितुमध्याय आरभ्यते ॥

अथातः श्वयथुचिकित्सितं व्याख्या
स्यामः । इति हस्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

श्वयथुषु दोषजेषु सर्वेषु सर्वसरस्था
मातुरङ्गेषु लङ्घनपाचनशोधनान्यादौ यो
जयेत् । स्नेहजेषु विरूक्षणान्यौषधानि ।
विरूक्षणोत्थेषु स्नेहनानि । तत्रामजेषु ल
ङ्घितवतो लब्धन्नमशितस्य भद्रदारुनाग
रमरिचप्रतिविषाविडङ्गेन्द्रयवानुष्णाम्बुना ।
नागरदेवदारुपथ्यावर्षाभ्वो वा । पञ्चको
लकाजाजीनिदिग्धिकामुस्तपाठारजनीर्वा ।
मूत्रवर्तिं वा नवायसं वा । गुल्मिश्वयथुरी-
षन्तु तक्रं मन्दोपसेरार्चलक्षादम् न गुळ
हरीतकीं वा शील्येत् ॥

श्वयथुषु दोषजेष्विति निजेषु सर्वसरोगरिति
देहव्यापिषु । सुबोधम् । भद्रदार्वादीनि उष्णाम्बुना।
तेनैव नागरादीनि वा पञ्चकोलादीनि वा । मू-
त्रवर्तिरुदरोक्ता । नवायसचूर्णस्त्रिफलादि पा
ण्डुरोगोक्तः । शीलयेदिति चिरकालमभ्यसेत् ॥

इतरस्त्रिवृन्मधुपर्णकटुरोहिण्ययश्चूर्णा-
नि त्रिफलाक्वाथेन । व्योषयवक्षारायोर
जांसि वा । विभीतककल्कं वा तण्डुला-
म्बुना । गुल्गुलुं वा गोमूत्रेण । हरी
तकीं वा । तुल्यगुडां वा शुण्ठीं पुनर्नव-
कषायानुपानाम् । आर्द्रकं वा तुल्यगुळम-
र्धपलाभिवृद्ध्या पञ्चपलप्रकर्षं प्रयुञ्जीत । मा-
समयं प्रयोगः शोफशोषार्शश्वासकासप्रसे-
कपीनसालसकाग्निसादगुल्मोदरप्रमेहपाण्डु
कामिलामनोविकारानपहरति । आर्द्रकरसं वा
शालिक्षीराहारः पिबेत् ॥

इतर इति लघुरक्षपुरीषः त्रिवृदादी-
नि त्रिफलाक्वाथेन । व्योषादीनि वा । वि-
भीतककल्कं तण्डुलाम्बुना । गुल्गुलुं गोमू-
त्रेण हरीतकीं वा । पुनर्नवकषायमनुपानं य-
स्यास्तुल्यगुडायाः शुण्ठ्याम् । अयमिति
मिश्रयोरर्धपलाभिवृध्या पञ्चपलप्रकर्षो मास
प्रयोगः । पञ्चपलानि सगुल्मस्य सतः ।
मनोविकारा ये केचन मतपणात्था मनोवह
स्रोतोदुष्टिप्रभवाः । सुबोधम् ॥

निरन्नामदोषः भृतानि पयांसि स-
र्पींषि च । त्रिकटुकैरण्डश्यामामूलैः सिद्धं
क्षीरम् । महौषधसुरङ्गीमूलाभ्यां वा । वर्षाभू
मयूरकपञ्चकोलैर्वा । कुम्भनिकुम्भव्योषाग्निकै-
र्वा । करभीक्षीरवृत्तिर्वा स्यात् । गोमूत्रं महि
षीमूत्रं वा सक्षीरं क्षीराशनः पिबेत् ॥

गर्भसीदर्णोनिरन्नामदोषः भृतानीत्यौ-
षधैः पयांसि सर्पींषि च पिबेदिति मतः ।
त्रिकटुकमहौषधवर्षाभूकुम्भादीनि चत्वारि क्षी-
राणि । श्यामामूलं त्रिवृ मूलम् । महौषधं
शुण्ठी । सुरङ्गीमूलं मूर्वामूलम् । वर्षाभू

पुनर्नवा । मयूरमपामार्गं । कुम्भनिकुम्भौ दन्तीद्रवन्त्यौ । अग्निकश्चित्रकः । सुबोधम् ॥

डाडिमयवानीयवानकधनिकापाठाम्ल वेतसमरिचपञ्चकोलविल्वफलयावशूकानक्ष - मात्रान् सलिलाढके विपाच्य तत्कषायेण घृतप्रस्थं साधयेच्छोफार्शोगुल्ममेहाग्निसादहरम् । अर्शोविहितविधिना चित्रकदन्तो न वनीतमाददीत । तच्चित्रकमूलगर्भ सचि त्रककल्कतक्रसिद्ध समान पूर्वेण ॥

डाडिमाद्यमपि घृतं सुबोधम । चित्र कचूर्णेन सह जाताद्दध्नो मथितान्नवनीत त च्चित्रकमूलचूर्णगर्भ चित्रककल्कसहोपितेन त- क्रेण सह सिद्ध पूर्वेण डाडिमादिना समानम् ॥

यथादोषोच्छ्र्य च धान्वन्तर कल्याणक पञ्चगव्य तिक्त महातिक्तमुदरोक्तानि वा तिल्वकचतुर्थानि घृतानि पाययेत् ॥

यथादोषोच्छ्र्यमित्युच्छ्रितदोषानुगुण्येन धान्वन्तरादीनामन्यतम घृत पाययेत् । धान्वन्तर प्रमेहोक्तम । कल्याणकमुन्मादोक्तम् । पञ्चगव्यमपस्मारोक्तम् । तिक्तमहातिक्ते कुष्ठे॥

दशमूलक्काथकसे पथ्याशत गुग्गुलो न्मिश्रमधिश्रयेत् । लेहीभूते तत्र त्रिकटुक त्रिजातकयवक्षारचूर्णं प्रक्षिपेत् क्षौद्रार्धप्रस्थ च । एष दशमूलहरीतक्याऽतिप्रवृद्धमपि श्व यथुमुदरारोचकाविपाकपाण्डुरोगगुल्ममेह - श्वासकासकार्श्यमिवाताम्लपित्तमूत्रशुक्रदोषा श्च निघ्नन्ति ॥

दाशमूलिके दशमूलपलानि द्वात्रिंशत्त- तः षोडश ... ल सद्वादशानि पञ्चपलश- तानि चत्वारि कसानि भवन्ति । कथित- शेष कसमष्टात्रिंशदधिक पलशतम । दश- मूलेन सह हरीतकीना क्वाथनमनस्थीना च पु नर्गुडेन सह कपात्रे प्रक्षेप । आगस्त्यवद- विच्छिन्नपारम्पर्येण लेहीभूते त्रिकटुकादिचूर्ण तथा क्षिपेत्तथा लेहता न नश्यति ॥

शटीपुष्करमूलकारवीचित्रकाजाजीजी वन्तीविटवमन्ययवक्षारवृक्षाम्लैर्दशमूलेन च परिगृहीतानि घृततैलभृष्टानि पेयादीन्यन्ना - न्यल्पस्नेहलवणान्युपकल्पयेत् । स्पर्शसुखा श्चाभ्यङ्गप्रदेहसेकान् ॥

शट्यादिभि. क्वाथादिप्रयुक्तैः परिगृही तानि मस्कारेणात्मीकृतानि घृतेन तैलेन वा भृष्टान्यल्पस्नेहादीनि पेयायूपादीन्यन्नानि क- ल्पयेत् । स्पर्शसुखाश्चाभ्यङ्गादीन् ॥

शैलेयस्थौणेयकश्रीवेष्टकागन्देवदारु - हरेणुकाकुष्ठव्यामकपद्मकमासीमागधिकाव - न्यधान्यतालीसपत्रकचतुर्जातकपलाशाम्बु - दाम्बुमिषङ्गुस्पृक्कानखैः श्लक्ष्णपिष्टैस्तैलम- भ्यङ्ग पचेत् । तैश्च प्रदेह कुर्यात् । सर्प- पसौवर्चलसैन्धवशार्ङ्गेष्टाभिश्च । केवलैर्वा क्षमज्जाभि ॥

शैलेयकादिभिस्तैलमभ्यङ्गार्थं पचेत । तैरेव च जलपिष्टैः प्रदेह कुर्यात् । शैलेय शिलापुष्पम । (नि) स्थौणेय शुक्रवर्हाख्य क-

नीय तैलपीतकम् । भीतिहर्नी वायसिकी द- धिस्याथ शब्दित । श्यामक रोमिकम् । अम्बुद मुस्तम् । अम्बु वारकम् । (नि) अरेणुकागजपुत्री नर्माणिकपिलाह्वेना । क पिलोला पाण्डुपत्री स्मृता कौन्ती हरेणुका ॥ स्थूलाम्भुगनामगी देवी मालालाकायिकागुरु । सर्षपाभिरपि तैलमेतत् ॥

विशलयथैकाङ्गजपु पुनर्नवाह्विसारोशा तकीरवीगर्सिशुकानिविपविद्धिमूषिकपर्णी हस्तिकर्णनठिकानाकुलीस्थूलकाकादनीसा - लत्रिफलादेवदारशोप्रताल्पर्णादिरापत्रिका - जयन्तीभि प्रलेप ॥

विशेषत इयोनैतत् प्रदर्श्यते । य- था । सर्वाङ्गजिहितमध्येकाङ्गजे श्वयथौ य द्यपि हित तथापि पुनर्नवादिक विशेषेण । हिंस्रा मांसी । (नि) धामार्गव कोशफला राजकोशातकी तथा । कटुकोशातकी ज्ञेया जालिनी कृतवेधनम् ॥ किंशुक पलाशवृक्ष । ऋद्धि पीतपुष्पा । लोहितपुष्पा प्रसिद्धा । वृद्धिर्लक्ष्मी । मूषिकपर्णी वृषकर्णी । ह- स्तिकर्ण रक्तैरण्ड । (नि) नठिका विद्ध मलता कपोतचरणा नटी । नाकुली सर्प- सुगन्धा । स्थूलकाकादनी स्थूलकाकनामा- ख्या । गुञ्जाभिहिता । तालपर्णी ताली । दशपत्रिका विशाला । (नि) जयन्त्यावर्ति कापत्रा जयनामासुराजिता ॥

मूलकतोयेन कवोष्णेन वृक्षकाकन- क्तमालनिम्बवर्षाभूक्वाथेन वा स्नानम् ॥

मूलकक्वथितोष्णोदकेन स्नानम् । वृ क्षकादिक्वथितेन वा । वृक्षक कुटज न- क्तमाल आरग्वध । इति सामान्येन श्वयथौ ।

अथानिलजे श्वयथौ त्रिवृतमेरण्डतैल माघमास मास वा पिबेत् । एरण्डतैलमेव च त्रिदिवानसहं प्रागभक्त पयसा रसैर्वा । वातहरस्नेहस्वेदोपनाहांश्च कुर्यात् । विशे- षेण चैकाङ्गग मातुलुङ्गाग्निमन्थशुण्ठीदेवदारु- रास्नावलेप ॥

अनेयानिला वातानिषु विशेषेण । त्रि- वृत् इति गोदन्तस्य नामोक्तम् । मूत्रैरेर- ण्डतैलम् । त्र्यहं दोषं यस्तद्यनिषेवाय । प्रा ग्भक्तमेव पयसा रसैर्वा सहितमेरण्डतैलम् । वातहरैः स्नेहैरभ्यङ्गादि कुर्यात् । अभ्यङ्ग स्ने- हलेप । विशेषेण चैकाङ्गगेऽनिलज इति योद्धव्यम् । मातुलुङ्गादिभि प्रदेह । हिं- स्रा मांसी । इति वातज उक्तम् ॥

पित्तजे न्यग्रोधादिसिद्ध सर्पि पि- बेत् । तिक्तक वा । मूर्छारतितृड्दाहेषु क्षीरम् । तदेव तु स्रसनार्थी मूत्रयुक्तम् । अभयामरदारुमधुककटुकादन्तिचन्दननिचु - लपटोलमूर्वादार्वीत्रायमाणापरूषकविशाला - क्वाथ ससर्पिरुपयुक्त श्वयथुविषवीसर्पज्व- रदाहपिपासान्त सतापसन्निपातानुपशमयति। घृतक्षीरक्षीरिवृक्षवल्कसमञ्जिष्ठामृणालचन्दना - दिभि शीतवीर्यै कल्पयेदभ्यङ्गादीन् ॥

पैत्ते सुबोधम् । मूर्छादिषु पैत्ते के- वलमेव क्षीर पिबेत् । स्रसनार्थीति शोध्ये

पित्ते तदेव क्षीर मूत्रयुक्त । अभयादीना काथः ससर्पिष्कयुक्त श्वयथुमाशुपशमयति । मधुक मधुयष्टी । निचुळ जलवेतसम् । उपकुल्या पिप्पली । विशाला गवाक्षी । पैत्ते घृतादिभिरन्यैश्च शीतवीर्यैरभ्यङ्गान् प्रकल्पयेत् । इति पित्तज उक्तम् ॥

कफोत्थे त्वारग्वधादिसाधित तैल पिबेत् । क्षारमूत्रतक्रासवारिष्टाश्च । भल्लातकचित्रकव्योषविळङ्गबृहतीफलानि पृथक् प्रस्थाशान्यच्छशान्याम्लद्रोणे गोमयाग्निना त्रिभागशेषमवतारयेत् । तत्पूतशीत मस्तुकलशेन सितोपलातुलया च युक्तमग्निकमागधिकाफलकल्किते दृढे भाण्डे समावाप्य वैहायसे सुगुप्त स्थापयेत् । ततो दशाहस्थितोऽयमुपयुक्तो भल्लातकारिष्ट शोफोदरार्शोभगन्दरग्रहणीक्रिमिकुष्ठमेदकार्श्यकिलासान् सत्वरमपनयति ॥

कफोत्थ इत्यादि सुबोधम् । भल्लातकारिष्ट शोफादीनपनयति । अच्छ सुप्रसन्न काञ्जिकम् । शुष्कद्रव्याणा प्रस्थ षोडशपलानि । काञ्जिकस्य द्रोण पञ्चपलशतानि द्वादशपलसहितानि । मस्तुन कलशमिति द्रोणस्यैव नाम । अग्निकश्चित्रक । समावाप्य निक्षिप्य । वैहायसमाकाशस्थापितत्वादवलम्ब्य शिक्यम् ॥

त्रिफलामरिचद्राक्षापिप्पलीकाश्मर्यफलाना प्रत्येक शत गुळतुलामुदकद्रोण च मधुलिप्तभाजनस्थ सप्ताहमुष्णे काले द्विसप्ताह शीते धारयेत् । अयमष्टशतारिष्टः समानः पूर्वेण । पुराणपिण्याककुळुत्थशिग्रुत्वगतसीसिकता मूत्रपिष्टा सुखोष्णाः प्रलेप दद्यात् । एकाङ्गगे तु काळासरळाजशृङ्ग्यजगन्धाश्वगन्धैकैषिका । शुण्ठीकुलत्थतर्कारीकुष्ठार्जकचित्रकजलमूत्राणि स्नाने । चण्डागरुणी विलेपने ॥

त्रिफलादीना फलमध्यया प्रत्येक शतम । मधुलिप्तभाजनस्थ धारयेदिति सम्बन्धः । नाम्ना अष्टशतारिष्टोऽय यतो हरीतक्यादिद्रव्याण्यष्टशतानि भवन्ति । पूर्वेण भल्लातकारिष्टेन समानस्तुल्य । सुबोधम् । अतसी क्षुमा । एकाङ्गगे तु शोफे काळादीमूत्रपिष्टाः सुखोष्णाश्च प्रलेपे दद्यात् । काळा मञ्जिष्ठा । अजशृङ्गी विषाणी । एकैषिका मासी । शुण्ठ्यादिसिद्धे मूत्रजले स्नानाय हिते । अर्जक कृष्णक । विलेपने चण्डागरुणी । चण्डा चोरक ॥

ससर्गसन्निपातयोर्यथादोषोदयमिदमेव साधनम् । एकदेशाश्रये च श्वयथौ यथासन्न वमनादीनि रक्तावसेचन च कुर्वीतेति । भवति चात्र ॥

इदमेव पृथग्दोषोक्त साधन ससर्गे सन्निपाते च दोषोद्रेकानतिक्रमेण मिश्रीकृत्य योज्यम् । यस्तु श्वयथुरेकदेशेऽङ्गस्याश्रितस्तस्मिन्यथासन्न वमनादीन् कुर्वीत । ऊर्ध्वनाभिजे वमनमधोनाभिजे विरेचन वमिश्र । शि-

रोगे नास्मिनिति यथासंख्यमर्थः । औपधिना कृते शोफे रक्तावसेको दोषापेक्षमनेकधा । गतानुगतिका ॥

प्राय इत्यादिनागन्तुशोफचिकित्सा ॥

प्रायोऽभिघातादनिलः सरक्तः
शोफं सरागं प्रकरोति तत्र ।
विसर्पवन्मारुतरक्तजुष्टं
कार्यं विषघ्नं विषजे च कर्म ॥

अभिघातान्मारुतः सरक्तः प्रायो दुष्यति । स च दुष्टः सरागं शोफं विकरोति । प्रायोग्रहणमन्यानुबन्धज्ञापनार्थम् । तत्राभिघातजे विसर्पचिकित्सितं कार्यमन्यच्च यत्किञ्चिद्वातशोणितनुत्तम । उभयथापि दोषानुबन्धप्रसक्ते विशेषः संभवत्येव विषजे शोफे विषघ्नं कर्म कार्यम् ॥

ग्राम्याब्जानूपपिशितमवलशुष्कशाकतिलान्नं
गौडपिष्टान्नदधिसलवणपिच्छिलमद्यमम्लम् ।
धानावल्लूरमशनमथो गुर्वसात्म्यं विदाहि
स्वप्नं चारात्रौ श्वयथुगदवान्वर्जयेन्मैथुनं च ॥

इति चिकित्सिते एकोनविंशोऽध्यायः ॥

सर्वेषु श्वयथुगदवान् ग्राम्यादिपिशितं शुष्कशाकादिकं च वर्जयेत् । ग्राम्यं जनपदमध्यचारिप्राणिजम् । अब्जस्यानूपत्वेऽपि वर्जनीयप्राधान्यात् पृथग्ग्रहणम् । अवलं दुर्बलप्राणिजम् । गौडं पानकम् । पिष्टान्नं पिष्टकृतं यत् किञ्चित् । सलवणमिति केवलमपि लवणं वर्जयेद्दोषे सद्भावात् । पिच्छिलं हिमरूपम् । मद्यं चाम्लम् । धाना भृष्टयवाः । वल्लूरं शुष्कमांसम् । अशनमन्नं मिश्रं पथ्यमपथ्यं च युक्तं समशनं मतम् । गुरु यत्किञ्चित् गुरुत्वादियुक्तम् । दिवास्वप्नं मैथुनं च वर्जयेदिति ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायां चिकित्सिते एकोनविंशोऽध्यायः ॥

विंशोऽध्यायः ।

क्रमप्राप्तस्य विसर्पस्य चिकित्सां प्रदर्शयितुमध्याय आरभ्यते ॥

अथातो विसर्पचिकित्सितं व्याख्यास्यामः । इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

पूर्वरूपेष्वेव सर्वविसर्पाणां लङ्घनं रूक्षणं सिरामोक्षणमुल्लेखनं विरेचनं च कुर्यात् । न तु कदाचिदपि स्नेहनम् ॥

विसर्पाणामाशु बाधावहत्वात् पूर्वरूपदर्शन एव लङ्घनादिकं कुर्यात् । रूक्षं यत्किञ्चित् । उल्लेखनं वमनम् ॥

निरामेषु क्षीणकफेषु च शीतवीर्याणि सर्पींषि तिक्तकत्रायमाणाघृतादीनि पाने द-

द्यात् । तत्र मदनेन्द्रयवपटोलपिचुमन्दमधुकेक्षुरसान् वमनेऽवचारयेत् । द्राक्षानिष्ट-त्रिफलात्रायमाणा विरेचने ॥

निरामे क्षीणकफे च तिक्तकादीनि शीतवीर्याणि घृतानि काथादिना दद्यात् विसर्पे च यदा वमन तदा मदनादिभिरेव । विरेचन द्राक्षादिभि ॥

मुस्तदेवदारुकुष्ठशताह्वावाराहीधान्याककृष्णगन्धावशार्तगलान् लेपसेकेष्वनिलजे-ह्रस्वबृहद्वल्लीकण्टकपञ्चमूलानि च ॥

मुस्तादीनि लेपे सेके च । (नि) गृष्टि-र्विष्वक्सेनकान्ता वाराही वरमालिका । कृष्णगन्धा सौभञ्जन । आर्तगळः सहचरो नीलः । हिन्ताल इति केचित् । अनिले ह्रस्वपञ्चमूलम् । बृहत्पञ्चमूल वल्लीपञ्चमूल कण्टकपञ्चमूल च लेपसेकेषु । चशब्दोऽनिले मुस्तादिसमुच्चयाय ॥

पित्ते तु कमलोत्पलशैवालपङ्कदूर्वामृणालशृङ्गाटककशेरुकशर्कराह्रीवेरकुचन्दनमुक्तामणिगैरिकपयस्याप्रपौण्डरीकमधुकपद्मक-घृतक्षीराणि न्यग्रोधादिं च ॥

पित्ते कमलादिं न्यग्रोधादिं च लेपसेकेषु । पङ्क कर्दम प्रसिद्ध । अमृणाळ मुशीरम् । मृणाळ बिसाङ्कुर वा । ह्रीबेर वाळकम् । पयस्या क्षीरिका ॥

श्लेष्मण्यजगन्धाश्वगन्धासरळकालैकैषिकागरुचोचरास्नावचाशीतशिवेन्द्रवल्लीगो-मूत्राणि वरणादिं च ॥

श्लेष्मणि विसर्पे अजगन्धादीनि वरणादिगण च । सरळ देवदारुसम पीडारयम् । काळा मञ्जिष्ठा । एकैषिका मार्सी । शीतशिवो मिसि । इन्द्रवल्ली शाकविशेष ॥

ससर्गे यथादोषबल विकल्पयेत् ॥

एतदेव पृथग्दोषचिकित्सित दोषबलानुगुण्येन विकल्पयेत् । ससर्गो यत्र दोषयोर्मिश्रीभावमात्रम् । न त्वग्निविसर्पादिप्रादुर्भाव । यस्माद्द्वन्द्वजेष्विति पुनर्वक्ष्यति । तत्राग्निविसर्पादयोऽभिमता. । अन्यथा विशेषेणेत्यादिना निर्धारण न युज्यते ॥

तत्र कफस्थानाश्रिते सामे पित्तस्थानगते च रूक्षा विशीताः प्रलेपपरिषेका. ॥

तत्र कफस्थानाश्रिते सामे विसर्पे पित्तस्थानगते वा साम्मे विसर्पे रूक्षा विशीताश्च प्रलेपाद्या हिता । विशीता इति स्पर्शेऽम्बुवत् शीताना प्रतिषेध । उष्णप्रतिषेधो विसर्पत्वादेव । तेनानुष्णाशीतत्वमभिमतम् ॥

पित्त तनव सुशीता सघृता वस्त्रान्तरिता क्षणे क्षणे चापनीयान्ये प्रयोज्या ॥

पित्तेऽधिके यदा लेपादयो युज्यन्ते तदा तनव इत्यादिका । वस्त्रान्तरिता इत्यङ्गे वस्त्र दत्वा वस्त्रान्तरितो लेप शीतो लघुश्च ।

प्रमाणं च न निरूपणीयमित्यवगन्तव्यम् । अन्ये प्रयोगाः पूर्वदर्शितक्रमा ॥

द्वन्द्वजेषु यथायथं दोषानुरोधेन चिकित्सेत् । विशेषेणाग्निविसर्पं महातिक्तकं पिबेत् । ग्रन्थिविसर्पे रक्तपित्तसंसर्गभयात् प्राक् रूक्षणानि विरेचनानि वमनानि च योजयेत् । ततो वातश्लेष्मघ्नं कर्म ॥

द्वन्द्वजेषु दोषानुगुणं चिकित्सेत् । सुबोधम् । ग्रन्थिविसर्पे प्राक् रूक्षणादीनि विरेचनवमनपूर्वकाणि योजयेत् । तेषु योजितेषु वातश्लेष्मघ्नं कर्म ॥

शूले च तत्रास्निग्धाम्लोष्णाभिरुत्कारिकाभिर्ग्रन्थीनामुपनाहनम् । वातकफविसर्पोक्तैश्च लेपस्तैरेव वा सिद्धेन तैलेन तोयेन वा परिषेकः । स्निग्धैश्च शुष्कमूलकस्य कल्केन नक्तमालत्वचा वा । बिभीतकेन वा विजयाक्षनागवल्लाग्निमन्थभूर्जग्रन्थिदलपत्राणां वा ॥

शूले ग्रन्थीनामुत्कारिकाबन्धः । उत्कारिका पिष्टपिण्डी । उपनाहो बन्धः । तैरिति वातश्लेष्मोक्तैः । सुबोधम् । विजयादीनां वा कल्केन । विजया हरीतकी ॥

दन्तीचित्रकमूलत्वक्सुधार्कसारस्नुहीक्षीरभल्लातकास्थिभिर्घनलेपः शिलामपि भिनत्ति । दीर्घकालमसक्के तु ग्रन्थौ त्रिफला प्रयुञ्जीत । मधुपिप्पलीर्वा । मुस्तासक्तुभल्लातकानि वा । शीधुमधुशर्करान् वा । मातुलुङ्गरसानुविद्धां मदिरां वा । गिरिजतु वा गुल्मभेदनं वा । नस्यादीप्तानाग्निवीर्यं वा । जलौकोगते शोणितमोक्षणानि च ॥

दन्त्यादिभिर्घनो लेपः शिलामपि भिनत्ति । त्रिफलादिमिश्रं च । दन्त्यादि सुबोधम् । आमानुगमेन प्रयोगः । गिरिजतु शिलाजतु । नस्यादीप्तानि प्रतिविषाणि तीक्ष्णानि धूमानि वमनानि च ॥

तथाप्यपक्वं क्षारेणाग्निना वा दहेत् । क्षारेण वा शस्त्रेण परिपाचयेत् । स्विन्नं वा रक्तमपनीयापनीय पुनः पुनः स्वेदयेत् । पक्वं पर्यायेण रक्तपित्तं वातश्लेष्माणि चाभिहितेन ॥

तथापीत्यादिना सामान्येन ग्रन्थिविसर्पे विदग्धं पाकाभिमुखं रक्तं तदपायमप्राप्तस्य स्वेदोपघातात् सद्योव्यवसायादिदाय । पर्यायेण परिहृत्य । पुनः रक्तपित्तं पुनर्वातश्लेष्माणि च उक्तिक्रमेण चिकित्सायां यत्नं कुर्यात् ॥

मर्मस्थिते विसर्पे पक्वगते विदारिते च व्रणवत् । तैलं च दार्वीत्रिफलाकल्पितं वा ग्रन्थिव्रणसाधनं साधयेत् ॥

पक्वगतेऽतिपाके प्राप्ते व्रणवदुपाचरेदिति सम्बन्धनीयम् । दार्व्यादिभिश्च तैलं साधयेत् पचेत् । तद्धि अविपक्वानां व्रणानां साधनं उपशमोपायः ॥

कर्दमके शीघ्रतरं सुतरां च वमनादीनि कृत्वा पुनर्जलौकोभिरसृगवसेचयेत् ।

असृक्प्रक्लेदाद्धि त्वङ्मांससिरास्नावसंक्लेदो भवति । पिबेच्च कषायं घनपटोलपिचुमन्दानाम् । मुस्तोशीरामलकशारिवाणाम् । चन्दनोत्पलयो । पटोलादिवर्गस्य वा । घृतमिश्रं वा दार्वीत्वक्तिक्तापटोलयष्ट्याह्वारिष्टमसूरत्रिफलात्रायमाणानाम् ॥

कर्दमाख्ये विसर्पे वमनादीन् शीघ्रतर योजयेत् । सुतरामित्यशेषेण श्लेष्मदोषनिर्हरणाय । कृतेषु वमनादिषु जलौकोभी रक्तमवसेचयेत् । असृक्प्रक्लेदादित्यनेन रक्तस्रावहेतु' । घनमुस्तचन्दनपटोलादिकृताश्चत्वारः पाचनकषाया । पञ्चमो दार्व्यादीना घृतमिश्र । घनो मुस्तम् । पिचुमन्दो निम्ब. । तिक्ता कटुका । अरिष्टो निम्ब ॥

विरेकार्थं च त्रिवृच्चूर्णं सर्पिषा पयसा द्राक्षारसेन घर्माम्भसा वा पाययेत् । त्रायमाणाभृत पित्तोद्वृत्तौ क्षीरमिति । भवति चात्र ॥

घृतादीनामन्यतमेन त्रिवृच्चूर्णं विरेकाय । घर्माम्बूष्णोदकम् । पित्तस्योद्वृत्तावन्याधिक्ये त्रायमाणाशृत क्षीरम् । गतानुगतिका ॥

श्रेष्ठासृस्रुतिरेवात्र विसर्पो ह्यसृगाश्रय ।
यच्च नासावसंसृष्टो रक्तपित्तेन जायते ॥

अत्र विसर्पेऽसृक्स्रुतिरेव श्रेष्ठाऽन्योपक्रमेभ्यो यतो विसर्पस्याश्रयो रक्तम् । यच्च यस्माच्चासौ विसर्पो रक्तपित्तेनासंसृष्टो न जायेत । तत्कारणमपि रक्तस्याश्रयो भवति ।'

न घृत बहुदोषाय देय यन्न विरेचनम् ।
तेन दोषो ह्युपस्तब्धस्त्वग्रक्तपिशित पचेत् ॥

इति चिकित्सिते विंशोऽध्याय. ॥

अपि च बहुदोषाय विसर्पिणे यत् घृत न विरेचयति तत् कदाचिन्न देयम् । तेन ह्यविरेचनेन घृतेन प्राप्तस्तम्भः स दोषस्त्वगादिक पचेदिति ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्याया चिकित्सिते विंशोऽध्यायः ॥

एकविंशोऽध्यायः ।

क्रमप्राप्तस्य कुष्ठस्य चिकित्सा प्रदर्शयितुमध्याय आरभ्यते ॥

अथातः कुष्ठचिकित्सित व्याख्यास्याम । इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षय ॥

पूर्वरूपेष्वेव कुष्ठिन स्नेहपानेनोपक्रमेत । तत्र वातोत्तरे मेषशृङ्गीशार्ङ्गेष्टैरण्डगुडूचीद्विपञ्चमूलसिद्ध तैल घृत वा पानाभ्यङ्गयोर्विदध्यात् ॥

कुष्ठिनमिति सामान्येन । तत्रेति विशेष । वातोत्तरे कुष्ठे मेषशृङ्ग्यादि मि-

द्ध तैल वा घृत वा पानेऽभ्यङ्ग च योज येत् । मेषशृङ्गी अजशृङ्गी । द्वे पञ्चमूले पूर्वे । सर्वत्र जलस्य स्मर्तव्यम् ।।

पित्तोत्तरे धवाश्वकर्णककुभवचापुनर्नवपलाशपिचुमन्दमधुकलोध्रसमङ्गासिद्ध सर्पिः । अथवा पटोलपिचुमन्ददार्वीदुरालभातिक्तरोहिणीपाठापर्पटकत्रायमाणाना पालिकान् भागान् जलाढकद्वयेऽष्टभागशेष क्वाथयेत् । तेन कार्षिकैश्चन्दनोपकुल्यामुस्तात्रायन्तीन्द्रयवभूनिम्बै कल्कैः सर्पिषो द्वादशपल साधयेत् । एतत्तिक्तक सर्पि कुष्ठविसर्पविस्फोटगण्डगण्डमालाश्वयथुपिटकारक्तपित्तदुर्नामप्रदरशोणितकामिलापाण्डवामयोन्माददाहज्वरभ्रमकण्डूकुष्ठनाडीगुल्ममदतिमिरव्यङ्गनिश्वापस्मारभगन्दरोदरमदरज्वरगरविद्रधिग्रहणीहृद्रोगानपहरति ।।

पित्तोत्तरे तु धवादिभि सिद्ध सर्पिरेव । न तैलम् । पिचुमन्दो निम्ब । समङ्गा मञ्जिष्ठा । अथवा पित्ताधिके पटोलादिभिस्तिक्तक नाम घृत भवति । तच्च कुष्ठादीन् पित्ताधिकानपहरति । पिटका शराविकाद्या । असृक्पित्त रक्तपित्तम् । तिक्तरोहिणी कटुका । उपकुल्या हस्तिपिप्पली । भूनिम्ब किराततिक्तकम् ।।

सप्तच्छदकटुकातिविषाशम्याकपाठामुस्तत्रिफलोशीरपटोलपर्पटकपिप्पलीद्वयद्विरजनीद्विशारिवाचन्दनदुरालभापद्मकवचाशतावरीविशालाकुटजबीजपद्मपूर्वागुडूचीभू-निम्बत्रायमाणामधुकगर्भ द्विगुणामलकरसमष्टगुणाम्बु सर्पिर्विपक्व महातिक्तकाख्य घृतमधिकगुण पूर्वस्मात् । गुल्गुलुपञ्चतिक्त वा पिबेत् ।।

सप्तच्छदादीनामौषधानामेकत्रिंशत गर्भ स्नेहाच्चतुर्थांशेन । स्नेहादेव द्विगुणमामलकरसम् । घृत महातिक्त नाम्ना तिक्ताद्यधिक गुणम् । सप्तच्छदो गुच्छपुष्प प्रसिद्ध । पिप्पलीद्वय पिप्पली हस्तिपिप्पली च । रजनी द्वय पिण्डहरिद्रा दार्वी च । द्वे शारिवे नल्लीशारिवा काष्ठशारिवा च । विशाला गवाक्षी । कुटजबीजमिन्द्रयवम् । भूनिम्ब किराततिक्तकम् । गुल्गुलुना निम्बादिभिश्च यत्साधयते तत् गुल्गुलुपञ्चतिक्त वातव्याधौ वक्ष्यते ।।

कफोत्तरे सालमियाञ्झम्याकारिष्टसप्तपर्णचित्रकमरिचवचाकुष्ठै साधितम् । अथवा बृहतीद्वयकाकमाचीशुकनासाकाथे मरिचविडङ्गशिग्रुजातीदेवदारुक्षवकहरिद्राभयाकल्कैर्वाजिमूत्रेण च सिद्ध सर्पि ।।

कफोत्तरे च सालादिभि साधित घत स्नेहनाय शस्यते । अथवा बृहत्यादिक्वाथेन स्नेहसमेनाश्वमूत्रेण च स्नेहसमेन साध्यते मरिचादिगर्भम् । बृहतीद्वय स्थूला सूक्ष्मा च । शुकनासा तुहरिता सरलस्नेहदारजम् । जातिपुष्प उद्वेगजननम् । मरिच तक्ष्णम् । क्षवक क्षुद्विशोधनम् ।।

सर्वेषु च भल्लातकतुवरकसिद्धार्थका न्यतमतैलम् । भल्लातकपथ्याक्रमिघ्नसिद्धं वा हविः ॥

भल्लातकादिफलानामन्यतमनिष्पीडितं तैलं सर्वेषु कुष्ठेषु सामान्येन । भल्लातकादिसर्पिसिद्धं वा हविर्घृतं सर्वेषु ॥

ततः स्निग्धस्य यथादोषं यथासन्नं च संशोधनानि प्रयुञ्जीत । सिरां च ललाटेऽपि विध्येदेकां द्वे तिस्रश्चतस्रः पञ्च वा । अन्तरान्तरा च पुनः पुनः स्नेहं पिबेत् । दुर्बलं हि शून्यकोष्ठं कुष्ठिनं वायुरभिभवति । वमने त्वस्य मधुककुटजबीजनिम्बपटोलपल्लवानि विदध्यात् । कुम्भनिकुम्भत्रिफला विरेचने माणिभद्रवटकाश्च ।

ततः स्नेहप्रयोजनानन्तरमुत्कृष्टदोषं उत्कृष्टानि संशोधनानि मध्ये मध्यान्यल्पेऽल्पानीति यथादोषार्थः । कफस्थानस्थे पित्तवाते वमनं वातस्थानस्थे पित्ते कफे वा विरेचनं पित्तस्थानस्थयोर्वातकफयोरुभयमिति यथासन्नार्थः । अथवा पूर्वकायस्थे दोषे वमनमधःकायस्थे विरेचनं शिरोगते नस्यमपि । पक्वाशयस्थे वस्तिरपि । निषिद्धमपि निर्दिष्टं वस्तिरर्शःकुष्ठिनोरिति सूत्रोक्तम् । सिराणां व्यधे दोषबलव्याध्यपेक्षया संख्याविकल्पः । दुर्बलमित्यादिकमन्तरान्तरा स्नेहपाने हेतुः । अस्य कुष्ठिनो मधुकादीन्येव वमनाय यथायोगं विदध्यात् । कुम्भादीन्येव विरेचने । माणिभद्रवटकाश्चात्रैव वक्ष्यन्ते ॥

पटोलविशालयोर्मूलं त्रिफला च पृथक् त्रिभागोनत्रिशाणा कटुकात्रायमाणे शाणांशे शुण्ठ्यास्त्रिभागोनः शाणः तदेतत् पलमेकध्यं सलिले विपाच्य पाययेत् । ऊर्ध्वाधोविरिक्तश्च जीर्णे जाङ्गलरसेनाश्नीयात् । एवमेतत् षडात्रप्रयोगात् परं पित्तकफशोफकुष्ठदुष्टनाडीव्रणार्शोभगन्दरग्रहणीपाण्डुहृल्लीमककामिलाविषमज्वरहृद्वस्तिवेदनाघ्नम् ॥

पटोलाद्ये पटोलमूलं विशालामूलं हरीतक्यामलकविभीतकानां च दलानि भवन्ति । एषां पञ्चानामशीतिर्धानकाः । कटुकात्राय माणे शाणांशे इति द्वौ शाणौ द्वादशधानकाः । एवमेकीकृत्य द्विनवतिधानका भवन्ति । शुण्ठ्यास्त्रिभागोनः शाण इति चत्वारो धानकाः पूर्वैः सह षण्णवतिर्भवन्तीति लौकिकमपि पलं भवति । एतत् षडात्रोपयोगेन परं पित्तकफोत्थानां शोफादीनां नाशनम् । मानस्य च नियमं भेषजकल्प एव वक्ष्यामः । नाड्या उपलक्षितो व्रणो नाडीव्रणः । विषमज्वराः सततकाद्यः । हृद्वेदना वस्तिवेदना च ॥

उभयानुलोमनं वा ब्राह्मीस्वरससाधितं सर्पिः पिबेत् । आवर्तकीतुलां सलिलार्मणेऽष्टांशशिष्टं विपाच्य तेन निर्यूहेन तन्मूलैश्च घृतमस्य साधयेत् । ततो मात्रामेकाहान्तरं पिबेत् । ऊर्ध्वाधो विरिच्यमानस्तृषितः । शीतलवणमारनाळं जीर्णस्नेहश्च तेनैव कोद्रवौदनमश्नीयात् । अ-

च्छ तैलं वा घृतं वा पानेऽभ्यङ्गे च योजयेत् । मेषशृङ्गी अजशृङ्गी । द्वे पञ्चमूले पूर्वे । सर्वत्र जलस्य स्मर्तव्यम् ॥

पित्तोत्तरे धवाश्वकर्णककुभरचापुनर्नवपलाशपिचुमन्दमधुकलोध्रसमङ्गासिद्धं सर्पिः । अथवा पटोलपिचुमन्ददार्वीदुरालभातिक्तरोहिणीपाठापर्पटकत्रायमाणानां पालिकान् भागान् जलाढकद्वयेऽष्टभागशेषं क्वाथयेत् । तेन कार्षिकैश्चन्दनोपकुल्यामुस्तात्रायन्तीन्द्रयवभूनिम्बैः कल्कितैः सर्पिषो द्वादशपलं साधयेत् । एतत्तिक्तकं सर्पिः कुष्ठविसर्पविस्फोटगण्डगण्डमालाश्वयथुपिटकारक्तपित्तदुर्नामवातशोणितकामिलापाण्ड्वामयोन्मादद्दाहतृड्भ्रमकण्डूकुष्ठनाडीगुल्ममदतिमिरव्यङ्गत्रिश्वापस्मारभगन्दरोदरप्रदरज्वरगरविद्रधिग्रहणीहृद्रोगानपहरति ॥

पित्तोत्तरे तु धवादिभिः सिद्धं सर्पिरेव । न तैलम् । पिचुमन्दो निम्बः । समङ्गा मञ्जिष्ठा । अथवा पित्ताधिके पटोलादिभिस्तिक्तं नाम घृतं भवति । तच्च कुष्ठादीन् पित्ताधिकानपहरति । पिटका शराविकाद्या । अस्रक्पित्तं रक्तपित्तम् । तिक्तरोहिणी कटुका । उपकुल्या हस्तिपिप्पली । भूनिम्बः किराततिक्तकम् ॥

सप्तच्छदकटुकातिविषाशम्याकपाठामुस्तत्रिफलोशीरपटोलपर्पटकपिप्पलीद्वयद्विरजनीद्विशारिवाचन्दनदुरालभापद्मकवचाशतावरीविशालाकुटजबीजत्रपमूर्वागुडूचीभू-

निम्बत्रायमाणामधुकगर्भं द्विगुणामलकरसमष्टगुणाम्बु सर्पिर्विपक्वं महातिक्तकाख्यं घृतमधिकगुणं पूर्वस्मात् । गुग्गुलुपञ्चतिक्तं वा पिबेत् ॥

सप्तच्छदादीनामौषधानामेकत्रिंशद् गर्भं स्नेहाच्चतुर्थांशेन । स्नेहादेव द्विगुणमामलकरसम् । घृतं महातिक्तं नाम्ना तिक्ताद्धिकगुणम् । सप्तच्छदो गुच्छपुष्पः प्रसिद्धः । पिप्पलीद्वयं पिप्पली हस्तिपिप्पली च । रजनीद्वयं पिण्डहरिद्रा दार्वी च । द्वे शारिवे वल्लीशारिवा काष्ठशारिवा च । विशाला गवाक्षी । कुटजबीजमिन्द्रयवम् । भूनिम्बः किराततिक्तकम् । गुग्गुलुना निम्बादिभिश्च यत्ससाध्यते तत् गुग्गुलुपञ्चतिक्तं वातव्याधौ वक्ष्यते ॥

कफोत्तरे सालप्रियालशम्याकारिष्टसप्तपर्णचित्रकमरिचवचाकुष्ठैः साधितम् । अथवा बृहतीद्वयकाकमाचीशुकनासाक्षाथे मरिचविडङ्गशिग्रुजातीदेवदारुक्षवकहरिद्राभयाक्कै गोजिमूत्रेण च सिद्धं सर्पिः ॥

कफोत्तरे च सालादिभिः साधितं घृतं स्नेहनाय शस्यते । अथवा बृहत्यादिक्वाथेन स्नेहसमेनाश्वमूत्रेण च स्नेहसमेन साध्यते मरिचादिगर्भम् । बृहतीद्वयं स्थूला सूक्ष्मा च । शुकनासा तुहरिता सरठस्कृदास्जम् । जातिपुष्पं उद्वेगजननम् । मरिचं वीक्ष्णम् । क्षवकं क्षुद्बोधनम् ॥

सर्वेषु च भल्लातकतुवरकसिद्धार्थकान्यतमतैलम् । भल्लातकपथ्याकृमिघ्नसिद्धं वा हविः ॥

भल्लातकादिफलानामन्यतमनिष्पीडितं तैलं सर्वेषु कुष्ठेषु सामान्येन । भल्लातकादित्रयसिद्धं वा हविर्घृतं सर्वेषु ॥

ततः स्निग्धस्य यथादोषं यथासन्नं च संशोधनानि प्रयुञ्जीत । सिरां च ललाटपेक्षी विध्येदेकां द्वे तिस्रश्चतस्रः पञ्च वा । अन्तरान्तरा च पुनः पुनः स्नेहं पिबेत् । दुर्बलं हि शून्यकोष्ठं कुष्ठिनं वायुरभिभवति । वमने त्वस्य मधुककुटजबीजनिम्बपटोलपल्लवानि विदध्यात् । कुम्भनिकुम्भत्रिफलां विरेचने माणिभद्रवटकांश्च ।

ततः स्नेहप्रयोगनानन्तरमुत्क्लिष्टदोषं उत्क्लिष्टानि संशोधनानि मध्ये मध्यान्यल्पेऽल्पानीति यथादोषार्थं । कफस्थानस्थे पित्तवाते वमनं वातस्थानस्थे पित्ते कफे वा विरेचनं पित्तस्थानस्थयोर्वातकफयोरुभयमिति यथासन्नार्थं । अथवा पूर्वकायस्थे दोषे वमनमधःकायस्थे विरेचनं शिरोगते नस्यमपि । पक्वाशयस्थे वस्तिरपि । निषिद्धमपि निर्दिष्टं वस्तिरर्शसकुष्ठिनोरिति सूत्रोक्तम् । सिराणां व्यधे दोषबलव्याध्यपेक्षयसंख्याविकल्पः । दुर्बलमित्यादिकमन्तरान्तरा स्नेहपाने हेतुः । अस्य कुष्ठिनो मधुकादीन्येव वमनाय यथायोगं विदध्यात् । कुम्भादीन्येव विरेचने । माणिभद्रवटकाश्चात्रैव वक्ष्यन्ते ॥

पटोलविशालयोर्मूलं त्रिफला च पृथक् त्रिभागोनत्रिशाणा कटुकात्रायमाणे शाणांशे शुण्ठ्यास्त्रिभागोनः शाणः तदेतत् पलमेकीकृत्य सलिले निवाच्य पाययेत् । ऊर्ध्वाधोविरिक्तश्च जीर्णे जाङ्गलरसेनाश्नीयात् । एवमेतत् षड्रात्रप्रयोगात् परं पित्तकफशोफकुष्ठदुष्टनाडीव्रणार्शोभगन्दरग्रहणीपाण्डुहलीमककामिलविषमज्वरहृद्बस्तिवेदनाघ्नम् ॥

पटोलाद्ये पटोलमूलं विशालामूलं हरीतक्यामलकविभीतकानां च दलानि भवन्ति । एषां पञ्चानामशीतिर्धानकाः । कटुकात्रायमाणे शाणांशे इति द्वौ शाणौ द्वादशधानकाः । एवमेकीकृत्य द्विनवतिधानका भवन्ति । शुण्ठ्यास्त्रिभागोन, शाण इति चत्वारो धानकाः पूर्वैः सह षण्णवतिर्भवतीति लौकिकमपि पलं भवति । एतत् षड्रात्रोपयोगेन परं पित्तकफोत्थानां शोफादीनां नाशनम् । मानस्य च नियमं भेषजकल्प एव वक्ष्यामः । नाड्या उपलक्षितो व्रणो नाडीव्रणः । विषमज्वराः सततकादयः । हृद्वेदना वस्तिवेदना च ॥

उभयानुलोमनं वा ब्राह्मीस्वरससाधितं सर्पिः पिबेत् । आवर्तकीतुलां सलिलार्मणेऽष्टांशशिष्टां विपाच्य तेन निर्यूहेन तन्मूलैश्च घृतमस्थं साधयेत् । ततो मात्रामेकाहान्तरं पिबेत् । ऊर्ध्वाधो विरिच्यमानस्तृषितः । शीतलवणमारनालं जीर्णस्नेहश्च तेनैव कोद्रवौदनमश्नीयात् ।

नेन कुष्ठश्वित्रापचीभगन्दरनाडीव्रणादुर्विषाणि सिध्यन्ति । मेध्य चैतत् पुसवन च ॥

अथवोभयानुलोमन वमन विरेचन च सर्पि पिबेत् । किमित्याह । ब्राह्मीस्वरससाधितम् । आवर्तकीघृत सुबोधम् । आवर्तकी रक्तपुष्पा । महाजालिनी नाम च वमनद्रव्यम् । अर्मणो द्रोण । पलशतानि पञ्चद्वादशाधिकानि । आवर्तक्या एव मूलानि कल्कपरिभाषया । मात्राभित्यानियमो दोषाग्निवशात् । सुबोधम् । पुसवन स्त्रीणाम् ॥

दार्वीपटोलबृहतीसेव्यमदननिम्बकुतमालघनेन्द्रयवै सस्नेहैरास्थापनम् । एभिरेव च विपक्व स्नेहोऽनुवासनार्हस्यानुवासनम् । दन्तीमरिचफणिर्जकार्टरुकरञ्जबीजपिप्पलीविडङ्गसैन्धवैरूर्ध्वजत्रुगते कुष्ठे कृमिषु च शिरोविरेक । सूत्रस्थानोक्तो वैरेचनिकधूमश्च ॥

दार्व्यादिभिः क्वथितैश्च कल्कीकृतैश्च स्नेहयुक्तैरास्थापनम् । एभिरेव च दार्व्यादिभिर्विपक्व स्नेह सूत्रोक्तप्रकारेणानुवासनार्हस्य सतोऽनुवासनम् । जत्रोरूर्ध्वगते कुष्ठे । क्रिमिषु च जत्रोरूर्ध्व शिरस्थिते दन्त्यादिभि कल्कादियुक्तै शिरोविरेक । तथा सूत्रस्थाने धूमविधौ यो वैरेचनिको धूम उक्तः सोऽपि योज्य । तस्य च द्रव्याणि शोधनादिगणसग्रहणे शिरोविरेचनद्रव्याणि गन्धद्रव्याणि चेत्यादिपठितानि ॥

तत सर्वतो विशुद्धस्यान्तर्बहि शमनानि प्रयुञ्जीत ॥

तत सर्वत ऊर्ध्वमध शिरसि च विशुद्धस्य शमनान्यन्तर्बहिश्च प्रयुञ्जीत । बहिरित्यालेपादिभि ॥

खदिरकदरातिनिशासनशिरीषशिशपाशाकसर्जार्जुनजम्बूकरवीरधवामलकमुष्ककाक्षिकबदरीवञ्जुलनिम्बकरञ्जकदम्बमधूकसारान् सार्द्रान् कृतमालनिचुलपटोलाङ्कोल्लल्लातकुटजकटभीपारिभद्रसहचरप्रनखीवरणवर्धमानार्कसौभञ्जनाटरूपकगतावरीश्वदंष्ट्राहिमाराश्वकर्णश्रीपर्णीस्वयंगुप्तासिमन्थेन्द्रवारुणीकाकोदुम्बरिकाभेषशृङ्गीडुण्डुकगुडूचीवर्षाभूवायसीबृहतीद्वयरोहिणीमूर्वाशाङ्गेष्ठामूलानि च शकलयित्वा पृथक् त्रिंशत्पलिकानि सक्षुद्य महति कटाहेऽष्टगुणेनाम्भसा क्वाथयेत् । अष्टभागशेष निर्यूहमवतार्य परिस्राव्य च तस्मिन् सर्पिष पलशतत्रय विपचेदीषद्वशेषकषाये च विदलीकृतारुष्करसहस्रत्रयमलावाप्य पुन पाचयेद्विगतस्वरसान्यरुष्कराण्यपास्य तस्मिन् स्नेहे सुचूर्णितानि प्रक्षिपेत् । व्याघ्रघातव्योषनाकुलीमार्कवार्कककादनीतगरकटुकाकुष्ठविल्वहिङ्गुविडङ्गचित्रकातिविषामुस्तेन्द्रयवेन्द्रवारुणीरूप्यमललोहरजोलोहकान्तरसाञ्जनाभ्रशुकनासादेवदारुत्रिफलालाङ्गलिकीविशालाकुम्भनिकुम्भवचावाराहीमहाद्रुम*काशातकीप्रपुन्नाटसोमपर्णीनलि-

* कर्कोटकीतिपाठ ॥

कादयपटोलीजातीपल्लवताप्यकाग्नेतोहालि - काकन्दकमसरजदशार्ङ्गेष्टोत्पलनारिनागुल्गु - ग्लुशिलाजतुमूर्वाकुस्तुम्बरीर्जान्द्वयपाठेन्द्रे - ग्यारजतन्दहरिद्राद्वयत्लवणपञ्चकानि प्रत्येक त्रिपलिकानि शृङ्गीविपपल चैक ततो द- र्व्या समन्तादापश्य सुगुप्त भूमौ धान्ये वा मास निखनेत् ॥

खदिरेत्यादिना समासप्रयोग । ख- दिरादिभिर्योगराजो रसायनाख्य । तत्र खदिरादीना मधुकान्ताना मात्रोऽष्टगुण. मा- र. । कृतमालादीना शार्ङ्गेष्टान्ताना मूलानि प्रत्येक त्रिशतपलानि । सर्वस्योऽष्टगुण न- रम् । तस्याष्टभागशेपस्यावतरणम । तत्र च सर्पिप पलशतद्वय प्रक्षिप्य पचेत् । तत्र च विपच्यमाने सर्पिषि सर्व कषाय यावन्न परिक्षीयते तावदरुष्कराणा सहस्रत्र- य विदलीकृतमवपाटितमाप्यतेत् सर्पि पुन पक्तव्यम् । तेन च साधनेन नीरसान्यरु- ष्कराणि गृह्वा तत स्नेहादुदधृत्य तानि त्रिगताश्चीनि च सचूर्ण्य स्नेह एव प्रक्षि- पेत् । व्याधिघातादीनि प्रत्येक त्रिपलानि प्रक्षिपेत् । शृङ्गिविपस्य पलम् । खदिर खादिरम् । कदर श्वेतसारः । तिनिश स्पन्दनम् । असन बीजकम । शिरीषः प्रसिद्ध । शाक खरदारु खरच्छदम् । सर्जाह्व श्रीभर । सालरसो निर्यास एव । अर्जुन ककुभ । मुष्कको मोक्षक । का- श्मीरेषु पुरन्तुक । अक्षिक' रजनक । वञ्जुळ' वेतस, दीर्घपत्र, प्रसिद्ध । कृ- तमाल आरग्वधः । निचुला वेतसभेद । (नि) अङ्कोटोऽङ्कोलको रेची निर्दिष्टो दीर्घकी- लकः । कुटजो वत्सक. । कटभिर्ज्योतिष्मती । पारिभद्रको निम्ब. । कण्टकर्किशुकश्च । गृध्रनखी तिन्दुकी । वरणसमाल श्वेतपुष्प । वर्धमान एरण्ड । गदष्ट्रा गोक्षुरकः । अहिमार अरिमेद' । श्रीपर्णी काश्मरी । स्वयगुप्ता कण्डूकरी । अग्निमन्थ' तर्कारी । इन्द्रवारुणी ऐन्द्री प्रसिद्धा । काकोदुम्बरिका फल्गु । मेषशृङ्गी अजशृङ्गी । डुण्डुको मयूरजङ्घ । वायसी काकमाची । रोहिणी कटुका । मूर्वा चिरातितिक्ता । शार्ङ्गेष्टा अङ्गारवल्लिका । अरुष्कराणि भल्लातकानि । व्याधिघातः आरग्वध । नाकुली सर्पसुगन्धा । मार्कव भृङ्गराजः । काकादनी काकपीलुका । करण्डिकाचिरण्डिका च । तगर नतम । रूप्यस्य मल तथोत्तम् । लोहरज शस्त्रचूर्णम् । लोहकान्त अयस्कान्त । रसाञ्जन तार्क्ष्यशैलम् । अभ्र अभ्रकम । शुकनासा श्योनाक । देवदाळी जीमूतक । गरागरी वनद्रव्यम् । लाङ्गली विशल्या गर्भपातनी । विशाला गवाक्षी । कुम्भो द्रवन्ती निकुम्भो दन्ती । वाराही (नि) गृष्टिर्विष्वक्सेनकान्ता वाराही वरमालिनी । माधवी सौकरी कार्ष्णी कालन्दी गृष्टिकापरा ॥ महाद्रुम, राजजम्बुक । कोशातकीधामार्गव' । प्रपुन्नाटकश्चक्रमर्द । सोमपर्णी । (नि) उचटा सोमपर्णी च प्रचला तलला तथा । नळिकाद्वय मासीद्वयम् । जातिपल्लव जातिपत्रम । ताप्य वट्टमाक्षि-

कम् । कारवेल्ली प्रसिद्धा । कुलिकाकन्दक कर्कोटकम् । कुस्तुम्बरी आर्द्रिका । जीवकद्वय जीवन्ती जीवनीकं च । इन्दुलेखा सोमराजी । वज्रक इ सुधा ॥

अथ कृतसंशुद्धिस्वस्त्ययनः कुष्ठी मासमतो मात्रामुपयुञ्जीत । जीर्णे च यथेष्टमाहार तेनास्य पूर्वमङ्गानि तुद्यन्ते भिद्यन्ते शूयन्ते स्फुरन्ति स्फुटन्ति च । तत सप्तरात्रात् पुनः स्वस्थीभवन्ति । अपि च ॥

योगराजमवलिह्य समस्त
सञ्ज्ञया कथितोत्तमशक्तिम् ।
हन्ति कुष्ठमतिपातितगात्र
स्नायुजालपरिशेषमशेषम् ॥

श्वासाग्निसादारुचिकासयक्ष्म-
गुल्माढ्यवातग्रहणीप्रमेहान् ।
शोफ कृमीन पाण्डुगद ज्वरांश्च
निवर्तयत्येष रसायनाग्र्य ॥

अथशब्दोऽनन्तर्ये । संशुद्धिर्वमनादिना । स्वस्त्ययन देवपूजादिविधिम् । समस्त निरवशेषमिम योगराजमवलिह्याशेष कुष्ठ हन्ति । किंभूत योगराजमाह । सज्ञया नाम्ना कथिता उत्तमा शक्तिर्यस्य तथाविधम् । आश्चर्यसञ्ज्ञमित्यर्थः । कुष्ठ किंभूतमित्याह । अतिपातित गात्रम् । तथास्नायुजालमव परिशेषम् ॥

त्रिफलादशमूलमूर्वामुस्तसप्तच्छददारुनिम्बत्वगवाक्षीचित्रकमञ्जिष्ठान्योपचूर्ण नवगुणैः सक्तुभिर्युक्त सक्षौद्र शीलयेत् ॥

त्रिफलादीनि सर्वतो नवगुणैः सक्तुभिर्युक्त सक्षौद्र शीलयेत् ॥

अथवा क्षुण्णान्यवान् निस्तुपान् रात्रौ गोमूत्रपर्युषितानहनि किलिञ्जे शोषयेदेव सप्ताह भावयेच्छोषयेच्च । ततस्तान् सक्तून् कृत्वा भल्लातकमपुष्पाद्यावल्गुजचित्रकविळङ्गमुस्तचूर्णचतुर्भागयुक्तानसनादिकषायेण पाययेत् ॥

अथवा मुसलेन क्षुण्णान् यवान् रात्रिमेका गोमूत्रेण वासयेत् । ततोऽहनि किलिञ्जे तु शोषयेत् । पुना रात्रौ गोमूत्रे वासयेत् । पुनरहनि शोषयेदेव सप्तरात्र भावयेच्छोषयेच्च । ततस्तैरेव सक्तून् कृत्वा तान् सक्तून भल्लातकादिचूर्णेन चतुर्भागेन युक्तानसनादिगणकषायेण पाययेत् ॥

एवमसनादिक्वाथपीतानामारग्वधादिकषायपीताना वा गोजीर्णकाना वा यवानां सक्तूनरुष्करामिमन्थचूर्णमिश्रान् खदिरासनसाररोहितककुत्कीनामन्यतमस्य कषायेण डाडिमाम्लवेतसाम्लन सैन्धवलवणेन सितामधुमधुरेणालोड्य पाययेत् । एष सर्वमन्थकल्प । यावकांश्च भक्ष्यानपूपपूर्णकोशशष्कुलीप्रभृतीन् कुर्यात् । यववच्च गोधूमैः ॥

एवमित्यनेनैव सप्ताहवासनशोषणादसनादिक्वाथपीताना वा आरग्वधादिपीताना वा यवाना सक्तूनरुष्करामिमन्थयोश्चूर्णेन मिश्रान् खदिरसारादीनामन्यतमस्य डा-

डिमाम्लवेतसेनाम्लेन सैन्धवेन लवणेन सितामधुभ्यां मधुरेण कषायेणालोड्य पाययेत् । असनादीनां क्वाथ पीतो यैर्यैस्ते तथोक्ताः । गोमूत्रवदसनादिना वारग्वधादिना वा भाविता इत्यर्थ । गोजीर्णका ये यवा भुक्ता गोमयेन सह निर्गता. । (न) पारिजातस्तु रोहीत प्लीहघ्नो रक्तपुष्पक' । सर्वेषां च मन्थानामयमेव डाडिमादिनाम्लादियोजना कल्प । सुबोधम् । अनन्तरो क्तयवविधानवत् गोधूमैरपि ॥

सुरा कल्पयेत् पलाशक्षारभावितशालितण्डुलपिष्टेन क्षारोदकेनैव स्वेदितेन प्रियङ्गुगजपिप्पलीचित्रकक्रमुकैलावालुकपरिपेलवलोध्रमरिचविल्वङ्गचूर्णमिश्रेण नवे चैना भाजने जतुसृते क्षौद्रपिप्पलीलिप्ते स्थापयेत् । ततो गन्धरसोपपन्नां कुष्ठिने पातुं दद्यात् ॥

सुरा कल्पयेत् कथमित्याह । पलाशेत्यादि । पलाशवृक्षक्षारेण भाविताना शालितण्डुलाना पिष्टेन क्षारोदकस्वेदितेन प्रियङ्ग्वादिचूर्णमिश्रेणेति । सुबोधम् । एनामिति सुराम् ॥

खदिरशिंशपासारमुत्तमकारणीं ब्राह्मीं कोशवतीं च कषायकल्पेन विपचेत् । तेन क्वाथेन तण्डुलान् भावयेत् । पिष्टं च स्वेदयेत् । अभिपुणुयाच्च पूर्ववत् ॥

खदिरादीन् कषायकल्पेनेति । षोडशगुणेनाम्भसा चतुर्भागशेषेण पचेत् । सुबोधम् । उत्तमकारणी करम्भ । कोशवती घण्टोली ॥

त्रिवृच्छ्यामाग्निमन्थसप्तलाकेवुकश-ङ्खिनीतिल्वकतिफलापलाशशिंशपानां रसमादाय पलाशद्रोण्यामभ्यासिच्य खदिराङ्गारतप्तमयःपिण्डमेकविंशतिवारान्निर्वाप्य ततस्तं रसमासिच्य स्थाल्यां गोमयाग्निना साधयेत् । सिध्यति चावपेत् । पिप्पलीचूर्णस्य भागं द्वौ मधुनस्तावद्घृतस्य ततश्चतुर्भागावशिष्टेऽवतीर्णे भूयोऽग्नितप्तमयःपिण्डं तस्मिन् प्रक्षिपेत् प्रशान्तं च लोहपात्रे सुगुप्तं निदध्यात् । इयमयस्कृति दुस्साधमपि कुष्ठं मेह वा साधयति । स्थूलं कर्शयति शोफमुपहन्ति सन्नमग्निमुद्धरति । विशेषेण राजयक्ष्मिणामुपदिश्यते । वर्षशतायुश्चैनामुपयुज्य पुरुषो भवति ।'

त्रिवृदादीनां रसं क्वाथं गृहीत्वा पलाशमय्यां द्रोण्यामासिञ्चेत् । आसिच्य चाय पिण्डं तप्तं तप्तमेकविंशतिवारान् निर्वाप्य तदवगाहेनाग्निरहितं कृत्वा तं पलाशद्रोणीरसं स्थाल्यां साधयेत गोमयाग्निना । सिध्यति च रसे पिप्पल्यादिकमावपेत् । यावता घनत्वं भवति तावदिति । मधुसमो घृतस्य भागः । सुबोधम् । प्रशान्तं निर्वृतं तप्तलोहपिण्डक्षोदम् । सुबोधम् । एष योगो नाम्नायस्कृति । अरुणं मूलं त्रिवृत् । श्यामारुणं श्यामा । सप्तला सातला । केवुकं प्रसिद्धं मध्यदेशे । (नि) वितिक्ता स्याच्छङ्खिनी'

स्वपाश्च विसर्पिणी । विस्तरेण सर्पिणीश्च द्वा विशोधिता सर्पिणा ॥

असनादिकषायभाविता वल्ग्वाटीना मयोऽर्वसर्पाम् मयाग्य निराग्य च ज्ञात स्थाने कृत्वा प्रशिप्य तस्मास्मिन् भावित्वा क्षौद्र च गुगुन पाम निपातोलगुरूढान ॥

असनादिना कषा ... निम्बादिक- कषायकृति । कषायो दोषानुकूलैरौषधैर्वैराक्र पादिना कृतस्वार न भाव प्रक्षिप्य सत्र च वत्सकादिपूर्णं भावित पश्चाद्वितरण भा- न विपाचयेत् । मासादूर्ध्वमुपयुञ्जीत ॥

एवं न्यग्रोधादिकषायभावितेषु नागरकानि विधाय । खदिरगुल्मावसारकषायस्थं क्षौ- द्रमध्य सत्त्वपिष्टकायस्य लोहचूर्णपिण्डस्य त्रि- फलाचातुर्जातकमनिदानि न पानीयानि म- क्षिप्यायस भाण्डे मासस्थित तदुपयोजयेत् ॥

एवमित्यसनादिना न्यग्रोधादिनारग्व धादिना चायस्कृति कुर्यात् । सर्वत्र च व- त्सकादि क्षौद्र च प्रतिवापः । खदिरसार- सुरदारुणो, कषायस्य माषा शेषद्रव्यस्यानियो- ग्या । त्रिफलाचतुर्जातयोः पृथग्द्रव्यम् ॥

रसायनप्रयोगेण च लोहतुल्यं तुरब- कास्थीनि भल्लातकान्यलम्बुसायवल्गुज गु- गुल्लुमर्शोविहितविधानेन वा चित्रकमिति ।

भवति चात्र ॥

लिमाल्यकद्रवरणीयवेद- कुष्ठकद्लीमधन्यरंगु । पाठ्यवालुकवायवेत् मथाम्पिपाना विदधीत धीमान् ।

... ... कृताम्लो- पलानीति ... । ... ... । ... ... । ... ... । ... ... । ... ... । ... ... । ... ... ॥

शाल्यो यवगोधूमषष्टिकाः मियङ्गव । मुद्गा मसूराश्चणकास्तिलास्तानि जाङ्गलम् ॥ त्रिफलावस्तुकाणि लोहदीयोनितभावितम् । धात्रीमत्स्य... ... मूलकगोरसम् ॥ मद्यान्यपोपमभाणि मथित सेन्द्रवालियत् । अन्नपान हित कुष्ठे न त्वम्लरसलोवणम् ॥ दधिदुग्धगुडानूपतिलमाषाम्लवेतसम् ।

शाल्य इत्यादिना सर्वकुष्ठहितमन्नपान- मुच्यते । जाङ्गल मासम् । सर्वं च त्रि- फलादिभिर्भावित तैरेव संयोजितम् । अरि- ष्टो निम्ब । पाठ धात्रयाश्च । धात्री आमलकम् । मुद्गे सपटोले रसो यूष । तानि मद्यानि येषा कुष्ठहितान्यौषधानि गर्भे । मथित तक्र इन्दुराजिमत सोमराजियुक्तम् । एवविधमन्नपान कुष्ठे हितम् । न त्वम्लादि-

गुणमन्नपान हितम् । दध्यादिक च कुष्ठी नितरा त्यजेत् सुतरा जह्यात् ॥

तुलार्धं निम्बपञ्चाङ्ग्यास्तथा खदिरसारतः ।
हरीतकी*दलतुलां भल्लातकतुला दश ॥
कृष्णाविल्वङ्गकुडुवावेकध्यं विपचेज्जले ।
कषाय तं परिस्राव्य निदध्यात्ताम्रभाजने ॥
षण्मासत पिवेत् कुष्ठकृमिमेहैर्विमुच्यते ।
निम्बारिष्ट इति ख्यातो वरुणेनैष निर्मित ॥

* हरीतकीदशतुलामिति च पाठ ॥

तुलार्धमित्यादिना निम्बारिष्ट' । निम्बस्य पञ्चाङ्गी पञ्चानामङ्गाना समाहारः मूल सार त्वक् पत्र फल चेति दशपलानि । तथेति तुलार्धम् । एव विळङ्ग कुडुवान्त काथपरिभाषया जले विपचेत् । सुबोधम् ॥

विळङ्गसारामलकाभयानां
पल पल त्रीणि पलानि कुम्भात् ।
गुळस्य च द्वादशमासमेष
जितात्मना हन्त्युपयुज्यमान ॥
कुष्ठश्वित्रश्वासकासोदरार्शो-
मेहप्लीहग्रन्थिरुग्जन्तुगुल्मान् ।
सिद्ध योग प्राह यक्षो मुमुक्षो-
र्भिक्षो. प्राणान् माणिभद्र किलेमम् ॥

विळङ्गसारादीना प्रत्येक पलम्' । विळङ्गसारो विळङ्गमज्जा । कुम्भात् त्रिवृताया त्रीणि पलानि । गुळस्य द्वादश पलानि । मासशब्दोपादानात् प्रत्यहमस्माद्योगाद्वराटिकात्रयोपहितनवधानकान्वितमर्धपलमभ्यवहरणीयमिति प्राप्तम् । वराटिका गुञ्जा । जन्तवः क्रिमयः । माणिभद्राख्यो यक्ष भिक्षो प्राणान् मुमुक्षो इमं सिद्ध योग प्राणकर प्राह जगादेत्यर्थः । अत्र भूतकाले प्राहेति । किलेत्यागमिकत्व सूचयति । अन्ये त्वेव वर्णयन्ति । गुळस्य षड्द्वादशपलानीति । तथा गृहीते चूर्णात् त्रिगुण गुळ स्यात् । एवमेव तालीसवटकादावपि प्रसिद्धम् । तस्माद्यत्र गुळस्य प्रमाणमनुक्त तत्र चूर्णात् त्रिगुण गुळ ग्राह्यम् । एव कृतेऽग्निमान्द्य न स्यात् । तदुक्त सूत्रे । गुळः कर्तोऽग्निसादस्य सह न त्वभयादिभिरिति ॥

कटुकापटोलमूलोत्तमा-
वचानिम्बरात्रिमञ्जिष्ठानाम् ।
सशीलित कषाय-
स्त्वगामयान् श्लेष्मपित्तबहुलान् हन्ति ॥

वातोत्तरांस्तु सर्पि
र्विपाचित क्वथितकल्कितैश्च कटुकाद्यै ।
खदिरारिष्टगुळूची
सुरतरुदार्वीभिश्च कल्पयेत् पृथगेवम् ॥

कटुकादिनवकषाय' सशीलितः' श्लेष्मपित्तभूयिष्ठास्त्वगामयान् हन्ति । एव कटुकादिभि' क्वथितकल्कितैश्च स्नेहपाकपरिभाषया विपाचित सर्पिर्वातोत्तरास्त्वगामयान् हन्ति । खदिरादिभिः पृथक् प्रत्येक सर्पि-

विकल्पयेत् । एवमिति क्वाथकल्कविधानेन । विषयश्चात्र गुणैर्विकल्प्य ॥

शीतं कषायं खदिरस्य पीतं
सक्षौद्रताक्ष्यों हरति प्रसह्य ।
त्वक्कण्डरा...पचिगुल्ममेहान्
वलाहकान् वायुरिव प्रचण्डः ॥

खदिरस्य शीतः कषायः सक्षौद्रताक्ष्यें पीतस्त्वग्रोगादीन् प्रसह्याङ्गस्य हरति । यथा प्रचण्डो वेगवान् वायुर्वलाहकानभ्राणि प्रसह्य हरति । ताक्ष्यं रसाञ्जनम् ॥

सर्पिर्मधुभ्यां त्रिफलारसेन
विडङ्गकल्केन च सम्प्रयुक्तः ।
कुष्ठं कषायः खदिरस्य हन्ति
तिष्ठन् कषायं मनसीव धर्मः ॥

सर्पिर्मध्वाद्यन्यतमेन युक्तः खदिरस्य कषायः कुष्ठं हन्ति । यथा धर्मः सम्यक् प्रयुक्तो मनसि तिष्ठन् कषायं रागादिरूपं मलं हन्ति ॥

खदिरस्य लूनशिरसो
मूले खातस्य मध्यमं मूलम् ।
छित्त्वाधोऽस्य कुम्भं
रससंग्रहणाय निदधीत ॥

लिप्तात् कृष्णमृदेन्धनैश्च निचिता-
दादीपिताद्वह्निना
तस्माद्यः च्यवते रसः स सहितः
क्षौद्राज्यधात्रीरसैः ।

पीतः कुष्ठभगन्दरार्शःपची-
मेहास्रपाण्डून् जयेत्
प्रस्थस्तस्य जरां च भोज्यमिह तु
त्याज्यं च भल्लातवत् ॥

खदिरस्य लूनशिरसः छिन्नशाखस्य मूले निखातस्य मध्यमं प्रधानं मूलं स्तोकं छित्त्वा तस्यैवाधोऽयःकुम्भं लोहं घटं स्कन्धादवनीर्णस्य रसस्य ग्रहणार्थं निदधीत । अनन्तरमूर्ध्वस्थितखदिरस्कन्धः कृष्णमृदा आलिप्यते । ततोऽन्यैः काष्ठैर्निचितं स्कन्धमग्निना दीपयेत् । ततोऽग्निना दीपितात् स्कन्धाद्यो रसो लोहघटे च्यवते । स रसः क्षौद्रादिसहितः पीतः कुष्ठादीन् जयेत् । तस्य च रसस्य प्रस्थः पीतो जरां च जयेत् । इह रसप्रयोगे इदं भोज्यमिदं त्याज्यमिति रसायनविध्युक्तभल्लातकवद्विज्ञेयम् ॥

योज्यं खदिरवन्निम्बशिंशपारग्वधासनम् ।
रोहीतकं सुराह्वं च खदिरोदकपायिनः ॥

दार्वीरसाञ्जनं वा
गोमूत्रेण प्रबाधते कुष्ठम् ।
अभया प्रयोजिता वा
मासं सव्योषगुडतैला ॥

दार्वीकलिङ्गकटुकातिविषाग्निपाठा-
मूत्रेण सूक्ष्मरजसो धरणप्रमाणाः ।
पीता जयन्ति गुदजोदरगुल्मकुष्ठ-
कोष्ठानिलाढ्यपवनग्रहणीप्रमेहान् ॥

अनेन च खदिररसप्रकारेण निम्बादीन्यतमं योज्यम् । अन्यदपि योज्यम् ।

रोहीतकमुपयुज्यमानं खदिरोदकपायिनः पुंसः प्रबाधते कुष्ठम् । तद्वत् सुराह्वम् । तद्वद्दार्वीरसाञ्जनम् । (नि) पारिजातश्च रोहीतः प्लीहघ्नो रक्तपुष्पकः । सुराह्वं देवदारु । अभया वा व्योषादियुक्ता मासं गव्यमूत्रेण पीत्वा हितभुक् पुरुषः कुष्ठं जयति । दार्व्यादयः सूक्ष्मरजसः श्लक्ष्णचूर्णानि मूत्रेण पीताः प्रतिदिनं गुदजादिकं जयन्ति । धरणं पलस्य दशमभागः ॥

लाक्षादन्तीमधुरसवराद्वीपिपाठाविडङ्ग-
प्रत्यक्पुष्पीत्रिकटुरजनीसप्तपर्णाटरूषम् ।
रक्ता निम्बं सुरतरुकृतं पञ्चमूल्यौ च चूर्णं
पीत्वा मासं जयति हितभुग्गव्यमूत्रेण कुष्ठम्॥

लाक्षादिचूर्णं मासं गव्यमूत्रेण पीत्वा कुष्ठं जयति । मधुरसा मूर्वा । वरा त्रिफला । द्वीपिश्चित्रकः । प्रत्यक्पुष्पी अपामार्गः । सप्तपर्णं प्रसिद्धम् । आटरूषको वाशा । रक्ता मञ्जिष्ठा । पञ्चमूल्यावादी । *अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियां भाष्यते ॥*

दशपलमरिष्टपल्लव-
कुसुमजटात्वक्फलं यथाकालम् ।
प्रत्याहरेत् समस्तं
कृतमालतरोश्च तत्तद्वत् ॥

सचूर्णमासनखदिर-
क्वाथेनाप्लाव्य शोषयेदनिले ।
चित्रकघनभल्लातक
गोक्षुरकमहौषधत्रिफला. ॥

लोहविडङ्गावल्गुज-
सितोपला पलसमा रजीकृत्य ।
सप्ताहमेकतस्त-
द्रसेन भृङ्ग्यास्ततो भाव्यम् ॥

अथ पीतमक्षमात्रं
घृतेन दुग्धेन कोष्णसलिलैर्वा ।
अचिरात् करोति वह्निं
मतिं स्मृतिं पाटवं मेधाम् ॥

कृमिकुष्ठगण्डपाण्डु-
प्रमेहवक्त्रामयारुचिच्छर्दीः ।
अपचीभगन्दर-
स्थौल्यदुष्टनाडीव्रणव्यङ्गान् ॥

कफपित्तजान् विकारान्
विशेषतः सुविषमान् निवर्तयति ।
वर्षाद्विषगरकृत्या
नित्याभ्यासेन खलतिपलितानि ॥

अरिष्टस्य पल्लवादिकं दशपलम् । यथाकालं कालानतिक्रमेण प्रत्याहरेत् प्रतिगृह्णीयात् । *पल्लवयोग्ये काले पल्लवानि कुसु*मकाले कुसुमानि । एवं शेषेऽपि योज्यम् । कृतमालवृक्षस्य तद्वदेव दशपलं पल्लवादिकं यथाकालमाहरेत् । तदुभयं सचूर्ण्य प्लावनयोग्येनासनखदिरक्वाथेनाप्लाव्य अनिले वायौ शोषयेत् । ततश्चित्रकादीनां पलसमानां पालिकानां चूर्णम् । तच्चैकतः सप्ताहं भृङ्गरसेन भाव्यम् । अथ तं चूर्णं घृताद्यन्यतमेनाक्षमात्रं पीतमचिरादग्न्यादीन् करोति । कृम्यादींश्च निवर्तयति विशेषेण सुविषमान् —

[illegible] विकारान् निर्वर्तयति । सेव्य-
मानं च वर्षादिष्वादीन् हन्ति । तिलमध्यासेन
[illegible]दीन । [illegible] विषाणि मद्धकाले
देहे [illegible] । [illegible] आभिचारदेवता ॥

त्रिकटुकमातिविषा[illegible]
[illegible]सितक्षितोपणादिहिता ।
गुटिका [illegible] स्यात्
[illegible] च सप्तगमा ॥

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]नि नाशयत्यभ्यस्ता ॥

[illegible]भिः समांशैः [illegible] नाम
गुटिका । [illegible]दिविषदका [illegible]
[illegible], [illegible]
[illegible] । गुर-
[illegible] ॥

[illegible]
[illegible] ।
[illegible]
[illegible] विनिहन्ति [illegible] ।

[illegible]

पथ्याकलिङ्गकपलाशफलेन्दुराजी-
भल्लातकास्थिचतुरङ्गुलनिम्बकार्कैः ।
सावर्तकीकमिदं क्रमवर्धितांशै
र्मूत्रेण तुल्यतुवरैर्वटका गदघ्नाः ॥

पथ्यादिभिः क्रमविवर्धितांशैर्यथोत्तर
भागवृद्धैः सर्वैश्च तुल्यतुवरैर्मूत्रेण कृता वट
का गदघ्नाः । तेन हरीतक्यामेको भागो
द्वाविन्द्रयवानां [illegible] यथोत्तरमेव या-
वदिन्द्रद्राय [illegible] क्रमार्थं । चतुरङ्गुल
आरग्वध । आवर्तकी महाजालिनी [illegible]-
द्रव्यम । [illegible] [illegible] उच्यते ॥

[illegible]लेखा सविडङ्गसारा
सपिप्पलीका सद्धनाभमूला ।
सायोमला सामलका सतैला
कुष्ठानि कृच्छ्राणि निहन्ति लीढा ॥

[illegible]लेखा सोमराजि, विडङ्गसारा-
दिभिर्गणवद्भवा [illegible] कुष्ठानि कृच्छ्राणि
निहन्ति । [illegible] [illegible] । अ-
योमलं [illegible] ॥

भूनिम्बनिम्बत्रिफलापटोलनिशाविषा[illegible]ः ।
पूर्वाकोर्ण[illegible]ः ॥
[illegible] द्विगुणाद यथोत्तरम् ।
[illegible] ॥
[illegible]र्णो पथ्यं स्यात्[illegible]म् ॥
[illegible]

[illegible]

सन्निश्रय चूर्णिता मधुसर्पिषा लिह्यात् । एतद्भूनिम्बादिकं माहूयन्त कुष्ठादीनां परमौषधं स्यात् । भूनिम्बः किरातातिक्तकम् । कणा पिप्पली । द्वे निशे हरिद्रे । तिक्ता कटुका । इन्द्रवारुणी ऐन्द्री प्रसिद्धा । अह्नानां प्रसृतिरिव प्रसृतिरेतत्पलम् । कुष्ठी ज्वरादीन् वा तैलादिभिर्लिह्यात् ॥

खदिरशकलचूर्णं क्षौद्रसर्पिर्विमिश्रं
सगिरिजतुविडङ्गं मात्रया सेवमानः ।
लघुमितहितभोजी ब्रह्मचारी जितात्मा ।
क्षयशुक्रिटिमकोठश्वित्रकुष्ठानि हन्यात् ॥

खदिरशकलानां चूर्णं क्षौद्रादियुक्तं मात्रया सेवमानः पुरुषो लघुभोजित्वादियुक्तः सन् क्षयध्वादीन् हन्ति । जितात्मा जितेन्द्रियः जितानि क्रोधोत्सेकरागादिमण्डलानि येन ॥

खदिरासनसारस्य तुला द्रोणेऽम्भसः क्षिपेत् ।
अष्टमेऽहनि तत्तोयं पचेदादर्विलेपनात् ॥
त्रिफलार्धतुलाचूर्णं तत्पादेन तु वाकुचीम् ।
तदर्धं द्वीपिनो मूलं तद्वद्ब्राह्मीं समार्कवाम् ।
लोहकिट्टमिप्रद्विमस्य क्षिप्त्वा तद्वटकीकृतम् ।
कुष्ठमेहग्रहण्यर्शोभगन्दरेषु पूजितम् ॥
लाङ्गलीत्रिफलालोहचूर्णं दशपलं पृथक् ।
गुलिकास्त्रिंशतं षष्टिं कुर्याद्भृङ्गरसाप्लुतम् ॥
छायाशुष्कां च तत्रार्धगुलिकां भक्षयेत् पुरः ।
जीर्णे रसेन रूक्षेण पेयापूर्वं च भोजयेत् ॥
यन्त्रितो ब्रह्मचर्याद्यैः क्रमेण गुलिकामपि ।
खादेत् परस्तान्मासस्य भवेत् कामचरः क्रमात् ।
एवं सर्वाणि कुष्ठानि जयत्यतिबलान्यपि ।
धीमेधास्मृतियुक्तश्च नीरुग्जीवेत् समाः शतम् ॥

द्रोणे महादशपञ्चपलशतमाने जलस्य खदिरासनसारयोस्तुलां क्षिपेत् । खदिरस्य पञ्चाशतमसनस्य पञ्चाशतम् । सखिलचूर्णीकृत्य क्षिप्ते सति तज्जलं सप्ताहमधिवास्य अष्टमेऽहनि पचेत् । दर्वीलेपिनि च तस्मिंस्त्रिफलादिकं यथोक्तपरिमाणं क्षिपेत् । तस्यास्त्रिफलायाश्चूर्णस्य पादेन चतुर्भागेन सोमराजिम् । तदर्धं वाकुचीतोऽर्धं द्वीपिमूलं चित्रकमूलम् । तद्वदिति वाकुच्या द्वीपिमूलवत् ब्राह्मीं मार्कवं च । मार्कवो भृङ्गराजः । लोहकिट्टमयोरुभयोर्द्विप्रस्थम् । लोहं शस्त्रम् । इति वटकीकृतं कुष्ठादिषु पूजितम् । लाङ्गल्यादित्रिंशत्पलेन भृङ्गरसालोडितेन षष्ट्यधिकं शतत्रयं गुलिकानां कुर्यात् । ततः पुनः प्रथममाम यावदर्धगुलिका भक्षयेत् । ततः सर्वां गुलिकामपि खादेदागुलिकाक्षयान्मासमेव ब्रह्मचर्यपथ्यभोजी स्यादिति । ततः क्रमेण कामचारी नियन्त्रणः । एवमित्यादि सुबोधम् ॥

वासामृतानिम्बवरापटोल-
व्याघ्रीकरञ्जोदककल्कपक्वम् ।
सर्पिर्विसर्पज्वरकामिलास्र-
कुष्ठापहं वज्रकमामनन्ति ॥

त्रिफलाविकटुद्विकण्टकारी-
कटुकाकुम्भनिकुम्भराजवृक्षैः ।
सवचातिविषाग्निकैः सपाठैः
पिचुभागैर्नवकज्जदुग्धमुष्क्याः ॥

पिष्टैः सिद्धं सर्पिषं प्रस्थमेभि
क्रूरे कोष्ठे स्नेहनं रेचनं च ।
कुष्ठश्वित्रप्लीहवर्ध्मार्शगुल्मान्
हन्यात् कृच्छ्रास्तन्महावज्रकाख्यम् ॥

वाशान्तामुत्थेन क्वाथेन कल्केन चै षामेव पक्वं सर्पिर्विसर्पादिघ्नं नाम्ना वज्रकमिचाचार्या जानन्ति शब्दयन्ति । त्रिफलादीनां महावज्रकं सर्पिः पिचुभागैः प्रत्येकं कर्षेः नवस्य वज्रदुग्धस्य सुधाक्षीरस्य मुष्ट्या पलेन । सुबोधम् ।

यतेर्लेलीतकवसा क्षौद्रजातीरसान्विता ।
कुष्ठघ्नी सममर्पिर्वा सगायत्र्यसनोदका ॥

यतेर्ब्रह्मचर्यादियुक्तस्य अरण्यवासिनः पुंसो लेलीतकवसा क्षौद्रजातीरसाभ्यामन्विता कुष्ठघ्नी भवति । अथवा सममर्पिर्लेलीतकवसा गायत्र्यसनयोरुदकेन क्वाथेन संयुक्ता सत्युपयुक्ता कुष्ठघ्नी भवति । लेलीतकवसा सरपथे रसरूपा प्रसिद्धा । जातीरसो नास्या स्वरसः । गायत्री खदिरः ॥

मूत्रे विनीता त्रिफला रसे वा
सिद्धा घृते वाम्भसि केवले वा ।
रसायनं पञ्चमुजो हरिद्रा
निहन्ति पाण्ड्वामयकुष्ठमेहान् ॥
विरेचमृतवल्ल्या वा स्वरसं यन्त्रपीडितम् ।
मेहं च तत् कुष्ठहरं स्फुरदिदंतास्तनानम् ॥

मूत्र इत्यादिना हरिद्राया द्वार्यां प्रयोगः । एभिः प्रकारैरुपयुक्ता हरिद्रा पञ्चभुजः पुंसो रसायना भवति पाण्ड्वामयादींश्च निहन्ति । विनीता निक्षिप्ता । पिबेदित्यादि सुबोधम् । अमृतवल्ली गुडूची । यन्त्रपीडितग्रहणं स्वरसशब्देन क्वाथपरिहारार्थम् ॥

स्थिरकठिनमण्डलानां कुष्ठानां पोट्टलैर्हितः स्वेदः
स्विन्नोत्सन्नं विलिखेत् कुष्ठं तीक्ष्णेन शस्त्रेण ॥
रुधिरागमार्थमथवा शृङ्गालाबूभिरपहरेद्रक्तम् ॥
प्रच्छेदल्पं कुष्ठं विरेचयेद्वा जलौकोभिः ॥

स्थिरत्वादियुक्तानां कुष्ठानां पोट्टलैः रूक्षौषधमृदकैः स्वेदो हितः । स्विन्नं चोत्सन्नमुन्नतं च कुष्ठं तीक्ष्णेन शस्त्रेण रुधिरागमार्थं विलिखेत् । रुधिरेणाशक्तिर्विलिखनाय यदि निरमेत् । अथवा स्विन्ने कुष्ठे शृङ्गादिभी रक्तमपहरेत् । अल्पं तु कुष्ठं प्रच्छेदवगाढे पाटनविलेखनम् । स्वल्पे पाटनप्रच्छानम् । अथवा स्वल्पं कुष्ठं जलूकाभिर्विरेचयेत् शोधयेत् ॥

ये लेपाः कुष्ठानां युज्यन्ते निर्हृतास्रदोषाणाम्
संशोधिताशयानां सद्यः सिद्धिर्भवति तेषाम् ॥

य लेपा इत्यादिना वक्ष्यमाणानां लेपानां विषयप्रदर्शनम् । उक्तस्य रक्तविस्रावणादिकस्य च प्रयोजनकथनम् । निर्हृतास्राणां निर्हृतदोषाणां संशोधिताशयानां च कुष्ठानां ये एते युज्यन्ते तेषां लेपानां सिद्धिर्भवति । निर्हृतदोषा वमनादिना । संशोधितो निरूहविरेकादिकृत आशय आमाशयादि ॥

येषु न शस्त्रं क्रमते स्पर्शेन्द्रियनाशनेषु कुष्ठेषु ।
तेषु निपात्यः क्षारो रक्तं दाप च विस्राव्य ॥

येष्वित्यादिना कुष्ठस्य नाशस्य क्षारस्य विषयः । स्पर्शेन्द्रियनाशनेषु सुप्त्यादियुक्तेषु येषु निष्फलत्वात् शस्त्रं न क्रमते न प्रभवति तेषु रहिरन्तश्च विस्राव्य क्षारो निपात्यः ॥

लेपोऽतिकठिनपरुषेसुप्ते कुष्ठे स्थिरे पुराणे च
पीतागदस्य कार्यो विषैः समन्त्रागदैश्चानु ॥

अतिकठिनत्वादियुक्ते तत्कालपीतागदस्य पुंसो विषैर्लेपः कार्यः । अनु च विषलेपस्य मन्त्रयुक्तैरगदैर्लेपः कार्यः ॥

स्तब्धानि सुप्तसुप्ता-
न्यस्वेदनकण्डुलानि कुष्ठानि ।
कूर्चैर्दन्तीत्रिवृता
करवीरकरञ्जकुटजानाम् ॥

जात्यर्कनिम्बजैर्वा पत्रैः शस्त्रैः समुद्रफेनेन ।
घृष्टानि गोमयैर्वा ततः प्रदेहैः प्रदेह्यानि ॥

आरग्वधः सैडगजः करञ्जो
वाशा गुडूची मदनं हरिद्रे ।
श्र्याह्वः सुराह्वः खदिरो धवश्च
निम्बो विडङ्गं करवीरकश्च ॥

ग्रन्थिश्च भूर्जो लशुनः शिरीषः
सलोमशो गुग्गुलुकृष्णगन्धे ।
फणिर्जको वत्सकसप्तपर्णौ
पीलूनि कुष्ठं सुमनःप्रवालाः ॥

वचाहरेणुत्रिवृता निकुम्भो
भल्लातकं गैरिकमञ्जनं च ।
मनःशिलाले गृहधूम एला
कासीसलोध्रार्जुनमुस्तसर्जाः ॥

इत्यर्धरूपैर्विहिताः षडेते
गोपित्तपीताः पुनरेव पिष्टाः ।
सिद्धाः परं सर्षपतैलयुक्ता-
श्चूर्णाः प्रदेहा बहुशः प्रयोज्याः ॥

कुष्ठानि कृच्छ्राणि नवं किलासं
सुरेन्द्रलुप्तं किटिभं सदद्रुम् ।
भगन्दरार्शांस्यपचीं सपामां
हन्युः प्रयुक्ता नचिरान्नराणाम् ॥

स्तब्धत्वादियुक्तानि कुष्ठानि कूर्चादिभिर्घृष्टानि पदद्धैर्वक्ष्यमाणैः प्रदेह्यानि । जात्यादिजैः पत्रैः । आरग्वधेत्यादिना षड्भिरर्धरूपैरर्धवृत्तैः षट्प्रदेहा बहुशः प्रयोज्याः । किंभूताः गोपित्ते पीताः पैस्ते तथोक्ताः । गोपित्तेन भाविता इत्यर्थः । पुनरेव पिष्टा आदौ भाविताः पुनः पिष्टाः सर्षपतैलेन युक्ताः एते योगाः परं सिद्धाः कार्यसंपादने । एते च नराणामचिरात् कुष्ठादीन् हन्युः । किलासं श्वित्रम् । सुरेन्द्रलुप्तमिन्द्रलुप्तम् । तच्च शिरोरोगेषु वक्ष्यते । किटिभानां पुनः सदद्रुग्रहणमतिशयख्यापनम् । सपामामित्यपच्या गण्डमालाया विशेषणम् । श्र्याह्वः श्रीवासः । सुराह्वः देवदारु । सलोमशो धातुकासीसम् । कृष्णगन्धा सौभञ्जनः । फणिर्जको मारीचकः । सुमनःप्रवालाः मालतीपल्लवानि । अञ्जनं सौवीरकम् । अल

हरितालम् । गृहधूमो धूममलम् । सर्जाह्व सर्जरसो राल, सर्वरसोऽपि च ॥

निम्ब हरिद्रे सुरस पटोल
कुष्ठाश्वगन्ध सुरदारुशिग्रु ।
ससर्षप तुम्बुरुधान्यवन्य
चण्डा च चूर्णानि समानि कुर्यात् ॥

तैस्तक्रपिष्टैः प्रथम शरीर
तैलाक्तमुद्वर्तयितु यतेत ।
तथास्य कण्डू पिटका सकोठा
कुष्ठानि शोफाश्च शम व्रजन्ति ॥

तैलाभ्यक्त शरीर निम्बादिभि स-मभागै तक्रपिष्टैरुद्वर्तयितु यतेत । तथा कुर्वत कुष्ठिन कण्ड्वादीनि शम व्रजन्ति । वन्य परिपेलवम् । चण्डा चोरकम् । कोठाः सिध्मादिमण्डलानि ॥

मुस्तामृतासङ्गकटङ्कटेरी-
कासीसकम्पिल्लककुष्ठलोध्रा ।
गन्धोपल सर्जरस विडङ्ग
मनःशिलाले करवीरसत्वक् ॥

तैलाक्तगात्रस्य कृतानि चूर्णा
न्येतानि दद्यादवचूर्णनार्थम् ।
निहन्ति कण्डू किटिभानि पामा
... चानि तथा न सन्ति ॥

पिचिदमृतान्या ...
... तत् कुष्ठमेदार्दन ... तैलाभ्यक्तदेहस्याव ...

मृष्ट इत्यादिना ... कण्ड्वादीनि न भ-वन्ति । ... मनःशिलाम्

कटङ्कटेरी दारुहरिद्रा । कम्पिल्लको रजनको रेचनो रक्तचूर्णक । गन्धोपलो गन्धपाषाण ॥

काण्डे महावृक्षभवे निलीन
स्विन्न कुकूले पुटपाकयुक्त्या ।
विचर्चिका सर्षपकल्कपिण्डो
निहन्ति लज्जामिव रागवेग ॥

सर्षपकल्कस्य पिण्डी सुधागण्डान्तर्लीन पुटपाकयुक्त्या स्विन्नो विचर्चिका निहन्ति । यथा रागवेग प्रवृद्धो लज्जा निहन्ति ॥

मनःशिलाले मरिचानि तैल-
मार्क पय कुष्ठहर प्रदेह ।
तथा करञ्जप्रपुनाटबीज
कुष्ठान्वित गोसलिलेन पिष्टम् ॥

मनःशिलादिक प्रदेह कुष्ठहरो भवति । तथेलादि सुबोधम् । प्रपुनाटश्चक्रमर्दः । गोसलिल गोमूत्रम् ॥

गुल्गुलुमरिचविडङ्गै
सर्षपकासीससर्जरसमुस्तै ।
श्रीवेष्टकालगन्धै
र्मनःशिलाकुष्ठकम्पिल्लै ॥

उभयहरिद्रासहितै-
श्चार्ककैर्तैलेन मिश्रितैरेभि ।
दिनकरकराभितप्त
कुष्ठ घृष्ट च नष्ट च ।

गुल्गुल्वादिभिश्चार्ककतैलेन मिश्रितैर्दिनकरकराभितप्त कुष्ठ घृष्ट च नष्ट चेत्सेन

घर्षणनाशनयोरेककालता प्रदर्शिता । श्रीवेष्टकः वायसको दधिश्यावश्च शब्दिव । कालगन्ध सौभञ्जनकम् । पाक्रिक तैल चक्रस्थ सद्य.पीडितम् ॥

मरिच तमालपत्र
कुष्ठ समनश्शिल सकासीसम् ।
तैलेन युक्तमुषित
सप्ताह भाजने ताम्रे ॥

तेनालिप्त सिध्म
सप्ताहात् घर्मसेविनोऽपैति ।
मासान्नव किलास
स्नानेन विना विशुद्धस्य ॥

मरिचादिक तैलेन युक्त ताम्रे भाजने सप्ताहमुषित तेनालिप्त सिध्म घर्मसेविन सूर्यरश्मिसेविन सप्ताहादपैत्यपगच्छति । नव किलास श्वित्रमालिप्त घर्मसेविनो मासादपैति । किंभूतस्याह स्नानवर्ज्य कृतसशुद्धेः॥

मयूरक जर्जरित समूल
दग्ध्वा परिस्राव्य च सप्तकृत्व ।
तेनाम्भसा कटुगुणिकोरथतैल
सिद्ध पर सिध्मनिवर्हणाय ॥

जीवन्ती मञ्जिष्ठा
दार्वी काम्पिल्यक पयस्तुत्थम् ।
एष घृततैलपाक'
सिद्ध सिद्धे च सर्जरस. ॥

देय' समधून्छिष्टो
विपादिका तेन न ...

चर्मैककुष्ठकिटिभं
कुष्ठ शाम्यत्यलसक च ।'

मयूरकक्षाराम्भसा प्रियङ्गुतैल सिद्ध कुष्ठनिबर्हणाय परम श्रेष्ठम् । मयूरकोऽपामार्ग । जीवन्त्यादिभिर्घृततैलम् । मधूच्छिष्ट मदनम् ॥

सप्तपर्णकरञ्जार्कमालतीकरवीरजम् ।
मूल स्नुहीशिरीषाभ्या चित्रकास्फोतयोरपि॥
करञ्जबीजद्विनिशाव्योषैलकजसर्षपा ।
वरावेल्ल च तैस्तैल सगोमूत्रैर्विपाचितम् ॥
कुष्ठदुष्टव्रणग्रन्थिगण्डमालाभगन्दरान् ।
विशेषाद्वातकफजान् हन्त्यभ्यङ्गेन वज्रकम् ॥

सप्तपर्णादिभिर्गोमूत्रेण च तैल स्नेहपरिभाषया पाचितमभ्यङ्गेन कुष्ठादीन् सर्वान् निहन्ति । विशेषाद्वातकफजान् निहन्ति । नाम्ना वज्रकम् । आस्फोतान्ताना मूलम् । आस्फोत अर्क ॥

एरण्डताक्ष्र्यघननीपकदम्बभार्ङ्गी
कम्पिल्लवेल्लफलिनीसुरवारुणीभिः ।
निर्गुण्ड्यरुष्करसुराह्वसुवर्णदुग्धा-
श्रीवेष्टगुल्गुलुशिलाहरितालविश्वै. ॥

तुल्यस्नुगर्कदुग्ध
सिद्ध तैल स्मृत महावज्रम् ।
अतिशयितवज्रकगुण
श्वित्रार्शोग्रन्थिमालाघ्नम् ॥

एरण्डादिभि स्नेहाच्चतुर्गुणे... स्नुगर्कयोर्मिश्रीभूतेन क्षीरेण ... ता-

र्यं वट्टमाक्षिकम् । नीपो धूलीकदम्ब । सुरवारुणी इन्द्रवारुणी । निगुण्डी सिन्दुवारक । सुराह्व देवदारु । सुवर्णदुग्धा काञ्चनी । शिला मनश्शिला । विश्व शुण्ठी ॥

कनकक्षीरीतैलं
भार्ङ्गी दन्त्या फलानि मूलं च ।
जातीप्रवालसर्षप
लशुनविडङ्ग करञ्जत्वक् ॥
सप्तच्छदार्कपल्लव-
मूलत्वङ्निम्बचित्रकास्फोतम् ।
गुञ्जैरण्डकबृहती-
मूलत्वक्सुरसार्जकफलानि ॥
कुष्ठं पाठा मुस्ता
पद्मग्रन्थातुम्बुरुत्वचो मूर्वा ।
एलकरञ्जकुटजनिगु-
न्यूषणभल्लातकक्षवकाः ॥
हरितालमवाक्पुष्पी
तुत्थं कम्पिल्लकोऽमृतासङ्गं ।
सौराष्ट्री कासीसं
दार्वीत्वक् स्वर्जिकालवणम् ॥
एतैस्तैलं तैलं
कटुतैलं वा चतुर्गुणे मूत्रे ।
करवीरमूलपल्लव
तोये च विपाचितं जयति ॥
कटुकालाबुन्यस्तं
नित्याभ्यङ्गेन वातकफकुष्ठम् ।
मण्डलदद्रूकोठ
क्रिमिपामाविचर्चिका सुतराम् ॥

कनकक्षीर्यादिभिर्मिलितं तैलं तिलोद्भवं तैलं चतुर्गुणे मूत्रे विपाचितम् । अथवा कटुतैलं विपाचितं वातकफकुष्ठं नाशयति । अथवा केवलस्यैव करवीरस्य मूलपल्लवयो वा येन विपाचितम् । कनकक्षीर्यादि च इदं कटुकालाबुन्यस्तं नित्याभ्यङ्गेन वातकफकुष्ठादिकं जयति । मूलं फलानि च दन्त्या । सप्तच्छदार्कयो पल्लवादिकम् । आस्फोता गिरिकर्णी । गुञ्जादीनां फलम् । गुञ्जा रक्तिका काकनन्दिका च । पद्मग्रन्था वचा । आर्जक कुठेरकभेद । अवाक्पुष्पी मधुदण्डी वाराही वरमालिका । अमृता गुडूची । आसङ्ग रसाञ्जनम् ॥

सिक्थकतुत्थकगुग्गुलु
सिन्दूररसाञ्जनैः कटुकतैलम् ।
पामाकिटिभविचर्चिषु
साधितमभ्यञ्जने श्रेष्ठम् ॥

शैलेयकम्पिल्लकपट्टिकाह्व
सुराष्ट्रजासर्जरसोपलानि ।
शिला च चूर्णो नवनीतयुक्तः
कुष्ठे सर्वत्राप्यधिक प्रशस्तः ॥

सिक्थकादिभिः साधितं कटुतैलं पामादिष्वभ्यञ्जने श्रेष्ठम् । सिक्थकं मदनम् । शैलेयकादीनां चूर्णो नवनीतयुक्तः सर्वस्मिन् कुष्ठे प्रशस्तः । भवति तु कुष्ठेऽधिकं प्रशस्तः । पट्टिकाह्व लोध्रम् । सुराष्ट्रजा सौराष्ट्री । उपलो गन्धपाषाण । शिला मनःशिला ॥

एडगजकुष्ठसैन्धव-
सिद्धार्थविल्ङ्गकाञ्जिकैर्लिप्तम् ।
कृमिपामसिध्मदद्रू-
मण्डलकुष्ठ शम याति ।

लाक्षाव्योप प्रापुनाट च बीज
सश्रीवेष्टा कुष्ठसिद्धार्थकाश्च ।
तक्रोन्मिश्रः स्याद्धरिद्रा च लेपो
दद्रूघ्नो मूलकोत्थ च बीजम् ॥

दूर्वाभयासैन्धवचक्रमर्द-
कुठेरका काञ्जिकतक्रपिष्टा ।
त्रिभि प्रलेपैरपि बद्धमूलां
दद्रू च कण्डू च विनाशयन्ति ॥

एडगजादिभिर्लिप्त कृम्यादिक शम याति । लाक्षादिभिर्हरिद्रान्तैर्दद्रुषु तक्रोन्मिश्रो लेप स्यात् । मूलकोत्थ च बीज केवल दद्रुषु लेपे उत्तम । प्रपुन्नाटबीज चक्रमर्द । श्रीवेष्टको वायसको दधिश्यावश्च शब्दित । दूर्वादय काञ्चिकतक्रपिष्टास्त्रिभि लेपै बद्धमूलामपि दद्रू कण्डू च नाशयति ॥

मनशिलात्वक्कुटज सकुष्ठ
सलोमश सैडगज करञ्ज ।
ग्रन्थिश्च भौर्जे करवीरमूल
चूर्णानि साध्यानि तुषोदकेन ॥

पलाशनिर्दाहरसेन वापि
कर्षोन्मितान्याढकसमितेन ।
दर्वीप्रलेप प्रवदन्ति लेप-
मेतत् पर कुष्ठनिषूदनाय ॥

मनःशिलादीना चूर्णानि कर्षोन्मितान्याढकसमितेन तुषोदकेन पलाशक्षारोदकेन वा साध्यान्येतदपि प्रलेप कुष्ठनिषूदनाय पर श्रेष्ठमाचार्या वदन्ति । कुटजत्वक् वत्सकत्वक् । सलोमशो धातुकासीसम । भौर्जो ग्रन्थिः सुज्ञेय ॥

एलाचित्रकनिम्ब
दृपक कुरुविन्दनागरार्क च ।
चूर्णीकृतमष्टाह
भावयितव्य पलाशस्य ॥

क्षारेण गवा मूत्र-
स्रुतेन तेनास्य मण्डलान्याशु ।
भिद्यन्ते दीर्यन्ति च
लिप्तान्यर्काभितप्तानि ॥

मासी मरिच लवण
रजनीतगर सुधा गृहाद्धूमः ।
मूत्र पित्त क्षार ।
पालाश कुष्ठनुलेप ॥

एलादिक चूर्णीकृतमष्टाह परिशोष्य गोमूत्रस्रुतेन पलाशक्षारेण भावयितव्यम् । अस्य कुष्ठिनस्तेन लिप्तान्यर्केन चाभितप्तानि कुष्ठमण्डलानि भिद्यन्ते जीर्यन्ति च । मास्यादिको लेप, कुष्ठनुत् । पित्त मूत्र प्राणिनामेवाष्टानाम् ॥

मुस्त त्रिफला मदन
करञ्ज आरग्वध, कलिङ्गयवा
ससप्ताहकुष्ठफालिनी-
दार्व्य,सिद्धार्थक स्नानम् ॥

एष कषायो वमन
विरेचन वर्णदस्तथोद्वर्ष ।
त्वग्दोषकुष्ठशोफ
प्रबाधन पाण्डुरोगघ्न ॥

मुस्तादीनि सिद्धार्थक नाम स्नानम् । एष च योग वमनाय कषायो भवति विरेचन च वर्णकराङ्गोद्घर्षश्च । वत्पृष्यन्तेऽनेनाङ्गानीत्युद्घर्ष । एष च प्रयोग त्वग्दोषादीना प्रबाधनः पाण्डुरोगघ्नश्च ॥

करवीरनिम्बकुटजा-
न्छम्पाकाचित्रकाच मूलानाम् ।
मूत्रे दर्वीलेपः
क्वाथो लेपेन कुष्ठघ्न ॥

श्वेतकरवीरमूल
कुटजकरञ्जात् फल त्वचो दन्त्या ।
सुमन:प्रवालयुक्तो
लेप' कुष्ठापह सिद्ध ॥
शैरीषी त्वक् पुष्प
कार्पास्या राजवृक्षपत्राणि ।
पिष्टा च काकमाची
चतुर्विधः कुष्ठहा लेप ॥

करवीरेत्यादि सुबोधम् । श्वेतकरवीरादिभिर्लेप' कुष्ठापहः सिद्ध । शिरीषत्वगादिभि पृथक् चत्वारो लेपा, कुष्ठघ्ना' । राजवृक्ष' आरग्वध. ॥

दार्वीरसाञ्जनस्य च
निम्बपटोलस्य खदिरसारस्य ।
आरग्वधवृक्षकयो
स्त्रिफलाया सप्तपर्णस्य ॥
इति षद् कषाययोगा. ।
कुष्ठघ्नाः सप्तमश्च तिनिशस्य ।
स्नाने पाने च हिता-
स्तथाष्टमश्चाश्वमारस्य ॥
आलेपन प्रघर्षण
मवचूर्णनमेत एव च कषाया ।
तैलघृतपाकयोगे
श्रेष्यन्ते कुष्ठशान्त्यर्थम् ॥

दार्वीरसाञ्जनाभ्यामेक कषाय । निम्बपटोलाभ्या द्वितीय । खदिरसारेण तृतीय । आरग्वधवृक्षकाभ्या चतुर्थः । त्रिफलया पञ्चम' । सप्तपर्णेन षष्ठ' । तिनिशेन सप्तम । अश्वमारेणाष्टम । एते कषाययोगा' कुष्ठिना स्नाने पाने च हिता । एत एव च कुष्ठिनामालेपनादिक भवति । एत एव च कषाया पृथक् तैलस्य पाकयोगे घृतस्य च पाकयोगे कुष्ठशान्त्यर्थं शस्यन्ते ॥

सर्षपकरञ्जकोशा
तकानि तैलान्यथेङ्गुदीना च ।
कुष्ठेषु हितान्याहु-
स्तैल श्रेष्ठ च खदिरसारस्य ॥

सर्षपादीनि च तैलानि कुष्ठेषु हितान्याचार्या आहु । प्रकरणाद्बहि प्रयोगे । कोशातकस्य फलम् । इङ्गुदी वृक्षविशेष ॥

शीता प्रदेहसेका
स्तिक्तकसर्पिः सिराविरेकश्च ।

विशरणदाहक्लेदे
विस्फोटे चर्मदलने च ॥
शीर्णनखरोममांसः
कृमिमानन्नाम्भसी त्यजेत् कुष्ठी ।
सद्यो दुग्धं दुग्धं
षण्मासान् कारभं भजेत्समधु ॥

कुष्ठेषु अङ्गविशरणादौ शीतप्रदेहादिर्हितम् । विशरणं त्वङ्मांसावदरणम् । चर्मदलनं त्वगुत्पाटनम् । शीर्णनखत्वादियुक्तः कुष्ठी अन्नमम्भश्च त्यजेत् । किमन्यत् प्राणान् जह्यात् न । अपि तु कारभं दुग्धं औष्ट्रं क्षीरं सद्यो दुग्धं तत्कालविस्राविर्तं समाक्षिकं षण्मासान् भजेत् ॥

एडगजः सविडङ्गो
मूलान्यारग्वधस्य कुष्ठानाम् ।
उद्दालनश्च दन्ता
गोश्ववराहोष्ट्रदन्ताश्च ॥
रजनीद्वयं कृमिघ्नं
मधुनाटं राजवृक्षमूलं च ।
कुष्ठोत्पाटनमग्र्यं
सपिप्पलीपाकलं योज्यम् ॥
श्वित्राणां सविशेषं
योक्तव्यं सर्वतो विशुद्धानाम् ।
उत्सन्नेषु च लेपाः
सवर्णकरणास्तथाभ्यङ्गाः ॥

एडगजादिकं वहिः प्रयुक्तं कुष्ठानामुद्दालनं निबिडत्वक्त्याजनम् । रजन्यादिकं सपिप्पलीपाकलमग्र्यं श्रेष्ठं कुष्ठोत्पाटने योज्यम् । उत्पाटनं मोक्षणम् । पाकलं कुष्ठम् । एतच्च रजन्यादिकं सर्वत ऊर्ध्वमधः शिरसि च विशुद्धानां श्वित्राणां सविशेषं योक्तव्यम् ॥

पक्षात् पक्षात् छर्दनान्यभ्युपेयान्मासान्मासाच्छोधनं चाप्यधस्तात् ।
शुद्धिर्मूर्ध्नि स्यात्त्रिरात्रात्त्रिरात्रात्
षष्ठे षष्ठे मास्यसृङ्मोक्षणं च ॥
यो दुर्वान्तो दुर्विरिक्तोऽथवा स्यात्
कुष्ठी दोषैरुद्धतैर्व्याप्यतेऽसौ ।
निस्सन्देहं यात्यसाध्यत्वमेवं
तस्मात् कृत्स्नान्निर्हरेदस्य दोषान् ॥

पक्षात् पक्षादिति ग्रहणं वमनादिक्रियान्तरपरिहारदिवसज्ञापनार्थम् । शोधनं विरेचनम् । मूर्ध्नि शिरसः शुद्धिर्नस्येन । सर्वस्य च कृत्स्नान्निरवशेषान् दोषान् निर्हरेत् । अस्येति कुष्ठिनः । किंप्रयोजनमित्याह । यो दुर्वान्त इत्यादि । असम्यक्शुद्ध्या दोषैरुद्धतैर्व्याप्तं कुष्ठं निस्सन्देहमसाध्यतां याति ॥

व्रतदमयमसेवात्यागशीलाभियोगो
द्विजगुरुसुरपूजा सर्वसत्त्वेषु मैत्री ।
जिनजिनसुततारा भास्कराराधनानि
प्रकटितमलपापं कुष्ठमुन्मूलयन्ति ॥

इति चिकित्सिते एकविंशोऽध्यायः ॥

व्रतादीनि कुष्ठमुन्मूलयन्ति । तच्च कुष्ठं प्रकटितमलपापं प्रकाशितदोषपापम् । तेन

हि कुष्ठेन मग्ना वातादयो दुष्टदुष्टं चादृष्टं कर्म प्रकारयते । व्रतं शास्त्रोक्तो नियमः चान्द्रायणादि । दमः अक्रोधादिलक्षणम् । यमः इन्द्रियजयः । जिनो बुद्धः । जिनसुता अवलोकितेश्वरादयः ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसङ्ग्रहव्याख्यायां चिकित्सिते एकविंशोऽध्यायः ॥

द्वाविंशोऽध्यायः ।

क्रमप्राप्तस्य श्वित्रस्य कृमीणां च क्रमेण चिकित्सितं प्रदर्शयितुमध्याय आरभ्यते ॥

अथातः श्वित्रकृमिचिकित्सितं व्याख्यास्यामः । इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

कुष्ठादपि बीभत्सं
यच्छीघ्रतरं च यात्यसाध्यत्वम् ।
श्वित्रमतस्तच्छान्त्यै
यतेत दीप्ते यथा भवने ॥

श्वित्रे शीघ्रमेव शान्त्यर्थं यतेत दीप्तगृहवत् । यतः श्वित्रं कुष्ठादपि बीभत्सं जुगुप्सितम् ॥

मदयन्त्याः सवायस्याः सुरभ्यारग्वधस्य च
शतं पलानां प्रत्येकं वरायास्त्वाढकत्रयम् ॥

व्याघ्रीतवीकपोता-
वल्गुजखदिरार्कमूलदन्त्यैन्द्र्य ।
सनिशाद्वया दशपला
क्वाथेऽस्मिन्पादे क्षिपेत् पिष्टा ॥

बीजं करञ्जकटुकादशिग्रुनिम्बा-
न्नीलीं सनीलोत्पलचन्द्रलेखाम् ।
श्यामां किरातं कटुकात्रयं च
पञ्चाढकं तत्र च पञ्चगव्यान् ॥

शमयत्यचिरेण घृतं
मृदुहुतवहसाधितं महानीलम् ।
न श्वित्रमेव केवल-
मपचीकृमिकासगुल्ममभ्यस्तम् ॥

उन्मादापस्मारा-
र्शोविद्रधिशिरोरोगान् ।
गलगण्डगुल्मगण्डा-
नर्बुदशोफप्रमेहगलरोगान् ॥

सविसर्पशोषपवन-
व्याधीन्विषमज्वरान् हन्यात् ।

मदयन्त्यादिना स्नेहनार्थं घृतमुच्यते । मदयन्ती धातकी । वायसी काकनासा । सुरभिर्गन्धमधुरा । आरग्वधः शम्याकः । व्याघ्री निदिग्धिका । बर्हिश्चित्रकः । कपोता काकमाची । ऐन्द्री इन्द्रवारुणी । करञ्जादीनां चतुर्णां बीजम् । श्यामा त्रिवृत् । पञ्चगव्यानि गोमयस्वरसं मूत्रं क्षीरं दधि घृतमित्येतानि । एतन्महानीलं नाम घृतं मृदुना हुतवहेनाग्निना साधितमचिरेण किला-

स श्वित्रमेव न शमयति । अपि तु अपस्म्याद्किमपि शीघ्र शमयति ।

संशोधन विशेषात्
पीतस्नेहस्य योजयेदनु च ।
श्वित्रे स्रंसनमग्र्य
मलयूरस इष्यते सगुडः ॥

त पीत्वाभ्यक्ततनु-
र्यथाबल सूर्यपादसतापम् ।
सेवेत विरिक्तश्च
त्र्यह पिपासु पिबेत् पेयाम् ॥

अनु चानन्तर पीतस्नेहस्य सशोधन मेव विशिष्यते विशिष्ट भवति नान्यत् किञ्चित् । तत्रापि श्वित्रेऽग्र्य प्रधान स्रसन विरेचनमिष्यते । किमाह । सगुडो मलयूरस' । मलयू सोमराजि । अभ्यक्तो रविकरसताप च यथाबल निषेवमाणोऽनेन विरिक्तस्त्र्यह पिपासुस्तृष्णावान्यदा भवति त दा पेया पिबेत । एव त्र्यह विरेचनम् । तृषिते पेया नान्यत् किञ्चित ॥

श्वित्रेऽङ्गे ये स्फोटा
जायन्ते कण्टकेन तान् भिद्यात् ।
स्फोटेषु निस्सृतेषु
प्रात प्रात पिबेत् पक्षम् ॥

मलयूमसन प्रियङ्गु
शतपुष्पा चाम्भसा समुत्क्वाथ्य ।
पालाश वा क्षार
यथाबल फाणितोपेतम् ॥

श्वित्रेऽङ्गे ये स्फोटा जायन्ते उक्तेन स्रसनविधिना सुनोधम् । पालाश क्षार फाणितेन क्षुद्रगुडेन युक्त यथाबलमिति बलापेक्षत्वादनियतमात्रमपि ॥

वितुषावल्गुजबीजा-
न्चूर्ण गोत्रारिभाविताद्बहुशः ।
मूलकाथेन पिबेत्
कलितरुकृतमालमदनफल्गूनाम् ॥

पीते किलासी तिलतैलदिग्धो
दिने दिने स्याद्रविपादसेवी ।
जीर्णे च तक्राप्लुतकोद्रवाशी
स्फोटोद्भवायैष विधिस्त्रिरात्रम् ॥

वितुषेत्याग्निना स्फोटोद्भवाय विधि । अवल्गुजा सोमराजि । तद्बीज बहुकृत्वोऽनेकवार गोमूत्रेण भावित कलितर्वादीना मूलक्काथेन विधि । तस्मिश्च पीते सति किलासी श्वित्री रविपादसेवी ।तिलतैलेन दिग्ध उपलिप्त स्यात् । कलितरर्विभीतक । कृतमालो नक्तमाल । मदनफल प्रसिद्धम् । फल्गु काकोदुम्बरिका ।'

विध्वान्येषु स्फोटकान् कण्टकैस्तान्
वस्ताम्भोभिर्घृष्टया शुक्तवर्त्या ।
लिम्पेत् काम लेपनाद्वेदनाया
लेपो योज्य शङ्खनाभिर्जलेन ॥

अनेन स्फोटकानन्येषु कण्टकैर्भित्वा बस्ताम्भोभि' छगलमूत्रैर्घृष्टया शुक्तवर्त्या काम

भृश लिम्पेत । शुक्तवति न्यापादिभिर्वक्ष्यमा णा । सुबोधम् ॥

व्योषसर्षपनिशागृहधूम-
यावशूकपटुचित्रकयुक्तै' ।
कोलतुल्यगुलिका गतिपाशा-
श्वित्रकुष्ठशमनो वरलेप ॥

व्योषादीना भागो विषम्य चार्धभाग युक्तोऽनेन बदरतुल्या गुळिका क्रियते । एषा गुळिका वरलेप श्वित्राणा कुष्ठाना च शमन ॥

गव्य मूत्र चित्रकव्योषयुक्त
सर्पि कुम्भे मस्थित क्षौद्रमिश्रम् ।
पक्षादूर्ध्व श्वित्रिणा पेयमतत्
कार्य चास्मै कुष्ठदृष्ट विधानम् ॥

गव्यमित्यादि सुबोधम् । अस्मै श्वित्रिणे कुष्ठोक्त विधान कार्यम् । कुष्ठश्वित्राणामेकरूपत्वात् ॥

मार्कवमथवा खादद्
भृष्ट तैलेन लोहपात्रस्थम् ।
बीजकशृत च दुग्ध
तदनु पिबेच्छ्वित्रनाशाय ॥

अथवा मार्कव भृङ्गरजो लोहपात्रस्थ तैलेन भृष्ट खादेत् । पश्चाच बीजकशृत दुग्ध श्वित्रनाशन पिबेत् । बीजक असन ॥

पूतीकार्कव्याधिघातस्नुहीना
मूत्रे पिष्टा पल्लवा जातिजाश्च ।
दन्त्यालेपाच्छ्वित्रदुर्नामदद्रून्
पामाकोठान् दुष्टनाडीव्रणाश्च ॥

पूतीकादीना जात्यन्ताना पल्लवा गवादिमूत्रे पिष्टा आलेपात् श्वित्रादीन् घ्नन्ति । पूतीक करञ्ज । व्याधिघात आरग्वधः । स्नुही सुधा ॥

द्वैप्य दग्ध चर्म मातङ्गज वा
श्वित्रे लेपस्तैलयुक्तो वरिष्ठ ।
पूतीकीटो राजवृक्षाम्बुनेन
क्षारेणाक्त श्वित्रमेकोऽपि हन्ति ॥

द्वीपिन हस्तिनो वा चर्म दग्ध तैलेन युक्तम् । श्वित्रे लेपो वरिष्ट श्रेष्ठ' । पूतीकीट' कर्कटीकारवल्लीवद्दुर्गन्धी क्रिमिविशेष प्रसिद्ध । राजवृक्ष आरग्वध' ॥

रात्रौ गोमूत्रे वासितान् जर्जराङ्गा-
नह्निच्छायाया शोषयेत् स्फोटहेतून् ।
एव वारास्त्रीन् भावयेच्छ्लक्ष्णपिष्टै
स्नुग्वा· क्षीरेण श्वित्रनाशाय लेप ॥
अक्षतैलद्रुतालेप कृष्णसर्पोद्भवा मषी ।
शिखिपित्त तथा दग्ध ह्रीबेर वा तदाप्लुतम् ॥

रात्रावित्यादि सुबोधम् । स्फोटहेतु- र्भल्लातक । तथेत्यक्षतैलद्रुतम् । अक्ष विभीतकम् । तदाप्लुत शिखिपित्ताप्लुतम् । ह्रीबेर बालकम् । शिखी मयूर ॥

उपोषितायाश्चकालास्त्रीन् श्वेतकृष्णाकवे ।
यष्ट्याह्वकुष्ठैलकजबीजचूर्ण घृतान्वितम् ॥

दद्यात्तस्य पुरीषेण श्वित्रमुद्दाल्य लेपयेत् ।
मास हन्त्याशु तच्छ्वित्र विशेषाद्गुह्यसंश्रयम्॥

उपोषितेत्यादि । श्वेतकृकवाकवे शुष्ककुष्ठाय त्रीनन्नकालानुपोषिताय सार्धदिन यथोचितेन वा त्रीनन्नकालाननाहारभयेन यष्ट्याह्वादिचूर्ण भोजनाय दद्यात् । अस्य श्वेतकृकवाको पुरीषेण शस्त्रादिनोद्दाल्य श्वित्री मास लेपयेत् । तदाशु श्वित्र हन्ति । गुह्यसंश्रय मेढ्गत विशेषाद्धन्ति ।

लेपः पटुरेष्टिशिला
कासीस रोचना कनकपुष्पी ।
गोपित्तयुक्तमथवा
चपलाञ्जनयुग्मलोहरज ॥

पट्वादिभिर्लेप श्वित्र हन्ति । अथवा चपलादिक गोपित्तयुक्त लेप. । चपला पिप्पली । अञ्जनयुग्म स्रोतोज सौवीर च । लोहरज शस्त्रचूर्णम् ॥

काकोदुम्बरिका वा
सावल्गुजचित्रका सगोमूत्रा ।
कदलीक्षारयुत वा
खरास्थि दग्ध सगोरुधिरम् ॥

अथवा काकोदुम्बरिकालेप । किंभूता सावल्गुजचित्रका सगोमूत्रा च । काकोदुम्बरिका फल्गु । अवल्गुज सोमराजि । अथवा दग्ध खरास्थि लेप । किंभूत कदलीक्षारेण युक्त सगोरुधिर च ॥

नीलोत्पल सकुष्ठ
ससैन्धव हस्तिमूत्रपिष्ट वा ।
हस्तिमदाध्युषितो वा
मालत्या. क्षारकक्षार. ॥

अथवा नीलोत्पलादित्रय हस्तिमूत्रेण पिष्ट लेप । अथवा मालत्या । क्षारकक्षार क्षारकाणा मुकुलाना क्षारो हस्तिमद आमरकारमध्युषितो लेप

सिद्धार्थकाद्ददल्यौ
करञ्जकोशातकीफल गुञ्जा ।
शुकनासा सगवाक्षी
स्वर्णक्षीरीनिकुम्भश्च ॥
लाङ्गलिकी हयमार-
स्तिल्वकभल्लातकाश्वमूती च ।
मुस्तास्नुही सहिंस्रा
सुवर्णशकला फलोपेता ॥
मूलकबीज व्योष
पीलुविडङ्गानि कर्णिकारश्च ।
पिचुमन्दजातीकिसलय
वाकुचिकातुत्थकुष्ठानि ॥
कटुरोहिणीमनोह्वा-
त्रिफला च सुकल्किता गवा मूत्रे ।
गजहयखरमूत्राणा
पात्रत्रितय स्नुगर्कदुग्धाभ्याम् ॥
द्वौ कुडवाविह दद्यात्
सर्षपतैलाच्च चातुर्थीम् ।
दर्वीलेप सिद्धा
रसक्रिया मूनिका नाम ॥
श्वित्र घृष्ट लिप्त
त्रीनालेपास्तया न लङ्घयति ॥

मशतिलकचर्मकील-
ग्रन्थ्यर्बुदसर्वकुष्ठघ्नी ॥

सिद्धार्थकेत्यादिना मूत्रिका नाम रसक्रिया । बृहत्यौ स्थूला सूक्ष्मा च । करञ्जस्य कोशातक्याश्च फलम् । कोशातकी कृतवेधनी । गुञ्जा रक्तिका काकनन्दिका च । शुकनामा तुहिनका सरळा स्नेहदारुका । निकुम्भो दन्तीफलान्येव । लाङ्गलिकी विशल्या गर्भपातनी च । हयमार करवीर । तिल्वक पट्टिकालोध्र । अश्वमूत्री सल्लकी । स्नुही सुधा । हिंस्रा मांसी । हरेणुका रेणुपुष्प सुवर्णशकला च । सा फलोपेता फलयुक्ता । कर्णिकार आरग्वध । वाकुचिका सोमराजि । सिद्धार्थवादीना त्रिफलान्ताना सर्वेषा गोमूत्रेण कल्कीकरणम् । द्वौ कुडुबौ स्नुगर्कदुग्धाभ्याम् । सर्षपतैलाच्च चातुर्थी पलम् । दर्वीलेपमिति क्रियाविशेषणम् । श्वित्र घृष्ट सत् तया रसक्रियया लिप्त श्वेनालेपान् न लङ्घयति सयाणामवचारत शम यातीत्यर्थ· । तिलका कृष्णातिलतुल्यानि मण्डलानि । तान्येवोन्नतानि मशका । चर्मकीलमर्शोनिदान उक्तम् ॥

कुडुवोऽवल्गुजबीजा
द्धरितालचतुर्थभागसमिश्र, ।
मूत्रेण गवां पिष्ट
सवर्णकरण पर श्वित्रे ।'

कुडुवेति सुबोधम् । हरितालचतुर्थभागो वाकुचीबीजापेक्षया पलमित्यर्थ । जिते दोषे सवर्णकरणार्थमय लेप. ॥

क्षारे सुदग्धे गजलण्डजे वा
गजस्य मूत्रेण परिस्रुते च ।
द्रोणप्रमाणे दशभागयुक्त
दत्वा पचेद्बीजमवल्गुजानाम् ॥

श्वित्र जयेच्चिक्कणतां गतेन
तेन प्रलिप्त बहुश· प्रघृष्टम् ।
कुष्ठ मश वा तिलकालक वा
यद्वा व्रणे स्यादधिमासजातम् ॥

सुष्ठु दग्धे गजलण्डात् हस्तिशकृतो जाते क्षारे हस्तिमूत्रेण परिस्रुते गालिते द्रोणप्रमाणे अवल्गुजाना बीज दशभागयुक्त दत्वा पचेत् । चिक्कणपाकत्व गतेन तेन शुष्कगोमयादिना घृष्ट श्वित्र बहुशः प्रलिप्त एतदेव श्वित्र जयेत् कफादींश्च ॥

भल्लातकद्वीपिसुधार्कमूल
गुञ्जाफलत्र्यूषणशङ्खचूर्णम् ।
तुत्थ सकुष्ठ लवणानि पञ्च
क्षारद्वय लाङ्गलिकां च पक्त्वा ॥

स्नुगर्कदुग्धे घनमायसस्थ
शलाकया तद्विदधीत लेपम् ।
कुष्ठे किलासे तिलकालकेषु
मशेषु दुर्नामसु चर्मकीले ॥

भल्लातकादिसुबोधम् । स्नुगर्कदुग्धे मिश्रीभूते भल्लातकादिक पक्त्वा पश्चात्तु लोहपात्रस्थ शलाकया लेप कुष्ठादिषु विदधीत । द्वीपिश्चित्रक । लाङ्गलिका विशल्या गर्भपातनी च ॥

शुध्या शोणितमोक्षै-
र्विरूक्षणैर्भक्षणैश्च सक्तूनाम् ।
श्वित्रं कस्यचिदेव
प्रशाम्यति क्षीणपापस्य ॥

शुध्यादिभिरवश्य श्वित्र प्रशाम्यति । कि सर्वस्य । न । अपि तु कस्य चिदेव क्षीणपापस्य । अक्षीणपापस्य न कथञ्चिदपि शम याति इति श्वित्रचिकित्सा ।

क्रिमिचिकित्सितम् ।

स्निग्धस्विन्ने गुळक्षीरमत्स्याद्यैः क्रमिणोदरे ।
उत्क्लेशितक्रिमिकफे शर्वरीं तां सुखोषिते ॥
सुरसादिगणं मूत्रे क्वाथयित्वार्धवारिणि ।
तं कषायं कणागाळ्वाक्रमिजित्कल्कयोजितम्॥
सतैलस्वर्जिकाक्षारं युञ्ज्याद्वस्तिं ततोऽहनि।

स्निग्ध इत्यादिना क्रमिचिकित्सा । प्रथममेव स्नेहस्वेदैः । तै स्निग्धस्विन्न आतुरे । क्रिमयो वियन्ते यस्मिन्निति पामादिपाठान्न । तस्मिन् गुळादिभिरुत्क्लेशितौ क्रिमिकफौ यस्य । ता च शर्वरीं गुळाद्युपयोगरात्रिं सुखोषिते सुखेन सुप्ते । द्वितीयेऽहन्यर्धोदके गोमूत्रे सुरसादिगण क्वाथयित्वा त कषाय कणादिकल्कसयोजित तैलादियुक्त च वस्तिं युञ्ज्यात ॥

तस्मिन्नेव निरूढं तं पाययेत विरेचनम् ।
त्रिवृत्कल्कं फलकणाकषायालुळितं ततः ॥
ऊर्ध्वाधः शोधिते कुर्यात् पञ्चकोलयुतं क्रमम् ।

ततस्तस्मिन्नेवाहनि यस्मिन् वस्तिः प्रयुक्तस्तस्मिन् निरूढमातुर विरेचन पाययेत् । किमित्याह त्रिवृत्कल्क फलादिकषायालुळितम् । अत्र हि विरेचनशब्देन दोषरेचनाद्वमनमप्युच्यते । फल मदनफलम् । कणा पिप्पली । तत इति त्रिवृत्प्रयोगाद्वमनविरेचनाभ्या ऊर्ध्वाध शोधिते क्रम पेयादिक पञ्चकोलयुक्त कुर्यात् ॥

कटुतिक्तकषायाणां कषायैः परिषेचनम् ॥
काले विळङ्गतैलेन ततस्तमनुवासयेत् ।

कट्वादिरसाना च द्रव्याणा कषायै क्वाथै परिषेचन च कुर्यात् । ततस्त क्रिमिणोदर काले योग्ये विळङ्गतैलेनानुवासयेत् ॥

शिरोरोगनिषेधोक्तमाचरेन्मूर्धगेष्वनु ।
उद्रिक्ततिक्तकटुकमल्पस्नेहं च भोजनम् ॥

मूर्धगेषु शिरोगतेषु क्रिमिषु शिरोरोगप्रतिषेधाध्यायोक्त हितम् । पश्चाच्च उद्रिक्ततिक्तकट्वादिभिर्भोजनमाचरेत् स्वल्पस्नेहम् ॥

विळङ्गकृष्णामरिचपिप्पलीमूलशिग्रुभिः ।
पिबेत् सस्वर्जिकाक्षारैर्यवागूं तक्रसाधिताम् ।।
रसं शिरीषकिणिहीपारिभद्रककेबुकात् ।
पलाशबीजपत्तूरपूतीकाद्वा पृथक् पिबेत् ॥
सक्षौद्रं सुरसादीन् वा लिह्यात् क्षौद्रयुतान् पृथक्

तथा तक्रेण साधिता यवागू विळङ्गादिचूर्णेन सह पिबेत् । अथवा शिरीषादे पृथक् प्रत्येकस्य रस पिबेत् । किणिही अ-

पामार्गः । पारिभद्रको मन्दारः । पत्तूरो मत्स्याक्षकः । पूतीकः करञ्जः । किंभूतं शिरीषादिरसमाह सक्षौद्रम् । अथवा सुरसादीन् सुरसादिगण एव पठितान् पृथक् प्रत्येकं क्षौद्रयुतान् लिह्यात् ॥

शतकृत्वोऽश्वविट्चूर्णं विळङ्गक्वाथभावितम् ।
कृमिमान्मधुना लिह्यात् भावितं वा वरारसैः
शिरोगतेषु क्रिमिषु चूर्णं प्रधमनं च तत् ।

तथाश्वपुरीषचूर्णं शतकृत्वः बहून् वारान् विळङ्गक्वाथेन भावितं क्रिमिमान् पुरुषो मधुना लिह्यात् । अथवा अश्वविट्चूर्णं वरारसैस्त्रिफलाक्वाथैर्भावितं क्रिमिमान्मधुना लिह्यात् । तच्च चूर्णं भाविताश्वविशः शिरोगतेषु क्रिमिषु नासया प्रधमनं योज्यम् । सुबोधम् ॥

आखुकर्णीकिसलयैः सुपिष्टैः पिष्टमिश्रितैः ॥
पक्त्वा पूपलिकां खादेत् धान्याम्लं च पिबेदनु
सपञ्चकोललवणमसान्द्रं तक्रमेव वा ॥
नीपमार्कवनिर्गुण्डीपल्लवेष्वप्ययं विधिः ।

पिष्टेन शालिपिष्टेन मिश्रितैराखुकर्ण्याः किसलयैः सुपिष्टैः पूपलिकां पक्त्वा खादेत् । अनु धान्याम्लं च पिबेत् । किसलयमभिनवोद्भिन्नपल्लवम् । किंभूतं धान्याम्लमाह । सपञ्चकोलादिकम् । अथवा असान्द्रं तनु स्वच्छं तक्रमेव केवलमनु पिबेत् । अयं च विधिः आखुकर्णीकिसलयवत् नीपादिपल्लवेष्वपि प्रयोगविधेयः । नीपो धूलीकदम्बः । मार्कवो भृङ्गराजः । निर्गुण्डी सिन्दुवारकः ॥

विळङ्गचूर्णमिश्रैर्वा पिष्टैर्भक्ष्यान् प्रकल्पयेत् ।
विळङ्गतण्डुलैर्युक्तमर्धांशैरातपे स्थितम् ॥
दिनमारुष्करं तैलं पाने बस्तौ च योजयेत् ।
सुराह्वसरळस्नेहं पृथगेव च कल्पयेत् ॥

अथवा पिष्टैः शालिपिष्टैर्विळङ्गचूर्णमिश्रैर्नानाविधभक्ष्यं कल्पयेत् । अथवारुष्करं भल्लातकजं तैलं पाने बस्तौ च कल्पयेत् । किंभूतमाह । तैलस्यार्धांशैर्विळङ्गबीजैर्युक्तं सकलं च दिनमातपे स्थितम् । सुराह्वस्य देवदारुणः सरळस्य पीडाख्यायाः देवदारुमसाया सम्बन्धी स्नेहः पृथगेवमारुष्करतैलविधानेनार्धांशविळङ्गचूर्णयुतं सकलं दिनं घातपस्थितं पाने बस्तौ च कल्पयेत् ॥

तिल्वकोद्दाळकपले त्रिवृच्छ्यामे तदर्धतः ।
दन्तीद्रवन्त्यावर्धेन तदर्धे चव्यचित्रकौ ॥
पिष्ट्वा विळङ्गयूषेण तेन भावितपीडितात् ।
तैलप्रस्थं तिलात्साध्यं क्रिमिघ्नद्विगुणे रसे ॥
तच्छोधनं पिबेत् काले विदध्याच्चानुवासनम्

तिल्वकोद्दाळकयोर्द्वे पले एकस्य पलं परस्य च पलमित्यर्थः । त्रिवृच्छ्यामयोस्तदर्धतः । तिल्वकोद्दालकादर्धेन पलमित्यर्थः । दन्तीद्रवन्त्यावर्धेन तयोरर्धपलमित्यर्थः । तदर्धे चव्यचित्रकौ तयोः प्रत्येकमर्धकर्षम् । एतत्सर्वं विळङ्गयूषेण विळङ्गक्वाथेन पिष्ट्वा तेन विळङ्गयूषपिष्टेन भावितात्तिलान् पश्चाच्च विधिना तैलस्य प्रस्थं साध्यम् । कथमित्याह । क्रिमिघ्नाज्जाते रसे क्वाथे तैलाद्द्विगुणे । तत्तैलं सिद्धं काले योग्ये पिबेत् शो-

भनार्थम् । तत्र तैलमनुवासन दद्यात् । तिल्वक. पट्टिकालोध्र । उद्दालकः कोविदार कुण्डलस्ताम्रपुष्पकः । अरुणमूला त्रिवृत् । श्यामारुणमूला श्यामा ॥

कोशातकीकरञ्जोमासर्षपस्नेहकल्पनम् ।
कृत्वा तेनैव विधिना पाययेदुदरक्रिमिम् ॥

अनेनैव तिल्वविधिना तिल्वकादिप्रयोगेन कोशातकीकरञ्जादिस्नेहकल्पना कृत्वोदरक्रिमिण पाययेत् ॥

पुरीषजेषु सुतरा दद्याद्वस्तिविरेचने ।
शिरोविरेक वमन शमन कफजन्मसु ॥
रक्तजाना प्रतीकार कुर्यात् कुष्ठचिकित्सितम् ।
इन्द्रलुप्तविधिश्चात्र विधेयो रोमभोजिषु ॥

पुरीषजेषु वस्तिविरेचने सुतरा दद्यात् । अन्यदपि क्रिमिघ्न योज्यमिति सुतराग्रहणम् । कफजन्मसु क्रिमिषु शिरोविरेकादिक दद्यात् । रक्तजाना क्रिमीणा कुष्ठचिकित्सितोक्त क्रमिनाशनप्रकरणे प्रतीकार कुर्यात् । रोमभोजिषु क्रिमिषु यत्प्रसादादूर्ध्वैकदेशे रोमाणि न भवन्ति तेषामिन्द्रलुप्तविधिर्विधेय । स च शिरोरोगे वक्ष्यते ॥

क्षीराणि मासानि घृत गुळ च
दधीनि शाकानि च पर्णवन्ति ।
समासतोऽम्लान्मधुरान्रसाश्च
क्रिमीन् जिघासु परिवर्जयेच्च ॥

इति चिकित्सिते द्वाविंशोऽध्याय ॥

समासत सक्षेपत इदमुच्यते । य पुरुष क्रिमीन् जिघासुस्त्यक्तुमिच्छु स क्षीरादिक परिवर्जयेदिति ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसग्रहव्याख्याया चिकित्सिते द्वाविंशोऽध्याय ॥

त्रयोविंशोऽध्यायः ।

क्रमप्राप्ताना वातव्याधीना चिकित्सित प्रदर्शयितुमध्याय आरभ्यते ॥

अथातो वातव्याधिचिकित्सित व्याख्यास्याम । इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षय ॥

सर्वेषु केवलानिलविकारेष्वन्तर्वहि स्नेहस्वेदौ साल्वलेनोपनाहो निवात स्थान प्रावरणानि दशमूलक्वाथसिद्धा महास्नेहमगाढा स्निग्धा दध्यम्ला नागरपिप्पलीतीक्ष्णाग्राम्यानूपौदकशिर पिशितरसा पयासि यूषा प्रीणनानि चान्नानि । तैरेव च मासैर्महास्नेहसस्पृष्टैस्तदक्तानामभीक्ष्ण पिण्डादिस्वेदा ॥

केवलेनान्यदोषासस्पृष्टेन वातेन ये विकारा व्याधय तेषा सर्वेष्वित्यादिना चिकित्सोच्यते । साल्वल इति पद्मकादिस्वेदना-

म । तेनोपनाहः । निवात स्थानम् । प्रावरणानि च निवातानीति सम्बध्यते । दशमूलादिक ग्राम्यानूपौदकशिर पिशितरसाना विशेषणम् । महास्नेह इति स्नेहचतुष्टयस्याख्या । तेन प्रगाढास्तद्भूयिष्ठाः । स्निग्धा इति प्राणिस्वभावात् । शुण्ठीपिप्पलीभ्या तीक्ष्णा । औदकानामानूपत्वेऽपि पृथक्करणेन तेषा प्रचुरसेव्यत्व द्योतयति । तैरेव मासैर्ग्राम्यादिभिर्महास्नेहसंसृष्टैस्तदक्ताना महास्नेहाभ्यक्तगात्राणा वातार्ताना पिण्डादिस्वेदा ॥

अपि च ॥

कोलकुलत्थामरतरु-
यवमिसिमाषातसीवचाकुष्ठम् ।
रास्नातैलफलानि च
वातजिदुत्कारिकाम्लोष्णा ॥

अपि चेति पद्यसमुच्चयाय । कोलादिनोत्कारिका विधेया । उत्कारिका स्विन्नपिण्डी । अमरतरुर्देवदारु । मिसि शतपुष्पा । तैलफलानि सर्वाणि येभ्यस्तैलमुत्पद्यते ॥

विडालनकुलोष्ट्रसृगालादिचर्मभिर्वेष्टनं । स्निग्धा बस्तयो नावनानि च प्रयोज्यानि । दोषोपक्रमणीय चेक्षेत ॥

विडालादिचर्मभिर्वेष्टन च सुबोधम् । दोषोपक्रमणीय चेक्षेत । तत्रोक्त वातचिकित्सित कुर्यादित्यर्थ ॥

स्निग्धस्विन्नस्य हि तोदभेदायामशूलादयो वातविकारा शीघ्रमुपशाम्यन्ति । स्नेहश्च धातून् पुष्णाति बल च देहे जनयति । तस्मात् पुनः पुनः स्नेहस्वेदौ शीलयेत् । तन्मृदूकृते च कोष्ठे नावतिष्ठन्त्यनिलामया ॥

पुन पुन स्नेहस्वेदशीलने स्निग्धस्विन्नेत्यादिना हेतुरुच्यते । स्नेहश्चेत्यादिना स्नेहस्य विशेष । ताभ्या स्नेहस्वेदाभ्या मृदूकृते कोष्ठे अनिलामया वातव्याधयो देहे न तिष्ठन्ति कोष्ठमूलत्वाद्दोषगुणानामिति केवला वातव्याधिचिकित्सा ॥

यदि तु सदोषत्वान्न निवर्तन्ते तत सर्वशरीरगेऽपि वायौ विशेषत पक्वाशयाश्रिते मृदुस्नेहविरेचन तिल्वकसर्पि सातलाघृतमेरण्डतैल वा क्षीरेण दद्यात् । एव हि विशुद्धस्रोतसोऽनावृत पवनो विचरन्नाशु शान्तिमेति ॥

यदि पुनरनन्तरोक्तेन कर्मणा न निवर्तेन्ते व्याधय सदोषत्वाद्दोषान्तरसंसर्गाद्धेतोस्तत सर्वशरीरगतेऽपि दोषान्तरसंसृष्टे वायौ स्नेहविरेचन दद्यात् । पक्वाशयाश्रिते विशेषेण स्नेहविरेचन दद्यात् । तिल्वकसर्पिरादीना क्षीरेण प्रयोगो विरेचनाय । एव च स्नेहविरेचनेन विशुद्धस्रोतस पुसोऽनावृतो वायुश्चरन् शीघ्रमेवोपशान्तिमेति । वायोश्च सदोषत्व कोप उक्त ॥

अपि च ॥

स्निग्धाम्ललवणोष्णाद्यैराहारैर्हि मलश्चितः ।
स्रोतो बध्वानिलं रुन्ध्यात्तस्मात्तमनुलोमयेत्

अपि चेत्यादिना यत्र वायोः कोपे निजं कारणं नास्ति केवलं स्निग्धादिभिराहारैश्चितो मलः पित्तश्लेष्माख्यः स्रोतोऽनुबध्य कृत्वानिलं वातं रुणद्धि । तत्राप्यनुलोमनमुच्यते ॥

अथ दुर्बले विरेच्ये निरूहं पाचनीयदीपनीयद्रव्ययुक्तमेवंविधं च भोज्यम् । भोज्ययुक्तं वा स्रंसनमवचारयेत् । विशुद्धस्य च समिद्धेऽग्नावसकृत् स्नेहस्वेदौ स्वाद्वम्ललवणं चान्नपानम् । एवमप्यनिवृत्ताववपीडकस्नेहान् वस्तिकर्म च प्रयोजयेत् ॥

अथेति प्रयारम्भे शैली । यो वातामयी दुर्बलः क्रूरकोष्ठादित्वाच्च विरेचनं नार्हति तस्मै पाचनीयदीपनीयद्रव्ययुक्तं निरूहं भोजनं च दद्यात् । अथवा स्रंसनं विरेचनमाहारेण युक्तमवचारयेत् । विशुद्धस्य दोषभस्मापनयनेन पेयादिक्रमेण चाग्नौ समिद्धे असकृत् स्नेहस्वेदाववचारयेत् । स्वाद्वादिकं चान्नपानम् । सुबोधम् । अवपीडकस्नेह इति रोगानुत्पादनीये योजनाद्वयमुक्तम् । * अयं हि विधिः सर्ववातशमनः ॥

* सर्ववातविकाराणां सामान्यं विधानमेतत् विशेषाउने इति जज्ज ॥

आमाशयगते कृतवमनस्य पद्धरणं चूर्णं परतश्च यथार्हं स्नेहादीन् । नाभिदेशमाश्रिते विल्वशलाटुभिः सिद्धान् मत्स्यान् अशेषकोष्ठाश्रिते पुनरर्शोग्रहणीविहितमाममलपाचनं क्षारोपयोगानन्तर्गुल्मोपक्रमं च प्रयुञ्जीत । हृदयस्थे अंशुमत्या शृतं पयः ॥

आमाशयगत इत्यादि सुबोधम् । पद्धरणं दार्व्यादि कुष्ठोक्तम् । परत इति वमनपद्धरणयोः कृतयोः । विल्वशलाटुर्नोलविल्वम् । अशेषकोष्ठाश्रित आमाशयपक्वाशययोर्व्याप्य प्रवृत्तः । क्षारोपयोगान् सर्वानन्तर्भागिकगुल्मचिकित्सितं च प्रयुञ्जीत । अंशुमती सालपर्णी ॥

श्रोत्रादिगते शिरोगते च विशेषेण स्नैहिकं नस्यं धूमं शिरोवस्तिमर्दनालेपनान्यथास्वं च स्रोतसां प्रीणनम् ॥

श्रोत्रादिस्रोतोगते तथोर्ध्वशिरोगते च स्नैहिकं सूत्रोक्तं नस्यं धूमं च विशेषेण प्रयुञ्जीत । स्रोतसां कर्णादीनां प्रीणनं स्नेहतर्पणम् । कर्णगते कर्णतर्पणम् । नासागते तु नासायामित्येवमादि यथास्वशब्दार्थः ॥

त्वचि स्थितेऽभ्यङ्गस्वेदनिवातानि । रक्ते शीतप्रदेहविरेकरक्तमोक्षाः । मांसमेदसोर्विरेकास्थापनशमनानि । अस्थिमज्ञोरन्तर्बहिः स्नेहाः । शुक्रमासे हर्षः शुक्लं चान्नपानम् । विबद्धे तु शुक्रे विरेचनम् । ततोऽनुत्तरेऽनन्तरोक्ता क्रिया कुर्यात् पुनःकामीयं चेच्छेत ॥

त्वचि स्थितेऽभ्यङ्गादीनि । निवातमिति सामान्येन गृहप्रावरणादि । रक्तस्थे शीत प्रदेहादि रक्तमोक्षणान्तम् । मांसस्थे विरेकादिक क्रमेण । मेदःस्थे च । अस्थनि मज्ञि च स्थिते अन्तर्बहिश्च स्नेहा । शुक्रप्राप्ते सुबोधम् । त्रिवृद्धमसम्यग्वाहि शुक्रम् । तत इति विरेचनात । अनन्तरोक्ता क्रिया हर्षे शुक्रळ चान्नपानम । पुत्रकामीय नामाध्यायमीक्षित तत्रोक्ता वातशुक्रचिकि सा योज्येत्यर्थवशाद्वातदुष्टशुक्रचिकित्सितप्रकारेण ।

शुष्यति तु गर्भे बालेपु च यष्टीमधुककाश्मर्यफलशारिवाशर्कराशृत पयो दद्यात् । मासादमांसरसाश्च बृंहणीयस्नेहयुक्तान् ॥

गर्भबाल्योर्वातेन शुष्यतो शुक्रसमन्वयोऽपि हृदि स्फुरत्याचार्यस्य । सुबोधम् । बृंहणीया स्नेहा ये स्वभावादेवैरण्डतैलवद्विरेचना न भवन्ति ॥

सिरास्नावसन्धिप्राप्तेऽभ्यङ्गमर्दनस्वेदोपनाहवन्याग्निकर्माणि । सकोचे माषसैन्धवसाधित तैलमभ्यङ्ग । स्वापे बहुशो रक्तावसेचनम् । न त्वङ्गम्लानौ शोषभयात् । स्रुतरक्तस्य तैललवणागारधूमै प्रदेह ॥

सिरादित्रयस्यान्यतम प्राप्तेऽभ्यङ्गादीनि । अग्निकर्म नानाविध मधुस्नेहादिना । सकोचेऽङ्गस्य माषादिसाधित तैलमभ्यङ्ग । स्वापेऽङ्गस्य बहुशो रक्तावसेचनम । स्वाप इत्र स्वाप । अङ्गम्लानौ स्वापेऽपि रक्तावमेक नेष्यते शोषभयात् । म्लानिरीषच्छुष्कत्वमिव । सुबोधम् ॥

अथापतानकिनमस्रस्ताक्षमस्तब्धला - ट्गूलमवेदनमस्वेदनममल,पिनमखट्वाघाति - नमवहिरायामिन चोपक्रमेत ॥

अपतानकिनमस्रस्ताक्षत्वादिरहितमेवोपक्रमेत साध्यत्वात्र तु तद्युक्तमसाध्यत्वात । खट्वाघाती य शय्यात उत्थाय वातवेगात् पादेन शय्यामाहन्ति ॥

तत्र प्रागेव स्निग्धस्विन्नाङ्ग व्योपविळङ्गश्वेतमरिचैरन्यैश्च तीक्ष्णै शिरोविरेचनैः स्रोतोविशुद्धये कृतनस्यमनन्तर चैन विदार्यादिकाथमांसरसक्षीरदधिविपक सर्पिरच्छ पाययेत् । तथा नातिमात्रमनिलः प्रसरति ॥

तत्र तस्मिन्नपतानके प्रथममेव स्निग्धस्विन्न पुरुष व्योषादिभिश्च स्रोतोविशोधनाय कृतनस्य विदार्यादिक्वाथादिना विधिपक्व सर्पिरच्छ पाययेत् अच्छमिति विचारणारहितमन्यतमया मात्रया । एष हि विधिरनिलस्य नातिप्रसरणाय ॥

ततो भद्रदार्वादिवर्ग वातघ्नमाहृत्य सयवकोलकुलत्थ सानूपमांस च निष्काथ्य तत्कषायेणाम्लक्षीरवता मधुरगणप्रतीवाप महास्नेह विपचेत् । तमपतानकिनमभ्यङ्गपरिषेकावगाहपानभोजनानुवासननावनेषु विदध्यात् ॥

- ततोऽनन्तरं भद्रदार्वादिना सूत्रोक्तेन यवादिभिरानूपप्राणिमांसेन च क्वाथं कृत्वा तेन क्वाथेनाम्लकाञ्जिकमस्त्वादिभिः क्षीरेण च महास्नेहं स्नेहचतुष्टयं साधयेत् गर्भे मधुरवर्गं दत्वा । औषधानां मांसस्य च दोषाद्यपेक्षणं प्रयुक्तस्य पञ्चप्रभृति तु द्रवमिति स्मर्तव्यम् । मधुरस्कन्धः स्नेहाच्चतुर्थांशेन । तन्महास्नेहमपतानकिनामभ्यङ्गादिषु दद्यात् ॥

बलीयसि च वाते सुखोष्णकरीषपूर्णे कूपे निखन्यादामुखम् । तप्तायां वा रथकारचुल्यां शिलायां वा सुरापरिषिक्तायां शाययेत् पलालावच्छन्नम् । स्वेदयेद्वा पिण्डेन । मूलकोरुबूकस्फूर्जातकार्कसप्तलाशङ्खिनीस्वरससिद्धं वा तैलमभ्यङ्गादिषु योज्यम् । अभुक्तवता चैतत् पीतमम्लदधिमरिचवचायुक्तमाक्षेपकमपहन्ति ॥

करीषेण शुष्कगोमयेन कूप इव कूपः निखातः । रथकारचुल्ली रथकारो नाम जातिविशेषो वर्णत्रयादूनो लोहकारवृत्तिर्गुर्जरदेशप्रसिद्धः । तस्य चुल्यग्निकर्मस्थानम् । शिलायामिति सूत्रोक्तविधानेन तप्तायां सुरापरिषिक्तायां सबाष्पायां पलालेन शालितृणेनावच्छन्नदेहं शाययेत् । मूलकादिस्वरसासिद्धं वा तैलमभ्यङ्गसेकादिषु । स्फूर्जातकं काकतिन्दुकम् । एतदेव मूलकादितैलमकृतभोजनेनाम्लदधिमरिचवचायुक्तं पीतमाक्षेपकमपहन्ति ॥

तिलपीडनोपकरणद्रव्याण्यल्पकालतैलपरिपीतान्यवक्षुद्य महति कटाहे पानीयेनाप्लाव्य क्वाथयेदास्नेहोपगमात् । ततस्तत् स्नेहमम्भस उपरिष्टात् पाणिशरावयोरन्यतरेणादाय वातघ्नौषधद्रव्यमतीवाप स्नेहपाककल्पेन पचेत् । एतदणुतैलं सर्ववातविकारहरम् । अणुतैलद्रव्येभ्यो निष्पद्यत इत्यणुतैलम् ॥

तिलपीडनोपकरणद्रव्याणि चक्रयशदारुकर्मसादीनि यैर्बहुकालं तैलं परिपीतं तेभ्यो मुसलादिक्षुण्णेभ्यः पानीयक्वथनेनोत्तरस्नेहं गृहीत्वा वातघ्नौषधैः पचेत् । एतच्च तैलं नाम्ना अणुतैलम् । यतो न केवलं वातघ्नौषधैः साध्यते यावत्सूत्रोक्तैरप्यणुतैलद्रव्यैः ॥

वेगान्तरेषु च तीक्ष्णान्यवपीडानि प्रधमनानि वासकृद्दद्यात् । तथास्य श्लेष्मापगमनेन श्वसनविमोक्षात् संज्ञा पुनः पुनर्नोपरुध्यते । कुक्कुटकुलीरशिशुमारवराहवसां पाययेत् । यवकोलकुलत्थमूलकदधिघृततैलासिद्धां च यवागूम् । सर्वाकारं च गतवेगः स्नेहविरेचनास्थापनानुवासनानि सेवेत ॥

प्रयोगान्तरमुच्यते । वेगान्तरमेकस्य वेगस्य उपशमोऽन्यस्याप्राप्तिः । अवपीडः कल्कादिनस्यम् । प्रधमनं नाड्या नासि चूर्णस्य ध्मापनम् । संज्ञा चैतन्यम् । कुक्कुटादीनां यथालाभं वसाः पाययेत् । यवादिसिद्धां च यवागूम् । सर्वाकारं सर्वेण प्र-

कारणौषधादिना स्वय वा विगतवेग स्नेह-विरेचनादिक सेवेत ।'

त्रिवृद्दन्तीसुवर्णक्षीरीशङ्खिनीविलङ्ग-त्रिफलानामक्षसमा' कल्का बिल्वमात्रक तिल्वकमूलाना त्रिफलारसदधिपात्रे द्वे घृतपात्रमेक सर्वमेकध्य प्रतिसमृज्य विपचेदेतत्तिल्वकसर्पि स्नेहविरेचनमानिलरोगेषु । तिल्वकविधिरेव चाशोकरम्यकयोर्द्रष्टव्य । शुद्धवातापतानकविधानमेतत् । ससृष्टे यथाससर्गम् ॥

त्रिवृदादिना तिल्वकघृतम् । त्रिवृदादीना पृथक् कल्का अक्षमात्रा कार्षिका' । तिल्वकमूलाना बिल्वमात्र कल्क' । कल्को जलपिष्ट । तिल्वक' पट्टिकालोध्र । तिल्वकवदेभिरेवाशोकयुक्तै रम्यकयुक्तैश्च विधेय । एतदनन्तरोक्त विधान शुद्धवातज एवापतानके विज्ञेयम । दोषान्तरससृष्टे तु वाते यथाससर्ग ससृष्टदोषानतिक्रमेण तदविरोधेनैतद्योज्यमित्यर्थ ॥

सकफे तु वाते तुम्बुरुफलाभयाहिङ्गुपुष्करमूललवणत्रयचूर्ण यवकाथेन हृत्पार्श्वार्तिहर पिबेत् । हिङ्गुनागरदाडिमाम्लवेतससौवर्चलचूर्ण वा । मुस्तापिप्पलीनागरातिविषाविभीतकभार्ङ्गीचूर्ण वा मद्येनोष्णाम्बुना वापतन्त्रकासहृद्रोगहरम् । सौवर्चलाभयान्योपसिद्ध सर्पि । रास्नाम्लवेतससैन्धववचाहरीतकीकल्कश्च घृतभृष्टो भक्षित ॥

सकफ इत्यादि । कफससर्गे तुम्बुर्वादिचूर्ण यवकाथेन हृत्पार्श्वार्तिहर पिबेत् । हिङ्ग्वादिचूर्ण वा यवकाथेन । मुस्तादिचूर्ण मद्येनोष्णाम्बुना वापतन्त्रकादिहरम् । सौवर्चलादिसिद्ध च सर्पिरपतन्त्रकादिहरम । रास्नादीना कल्को घृतेन भृष्टो भक्षित । अपतन्त्रकादिहर. ॥

शुण्ठीचित्रकभार्ङ्गीशुकनासानिचुलम-हावल्लीबृहतीद्वयकाकमाचीपुनर्नवैरक्षमात्रैर्घृ-तमस्थ साधयेत् । तत् पीत परमपतन्त्र-कश्वासहिध्माहृद्रोगघ्नम् । पथ्याशतार्धकल्केन वा सौवर्चलपलद्वययुक्त चतुर्गुणक्षीर घृतमस्थ विपाचयेत् तदपतन्त्रकघ्नम् । न चास्य शोधनार्थ वस्तयस्तीक्ष्णाः प्रयोक्तव्या । हृद्रोगचिकित्सित चेक्षेत ॥

शुण्ठ्यादिभिरक्षमात्रैर्घृतप्रस्थ साधयेत् तत् घृत पीतमपतन्त्रकादिघ्न भवति । पथ्याशतार्ध पञ्चाशद्धरीतक्य । सुबोधम् । न चास्येत्यनेन च बस्तिप्रयोगोक्तबस्त्यादीना तीक्ष्णबस्तिप्रतिषेधम् । हृद्रोगचिकित्सित चेक्षेत तदुक्तयाग्यचिकित्सितकरणायेत्यर्थ ॥

अन्तर्बहिरायामावेकायामवत् साधयेत् । तैलद्रोण्या चात्र शयनम् । अन्तरायामश्चैतयोर्घोरतर अपि च ॥

अन्तरायामो बाह्यायाम एकायाम इत्यादि तेषा नाम । अत्र त्वन्तर्बहिराया-मयोस्तैलद्रोण्या शयन विशेष । अनयोर्द्वयोरन्तरायामो घोरतर । तत्प्रयोगान् द्वितीयो

घोरः तेन यत्नाच्चिकित्सेदित्यर्थः । अपि चेति घोरत्वप्रसङ्गेन ॥

विवर्णदन्तवदनः स्रस्ताङ्गो नष्टचेतनः ।
प्रस्विन्नश्च धनुष्कम्पी दशरात्रं न जीवति ॥
वेगेष्वतोऽन्यथा जीवेन्मन्देषु विनतो जडः ।
खञ्जः कुणिः पक्षहतः पङ्गुलो विकलोऽथवा ॥

हनुस्तम्भमप्यार्दितवच्चिकित्सेत् । स्वेदयित्वा च हनू स्तब्धौ स्रस्तौ स्वस्थानमानीय पाणिभ्यां पीडयेत् । विवृतास्ये चिबुकं चोन्नामयेत् । संवृतास्ये च नामयेत् ॥

विवर्णेत्यादिनोपेक्षणीयत्वमुच्यते । धनुष्कम्पो बाह्यायामः । अतो विवर्णदन्तवदनत्वादितः अन्यथा वैपरीत्ये मन्देषु च वेगेषु कदाचिज्जीवनं सम्भाव्यते । यदा च जीवेत् तदा विनतत्वादियुक्तो न त्वनुपहतः । विनतः कुब्जः । खञ्जः कुण्ठपादः । कुणिः कुण्ठबाहुः । पक्षहतो निष्क्रियदेहार्धः । पङ्गुलः सक्थिद्वयविकृतः । विकलो हीनवाक् । सुबोधम् । हनुस्तम्भे हि द्वयं भवति । कदाचिद्विवृतास्यता कदाचित् संवृतास्यता च । सुबोधम् ॥

जिह्वास्तम्भे सामान्योक्तो विधिरेकायामे च । तथा गडूचीतृणपञ्चमूलविदारीविजीवनीयानि मेषमांसान्यौदककन्दांश्च द्विगुणोदके क्षीरद्रोणे क्षीरशेषं निष्क्वाथ्य परिस्राव्य तैलप्रस्थेनोन्मिश्र्य पुनरधिश्रयेत् । क्षीरानुगमे चावतार्य शीतं मथ्नीयात् । ततः स्नेहमादाय पूर्ववद्विपचेत् । एतत् क्षीरतैलं पानाभ्यङ्गादिषु विधेयम् । तैलविहीनमिदमेव क्षीरघृतमसितर्पणम् ॥

जिह्वास्तम्भे सामान्यानिलव्याधिचिकित्सा । एकायामः इत्यर्दितस्य नाम । मेषमांसानि वराहादिजानि । औदककन्दाः शालूकशृङ्गाटकमृणालकन्दादयः । क्षीरानुगमे तैलक्षीरयोरेकत्वे । तैलहीनमिति तैलेन विना साधितम् ॥

तिल्वकफलसिद्धक्षीरदध्ना च सह मांसरसान् कल्पयेत् । यथोक्ताश्च यवागूस्निग्धाश्च नस्यधूमकवलग्रहा प्रयोज्याः । कृष्णभूमिकेदारं रोहिणीकाष्ठैर्नातिशुष्कैर्दहेत् । उपलिप्य च गोमयेन पुनः खदिरकाष्ठैर्दग्ध्वा तद्भस्मापनीय तत्र शीतीभूते तैलं निषेचयेत् । उषितं च निशां खानयेत् । तामनुगततैलां मृत्तिकामादाय पञ्चमूलेन सह क्वाथयेत् । तमपि क्वाथं परिस्रुतमष्टगुणेन पयसा तैलावशेषं पाचयेत् । एतदप्यणुतैलं नावनात् सर्ववातव्याधिहरम् ॥

तिल्वकफलसिद्धात् क्षीराद्यत् तेन दध्ना सह मांसरसान्यथोक्तांश्च यवागूः कल्पयेत् । स्निग्धं च योजयेन्नस्यादिकम् । कृष्णभूम्यादिनाणुतैलं सुबोधम् ॥

तद्वच्च पञ्चमूलकाष्ठैर्दग्ध्वा भस्मापनीय विदार्यादिसिद्धेन तैलेन शतशो निषि-

ध्य पूर्ववन्मृदमादायोष्णोदकवति कटाहेऽभ्या सिच्य तैलं पाणिना पिचुना वा गृहीत्वा- वातहरौषधक्वाथमांसरसक्षीराम्लभागसहस्रे - ण सहस्रपाकं साधयेत्तावता कालेन श क्नुयात् पक्तुं प्रतिवापश्चात्र हैमवता द क्षिणापथगा चाश्वगन्धावातघ्नानि च द्र- व्याणि । सिध्यति चास्मिन् शङ्खमाध्मा पयेत् । दुन्दुभीन् वादयेत् । ब्राह्मणा- नध्यापयेत् भोजयेच्च । छत्रं धारयेत् । वालव्यजनैश्च वीजयेत । तत्सिद्धं नस्य- पानाभ्यङ्गवस्तिषु प्रयुञ्जीत । एतत्सहस्रपा- कमनिवार्यवीर्यं तैलमेव भागशतपक्वं शत- पाकम् । अभीक्ष्णं च स्वेदयेत् । तत स्निग्धस्विन्नस्य श्लक्ष्णस्य मृदुनश्चर्मणो वा ससो वा चतुरङ्गुलविस्तृताभिः पट्टिकाभि- र्वक्रीभूतप्रदेशानवगृह्णन् सर्वतो वेष्टयेत् ब- ध्नीयात् । निशि बध्वा दिवा मुञ्चेद्दिवा वा निशि । मोक्षान्ते चोत्कारिकाभि सुस्निग्धाभिर्वातघ्नमत्स्यमांसाभिः स्वेदयेत् । अन्यथ च प्रतिलोमं प्रमार्जयन्नृजु कुर्वंश्च पुनर्बध्नीयात् । एवं सप्तरात्रम् । सशोफे- तु वमनमाचरेत् । सदाहरागे बलवत सि- राव्यधम् । घृतक्षीरवस्तिसेकान् वातपि त्तघ्नक्रियां च ॥

तद्वदिति रोहिणिकाग्रवत् वातहरका- थादीनां तैलमिश्रितानां तैलसमा भागा स हस्रम् । भागेन पच पक्वं तैलं साधयेत् । पाके पाके च प्रतिवापम् । हिमवत्प्र- भवा दक्षिणापथगा चाश्वगन्धा । वातघ्नानि च द्रव्याणि । अनिवार्यवीर्यमप्रतिहतशक्ति । स्निग्धस्विन्नत्वाच्छ्लक्ष्णस्तत एव च मृदु । सुबोधम् । मोक्षान्त इति अर्थाद्यदा यदा बन्धमोक्षस्तदा तदा यथोक्तकारिकास्वेद । अन्यथ प्रतिलोमं चेति प्रमार्जनक्रियाविशे- षणम् । एवं प्रमार्जयन्नृजूकुर्वंश्च पुनर्बध्नी- यात् । सदाहे रागे च सति सिराव्यधः । स च बलवत । घृतादिकं च ।

एकाङ्गरोगिणमम्लानगात्रं स्नेहस्वेदो- पपन्नं मृदुना संशोधनेन संशोध्यानुवास्या- स्थाप्य चाक्षेपकविधानेनोपचरेत् । विशेष तो बलातैलमनुवासनार्थे । दोषसंसर्गे य- थासंसर्गम् । कुक्कुटीं वा रसायनविधाने- नोपयुञ्जीत । अपबाहुके नावनमूर्ध्वभक्तं च निरामे स्नेहपानम् । विश्वभीप्रभृतिषु पाददाहान्तेषु यथोक्तां सिरां विध्वा वात- व्याधिवदुपाचरेत् ॥

एकाङ्गरोगिणं पक्षाघातिनम् । अ म्लानगात्रं शोषरहितम् । सुबोधम् । दो- षान्तरसंसर्गे संसर्गदोषापेक्षया । रसाय- नविधाने कुक्कुटीसुरासुरैः क्षीरसमुद्रमन्थ इ- त्यादिना वक्ष्यते । अपबाहुके स्नेहपानं घृतं तैलं वा दोषावस्थापेक्षं हितं सुबोधम् विश्व- भ्यादिषु सिराव्यधोक्ता सिरां विध्वा सामा- न्यवातव्याधिवदुपाचरेत् तत्र च विश्वभीगृध्र- स्योर्जानुनोऽधस्तादूर्ध्वं वा चतुरङ्गुले । पाद- हर्षपाददाहयोः क्षिप्रमर्मण उपरि व्यङ्गुले ॥

ऊरुस्तम्भे तु स्नेहासृक्स्राववमनवि- रेचनवस्तिकर्माणि परिहरेत् । आमश्लेष्म-

सह तेषां विरोधात्। ऊरुलीनानां वायुना स्त ब्धानां च वमनादिभिरूर्ध्वं नेतुमम्भसामिव निम्नात् स्थलमशक्यत्वात् । ततस्तत्र तु बहुश शमनशोषणानि युक्त्यावेक्ष्य युञ्जीत । रूक्षोपचारान् यवश्यामाककोद्रवशालकमलवणमल्पतैलसिद्धं शाकं क्षारारिष्टमधूदकानि च शीलयेत् ॥

ऊरुस्तम्भे स्नेहादीनि परिहरेत् यतो नासौ शुद्धेन वातेन भवत्यामादेश्च स्नेहादिना विरोध. । यतश्चामादीनामूर्वोर्लीनाना मनन्तरोक्तैर्वमनादिभिरूर्ध्वं कोष्ठं नेतुमशक्यत्वम् । यथा निम्नस्थानामम्भसा स्थलं नेतुमशक्यत्वमिति दृष्टान्त. । अतो हेतोस्तत्रोरुस्तम्भे युक्तिमपेक्ष्य बहुश शमनादिकं प्रयुञ्जीत । तत्रादौ शमनं युक्त्या योजयेत् । यदि तथा न शाम्यति तत्र च रूक्षोपचारादिकं शीलयेत् ॥

ससैन्धवं वचादिं हरिद्रादिं वत्सकादिं वा । षड्धरणं वा हरीतकीं पिप्पलीर्वा । शार्ङ्गेष्टामदनदन्तीवत्सकं वा । स्वादुकण्टकारग्वधदार्वीमरुवकपाठाकरञ्जकल्कचूर्णं वा सक्षौद्रं मस्तुना पिबेत् । चित्रकदेवदारुकुष्ठपाठातिक्तकरोहिणीर्वा मधुना लिह्यात् । त्रिफलापिप्पलीमुस्तचविकाकटुरोहिणीर्वा । स्वेदांश्च रूक्षान् कुर्यात् ॥

वचाद्यादिगणानामन्यतमं ससैन्धवं षड्धरणं दार्व्यादिकं कुष्ठोक्तं हरीतकीपिप्पल्यो सामान्येनोष्णाम्बुनैव । शार्ङ्गेष्टादिचूर्णं मस्तुना पिबेत् । स्वादुकण्टको गोक्षुरकः । मरुवकं मारीचकम् । कुलकं पटोलम् । चित्रकादि मधुना लिह्यात् ॥

अल्पपत्नं तु रूक्षं क्षाममनिद्रं जाङ्गलरसं शालिभिश्च तर्पयेत् । सर्षपतैलं वा सरलकुष्ठश्रीवेष्टकसुरदारुनागकेसराजगन्धासिद्धं सक्षौद्रं पिबेत् । स सैन्धवपलं शुण्ठीचित्रकपिप्पलीमूलानां पृथग्द्विपलं दश भल्लातकास्थीनि कल्कीकृत्यैकध्यमारनालाढकेन सह तैलप्रस्थं पचेत् । तत्सर्ववातविकारेषु पथ्यं विशेषादूरुस्तम्भार्शोग्रहणीश्वयथुमपस्मारं च । बहिरपि श्लेष्मक्षपणाय क्षौद्रसर्षपकरञ्जफलवल्मीकमृद्गोमूत्रैरुष्णैर्लेपयेत् । सौभञ्जनतर्कारीद्वयसरलार्जुनकरञ्जाढकीगोक्षुरकैर्लेपोन्मर्दनसेकान् कुर्यात् । व्यायामैश्च विविधैर्मेद क्षपयेत् । स्थलान्युल्लङ्घयेत् । प्रतिस्रोत सरितमव्याला तरेत् । एवमूरुस्तम्भो हि शुष्के श्लेष्माणि प्रशाम्यतीति ॥

अल्पपत्नमपतर्पितं रूक्षं क्षामत्वादियुक्तं तर्पयेत् । सरलादिसिद्धं सर्षपतैलं वा पिबेत् । क्षौद्रेण सह वर्तते यत्तैलं तत्तथोक्तम् । शुण्ठ्यादीनि द्विपलोन्मितानि । सुबोधम् । तमेव व्यायाममाह । स्थलानीति । अव्याला माहादिरहिता प्रतिस्रोतो विमुखम् ॥

भवति चात्र ॥

सहचरं सुरदारु सनागरं

क्वथितमम्भसि तैलविमिश्रितम् ।
पवनपीडितदेहगतिः पिबन्
द्रुतविलम्बितगो भवतीच्छया ॥
रास्नामहौषधद्वीपिपिप्पलीपाठिपौष्करम् ।
पिष्ट्वा विपाचयेत्सर्पिर्वातरोगहरं परम् ॥

अथेदानीं सर्ववातामयानां सामान्येन भेषजमाह । सहचरादिभिस्तैलमिश्रितं कषायं पिबन् द्रुतगमनो विलम्बितगमनो वा भवति । तन्त्रकृता च मतिवैभवादस्य च वृत्तस्य नामविशिष्टं कृत्वा कथितम् । रास्नादिभिः साधितं घृतं परं वातरोगहरम् । द्वीपिश्चित्रकः ॥

निम्बामृतावृषपटोलनिदिग्धिकानां
भागान् पृथग्दशपलान् विपचेद्घटेऽपाम् ।
अष्टांशशेषितरसेन पुनश्च तेन
प्रस्थं घृतस्य विपचेत् पिचुभागकल्कैः ॥
पाठाविडङ्गसुरदारुगजोपकुल्या
द्विक्षारनागरनिशामिसिचव्यकुष्ठैः ।
तेजोवतीमरिचवत्सकदीप्यकाग्नि
रोहिण्यरुष्करवचाकणमूलयुक्तैः ॥
मञ्जिष्ठयातिविषया विषया यवान्या
संशुद्धगुग्गुलुपलैरपि पञ्चसङ्ख्यैः ।
तत् सेवितं विधमति प्रबलं समीरं
सन्ध्यस्थिमज्जगतमप्यथ कुष्ठमीदृक् ॥
नाडीव्रणार्बुदभगन्दरगण्डमाला
जत्रूर्ध्वसर्वगदगुल्मगुदोत्थमेहान् ।
यक्ष्मारुचिश्वसनपीनसकासशोफ-
हृत्पाण्डुरोगमदविद्रधिवातरक्तम् ॥

निम्बादीनां पृथग्दशपलान् भागान् अपां घटे द्रोणे विपचेत् । अष्टांशशिष्टेन तेन क्वाथेन पिचुभागकल्कैः कर्षांशकल्कैः घृतस्य प्रस्थं द्वात्रिंशत् पलानि विपचेत् । गजोपकुल्या श्रेयसी । द्विक्षारं सौवर्चलयवक्षारौ । मिसिः शतपुष्पा । तेजोवती ज्योतिष्मती । कणमूलं इत्यत्र कणाशब्दो लुप्तनिर्दिष्टः । तेनात्र कणा च कणामूलं च ग्राह्यम् । अत एव च मुनिनात्र व्योषशब्दो निर्दिष्टः । युक्ता रास्ना । गुदोत्थान्यर्शांसि । हृत्पाण्डुभ्यां रोगः सम्बध्यते । मदो मदात्ययनिदानोक्तलक्षणः । शेषं सुबोधम् ॥

द्रोणेऽम्भसः पचेद्भागान् दशमूलाच्चतुष्पलान् ।
यवकोलकुलत्थानां भागैः प्रस्थोन्मितैः सह ॥
पादशेषे रसे पिष्टैर्जीवनीयैः सशर्करैः ।
तद्वत्खर्जूरकाश्मर्यद्राक्षाबदरफल्गुभिः ॥
सक्षीरैः सर्पिषः प्रस्थं सिद्धं केवलवातनुत् ।
योज्यो निरत्ययः पाननस्याभ्यञ्जनवस्तिषु ॥

द्रोणेऽम्भस इत्यारभ्य श्वदंष्ट्रकषायस्येत्यन्तग्रन्थस्य शशिलेखाया अदर्शनात् जज्जटकृता निरन्तरपदी व्याख्या लिख्यते । द्रोणेऽम्भस इत्यादि । जीवनीयैः जीवन्त्यादिभिर्महाकषायसङ्ग्रहोक्तैर्दशभिः । फल्गुर्गोड्डुम्बरः ॥

बलाबिल्वशृते क्षीरे घृतमण्डं विपाचयेत् ।
तस्य शुक्तिः प्रकुञ्चो वा नस्यं वाते शिरोगते ॥
तद्वत्सिद्धा वसा नक्रमत्स्यकूर्मकुलीरजा ।
प्रत्यग्रा विधिनानेन नस्यपानेषु योजयेत् ॥

सुदग्धघृतस्य स्नानस्योपर्यन्तस्तस्य शुक्तिरर्धपलं प्रकुञ्चः पलं वा शिरोगते मूर्ध-

गतेऽनिले बाहुशिरोगते वा आदिलोपात् । तद्वद्बलाबिल्वशृते क्षीरे । विधिनानेनेति । शुक्ति प्रकुञ्चो वा । वुल्का मत्स्यविशेषो हस्त्याकारः ॥

* जीर्णं पिण्याकं पञ्चमूलं पृथक् च
क्वाथं क्वाथाभ्यामेकतस्तैलमाभ्याम् ।
क्षीरादष्टांशं पाचयेत्तेन पाना
द्वाता नश्येयुः श्लेष्मयुक्ता विशेषात् ॥

जीर्णं बहुवर्षोषितम् । क्षीरादष्टांश-मिति तैलादष्टगुणं क्षीरम् ॥

* पञ्चमूलकषायेण पिण्याकं बहुवार्षिकम् । पक्त्वा तस्य रसं पूत्वा तैलप्रस्थं विपाचयेत् । पयसाऽष्टगुणेनैतत् सर्ववातविकारनुत् । सयुक्ते श्लेष्मणा चैतद्वात-शस्तं विशेषत इति चरकपाठः ॥

समूलशाखस्य सहाचरस्य
तुलां समेतां दशमूलतश्च ।
अभीरुमूलाच्च तुलार्धमेत-
दष्टांशशेषं विपचेद्वहेऽपाम् ॥

तत्र सेव्यनखकुष्ठहिमैला
स्पृक्प्रियङ्गुनलिकाम्बुशिलाजैः ।
लोहितानलददलोहसुराह्व
कोपनामिसितुरुष्कनतैश्च ॥

तुल्यक्षीरं पालिकैस्तैलपात्रं
सिद्धं कुर्यान्शीलितं हन्ति वातान् ।
कम्पाक्षेपस्तम्भशोषादियुक्तान्
गुल्मोन्मादौ पीनसान्योनिरोगान् ॥

केतकिमूलबलातिबलानां
यद्द्वहलेन रसेन विपक्वम् ।
तैलमनल्पतुषोदकयुक्तं
मारुतमस्थिगतं तदपोहेत् ॥

तुलां लशुनकन्दस्य तुलार्धं जाङ्गलात् पलात्
दशमूलाच्च विपचेद्भागान् पञ्चपलान् पृथक् ॥
तोयार्मणेन पादस्थे समं तैलं पयो दधि ।
तत्र दद्यात् पलांशाश्च रास्नामधुकजीवकान् ॥
मिसिस्थिरामहामेदाचपलातिविषाबला ।
काकोलीपौष्करं मूलमश्वगन्धा च साधितम् ॥
तत्परं वातरोगघ्नं गुल्मानाहार्तिशूलनुत् ।
भग्नजर्जरिताङ्गानां पथ्यमग्नेश्च दीपनम् ॥

समूलजालां विपचेत् प्रसारिणीं
तुलोन्मितां पादधृते घटेऽम्भसः ।
पृथक् सतैलं दधि तत्समं क्षिपेत्
समं च ताभ्यां विजयां ततः पचेत् ॥

प्रसारिणीजीवकसिन्धुजन्म-
यष्ट्याहरास्नाग्निकयावशूकैः ।
सग्रन्थिकारग्वधद्विपलैः सुपिष्टै
भल्लातकानां दशकैस्त्रिभिश्च ॥

शुण्ठीपलत्रययुतैर्विनिहन्ति पानं
नस्यादिभिस्तदखिलान् मरुतो विकारान् ।
कुष्ठप्रमेहहतनामसनोविकार-
श्वासास्थिभङ्गजठरक्रिमिबीजदोषान् ॥

समूलशाखस्य सहाचरस्येत्यादि तैल-योगचतुष्टयं सुबोधम् ॥

पचेत् सहाचरतुलां जलद्रोणचतुष्टये ।
द्रोणशेषे समक्षीरे तत्र तैलाढकं पचेत् ॥
सहाचरस्य मूलानां कल्कितैर्दशभिः पलैः ।

अथवा नतपद्मग्रन्थास्थिराकुष्ठसुराह्वयात् ॥
शैलानलदशैलेयशताह्वारक्तचन्दनात् ।
सिद्धेऽस्मिन् शर्कराचूर्णादष्टादशपलं क्षिपेत् ॥
भेळस्य समतं तैलं तत् कृच्छ्राननिलामयान्
वातकुण्डलिकोन्मादभूतापस्मारवर्त्म च ॥
गुल्महृद्रोगदुर्नामयोनिरोगांश्च नाशयेत् ।

पचेत् सहाचरतुलामित्यादि । तुला पलशतम् । समक्षीरे क्वाथसमे । अथ वेति पक्षान्तरे । नतादिभिः कल्कैः तैलाढकं पचेत् । सिद्धेऽस्मिन् घृते शर्करायाः अष्टादशपलं क्षिपेत् । भेळाख्यस्य महर्षेः समतं तत्कृच्छ्रान् कृच्छ्रसाध्याननिलामयान् वातकुण्डलिकादींश्च नाशयेत् । वातकुण्डलिका मूत्राघातभेदः ॥

* श्वदंष्ट्राकषायस्य प्रस्थौ द्वौ पयसा समौ ॥
षट्पलं शृङ्गिवेरस्य गुळस्य च पलाष्टकम् ।
तैलप्रस्थं विपक्वं तद्दद्यात् सर्वानिलार्तिषु ॥

* श्वदंष्ट्रारसप्रस्थौ द्वौ समौ पयसा सह ।
षट्पलं शृङ्गिवेरस्य गुडस्याष्टपलं तथा ॥
तैलप्रस्थं विपक्वं तैर्दद्यात् सर्वानिलार्तिषु ।
जीर्णे तैले च दुग्धेन पेयाकल्पं प्रशस्यते ॥ इति चरकपाठः । श्वदंष्ट्रेत्यादि जीर्णे तैले च दुग्धेन पेयाकल्पं प्रशस्यते क्षैरेयीपानमिति यावदिति जर्जटः ॥

बलाशतं छिन्नरुहापादं रास्नाष्टभागिकम् ।
जलाढकशते पक्त्वा शतभागस्थिते रसे ॥
दधिमस्त्विक्षुनिर्यासशुक्तैस्तैलाढकं समैः ।
पचेत्साजपयोर्धांशं कल्कैरेभिः पलोन्मितैः ॥
शटीसरलदार्वेलामञ्जिष्ठागरुचन्दनैः ।
पद्मकातिबलामुस्ताशूर्पपर्णीहरेणुभिः ॥
यष्ट्याह्वसुरसव्याघ्रनखर्षभकजीवकैः ।
पलाशरसकस्तूरीनलिकाजातिकोशकैः ॥
स्पृक्काकुङ्कुमशैलेयजातीकटुफलाम्बुभिः ।
त्वक्कुन्दुरुककर्पूरतुरुष्कश्रीनिवासकैः ॥
लवङ्गनखकक्कोलकुष्ठमांसीप्रियङ्गुभिः ।
स्थौणेयतगरध्यामवचामदनपल्लवैः ॥
सनागकेसरैः सिद्धे दद्याच्चात्रावतारिते ।
पत्रकल्कं ततः पूतं विधिना तत् प्रयोजितम् ॥
श्वासं कासं ज्वरं मूर्छां छर्दिं तृष्णां क्षतं क्षयम्
प्लीहशोषापस्मारमलक्ष्मीं च प्रणाशयेत् ॥
बलातैलमिदं श्रेष्ठं वातव्याधिविनाशनम् ।

बलाशतं पलशतमित्यर्थः । छिन्नरुहापादं गुडूच्याः पञ्चविंशतिपलानीति यावत् । रास्नाष्टभागिकं रास्नायाः सार्धानि द्वादशपलानि । रसे शतभागस्थिते । तैलाढकं पचेत् समैर्दध्यादिभिः शुक्तान्तैरेकैकमाढकं इक्षोर्निर्यासः स्वरसः । सहाजक्षीरेणार्धांशेनार्धाढकेन वर्तते यत्तैलं तत्साजपयोर्धांशमित्युक्तम् । शूर्पपर्णी माषपर्णी मुद्गपर्णी च । व्याघ्रनखः समुद्रजः । पलाशः पत्रकम् । तच्च तमालम् । रसो बोळः । नलिका विद्रुमलता । जातिकोशकं जातिपत्री । स्पृक्का ब्राह्मी । जाती मालती । * कटुफलं कर्कोटफलम् । अम्बु बाळकम् । कुन्दुरुकः

* कटुफलोऽल्पताकस्तूरिका । कटुफलं दक्षिणावर्ते प्रसिद्धं गन्धद्रव्यमन्ये । इति जर्जटः ॥

कुन्दुरु । तुरुष्क तुरर । श्रीनिवासक । (नि) मृत्तिका यवनो वल्क पिण्डित श्रीनिवासक । लवङ्ग इति लवङ्गकुसुमम् । स्थौणेय तैलपीतकम् । तगर नतम् । ध्यामक सामक प्लवम् । (नि) कुटन्नट प्लव धान्य वितुन्न परिपेलवम् । अवतारिते तैले गन्धपत्र संस्काराधानमात्रम् ॥

अमृतायास्तुला पञ्च पचेत्तोयवहद्वये ।
पादशेषे समक्षीर तैलस्य ह्याढक पचेत् ॥
एलामांसीनतोशीरशारिवाकुष्ठचन्दनैः ।
शतपुष्पावलामेदामहामेदर्धिजीवकैः ॥
काकोलीक्षीरकाकोलीश्रावण्यतिवलानखैः ।
महाश्रावणिजीवन्तीविदारीकपिकच्छुभिः ॥
शतावरीतामलकीकर्कटाह्वाहरेणुभिः ।
वचागोक्षुरकैरण्डरास्नाकालासहाचरैः ॥
वीरामहैलर्षभकत्रिदशाह्वैश्च कार्षिकैः ।
मञ्जिष्ठायास्त्रिकर्षेण मधुकाष्टपलेन च ॥
कल्कैस्तत्क्षीणवीर्याग्निवलसमूढचेतस ।
उन्मादारत्यपस्मारैरार्तांश्च प्रकृतिं नयेत् ॥
वातव्याधिहर श्रेष्ठ तैलाग्र्यममृताह्वयम् ।

अमृताद्ये अमृताया गुडूच्या पञ्च तुला पञ्चशतानि पलानि , वहद्वय चत्वारि सहस्राणि षण्णवत्यधिकानि । क्षीर तैलसमम् । एलादीनि त्रिदशाह्वान्तानि कार्षिकाणि । श्रावणी मुण्डिका प्रसिद्धा । विदारी कन्दालिका । तामलकी शिवा । कर्कटाह्व कर्कटशृङ्गी । हरेणुका कौन्ती । काला नागवला । कालानुसारीत्यन्ये । वीरा काकोली । महैला पत्रैला । त्रिदशाह्वय सुराह्व देवदारु । क्षीणशब्दस्य वीर्यादित्रयेण सबन्ध । वीर्यं शुक्रमिति केचित् । एतान् प्रकृतिं नयेत् स्वास्थ्यमापादयेत् ॥

* रास्नासहस्रनिर्यूहे तैलद्रोण विपाचयेत् ।
गन्धैर्हैमवतैः पिष्टैरेलाद्यैश्चानिलार्तिनुत् ॥
एष कल्पोऽश्वगन्धाया बलातिबलयोरपि ।

रास्नाद्ये तैले हैमवतानि गन्धानि हिमवत्प्रभवानि गन्धद्रव्याणि । एलाद्यैरिति बलातैलोक्तैरेलादिभिर्मधुयष्ट्यन्तैः. एष च रास्नादितैलकल्पः पृथगश्वगन्धादीनामपि योजयेत् । तेनाश्वगन्धाद्यन्यतमस्य सहस्रनिर्यूहे तैलद्रोण पाचयेत् । गन्धैर्हैमवतै पिष्टैरेलाद्यैश्चेत्युक्त बोद्धव्यम् ॥

* रास्नासहस्रनिर्यूह इत्यादि । पञ्चश्लोकोपो नद्रष्टव्य । निर्यूह क्वाथ । एलाद्यैरिति एलाहरेणुप्रियङ्गुपृथ्वीकाकुस्तुम्बुरुतगरनलदादय । अमृताद्ये तैले वा एलामांसीनतोशारिवादिभि । हैमवतैर्गन्धैरगुर्वादिभिरिति जर्मट ॥

क्वाथकल्कपयोभिर्वा बलादीना पृथक् पचेत् ।
यवकोलकुलत्थाना मत्स्यानां शिग्रुविल्वयो ॥
रसेन मूलकाना च तैल दधिपयोन्वितम् ।
साधयेत्तत् पर सर्वपवनव्याधिभेषजम् ॥
यच्च शीतज्वरे तैलमगर्वाद्यमुदाहृतम् ।
सहस्रशतश पक्त्वा सिद्ध वातामयापहम् ॥

अथवा बलादीना बल्यवर्गपठिताना बलातिबलादीना पृथक् प्रत्येकमेकस्यैव क्वाथस्यैव कल्क. । यवादीना मूलकान्ताना

रस ... पयश्च पृथक् तैलसमम् । शीतज्वरोक्तमगर्वादिक पुनः पुनर्मेत्रौषधं तैनैव विधानेन तत्रैव पाक योज्यम् ।

फलत्रिकस्य भस्य स्यात् कुलत्थ कुडुवद्वयम् ।
कृष्णगन्धात्वगाढक्यो पृथक् पञ्चपलानि तु ॥
रास्नाचित्रकयोर्द्वे द्वे दशमूलात् पल पठम् ।
जलद्रोणे पचेत् पादशेषे मस्योन्मित पृथक् ॥
सुरारनाळदध्यम्लसौवीरकतुषोदकम् ।
कोल्डाडिमवृक्षाम्लरसं क्षीर वसा नराम् ॥
मज्जान तैलमाज्य च जीवनीयपलानि षट् ।
कल्कमेकत्र तत् सिद्ध सिद्ध शुद्धानिलामये ॥
सिरापर्वास्थिग वाते सर्वाङ्गैकाङ्गरोगिषु ।
वेपनाक्षेपशूलेषु तमभ्यङ्गे प्रयोजयेत् ॥

त्रिफलादीना यथोक्तमानाना द्रोणपादशेषिते क्वाथे सुरादितैलाज्यान्त पृथक् प्रस्थोन्मित क्षिपेत् । जीवनीयाना सूत्रोक्ताना षट्पलानि । कृष्णगन्धा सौभञ्जन तस्य त्वच पञ्च पलानि । आढक्याश्च तुवर्या पञ्चपलानि । द्वे द्वे इति प्रकरणात् पले । आरनाळ काञ्जिकम् । दध्यम्लमम्ल दधि । सौवीरक वितुषयवकृतम् । तुषोदक सतुषयवकृतम् । कोलादीना प्रत्येकस्य रस । कोल बदरम् । वृक्षाम्ल तिन्त्रिणीकम् । सुरा मद्यम् ॥

आनूपजाङ्गलोत्थानामस्थीनि त्रिपचेज्जले ।
तत्स्नेह दशमूलस्य कषायेण पुन पचेत् ॥
जीवकर्षभकास्फोतविदारीकपिकच्छुभि ।
वातघ्नैर्दीपनीयैश्च कल्कैर्द्विक्षीरभागिकै ॥
सिरापर्वास्थिकोष्ठस्थ पानाद्यैर्हन्ति तच्चलम् ।
क्षीणौजोमज्जशुक्राणामेतत् स्यादमृतोपमम् ॥

आनूपजाङ्गलोत्थानामस्थ्यादिवर्गद्वयपठिताना प्राणिनामस्थीन्यत्रशुष्क जले त्रिपाच्यानि । जलक्षये च तत्स्नेहो ग्राह्य । त स्नेह दशमूलकषायेण जीवकादिभिरपरैदीपनीयैश्च वातघ्नै कल्कै सह पचेत् । किंभूतैः कल्कै द्विक्षीरभागिकैः द्वौ क्षीरभागौ येषा कल्काना तेन कल्केन । तावत् स्नेहाच्चतुर्थांशेन भवितव्यम् । ततो द्विगुण क्षीर स्नेहार्धं भवति । आस्फोतोऽर्क । कपिकच्छु कण्डूकरी । तदौषध सिद्ध सिरादिस्थ चल पानाद्यैर्हन्ति । क्षीणौज प्रभृतीना चैतदमृतोपम स्यात् ॥

पाने नस्येऽन्वासनेऽभ्यञ्जने च
स्नेहा काले सम्यगेते प्रयुक्ता ।
दुष्टान् वातानाशु शान्ति नयेयु-
र्वन्ध्या नारी पुत्रभाजश्च कुर्यु ॥

अध्यायमुपसंहरन्नाह । एतेऽनन्तरोक्ताः स्नेहा काले स्नेहयोग्ये पानादिषु प्रयुक्ता सम्यक् च स्वविषये विधिना प्रयुक्ता दुष्टान् वातान् प्राणादीननेकसयोगभिन्नानाशु शीघ्र शान्ति नयेयु । वन्ध्याश्च युवती पुत्रभाज कुर्यु । स्नेहान्तोचितत्वादिदमुच्यते ॥

स्नेहस्वेदैर्द्रुत श्लेष्मा यदा पक्वाशये स्थित ।
पित्त वा दर्शयेद्रूप बस्तिभिस्त विनिर्जयेत् ॥

इति चिकित्सिते त्रयोविंशोऽध्याय ॥

वातकोपेऽस्य रूक्षादित्वात् श्लेष्मा प्रायेण कोपरहितो भवति । स स्नेहस्वेदैर्वातव्याधिप्रयुक्तैर्हेतो द्रवत्व प्राप्तः पक्वाशये स्थितः केनचित् प्रकारेण श्वेतमूत्रपुरीषादिना स्व रूप दर्शयेत् । तथाविध पित्त वा स्व रूप दर्शयेत् । तदा त श्लेष्माण पित्त वा मिश्र वा वस्तिभिर्योग्यैर्विनिर्जयेदिति ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्याया चिकित्सिते त्रयोविंशोऽध्याय ॥

चतुर्विंशोऽध्यायः ।

क्रमप्राप्तस्य वातशोणितस्य चिकित्सा प्रदर्शयितुमध्याय आरभ्यते ॥

अथातो वातशोणितचिकित्सित व्याख्यास्यामः । इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षय ॥

वातशोणितेन स्निग्धस्य दाहरागरुक्तोदेषु जलौकोभि कण्डूपतापस्वापचिमिचिमायनेषु शृङ्गतुम्बैर्देशाद्देशान्तर सञ्चरत् सिरया प्रच्छानेन वा दुष्टमसृगसकृदल्पमल्पमवसेचयेत् ॥

सर्वस्य वातशोणितवत स्नेहपूर्व रक्तस्रावणमिष्यते । तत्र विशेषाद्दाहादिषु जलौकोभि । कण्ड्वादिषु शृङ्गतुम्बै' अनियतदेशस्थित रक्त सिरया प्रच्छानेन वा । सर्वत्र च वातशोणितेषु दुष्टमसृक् स्तोकमवसेचयेत् । जलौकादिभिरस्रस्रावे क्रियमाणे रक्तस्यावसेचन सकृदेव न कार्यम् । न बहु । कुत एवमित्याह ॥

अस्रक्क्षये हि गम्भीरशोफस्तम्भकम्पग्लानिसकोचादय स्यु. । सिराव्यथोक्ताश्च मूर्छादयः । नैव च स्रावयेदङ्गग्लानौ रूक्षे वातोत्तरं च रक्तम् । ततश्च पुन स्नेहयित्वा मृदूनि स्नेहयुक्तानि रूक्षाणि वा विरेचनानि वस्तिकर्म चासकृत् प्रयोजयेत् ॥

अस्रक्क्षय इत्यादि । यस्मात् सकृदस्रे विस्राविते रक्तक्षये सति गम्भीरश्वय थ्वाद्य स्यु गम्भीर शोफ अवगाढ ग्लानिरुपशोष. । आदिग्रहणेन सर्वेषामपतर्पणजाना ग्रहणम् । सुबोधम् ॥

अथ वातप्रबले पुराणघृत पिबेच्छतावरीघृत वा ॥

अथेत्यादिना वातादिविशेषेण चिकित्सामाह पुराण सर्पि' पञ्चदश दिवर्षोषितम ॥

दशमूलपुनर्नवद्वयैरण्डमुद्गपर्णीमाषपर्णीमहामेदाशतावरीरास्नावृक्षुष्पीशङ्खपुष्पीबलातिबला द्विपलाशा पृथक् जलद्रोणे विपाचयत् । पादशेषे च तत्तुल्यानि पृथक् छागमासामलकेक्षुरसघृतक्षीराणि सयोज्य

कल्कं च पिप्पलीमरिचकाश्मर्यफलोत्पलद्विमेदाद्विश्रावणीवीरापुनर्नवनागरसमङ्गातुकाशीरीक्षीरकाकोलीद्राक्षाक्षोडपद्मबीजशृङ्गाटकानिकोचकभव्योरुमाणखर्जूरवातामभुञ्जाताभिषुकाणां पुनः पचेत् । एतज्जीवनीयाख्यं सर्पिर्वातपित्तविकारान् विशेषतश्च पाण्डुरोगज्वरापस्मारभगन्दरश्वासकासाहिध्मास्वरभेदपार्श्वशूलयकृत्प्लीहमूत्रसङ्गाश्मरीवातशोणितसर्वाङ्गैकाङ्गरोगानपहरति । बल्यं वर्ण्यं वृष्यं चक्षुष्यं पुत्रदं च । तैलसात्म्यो वा क्षीरसितोपेतं तैलं पिबेत् ॥

दशमूलेत्यादिना जीवनीयाख्यं सर्पिः अवाक्पुष्पी वाराही । शङ्खपुष्पी काश्मीरेषु वीरटीति प्रसिद्धा । जागमासरसादीनि पञ्च पृथक् प्रत्येकं क्वथितजेपसमानि । पिप्पल्यादीना कल्कं स्नेहाच्चतुर्थांशेन । समङ्गा मञ्जिष्ठा । निकोचकः फलविशेषः । जीवनीयाख्यमेतत् पाण्डुरोगादीन् वातपित्तविकारान् विशेषतोऽपहरति । बल्यत्वादियुक्तं च। तैलसात्म्यः सन् वातशोणिती स क्षीरशर्करायुक्तमेव तैलं पिबेत् ॥

अथवा शतावरीमयूरकक्षीरविदारीवलाद्वयतृणपञ्चमूलक्वाथे पद्मकादिगर्भे साधितम् । बलातैलं वा वातव्याध्युक्तम् । शतपाकं वा । वातहरसिद्धेन पयसाम्लैर्वा स्पर्शसुखं परिषेकं कुर्वीत ।*

अथवा शतावर्यादिक्वाथे पद्मकादिगणगर्भं साधितं तैलं तैलसात्म्यः पिबेत् । मयूरकः अपामार्गः । बलातैलं वातव्याध्युक्तम् । तत्र चोक्तं वा शतपाकम् । वातहरैरित्यादिना परिषेकम् ॥

* द्राक्षामधुकतोयाभ्यां सिद्धं वा ससितोपलम् । पिबेत् घृतं तथा क्षारं गुडूची स्वरसे शृतमिति चरकपाठ । द्राक्षामधुकतोयाभ्यामित्यत्र द्विवचनसामर्थ्यात् प्रत्येकं घृतमिति जजः ॥

प्रत्येकशो यवगोधूमतिलमुद्गमाषेषु काकोलीजीवकर्षभकबलातिवलासृगालाविन्नामेषश्रृङ्गीप्रियालसितोपलासुराभवचाकशेरुकल्कमिश्रेषूपनाहार्थं सर्पिस्तैलवसामज्जदुग्धसिद्धान् पञ्च पायसानुपकल्पयेत् । स्नैहिकफलमज्जोत्कारिका वा । विल्वपेशिकातगरदेवदारुसरलरास्नाहरेणुकुष्ठशतपुष्पाभिर्वा दधिमस्तुयुक्ताभिरुपनाहः ॥

यवादिषु पञ्चसु प्रत्येकं सर्पिरादिभिः पञ्चभिः काकोल्यादिकल्केन चोपनाहार्थं पञ्च पायसान् कल्पयेत् । गवादिभिर्माषान्तैः । सृगालविन्ना पृश्निपर्णी । स्नैहिकाना फलानामक्षोडादीना मज्जा उत्कारिका च । विल्वपेशिकादिभिरुपनाहः । पिष्टैर्वा दधिमस्तुभ्यां युक्तादिभिः ॥

यवमधुकैरण्डबीजपुनर्नवैर्धान्याम्लपिष्टैः प्रलेपः । मातुलुङ्गाम्लवेतससैन्धवघृतमिश्रं वा शिग्रुमूलम् । सहचरजीवन्तीमूलं वा । रास्नामधुकगुडूचीरलाद्वयजीवकर्षभकल्कक्षीरसिद्धं ससिक्थकं सर्पिरभ्यङ्गः ॥

यवादिभिर्धान्याम्बुपिष्टै प्रलेप । अथवा शिग्रुमूल मातुलुङ्गाम्लवेतसादिभिर्युक्तम् । मातुलुङ्गाम्लमम्लमातुलुङ्गम् । तद्युक्त वा । सहचरजीव-न्त्योर्मूलमालेप । रास्नादिकल्केन क्षीरेण च ससिक्थक सिद्ध सर्पिरभ्यङ्ग । सिक्थक मदनम । इति वाताधिके ॥

पित्तप्रबले द्राक्षारेवतफलपयस्यामधुक चन्दनकाश्मर्यकषाय शर्करामधुमधुर पाययेत् । शतावरीपटोलत्रिफलागुडूचीकटुकाकषाय वा । स्वादुतिक्तवर्गसिद्ध च सर्पि क्षीर च । रास्नाभीरुदशमूलबलासिद्ध वा । धारोष्ण वा । विरेकार्थे त्रिवृच्चूर्णयुक्त वा । क्षीराहारो वा क्षीरेणैरण्डतैल बहुश पिबेत् । अमृतारग्वधाटरूपककषायेण वा । क्षीरवस्तीन् वा सघृतान् दद्यात् ॥

पित्तप्रबले द्राक्षादिकषाय शर्करामधुभ्या मधुरम् । मधुरशब्देन तयोर्माधुर्योपादनी मात्रोक्ता । शतावर्यादिकषायो वा शर्करामधुमधुरः । तथा सूत्रोक्ताभ्या मधुरतिक्तवर्गाभ्या सिद्ध घृतम् । रास्नादिशृत क्षीर वा धारोष्णमेव वा । विरेकार्थे क्षीर त्रिवृच्चूर्णेन युक्त वा । अथवा क्षीरेण सहैरण्डतैल क्षीराहारो बहुश पिबेत् । अमृतादिकषायेण वैरण्डतैल क्षीराहारो बहुश पिबेत् । सुबोधम् ॥

शीतैश्चन्दनपद्मकविसमृणाल्लादिभि शृतेन क्षीरेण परिषेक । क्षीरेक्षुरसमधुशर्करातण्डुलोदकेन वा । द्राक्षामधुककाश्मर्ययुतेन वा । धान्याम्लेन वा जीवनीयसिद्धेन वा सर्पिषा शतधौतेन वा ॥

चन्दनादिभि शीतै शीतवीर्यै शृतेन क्षीरेण परिषेक । क्षीरादिना वा । उदकशब्दस्य शर्करातण्डुलाभ्या सबन्ध । अथवा द्राक्षादियुक्तेन धान्याम्लेन परिषेकः । अथवा जीवनीयौषधसिद्धेन सर्पिषा परिषेचयेत् । शतधौतेन सर्पिषा वा । शतधौत यत् सर्पिर्बहुवार विलाप्याग्नौ क्षीरिवृक्षादिशीतोदके प्रक्षिप्य मथ्या सजितत्वात् स्त्यानीक्रियते ।

मसूरोशीरप्रपौण्डरीकदार्वीमधुकमञ्जिष्ठाचन्दनोत्पलपद्मकैरकासक्तुभिः सघृतक्षीरशर्करै प्रदेहो दाहरागरुग्विसर्पशोफहर । गोधूमचूर्णो वा छागक्षीरसंयुक्तो लेप । तिलाश्च पयसा पिष्टाः भृष्टा कपाले पुन पयसि प्रक्षिप्य निर्वापिताः ॥

मसूरादिभि सक्तवन्तै घृतादियुक्तै प्रदेहो दाहादिहर । एरकासक्तु एरकाबीजसक्तु । पासी । सुबोधम । निर्वापिता ऊष्माण त्याजिता इति पित्ताधिके ॥

रक्तप्रबलेऽप्येव बहुशश्च शोणितमवसेचयेत् ॥

रक्तप्रबलेऽपि वातशोणिते एवमिति पित्तोक्तम । अत्र तु बहुशः शोणितमवसेचयेत् । अतिदेशेन लाघवार्थ व्युत्क्रम

श्लेष्मप्रबले धात्रीनिशामुस्ताकषायं मधुमधुरं पिबेत् । त्रिफलाकषायं वा । मधुकशृङ्गिवेराभयाकटुरोहिणीनिर्यूहं वा । यथा स्नेहपीतं च मृदु वामयेद्विरूक्षयेच्च । न चातिसेकलेपान् दद्यात् ॥

श्लेष्मप्रबले वातशोणिते धात्र्यादिकषायं माक्षिकयुक्तं पिबेत् । त्रिफलाकषायं वा । मधुकादिकषायं वा । तं च यथायोग्यस्नेहपीतं मृदु स्तोकं वामयेत् । मृदु च विरूक्षयेत् सुबोधम् ॥

निम्बसर्षपाश्वगन्धाक्षारातिलैः कोष्णैर्लेपः । वचागारधूमद्विनिशाकुष्ठशतपुष्पाभिर्वा । पुनर्नवेन वा सघृतेन । तिलसर्षपातसीयवचूर्णो वा । श्लेष्मातककपित्थमधुशिग्रुमिश्रं क्षारमूत्रपिष्टं कटुकस्कन्धसिद्धं क्षारोदकतैलमूत्रैः सेकः ॥

निम्बादिभिः कोष्णैर्लेपः । वचादिभिर्वा कोष्णैर्लेपः । सुबोधम् । तिलादिचूर्णो वा किंभूतः श्लेष्मातकादिमिश्रः क्षारमूत्रेण क्षारस्रुतेन मूत्रेण पिष्टः । कटुकस्कन्धसिद्धैः क्षारोदकादिभिः सेकः कार्यः ॥

संसर्गे मिश्रं यथोद्रेकं वा प्रतिकुर्यात् । सर्वेषु च यथायथं गुडूचीं गुडहरीतकीं पिप्पलीवर्धमानं वा शीलयेद्वस्तिकर्म चाभीक्ष्णमिति ॥ भवति चात्र ॥

मिश्रदोषाधिके दोषानुरोधेन यथोक्तमुपक्रमं मिश्रं कार्यम् । अथवा मिश्रदोषोद्रेऽप्युद्रिक्तमेव दोषं प्रतिकुर्यात् । गुडूच्यादिकं पृथक् सर्वेषु वातशोणितेषु सामान्यं शीलयेत् । गतानुगतिका ॥

बाह्यमालेपनाभ्यङ्गपरिषेकावगाहनैः ।
विरेकास्थापनस्नेहपानैरान्तरमाचरेत् ॥

बाह्यमुत्तानं वातशोणितमालेपनादिभिर्जयेत् । विरेकादिना गम्भीरम् ॥

सर्पिस्तैलवसामज्जपानाभ्यञ्जनवस्तिभिः ।
लेपोपनाहसेकैश्च कोष्णैर्वातोत्तरं जयेत् ॥

सर्पिरादिभिः पानादियुक्तैः कोष्णैश्च लेपादिभिर्वातोत्तरं जयेत् ॥

विरेचनैर्घृतक्षीरपानसेचनवस्तिभिः ।
पित्तरक्तोत्तरं वातरक्तं लेपैश्च शीतलैः ॥

विरेकादिभिर्लेपैश्च शीतलैः पित्तोत्तरं रक्तोत्तरं च ।

वमनं मृदु नात्यर्थं स्नेहसेकादिलङ्घनम् ।
कोष्णा लेपाश्च शस्यन्ते वातरक्ते कफोत्तरे ॥

कफोत्तरे वातरक्ते मृदु च वमनं स्नेहसेकादि चात्यर्थं न शस्यते । यथाबलं लङ्घनं चालेपाश्च कोष्णाः शस्यन्त इति ॥

वातश्लेष्मोत्तरे शीतैः प्रलिप्ते वातशोणिते ।
विदाहशोफरुक्कण्डूविवृद्धिः स्तम्भनाद्भवेत् ॥

वातश्लेष्मोत्तरे वाताधिके कफाधिके च कोष्णद्रव्यलेपादिविधाने शीतलेपादिप्रतिषेधे च हेतुर्वात इत्यादिनोच्यते । शीतैः प्रलेपैर्दोषस्य स्तम्भनाद्विदाहादेर्वृद्धिर्भवति ॥

पित्तरक्तोत्तरे वातरक्ते लेपादयो हिमाः ।
उष्णै शोपोषरुग्रागस्वेदावदरणोद्भव ॥

पित्तोत्तरे रक्तोत्तरे चोष्णैर्दाहाशुद्भव ॥

मधुयष्ट्या पलशतात् कषाये पादशेपिते ।
तैलाढक समक्षीर पचेत् कल्कैः पलोन्मित ॥
शतपुष्पावरीमूर्वापयस्याभीरुचन्दनै ।
स्थिराहसपदीमासीद्विमेदामधुपर्णीभिः ॥
काकोलीक्षीरकाकोलीतामलक्यर्धिपद्मकैः ।
जीवन्तीजीवकर्षभत्वक्पत्रनखवालकैः ॥
प्रपौण्डरीकमञ्जिष्ठाशारिवैन्द्रीवितुन्नकै ।
चतुष्प्रयोग वातासृक्पित्तदाहज्वरार्तिनुत् ॥

मधुयष्टितैल चतुष्प्रयोग पाननस्याभ्यञ्जनसेकप्रयोग वातरक्तार्तिनुत । दाहशब्दो ज्वरशब्देन सबध्यते । वरी शतावरी । पयस्या क्षीरिका । स्थिरा सालपर्णी । हसपदी घृतमण्डा । मधुपर्णी मेदा । तामलकी ताली । ऐन्द्री इन्द्रवारुणी । वितुन्नक धातकीफलम ॥

मधुयष्ट्या पल दत्वा तैलप्रस्थ चतुर्गुणे ।
क्षीरे पचेच्छत वारांस्तदेव मधुकाच्छते ॥
सिद्ध योज्य तृडुन्मादश्वासकासविसर्पिषु ।
हृत्पाण्डुरोगवातासृक्पित्तादिषु च पूर्ववत् ॥

मधुयष्ट्या इत्यादि । तैलप्रस्थ चतुर्गुणे क्षीरे मधुयष्टीपल दत्वा पचेत् । एव पलेन पलेन मधुकस्य क्षीरेण च शत वारान् पचेत् । तावता शत मधुयष्ट्या प्रविशति । तत्सिद्ध तृडादिषु योज्यम् । पूर्ववदिति चतुर्षु प्रयोगेष्वतिदिशति ॥

कुपिते मार्गसरोधान्मेदसो वा कफस्य वा ।
अतिवृद्ध्यानिले शस्त नादौ स्नेहनबृंहणम् ॥
कृत्वा तत्राढ्यवातोक्त वातशोणितिकं ततः ।
भेपज स्नेहन कुर्याच्च रक्तप्रसादनम् ॥

मेदसोऽतिवृध्या कफस्य वातिवृध्या यो मार्गरोधः स्रोत पिधान ततो हेतोरनिले कुपिते प्रथम स्नेहनबृहण न शस्तम् । तत्राढ्यवाताविधान कृत्वा वातशोणितोक्त भेपज स्नेहन रक्तप्रसादन च कुर्यात् ॥

गम्भीरे रक्तमाक्रान्त स्याच्चेद्वातेन वर्जयेत् ।

गम्भीरे वातशोणिते वातेन यदि रक्तमाक्रान्त भवति तद्वातशोणित केवलवात वर्जयेत् ॥

रक्तपित्तातिवृध्या तु पाकमाशु निगच्छति ॥
भिन्न स्रवति तद्रक्त विदग्ध पूयमेव वा ।
तयोश्चिकित्सा व्रणवत् भेदशोधनरोपणीम् ॥
कुर्यादुपद्रवाणा च तस्मात्तस्माच्चिकित्सितात्

यत्र तु रक्तपित्तयोरतिवृद्धिस्तया शोणितमाशु पाक गच्छति । ततो यत्नेनायत्नेन वा तद्वातशोणित भिन्न विदग्ध पाकाभिमुख रक्त स्रवति पूयमेव वा स्रवति तयोर्विदग्धरक्तपूययो भेदादिभिर्व्रणवच्चिकित्सा कुर्यात् । उपद्रवाणा मोहमूर्छादीना तत्तच्चिकित्सिताच्चिकित्सित कुर्यात् ॥

निदानानुक्रमेण प्राणादीनां चिकित्सितमाह ॥

प्राणादिकोपे युगपद्यथोद्दिष्टं यथामयम् ।
यथासन्नं च भैषज्यं विकल्प्यं स्याद्यथाबलम्॥

यत्र युगपत् प्राणादीनां कोपस्तत्र यथोद्दिष्टमुद्दिष्टवातव्याधिचिकित्सानतिक्रमेण । यथामयमिति प्राणादिकोपजनितरागाद्यपेक्षया । यथासन्नमिति प्राणादीनामन्यतममासन्नं नतिक्रम्य । यस्मिन्नेव गदे य एव प्राणादीनामन्यतम आसन्नस्तमेव चिकित्सेदित्यर्थः । यथाबलमित्यन्यतमस्य बलिनः पूर्वं प्रतीकारं कुर्यादिति । एवमत्र भैषज्यं विकल्प्यम् ॥

नीते निरामतां सामे स्वेदलङ्घनपाचनैः ।
रूक्षैश्चालेपसेकाद्यैः कुर्यात् केवलवातनुत् ॥

सर्वत्र चामयुक्ते वाते स्वेदादिभिर्निरामतां नीते केवलवातनुत्सर्वं कुर्यात् ॥

वायौ पित्तावृते शीतामुष्णां च बहुशः क्रियाम्
व्यत्यासाद्योजयेत्सर्पिर्जीवनीयं च पाययेत् ॥
धन्वमांसं यवः शालिर्विरेकः क्षीरवान्मृदुः ।
सक्षीरा बस्तयः क्षीरं पञ्चमूलबलामृतम् ॥
कालेऽनुवासनं तैलैर्मधुरौषधसाधितैः ।
यष्टीमधुबलातैलघृतक्षीरैश्च सेचनम् ॥
पञ्चमूलकषायेण वारिणा शीतलेन वा ।

अथ वायौ पित्तावृत इत्यादिना आवृतवातचिकित्सा । पित्तावृते वायौ व्यत्यासात् पर्यायेण शीतामुष्णां च क्रियां योजयेत् । जीवनीयं च सर्पिः पाययेत् एतच्चास्मिन्नेवाध्याये दशमूलादिनोक्तम् । धन्वमांसादिकं चात्र योज्यम् । सुबोधम् । काल इत्यनुवासनयोग्ये । मधुरद्रव्यसाधितैस्तैलैरनुवासनम् । यष्टीतैलादिभिः सेचनम् । पञ्चमूलकषायेण वा शीतोदकेन वेति पित्तावृताचिकित्सा ॥

कफावृते यवान्नानि जाङ्गला मृगपक्षिणः ।
स्वेदास्तीक्ष्णा निरूहाश्च वमनं सविरेचनम् ॥
पुराणसर्पिस्तैलं च तिलसर्षपजं हितम् ।
ससृष्टेऽकफपित्ताभ्यां पित्तमादौ विनिर्जयेत् ।

कफावृते वाते यवान्नादिकं हितम् । कफपित्ताभ्यां युगपत् ससृष्टे वाते शीघ्रं पित्तं विनिर्जयेत् । ततः कफम् ॥

कारयेद्रक्तसंसृष्टे वातशोणितिकीं क्रियाम् ॥
स्वेदाभ्यङ्गरसाः क्षीरं स्नेहो मांसावृते हितम् ।
प्रमेहमेदोवातघ्नमाढ्यवाते भिषग्जितम् ॥
महास्नेहोऽस्थिमज्जस्थे पूर्वोक्तं रेतसावृते ॥

रक्तसंसृष्टे सामान्या वातशोणितचिकित्सा कारयेत् । मांसावृते स्वेदादयः स्नेहान्ताश्चेति हिताः । आढ्यवाते मेदसावृते वायौ प्रमेहघ्नं मेदोघ्नं वातघ्नं भिषग्जितमौषधं हितम् । अस्थिस्थे मज्जस्थे च महास्नेहः स्नेहचतुष्टयं युगपत् । रेतसा शुक्रेणावृते पूर्वोक्तं वातव्याधौ शुक्रस्थवातोक्तं पुत्रकामीयोक्तं च ॥

अन्नावृते पाचनीयं वमनं दीपनं लघु ।
मूत्रावृते मूत्रलानि स्वेदाश्चोत्तरबस्तयः ॥

एरण्डतैलं वर्चस्थे वस्तिस्नेहाश्च भेदिनः ।

अन्नावृते सुबोधम् । मूत्रावृते मूत्रळान्यन्नादीनि । उत्तरवस्तिर्भिर्मृदुयोज्यः । वर्चस्थे पुरीषावृते एरण्डतैलादिकम ॥

कफपित्ताविरुद्ध यच्च वातानुलोमनम् ।
सर्वस्थानावृतेष्वाशु तत्कार्य मातरिश्वनि ।'
अनभिष्यन्दि च स्निग्ध स्रोतसा शुद्धिकारणम्
यापना वस्तयः प्रायो मधुरा सानुवासना'
प्रसमीक्ष्य वलाधिक्य मृदु कार्य विरेचनम् ।
रसायनानां सर्वेपामुपयोगः प्रशस्यते ॥
शिलाह्वस्य विशेषेण पयसा शुद्धगुल्गुलो ।
लेहो वा भार्गवस्तद्वदेकादशसिताशत. ॥
अपाने त्वावृते सर्व दीपन ग्राहि भेपजम् ।
वातानुलोमन कार्य मूत्राशयविशोधनम् ॥

कफपित्ताविरुद्धमित्यादिना सर्वावरणाना सामान्येन चिकित्सा । अनभिष्यन्द्यादिगुण च यत् किञ्चित् । प्रायो बाहुल्येन यापना वस्तयस्ते च कल्पे वक्ष्यन्ते । सुबोधम् । रसायनाना स्वाविषयविभागेन । भार्गवो लेहो रसायनोक्तश्च्यवनप्राशः । अपाने तु येन केनचिदावृते सर्व भेपज दीपनत्वादिगुण कार्यम् ॥

इति सक्षेपत प्रोक्तमावृताना चिकित्सितम्
प्राणाद्यानां भिपक् कुर्याद्वितर्क्य स्वयमेव तत्
उदान योजयेदूर्ध्वमपान चानुलोमयेत् ।
समानं [illegible] च योजयेत ॥

प्राणो रक्ष्यश्चतुर्भ्योऽपि तत्स्थितौ देहसंस्थिति
स्व स्व स्थानं नयेदेव वृतान् वातान् विमार्गगान्

इत्यनन्तरोक्तप्रकारेणावृताना सक्षेपेण चिकित्सितमुक्तम् । प्राणाद्याना स्वाविशेषेणावृताना तदिति चिकित्सित विकल्प्य स्वयमूह्य कुर्यात् । उदानमित्याद्यपि विज्ञेयम् । व्यानं त्रिधा योजयेदूर्ध्वमधस्तिर्यक् च । चतुर्भ्योऽप्युदानादिभ्यः सर्वथा प्राणो यत्नेन रक्ष्यः । यत्तस्य प्राणस्य स्थितौ देहस्य सम्यक्स्थितिर्भवति । एवस्थिते वृतान् आवृतान वातानुन्मार्गगान् नानाविधेनोपायेन स्व स्व स्थान नयेत् ॥

सर्वं चावरण पित्तरक्तससर्गवर्जितम् ।
रसायनविधानेन लशुनो हन्ति शीलितः ॥
पित्तावृते पित्तहर मरुतश्चानुलोमनम् ।
रक्तावृतेऽपि तद्वच्च खुडोक्त यच्च भेपजम् ॥
पित्तरक्तानिलहित विविध च रसायनम् ।

लशुनश्च सर्वावरण हन्ति पित्तरक्तसंसर्ग वर्जयित्वा । पित्तावृत इत्यादि सुबोधम् । खुड इति वातशोणितस्य नाम । नानाप्रकार पित्तादिहित च रसायन पित्तरक्तावृते हितम् ॥

यथेत्यादिना चिकित्सितमुपसह्रियते ॥

यथानिदाननिर्दिष्टमितिसम्यक्चिकित्सितम्
आयर्वेदफल स्थानमेत[illegible]

इत्यनन्तरोक्तैरध्यायैर्यथानिदानं निदानोक्तार्थानतिक्रमेण चिकित्सितं सम्यङ्निर्दिष्टम् । एतच्च चिकित्सितमायुर्वेदस्य फलं सद्य एवार्तिनाशनाद्धेतो । स्थाने चिकित्सितशब्द उपचारात् प्राधान्येन ॥

चिकित्सितं हितं पथ्यं प्रायश्चित्तं भिषग्जितम् ।
भेषजं शमनं शस्तं पर्यायैः स्मृतमौषधम् ॥
इति चिकित्सिते चतुर्विंशोऽध्यायः ॥

चिकित्सितमित्यादिभिः पर्यायैरौषधं स्मृतमाचार्यैरिति ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसङ्ग्रहव्याख्यायां चिकित्सिते चतुर्विंशोऽध्यायः ॥

इति चिकित्सितस्थानं चतुर्थं समाप्तम् ।

कल्पस्थानम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

प्रथममस्मिन् स्थानचतुष्टयेन च प्रधान तन्त्रार्थ निर्णीतप्रायम् । केवलं तत्र तत्र वमनैश्च विरेकैश्चेत्येवमादि यदुक्तं तदन्यत्रत्वाद्वक्तव्यमिष्टम् । न च वमनादीनां पञ्चानां कर्मणां या कल्पनास्तासां सूत्रस्थान एव निर्णय उक्तः । यतस्तत्सार्थानां सूत्रणमेव कृतं न तु सर्वथा निर्णय । शारीरनिदानयोश्च पञ्चकर्मकल्पनानिर्णयो दूरोत्सारित एव । चिकित्सितस्थाने तु यद्यप्यवसरो विद्यते तथाप्यनेकाबाधसाधारणत्वात् पञ्चकर्मव्यवस्थापनाध्यायभेदत्व दुरुपपादम् । असम्यग्योगेन च पञ्चकर्मणां या आपदस्तासां हेतुलिङ्गौषधकथनेऽप्ययमेव कल्पः । भेषजकल्पनानां च वमनादिवदेव निर्णीताशिष्टत्वमतोऽस्य सर्वस्य वस्तुनो निर्णयाय पञ्चमस्य कल्पसिद्ध्याख्यस्य स्थानस्यास्मिन्नवसरे प्रारम्भो युक्तः । अतः स एवारभ्यते । सिद्धिः कर्मणामसम्यग्योगेन ये गदास्तेषां प्रतीकारः । पञ्चानामपि कर्मणां मध्ये वमनस्यैव प्राधान्यम् । यतस्तन् सर्वौषधप्रयोगोपयोगभूतोर्ध्वाङ्गोपद्रवस्य श्लेष्मणः परमौषधमत प्रथममेव वमनस्य कल्पना प्रदर्शयितुमध्याय आरभ्यते ॥

अथातो वमनकल्पं व्याख्यास्यामः । इतिह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

वमनानां कल्पो वमनकल्पः, तम् । अथेत्यादि पूर्ववद्व्याख्येयम् । इति हेत्यादि च ॥

वमनद्रव्याणां मदनजीमूतकेक्ष्वाकुद्विकोशातकीकुटचफलानि श्रेष्ठानि तेष्वपि मदनफलम् ॥

वमनानामौषधानाम् , तत्र वमनानि शोधनादिसमूहे पठितानि । मदनादीनां फलपत्रपुष्पाणि । कुटचादीनां फलानि । हस्तिपर्ण्या शारदानि फलानि । कोविदारादीनां मूलानि । शल्मल्यादीनां पिच्छा । प्रिय-

ङ्गो पुष्पम् । तालीसस्य पत्रम । हरिद्राया॰ शृङ्गिवेरस्य च कन्दः । यष्टीदार्व्यो सा रः । तगरादीनि चेति । एतेषां वमनद्रव्याणा मध्ये मदनादीनि षट् श्रेष्ठानि । तेष्व पि मदनफलमेव श्रेष्ठम्

ननु मदनादीना केन रूपेण प्राधान्य मन्यते नैक प्रधान भवत्येकस्य प्राधानत्वेऽपरस्य प्रधानत्वहानेरत उच्यते ॥

दोषदूष्यादिवशाच्चैषामेतत्कल्पनानां च प्राधान्यम् ॥

दोषेत्यादि । दोषदूष्यबलकालप्रकृतिकाष्ठादिवशादेषा मदनफलादीनामेतत्कल्पनाना च सयोगसस्कारादिकृतना प्राधान्यम् । तेनैतदुक्त भवति । न ह्येष.मेकविषयत्वेन प्राधान्यमपि तु विषयभेदेन । यत कस्यचिदेव सा विलक्षणा दोषाणा सामग्री । यस्या मदनस्य कार्यकर्तृत्वमासादयति । न तु तथा जीमूतकादीनि । अन्यस्या जीमूतक एव न तु मदनादीनि । सर्वत्रैव वाच्य दोषाद्यपक्षयेति । अपि प्राधान्ये एतद्वर्जिताना तथा शक्त्यभावा न प्राधान्य एषा प्राधान्यमित्युक्त न शकल्पनाना प्रयोग उपपद्यत इति । यद्यपि कल्पनानामेव सुप्रयोग उक्तो भवति तथापि तासा पृथक् प्राधान्यमेतदर्थमुच्यते । यद्यास्वेन रूपेणैषा प्राधान्य तन्न कयापि विधिकल्पनयापहर्तुं शक्यते । अन्यानि हि द्रव्याणि सयोगसस्कारादिभिरन्यथाभूतानि दृष्टानि । मदनादीना पुनर्दोषाद्यपक्षया प्रयुक्ताना न कथञ्चिदपि प्रधानत्वहानिरिति ॥

दोषादीनामेव चातिबहुत्वस्थाभेदाद्वमनादिषु कल्पनानां व्यापदां साधनानां च यदसङ्ख्येयत्वमतो बुद्धिमतां विकल्पमार्गप्रदर्शनार्थमुदाहरणमात्रं कल्पसिद्धिस्थानमुपदेक्ष्यते ॥

दोषदूष्यादिपरायत्तत्व यथा वमनादीना पञ्चानामपि तथा तेषा च दोषादीनां नानाविधस्वरूपत्वादिभिर्बहुत्वम् । तदनवस्थानादिना पारतन्त्र्येण च वमनादिकल्पनानामप्यतिबहुत्वम् । प्रत्येक कल्पनानामसम्यग्योगस्यानेकरूपस्य सभवाद्व्यापदा बहुतरत्वम् । त ता च साधनस्य चिकित्सितस्याप्यसङ्ख्येयत्वमत, सर्वेषा दोषाद्यवस्थादीनामसङ्ख्येयत्वात् सर्वे कण्ठोक्त्या वक्तु न पार्यते । केवल बुद्धिमता विकल्पमार्गस्य प्रदर्शनार्थमुदाहरणमात्र कल्पसिद्धिस्थानमुपदेक्ष्यते । तदेकदेश उदाहरण शेषस्य तथा समस्तार्थम् ॥

अथ वसन्तग्रीष्मयोरन्तरे प्रशस्तेऽहनि मुहूर्ते च नातिहरितपाण्डूनि मदनफलान्यादायतानि प्रमृज्य कुशमूटके बध्वा गोमयेनालिप्य यवबुसमाषशालिव्रीहिकुलत्थमुद्गान्यतमराशावष्टरात्रमुषितान्युद्धृत्यातपे शोषयेत् । सुशुष्काणां पिप्पलीरुद्धृत्य दधिघृतमधुपललमृदिता पुन शोषयित्वा नव कलशमरजस्कमाकण्ठ पूरयित्वा सुगुप्तं निधापयेत् ॥

अथेत्यादिना मदनादीना यथाप्रधान कल्पना उच्यते । अन्तरे मध्ये मुहूर्ते प्रशस्ते ईषत् गृहीतपाकत्वान्नातिहरितानि च

नातिपाण्डूनि च तानि ह्युत्तरसस्कारसहानि भवन्ति । तानीति मदनफलानि । प्रमृज्य पास्वादिशोधनार्थम् । कुशमूटो दर्भमयी गुच्छिका । गोमयेनालिप्य त कुशमूट यवबुसाद्यन्यतमराशावष्टरात्रमपि वासयेत् । नवमेऽहनि गोमयालिप्तदर्भमूटादुद्धृत्य तानि मदनफलान्यातपे शोषयेत् । सुशुष्कोणामिति फलाना पिप्पली फलान्तर्भवा उद्धृत्य दधिहाविराद्विभिस्ता क्रमेण मृदिता पुनरातप एव शोषयेत् । पलल तिलकल्क । ततस्ताभिः शुष्काभिररजस्क निर्धूलिं नवमृत्कलशमाकण्ठमापूरयित्वा सुगुप्त कृत्वा निधापयेत् ॥

तत प्रयोगकाले तासां फलपिप्पलीनामन्तर्नखमुष्टिं यावद्वा साधु मन्येत तावज्जर्जरीकृत्य यष्टीमधुककषाये कोविदारकच्छुदारनीपविदुलबिम्बीशणपुष्पीसदापुष्पप्रत्यक्पुष्प्यन्यतमकषाये वा रात्रिमुषित विमृदित पूत सूत्रोक्तविधिना पाययेत् । श्लेष्मज्वरगुल्मप्रतिश्यायान्तर्विद्रधिषु विशेषेण पुन पुनः पित्तागमनात् । तेन साधु वमति ॥

प्रयोगकालो यदातुरे प्रयुज्यन्ते । अन्तर्नखा मुष्टिर्यस्मिन् मुष्टौ नखानि न दृश्यन्ते । अथवा यावत् साधु मन्येतेति दोषाद्यपेक्षया । जर्जरीकृत्वावक्षुद्य । मधुयष्टीकषाये वा कोविदाराद्यन्यतमकषाय वा । कोविदार प्रसिद्ध । कच्छुदार श्लेष्मातक । नीपो धूलीकदम्ब । विदुलो वेतसः । बिम्बी रक्तफला तुण्डी तुण्डिकेरफला च सा । ओष्ठोपमफला गोधापीलुपर्णी च तुण्डिका । शणपुष्पी बृहत्पुष्पी सा चोक्ता शणघण्टिका । महाशणा माल्यपुष्पी वामिनी कटुतिक्तका । सदापुष्पी अर्को बिल्व च । प्रत्यक्पुष्प्यपामार्ग । इति सामान्येन श्लेष्मज्वरादिष्वनन्तरेण विशेषेण वामयेत् पुन पुनर्यावत् श्लेष्मण सुतत्वात् पित्तस्यागमनम् ॥

फलपिप्पलीनां चूर्णं वा स्वक्वाथभावित त्रिभागत्रिफलाचूर्णं कोविदारादिनिर्यूहेण नलवत्कफप्रसेकापच्यर्बुदग्रन्थिज्वरोदरारोचकेषु पिबेत् ॥

अथवा बलवत्कफादिषु फलपिप्पलीना चूर्ण स्वेन क्वाथेनैव भावितमनन्तरोक्तकोविदाराद्यन्यतमनिर्यूहेण पिबेत् ॥

फलमज्जचूर्णं वा जीमूतादिनिर्यूहेण पित्ते कफस्थानगते ॥

जीमूतादीत्यादिग्रहणेनैव प्रथममुक्तानामिक्ष्वाकादीना चतुर्णां परिग्रह । तत्र चूर्ण जीमूतादिनिर्यूहेण कफस्थानगते पित्ते पिबेत् ॥

फलमज्जसिद्ध वा पयस्तस्मिन्नेव वा यवागूमधोभागे रक्तपित्ते हृद्दाहे च ॥

पयो यवागूश्चाधोगाम्रपित्तहृद्दाहयो । तस्मिन्निति फलपिप्पलीसिद्धे पयसि सिद्धा यवागूम् ॥

तस्य वा पयस शीतस्य सन्तानिकाञ्जलिं पित्ते प्रकुपिते उरसि कण्ठे हृदये च तनुकफोपदिग्धे ॥

तस्येति पिप्पलीसिद्धस्य पयसः । सन्तानिका शीतस्य क्षीरस्योपरिजालिका तत्र अञ्जलिं चत्वारि पलानि । पित्ते प्रकुपिते उर प्रभृतौ च तनुना कफेनोपदिग्धे समन्ताल्लिप्ते ॥

तक्रं वा दधि दध्युत्तरं वा कफच्छर्दिमसेकतमकेषु । तस्माद्वा पयसो नवनीतमुत्पन्नं फलादिषट्ककाथसिद्धं कफाभिभूतेऽग्नौ शुष्यच्छरीरे च ॥

तक्रं क्षीरजं दध्युत्तरं सरः एव कफच्छर्द्यादिषु । यस्य कफेनाभिभूतोऽग्निर्यश्च शुष्यच्छरीरस्तयोः तस्मात् फलपिप्पलीशृतात् क्षीरात् प्रमथितात् जातं नवनीतमनन्तरोक्तमदनफलादिषट्कस्य काथेन सिद्धम् ॥

फलमज्जचूर्णमिश्रेण वारग्वधादिद्रव्याणां घोण्टानिम्बबाणवर्जानां ससोमवल्कपञ्चकोलकानामन्यतमस्य निर्यूहेण साधितं लेहमुपयुञ्जीत ॥

अथवा कफाभिभूताग्निशुष्यद्देहः आरग्वधादिगणद्रव्याणां ससोमवल्कपञ्चकोलकानामन्यतमस्य दोषाद्यपेक्षया निर्यूहेण काथेन फलपिप्पलीचूर्णमिश्रेण साधितं लेहमुपयुञ्जीत । घोण्टाया भूनिम्बस्य बाणस्य चारग्वधादितो निष्कृष्य प्रतिषेधः । घोण्टा गोपघोण्टा । भूनिम्बः किराततिक्तः । बाणः सहचरः ॥

फलमज्जचूर्णमिश्रेण वा रेणुकैलाशताह्वाकुस्तुम्बुरुतगरकुष्ठत्वक्चोरकमरुवकागुरुगुग्गुलुवालकश्रीवेष्टकपरिपेलवमांसीशैलेयस्थौणेयकसुरसारेवतपूत्यशोकरोहिणीनां द्वाविंशतेरन्यतमस्य कषायेण साधितामुत्कारिकां मोदकं वा भक्षयेत् ॥

अथवा क्षये विषये रेणुकादीनां द्वाविंशतेरन्यतमस्य कषायेण दोषाद्यपेक्षया फलपिप्पलीचूर्णोत्कारिका मोदकं वा भक्षयेत् । उत्कारिका स्विन्नपिष्टपिण्डी । रेणुका हरेणु । शताह्वा शतपुष्पा । कुस्तुम्बुरु धान्यकफलम् । शैलेयं शिलापुष्पं शुकपुच्छं शुकबर्हं स्थौणेयं तैलपतिकम् । पूती करञ्जः । अशोकः प्रसिद्धः । रोहिणी कटुका । श्रीवेष्टको पायसको दधियावश्च शब्दितः ॥

फलपिप्पलीस्वरसकषायपरिपीतैर्वा तिलशालितण्डुलपिष्टैस्तत्कषायोपसृष्टैः सुरसादिद्रव्यान्यतमनिर्यूहोपसृष्टैर्वा शष्कुलीरपूपानन्यान् वा भक्ष्यान् साधयित्वा भक्षयेत् ॥

अथवा तिलानां शालितण्डुलानां च पिष्टैश्चूर्णैः फलपिप्पलीकषायपरिपीतैः तत्स्वरसपरिपीतैश्च फलपिप्पलीकषायेणैव संसृष्टैः सुरसादिगणस्यान्यतमद्रव्यकषायेणोपसंसृष्टैः शष्कुल्यादीन् साधयित्वा वमनार्थं भक्षयेत् । कषायपरिपीतैः कषायभावितैरनेकशः ॥

फलपिप्पलीनां वा भल्लातकविधिस्रुतं स्वरसमादर्वीप्रलेपात् पक्त्वा लेहयेत् ।

अन्नपानेषु वा तं लेहमवचारयेत् । तत्कषायैरेव चान्नपानानि कल्पयेत् ॥

अथवा रसायनोक्तभल्लातकस्नावणविधिना परिस्नुतं फलपिप्पलीनां स्वरसं दर्वीलेपं यावत् तावत् पक्त्वा लेहयेत् । अथ वा तं लेहमन्नपानेषु योजयेत् । कषायैर्मदनफलपिप्पलीकषायैरन्नपानानि कल्पयेत ॥

फलमज्जक्वाथं वा वत्सकादिप्रतिवापं निम्बरूपिकान्यतरकषायोपसर्जनं संतर्पणोत्थसर्वश्लेष्मव्याधिहरम् ॥

फलमज्जक्वाथं फलपिप्पलीक्वाथं वत्सकादिकल्कयुक्तं निम्बस्य रूपिकाया वा क्वाथेन संयुक्तं सर्वान् संतर्पणोत्थान् श्लेष्मव्याधीन् हन्ति । रूपिका अर्कः । संतर्पणोत्थविशेषणमातिशय्यप्रदर्शनार्थम् ॥

फलपिप्पलीनां वा फलादिनिर्यूहेणैकविंशतिकृत्वः सुभावितानां कुसुमरजःसदृशेन चूर्णेनावचूर्णयेत् सरसि सरोरुहं बृहत्सायाह्ने तद्रात्रिमुषितं प्रभाते पुनरवचूर्ण्य तमुद्धृत्य हरिद्राकृसराक्षीरयवागूनामन्यतमं सैन्धवगुडफाणितोपेतमाकण्ठं पीतवानुपाजिघ्रेत् । सुकुमारः समुचितसुरभिगन्धसपदुत्क्लिष्टकफपित्तो भेषजद्वेषी च तथा हि सुखेन छर्दयति ॥

अथवा फलादिप्रधानकटुकक्वाथभावितानां फलपिप्पलीनां चूर्णेन सरसि स्थितं सरोरुहं पद्मादि सायाह्नेऽवचूर्णयेत् तत् सरसीरुहं रात्रिमुषितं प्रभाते पुनरवचूर्णितं सरसं उद्धृत्य सुकुमारः भेषजद्वेषी च पुरुषो जिघ्रतु वा तथा हि सुखेन छर्दयति । किंभूत आह । हरिद्रादीनामन्यतमं सैन्धवाद्युपेतमाकण्ठं पीतवान् । समुचितः अभ्यस्तः सुरभिर्गन्धसंपद्यस्य । कुसुमरजः पुष्पपरागः । भेषजद्वेषी यो नरः भेषजं द्वेष्टि ॥

एतेन सर्वमाल्यगन्धप्रावरणपटा व्याख्याताः एवमेव च फलाभावे मदनपुष्पाणि शलाटूनि च कल्पयेत् । इति फलविधानमुक्तम् ॥

एतेन पिप्पलीचूर्णभावनाविधिना सर्वेषां माल्यादयो व्याख्याता । सरसीरुहवत्सर्वाणि कुसुमानि सर्वाणि गन्धद्रव्याणि प्रावरणपटाश्च चूर्णाधिवासितानि वमने योज्यानीत्यर्थः । यदा तु मदनफलानि कालाद्ययोगेन न लभ्यन्ते तदा तेन मदनफलपिप्पलीविधानेन सर्वथा मदनफलवत् मदनपुष्पादि इति मदनस्य विधानमुक्तम् ॥

एवं च जीमूतादीनपि कल्पयेत् । विशेषतस्तु ज्वरश्वासहिध्मादिषु जीमूतकम् ॥

जीमूतः देवदाली । आदिग्रहणेनैव संप्राप्तानां वमनयोग्यानामन्येषां ग्रहणम् । जीमूतको देवताडो वृत्तकोशो गरागरी । प्रोक्ताखुविषहा वेणी देवताळी च ताडका ॥

तत्र पुष्पेषु क्षीरम् । फलेषु क्षीरपेयाम् । लोमशेषु सन्तानिकाम् । नि-

लोमकेषु दधि दध्युत्तरं वा । हरितपाण्डुषु क्षीरं दध्यम्लं वा । तत्कषायसंसृष्टां सुरां वा कफारोचककासपाण्डुरोगयक्ष्मसु प्रयुञ्जीत । पर्यागतानां जीर्णानां जीमूतकफलानां शुष्काणां चूर्णं पयसा वा तत्पित्ते पिबेत् ॥

तत्रेत्यादिना पुष्पादिक्रमेण जीमूतस्यावस्था क्षीरादेः क्रमेणोपयोगाश्चोच्यन्ते । फलेष्विति प्रथमवद्धेषु । तानि च फलानि किञ्चित्कालेन लोमशानि भवन्ति कर्कोटिकावत् । पुनःकालेन लोमशत्वं त्यजन्ति । सन्तानिका क्षीरस्योपरितनी जालिका । दध्युत्तरं मरः । अलोमशत्वादनन्तरं परिहीनहरितत्वानि पाकाभिमुखत्वाच्च गृहीतपाण्डुत्वानि भवन्ति । तैः शृतात् पयसो जातं दध्यम्लं सद्योऽयम् । क्षीरं वा । हरितपाण्डूनां फलानां कषायेण युक्तां सुरां श्लेष्मजेऽप्यरोचकादिषु प्रयुञ्जीत । सुबोधम् ॥

द्वित्राणि वापोध्यारग्वधादीनां नवानामन्यतमस्य पटोल्या वा निर्यूहेणासुतानि मथित्वा पित्तश्लेष्मजे ज्वरे । जीमूतचूर्णं कल्कं वा शीताम्बुना पित्तजे । तदेवोष्णेन वातकफजे कफजे वा ॥

द्वे वा त्रीणि वा जीमूतफलानि आरग्वधेन्द्रयवपाटलिकाकतिक्तानिम्बामृतामधुरसमूर्वापृक्षपाठानामन्यतमस्य कषायेण दोषापेक्षयासुतान्याशुद्भावात् पश्चाच्च मथित्वा पित्तश्लेष्मजे ज्वरे पिबेत् । पित्तजे ज्वरे जीमूतफलचूर्णं कल्कं वा शीताम्बुना पिबेत् । केवलकफजे वातकफजे च ज्वरे तदेव जीमूतफलचूर्णमुष्णाम्बुना पिबेत् ॥

जीवकर्षभकेक्षुशतावरीणामन्यतमस्य स्वरसेन वातपित्तजे । अथवा पूर्ववत् सिद्धं घृतम् ॥

अथवा जीवकादीनामन्यतमस्य स्वरसेन जीमूतचूर्णं वातपित्तज्वरे पिबेत् । तथा च दृष्टफलम् । जीवकर्षभकेक्षूणां शतावर्या रसेन वा पित्तश्लेष्मज्वरे । अथवेति तत्रैव दोषाद्यपेक्षया पूर्ववत्सिद्धं घृतं पिबेत् । पूर्ववदिति मदनफलवत् । तेनैव जीमूतफलशृतात् पयसो जातं नवनीतं मदनादिप्रधानपट्ककाथकल्काभ्यां सिद्धं पित्तजे युञ्ज्यादित्युक्तम् । इति जीमूतविधानमुक्तम् ॥

इक्ष्वाकुस्तु विशेषेण कासश्वासज्वरच्छर्दिविषश्लेष्मरोगेषूपयोज्यः । तस्यापुष्पफलस्य प्रवाळैः शृतं क्षीरमुद्रिक्तपित्ते कफज्वरे ॥

इक्ष्वाकुस्तु कासादिष्वन्येषु च श्लेष्मरोगेषु विशेषेण हितः । कटुकालाबुनी तुम्बी लम्बा पिण्डफला तथा । इक्ष्वाकुः क्षत्रियवरस्तिक्तबीजा महाफला । तस्येक्ष्वाकोरसञ्जातपुष्पफलस्य प्रवाळैरभिनवोद्भिन्नैः किसलयैः शृतं क्षीरमुद्रिक्तपित्ते उन्मार्गपित्ते कफज्वरे ॥

पुष्पादिषु च सुतरां जीमूतवत् प्रयोगाः । इक्ष्वाकुफलस्वरसं वा त्रिगुणक्षी-

रसाधितमुरःस्थिते कफे पनिसे स्वरसादे वा वमनार्थी पिबेत् । जीर्णे वा समुद्धृतबीजे क्षीरं प्रक्षिपेत् । तत्र जातं दधि श्लेष्मकासश्वासच्छर्दिषु ॥

पुष्पादिष्विक्ष्वाको पुष्पफललोमशनिर्लोमहरितपाण्डुत्वावस्थासु सुरान्ताः प्रयोगाः क्षीरक्षीरपेयासन्तानिकादधिदध्युत्तरक्षीरसुरा इति जीमूतवत् । यत्र तु पीनसस्वरसादयोरपि कफो वर्तते तत्रेक्ष्वाकुफलस्वरसं त्रिगुणेन क्षीरेण पानयोग्यं साधितं पिबेत् । श्लेष्मजेषु कासादिषु बीजरहितेक्ष्वाकुफलान्तःस्थितक्षीरजातं दधि ॥

इक्ष्वाकुबीजानि वा छागक्षीरभावितानि विषगुल्मोदरगरगण्डग्रन्थ्यर्बुदश्लीपदेषु इक्ष्वाकुफलमध्यं वा मस्तुना कुष्ठविषपाण्ड्वामयेषु । तद्विपक्वं वा तक्रं समधुसैन्धवम् । तदेव वा मध्यं सगुडपललं भक्षयेत् ।

इक्ष्वाकुभवानि बीजानि छागक्षीरभावितानि विषादिषु पिबेत् । अर्बुदं नोरुक् प्रस्थाकृत्याधिकमांसम् । कुष्ठविषपाण्ड्वामयेष्विक्ष्वाकुफलानां मध्यं मज्जानं मस्तुना पिबेत् । अथवा तद्विपक्वं तक्रं समधुसैन्धवं कुष्ठादिषु पिबेत् । तदेवेक्ष्वाकुफलजातं मध्यं सगुडपललम् । पललं तिलकल्कं ॥

इक्ष्वाकुफलतैलं वा पिबेत् । तत्फलस्वरसभावितैर्वा सक्तुभिर्मन्थं श्लेष्मज्वरकासकण्ठरोगारोचकेषु । इक्ष्वाकुकल्कं वा मांसरसेन जातकफगुल्मप्रसक्तज्वरेषु ।

श्लेष्मजेषु ज्वरादिष्विक्ष्वाकुफलतैलं वा । फलस्वरसभावितानां सक्तूनां वा मन्थम् । सुबोधम् । प्रसक्त अनुबद्धो ज्वरः ॥

बिल्वमूलद्विप्रस्थक्वाथेन वा तुम्बीबीजानि क्वाथयेत् ततस्तस्मिन् त्रिभागेन घृतम् । घृतसमानि च पिष्ट्वा तुम्बीबीजानि । तदर्धांशानि च प्रत्येकं जीमूतमहाजालिनीविरसकृतवेधनानि । क्वाथतुल्यं भावयेत् त्रिकटुकम् । पुनरधिश्रित्य लेहं साधयेत्तमवलिह्य प्रमथ्यामनुपिबेत् ॥

बिल्वमूलक्वाथस्य चतुष्षष्टीपलानि तैस्तुम्बीबीजानां चत्वारि पलानि क्वाथयेत् । क्वथितशेषं षोडशपलानि । तस्मिन्निति क्वाथे । त्रिभागं पञ्चपलान्यष्टमाषकाधिककर्षाधिकानि । जीमूतो देवदाली । महाजालिनी घण्टोली । कृतवेधनं द्वितीया कोशातकी । अधिश्रयणं पाकाय चुल्यामारोहणम् । प्रमथ्यामध्यदोषामविक्रयतीसारे ग्राहिकाजलदादिक्वाथयोराख्या ॥

अयमेव च कल्पः काश्मर्यादिषु चतुर्षु महापञ्चमूलाङ्गेषु पृथक् पृथगुक्तो वेदितव्यः ॥

अयमेवेक्ष्वाकुकल्पो महापञ्चमूलाङ्गेषु चतुर्षु काश्मर्यादिषु काश्मर्यतर्कारीपाटलीटुण्टुकेषु । काश्मर्यं प्रसिद्धम् । तर्कारी

अभिमन्थ । टुण्टुको मयूरजङ्घ । इतीक्ष्वाकुकल्प ॥

धामार्गवो विशेषेण गरगुल्मोदरकासकफसञ्चयोत्थरोगेषु स्थिरेषु गुरुषु च श्लेष्माशयस्थे वातश्लेष्मणि च पक्वाशये प्रकल्प्य । जीवनीयान्यतमचूर्णसंयुक्तान् समधुशर्करांस्तत्कषायैर्लेहान् पित्तोपसर्जने श्लेष्मणि विदध्यात् ॥

धामार्गवो गरादिषु विशेषेण । द्विकोशातकीति पूर्वं यदुक्तं सत्र एका महाजालिन्याख्यान्या धामार्गवशब्देनोच्यते । कफस्य सञ्चय यथोक्त । सुबोधम् । पित्तोपसर्जने श्लेष्मणि पित्तप्रधाने कफपित्ते । तत्कषायैर्धामार्गवकार्यैर्लेहान् पूर्वं एव विषये कल्पयेत् । किम्भूतान् जीवनीयानामन्यतमस्य चूर्णेन संयुक्तान् समधुशर्कराश्च ॥

सुमन सौमनस्यायनीहरिद्राचोरकहैमवतीमहासहाक्षुद्रमहाश्वथीवबिम्बीपुनर्नवका - समर्दान्यतमकषायेण वा धामार्गवफलमेकं द्वे वा मनोविकारेषु ॥

सुमनःप्रभृतीनामन्यतमस्य वा कषायेण समधुशर्करान् लेहान् पूर्वं एव विषये कल्पयेत् । सौमनस्यायनी जातिपत्रिका । हैमवती काञ्चनी । महासहा माषपर्णी । क्षुद्रसहा मुद्गपर्णी । वृश्चीव पुनर्नवाभेद । बिम्बी रक्तफला तुण्डी तुण्डिकेरफला च सा । मनोविकारेषु मदादिष्वेव धामार्गवफलं द्वे वा धामार्गवफले इति धामार्गवकल्प ॥

कृतवेधनमत्यर्थकटुतीक्ष्णोष्ण सुतरां गरोदरगुल्मप्लीहपाण्डुरोगश्वयथुषु कल्पयेत् ॥

कृतवेधनमत्यर्थं कट्वादिगुणत्वात् गुल्मोदरादिषु सुतरां कल्पयेत् । कृतवेधन द्वितीया कोशातकी । कोशातकी क्वचिच्छिद्रा जालिनी कृतवेधनी । क्ष्वेळा सुतिक्ता घण्टाली मृदङ्गफलिका मता ॥

कुटजफल पुनः सुकुमारेपूरस्कणास्रपित्तकफेषु वातशोणितविसर्पज्वरकुष्ठादिषु च योजयेत् । कुटजफलचूर्णान्यर्कक्षीरेण सप्ताहं भावयित्वा जीवककषायेण पिबेत् । फलजीमूतकेक्ष्वाकुजीवन्तीमूलान्यतमकषायेण वा सर्षपमधूकलवणान्यतमाम्भसा वा कुटजफलचूर्णं कृसरया वा वमनाय कल्पयेदिति । भवति चात्र ॥

कुटजफलमिन्द्रयवम् । सुकुमारेपूरस्कणादिषु च पुरुषेषु तथा वातशोणितादिषु रोगेषु च प्रयोजयेत् । सुबोधम् । जीवक प्रसिद्ध । फल मदनफलम् । मूलशब्देन अभिसम्बन्ध । सर्षपादीनामन्यतमेन संयुक्तमम्भस्तथोक्तम् । तेन सह वा कृसरा पेया गतानुगतिका ॥

वमनानां दिगित्येषा सुतरामुपयोगिनाम् ।
बीजेनानेन मतिमानन्यानपि च कल्पयेदिति॥

इति कल्पस्थाने प्रथमोऽध्याय ॥

इत्यनन्तरोक्तप्रकारेण वमनानां वमनद्रव्याणामेषा दिक् कल्पनामार्गे प्रदर्शित ।

किंभूतानामाह । सुवरानुपयोगिनाम् । यथोक्तेन वर्जिन युक्त्यान्यानपि वमनादीन् कल्पयेन्मतिमान् प्राज्ञ । अप्राप्तस्तु शास्त्रानुसारेण ऊहितुमशक्यत्वात् केवलं व्यापदा योजयतीति ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसमहव्याख्यायां कल्पस्थाने प्रथमोऽध्यायः ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

ऊर्ध्वशोधनमुक्त्वा अथ शोधनकल्पना व्याख्याय आरभ्यते ।

अथातो विरेचनकल्पं व्याख्यास्यामः । इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

विरेचनद्रव्याणां मूलेषु त्रिवृत् । त्वक्षु तिल्वक । क्षीरेषु स्नुही । फलेषु हरीतकी प्रधानानि । त्रिवृताया स्वल्पद्वि-धात्मागुरुफलत्वेन सुविषयत्वेन माधुकाग्नित्वेन च । सुयोग्यम् । कल्पनाविशेषा सयोगसंस्काराश्रिता । लक्षणं त्रिवृन्मूल त्रिवृच्छन्दवाच्यम् । उभयोरप्यवपि ॥

इतरदपि तस्मात् गुणे किञ्चिदून तीक्ष्णं कण्ठहृदयकर्षणं मूर्छामदमोहकृदाशु दोषहरत्वात् बहुदोषरेऽक्षमदूरस्कोष्ठेषु प्रशस्तं श्यामाशब्दवाच्य च ॥

इतरच्छ्यामम् । तस्मादित्यरुणात् । गुणे रसादिभि । मूर्छा प्रलयः । मदो दोऽस्फुटवक्त्वम् । वद्वच्छ्याव त्रिवृन्मूल श्यामाशब्दवाच्यम् । उभयोरप्यवपि ॥

अथ तयोर्मूलमतिर्यग्गिरस्त गम्भीरानुगत श्लक्ष्णमादरेत् । ततस्त्वचं शोषयित्वा सम्यक् गुगुम स्थापयेत् ॥

गयोर्द्वयोरपि अतिर्यग्गिर... । एव गाढ भूमौ बहुप्रविष्ट ... । तत इति मूलात् सम्यक् ... स्थापयेत् यावत् प्रयोगकालम् ॥

वा दोषाद्यपेक्षया वातामयेषु पिबेद्विरेचयोग्येषु । क्षीरादियुक्तं चूर्णं पित्तोत्थेषु दोषाद्यपेक्षया सर्वेषां वा सशर्करम् । कफव्याधिषु मूत्रादीनामन्यतमेन सर्वेषां वा व्योषचूर्णानुविद्धम् ॥

एभिरेव च द्रव्यैर्यथास्वं घृतशर्करा द्राक्षेक्षुरसतुकाक्षीरीमधुराणि मातुलुङ्गदाडिमामलककोलकरमर्दकपित्थरसतक्राम्लानि सैन्धवलवणानि व्योषतीक्ष्णानि विविधवेशवारपरिपूरितानि सहकाररसनिर्जातनागकेसरकर्पूरसुरभीणि लेहगुलिकामोदकभक्ष्यभोज्यान्युपकल्पयेदिति । भवति चात्र ॥

एभिरेव विरेचनद्रव्यैस्त्रिवृच्चूर्णशुण्ठीसैन्धवादिभिर्यथादोषं लेहादि कल्पयेत् । यत्र माधुर्यं घृतादिभिरेव । अम्लत्वं मातुलुङ्गादिभिरेव । लावण्यं सैन्धवेनैव । तैक्ष्ण्यकार्यकरणं व्योषेण । विविधैर्वेशवारैर्मांसधान्यकृतैः परिपूरणं भक्ष्यमोदकादीनां विशेषणम् । सहकारादि सर्वेषां विशेषणम् । सहकारादिना सर्वत्र सुरभीकरणम् । गतानुगतिका ॥

त्रिवृत्कल्ककषायेण साधितः ससितो हिमः ॥
मधुत्रिजातसंयुक्तो लेहो हृद्यं विरेचनम् ।
अजगन्धातुकाक्षीरीविदारीशर्करात्रिवृत् ॥
चूर्णितं मधुसर्पिर्भ्यां लीढ्वा साधु विरिच्यते
सन्निपातज्वरस्तम्भपिपासादाहपीडितः ॥

त्रिवृतालेहः सबोधः । अजगन्धादिना चूर्णलेहं लीढ्वा सान्निपातज्वरादिपीडितः साधु विरिच्यते ॥

लिम्पेदन्तस्त्रिवृतया द्विधाकृत्वेक्षुगण्डिकम् ।
एकीकृत्य च तत्स्विन्नं पुटपाकेन भक्षयेत् ॥

इक्षुगण्डस्य दीर्घपाटितस्यान्तस्त्रिवृत्कल्कलिप्तस्य पुनः संयोजितस्य पुटपाकेन स्वेदनं स्विन्नस्य च भक्षणम् ॥

त्वगेलाभ्यां समा नीली तैस्त्रिवृत्तैश्च शर्करा ।
चूर्णं फलरसक्षौद्रसक्तुभिस्तर्पणं पिबेत् ॥
वातपित्तकफोत्थेषु रोगेष्वल्पानलेषु च ।
नरेषु सुकुमारेषु निरपायं विरेचनम् ॥

त्वगेलाभ्यां समाभ्यामेको भागः द्वितीयो नील्यास्ताभिः समा त्रिवृत् सर्वसमा शर्करा एतच्चूर्णं द्राक्षादिफलरसाम्लिना वातपित्तकफव्याधिषु तर्पणं पिबेत् । एतच्चाल्पानलादिगुणेषु नरेषु निरपायमनुपद्रवं विरेचनम् । तर्पणशब्देन सक्तूनां बहुत्वं प्रतिपादितम् । एतत् पृथग्दोषक्षमं संसर्गसन्निपातयोश्च संयोगभेदेन योज्यम् ॥

विडङ्गतण्डुलवरायावशूककणास्त्रिवृत् ।
सर्वतोऽर्धेन तल्लीढं मध्वाज्येन गुडेन वा ॥
गुल्मं प्लीहोदरं कासं हलीमकमरोचकम् ।
कफवातकृतांश्चान्यान् परिमार्ष्टि गदान् बहून् ॥

विडङ्गतण्डुलादीनां समामिश्रितानामर्धेन त्रिवृत् गुडयोगे जलेन लेहः एतच्चूर्णं गुल्मादीनन्यांश्च कफवातकृतान् बहून् गदान् परिमार्ष्टि नाशयति ॥

विळङ्गपिप्पलीमूलत्रिफलाधान्यचित्रकान् ।
मरिचेन्द्रयवाजाजीपिप्पलीहस्तिपिप्पली ॥
दीप्यकं पञ्चलवणं चूर्णितं कार्षिकं पृथक् ।
तिलतैलत्रिवृच्चूर्णभागौ चाष्टपलोन्मितौ ॥
धात्रीफलरसप्रस्थांस्त्रीन् गुळार्धतुलान्वितान्
पक्त्वा मृद्वग्निना खादेत्ततो मात्रामयन्त्रण. ॥
कुष्ठार्श.कामिलागुल्ममेहोदरभगन्दरान ।
ग्रहणीपाण्डुरोगांश्च हन्ति पुंसवनश्च स ॥
गुळ' कल्याणको नाम सर्वर्तुषु च यौगिक ।
व्योषत्रिजातकाम्भोदकृमिघ्नामलकैस्त्रिवृत् ॥
सर्वै समा समसिता क्षौद्रेण गुळिका' कृता
मूत्रकृच्छ्रज्वरच्छर्दिकासशोषभ्रमक्षय ॥
तापे पाण्ड्वामयेऽल्पेऽग्नौ शस्ता सर्वविषेषु च
त्रिवृता कौटजं बीजं पिप्पलीविश्वभेषजम् ॥
क्षौद्रद्राक्षारसोपेतं वर्षाकाले विरेचनम् ।
त्रिवृद्दुरालभामुस्ताशर्करोदीच्यचन्दनम् ॥
द्राक्षाम्बुना सयष्ट्याह्वसातलं जलदात्यये ।
त्रिवृता चित्रकं पाठामजाजीं सरलं वचाम् ॥
स्वर्णक्षीरीं च हेमन्ते चूर्णमुष्णाम्बुना पिबेत् ।
त्रिवृता शर्करातुल्या ग्रीष्मकाले विरेचनम् ॥
त्रिवृत्त्रायन्ति हपुषासातलाकटुरोहिणी ।
स्वर्णक्षीरी च सञ्चूर्ण्य गोमूत्रे भावयेत्त्र्यहम् ॥
एष सर्वर्तुको योग स्निग्धाना मलदोषहृत् ।

विळङ्गादिना कल्याणकनामा गुळो व दक. । सुगमम । त्रिवृत्त्रायन्त्यादिक सर्वर्तु षु । एतश्च स्निग्धानामेव विरेचन भव ~ मलदोषा दुष्टवातादिविकाराः ॥

[illegible]

[illegible]

[illegible]

पाश्चैव कथार्थ तं पुन [illegible] ।

[illegible] ॥

[illegible]

गुरा या [illegible] ।

[illegible]

[illegible]

आतुम पन्द पद्रे मात गौरीश्च दिनेत्र ॥

[illegible]

[illegible] ॥

आतुनातम्मगा तद्वत् पितेतातं तुपोदकम् ॥

[illegible]

[illegible] ॥

[illegible] ।

[illegible]

[illegible] ।

[illegible] ॥

[illegible]

[illegible] ॥

[illegible]

[illegible] ॥

[illegible] ।

[illegible] ॥

[illegible]

[illegible] ॥

चतुरङ्गुलमज्ज्ञो वा कषाय पाययेद्धिमम् ।
दधिमण्डसुरामण्डधात्रीफलरसैः पृथक् ॥
सौवीरकेण वा युक्त कल्केन त्रैवृतेन वा ।

चतुरङ्गुलमज्जकषाय हिम शीतीभूत दधिमण्डादीनामन्यतमेन युक्त त्रिवृत्कल्केन युक्त वा पाययेत् ॥

चतुरङ्गुलसिद्धाद्वा क्षीराद्यदुदियाद् घृतम् ॥
मज्जकल्केन धात्रीणा रसे तत्साधित पिबेत् ।

चतुरङ्गुलसिद्धात् क्षीरात् प्रमथिताद्यत् घृतमुदियात् तत घृत चतुरङ्गुलमज्जकल्केन सहामलकरसेन साधित पिबेत् ॥

तदेव दशमूलस्य कुलत्थानां यवस्य च ।
कषायेसाधितसर्पि कल्कैः श्यामादिभि पिबेत् ॥

तदेव चतुरङ्गुलसिद्धक्षीरज घृत दशमूलाद्यन्यतमकषाये श्यामादिभिर्विरेचनद्रव्यकल्कैः सह साधित पिबेत् ॥

दन्तीकषाये तन्मज्ज्ञो गुळ जीर्णे च निक्षिपेत्
तमरिष्ट स्थित मास पाययेत् पक्षमेव वा ॥

दन्त्या क्वाथे चतुरङ्गुलमज्जान जीर्णगुड च निक्षिपेत । त मास पक्षस्थित वारिष्ट पिबेत् । इति चतुरङ्गुलकल्प ॥

त्वच तिल्वकमूलस्य त्यक्त्वाभ्यन्तरवल्कलम् ।
विशोष्य चूर्णयित्वा च द्वौ भागौ गाळयेत्तत
लोध्रस्यैव कषायेण तृतीयं तेन भावयेत् ।
कषाये दशमूलस्य तं भागं भावित पुन ॥
शुष्कचूर्णं पुन कृत्वा तत पाणितलं पिबेत् ।
मस्तुमूत्रसुरामण्डकोलधात्रीफलाम्बुभि ॥

त्वचमित्यादिना तिल्वकमुच्यते । लोध्र शावरकस्तिल्वस्तिल्वकस्तिलकस्तथा । रविद्रु काण्डहीनश्च भिल्लीशम्बरपादप' । अभ्यन्तरवल्कल, अन्तर्भागस्त्यक्तो यया त्वचा ता त्वच चूर्णयित्वा तस्य चूर्णस्य त्रीन् भागान् कुर्यात ततो द्वौ भागौ लोध्रक्वाथेन स्रावयेत् । तेन शिष्टस्तृतीयो भागो भाव्य । स एव पुनर्दशमूलकषायेण भाव्यः तत शुष्कचूर्णं कृत्वा ततश्चूर्णात् पाणितल कर्षं मस्त्वादीनामन्यतमेन पिबेत । कोलैर्बदरैर्मृदितमम्बु तथोक्तम् । तद्वद्धात्रीफलाम्बु ॥

मेषशृङ्ग्यभयाकृष्णाचित्रकैः क्वथिते जले ।
मरुजा सुनुयात्तच्च जात सौवीरक यदा ।
भवेदञ्जलिना तस्य लोध्रकल्क पिबेत्तदा ।

मरुजाभिर्मेषशृङ्ग्यादिकथितजलसुता - भिः सौवीरक कुर्यात् । मरुजा यवा । तत् सौवीरक यदाजात भवेत् । तदा तस्याञ्जलिना पलचतुष्टयेन लोध्रकल्क सामान्येनाक्षमात्र पिबेत् ॥

सुरां लोध्रकषायेण जाता पक्षस्थिता पिबेत् ।
तिल्वकस्य कषायेण कल्केन च सशर्कर ॥
सघृत साधितो लेह स च श्रेष्ठ विरेचनम् ।

मरुजाना यवाना सुराविधानेन पक्षजाता सुरा पिबेत । तिल्वककषायकल्केन सह लेहः सुबोध । इति तिल्वककल्प ॥

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

सप्तलायास्तथा मूल ते तु तीक्ष्णविकाषिणी॥
श्लेष्मामयोदरगरश्वयथ्वादिषु कल्पयेत् ।

शङ्खिन्याः फल विरेचनाय ग्राह्यम् । तच्च निस्तुषीकृतम् । सप्तलायास्तु तथाविधमेव मूलम् । ते च सप्तला शङ्खिन्यौ तीक्ष्णत्वगुणयुक्ते विकाषिण्यौ च । अत एव श्लेष्मामयादिषु कल्पयेत् । तद्गुण क्षिप्रकारी । विकाषी विकषन् धातून सन्धिबन्धान् विमुञ्चति । यवतिक्ता शङ्खिनी च दृढपादा विसर्पिणी । नाकुली चाक्षपीडा च मेवमीला यशस्करी । सातला सप्तला सारी विदुला विमलाऽमला । बहुफेना चर्मकषा फेनादीप्ता मराळिका ॥

अक्षमात्र तयोः पिण्ड मदिरालवणान्वितम् ॥
हृद्रोगे वातकफजे तद्वद्गुल्मेऽपि योजयेत्
शङ्खिनीचूर्णभागौ द्वौ तिलकल्कस्य चापर
हरीतकीकषायेण तत्तैलं पीडित पिबेत्
अतसीसर्षपैरण्डकरञ्जेष्वप्यय विधि ॥

अक्षमात्रमित्यादि सुबोधम् । तिलाना भाग एकस्तत्समाभ्या शङ्खिनीचूर्णभागाभ्या सहावपीडयेत् । तत्तैल हरीतकीकाथेन पिबेत् । तिलवत् भागकल्पनयाऽतस्यादीनामपि पृथक् पीडिताना तैलस्य हरीतकीकषायेण पानविधि । इति सप्तलाशङ्खिन्यो कल्पः ॥

दन्तिदन्तास्थिरस्थूल मूल दन्तीद्रवन्तिजम् ।
आताम्रश्यावतीक्ष्णोष्णमाशुकारि विकाषि च
गुरुप्रकोपिवातस्य पित्तश्लेष्मविलायनम् ।

तत्क्षौद्रपिप्पलीलिप्त स्वेदयेन्मृत्कुशान्तरे ॥
शोषयेच्चातपेऽन्यथा हतो ह्यस्य विकाषिताम्

दन्तीद्रवन्तिज मूल दन्तिदन्तवत् करिदन्तवत् स्थिर स्थूल चाताम्रश्याव तीक्ष्णत्वादिगुण भवति । सुबोधम् । दन्ती शीघ्रा निकुम्भा स्वादुपाचित्रा मुकूलक । तथोदुम्बरपर्णी च विशल्या च गुणप्रिया । द्रवन्ती शम्बरी चित्रा न्यग्रोधा मूषिकाह्वया । प्रत्यक्श्रेणी विषाण्डापुत्रश्रेण्याखुपर्णिका । तद्दन्तीद्रवन्त्यामूल माक्षिकपिप्पलीभ्या लिप्त कुशादिभि पश्चाच्च मृदा वेष्टयित्वा पुटपाकवत् स्वेदयेत् । स्विन्न चातपे शोषयेत् । यस्मात्तस्य विकाषिता धातुकषणस्वरूपत्वमग्न्यर्कौ नाशयत. ॥

तत् पिबेन्मस्तुमदिरातक्रपीलुरसासवै ।
अभिष्यण्णतनुर्गुल्मी प्रमेही जठरी गरी ॥
गोमृगाजरसै' पाण्डु कृमिकोष्ठी भगन्दरी ।

तन्मूल मस्त्वादिभिरभिष्यण्णतनुत्वादिमान् पिबेत् । अभिष्यण्णान्त क्लिन्ना तनुर्यस्य स तथोक्त । तदेव मूल पाण्ड्वादियुक्त गोमासरसादिना पिबेत ॥

सिद्ध तत् क्वाथकल्काभ्या दशमूलरसेन च ।
विसर्पविद्रध्यलजीकक्ष्यादाहान् जयेत् घृतम्॥
तैल तु गुल्ममेहार्शोविबन्धकफमारुतान् ।
महास्नेहः शकृच्छुक्रवातसङ्गानिलव्यथा ॥

तदिति दन्त्या द्रवन्त्याश्च मूलस्य परिमह दशमूलस्य क्वाथन च ...
... या यम् घृत सिद्ध

दीन् जयेत् । अलजी प्रमेहदोषा विटका । कक्ष्या नाम मनयिरुत्तरे वक्ष्यते । अनेनैव विधिना तैल पक्व गुल्मादीन जयेत् । अनेनैव विधिना महास्नेह स्नेहचतुष्टय पक्व शङ्खसङ्गादीन जयेत् ॥

दन्त्या रसेऽजनृष्ट्याथ गुळभद्रघृतान्वित । लेह सिद्धो विरेकार्थे दाहसतापमेहनुत् ॥ वाततर्पे ज्वरे पैत्ते स्यात्स एवाजगन्धया ।

दन्त्या मूलस्य परिग्रह । दन्तीरसे कषायो क्वाथे गुळादिक दत्वा लेह सिद्धो विरेकार्थे दाहादिनुच भवति । स एव दन्तीलेहोऽजगन्धया सयुक्ता वाततर्पे पैत्ते च ज्वरे स्यात सिद्ध इति सबध्यत ॥

दन्तीद्रवन्त्योर्मूलानि पचेद्धात्रीरसे तत ॥ त्रीनशान् फाणितात् द्वौ च भृष्टस्तैले घृतेऽथवा श्यामादिकल्कयुक्तोऽय लेह सिद्ध विरेचनम् पथ्याक्षदशमूलानां तद्वल्लेहा' पृथग्रसै ।

धात्र्या आमलकस्य रसे सिद्धयोर्युगपद्दन्तीद्रवन्तीमूलयोस्त्रीनशान् समास्तयो भागाः द्वौ भागौ फाणितस्य गुडगुडस्येत्येकत पश्चात् दोषाद्यपेक्षया तैलेन वा घृतेन वा भृष्टमुभयथापि श्यामादिगणकल्केन स योज्य लेहो विरेचन सिद्ध । धात्रीफलरसवचनेनैवप्रकारेण पृथक् हरीतक्यादीनामपि रसैर्लेहा भवन्ति ॥

तयोर्तिलसम चूर्ण तद्रसेनैव भावितम् ॥ निबद्धविशि वातोत्थे गुल्मे चाम्लयुत हितम् । मुद्गादिसिद्धैस्तन्मूलैर्यूषादींश्च प्रकल्पयेत् ॥

तयोर्दन्तीद्रवन्तीमूलयोः चूर्ण समेन तिलकल्केन युक्त पश्चात तन्मूलकायेनैव भावितमम्लै काञ्जिकमस्त्वादिभिर्युक्त विबद्धविण्मे वातगुल्मे च हितम् । मुद्गादिसिद्धैरिति सुबोधम् । एकेनादिग्रहणेन धान्यानां ग्रहणम । द्वितीयेनान्न प्रकरणात् ॥

दन्तीद्रवन्तीमरिचस्वर्णक्षीरीयवाग्रजम् । सशुण्ठ्यग्निकपृथ्वीक चूर्णित सप्त वासरान् ॥ मूत्रभावितमाज्येन पिबेज्जीर्णे च तर्पणम् । सर्वदा सर्वरोगेषु बाल वृद्धे च तद्धितम् ॥ दुर्भिक्षाजीर्णपार्श्वार्तिगुल्मप्लीहोदरेषु च । गण्डमालासु वाते च पाण्डुरोगे च शस्यते ॥

दन्त्यादिक चूर्णित सप्तरात्र च येन केनचिन्मूत्रेण भावित घृतेन पिबेत् । तस्मिन् जीर्णे तर्पण सक्तुमण्ड पिबेत् । एतच्च सर्वकाल सर्वरोगेषु बालवृद्धयोश्च दुर्भिक्षाजीर्णादिषु च गण्डमालादिके च शस्यते ॥

गुळस्याष्टपले पथ्या विंशति स्यात् पल पलम् दन्तीचित्रकयो कर्षौ पिप्पलीत्रिवृतोर्दश ॥ प्रकल्प्य मोदकानेक दशमे दशमेऽहनि । उष्णाम्भोऽनुपिबन् खादेत्तान् सर्वान् विधिना(नामुना) एते निष्परिहारा॰ स्यु सर्वव्याधिनिबर्हणा । विशेषाद्ग्रहणीपाण्डुकण्डूकोठार्शसा हिताः ॥ विरेचने मुख्यतमा नवैते त्रिवृतादय ।

गुळादिकेन मोदकान् दश प्रकल्प्य द शमे दशमेऽह्न्येकमेक मोदकमुष्णाम्भोऽनुपिबन् खादेदेव सर्वान् । सबोधम् । ए-ते नव त्रिवृदादयो विरेचने मुख्यतमा' ॥

हरीतकीमपि त्रिवृद्विधानेनोपकल्पयेत् ॥
विशेषात् ग्रहणीशोफपाण्डुमेहोदरापहाम् ।
पिबेत् पथ्यां ससिन्धूत्थबिल्वव्योपणनागराम्॥
मूत्रेण वत्सकादेर्वा निर्यूहेण हरीतकीम् ।
पथ्यानागरचूर्णं वा सयुत नीलिनीफलै' ॥
गुळेन भक्षयेत्तोय कवोष्ण च पिबेदनु ।

त्रिवृत्कल्पनाभिर्हरीतकीं कल्पये‌त् । या पुनः पथ्या हरीतकीं ग्रहण्यादिनाश नस्वरूपा विशेषात् पिबेत् । विशेषणमेव हेतु-ता प्राप्तम । न तु सिन्धूत्थादियुक्ता हरीत कीं मूत्रेण वा वत्सकादिनिर्यूहेण वा पिबेत । पथ्यानागरयोश्चूर्ण नीलिनीफलचूर्णेन युक्त गुळेन सह भक्षयेत् पश्चात् कोष्ण तोय पिबेत् ॥

पथ्यात्रिवृद्भ्यां गुळिका कार्या द्राक्षारसाप्लुता माषप्रमाणास्ता' शुष्का लिह्याद्यक्ष्मी घृतप्लुता
पथ्यात्रिवृतप्रचूर्णाम्बु सर्वलिट्ठ विरेचनम् ।

हरीतकीत्रिवृतोश्चूर्णेन द्राक्षारसालुळि-तेन, गुळिका कार्याः । माषप्रमाणास्ता शु-ष्का. प्रयोगकालेऽवचूर्ण्य घृतेन लिह्याद्राज यक्ष्मी । पथ्यादिक सर्वत्र काले विषये हितम् ॥

स्नुक्क्षीरभाविते पथ्याचूर्णे कुर्वीत मोदकान्
कोलास्थिमात्रान शुष्कांश्च नवनीतेन लेहयेत्
गुल्मोदरयकृत्प्लीहशूलानाहविबन्धिनः ॥'

हरीतकीचूर्णेन सुधाक्षीरालुळितेन ब-दरास्थिप्रमाणा गुळिका कृत्वा शुष्काः प्रयो-गकाले नवनीतयुक्ता वैद्यो लेहयेत् । इति हरीतकीकल्प' ॥

लिह्यादेरण्डतैलेन कुष्ठ त्रिकटुकान्वितम् ।
सुखोदक चानुपिबेत्सुखमेतद्विरेचनम् ॥

त्रिकटुकयुक्त कुष्ठमेरण्डतैलेन लीढ सु खोदकानुपान सुखविरेचनम् । अमीषा विरे-चनाना कोष्ठपरायत्तत्वेन कार्यकर्तृत्वमुच्यते ॥
अल्पस्यापि महार्थत्व प्रभूतस्याल्पकर्मताम् ।
कुर्यात् सश्लेषविश्लेषकालसस्कारयुक्तिभिः ॥

अल्पस्यापीत्यादि । अल्पस्यापि मात्र-या बहुकार्यकर्तृत्व कुर्यात् । प्रभूतस्यापि मा-त्रयाऽल्पकर्मता कुर्यात् । कथमेतत् कर्तु पा-र्यत इत्याह । सश्लेषेत्यादि । अल्पमपि तीक्ष्णे-न ससृष्ट महार्थत्व याति । तथा प्रभू-तमपि तीक्ष्णेन विश्लेषितमल्पकर्मता याति । कालादिभिरप्यल्प महाकार्यक' भवति । बहु च स्वल्पकर्मकरम् । सस्कार तद्योग्येन गु-णान्तरोत्पादनम् । युक्तिर्विशिष्टै क्रमादिभि-र्योजनम् ॥

त्वक्केसराम्रातकदाडिमैला-
सितोपलामाक्षिकमातुलुङ्गैः ।
मद्येन तैस्तैश्च मनोऽनुकूलै-
र्युक्तानि देयानि विरेचनानि ॥

इति कल्पस्थाने द्वितीयोऽध्यायः ॥

एतानि विरेचनानि स्वगादिभिर्युक्तानि देयानि । तैस्तैश्च प्रतिपुरुष मनोनुकूलैः प्रियैर्वस्तुभिर्युक्तानि । यत प्रियत्वात् पथ्यादियोगाय जायत इति ॥

इतीन्दुविरचितायमष्टाङ्गसमङ्ग्याख्याया कल्पस्थाने द्वितीयोऽध्यायः ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

वमनविरेचनाना कल्पनमुक्त्वा तेषामेवासम्यग्योगेन या व्यापदस्तासा सिद्धिं प्रतीकार प्रदर्शयितुमध्याय आरभ्यते ॥

अथातो वमनविरेचनव्यापत्सिद्धिं नामाध्याय व्याख्यास्यामः । इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षय ॥

अध्यायक्रमेण वमन पूर्वमुच्यते ॥

अतिक्षुधितेनातिमृदुकोष्ठेनाल्पश्लेष्मणा दुर्बलेन हीनमात्रमतिमात्र तीक्ष्णमतिशीतमजीर्णे वा पीत वमनमधो गच्छति । तत्रेप्सितानवाप्तिर्दोषोत्क्लेशश्च । त पुनराशु स्नेहयित्वा यौगिकैर्मात्राकालाद्यपेक्ष वामयेत् । व्यापत्कराणि च पूर्वोक्तमतिक्रम स्मरन् परिहरेत् ॥

अतिक्षुधितत्वादियुक्तेन पीत वमनमधो गच्छति । नैव वामयतीत्यर्थ । येनैव वा हीनमात्रत्वादियुक्त पीतमधो गच्छति । तत्राधोगते वमन ईप्सितस्य छर्दितरोगोपशमनस्यानवाप्तिर्दोषोत्क्लेशश्च त पुनर्वामयेत् । व्यापत्कराणि च परिहरेत् ॥

अजीर्णिनः श्लेष्मवतोऽत्युष्णतीक्ष्णलवणमतिमात्रमहृद्य वा विरेचनमन्यद्वा भेषजमूर्ध्वं प्रवर्तते । तत्र पूर्वोक्ता व्यापत्साधन च । तत ऊर्ध्वमप्युत्तिष्ठति हृल्लेहवटकवर्ज्यमौषध न तृतीयमवचारयेत् ॥

अजीर्णिनमथा बहुश्लेष्मणो विरेचनमूर्ध्वं व्रजति । मुखेन गच्छति । अतितीक्ष्णमत्युष्णमतिलवणमहृद्यमतिप्रभूत च पीतमूर्ध्वं गच्छति । तत्र तस्मिन्नूर्ध्वं व्रजति पूर्वोदिता व्यापत् तथैव सिद्धि पूर्वोदितमेव साधनम् । पुन स्निग्धस्य पूर्वस्यातिक्रमज्ञ सस्तो व्यापत्कारण परिहरत औषधयोजनम् । तत इति पुनर्युक्ते विरेचन ऊर्ध्वमुत्तिष्ठति मुखेन गच्छति तृतीय विरेचन नावचारयेत् हृद्यादिगुणमौषध वर्जयित्वा । तथाविध हि तृतीयमप्यवचारयेदित्यर्थ ॥

गुरुकोष्ठस्यातितीक्ष्णाग्निरल्पमल्पवीर्य वा भेषजमूर्ध्वभागिकमधोभागिक वा भक्त वदुपैति पाकम । तत्र समुदीर्णा दोषा यथाकालमनिर्ह्रियमाणा विभ्रम कुर्वन्ति । त स्निग्धकोष्ठमनल्पममन्द चौषध पाययेत् ॥

क्रूरकोष्ठत्वादियुक्तस्याल्पशक्ति वा वमन विरेचनमप्यकृत्वैवेष्ट कार्य भक्तवत् पा-

कमुपैति । पाकेन चौपधस्य साचिता दोपा अनिर्ह्रियमाणा विभ्रम कुर्वन्ति । यस्मात्पक वमन दोषान् पच्यमान विरेचन निर्हरेन्न तु तत् पकामिति । त पकौपध स्निग्धकोष्ठ कृत्वाबहुतीक्ष्ण चौपध पाययेत् ॥

कपायमल्पमत्यग्रं रूक्षं वा भेपजमस्निग्धस्विन्नेन वा पीत शीतोपचारेण वा स्तब्ध दोपविग्रथितमयोगी भवति । तत्र वमने भूयो वामयेत् । विरेचने स्निग्धस्विन्न पुनर्विरेचयेत् । उत्क्लिष्टभूरिदोप वा तृतीयेऽहनि । उभयोश्च सशोधनयोर्लवण तैलाभ्यक्त पिण्डमस्तराभ्या स्वेदयेत् ॥

कपायादिगुण वा भेपजमस्निग्धादिकेन वा पीत स्वय स्तब्धत्वात् दोपावष्टब्धत्वाद्वायोगाय सपद्यते । कपाय कपायरसप्रायम् । अपत्यग्रमसपन्नम् । तत्रैवमयोगीभूते वमने पुनर्वामयेत् । विरेचने पुन र्विरेचयेत् । उभयोरपि वमनविरेचनयोरेव मयोगीभूतयोस्तैलाभ्यक्तस्य सूत्रोदिताभ्या पिण्डप्रस्तराभ्या स्वेद विदध्यात् ॥

स्निग्धस्विन्नस्य च वमनमकृत्वा विरेचन पीतवत सामस्य वा मृदु वा वि रिक्तस्याधोभागेत्यर्थगुरुस्तब्धोदरता शूलो वातमूत्रपुरीपसङ्गश्च भवति । तमप्ययोगिन समूत्रैस्तीक्ष्णैरास्थाप्य जाङ्गलरसैश्च भोजयित्वा फलदारुपिप्पलीसिद्धेन तैलेनानुवास्य वातहरैश्च स्नेहैरुपस्नेह्य पुनस्तीक्ष्णैर्विरेचयेत् ॥

स्निग्धस्विन्नस्य वमनमकृत्वैव विरेचने उपयुक्ते सामे चोपयुक्ते मृद्वौपधे चोपयुक्ते तस्य विरिक्तस्य सतोऽधोभागेऽत्यर्थं गुरुत्वादिक भवति । तस्मिन्नयोगिनि समूत्रैस्तीक्ष्णैरास्थापनादिका चिकित्सा । सुबोधम् ॥

कफोल्वणस्यातिस्निग्धस्य गुरुकोष्ठस्य मन्दाग्नेर्वा मृदुमणीतमौपध भृशमुत्क्लेश्य दोपान् जाड्यतन्द्रादौर्बल्याङ्गसादान जनयति । तच्छीघ्रमुल्लिखेत् । लङ्घनेन च सधुक्षिताग्नि पुनःस्निग्ध तीक्ष्णोष्णैर्विशोधयेत् ॥

कफोल्वणत्वादियुक्तस्य मृदु शोधनमौपध दोपानुत्क्लेश्य जाड्यतन्द्रादीन् जनयति । तत्र च पीतमौपधमङ्गुल्यादिभिः क्षिप्रमुल्लिखेदुद्वमेत् । ततो लङ्घनेन सधुक्षिताग्निं पुन. स्निग्ध तीक्ष्णादिभि शोधयेत् ॥

सशेपान्नाय वातश्लेष्मवते रूक्षाय सोदावर्ताय मन्दाग्नये वा शीत रूक्ष वा दत्तमौपध भृशमाध्मान करोति । तत्र मलसङ्गात् समुन्नह्यत्युदरमन्त शूल दृतिवत् पार्श्वयोरापूर्णता शिर पृष्ठरुजा श्वासकासौ पायुवस्तिनिस्तोदश्च भवति । तमुदावर्तहाहराभ्यङ्गस्वेदवर्तिदीपनचूर्णवस्तिक्रियाभिरुप - चरेत् ॥

सशेपान्नादिमते वा शोधनार्थं शीत रूक्ष वा दत्त भृशमाध्मान करोति । तत्र च मलसङ्गाद्धेतोरुदरे समुन्नद्धतादिक भवति । सशेपान्नोऽजर्णी । उदावर्ते अर्शोनिदान उ-

कः । समुत्साहः सर्वतोऽप च, । सुबोधम् । निस्तोद इव निस्तोद । तथाविधमुदावर्तह-रादिभिरुपचरेत् ॥

क्षामेणाल्पबलेन मृदुकोष्ठाग्निना रूक्षेणा-स्निग्धेन वा स्विन्नेन सामेन वा बलवदौषध मुपयुक्तं सपित्तमनिलं प्रदूष्य परिकर्तिका मापादयति । तत्र नाभिवस्तिगुदमेढ्र स-दाहपरिकर्तनमनिलसङ्गो विष्टम्भश्च ॥

क्षामत्वादियुक्तेन यत्तीक्ष्णादियुक्तमौ-षधमुपयुक्तं तत् सपित्तमनिलं प्रदूष्य परि-कर्तिकामापादयति । समन्ताच्छेदनमिव ज ठरे परिकर्ति । सुबोधम् ॥

तं कृष्णतिलमधुकमधुयुक्तैः पिच्छा वस्तिभिरास्थापयेत् । क्षीरिवृक्षशृतक्षीरेण वा । शीताम्बुपरिषिक्तं चैनं पयसा भुक्त-वन्तं घृतमण्डेन यष्टीमधुकतैलेन वानुवासयेत्। क्षामस्य च मधुरो बृंहणश्च सर्वो विधिरिष्टः ॥

तमिति परिकर्तिकावन्तं कृष्णतिला दियुक्तैर्वक्ष्यमाणैः पिच्छावस्तिभिरास्थापयेत् । वटादिभिः क्षीरिवृक्षैः शृतेन क्षीरेण वास्था पयेत् । शीताम्बुपरिषेकादियुक्तस्यानुवासनं घृ तमण्डेन वा यष्टीमधुकतैलेन वा । सर्व-श्च क्षामस्य मधुरबृंहणादिको विधिरिष्टः ॥

सामे लङ्घनदीपनं च लघुरूक्षोष्णं चान्नपानम् । निरामीभूतेऽनुबन्धे लघु क्षा राम्लम् । सवाते दधिसाराम्लं डाडिम त्वचा युक्तं भोजने पाने च प्रयुञ्जीत । सदाडिमरसं च सर्पिः पिबेदुष्णाम्बुना वा तिलदेवदारुकल्कम् ॥

सामे शोधनामन्यग्योगिनि लङ्घना-दिकम् । निरामीभूते पुरुषे दोषानुबन्धे च क्षारादिकमाहारम् । सवातेऽतियोगिनि दध्या दिकम् । अम्लं काञ्जिकादि । तिलदेवदारु-णोः कल्केन सदाडिमरसं सर्पिः पिबेत् ॥

क्रूरकोष्ठस्य बहुदोषस्याल्पमल्पगुणं मृ दुस्निग्धं वा शोधनमवचारितमुत्क्लेश्य दोषान् न निर्हरति । अल्पाल्पं च पित्तकफमस्र ष्ट परिस्रवति । विष्टम्भगौरवशोफकण्डू-पाण्डुताङ्गसादगुल्मशूलानि चापादयति ॥

क्रूरकोष्ठत्वादियुक्तस्य चाल्पादिगुणं वा शोधनमवचारितं दोषानुत्क्लेश्य न निर्हरति । स-शोधनं पित्तकफाभ्यां सह्सृष्टमल्पाल्पं कृत्वा सस्रवति । विष्टम्भादीनि चोत्पादयति ।

तं तिनिशधवाश्वकर्णपलाशसालनिर्यू-हैर्मधुयुक्तैरास्थापयेत् । उपशान्तपरिस्रवं च पुनरुपस्निग्धं तीक्ष्णैः शोधयेत् । शुद्धे च दीपनांश्चूर्णासवारिष्टादीन् योजयेत् ॥

तं परिस्राविणं तिनिशादीनां निर्यू हैर्माक्षिकयुक्तैरास्थापयेत् । तिनिशः स्यन्द नः । अश्वकर्णः सालः । तैरास्थापनैः परि स्रवे उपशान्ते पुनः किञ्चित्स्निग्धं शोधयेत् । शुद्धे च दीपनाश्चूर्णादीन् योजयेत् ॥

पीतौषधो यदा वेगमुदीरयति नि-

गृह्णाति वा । तदा प्रवाहिकास्य जायते । तस्यां सदाहशूलं सपिच्छं श्वेतं कृष्णं रक्तं वा भृशं प्रवाहमाणः कफमुपविशति । तं परिस्रवविधिनोपचरेत् ॥

पीतविरेचनौषधस्य वेगोदीरणधारणाभ्याम् । अस्येति पुंसः प्रवाहिका जायते । तस्यां प्रवाहिकायां सदाहादिकं प्रवाहमाणो मलमनुलेपयत् कफमेवोपविशति । तमेवंविधं प्रवाहिकार्तमनन्तरोक्तेनास्थापनादिना परिस्रवविधिनोपचरेत् ।

पीतौषधस्य भेषजोद्गारच्छर्द्यादीनां निग्रहाद्वातादयः कुपिता हृदयमुपसृत्य हृद्ग्रहं घोरमावहन्ति । ततः प्रधानमर्मोपतापाद्वेदनाभिस्त्वर्थमातुरः पीड्यते । मोहहिध्माकासलालापार्श्वशूलयुतो वेपथुमान् नष्टसंज्ञो दन्तान् कटकटापयत्युद्वृत्ताक्षो जिह्वां खादति । तं हृदयोपसरणमाहुः ॥

पीतौषधस्य भेषजोद्गारादिनिरोधात् सर्वे दोषाः कुपिता हृदयं प्राप्य हृद्ग्रहं कुर्वन्ति । ततश्च प्रधानमर्मणो हृदयस्योपतापान्नानाविधाभिर्वेदनाभी रुजाभिः पीड्यते । मोहादिमांश्च नष्टसंज्ञत्वादियुक्तो भवति । तं हृद्ग्रहमाचार्या हृदयोपसरणमित्याहुः ॥

तस्मै भिषक् शीघ्रममुह्यन्नभ्यङ्गपूर्वं धान्यस्वेदेन परिस्वेद्य तीक्ष्णमवपीडं दद्यात् । यष्टीमधुकमिश्रेण तण्डुलाम्बुना वमनम् । कटुभिर्वा कफोत्तराय । ततो दोषशेषं पाचनीयैः पाचयेद्यथादोषोच्छ्रूय च वस्तीन् वितरेत् ॥

तस्मै हृदयोपसरणिने भिषगमुह्यन् मोहमप्राप्नुवन्नभ्यङ्गपूर्वं धान्यस्वेदेन सस्वेद्य तीक्ष्णमवपीडं कल्कनस्यं दद्यात् । यष्ट्यादिभिस्तण्डुलाम्बुना वमनम् । श्लेष्माधिकाय कटुभिर्वमनौषधैर्वमनम् । ततोऽस्य दोषशेषं पाचनीयौषधैः पाचयेत् । पक्वदोषस्य च य एव दोषोऽधिकस्तदनुगुणानेव वस्तीन् वितरेदास्वास्थ्यात् ॥

अस्निग्धस्विन्नेनाब्रह्मचारिणा वेगधारिणा मृदुकोष्ठेन सुकुमारेण वा रूक्षमौषधम् । तत्र प्रयुक्तमतिविरेकाद्वायुं कोपयति । तेन सर्वाङ्गग्रहो भवति । तस्य विशेषात् पार्श्वपृष्ठश्रोणिमन्यामर्मसु शूलमूर्छाभ्रमकम्पस्तम्भो निस्तोदो भेद उद्वेष्टनं सञ्ज्ञानाशश्च स्यात् । तमभ्यज्य धान्यैः स्वेदयित्वा यष्टीमधुकविपक्वेन तैलेनानुवासयेत् । वातहरं चान्नपानम् ॥

अस्निग्धादिके रूक्षमतिमात्रमौषधं प्रयुक्तमतिमात्रत्वादतिविरेकेण वायुं प्रकोपयति । तेन वायुकोपेन सर्वाङ्गग्रहणादिकं स्यात् । तमातुरमभ्यङ्गादिभिश्चिकित्सेत् ॥

स्निग्धस्विन्नस्यातिमृदुकोष्ठस्य क्षुधितस्य वा तीक्ष्णमतिभूरि वा प्रयुक्तमौषधं सर्वशो निर्हृत्य मलान् धातूनपि द्रवीकृत्य विस्रावयेदतियोगेन । तं शतधौतघृतेनाभ्यज्य कषायस्वादुशीतैः प्रदेहपरिषेकाव-

गाहान्नपाने शर्करामधुमद्भिश्च लेहं स्तम्भयेत् ॥

स्निग्धत्वादियुक्तस्य तीक्ष्णातिमात्रयोगेन धातूनपि स्रावयति । तमतियोगेन श तधौतेनाभ्यज्य कषायादिना विनेपत स्तम्भयेत् । कषायादिकं प्रदेहाभिलिप्तम् । शर्करादिकं लेहानाम् ॥

चन्दनाञ्जनोशीरच्छागासृक्शीतोदकैर्लाजसक्तून् पाययेत् । पिच्छावस्तीश्चास्मै दद्यान्मधुरवर्गसिद्धं च क्षीरसर्पिः सर्पिर्मण्डोऽनुवासनम् । रक्तपित्तविधानं च कुर्यात् ॥

तं च चन्दनादिभिर्लाजसक्तून् पाययेत् । अस्मै चातियोगिने पिच्छावस्तीन् दद्यात् । क्षीरोद्भवं घृतादिकं मधुरवर्गसिद्धमनुवासनम् । तथा यत्किञ्चिद्रक्तपित्तघ्नं तदपि कुर्योदिति सामान्येन साधनान्यतियोगे ॥

विशेषेण वमनातियोगे राघृतसिता क्षौद्रं फलरसैर्मन्थं पिबेत् । क्षीरिवृक्षशुङ्ग सिद्धां वा समाक्षिकां पेयां क्षीरं वा सग्राहिद्रव्यसिद्धं च क्षीरं भोजनेऽवचारयेत् ॥

सघृतादिमन्थादिकं वमनातियोगे विशेषेण फलानां द्राक्षादीनां रसैः । सुबोधम् । क्षीरिवृक्षा वटादयः । तेषां शुङ्गा प्रवालानि । क्षीरं वा वटशुङ्गसिद्धम् । भोजने च सग्राहिद्रव्यसिद्धं क्षीरम् ॥

सोद्गारायां च छर्द्यां धनिकामधूकमधुरसमुस्ताञ्जनानि मधुना लिह्यात् । वाक्सङ्गे हनुसङ्गेऽनिलार्तौ च घृतमांसरससिद्धामल्पतण्डुलां पेयां पिबेत् । स्नेहस्वेदौ चावचारयेत् ॥

सोद्गारायां छर्द्यां धनिकादीनि मधुना लिह्यात् । धनिका आर्द्रिका । मधुरसा मूर्वा । अञ्जनं स्रोतोजसौवीरभेदेन द्विविधम् । अतियोगेन वाक्सङ्गादिषु घृतादिसिद्धां पेयां पिबेत् । स्नेहस्वेदौ च यथाविधि कुर्यात् ॥

जिह्वाप्रवेशे स्निग्धाम्ललवणान् कवलगण्डूषान् दद्याच्चाजमांसरसान् । पुरतश्चास्य फलान्यम्लानि खादयेत् ॥

जिह्वाप्रवेशे स्निग्धादिगुणान् कवलगण्डूषान् कुर्यात् । असञ्चार्य औषधेन मुखे चूर्णं गण्डूषः । सञ्चार्यो मुखैकदेशधार्यं कवलः । अत्यन्तप्रविष्टजिह्वं यं पुरतोऽग्रतोऽन्यपुरुषमम्लानि फलानि खादयेद्वैद्यः । तद्दर्शनेन मुखे द्रवीभूते जिह्वा स्वरूपे भवति ॥

निर्गता तु जिह्वा तिलद्राक्षाकल्कलिप्ता व्योषलवणचूर्णप्रघृष्टा वा प्रवेशयेत् । अक्षिणी व्यावृत्ते घृताभ्यक्ते पीडयेद्धिस्त्र सामवेणुगीतशब्दान् श्रावयेत् ॥

यदा पुनरतियोगेन जिह्वा निर्गता भवति तदा वा तिलद्राक्षाकल्केन लिप्ता व्योषादिचूर्णेन प्रघृष्टा वा प्रवेशयेत् । अक्षि-

नीति अतियोगेन व्यावृत्ते अभ्यज्य पीडयेत । विगतचेतनं सामादिशब्दान् श्रावयेदिति वमनातियोगे ॥

विरेचनातियोगे तण्डुलाम्भसा मधुमिश्रेण वमेत् । मियङ्ग्वादिं च तण्डुलोदकेन पिबेद्रोधरसाञ्जनदाडिमत्वचो वा । सोमवल्ककट्फलोत्पलसमङ्गापद्मकेसराणि वा । क्षौद्रशर्करामधुकोदुम्बरत्वचो वा । रक्तातिसारक्रिया च कुर्वीत ॥

विरेचनातियोगे पुनर्माक्षिकमिश्र तण्डुलाम्बु पीत्वाऽङ्गुल्यादिना वमेत । तथा हि वायुः सर्वाभिमुखो भवति । प्रियङ्ग्वादिगण तण्डुलोदकेन लोध्रादिक वा तण्डुलोदकेन । कट्फलादिक वा तण्डुलोदकेन । कट्फल सोमवल्कः । समङ्गा मञ्जिष्ठा । क्षौद्रादीनि वा तण्डुलोदकेन । सर्वं च यथाविषय रक्तातिसारचिकित्सित कुर्वीत ॥

गुदं निःसृतमभ्यज्य स्वेदयित्वा कषायैश्च स्तम्भयित्वा प्रवेशयेत् । पूर्ववच्च वाक्सङ्गादीन् साधयेत् ॥

विरेचनातियोगे गुद निःसृत स्निग्धस्विन्न कृत्वा कषायैर्द्रव्यै स्तम्भयित्वा परित्याजितशैथिल्य कृत्वा यत्नेन प्रवेशयेत् । वाक्सङ्गादीन् पूर्ववद्वमनातियोगवत् साधयेच्चिकित्सेत् ॥

उभयत्र च जीवरक्तपित्तयोर्ज्ञानार्थं रक्ते शुक्ल पिचु प्रोत वा क्षिपेत् । तस्मिन्नातपे कोष्णाम्बुक्षालितशुद्धे जीवरक्तम् । विवर्णे तु रक्तपित्त विद्यात् । अन्न वा तद्विमिश्र शुने काकाय वा दद्यात् । तस्मिन् भुक्ते जीव वदेदभुक्ते पित्तम् ॥

उभयत्र वमनातियोगे विरेचनातियोगे च रक्तप्रवृत्तौ रक्तपित्तभ्रान्तिनिरासायेदमिद कार्यम् । प्रवृत्ते रक्ते शुक्ल पिचु, कार्पासतूलक, प्रोत वा वस्त्रखण्ड शुक्ल क्षिपेत् । त च रक्तादुद्धृत्यातपे शुष्क कृत्वा कोष्णाम्बुना प्रक्षालयेत् । प्रक्षालित यदा पूर्ववच्छुक्ल भवति तदा जीवरक्तमित्यध्यवसेत् । विवर्णे तु रक्तपित्तमिति । अथवा तेन रक्तेन मिश्रमन्न शुने दद्यात् काकाय वा । तस्मिंस्तु भुक्ते जीव वदेदभुक्ते पित्तम ॥

आमरणाच्च तस्य तृण्मूर्छामदार्तस्य क्रिया पित्तघ्नीमतियोगोक्तां च कुर्यात् । एणादिरुधिर वातिस्रुतरक्तोक्तविधिना सक्षौद्र शीघ्रमुपयुञ्जीत । तद्धि सद्यो जीवमभिसदधाति । श्यामाकाश्मर्यमधुकदूर्वोशीरैर्वा भृत पयो घृतमण्डाञ्जनयुक्त शीतं बस्तौ निषेचयेत् ॥

प्रवृत्तजीवोऽपि जीवति चेदवश्य तस्य आमरणात् पित्तघ्न्यादिका क्रिया कुर्यात् । न तूपेक्षेत । एणादीना च मृगाणा रुधिरमतिस्रुतरक्तोक्तविधिना सिराव्यधोक्तेन शीघ्र समाक्षिकमुपयुञ्जीत । तद्विलेणादिरक्तम् ।

तत्र च श्यामादिभिः शृतं पयो घृतादियुक्तं शीतं वस्तावास्थापनेन निषेचयेत् ॥

शेषेष्वपि चासम्यक्प्रयुक्तवमनविरेचनोपद्रवेषु यथामयं दोषादीनपेक्ष्य प्रतिकुर्याद्वस्तिव्यापत्सिद्धिं चेक्षेत ॥

अन्येष्वपि शोधनस्यासम्यग्योगेनोत्पन्नेषु व्याधिषु दोषाद्यपेक्ष्य कुर्याच्चिकित्साम् । वस्तिव्यापत्सिद्धिं चेक्षेत । एतदौपयिकचिकित्सापरिज्ञानायेत्यर्थः । अधोदोषहरणं प्रति तयोर्वस्तिविरेचनयोः सादृश्यात् । सुबोधम् ॥

एवमुभयतोभागेऽपि शोधने यथावस्थमुत्तिष्ठेत । या तु विरेचने परिकर्तिका तद्वमने कण्ठक्षणनम् । यदधःपरिस्रवः स कफप्रसेको यदधःप्रवाहणं स शुष्कोद्गार इति । भवति चात्र ॥

एवमनन्तरोक्तप्रकारेणोभयतोभागे शोधने वमने च विरेचनं चावस्थाविशेषमनतिक्रामन्नुत्तिष्ठेत प्रयतेत । या त्विहातियोगे मार्जनात् परिकर्तिकाकण्ठक्षणनयोः सादृश्यम् । हीनयोगेन चोत्क्लेशाल्परिस्रवप्रसेकयोर्निस्तननशुष्कोद्गारयोश्च । गतानुगतिका ॥

अतिमात्रमकालेऽल्पं तुल्यवीर्यैरभावितम् ।
असम्यक्संस्कृतं जीर्णं व्यापद्येतौषधं ध्रुवम् ॥
छर्दनं न तु दुश्छर्दं दुर्विरेच्यं न रेचनम् ।
पाययेदौषधं भूयस्ताविहन्ति तथा हि तौ ॥

अतिमात्रादिकमौषधं ध्रुवमवश्यं व्यापदे भवति । सुबोधम् । तथा दुश्छर्दनं पुरुषं छर्दनमौषधं भूयः प्रभूतं न पाययेत् । दुर्विरेच्यं च पुरुषं भूयो विरेचनमौषधं न पाययेत् । तथा हि यस्मात् पीतं तद्वमनं विरेचनं च तौ दुश्छर्ददुर्विरेकौ कर्मणी हन्ति ॥

यस्योर्ध्वं कफसंसृष्टं पीतं यात्यानुलोमिकम् ।
वमितं कवलैः शुद्धं लङ्घितं पाययेत्तु तम् ॥
विबद्धेऽल्पे चिराद्दोषे स्रवत्युष्णं पिबेज्जलम् ।
तेनाध्मानं वमिस्तृष्णा विबन्धश्चाशु शाम्यति ॥

आनुलोमिकमौषधं विरेचनं यस्य पीतं श्लेष्मणा सह मुखेनागच्छति तं पुरुषं वमितं कवलैः शुद्धमुरः लङ्घितं च कृत्वा तमानुलोमिकं पाययेत् । तथा दोषे विबद्धे स्रवत्यल्पं च स्रवति चिराच्च स्रवत्युष्णं जलं पिबेत् । तेनोष्णजलेनाध्मानादिकमाशु शाम्यति ॥

भेषजं दोषरुद्धं चेन्नोर्ध्वं नाधः प्रवर्तते ।
सोद्गारं साङ्गशूलं वा स्वेदं तत्रावचारयेत् ॥

भेषजं शोधनं दोषसङ्घातेन रुद्ध्वा-ऽऽक्लममेव यद्यस्यास्ति उद्गाराङ्गशूले च करोति तदास्य स्वेदमवचारयेत् ॥

सम्यग्विरिक्तस्योद्गारे भेषजे क्षिप्रमुल्लिखेत् ।
अजीर्णमप्रवृत्तौ तु सुशीतैः स्तम्भयेद्भिषक् ॥

सम्यग्विरेकलिङ्गेन विरिक्तस्यापि यदौषधोद्गारो न निवर्तते तदा तमतियो-

गभयात् भेषजमजीर्णे वामयेत् । वमनेन चाप्रवर्तमानं सुशीतैः सेकादिभिर्भिषक् स्तम्भयेत् । यथा नाधिकं विरेचयति ॥

कदाचिच्छ्लेष्मणा रुद्धं तिष्ठत्युरसि भेषजम्
क्षीणे श्लेष्मणि सायाह्ने रात्रौ वा तत् प्रवर्तते

कदाचिदुपयोगकाल एवौषधं श्लेष्मणा रुद्धमुरसि तिष्ठत् कोष्ठप्राप्त्यभावान्न रेचयति । ततश्चौषधतैक्ष्ण्याच्छ्लेष्मणि क्षीणे कोष्ठं प्राप्य सायाह्ने रात्रौ वा रेचयति ॥

रूक्षानाहारयोर्जीर्णे तिष्ठत्यूर्ध्वं गतेऽपि वा ।
वायुना भेषजे त्वन्यत् सस्नेहलवणं पिबेत् ॥

रूक्षस्यानाहारस्य च वातेनौषधे विरेकं विनैव जीर्णेऽन्यदौषधं सद्वद्रवं सस्नेहलवणं पिबेदथवा वायुना पूर्वकायं गते भेषजे तिष्ठत्यन्यत् भेषजं सस्नेहलवणं पिबेत् ॥

तृण्मोहभ्रममूर्छाद्याः स्युर्जीर्यति च भेषजे ।
पित्तघ्नं स्वादु शीतं च भेषजं तत्र शस्यते ॥

तथा शोधने भेषजे जीर्यति यदा तृडादीनि स्युः तदा तत्कालमेव पित्तघ्नादिकमन्यत् भेषजं शस्यते ॥

लालाहृल्लासविष्टम्भरोमहर्षाः कफावृते ।
भेषजं तत्र तीक्ष्णोष्णं कट्वादि कफनुद्धितम्

यदा तु कफावृतत्वात् भेषजस्य लालादिकं स्यात् तदा तीक्ष्णादिगुणं कफघ्नं भेषजं हितम् ॥

अध्यायमुपसंहरति । अस्मिन्नध्याये द्विविधेऽपि वमनविरेचनाख्ये दोषविरेचने सम्यग्योगविभ्रंशाद्धेतोः ससाधना सचिकित्सिता द्वादश व्यापद उक्ताः । कास्ता इत्याह ॥

प्रतिकूला गतिः पाको ग्रथितत्वं सगौरवम् ।
दोषोत्क्लेशो भृशाध्मानं परिकर्तः परिस्रवः ॥
प्रवाहिका हृद्ग्रहणं सर्वगात्रपरिग्रहः ।
सह धातुस्रवेणैता द्वादशोक्ताः ससाधनाः ॥
व्यापदो विधिविभ्रंशाद्द्विविधेऽपि विरेचने ।

प्रतिकूलेत्यादि । प्रतिकूला गतिर्वमनस्याधोगमनम् । विरेचनस्योर्ध्वगमनम् । पाकोऽकृतकार्यस्यैव । शेषा उक्ता एव ॥

उत्पद्यमानासु च तासु तासु
व्यापत्सु संशोधनविभ्रमेण ।
दिशानयैवाशु यतेत सिद्ध्यै
ज्योतिर्हि शास्त्रं नयदुर्नयानाम् ॥

इति कल्पस्थाने तृतीयोऽध्यायः ॥

अन्यासु चानुक्तासु तासु तासु व्यापत्सु संशोधनस्य विभ्रमेण दोषादिविशेषादुत्पद्यमानास्वनेनैव चिकित्सामार्गेण शेषाः स्नेहाद्यैर्णाशु चिकित्सितुं यतेत । यस्मादयं नयोऽयं दुर्नय इत्यस्मिन् विशेषे ज्योतिः प्रकाशकत्वादिति ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायां
कल्पस्थाने तृतीयोऽध्यायः ।

चतुर्थोऽध्यायः ।

शोधनक्रमेण वस्ते ... प्रदर्शयि-तुमध्याय आरभ्यते ॥

अथातो वस्तिकल्पं व्याख्यास्यामः ।
इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

वलां गुडूचीं ... रास्नां
द्विपञ्चमूलं च पलोन्मितानि ।
अष्टौ फलान्यर्धतुलां च मांसात्
छागात् पचेदप्सु चतुर्थशेषम् ॥
पूतो यवानीफलबिल्वकुष्ठ
वचाशताह्वाघनपिप्पलीनाम् ।
कल्कैर्गुडक्षौद्रघृतैः सतैलै
र्युक्तः सुखोष्णो लवणान्वितश्च ॥
वस्तिः परं सर्वगदप्रमाथी-
त्यस्थे हितो जीवनबृंहणश्च ।
यस्तौ च यस्मिन् पठितो न कल्कः
सर्वत्र ... प्रयतीत तत्र ॥

मार्जनात ...
द्विप... सादृश्यम । हीनयोगे ...परिकल्पना ।
...प्रसेकयोर्निस्तनमनुष्कोद्गारे ...यादिक फ-
वानुगतिका ॥ ...स्य सर्वे-
...मपठि-
अतिमात्रमकालेऽल्पं तुल्यवीर्यैरभाविताः ॥
असम्यक्संस्कृतं जीर्णं व्यापयेतौषधं ...
छर्दनं न तु दुश्छर्दं दुर्विरेच्यं न रेचनम्
भूयस्ताविहन्ति तथा हि तौ

त्रिजडयुक्तः मवगे निरूह
सर्वानिलव्याधिहर प्रदिष्ट ॥

द्विपञ्चमूलस्य पृथक्पलिकस्य रस... या निरूह इति सबन्धः । यस्य कल्कम् । पूर्व यथान्यदि । सवः ... दीपनीये- ... योज्या ॥

बलापटोलीलघुपञ्चमूल
त्रायन्तिकैरण्डयवान् सुसिद्धान् ।
मस्यां रसाच्छागरसार्धयुक्त
साध्य पुन प्रस्थसम स यावत् ॥
प्रियङ्गुकृष्णाघनकल्कयुक्त
सतैलसर्पिर्मधुसैन्धवश्च ।
स्याद्दीपनो मांसबलप्रदश्च
चक्षुर्बल चोपदधाति सद्य ॥

बलादिकान् सुसिद्धान्रसान् प्रस्थे च्छा-गमासरसस्यार्धप्रस्थयुक्त साध्यो यावत् प्रस्थ-सम । प्रस्थशब्दोऽत्र द्रवादिमय परिच्छेद-कमुच्यते । प्रियङ्ग्वादिकल्केन तथा तैला-दियुक्तश्च । एष वस्तिर्दीपनादिगुण स्यात् ॥

एरण्डमूलात्त्रिपलं पलाशा-
त्तथा पलाश लघुपञ्चमूलम् ।
रास्नाबलाछिन्नरुहाश्वगन्धा-
पुनर्नवारग्वधदेवदारु ॥
फलानि चाष्टौ सलिलाढकाभ्यां
विपाचयेदष्टमशेषितेऽस्मिन् ।
वचाशताह्वाह्वपुषामियङ्गु-
यष्टीकणावत्सकबीजमुस्तम् ॥

दद्यात् सुपिष्टं सहताक्ष्यशैल-
मक्षप्रमाणं लवणांशयुक्तम् ।
समाक्षिकस्तैलयुतः समूत्रो
बस्तिर्जयेल्लेखनदीपनोऽसौ ॥

जङ्घोरुपादत्रिकपृष्ठकोष्ठ-
हृद्गुह्यशूलं गुरुतां विबन्धम् ।
गुल्माश्मवर्ध्मग्रहणीगुदोत्थां-
स्तांस्तांश्च रोगान् कफवातजातान् ॥

एरण्डमूलात्त्रिपलम् । पलाशात्तथेति प-
लाशमूलात्त्रिपलमिति यावत् । लघुपञ्चमूल
द्रव्याणां रास्नादेश्च प्रत्येकं पलानि । फलानि म-
दनफलान्यष्टौ । छिन्नरुहा गुडूची । आढ-
कोऽष्टाविंशदधिकं शतं पलानाम् । ताभ्यां प-
चनम् । अस्मिन् क्वाथेऽष्टमशेषिते द्वात्रिंशत्प-
लशेषे । लवणचतुर्थांशयुक्तम् । पुनस्तस्य
दोषाद्यपेक्षिणी मात्रा । जयेदिति जङ्घाशूला-
दिकेन सबध्यते ॥

चतुष्पले तैलघृतस्य भृष्टः
छागान्शतार्धो दधिदाडिमाम्लः ।
रसः सपेष्यो बलवर्णमास-
रेतोग्निनेत्रमिर्येषिरोरुजीष्टः ॥

छागान्मासाद्रसतः शतार्धं पञ्चाशत्पलानि
स रसो मिश्रीभूतस्य घृततैलस्य चतुष्पले भृ-
ष्टः पक्वस्तथा सह पेष्यैर्यवान्यादिभिर्वर्तेत इति
सपेष्यो दध्याद्यम्लः । बलादिके बस्तिरिष्टः ॥

यष्ट्याह्वयस्याष्टपलेन सिद्धं
पयः शताह्वाफलपिप्पलीभिः ।

युक्तं ससर्पिर्मधुवातरक्त-
विसर्पवैस्वर्यहितो निरूहः ॥

यष्ट्याह्वलोध्राभयचन्दनैश्च
भृतं पयोऽग्र्यं कमलोत्पलैश्च ।
सशर्कराक्षौद्रघृतं सुशीतं
पित्तामयान् हन्ति सजीवनीयम् ॥

मधुयष्टीसिद्धं क्षीरं शताह्वादिभिः सर्पि-
र्मध्वन्तैर्युक्तं वातरक्तादिहितो निरूहः । फल-
पिप्पल्यो मदनफलमज्जानो निरूहे प्रशस्ताः ।
सर्वत्र च पाके द्रव्याणि जलेन विना र-
सं न त्यजन्तीति स्मर्तव्यम् । सुबोधम् ॥

गोपाङ्गनाचन्दनशीतपाकी-
द्राक्षर्धिकाश्मर्यमधूकसेव्यैः ।
पयः शृतं श्रावणिमुद्गपर्णी-
बलास्वगुप्तामधुयष्टिकल्कैः ॥
गोधूमचूर्णैश्च पिचुप्रमाणै-
रिक्षोर्विदार्याश्च रसेन युक्तम् ।
तैलेन यष्टीमधुसाधितेन
सितोपलाक्षौद्रघृतैश्च शीतः ॥

बस्तिः प्रशस्तः ससमस्तदेह-
दाहे सशूलेऽवयवाश्रिते वा ।
गुल्मातिसारभ्रममूत्रकृच्छ्र
क्षीणे क्षतौजोबलसंक्षये च ॥

गोपाङ्गनेत्याद्यवयवाश्रिते वा दाहेऽपि-
शूलेऽपि । सक्षयशब्दस्यौजोबलाभ्यां सबन्धः ।
गोपाङ्गना शारिबा । शि[illegible] चूडामणि ।
(नि) चूडामणिः

व्यालातता । कृष्णा कार्याजिका गुञ्जा द-
र्शितया कायमादया । मैनाशुनीग ॥

कोशातकारग्वधदेवदारु
मूर्वाश्वदंष्ट्राकुटजार्कपाठाः ।
पक्त्वा कुलत्थान् बृहतीं च तोये
रसस्य तस्य प्रसृता दश स्युः ॥

तान् सर्षपैलामदनैः सकुष्ठैः
रक्षममाणैः प्रसृतैश्च युक्तान् ।
क्षौद्रस्य तैलस्य फलाह्वयस्य
क्षारस्य तैलस्य च सार्षपस्य ॥

दद्यान्निरूहं कफरोगिताय
मन्दाग्नये चाननविद्विषे च ।

कोशातकादिना बृहत्यन्तानां पक्वा च
ह्यानि । षोडशगुणे जले क्वाथयित्वा दश
प्रसृतान् गृह्णीयात् । प्रसृतौ द्वे पले
क्षौद्रादीनां प्रत्येकम् । फलाह्वयस्येति तैलवि-
शेषणम् । फलं च मदनफलम् । अक्षं कर्षं ।
अयं निरूहः कफरोगितादिकाय दद्यात् ।
अशनविद्विडरोचकी ॥

पुनर्नवैरण्डवृषाश्मभेद-
वृश्चीवभूतीकबलापलाशान्
द्विपञ्चमूलं च पलाशकानि
क्षुण्णानि धौतानि फलानि चाष्टौ ॥

बिल्वं यवाङ्कोलकुलत्थधान्य
फलानि च स्युः प्रसृतोन्मितानि ।
पयो जलस्याढकसाधितं तत्
क्षीरावशिष्टं शुचिवस्त्रपूतम् ॥

वचाशताह्वामरदारुकुष्ठ
यष्ट्याह्वसिद्धार्थकपिप्पलीनाम् ।
कल्कैर्यवान्या मदनैश्च युक्तं
नात्युष्णशीतं गुडसैन्धवाक्तम् ॥

क्षौद्रस्य तैलस्य च सार्षपस्य
नवस्य युक्तं प्रसृतिद्वयेन ।
दद्यान्निरूहं विधिना विधिज्ञ
समस्तवर्गार्तिहरं नराय ॥

पुनर्नवादीनि धान्यफलान्तानि क्षीर
स्य जलस्य च आढकेन क्षीरावशिष्टं पा-
चयेत् । मदनान्तानि कल्कः । क्षौद्रतैलाभ्यां
तावत् प्रत्येकं पलद्वयम् । सुयोधन । समस्ता दू-
ष्याभ्यां दोषाभ्याम् । तद्धनान् सर्वानाम-
यान् हन्ति ॥

अथ पृथग्विहितान् बस्तीनतश्चित्रान् प्रवक्ष्यते
कोशातकीद्वयैक्ष्वाकुफलजीमूतवत्सकाः ॥
श्यामात्रिवृतयोर्मूलं तथा दन्तीद्रवन्तिजम् ।
मरीर्या चोदकीर्या च क्षीरिणी नीलिनीफलम् ॥
सप्तलाशङ्खिनीलोध्रं फलं कम्पिल्लकस्य च ।
स्वरल्कसैन्धवयुता पक्वाशयविशोधनाः ॥
धातकीपुष्पतकारीजीवन्तीमूलवत्सकाः ।
प्रग्रहं खदिरं कुष्ठं शमीपिण्डीतकौ यवाः ॥
प्रियङ्गुरक्तमूलीचतरुणीजातियूथिकाः ।
वटाद्याः किंशुकं लोध्रमिति सग्राहिकामताः ॥
ब्राह्मीप्रियङ्ग्वम्बष्ठादिकाथकल्कैः क्रमेण च ।
कृष्णादिमतीवापो लेखनस्त्रिफलारसः ॥
... सरसाज्येन बृंहणः ।

कोशातकल्यादिभिरर्धश्लोकैर्विहितान् वस्तीन् प्रवक्ष्यते । विस्तान् शोधनादिभेदेनानेकप्रकारान् । यत्र चत्वारो वस्तय स्वौपधकल्केन सैन्धवेन च युक्ता पक्वाशयस्य विशोधना. । धातक्यादिभिश्चत्वार समाहिका मताः । एषु सामन्यकल्को यवान्यादि । एप प्रियङ्ग्वादिगणकाथेनाम्बष्ठादिगणकल्केन च ग्राही मत । एप त्रिफलारस उपकादिगणप्रतीवापो लेखन । एप च बृहणो मधुरौपधाना काथेन तेषामेव च कल्केन मासरसेनाज्येन च युक्त । जालिन्या विधाने कोशातक्येव द्वाभ्या भेदाभ्या युक्ता । प्रकीर्यः पूतिकरजः । उदकीर्या द्वितीय करञ्ज' । क्षीरिणी प्रसिद्धा । किंशुक पलाश.

बदर्यैरावणीशेलुशाल्मलीधन्वनाङ्कुरा' ॥
समाक्षिका'क्षीरयुता सास्रज पिच्छिलास्मृता.

बदर्यादीना पृथक् पृथगङ्कुरा माक्षिकादियुक्ता पिच्छिला वस्तय स्मृता' । गोधापद्यैरावणीश्यामासटवानामिका च । शेलु. श्लेष्मातक ॥

कोलङ्कतककाण्डेक्षुदर्भपोटेक्षुपालिभि ।
दाहघ्न सघृतक्षीरो द्वितीयश्चन्दनादिभि ॥

कोलङ्कतकादिभि सघृतक्षीरो वस्तिर्दाहघ्न । चन्दनादिभिर्द्वितीयोऽपि दाहघ्न । कोलङ्कतको दर्भविशेष । काण्डेक्षुरिक्षुः । इक्षुपालिका करम्भशालिनामा इक्षुः ॥

मुष्टि शाल्मलिवृन्ताना क्षीरसिद्धो घृतान्वितः
हित प्रवाहणे तद्वद्वृन्तैः शाल्मलकस्य च ॥

शल्मलीपत्राणा करग्राह्यो मुष्टि । क्षीरेण सिद्धो वस्तिः प्रवाहिकाया हित । शाल्मलकस्य वृन्तैस्तद्वन्मुष्टि. क्षीरसिद्धो प्रवाहिकाया हित इत्यर्थः ॥

कर्बुदाराढकीनीपविदुलै क्षीरसाधितै ।
परिकर्ते तथा वृन्तै श्रीपर्णीकोविदारजै ॥

कर्बुदारादिभि क्षीरसिद्धैर्वस्ति' परिकर्ते । श्रीपर्णीकोविदारजैर्वृन्तैः क्षीरसिद्धैस्तथा परिकर्ते हित ॥

परिस्रवे पय सिद्ध सवृश्चीवपुनर्नवम् ।
आखुकर्णिकया तद्वत्तण्डुलीयकयुक्तया ।

वृश्चिपुनर्नवाभ्या सिद्ध क्षीर वस्तिर्गुदपरिस्रवे हित । वृश्चीव क्षुद्रपुनर्नव' । आखुकर्णिकातण्डुलीयकाभ्या तद्वदिति सिद्ध क्षीर परिस्रवे हितम् ॥

अश्वावरोहक काकनासाराजकशेरुका ।
सिद्धा. क्षीरेऽतियोगे स्यु सौद्राञ्जनघृतैर्युताः
न्यग्रोधाद्यैश्चतुर्भिश्च तेनैव विधिनाऽपर ।

अश्वावरोहकादय क्षीरे सिद्धा क्षौद्रादियुक्ता. शोधनमियादियोगे वस्तय स्यु । न्यग्रोधाद्यैश्चतुर्भि न्यग्रोधपिप्पलसदाफलोदुम्बैस्तेनैव विधिना क्षीरसाधनेन क्षौद्रादियोगेन चापरो वस्ति शोधनातियोगे । अश्वा-

करोहोऽधश्चर्णेऽधगन्धा च । राजकशरके मुस्तकः ॥

बृहतीक्षीरकाकोली पृश्निपर्णी शतावरी ।
काश्मर्यबदरीमूर्वास्तथाशीरप्रियङ्गर ॥
जीवादाने भृते क्षीरे द्वौ घृताञ्जनसंयुतौ ।
वस्ती प्रदेयौ भिषजा शीतौ समधुशर्करौ ॥
गोन्यजामहिषीक्षीरैर्जीवनीययुतैरपि ।

जीवादाने द्वौ वस्ती क्षीरेशृतौ घृताञ्जनसंयुतौ शीतौ माक्षिकशर्कराभ्यां युक्तौ देयौ । एको बृहत्यादिभिर्द्वितीयः काश्मर्यादिभिः । गोन्यादिक्षीरैर्जीवनीयगणयुक्तैरयमपि वस्तिर्जीवादानेतियोगप्रयुक्तजीवरक्ते ॥

शशैणदक्षमार्जारमहिषाव्यजशोणितैः ।
सद्यस्कैर्मृदितैर्वस्तिर्जीवादाने प्रशस्यते ॥

शशादिशोणितैः सद्यस्कैर्जीवादाने अत्र मृदितैरित्येतावदुक्तम् । द्रव्ये तु अमिमृदितैरित्यस्य यथार्थत्वे भिषजः प्रमाणम् ॥

अथमान सुकुमाराणां निरूहान् स्नेहनान् मृदून्
कर्मणा विप्लुताना च वक्ष्यामि प्रसृतैः पृथक्
क्षीराद्वौ प्रसृतौ कार्यौ मधुतैलघृतास्त्रयः ।
खजेन मथितो वस्तिर्वातघ्नो बलवर्णकृत् ॥

अथानन्तरं क्षीराद्वावित्यादिना निरूहान् पृथग्वक्ष्यामि तांश्च स्नेहनान् मृदूंश्च । केषामित्याह । सुकुमाराणाम् । कर्मणा विप्लुताना च । कर्मणा विप्लुता अध्वादिक्रिययानवस्थितदेहाः । प्रसृतैरिति प्रमाणविकल्पतया प्रसृतैरिति सर्वत्र वस्तिविधौ अन्तेऽयम् । सुबोधम् । प्रसृतौ द्वे पले ॥

एकैकं प्रसृतस्तैलप्रसन्नाक्षौद्रसर्पिषाम् ।
बिल्वादिमूलक्वाथात्द्वौ कौलत्थाद्द्वौ स वातजित् ॥

तैलादीनां प्रत्येकं प्रसृतः । बिल्वादिपञ्चमूलस्य क्वाथात् द्वौ प्रसृतावित्ययं द्वितीयो वस्तिर्वातजित् ॥

पटोलनिम्बभूनीम्बरास्नासप्तच्छदाम्भसः ।
प्रसृत पृथगाज्याच्च वस्तिः सर्षपकल्कवान्॥
मपक्षतिक्तोऽभिष्यन्दकृमिकुष्ठप्रमेहहा ।

पटोलादीनां क्वथितानामम्भसामेकमेकं प्रसृतम् । घृतस्यैकं प्रसृतम् । इत्ययं वस्तिः सर्षपकल्केन पक्षाभिश्च तिक्तैर्निम्बगुडूचीवृषपटोलादिभिश्चाद्यैर्युक्तोऽभिष्यन्दादिहा ॥

विल्वत्रिफलाशिग्रुफलमुस्ताखुकर्णियवात् ॥
कषायात् प्रसृता पञ्च तैल्यादेको विमथ्य तान्
निरूहः कृमिहा वेल्लपिप्पलीकल्कयोजितः ॥

विल्वादीनां मिश्रितानां कषायात् पञ्चप्रसृतास्तैलादेकः प्रसृत इति तान् सर्वान् प्रसृतान् विमथ्य विल्वपिप्पलीभ्यां कल्केन योजितो निरूहः कृमिहा भवति ॥

पयस्येक्षुस्थिरारास्नाविदारीक्षौद्रसर्पिषाम् ।
एकैकः प्रसृतो वस्तिः कृष्णाकल्को वृषत्वकृत्

पयस्यादीनां प्रत्येकं प्रसृतः पिप्पलीचूर्णयुक्तो वस्तिर्वाजीकरणः ॥

चत्वारस्तैलगोमूत्रदधिमण्डाम्लकाञ्जिकात् ।
प्रसृताः सर्षपैः पिष्टैर्विट्सङ्गानाहभेदनः ॥

तैलादीनां मिश्रितानां चत्वारः प्रसृताः सर्षपकल्केन युक्तो वस्तिर्विट्सङ्गमानाहं च भिनत्ति । दधिमण्डो मस्तु ॥

श्वदंष्ट्राश्मभिदेरण्डक्वाथतैलसुरासवात् ।
प्रसृता पञ्च चपलाकौन्तीयष्ट्याह्वकल्कवान्॥
वस्तिः कवोष्णः सानाहे मूत्रकृच्छ्रे वरो मतः

श्वदंष्ट्रादित्रयक्वाथस्य तैलादीनां च समानां सर्वेषां मिश्रितानां पञ्च प्रसृताः । चपलादीनां कल्केन युक्तो वस्तिः सानाहे मूत्रकृच्छ्रे वरः श्रेष्ठो मतः । चपला पिप्पली ॥
कोष्ठनिर्हरणे मृदुवास्तिप्रक्रम इदमुच्यते ॥

[illegible]स्तिजडीभूते तीक्ष्णोऽन्यो वस्तिरिष्यते।
[illegible]र्विकर्षिते स्निग्धो मधुरः शिशिरो मृदुः

[illegible]दुना वस्तिना जडीभूते अप्रवर्तमा-[illegible] तत्कालमन्यस्तीक्ष्णो वस्तिरिष्यते । [illegible] वस्तिभिर्विकर्षिते देहे स्निग्धमधुरादिगुणो वस्तिः

मृदुर्वस्तिर्यथा तीक्ष्णत्वं याति तीक्ष्णश्च यथा मृदुत्वं तथोच्यते

तीक्ष्णत्वं मूत्रपील्वाग्निलवणक्षारसर्षपैः ।
प्राप्तकालं विधातव्यं क्षीराज्याद्यैस्तु मार्दवम्

तीक्ष्णत्वमित्यादि । प्राप्तकालं तैक्ष्ण्यं मूत्रैर्मूत्रादिभिर्विधेयम् । तीक्ष्णस्य च प्राप्तकालमुपयोगि मार्दवं क्षीरादिभिर्मधुरैर्विधेयम् ॥

न केवलं चैत एव वस्तयो यावदिदमपि बोद्धव्यम् ॥

बलकालदोषरोग-
प्रकृतीः प्रविभज्य योजितो वस्तिः ।
स्वैः स्वैरौषधवर्गैः
स्वान् स्वान्रोगान् निवर्तयति ॥

प्रतिव्याधि दोषादिभेदे च औषध[illegible] उक्ता तैर्वर्गैस्तैलादिकं प्रविभज्य बुद्ध्या विकल्प्य वस्तिर्योजितः स्वान् स्वान् योग्यौषधवर्गविषयान् वस्तिसाध्यान्रोगान् निवर्तयति ॥

उष्णार्तानां शीता-
ञ्छीतार्तानां तथा सुखोष्णांश्च ।
तद्योग्यौषधयुक्तान्
वस्तीन् सतर्क्य युञ्जीत ॥

उष्णेनौषधादिना आर्तानां शीतान् वस्तीनातुरयोग्यौषधयुक्तान् सतर्क्य विकल्प्य युञ्जीत । शीतार्तानां च तद्वत् सुखोष्णास्तद्योग्यौषधयुक्तान् युञ्जीत ॥

वस्तीन्न बृंहणीयान्
दद्याद्व्याधिषु विशोधनीयेषु ।
मेदस्विनो विशोध्या
ये च नराः कुष्ठमेहार्ताः ॥

शोधनार्थेषु व्याधिषु बृंहणीयान् वस्तीन्न दद्यात् । ये च नराः कुष्ठेन मेहेन वार्ताः मेदस्विनश्च तेषां च विशोधनीयेष्वपि बृंहणीयान् वस्तीन् न दद्यात् ॥

न क्षीणक्षतदुर्बल
मूर्छितकृशशुष्कशुद्धदेहानाम् ।
दद्याद्विशोधनीयान्
दोषनिबद्धायुषो ये च ।

इति कल्पस्थाने चतुर्थोऽध्यायः ॥

क्षीणादीनां बस्तिसाध्यानां न शोधनीयान् वस्तीन् दद्यात् । शुद्ध वमनविरेचनाभ्यामचिरप्रयुक्ताभ्यां शरीरं येषां ते शुद्धदेहाः, तथा दोषे पुरीषे निबद्धमायुर्येषां ते दोषनिबद्धायुषः । क्षीणधातुत्वादेव पुरीषबलेन जीवन्तीत्यर्थः । एषामपि शोधनीयान् वस्तीन् न दद्यादिति

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसमहव्याख्यायां कल्पस्थाने चतुर्थोऽध्यायः ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

सिद्धवस्तीन् प्राधान्यात् पृथग्दर्शयितुमध्याय आरभ्यते ॥

अथातः सिद्धवस्तिकल्पं व्याख्यास्याम । इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

सिद्धवस्तीन् प्रयुञ्जीत सर्वदा सर्वदेहिनाम् ॥
निर्व्यापदो बहुफलान् बलपुष्टिकरान् सुखान्

प्रथमेन श्लोकेन सिद्धवस्तीनां सामान्यं रूपमुच्यते ॥

माधुत्यादिना वस्तय उच्यन्ते ॥

मधुतैले समे कर्षः सैन्धवात् द्विपिचुर्मिसिः ।
एरण्डमूलक्वाथेन निरूहो माधुतैलिकः ॥
रसायनं प्रमेहार्शःकृमिगुल्मान्त्रवृद्धिनुत् ॥

मधुतैले समे सूक्तप्रकारेण । सैन्धवात् कर्षः । मिसिः शतपुष्पा । तस्या द्विपिचुर्द्विकर्ष इत्येतदेरण्डमूलक्वाथेन निरूहः मधया माधुतैलिकः । सुबोधम् ॥

सयष्टिमधुकश्चैष चक्षुष्यो रक्तपित्तजित् ।
यापनो घनकल्केन मधुतैलरसाज्यवान् ॥
पायुजानूरुपृष्ठपणबस्तिमेहनशूलजित् ।
प्रसृतांशैर्घृतक्षौद्रवसातैलैः प्रकल्पयेत् ॥
यापनं सैन्धवार्धाक्षहपुषार्धपलान्वितम् ।

एष एवानन्तरोक्तो माधुतैलिको मधुयष्ट्या युक्तश्चक्षुष्यो रक्तपित्तजिच्च भवति । घनस्य मुस्तस्य कल्केन युक्तो निरूहो मध्वादिभिश्च यापनाख्यो भवति । स तु पाय्वादिशूलजित् । द्वितीयं यापनं घृतादिभिः प्रत्येकं प्रसृतांशैः सैन्धवस्यार्धकर्षेण हपुषायाः पलेनान्वितं प्रकल्पयेत् ॥

एरण्डमूलनिष्क्वाथो मधुतैलं ससैन्धवम् ।
एष युक्तरथो बस्तिः सवचापिप्पलीफलः ॥
सक्वाथो मधुपद्मन्याशताह्वाहिङ्गुसैन्धवैः ।
सुरदारु च रास्ना च बस्तिर्दोषहरः शिवः ॥

पञ्चमूलस्य निष्काथस्तैल मागधिकामधु ।
ससैन्धव समधुक सिद्धवस्तिरिति स्मृत. ॥

एरण्डेत्यादिना वचादित्रययुक्तो वस्ति-नाम्ना युक्तरथ । सकार्थं एरण्डमूलकार्थो म ध्वादियुक्तो वस्तिः शिवः श्रेष्ठ । षड्ग्रन्धा वचा । सिद्धवस्तिरिति नाम्ना स्मृत आचार्यै पञ्चमूलादिश्लोकेन ॥

द्विपञ्चमूलत्रिफलाफलविल्वानि पाचयेत् ।
गोमूत्रे तेन पिष्टैश्च पाठातोयदवत्सकैः ॥
सफलैः क्षौद्रतैलाभ्यां क्षारेण लवणेन च ।
युक्तो वस्ति कफव्याधिपाण्डुरोगविपूचिषु ॥
शूलानिलविवन्धेषु वस्त्याटोपे च पूजित ।

द्विपञ्चमूलादीनि गोमूत्रे पाचयेत् । तेन पक्केन वस्ति विष्टै पाठादिभिर्युत क्षौद्रादिभिश्च । कफव्याध्यादिषु पूजितः । द्वे पञ्चमूले प्रथमे विल्वादिर्बृहत्यादिश्च । फलमदनफलम् ॥

मुस्तापाठामृतैरण्डवलारास्नापुनर्नवम् ।
मञ्जिष्ठारग्वधोशीरत्रायमाणाक्षरोहिणी. ॥
कनीय पञ्चमूल च पालिक मदनाष्टकम् ।
जलाढके पचेत्तच्च पादशेष परिस्रुतम् ॥
क्षीरद्विप्रस्थसयुक्त क्षीरशेष पुन पचेत् ।
सपादजाङ्गलरस ससर्पिर्मधुसैन्धव ॥
पिष्टैर्यष्टीमिसिश्यामाकलिङ्गकरसाञ्जनैः ।
वस्ति सुखोष्णो मासाग्निवलशुक्रविवर्धनः ॥
वातासृड्मोहमेहार्शोगुल्मविण्मूत्रसग्रहम् ।
विषमज्वरवीसर्पवर्ध्माध्मानमवाहिकाः ॥
वङ्क्षणोरुकटीकुक्षिमन्याश्रोत्रशिरोरुजः ॥
हन्यादसृग्दरोन्मादशोफकासाश्मकुण्डलान् ।
चक्षुष्यः पुत्रदो राजा यापनानां रसायनम् ॥

मुस्तादिको वस्ति सुवोधः । सह पादेन चतुर्भागेन जाङ्गलरसेन वर्तत इति तथोक्तः । एष च मुस्तादि यापनाना राजा तद्गुणे सातिशय इत्यर्थः । रसायनफलत्वाद्रसायनम् ॥

पृथक् पलांश विपचेत् पञ्चमूलमगोक्षुरम् ।
क्षीराढके चतुर्थस्थ पिष्टैर्यष्ट्यादिभिर्युतम् ॥
क्षौद्रतैलाज्य सिन्धूत्थयुक्त वस्ति. सुपूजित ।
विशेषाद्वालवृद्धस्त्रीसुकुमारसुखात्मनाम् ॥

अगोक्षुर पञ्चमूल चत्वारि द्रव्याणि । चतुर्थस्थ पादशेष कथितम् । एष वस्ति सर्वहितोऽपि वालादिषु विशेषात् पूजितः । अगोक्षुर गोक्षुररहितम् । यष्ट्यादीन्यनन्तरवस्तिपठितानि यष्टिमिस्यादीनि ॥

तद्वत् सहाचरवलाशारिवादर्भसाधितम् ।
क्षीर वस्तिस्तथाभीरुगुडूचीबृहतीद्वयै ॥
सिद्ध पयो मागधिकायष्टीमधुककल्कवत् ।

सहाचरादिसिद्ध क्षीर तद्वदिति पूर्ववत् कल्कादियुक्त तत पूर्वस्मिन्नेव विषये । अभीर्वादिसिद्ध पयो मागधिकादिकल्कवत्तथा पूर्वगुण इत्यर्थ ॥

पञ्चमूल बृहत्यादि मतिद्रव्य पलोन्मितम ।
द्विपल शालिगोधूमयवमाप सपष्टिकम् ॥

तैः सिद्ध छागल क्षीर कुक्कुटाण्डरस सिता ।
साज्यक्षौद्रद्विलवणस्तैर्वस्ति शुक्रकृत्परम् ॥
कल्पोऽय शिखिगोनर्दमत्स्याद्यण्डरसेष्वपि ।

बृहत्यादे पञ्चमूलादिना सिद्ध छागल क्षीर कुक्कुटाण्डरसादिना युक्तो वस्ति पर शुक्रकृत् । अस्मिन्नेव च वस्तौ कुक्कुटरसस्थाने शिख्यादीनामन्यतमस्याण्डरसयोगात् त्रयो वस्तयो भवेयु । अण्डेपु च रसोऽन्तर्भवति ॥

रस कुळीरमासस्य चटकाण्डरसान्वित ।
सशर्कराघृतमधुर्वस्तिर्वृष्यतमो मत ॥

कुळीरमासस्य रस चटकाण्डरसेन युक्त सशर्करादिश्च वस्तिर्वृष्यतम । कुळीरो मत्स्य कर्कटकाख्य ॥

वस्तसूकरजैर्मुष्कै कुळीरचटकामिषैः ।
सिद्ध पयो वस्तशुक्रमुचटेक्षुरक मधु ॥
तैर्घृताढ्योऽल्पलवणो वस्तिर्वृष्यतम परम् ।
स्निग्धेन पयसा भोज्यमात्मगुप्तोचटेक्षुरै ॥

वस्तमुष्कादिना सिद्ध पयो वस्तशुक्रादिना युक्त घृताढ्योऽल्पलवणश्च वस्तिर्वृष्यतम परमत्यर्थम् । वस्त छगल । मुष्को वृषण (नि) उच्चटा सोमवल्ली च प्रचला तरटा तथा । महौषधी सर्वगमा वृद्धिदा वर्धिता पुरा । इक्षुरक गोक्षुरक । एपु च वृष्यवस्तिपु दीयमानेष्वात्मगुप्तादिभिः सिद्धेन पयसा भोज्यम् ॥
अतो दशदशाहेन यस्तु वस्तीन् निषेवते ।
वाजीव पुष्ट सदर्पो गच्छति प्रमदाशतम् ॥
एते माक्षिकसंयुक्ता कुर्वन्त्यतिवृष नरम् ।

अतो वृष्यादिकाद्दशाहेन प्रतिदिवसमेकोपयोगेन दश वस्तीन् यो निषेवते स वृषोऽगणगुक्तो वाजिवत् पुष्ट प्रमदाशत गच्छति । एते वृष्या वस्तयो माक्षिकयुक्ता अतिवृष नर कुर्वन्ति ॥

नातियोग न चायोग स्तम्भिनस्ते च कुर्वते॥

एते चातियोग न कुर्वते । आहिताश्च नायोग कुर्वते ॥

सर्ववस्तिपु सामान्येनातरान्तरानुवासनमुक्त निरूहान्मन्तोभयमित्यादिना । तत्प्रतिपेधार्थमाह ।

निरूहा लेखना प्रायो बृहणा स्नेहवस्तय ।
यापनेपूभय तस्मान्नेष्ट तेष्वनुवासनम् ॥

निरूहा इत्यादि । ये निरूहास्ते प्रायेणैकान्तलेखना । ये च स्नेहवस्तयस्ते प्रायेणैकान्तबृहणा । तदोभयमपि लेखनत्व बृहणत्व च यतो यापनेष्वतस्तेष्वनुवासन नेष्यते कारणाभावात् । तस्मान्निरूहा अप्येते बृहणत्वेनानुवासन नापेक्षत इति ॥

मृदुत्वान्न निवर्तन्ते यस्य त्वेते मयोजिता ।
समूत्रवस्तिभिस्तीक्ष्णैरास्थाप्य क्षिप्रमेव स ॥

एते च यापना स्वभावादेव मृदुत्वाद्धेतोर्यदि कस्यचिन्न प्रत्यागच्छन्ति तत सोऽन्तर्वस्ति क्षिप्रमेव तीक्ष्णैर्वस्तिभि समूत्रैरास्थाप्यः ॥

शोफाग्निनाशपाण्डुत्वशूलार्शःपरिकर्तिकाः ।
स्युर्ज्वराश्चातिसाराश्च यापनात्यर्थसेवनात् ॥
अरिष्टक्षारशीध्वाद्यैस्तत्रेष्टा दीपनी क्रिया ।
युक्त्या तस्मान्निषेवेत यापनान् न प्रसङ्गतः ॥

यापनानामत्यर्थसेवनाच्छोफादय स्यु । तेषु च शोफादिष्वरिष्टादिभिर्दीपनी क्रियेष्टा । तस्मादुक्ताद्धेतोर्यापनान् युक्त्या सुखसवाहनलक्षणया सेवेत न त्वतिप्रसङ्गतः ॥

तेषु च यापनेष्वनेन प्रकारेण निष्परिहारता सुखोपयोग्यत्व भवति । केनेत्याह ॥

मृद्वल्पौषधसयोगात् पादहीनप्रमाणतः ।
अल्पकालोपयोगाच्च तेषु निष्परिहारता ॥

मृद्वित्यादि । मृदुनोऽल्पमानस्य चौषधस्य सयोगात् । तथा सूत्रे यत्र यत्र यत् प्रमाणमुक्त तत्र तत्र यापनाना पादहीन प्रमाण ततः अल्प च कालमुपयोगादिति ॥

द्रव्येषु यापनीयेषु सिद्धान् स्नेहान् पृथक् पृथक्
बस्तीन् सर्वेषु वा युञ्ज्यात् परिहारविवर्जितान्

अथवा सर्वेषु विशेषेण पुरुषेषु पृथग्यापनीयद्रव्यसिद्धान् स्नेहान् निष्परिहारान्युञ्ज्यात् ॥

सहाचराभीरुबलारास्नागोक्षुरकात् पृथक् ।
तुलां जलद्रोणशते पचेद् द्रोणावशेषिते ॥
पूतशीते निसद्राक्षातवक्षीरीनिदिग्धिका ।
महासहाक्षुद्रसहायष्टीमधुमधूलिका ॥
जीवकर्षभकोदीच्यमृणालोत्पलचन्दनम् ॥
खर्जूरतालमज्जात्मगुप्तातामलकीकणा ।
पटोलमेदात्वकूपत्रशीतपाक्योदनाह्वया ॥
कल्कीकृत्यक्षिपेत्तस्मिन्पृथक्चप्रस्थसमितम् ।
रस वराहमहिषबस्तमुष्कोद्भव तथा ॥
शिखिकुक्कुटहसाण्डसभव तैलसर्पिषी ।
धात्रीविदारीस्वरस गव्यक्षीराढकद्वयम् ॥
ब्रह्मभेरीमृदङ्गादिनिनादै॰ साधित च तत् ।
सितच्छत्रकृतच्छाय सितवस्त्रावगुण्ठितम् ॥
आरोपित गजस्कन्धे पूजयित्वा वृषध्वजम् ।
कृत्वा स्वस्त्ययन दद्यात् स्नेहवस्तिमयन्त्रणम्
मासस्तेनातिवृपता श्रमयेद्वनिताशतम् ।
निर्वलीपलित कान्तश्चिरजीवी भवेत् स च॥
नष्टशुक्रक्षतक्षीणविषमज्वरिणां हितः ।
व्यापन्नार्तवशुक्राना पुत्रदाता रसायनम् ॥

सहाचरादीना पञ्चशतानि पलानि । जलस्य द्रोणशतम् । क्वथितशेषो द्रोण॰ । पूते शीते च बिसादि कल्कीकृत्य सूत्रविधानेन क्षिपेत् । वराहादीना मुष्करस पृथक् प्रस्थसमितम् । निनादशब्दस्य ब्रह्मादिभिः प्रबन्ध । ब्रह्मनिनादो वेदघोष । सुबोधम् । अभीरु॰ शतावरी । मधूलिका गुडतृणः शराधन्यतमकाण्ड । उदीच्य वालकम् । मृणाल बिसाङ्कुरम् । (नि) चूडामणि शीतपाकी शिखण्डी कृष्णला तथा । उच्चटा टाम्रका गुञ्जा चतस्रः काकसाह्वया । ओदनपाकी नीलसहचर । वराह सूकर ।

वस्त छागलः । धात्र्यामलकम् । विदारी विदारिका । भद्र वेदः । भेरी दुन्दुभि । तेनेति स्नेहवस्तिना सहचरादिनाऽतिवृष्यता प्राप्तो वनितादीन् श्रम नयेत् । स च निर्बलीपलितत्वादिगान् भवेत् । एष च वस्तिरिष्टशुक्रादीना हित । पुत्रदाता रसायन च ॥

एवचवस्तयोऽन्येऽपिकल्प्या पाक्याश्चनैकश । शत वारान् सहस्र वा पाचयेत् सभवे सति॥

एवं चानया दिशान्येऽपि स्वबुध्या बृहणा वस्तयं कल्प्या । यथासभव चानेकश. पाक्याश्च शुक्रकरौषधै ॥

दोषघ्नाः सपरीहारा वक्ष्यन्ते स्नेहवस्तयः ।

दशमूलत्यादिना स्नेहवस्तयो वक्ष्यन्ते । ये दोषघ्ना सपरीहाराश्च । परिहारा येषा विद्यन्ते । यन्त्रणा विना बाधावहा इत्यर्थ ॥

दशमूल बलां रास्नामश्वगन्धां पुनर्नवाम् ।
गुळूच्येरण्डपूतीकभार्ङ्गीवृषकरोहिषम् ॥
शतावरीं सहचर काकनासां पलाशकम् ।
यवमाषातसीकोलकुलत्थान् प्रसृतोन्मितान् ॥
बद्दे विपाच्य तोयस्य द्रोणशेषेण तेन च ।
पचेत्तैलाढक पेष्यैर्जीवनीयै पलोन्मितै ॥
अनुवासनमित्येतत् सर्ववातविकारनुत् ।
आनूपानां वसा तद्वज्जीवनीयोपसाधिता ॥

दशमूलादीनां प्रत्येक पृथक् पलम् । यवादीनां द्वे पले प्रत्येकमिति कोमे जी वनीयादिकल्कैरन्वित सिद्ध तैलमनुवासनं सर्ववातविकारनुत आनूपानां वराहादीनामन्त्यवर्गत्रियोकाना प्राणिना यथासभव वसा जीवनीयैरुपसाधिता तद्वदनुवासन सर्ववातविकारनुत् भवति ॥

शताह्वायवबिल्वाम्लैस्तैलं सिद्ध समीरणे ।
सैन्धवेनाग्निवर्णेन तप्त चानिलजिद्घृतम् ॥

शताह्वादिसिद्ध तैल समीरणेऽनुवासनम् । अतीवानले तप्तेन सैन्धवेन तप्त घृतमनिलजिदनुवासनम् ॥

जीवन्तीं मदनं मेदां श्रावणीं मधुकं बलाम् ।
शताह्वर्षभकौ कृष्णां काकनासां शतावरीम् ॥
स्वगुप्तां क्षीरकाकोलीं कर्कटाख्यां शटीं वचाम् ।
पिष्ट्वा तैल घृतं क्षीरे साधयेत चतुर्गुणे ॥
बृहण वातपित्तघ्न बलशुक्राग्निवर्धनम् ।
रज शुक्रामयहर पुत्रीय चानुवासनम् ॥

जीवन्त्यादि स्नेहाच्चतुर्गुण क्षीरम् । कल्क स्नेहाच्चतुर्थांशेन । एतत्तैलघृतमनुवासन बृहणत्वादिगुणम् ॥

शिशिरस्पर्शवीर्यैश्च पिष्टै क्षीरे चतुर्गुणे ॥
तैलपाद घृत सिद्ध पित्तघ्नमनुवासनम् ।

शीतस्पर्शैः शीतवीर्यैरेव च केवलशीतस्पर्शवीर्यैर्द्रव्यैर्घृत सिद्ध घृतात् क्षीरे चतुर्गुणे तैल पादेन सम यस्य । एतदनुवासन पित्तघ्नम् ॥

सैन्धवं मदनं कुष्ठं शताह्वा निचुलो वचा ।
ह्रीवेरं मधुकं भार्ङ्गी देवदारुसकट्फलम् ॥
नागरं पुष्करं मेदा चविका चित्रकं शटी ।
विडङ्गातिविषे श्यामा हरेणुर्नीलिनी स्थिरा ॥
बिल्वाजमोजचपला दन्ती रास्ना च तैः समैः
साध्यमेरण्डतैलं वा तैलं वा कफरोगनुत् ॥
वर्ध्मोदावर्तगुल्मार्शःप्लीहमेहाढ्यमारुतान् ।
आनाहमश्मरीं चाशु हन्यात्तदनुवासनम् ॥

सैन्धवादिभिः समैः साध्यं तिलतैलमेरण्डतैलं वा तदनुवासनं कफरोगनुत् वर्ध्मादींश्च हन्यात् । निचुलं दीर्घपत्रो वेतसः । ह्रीवेरं वालकम् । कट्फलं सोमवल्कः । श्यामा त्रिवृत् । चपला पिप्पली ॥

साधितं पञ्चमूलेन तैलं बिल्वादिनाथवा ।
अन्वासनं श्लेष्महरं द्रव्यैर्वा कफघातिभिः ॥
फलैरष्टगुणे चाम्ले सिद्धमन्वासनं कफे ।

बिल्वादिना वा पञ्चमूलेन साधितं तैलमनुवासनं श्लेष्महरं भवति । अथवा कफघातिभिर्द्रव्यैः शीतशिवशतपुष्पेत्यादिना शोधनादिगणे पठितैः स्नेहादष्टगुणेऽम्ले काञ्चिकादौ सिद्धं तैलमनुवासनं श्लेष्महरम् ॥

शूलानाहे तु तद्युक्तो निरूहः पटुमूत्रवान् ॥

यदा तु सकफस्य शूलमानाहश्च भवति तदा तेन कफहरद्रव्यसिद्धेन तैलेन युक्तो योग्यो निरूहः पटुना लवणेन मूत्रेण च युक्तो विधेयः ॥

पृच्छति स्म मुनिमित्यथ धीमा-
नग्निवेश इह किन्तु फलानाम् ।
बस्तिकर्मणि हितं सततं स्या-
त्स पुनर्वसुरिति प्रशशास ॥

इह कुष्ठहिता गरागरी
हितमिक्ष्वाकुफलं प्रमेहिणाम् ।
कुटजस्य फलं हृदामये
प्रवरं कोशफलं तु पाण्डुषु ॥

उदरे कृतवेधनं हितं
मदनं सर्वगदाविरोधि च ।
मधुरं सकषायतिक्तकं
तदरूक्षं सकटूष्णपिच्छिलम् ॥

कफपित्तहृदाशुकारि च
निरपायं पवनानुलोमि च ।
प्रवरं तदतः फलादिषु
स्मृतमास्थापनयोजनास्विति ॥

पृच्छतीत्यादिना फलानां मध्याद्बस्तिकर्मणि किं हितं स्यादिति । अथेत्यग्निवेशप्रश्ने । तमाग्निवेशं पुनर्वसुरिति प्रशशास । किमित्याह इहेत्यादि । उभयत्रापीहेत्यायुर्वेदे । सुबोधम् । (नि)जीमूतको देवदाली तिक्तकोशा गरागरी । प्रोक्ताखुविषहा वेणी देवताली च ताडकः । कटुकालाबुनी तुम्बी लम्बा पिण्डफला तथा । इक्ष्वाकुः क्षत्रियवरा तिक्तबीजा महाफला । कुटजफलमिन्द्रयवम् । कोशफलं धामार्गवाख्याया राजकोशातक्या फलम् । कृतवेधनं घण्टालिकाख्यायाः कोशातक्याः फलम् । तदिति मदनम् । सर्वगदाविरोधित्वे हेतुर्मधुरा-

द्विगुणत्वेन । वातादिहितत्वे च । पिच्छि-ल मार्दवापादनम् । आशु च कर्म करोतीत्याशुकारी । निरपायमयोगादिना अपाय न करोत्यतो मधुरत्वादिहेतोस्तत्र फलादिषु मदनफलादिषु शोधनादिगणपठितेषु बस्तिद्रव्येषु प्रवर श्रेष्ठमास्थापनाना योजनासु स्मृतमाचार्यै ॥

अथ मुनिवृषभे निगद्य वाक्य
स्थितवति विस्मयमाप्त्वभूव भूय ।
इदमतिगहन सहान्यशिष्यै-
रवनिगतोऽञ्जलिमग्रतो निधाय ॥

अथानन्तर मुनिवृषभे पुनर्वसौ फलकल्पनावाक्य निगद्योक्त्वा स्थितवति वाक्याद्विरतेऽग्निवेशोऽञ्जलिमग्रतो निधायावनौ निपत्य भूय पुनर्विस्मयमवाप्तवानन्यैर्भेळादिभि. शिष्यै सह । किमित्याह ॥

चित्रकर्मगुणकृद्गुरुणोक्तो
वस्तिरूर्ध्वमथ चैति न नाभे ।
शीघ्रमापतति चाशु स देहात्
सर्वत कथमपोहति दोषान् ॥

चित्रेत्यादि । गुरुणा भवता वस्तिर्विचित्रकर्मकृत् विचित्रगुणकृच्चोक्त । अथ च वस्तिर्नाभेरूर्ध्व नैति । न च बहुकाल देहे तिष्ठत्यपि तु शीघ्रमापतत्येवस्वरूप स कथ दोषानपोहतीति विज्ञापना ॥

एव विज्ञप्तो गुरु. पुनर्वसुरतमग्निवेशमित्यूचे किमित्याह ॥

रूक्षे गुरुस्तिमितमारुतवश्यमेतद्
देहस्य यद्यदिरुपाश्रितमन्तरे वा ।
दुष्टस्य तस्य जनयत्यनुलोमतां तु
वस्तिर्हिनस्ति विषमानपि रोगपूगान् ॥

देहस्य यत्किञ्चित् बहिराश्रितं कान्तिवर्णगमनग्रहणादि यच्चान्तराश्रितं धात्वादि तत् सर्व मारुतवश्य मारुतवशात् भवति । तस्य तु सर्वशरीरोपकारकरणभूतस्य वायोर्वस्तिर्दुष्टस्य सतोऽनुलोमता जनयन्विषमानपि कृच्छ्रानपि रोगपूगान् व्याधिसङ्घान् हिनस्ति ॥

शाखागता कोष्ठगताश्च रोगा
मर्मोर्ध्वसर्वावयवाङ्गजाश्च ।
ये सन्ति तेषां न तु कश्चिदन्यो
वायोः पर जन्मनि हेतुरस्ति ॥

विट्श्लेष्मपित्तादिमलाचयानां
विक्षेपसंहारकरो हि वायु ।
तस्यातिवृद्धस्य शमाय नान्य-
द्वस्ते' सम भेषजमस्ति यस्मात् ॥
शाम्यन्ति यत्नेन जितेऽनिले च
तदीरिताः पित्तकफादयोऽपि ।
तस्माच्चिकित्सार्धमिति ब्रुवन्ति
सर्वा चिकित्सामपि वस्तिमेके ॥

अपि च ये रोगाः शाखागता सन्ति ये च कोष्ठगता ये च मर्मादिजास्तेषा रोगाणा जन्मनि वायो परमन्यो हेतुर्नास्ति । विडादिमलाचयाना च वायुरेव विक्षेपसहारौ करोति यस्मात् । यस्माच तस्य वायोरतिवृद्धस्य शमायान्यत् भेषज

वस्तिसमं नास्ति । यस्माच्च तेन वस्ति नानिले वायौ जिते तदीरिता. पित्तादयोऽपि शाम्यन्ति । तस्माद्धेतोराचार्या चिकित्सार्धमिति नाम्ना वस्तिं ब्रुवन्ति । एके आचार्याः वस्तिं सर्वां चिकित्सां ब्रुवन्ति वस्तिरेव चिकित्सेत्यर्थ । शाखा रक्तादयो धातव. । तथा कोष्ठो महास्रोत' । मर्म हृदयादि । ऊर्ध्वाङ्ग शिर । अङ्गशब्देन देहपर्यायेणोर्ध्वादीना ग्रहणम् । पित्तादीत्यादिशब्देन श्लेष्मादीना ग्रहणम् । कफादय इति रक्तादीना ग्रहणम् ॥

यत पक्वाशयस्थोऽपि दोषाणामपाहरस्तकम् ।
वीर्येण वस्तिरादत्ते खस्थोऽर्को भूरसानिव ॥

यतेत्यादिनापरो हेतुर्वस्तेरतिशये । पक्वाशयस्थितोऽपि वस्तिरपाकाल नाक स्थितान् दोषान् वीर्येणादत्ते । यथा खस्थोऽर्को भूरसान् द्रव्यानादत्ते ॥

यत्तत्रौपधवीर्यं हि तदपानेन वायुना ।
पर्याप्तमचिरादेव समानं प्रतिपद्यते ॥
समानादुत्तरं चैव व्यानाख्या पवना क्रमात् ।
ते तृप्ता प्रकृतिं याता शरीरानुग्रहे स्थिता ।
प्रसन्न पित्तश्लेष्माणौ यथास्थानं निवेश्य च ।
संतर्पयन्ति परित स्थानं स्थान् भूतगुणास्तनौ

यत्तत्रेत्यादिना पूर्वोक्ते युक्ति । तत्रेति वस्तौ यदौषधानां वीर्यं तदपानाख्येन वायुना समन्तात् प्राप्तमचिरादेव वीर्यं समानाख्य प्राप्नोति । समानस्य पश्चाद्व्यानोदानप्राणा । क्रमेण पञ्च वायव इत्यौपधवीर्येण तृप्ताः प्रकृतिं स्वरूप गतास्तनौ शरीरे स्थान स्थान वायव्यान भूतगुणास्तैर्गुणैस्तर्पयन्ति परित समन्तात् । किंभूता आह । शरीरानुग्रहे स्वास्थ्यसंरक्षणे स्थिता' । किं कृत्वाह । प्रसन्न पित्तश्लेष्माणौ यथास्व स्थाने निवेश्य । तर्पयन्ति परितश्च ॥

व्यानास्तिर्यगपानोऽध प्राणश्चोर्ध्वं प्रतर्पयति ।
यथाम्बुमेघ नाडीभिर्हारिणीभिरिवोदकम् ॥

वस्ति व्यानस्तिर्यगवकर्षति । अपानश्चाध प्राण ऊर्ध्वमवकर्षति स्वाश्रयनाडीभि । यथाम्बु हरिद्धारिणीभि केदारेपूदकमपकर्षति । हारिणी केदारजलप्रचारणीत्यर्थ ॥

एवं वस्ते विनाभिव नयनैश्च सुयोजित ।
व्याप्नुवन् प्रसभं हन्ति शुक्रमूत्रानपि लक्षणं ।

एवमित्यादिना निगमनम् । वस्ति सुप्रयोजित सन् नावेर्नेत्रैर्ब्धिरिव शिराभिश्च वपुर्व्याप्नुवन् शुक्रमूत्रानप लक्षणो व्याधीन् प्रसभं हन्ति ॥

वस्तिस्तस्मात् सर्वकर्मप्रधान
सर्वातङ्कान् हन्ति निःशेषतश्च ।
स्रोतास्यन्त शोधयित्वा च कुर्या-
दोजस्तेज शुक्रमेधाग्निदीप्तिम् ॥

इति कल्पस्थाने पञ्चमोऽध्याय

द्विगुणत्वेन । वातादिहितत्वे च । पिच्छिल मार्दवापादनम् । आशु स्व कर्म करोतीत्याशुकारी । निरपायमयोगादिना अपाय न करोत्यतो मधुरत्वादिहेतोस्तत्र फलादिषु मदनफलादिषु शोधनादिगणपठितेषु वस्तिद्रव्येषु प्रवर श्रेष्ठमास्थापनाना योजना सु स्मृतमाचार्यैः ॥

अथ मुनिवृषभे निगद्य वाक्य
स्थितवति विज्ञपयाम्बभूव भूय ।
इदमतिगहन सहान्यशिष्यै-
रवनिगतोऽञ्जलिमग्रतो निधाय ॥

अथानन्तर मुनिवृषभे पुनर्वसौ फलकल्पनावाक्य निगद्योक्त्वा स्थितवति वाक्याद्विरतेऽग्निवेशोऽञ्जलिमग्रतो निधायावनौ निपत्य भूय पुनर्विज्ञपयाबभूवान्यैर्भेडादिभिः शिष्यै सह । किमित्याह ॥

चित्रकर्मगुणकृद्गुरुणोक्तो
वस्तिरूर्ध्वमथ चैति न नाभे ।
शीघ्रमापतति चानु स देहात्
सर्वत कथमपोहति दोषान् ॥

चित्रेत्यादि । गुरुणा भवता वस्तिर्विचित्रकर्मकृत् विचित्रगुणकृच्चोक्त । अथ च वस्तिर्नाभेरूर्ध्वं नैति । न च बहुकाल देहे तिष्ठत्यपि तु शीघ्रमापतत्येवस्वरूप स कथ दोषानपोहतीति विज्ञापना ॥

एव विज्ञप्तो गुरु. पुनर्वसुस्तमग्निवेशमित्यूचे किमित्याह ॥

ऊचे गुरुस्तिमितमारुतवश्यमेतत्
देहस्य यद्बहिरुपाश्रितमन्तरे वा ।
दुष्टस्य तस्य जनयन्ननुलोमतां तु
वस्तिर्हिनस्ति विषमानपि रोगपूगान् ॥

देहस्य यत्किञ्चित् बहिराश्रितं कान्तिवर्णगमनग्रहणादि यच्चान्तराश्रितं धात्वादि तत् सर्वं मारुतवश्य वातवशात् भवति । तस्य तु सर्वशरीरोपकारकरणभूतस्य वायोर्वस्तिर्दुष्टस्य सतोऽनुलोमता जनयन्विषमानपि कृच्छ्रानपि रोगपूगान् व्याधिसङ्घान् हिनस्ति ॥

शाखागता कोष्ठगताश्च रोगा
मर्मोर्ध्वसर्वावयवाङ्गजाश्च ।
ये सन्ति तेषा न तु कश्चिदन्यो
वायो. पर जन्मनि हेतुरस्ति ॥

विट्श्लेष्मपित्तादिमलाचयानां
विक्षेपसहारकरो हि वायु ।
तस्यातिवृद्धस्य शमाय नान्य-
द्वस्ते' सम भेषजमस्ति यस्मात् ॥

शाम्यन्ति यत्नेन जितेऽनिले च
तदीरिता. पित्तकफादयोऽपि ।
तस्माच्चिकित्सार्धमिति ब्रुवन्ति
सर्वां चिकित्सामपि वस्तिमेके ॥

अपि च ये रोगा शाखागता सन्ति ये च कोष्ठगता ये च मर्मादिजास्तेषा रोगाणा जन्मनि वायो. परमन्यो हेतुर्नास्ति । विडादिमलाचयाना च वायुरेव विक्षेपसहारौ करोति यस्मात् । यस्माच्च तस्य वायोरतिवृद्धस्य शमायान्यत् भेषज

बस्तिमम नास्ति । यस्माच्च तेन बस्ति नानिले वायौ जिते तदीरिता. पित्तादयोऽपि शाम्यन्ति । तस्माद्धेतोराचार्या चिकित्सार्धमिति नाम्ना बस्तिं ब्रुवन्ति । एक आचार्याः बस्तिं सर्वा चिकित्सा ब्रुवन्ति बस्तिरेव चिकित्सेत्यर्थः । शाखा रक्तादयो धातव । तथा कोष्ठो महास्रोत. । मर्म हृदयादि । ऊर्ध्वाङ्ग शिर । [illegible] पर्यायगो- [illegible] सवन्ध । पित्तादीत्यादिश[illegible] [illegible] प्रकार । रसादय इति रसादीना प्रमाण ॥

पक्वाशयगतस्तोऽपि वीर्येणापादमस्तकम् ।
वीर्येण बस्तिरादत्ते खस्थोऽर्को भूरसानिव ॥

पक्वाशयगतोऽपरो हेतुर्बस्तेरनिशय । पक्वाशयस्थितोऽपि वहिरागपा तलमस्तक स्थितान दोषान निर्हरति । यथा खस्थ अर्क [illegible] खस्थोऽर्को भूरसान् रस्मान्[illegible] ॥

यत्तत्रौपधवीर्यं हि तदपानेन वायुना ।
पर्याप्तमचिरात्तेन समान प्रतिपद्यते ॥

समानादुत्तरं चैव व्यानाख्या पवना क्रमात्
ते तृप्ता प्रकृतिं याता शरीरानुग्रहे स्थिता ।
प्रमथ्य पित्तश्लेष्माणो यथास्थान निवेश्य च ।
सतर्पयन्ति परित स्थान स्थान् भूतगुणास्तनौ

यत्तत्रेत्यादिना पूर्वोक्ते युक्ति । तत्रेति बस्तौ यदौपधाना वीर्यं तदपानाख्येन वायुना समन्तात् प्राप्तमचिरादेव वीर्यं समानाख्य प्राप्नोति । समानस्य पश्चाद्व्यानोदानप्राणा । क्रमेण पञ्च वायव इत्यौपधवीर्येण तृप्ताः प्रकृतिं स्वरूप गतास्तनौ शरीरे स्थान स्थान् वायव्याद भूतगुणास्तैर्गुणैस्तर्पयन्ति परित समन्तात् । किंभूता आह । शरीरानुग्रहे स्वास्थ्यसंरक्षणे स्थिता । किं कृत्वाह । प्रमथ्य पित्तश्लेष्माणौ यथास्व स्थाने निवेश्य । तर्पयन्ति परितश्च ॥

व्यानास्तिर्यगतपानोऽस्त्र प्राण गोऽर्ध्व प्रसर्पति ।
यथास्वमेव नाडीभिर्धारिणीभिरितोऽदकम् ॥

वस्ति [illegible] तिर्यगत[illegible] । [illegible] प्राण [illegible] [illegible] । यथान्य [illegible] [illegible] प्रसर्पति । [illegible] ॥

[illegible] शने. सिराभिः [illegible] गुणोन्वित ।
व्याप्नुवन् [illegible] इति युक्तं [illegible] ॥

[illegible] निगमनम् । [illegible] प्रयोजित सन् [illegible] सिराभिश्च वपुर्व्याप्नुवन् शुक्रद्भानपि [illegible] व्याधीन् प्रमथ हन्ति ॥

बस्तिस्तस्मात् सर्वकर्मप्रधान
सर्वातङ्कान् हन्ति निःशपतश्च ।
स्रोतांस्यन्त शोधयित्वा च कुर्या-
दोजस्तेज शुक्रमेधाग्निदीप्तिम् ॥

इति कल्पस्थाने पञ्चमोऽध्याय

तस्मात् सर्वक्रमाणां वमनादीनां बस्तिं प्रधान निर्दोषतश्च सर्वानातङ्कान् हन्ति । अतः स्रोतांस्यणूनि शोधयित्वा ओजःप्रभृतीश्च कुर्यात् ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसमहव्याख्यायां कल्पस्थाने पञ्चमोऽध्यायः ॥

षष्ठोऽध्यायः ।

बस्तीनां कल्पना प्रदर्शयित्वा तेषामेवोपयोगे व्यापदस्तत्साधनं च प्रदर्शयितुमध्याय आरभ्यते ॥

अथातो बस्तिव्यापत्सिद्धिं व्याख्यास्याम । इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

विबन्धगौरवाध्मानशिरोरुग्वाहनार्ध्वगाः ।
कुक्षिशूलाङ्गरुग्भिन्नमाहृत्पीडास्तनमवाः ॥
अयोगादतियोगाच्च बस्तेः स्युष्षड्दशापदः ।

बस्तरयोगाद्विबन्धादयः षड्दशापदो व्यापदः स्युः । तस्यैवातियोगात् कुक्षिशूलादयः षड्दशापदः स्युः । एताश्चापदः प्रधाना कीर्तिताः ... हि पृथगेव वक्ष्यमाणत्वात् । वाहनं मनाद्विका । ऊर्ध्वगाख्या व्यापदत्र बस्तिर्मुखनासिकाभिरेतीति । कर्तनं नाभ्यादीनां कर्तनमिव । स्रवोऽसृगादिपरिस्रवः ॥

अस्निग्धेत्यादिना प्रच्छाद्य सर्वपं शिरःश्लेष्मान्तात् प्रन्थनं षण्णामयोगापदां क्रमेण हेत्वादिरुच्यते । बस्तिरित्युष्णेत्यादि क्रमेणिमिषग्जितमित्यवसानेनातियोगापदाम् ॥

अस्निग्धस्विन्नदेहस्य गुरुकोष्ठस्य योजितः ॥
शीतोऽल्पस्नेहलवणद्रव्यमात्रो घनोऽपि वा ।
बस्तिः संक्षोभ्य तं दोषं दुर्बलत्वादनिर्हरन् ॥
करोति वातविण्मूत्रविबन्धमतिदारुणम् ।
नाभिबस्तिरुजा दाहं हृल्लेपं श्वयथुं गुदे ॥
कण्डू गण्डानि वैवर्ण्यमरतिं वह्निमार्दवम् ।

तत्रास्निग्धादिगुणस्य पुंसः शीतादिगुणो बस्तिर्दोषं संक्षोभ्य दुर्बलत्वाच्छीतवीर्यत्वात् स्तु...पमनिर्हरन्वातादीनां विबन्धमतिदारुणं करोति नाभिरुजादिकं च । अल्पद्रव्यमात्रः स्नेहाम्लमूत्रादिवर्जितः ॥

क्वाथद्वयं प्राग्विहितं म यदोपेऽतिसारिणि ।
उष्णस्य तस्मादेकस्य तत्र पानं प्रशस्यते ।
फलवर्त्यस्तथा स्वेदाः कालं ज्ञात्वा विरेचनम् ॥

प्राक्चीकित्सिते मध्यदोषेऽतिसारिणि क्वाथद्वयं विहितं प्रमथ्याख्यं मागधिकादीनां जलजलदादीनां च तस्मात् क्वाथद्वयाद्दोषाद्यपेक्षयैकस्य क्वाथस्य तत्रायोगस्य षड्विधत्वाद्वाभिशूलादिके पानं प्रशस्यते । फलवर्त्यादिकं च प्रशस्यते । कालं ज्ञात्वा विरेचनयोग्ये विरेचनं हितम् ॥

बिल्वमूलत्रिवृद्दारुयवकोलकुलत्थवान् ।
सुराविण्मूत्रवान् बस्तिः समाकृष्यस्तमानयेत्

बिल्वमूलादिमान् वर्ति प्राकपेप्यैर्यवान्यादिभिर्वस्तिकल्पोक्तैर्युक्तवमयोगिन वस्तिमानयेत् । विट् च मूत्र च प्राणिनामय । इति विबन्ध उक्त ॥

सशेपाम इत्यादिना गौरवमन्यते ॥

सशेपामे निरूहेण मृदुना दोप ईरित ।
मूर्च्छयत्यनिल मार्ग रुणद्ध्यग्नि हिनस्ति च ॥
गौरवाध्मानहृच्छूलदाहसमोहवेष्टनम् ।
तत्र कुर्यादुपचरेत्त रूक्षस्वेदपाचनैः ॥

सशेपामेऽनुत्पन्नविरामके पुरुषे मृदुना निरूहेण दोष ईरितोऽनिल वायु मूर्छयति ज्वलयति मार्ग च रुणद्धि अग्नि च हिनस्ति ततोऽनन्तर गौरवादिक कुर्यात् । तमातुर रूक्षादिभिरुपचरेत् ॥

पिप्पलीकत्तृणोशीरदारुमूर्वाशृत जलम् ।
पिबेत् सौवर्चलोन्मिश्र दीपन हृद्विशोधनम् ॥
वचानागरषड्ग्रो वा दधिमण्डेन मूर्छिता ।
पेया प्रसन्नया वा स्युररिष्टेनासवेन वा ॥

तत्र च पिप्पल्यादिभि शृत जल सौवर्चलोन्मिश्र पिबेत । तद्धि दीपन शोधन च । अथवा वचादयो दधिमण्डेन मस्तुना मूर्छिता आलोडिता प्रसन्नया वा पेया स्यु । आसवेन वारिष्टेन वा पेया स्यु ॥

दारुत्रिकटुक पथ्यां पलाश चित्रक शटीम् ।
पिष्ट्वा कुष्ठ च मूत्रेण पिबेत् क्षाराश्च दीपनान् ।
वस्तिमस्य विदध्याच्च समूत्र दाशमूलिकम् ।

दार्वादिक च मूत्रेण पिष्ट पिबेत् ।
चिकित्सितोक्ताश्च दीपनाश्च क्षारान् पिबेत् ।
अस्य चायोगिनो दशमूलनिर्वृत्त वस्ति समूत्र विदध्यादित्युक्त गौरवम् ॥

युक्त इत्यादिनाध्मानमुच्यते ॥

युक्तोऽल्पवीर्यो दोषाढ्ये रूक्षे क्रूराशयेऽथवा
वस्तिर्दोषावृतो रुद्धमार्गो रुन्ध्यात् समीरणम्
सविमार्गोऽनिल कुर्यादाध्मान मर्मपीडनम्
विदाह गुदकोष्ठस्य मुष्कवङ्क्षणवेदनाम् ॥
रुणद्धि हृदय शूलैरितश्चेतश्च धावति ।

दोषाढ्यादिके पुरुषेऽल्पवीर्या वस्तिर्युक्तो दोषैरावृतत्वाद्रुद्धमार्ग सन् समीरण वात रुन्ध्यात् । सोऽनिल समीरणो रुद्धमार्गत्वाद्विमार्गग आध्मानादीन् कुर्यात् । इतश्चेतश्च कोष्ठेऽनिलो धावति ॥

स्वभ्यक्तस्विन्नगात्रस्य तत्र वर्ति प्रयोजयेत् ।
विल्वादिश्च निरूह स्यात् पीलुसर्षपमूत्रवान्
सरलामरदारुभ्या साधित चानुवासनम् ।

तत्रायोगे स्वभ्यक्तस्विन्नगात्रस्य वर्ति प्रयोजयेत् । वस्तिकल्पोक्तश्च बिल्वादिर्निरूह पील्वादिमांस्तत्र स्यात् । सरलदेवदारुभ्या साधितमनुवासन स्यात । अर्थात्तैलमित्युक्तमाध्मानम् ॥

बहुदोषइत्यादिना शिरोरुगुच्यते ॥

बहुदोषेऽग्नले क्रूरकोष्ठे वस्तिस्तनुर्मृदु ।

शीतोऽल्पश्चाहतो दोषैः प्रतिहन्ति समीरणम् ।
ऊर्ध्वं सोऽनुसरन् देहं कुर्याद्वायुः शिरोरुजम् ।
ग्रीवास्तम्भं प्रतिश्यायं बाधिर्यं दृष्टिविभ्रमम् ॥

तद्दोषमलरहितान्हि तनुतादिगुणा बस्तियुक्ता मार्गावृतत्वात् समीरणस्य वेगप्रतिघातं करोति । स प्रतिहतो वायुरूर्ध्वं देहमनुसरञ्छिरोरुगादीन् कुर्यात् । दृष्टिविभ्रमो दृष्टिविकारः ॥

तमुष्णतैललवणप्रदिग्धं स्विन्नमर्दितम् ।
तीक्ष्णैर्मूर्ध्नि प्रधमनैर्नस्यैरास्यविरेचनैः ॥
विरेचिभिश्चाशु योजयेदानुलोमिकैः ।

तमातुरमुष्णतैललवणाभ्यां प्रदिग्धं पश्चात् स्विन्नं पश्चान्मर्दितं वा तीक्ष्णैरानुलोमिकैश्चादिभिर्युक्तं पुरीषादिविबन्धानुलोमिकैर्युक्तं विरेचयेत् ॥

स्निग्धस्विन्नस्यादितो बाधामुच्यते ॥

स्निग्धस्विन्ने महादोषे बस्तिर्मृद्वल्पभेषजः ।
उत्क्लेश्याल्पं हरेद्दोषं जनयेत्स प्रवाहिकाम् ॥
शोफं बस्त्यवपाने च सदनं चाङ्गमार्गयोः ।
विरुद्धमार्गो जन्तुरभीक्ष्णं स प्रवाहते ॥

महादोषेऽतिस्निग्धेऽतिस्विन्ने च यो बस्तिरल्पशक्तिरल्पमानश्च स दोषमुत्क्लेश्याल्पं हरेत् । प्रवाहिकां जनयेच्च । प्रवाहिकाया लक्षणमुक्तम् । बस्तिशोफादिकं च जनयेत् । स च जन्तुर्विरुद्धमार्गत्वादसकृत् प्रवाहते निस्तनति ॥

स्वेदाभ्यङ्गनिरूहांश्च शोधनीयानुलोमिकान् ।
विदध्याल्लङ्घयित्वा च वृत्तिं तस्य विरिक्तवत् ॥

तस्य वियोगिनः स्वेदादीन् विदध्यात् । किंभूतानाह । शोधनीयाश्च वायोर्मार्गानुलोमनाश्च । तस्य च लङ्घयित्वा विरिक्तवत् पेयादिकेन वृत्तिं विदध्यात् । इत्युक्तं वाहनम् ॥

कुर्वत इत्यादिनाऽतियोग उच्यते ॥

कुर्वतो वेगसंरोधं पीडितो वातिमात्रया ।
अस्निग्धाल्पगोष्णो वा बस्तिरल्पोऽल्पभेषजः ॥
मृदुर्वा मारुतेनोर्ध्वं निक्षिप्तो मुखनासिकात् ॥
निरेति मूर्च्छाहृल्लासतृड्दाहादीन् प्रवर्तयन् ।

वेगसंरोधं कुर्वतः पुरुषस्यास्निग्धतादिगुणो बस्तिर्मारुतेनोर्ध्वं क्षिप्तो मुखनासिकाभ्यां निरेति मूर्च्छादीन् प्रवर्तयन् अतिमात्रया वा पीडया पीडितः ॥

मूर्च्छाविकारं दृष्ट्वास्य सिञ्चेच्छीताम्बुना मुखम् ।
[illegible] प्राणायामं च कारयेत् ॥

अथ [illegible] दृष्ट्वा इति शीताम्बुना मुखं सिञ्चेत् । एवं हि बस्तिरूर्ध्वं न याति । यावच्च [illegible] निर्वर्जितं । तत्र प्राणायामं श्वासरोधं कारयेत् ॥

पृष्ठपार्श्वोदरं मृद्यात् करैरुष्णैरधोमुखम् ।
केशेषूत्क्षिप्य धुन्वीत भापयेच्चाल्पदंष्ट्रिभिः ॥
शस्त्रोल्काराजपुरुषैर्बस्तिरेति तथा ह्यधः ।

उष्णैश्च करैरधोमुखमातुरस्य पृष्ठादिकं मृद्यात् । स च केशेषूत्क्षिप्य धून्वीत । व्यालादिभिश्च भापयेत् । तथा ह्यूर्ध्वं प्रवर्तमानो बस्तिरध एति ॥

पाणिवस्त्रैर्गलापीडं कुर्यान्न म्रियते यथा ॥
प्राणोदाननिरोधाद्धि सुप्रसिद्धतरायनः ।
अपानः पवनो बस्तिं तमाश्वेवापकर्षति ॥

तस्य च मरणं रक्षन् पाण्यादिभिर्गलापीडं कुर्यात् । एवं हि प्राणस्योदानस्य च निरोधादपानः सुप्रसिद्धतरमार्गः सन् बस्तिमाश्वेवापकर्षति ॥

कुष्ठक्रमुककल्कं च पाययेदम्लसंयुतम् ।
औष्ण्यात्तैक्ष्ण्यात् सरत्वाच्च बस्तिसोम्यानुलोमयेत् ॥
गोमूत्रेण त्रिवृत्पथ्याकल्कं वापोनुलोऽमनम् ।

तं च कुष्ठक्रमुकयोः कल्कमम्लेन काञ्जिकादिना पाययेत् । क्रमुकः लोध्रम् । स कल्कोऽस्यातुरस्यौष्ण्यादिना बस्तिमूर्ध्वं प्रवर्तमानमधोऽनुलोमयेत् । अथवा त्रिवृत्पथ्याकल्कं गोमूत्रेण पाययेत् ॥

पक्वाशयस्थिते खिन्ने निरूहो दाशमूलिकः ॥
यवकोलकुलत्थैश्च विधेयो मूत्रसाधितैः ।
बस्तिर्गोमूत्रसिद्धैर्वा साम्रुतावशपल्लवः ॥
पूतीकरञ्जत्वक्पत्रपर्डदेवाह्वरोहिषैः ।
सतैलगुळसिन्धूत्थोविरेकौषधकल्कवान् ॥

पक्वाशयस्थे बस्तौ खिन्ने पुरुषे दाशमूलिको निरूहो विधेयः । यवादिभिश्च मूत्रसाधितैर्बस्तिर्विधेयः । अथवा पूतीकरञ्जादिभिरम्रुतावशपल्लवाभ्यां युक्तः सतैलादिको विरेचनद्रव्यकल्कवान् बस्तिर्विधेयः ॥

बिल्वादिपञ्चमूलेन सिद्धो बस्तिरुरःस्थिते ।
शिरस्थे नावनं धूमं प्रच्छाद्य सर्षपैः शिरः ॥

उरःस्थिते बस्तौ बिल्वादिपञ्चमूलेन सिद्धो बस्तिर्विधेयः । शिरःप्राप्ते बस्तौ नावनादिकम् । इत्युक्ताः षड्योगापदः ॥

बस्तिरित्यादिनातियोगापद उच्यन्ते ॥

बस्तिरत्युष्णतीक्ष्णाम्लघनोऽतिस्वेदितस्य वा
अल्पदोषे मृदौ कोष्ठे प्रयुक्तो वा पुनः पुनः ॥
अतियोगत्वमापन्नः कुक्षिशूलकरो भवेत् ।
विरेचनातियोगेन स तुल्याकृतिसाधनः ॥

उष्णादिगुणवान् बस्तिः प्रयुक्तोऽतिस्वेदितस्य वा प्रयुक्तः अल्पदोषादिके वा पुनः पुनः प्रयुक्तोऽतियोगमापन्नः सन् कुक्षिरुजाकरो भवेत् । सोऽतियोगो विरेचनातियोगेन तुल्यलक्षणस्तुल्यसाधनश्च ॥

पृश्निपर्णीं स्थिरां पद्मं काश्मर्यं मधुकोत्पले ।
पिष्ट्वा द्राक्षां मधूकं च क्षीरे तण्डुलधावने ॥
द्राक्षायाः पक्वलोष्टस्य प्रसादे मधुकस्य वा ।
विनीय सघृतं बस्तिं युञ्ज्याद्दाहेऽतियोगजे ॥

बस्त्यतियोगजदाहे पृश्निपर्ण्यादिकं पिष्ट्वा क्षीरादीनामन्यतमे विनीय निक्षिप्य सघृतं बस्तिं युञ्ज्यादित्युक्तं कुक्षिशूलम् ॥

स्नेहेत्यादिनाङ्गरुगुच्यते ॥

स्नेहस्वेदैरसंपाद्य गुरुतीक्ष्णोऽतिमात्रकः ।
दुःस्थिताय प्रणिहितो बस्तिर्दुःशोधिताय वा ॥

अतिमत्रस्य मर्दं पीडयेत् मतिमातग ।
करोत्यङ्गभ्रमं मूर्च्छां रागं भेदं च दारुणाम् ॥

[illegible] ॥ गु-
दादिभ्यो बस्तिरतिमात्रः तत्र मरुत् कोप-
येत् । स कुपितो मर्दाङ्गमानतः मतङ्गमा-
दिक करोति । [illegible]
प्रतिहितो [illegible] करोति । [illegible] ॥

स तैलस्नाण्यक्तं स्वेदित मलाशादिभि ।
विल्वतैलपरीक्ष्य वपोभृष्टसाद्वैः ॥
संकुलतो मृतं मधु पलसौवीरकान्वितं ।
आस्थापयेत् ससिन्धूर्यैर्गोमूत्रैराहितं रसैः ॥
तैलेनानिलनुद्ध्यविपक्केनानुवासयेत् ।

[illegible] स्वेदयित्वा विल्वादि
भिर्मस्तवातवर्ती [illegible]
येत् । अनु च [illegible]
स वातहरद्रव्यासिद्धेन तैलेनानुवासयेदित्युक्ता-
द्रव्य ॥

मृदुकोष्ठ इत्यादिना हिध्मोच्यत ॥

मृदुकोष्ठेऽबले बस्तिरतितीक्ष्णोऽतिनिर्हरन् ॥
कुर्याद्धिध्मां हितं तत्र हिध्माघ्नं बृंहणं च यत् ।

मृदुकोष्ठपरत्वरहितादिके अतितीक्ष्णा बस्ति-
रतिनिर्हरन् दोष हिध्मां कुर्यात् । तत्र हि-
ध्माचिकित्सितमन्यत् बृंहणं च हितम् ॥

बलाद्गुदे त्वौद्विरीकाऽऽप्ययैकम्सैन्धवे ॥
समसंप्योरनोडीम्लस्तैले पर्वतोऽनुवासयेत् ।

[illegible] ॥
पृथग्वेदग्नाति [illegible] च मारयेत् । ~

[illegible] प्रत्यादिभि [illegible]
भ तैल [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] । य
[illegible]
[illegible] च [illegible]
[illegible] ॥

अतिवाहन इत्यादिना [illegible] ॥

अतितीक्ष्ण गवातिवातवातस्य [illegible] ॥
पड्वेदृघृद्य पतितात्र [illegible] ।
[illegible] ॥
मूत्रैर्विरिकैस्त निरूहं वाऽभ्रिमानुवासनम् ।

[illegible] महपत् ।
[illegible] ।
[illegible] मा
[illegible] स्यात् । वात-
[illegible] स्यात् । इत्युक्ता [illegible] ॥

मृदुकोष्ठ इत्यादिना परिकर्तनमुच्यते ॥

मृदुकोष्ठाल्पदोषस्य रूक्षतीक्ष्णातिमात्रक ॥
कृत्वा बस्तिर्मन्दाग्निं वातपित्ते प्रकोपयेत् ।
नाभिबस्तिगुदान्ते हि कृन्ततोऽस्य मुहुर्मुहु ॥
विवर्णोत्पाल्पमुत्थान बस्तिनिर्लेखनाद्भवेत् ।

मृदुकोष्ठादिगुणस्य कोष्ठादिगुणो ब-
स्तिर्मन्दाग्नि कृत्वा अग्निं वातपित्ते प्रकोपयेत् ।

अस्य चातुरस्य स वातपित्ते नाभ्यादीन् मुहुर्मुहुः कृन्तत. । वस्तेश्च मूत्राधारस्य निर्हरणादिवर्णादिगुणमुद्धान भवेत ॥

स्वादुशीतौषधैस्तत्र पयस्येक्ष्वादिभि शृतः ॥
यष्ट्याह्वतिलकल्केनवस्तिःस्यात्क्षीरभोजिन
ससर्जरसयष्ट्याह्व जिङ्गिणीकर्दमाञ्जनम् ।
विनीय दुग्धे वस्ति. स्याद्रक्ताम्लरसभोजिन
पिच्छिलश्च हितो वस्तिः स्नेहश्च मधुरैः शृत.

तत्र पयस्यादिभिः स्वादुशीतै शृतो यष्ट्याह्वतिलयो. कल्केन युक्तो वस्तिः क्षीरभोजिन पुरुषस्य स्यात् । जिङ्गिण्यादिक ससर्जरसादिदुग्धे विनीय वस्तिः स्यात् । अम्लोऽक्ट मासरस यो भुङ्क्ते तस्य पिच्छिलो वस्ति कल्पोक्तो वस्तिश्च हितः । मधुरैश्च शृत स्नेहोऽनुवासने हितः । इत्युक्त कर्तनम् ॥

वस्तिरित्यादिना परिस्रवं वर्ण्यते ॥

वस्ति क्षाराम्लतीक्ष्णोष्णलवण पैत्तिकस्य वा
गुद लिखन् दहन् क्षिण्वन् करोत्यस्रपरिस्रवम्
स विदग्धं स्रवत्यस्रं वर्ण पित्त च भूरिभि ॥
बहुशश्चातियोगेन मोह गच्छति चासकृत् ॥

अथवा पैत्तिकस्य क्षारादिगुणो वस्तिर्गुददाहादिकं कुर्वन्नस्रपरिस्रव करोति । स परिस्रववान् विदग्धमस्रं बहुभिर्वर्णैः स्रवति । पित्त च तथाविधमनेकवर्ण स्रवत्यतियोगेन । असकृच्चासौ मोहं गच्छति ॥

तत्रार्द्रै. शल्मलीपत्रै क्षुण्णराज पयः शृतम् ।
पूर्तं घृतान्वित वस्ति दद्यादन्यांश्च पिच्छिलान्
वटादिपल्लवेष्वेव कल्पो यवतिलेषु च ।
सुवर्चलोपोदकयोः कच्छुदारे च शस्यते ॥

तत्रार्द्रैः शल्मलीपत्रैः शृतं पयः पूतं घृतान्वित च वस्ति दद्यात् । अन्याश्च पूर्वोक्तान् पिच्छिलान् वस्तीन् दद्यात् । एष च शल्मलीपत्रकल्पो वटादिपल्लवेषु यवतिलाना च क्लेष्वपीष्ट सुवर्चलादीना च शस्यते ॥

गुदे च शीतमधुरान् कुर्यात् सेकप्रलेपनान् ।
रक्तपित्तातिसारघ्नी क्रिया चात्र प्रशस्यते ॥

गुदे च शीतादिगुणान् सेकान् प्रलेपाश्च कुर्यात् । अत्र च रक्तपित्तघ्नी क्रिया शस्यते रक्तातिसारघ्नी च ॥

दाहादिषु त्रिवृत्कल्क मृद्वीकावारिणा पिबेत्
तद्धि पित्तशकृद्वातान्हत्वादाहादिकाञ्जयेत् ॥

दाहादिषु द्राक्षामृदितवारिणा त्रिवृत्कल्क पिबेत् । तत् त्रिवृत्कल्कयुक्तं मृद्वीकावारि पित्तादीन् हत्वा दाहादिकान् जयेत् ॥

विशुद्धश्च पिबेच्छीता यवागूं शर्करायुताम् ।
युञ्ज्याद्वातिविरिक्तस्यक्षीणविट्कस्यभोजनम्
माषयूषेण कुल्माषान् पान दध्यथवा सुराम् ॥

तेन च विशुद्धो यवागू शर्करायुता पिबेत् । अथवा योऽतिविरिक्ततया क्षीणविट्कस्तस्य [illegible] भोजनं युञ्ज्यात् । कुल्माषान् वा [illegible] माष [illegible]

अस्य चातुरस्य ते वातपित्ते नाभ्यादीन् मुहुर्मुहुः कृन्ततः। वस्तेश्च गुदाधारस्य निर्लेखनाद्विवर्णादिगुणमुत्थानं भवेत् ॥

स्वादुशीतौषधैस्तत्र पयस्येक्ष्वादिभिः शृतः ॥
यष्ट्याह्वतिलकल्केन वस्तिः स्यात्क्षीरभोजिनः
ससर्जरसयष्ट्याह्वजिङ्गिणीकर्दमाञ्जनम् ।
विनीय दुग्धे वस्तिः स्याच्छक्ताम्लरसभोजिनः
पिच्छिलश्च हितो वस्तिः स्नेहश्च मधुरैः शृतः

तत्र पयस्यादिभिः स्वादुशीतैः शृतो यष्ट्याह्वतिलयोः कल्केन युक्तो वस्तिः क्षीरभोजिनः पुरुषस्य स्यात् । जिङ्गिण्यादिकं ससर्जरसादि दुग्धे विनीय वस्तिः स्यात् । अम्लोऽकटमांसरसं यो भुङ्क्ते तस्य पिच्छिलो वस्तिः कल्पोक्तो वस्तिश्च हितः । मधुरैश्च शृतः स्नेहोऽनुवासने हितः । इत्युक्तं कर्तनम् ॥

वस्तिरित्यादिना परिस्रवं उच्यते ॥

वस्तिः क्षाराम्लतीक्ष्णोष्णलवणः पैत्तिकस्य तु
गुदं लिखन् दहन् क्षिण्वन् करोत्यस्रपरिस्रवम्
स विदग्धः स्रवत्यस्रं वर्णैः पित्तं च भूरिभिः ॥
बहुशश्चातियोगेन मोहं गच्छति चासकृत् ॥

अथवा पैत्तिकस्य क्षारादिगुणो वस्तिर्गुददाहादिकं कुर्वन्नस्रपरिस्रवं करोति । स परिस्रववान् विदग्धमस्रं बहुभिर्वर्णैः स्रवति । पित्तं च तथाविधमनेकवर्णं स्रवत्यतियोगेन । असकृच्चासौ मोहं गच्छति ॥

तत्रार्द्रैः शल्मलीपत्रैः क्षुण्णराजपयः शृतम् ।
पूतं घृतान्वितं वस्तिं दद्यादन्यांश्च पिच्छिलान्
वटादिपल्लवेष्वेव कल्पो यवतिलेषु च ।
सुवर्चलोपोदकयोः कच्छुदारे च शस्यते ॥

तत्रार्द्रैः शल्मलीपत्रैः शृतं पयः पूतं घृतान्वितं च वस्तिं दद्यात् । अन्यांश्च पूर्वोक्तान् पिच्छिलान् वस्तीन् दद्यात् । एष च शल्मलीपत्रकल्पो वटादिपल्लवेषु यवतिलानां पल्लवेष्वपीष्टः सुवर्चलादीनां च शस्यते ॥

गुदे च शीतमधुरान् कुर्यात् सेकप्रलेपनान् ।
रक्तपित्तातिसारघ्नी क्रिया चात्र प्रशस्यते ॥

गुदे च शीतादिगुणान् सेकान् प्रलेपांश्च कुर्यात् । अत्र च रक्तपित्तघ्नी क्रिया शस्यते रक्तातिसारघ्नी च ॥

दाहादिषु त्रिवृत्कल्कं मृद्वीकावारिणा पिबेत्
तद्धि पित्तशकृद्वातान्हत्वा दाहादिकाञ्जयेत् ॥

दाहादिषु द्राक्षामृदितवारिणा त्रिवृत्कल्कं पिबेत् । तत् त्रिवृत्कल्कयुक्तं मृद्वीकावारि पित्तादीन् हत्वा दाहादिकान् जयेत् ॥

विशुद्धश्च पिबेच्छीतां यवागूं शर्करायुताम् ।
युञ्ज्याद्वातिविरिक्तस्य क्षीणविट्कस्य भोजनम्
माषयूषेण कुल्माषान् पानं दध्यथवा सुराम् ॥

तेन च विशुद्धो यवागूं शर्करायुतां पिबेत् । अथवा योऽतिविरिक्ततया क्षीणविट्कस्तस्य माषयूषेण भोजनं युञ्ज्यात् । कुल्माषान् वा युञ्ज्यात् । कुल्माषः खिन्नमसुरम् ।

पान तु दधि वा सुरा वा युञ्ज्यात् । इत्युक्ताः षडतियोगापदः ॥

आमे च कुणपं रुग्वानुपवेश्येत सारुचिः ।
स घनातिविषाकुष्ठनतदारुत्वचां पिबेत् ॥

यस्तु पुरुषो रुग्वानाम कुणप दुर्गन्धमुपवेश्येतारुच्या युक्त स घनादिक जलेन पिबेत् ॥

शकृद्वातमसृक् पित्त कफ वा योऽतिसार्यते ।
षट्‌सु तत्र स्ववर्गीयो वस्तिः श्रेष्ठो भिषग्जितम्॥

अतिस्रातियोगे शकृदादिक षट्‌क योऽतिसार्यते तत्र स्ववर्गीय आत्मीये षघनिर्वृत्तो वस्ति श्रेष्ठ भिषग्जितम् । शकृदतिसारे सुश्रोक्तन पुरीषसंग्रहणेन वर्गेण वस्तिः । एव वातादीनामपि स्वशब्दार्थो व्याख्येय ॥

स वातहरद्रव्यैर्यासिद्धेन तैलेनानुवासयेदित्युक्ताहरच ॥

मृदुकोष्ठ इत्यादिना हिध्मोच्यते ॥

मृदुकोष्ठेऽनले वस्तिरतितीक्ष्णोऽतिनिर्हरन् ॥
कुर्याद्धिध्मां हितं तत्र हिध्मान्नं बृंहणं च यत्

मृदुकोष्ठबलरहितादिकेऽतितीक्ष्णो वस्तिरतिनिर्हरन् दोष हिध्मां कुर्यात् । तत्र हिध्माचिकित्सितमन्यत् बृंहणं च हितम् ॥

बलाबृहत्यादिवराकाश्मर्यफलसैन्धवैः ॥
सप्तसौवर्चलाम्लैस्तैलैः पक्वैरनुवासयेत् ।

सृक्पित्त रक्तकफ पित्त सकफमेव च । इत्येकस्य प्राधान्येन पञ्चदश । अन्यस्य प्राधान्येन च पञ्चदश । तद्यथा ॥ शकृदाम सवातामं शोणितामस्तथापरं । पित्तामश्च बलासामोव तत्विड् कविट् तथा ॥ पित्तविट् कफविट् चैव रक्तं च तस्तथापरं । पित्तवातः कफमरुत् पित्तेनासृक् कफेन च ॥ कफपित्तमिति त्रिंशद्भेदा षट्‌कैवलैस्तथा । अथ तेषामपद्रवानाह । शूलेत्यादि यथासंभव योज्यम् । आदिशब्द एवंजातीयग्रहणार्थं ॥

तत्रेत्यादिना षट्‌त्रिंशताश्चिकित्सा ॥

तत्रामेऽन्तरपानं तु कट्वम्ललवणैर्युतम् ।
पाचनं शस्यते वस्तिरामे हि प्रतिषिध्यते ॥
वातघ्नग्राहिवर्गीयो वस्तिः शकृति शस्यते ।
स्वाद्वम्लोष्णकलवणः स्नेहवस्तिः समीरणे ॥
रक्ते रक्तेन पित्ते तु कषायस्वादुतिक्तकः ।
शादिरागे कफे वस्तिः कषायकटुतिक्तकः ।
मेश्र के

आमे केवले कट्वादिगुणैरौषधैर्युक्तमन्त-सुखेन योज्यं शस्यते । किं तदाचाम । यत आमे वस्तिः प्रतिषिमृदुकोष्ठ । केवले शकृति वातघ्नवर्गसिद्धो वा वहरेत् संग्रहणसिद्धो वा । केवले समीरनाभिबृहत्यस्तिर्य स्वाद्वम्लः प्रभूतलवणश्च । विवर्णे रक्ते कषायादिगुणो वस्तिः । तथा एव पित्तप्रधाने रक्तपित्ते । केवले करितमेल सार्यमाणेऽतिमार्यति कषायकटुतिक्तको ॥

शकृता वायुना वामे तेन वर्चसि वानिले ।
संसृष्टेऽन्तरपानं स्यात् कट्वम्ललवणैर्युतम् ॥

आमप्रधाने शकृति शकृदामे अन्तरपानकं मुखयोग्यं कट्वादिगुणद्रव्ययुक्तम् । वायुना वा युक्ते प्रधाने आमे तदेव । मेन चामेन युक्ते प्रधाने वर्चसि तदेव । तेन वा मेन युक्ते प्रधानेऽनिले तदेव ॥

पित्तेनामेऽसृजा तद्वत् तयोरामेन वा पुनः ।
संसृष्टयोर्भवेत् पानं सकटुस्वादुतिक्तकम् ॥

पित्तेन युक्ते प्रधाने आमे तद्वत् । तद्वदिति कट्वम्ललवणैर्युक्तमन्तरपानम् । असृजा युक्ते प्रधाने आमे तद्वदेव । तयोः पित्तासृजोरामेन संसृष्टयोः सकटुस्वादुतिक्तकं पानं भवेत् । तेन पित्तप्रधानमामपित्तमुक्तम् । रक्तप्रधानं चामरक्तम् ॥

तथामे कफसंसृष्टे कषायकटुतिक्तकम् ।
आमेन तु कफे युक्ते कषायलवणोषणम् ॥

कफसंसृष्टे प्रधाने आमे कषायादिगुणद्रव्ययुक्तमन्तरपानम् । आमेन युक्ते प्रधाने कफे कषायलवणोषणमन्तरपानम् ॥

वातेन विशि पित्ते वा विट्पित्तास्रैस्तथानिले
स्यात् कषायाम्लमधुरः संसृष्टे वस्तिरुत्तमः ॥
वस्तिर्वातेन रक्ते तु कार्यः स्वाद्वम्लतिक्तकः ।

वातेन संसृष्टे प्रधाने शकृति कषायादिगुणो वस्तिरुत्तमः स्यात् । वातेन संसृष्टे प्रधाने [illegible] ड[illegible] च संसृष्टे प्रधाने स एव । पित्तेन च संसृष्टे प्रधानेऽनिले स एव । अस्रेण च संसृष्टे प्रधानेऽनिले स एव । वातेन संसृष्टे प्रधाने रक्ते स्वाद्वादिगुणो वस्तिः कार्यः ॥

शकृच्छोणितयोः पित्तशकृतोरस्रपित्तयोः ।
वस्तिरन्योन्यसंसर्गे कषायस्वादुतिक्तकः ॥

शकृच्छोणितयोरन्योन्यसंसर्गे शकृत्प्राधान्ये वा शोणितप्राधान्ये वा कषायादिगुणो वस्तिः कार्यः । एवं पित्तशकृतोरन्योन्यसंसर्गे पित्तप्राधान्ये शकृत्प्राधान्ये च कषायादिगुणः । रक्तपित्तयोरपि रक्तप्राधान्ये पित्तप्राधान्ये च ॥

कफेन विशि पित्ते वा कफे विट्पित्तशोणिते
कटुतिक्तकषायः स्यात् संसृष्टे वस्तिरुत्तमः ॥

कफेन युक्ते प्रधाने शकृति कट्वादिगुणो वस्तिरुत्तमः स्यात् । कफेन संसृष्टे पित्ते स एव । विशा पित्तेन रक्तेन च संसृष्टे प्रधाने कफे स एव ॥

मधुरोषणतिक्तस्तु रक्ते कफविमूर्छिते ।
मारुते कफसंसृष्टे कट्वम्ललवणो भवेत् ॥
स्वाद्वस्तिः कटुतिक्ताम्लः संसृष्टे वायुना कफे

कफेन विमूर्छिते संसृष्टे प्रधाने रक्ते मधुरादिगुणो वस्तिः । कफेन संसृष्टे मारुते [illegible] वस्तिर्भवेत् । वायुना संसृष्टे [illegible] वस्तिः स्यात् ।

त्रिवृत्तु पञ्चपञ्चयोगानेवमेव विकल्पयेत् ॥
युक्तिश्चैषातिसारोक्ता सर्वरोगेष्वपिस्मृता ।

अनया द्विससर्गयुक्त्या त्र्यादिससर्गेष्वपि यथास्व त्र्यादिसङ्ख्यायोगान् विकल्पयेत् । न केवलमतिसारेष्वेवैतद्यथाविधिविषय रसयोजन बोद्धव्य यावत् सर्वरोगेष्वपि आमादिकृतेष्वेतदेव सयोजन यथाविषय बोद्धव्यम् ॥

युगपत् षडस पण्णा ससर्गे पाचन भवेत् ।
निरामाणा तु पञ्चाना वस्ति षडसिको हितः

सर्वेषु वातिसारादिषु रोगेषु पण्णामामादीना युगपत् षट्त्रिंश यथोक्त पाचनमिष्यते । यदा त्वामादिना जाताना शकृदादीना पञ्चाना युगपत् ससर्गस्तदा षड्रसयुक्त एव वस्तिः ॥

उदुम्बरशलाटूनि जम्ब्वाम्रोदुम्बरत्वच ।
शङ्ख सर्जरस लाक्षा कर्तृण च पलाशिकम् ॥
पिष्ट्वा तैः सर्पिष प्रस्थ क्षीरद्विगुणित पचेत्
अतीसारेषु सर्वेषु पेयमेतद्यथाबलम् ॥

उदुम्बरशलाटवादीना क्षीरद्विप्रस्थेन युक्त सर्पिष प्रस्थ विपचेत् । मात्रया यथाबल पेय सर्वेष्वतिसारेषु । शलादुरभिनव फलम् । त्वकशब्देन जम्ब्वादीना सब च । कर्तृण भूतीकम् ॥

कच्छुरातरणीबिल्वसमङ्गारक्तमूलिभि ।
मसूराश्वत्थशुङ्गैश्च यवागू स्याज्जले शृतैः ॥
बालोदुम्बरकट्वङ्गसमङ्गाप्लक्षपल्लवैः ।
मसूरधातकीपुष्पबलाभिश्च तथा भवेत् ॥

कच्छुरादिभिर्जले शृतैर्यवागू स्यात् । कच्छुरा दुरालभा । समङ्गा मञ्जिष्ठा । रक्तमूली शमीपर्णया । समङ्गाबालोदुम्बरादिभिश्च यवागूर्भवेत् । तथेति जले शृतैः । कट्वङ्ग श्योनाक ॥

उपसहरन्नाह

नानाप्रकारा जायन्ते व्यापदो वस्तिविभ्रमात्
यथायथ यथावस्थ तासा कुर्वीत साधनम् ॥
इति कल्पस्थाने षष्ठोऽध्यायः ॥

वस्तिविभ्रमादसम्यग्योगान्नानाप्रकारा व्यापदो जायन्ते । तासा व्यापदा यथायथ यथास्वरूप यथावस्थ च साधन चिकित्सित कुर्वीतेति ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसङ्ग्रहव्याख्याया कल्पस्थाने षष्ठोऽध्यायः ॥

सप्तमोऽध्यायः ।

आस्थापनाना व्यापदस्तत्साधन चोक्त्वा क्रमप्राप्ताना स्नेहादिवस्तीनामसम्यग्योगे व्यापद साधन च प्रदर्शयितुमध्याय आरभ्यते ॥

अथात स्नेहादिव्यापत्सिद्धि व्याख्यास्याम । इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षय ॥

स्नेहवस्तौ मरुत्पित्तकफात्याशविडावृते ।
अभुक्ते भुक्तपाय्यामदत्तेऽष्टौ व्यापदः स्मृता ॥

स्नेहवस्तौ मरुदादिपथ्यकावृते अभुक्तादित्रयदत्ते चेत्यष्टधा स्नेहवस्तेर्व्यापदः । अत्याशोऽतिभोजनम् ॥

शीत इत्यादिना क्रमणावरणा उच्यन्ते ॥

शीतोऽल्पो वाधिके वाते पित्तेऽत्युष्ण कफे मृदु
अतिभुक्ते गुरुर्वर्चे सचयेल्पबलस्तथा ॥
दत्तस्तैरावृत स्नेहो नायात्यभिभवादपि ।

वातेऽधिके शीतोऽल्पो वा दत्तो वातेनावृतत्वान्नायाति । पित्तेऽधिकेऽत्युष्णो दत्त पित्तावृतत्वान्नायाति । कफेऽधिके मृदु स्नेहवस्ति, कफावृतत्वान्नायाति । अतिभुक्ते गुरु स्नेहवस्तिरन्नावृतत्वान्नायाति । वर्चे सचयेऽल्पबल स्नेहवस्तिर्विडावृतत्वान्नायाति । सम्यक्प्रयुक्तोऽपि च स्नेहवस्तिर्मारुतादिष्वधिकेषु प्रयुक्तस्तैरभिभूतत्वान्नायाति ॥

स्तम्भोरुसदनाध्मानज्वरशूलाङ्गमर्दनै । ।
पार्श्वरुग्वेष्टनैर्विद्याद्वायुना स्नेहमावृतम् ॥
स्निग्धाम्ललवणोष्णैस्त रास्नापीतद्रुतैलिकै
सौवीरकसुराकोलकुलत्थयवसाधितै ॥
निरूहैर्निर्हरेत सम्यक समूत्रै पाञ्चमूलिकै ।
ताभ्यामेव च तैलाभ्या साय भुक्तेऽनुवासयेत्

स्तम्भादिक वातावृतस्नेहलक्षणम् । त स्नेह स्निग्धादिगुणै पाञ्चमूलिकैर्निर्हरेत । रास्नातैलादियुक्तैश्च । पीतद्रुरत्र सरळ । कोल बदरम । ताभ्यामेव तैलाभ्या रास्नापीतद्रुतैलाभ्या साय भुक्ते भोजने कृतेऽनुवासयेत् ॥

तृड्दाहरागसमोहवैवर्ण्यतमकज्वरै ।
विद्यात् पित्तावृत स्वादुतिक्तैस्तं वस्तिभिर्हरेत्

तृडादि पित्तावृतलक्षणम । त स्नेह स्वाद्वादिगुणैर्वस्तिभिर्हरेत् ॥

तन्द्राशीतज्वरालस्यप्रसेकारुचिगौरवै ।
समूर्छाग्लानिभिर्विद्याच्छ्लेष्मणा स्नेहमावृतम्
कषायतिक्तकटुकै सुरामूत्रोपसाधितै ।
फलतैलयुतै साम्लैर्वस्तिभिस्त विनिर्हरेत् ।

तन्द्रादिक श्लेष्मावृतलक्षणम् । त स्नेह कषायादिगुणैर्वस्तिभिर्हरेत ॥

छर्दिमूर्छारुचिग्लानिशूलनिद्राङ्गमर्दनैः ।
आमलिङ्गै सदाहैस्त विद्यादत्यशनावृतम् ॥
कटूना लवणाना च क्वाथैश्चूर्णैश्च पाचनम् ।
मृदुर्विरेक सर्व च तत्रामविहित हितम् ॥

छर्द्यादिकमत्यशनावृतलक्षणम । आमलिङ्गानि स्रोतोरोधादीनि सूत्रोक्तानि। तत्र कटवादिगुणाना द्रव्याणा क्वाथैश्चूर्णैश्च पाचनम । मृदुर्विरेकश्च शस्यते । सर्वमामविहितमामातिसाराद्युक्तम ॥

विण्मूत्रानिलसङ्गार्तिगुरुत्वाध्मानहृद्ग्रहै ।
स्नेह विडावृत ज्ञात्वा स्नेहस्वेदै सवस्तिभि
श्यामाबिल्वादिसिद्धैश्च निरूहै सानुवासनै ।
निर्हरेद्विधिना सम्यगुदावर्तहरेण च ॥

विट्सङ्गादिना विडावृतलक्षणम् । त स्नेह स्नेहस्वेदादिभिर्निर्हरेदुदावर्तोक्तेन च विधिना सम्यग्योजनया निर्हरेदित्यावरण ॥

अभुक्ते शूनपायोर्वा पेयामात्राशितस्य वा ।
गुदे प्रणिहित स्नेहो वेगाद्धावत्यनावृत ॥
ऊर्ध्वकाय तत. कण्ठादूर्ध्वेभ्य खेभ्य एत्यपि

अभुक्ते दत्त स्नेह पेयामात्रेणैव भुक्तस्य वा दत्त शूनपायोर्वा प्रणिहितो वेगादूर्ध्वकाय धावत्यन्नाद्यावारकाभावात् । स त कण्ठादूर्ध्वेभ्य खेभ्यो नासादिभ्य प्रत्यागच्छति ॥

मूत्रश्यामात्रिवृत्सिद्धो यवकोलकुलत्थवान् ॥
तत्सिद्धतैलो देय स्यान्निरूह सानुवासन ।
कण्ठादागच्छतस्तम्भकण्ठग्रहविरेचनै ॥
छर्दिघ्नीभि' क्रियाभिश्च तस्य कुर्यान्निवर्तनम् ।

तत्र मूत्रादिसिद्धो निरूहो यवादिमांश्च तत्सिद्धेन मूत्रादिसिद्धेन तैलेन युक्तो देय स्यात् । अनुवासनश्च तथाविधो देय स्यात् । तस्य चोर्ध्वप्रवृत्तस्य स्नेहस्य कण्ठादागच्छतो निवर्तनमधोनयन स्तम्भादिभि कुर्यात् ॥

आमदत्त उच्यते ॥

नापक्व प्रणयेत् स्नेह गुद स ह्युपलिम्पति ।
तत. कुर्यात् सरुग्मोहकण्डूशोफान् क्रियात्र च
तीक्ष्णो बस्तिस्तथा तैलमर्कपत्ररसे श्रृतम् ।

अपक्व स्नेह पायौ न प्रणयेत् । स ह्यपक्व प्रणिहित आत्मना गुदमुपलिम्पति । स चामदत्तो रुगादीन कुर्यात् । अत्र च क्रिया चिकित्सा भवति । किमित्याह तीक्ष्ण इत्यादि सुबोधम् । इत्युक्ता अष्टौ व्यापद. ॥

प्रसङ्गेनोच्यते ॥

ह्रस्व दीर्घ तनु स्थूल जीर्ण शिथिलबन्धनम्
पार्श्वच्छिद्रं तथा वक्रमष्टौ नेत्राणि वर्जयेत् ।
अप्राप्त्यतिगतिक्षोभकर्षणक्षणनस्त्रवा ॥
गुदपीडा गतिर्जिह्मा तेषा दोषा यथाक्रमम् ।

ह्रस्व इत्यादि । सर्वत्र च वस्तौ ह्रस्वादिगुण नेत्र वर्जयेत् अप्राप्त्यादिदोषभयात् । ह्रस्वे नेत्रे वस्ते स्थानाप्राप्ति । दीर्घेऽतत्यतिगमनमौषधस्य । तनौ नेत्रेऽन्त.क्षोभ । स्थूले मार्गकर्षणम् । जीर्णे जर्जरे कर्कशत्वात् गुदादिक्षणनम् । शिथिलबन्धने बहिरौषधस्य स्रव । पार्श्वच्छिद्रे नेत्रे गुदपीडा । वक्रे जिह्मा अस्पष्टा गतिरौषधस्येति यथाक्रमम् ॥

मासलस्निग्धविषमजालवत्स्थूलवातला ।
छिन्न क्लिन्नश्च तानष्टौ बस्तीन् कर्मसु वर्जयेत
गतिवैषम्यदौर्गन्ध्यजिह्मत्वस्रुतिदुर्ग्रहा: ।
फेनिलच्युत्यधार्यत्व बस्ते स्युर्बस्तिदोषत' ॥

मासलादीन् बस्तीन् नेत्रमूलयोज्यानौषधाधारानष्टौ बस्तिकर्मणि वर्जयेत् । यतो मासलत्वादिरवाद्बस्तिदोषतो बस्तेरौषधस्य गतिवैषम्यादय स्यु । मासलत्वेन बस्तेरौषधस्य विषमा गति स्निग्धत्वेन बस्तिचर्मण औषधस्य दौर्गन्ध्यम् । विषमत्वेन बस्तेर्घनत्वम् । तनुत्वेनौषधस्य जिह्मत्व सन्धादनिर्गमनम् । जालवत्त्वेन सिराजालवत्त्वेन स्रुति । स्थूलत्वेन बस्तेश्चर्मण औषधस्य दु.खेन ग्रहणम् । वातलत्वेन चर्मण औषधस्य

फेनिलत्व छिन्नत्वेनौषधस्य च्युति । छिन्नत्वेन वस्तेरौषध धारयितुमशक्यत्वमिति ॥

उच्चैरत्यवाकच्छीर्ष न्युब्ज सकुचित स्थितम्
उत्तान दक्षिण पार्श्व सप्त शय्या परित्यजेत्
मूत्राघातोऽतिसमाप्ति स्वाप्ति साधुनागतिः ।
आश्वागतिर्मरुत्कोपस्तृप्तिः पक्काशयस्य च ॥
तद्दोषा स्युर्विधातव्य यथौपयिकमत्र च ।

उच्चैरित्यादिना सप्त शय्या वास्तकर्मणि परित्यजेत् । क्रमेण मूत्राघातादिसप्तदोषभयात् । उच्चैरित्युच्छ्रिता शय्या पूर्वभागे । एव हि मूत्राघातः । अवाक्शिरस्त्वेनौषधस्यातिसप्राप्तिः । न्युब्जत्वेनावाङ्मुखत्वेनौषधस्य स्वानाप्राप्ति । सङ्कुचिताङ्गत्वेन साधुना मार्गेणौषधस्यानागति. । अथवा साधु कृत्वा गमन न भवति । स्थिते निषण्ण उपविष्ट आशु शीघ्र वस्ते प्रतिनिवर्तन उत्ताने मरुत्कोप । दक्षिणपार्श्वेन स्थितस्य पक्काशयस्य तृप्ति । अत्र शय्यादोषेषु सर्वेषु हि नेत्रादिदोषेषु च यथौपयिक यथोपयोगि चिकित्सित विधातव्यम ॥

सवातातिद्रुतोत्क्षिप्ततिर्यगुल्लुप्तकम्पिता ।
अतिमन्दकवाह्यातिवेगदोषाः प्रणेतृत. ॥

सवातादयो दश दोषा प्रणेतृतो वस्तियोजकादुत्पद्यन्ते । उल्लुप्त उन्मुक्त ॥

अनुच्छ्वास्य तु बद्धे वा दत्ते नि शेष एव वा
प्रविश्य क्षुभितो वायुः शूलतोदकरो भवेत् ॥
तत्राभ्यङ्गो गुदे स्वेदो वातघ्नान्यशनानि च ।

अनुच्छ्वास्य वन्धादिना वस्तावन्तर्वायु क्षुभितस्तत्काल शूलतोदकरो भवेत् । तत्र वातेन सशूलादिके अभ्यङ्गादिक योज्यम् ॥

द्रुत प्रणीते निष्कृष्टे सहसोत्क्षिप्त एव वा ।
स्यात् कटीगुदजङ्घोरुवस्तिस्तम्भार्तिभेदनम्
भोजन तत्र वातघ्न स्वेदाभ्यङ्गा सवस्तय ।

अतिद्रुत नेत्रे प्रणीते वा निष्कृष्टे वा कटिस्तम्भादिक स्यात् । तथा सहसा झटित्युत्क्षिप्ते नेत्रे कटिस्तम्भादिक स्यात् । उभयत्रापि वातघ्नभोजनादिकमौषधम ॥

तिर्यग्वल्या वृते द्वारे बद्धे वापि न गच्छति ॥
नेत्रे तदृजु निष्कृष्य सशोध्य च पुनर्नयेत् ।

तिर्यक्प्रणिहिते नेत्रे नेत्रद्वारे यदा वल्यावृतत्वादौषधमन्तर्न गच्छति तिर्यग्वा बद्धे वस्तावेव भवति । बद्ध रुद्धमार्ग नेत्रम् । उभयत्रापि त नेत्र ऋजु कृत्वा यथैव प्रविष्ट तथैव निष्कृष्य सशोध्य च पुनर्गुद नयेन्नेत्रम् ॥

पीड्यमानेऽन्तरामुक्ते गुदे प्रतिहतोऽनिल ॥
उर शिरोरुज सादमूर्वोश्च जनयेद्बली ।
वस्ति स्यात्तत्र बिल्वादि फलश्यामादिमूत्रवान्

पीड्यमानो वस्तिर्यदान्तरा शिथिलहस्तत्वादुन्मुक्तो भवति तदा तेनौषधेन प्रतिहतोऽनलो बलवानुरोरुजादिक जनयेत् । तत्र बिल्वादिपञ्चमूलमदनफलश्यामादिगणवान् बस्तिः स्यात् ॥

स्याद्दाहो दवथुः शोफः कम्पेनाभिहते गुदे ।
कषायमधुराः शीताः सेकास्तत्र सबस्तयः ॥

नेत्रस्य कम्पेन गुदेऽभिहते दाहादिकं स्यात् । तत्र कषायादिगुणाः सेकाश्च बस्तयश्च हिताः ॥

अतिमात्रमपीडितेन नेत्रेण क्षणनाद्गुदे ।
स्यात् सार्तिदाहनिस्तोदगुदपाकप्रवर्तनम् ॥
तत्र सर्पिः पिचुः क्षीरं पिच्छाबस्तिश्च शस्यते ।

नेत्रस्यातिमात्रप्रणयनेन गुदे क्षणनात् सार्त्यादिकं प्रवर्तनं स्यात् । तत्र च सर्पिरादिकं शस्यते ॥

न भावयति मन्दस्तु नागच्छत्याशु निर्गतः ।
स्नेहस्तत्र पुनः सम्यक् प्रणेयः सिद्धिमिच्छता ॥

मन्दपीडितस्तु स्नेहो न भावयति देहं । स्नेहो देहं आशु निरेति । स्नेहप्रविष्टो नैव ग्राह्यः । तत्र मन्दे स्नेहे च सिद्धिमिच्छता भिषजा पुनःस्नेहः प्रणेयः ॥

अतिप्रपीडितः कोष्ठे तिष्ठत्यायाति वा गलम् ।
तत्र बस्तिर्विरेकश्च गलपीडादिकर्म च ॥

अतिपीडितस्त्वतिप्रवृत्तः कोष्ठे तिष्ठत्यथवा गलमायाति । तत्र बस्त्यादिकं कर्म ॥

शोधनप्रसङ्गेनोच्यते ॥

वमनाद्यैर्विशुद्धं च क्षामदेहबलानलम् ।
यथाण्डं तरुणं पूर्णं तैलपात्रं यथा तथा ॥
भिषक् प्रयत्नो रक्षेत् सर्वस्मादपचारतः ॥

वमनादिभिः कर्मभिः सर्वैरपि विशुद्धदेहं क्षामदेहबलानलं च सर्वापचारेभ्यो भिषक् प्रयत्नो रक्षेत् । यथा तरुणसंजातं विहङ्गमाण्डं यत्नतो रक्षेत् । तैलेन पूर्णं वा पात्रमिति ॥

दद्यान्मधुरहृद्यानि ततोऽम्ललवणौ रसौ ।
स्वादुतिक्तौ ततो भूयः कषायकटुकौ ततः ॥

तथाविधाय च मधुराणि हृद्यानि च दाडिमादीनि दद्यात् । ततः क्रमेणाम्ललवणौ । ततः पुनरपि स्वादुतिक्तौ । ततः कषायकटुकौ ॥

स च शुद्धः क्षामोऽपि प्रकृतिं याति क्रमेणेत्यभिप्रायः ॥

अन्योन्यप्रत्यनीकानां रसानां स्निग्धरूक्षयोः ।
व्यत्यासादुपयोगेन क्रमात् प्रकृतिं नयेत् ॥
सर्वसहं स्थिरबलं विद्यात् प्रकृतिं गतम् ।

अन्योन्यप्रत्यनीकानां परस्परप्रतिपक्षाणां मधुरकटुकादीनां रसानां व्यत्यासादुपयोगेन । सर्वसहेत्यादि प्रकृतिगतलक्षणम् ॥

अत्रान्तरे त्यजेदष्टौ भाष्यादीनि विशेषतः ।
उच्चैर्भाष्याच्छिरोरोगतिमिरोरःक्षतव्यथाः ॥
रक्तनिष्ठीवतमकज्वरशोषास्तत्र साधनम् ।
अभ्यङ्गस्वेदनस्नाधोभक्तस्नेहोपसेवनम् ॥
मौनं विधिर्वातहरो यथास्वं च विकारजित् ।

अत्र च बस्तिप्रयोगे भाष्यादीन्यष्टौ विशेषतो वर्जयेत् । उच्चैर्भाष्यम् । अत्यास्या ।

मानयानम् । अतिचङ्क्रमणम् । अजीर्णभो जनम् । अहिताशनम् । दिवास्वप्नः । व्यायाम इत्यष्टौ । तेभ्यो भवेयुरशिरोरोगादयो वा तदुपजाः । तत्र चिकित्साभ्यङ्गादिकम् । अधोभक्त भोजनान्ते स्नेहोपसेवनम् । मौन वाग्यम । यथास्व रोगेषु विकारजिद्विधिश्च ॥

अत्यास्यायानयानाभ्यां शिरोरुग्धमपूर्धनिश्चादिरुक्
अतिचङ्क्रमणात् पादजङ्घोरुमदरुग्ग ।
तेषां वातहरं सर्व स्नेहस्वेदादिशस्यते ।
अजीर्णभोजनादामविषच्छर्दिज्वरादयः ।
तत्र मात्राशितीयोक्तो विधयो विधिरामहा ॥
अहिताशाद्यथादोषं रोगाः स्युर्भेषजानि च ।

अत्यास्यातो यानयानाद्य स्कन्धादिरुक् । अतिचङ्क्रमणात् पादरुगादयः । तेषां संधिरुगादीनां स्नेहस्वेदादि वातहरं शस्यते । अजीर्णभोजनादामादयः । तत्रेत्यादि सुबोधम् । अपथ्यभोजनादपथ्यगुणानुगुण्यं दोषकोपाद्रोगोद्भवः । तेषु च भेषजानि यथादोषमेव ॥

हलीमकादयः प्रोक्ता दिवास्वप्नात् पुरा गदा
विदध्यात् कफजित्तेषु धूमरूक्षान्नलङ्घनम् ॥

दिवास्वप्नाद्धलीमकादयो गदाः पुरा विरुद्धान्नविज्ञानीये अहितनिद्रया ये प्रोक्ताः । तेषु हलीमकादिषु धूमादिकं कफजिद्विदध्यात् ॥

व्यवायाज्जीवितभ्रंशस्तैस्तैरस्यानिलामयैः ।
गुदोऽवलुप्यत इव भ्रमतीव च चेतना ॥

मेढ्रं धूमायति मनस्तमसीव प्रवेश्यते ।
जीवनीयशृतक्षीरसर्पिषोरुपसेवनम् ॥
आहारो बृंहणस्तत्र हृद्यास्ते ते च वस्तयः ।

व्यवायादस्य वस्त्युपयोगिनस्तैस्तैरनिलामयैर्वातव्याधिभिर्नानाविधैर्जीवितभ्रंशः स्यात् । अवलुम्पनं छेदनम् । चेतना संवित् । मनश्चित्तम् । तत्र जीवनीयगणसिद्धस्य क्षीरस्य सर्पिषश्चोपसेवनम् । आहार इत्यादि सुबोधम् ॥

वेगरोधोर्ध्ववातत्वात् प्रागुक्ता ये सदातुराः ।
तेषां विबद्धे पवने सर्वदेहोपतापिनि ॥
फलवर्तिं पुरा दद्यादथ वस्तिं चलापहम् ।

प्राक्सूत्रस्थाने वमनविरेचनविधौ । स्त्रियो राजसमीपस्था वणिजश्च जयेत्सदा इत्युक्तास्तेषां वेगरोधेनोर्ध्ववातत्वात्सकलदेहोपतापिनि पवने विबद्ध इत्थमिदं कुर्यात् । आदौ फलवर्तिस्ततः प्रवृत्ते मले चलापहं वस्तिं दद्यात् । किमित्याह ॥

निकुम्भकुम्भाग्न्युरुपूगधावनी
पुनर्नवं दारु महच्च पञ्चकम् ।
फलं च मूत्रे कथितं समस्तु तत्
घृतं सतैलं लवणानि पञ्च च ॥

निरूहितं धन्वरसेन भोजये-
न्निकुम्भतैलेन ततोऽनुवासयेत् ।

निकुम्भादिक्वाथो मस्तुना समो घृतादिकं च । अनेन निरूहितं धन्वमांसरसेन च भोजयेत् । भुक्ते च दन्तीतैलेनानुवासयेत् ॥

स्याद्दाहो दवथुः शोफः कम्पेनाभिहते गुदे ।
कषायमधुराः शीताः सेकास्तत्र सबस्तयः ॥

नेत्रस्य कम्पेन गुदेऽभिहते दाहादिकं स्यात् । तत्र कषायादिगुणाः सेकाश्च बस्तयश्च हिताः ॥

अतिमात्रप्रणीतेन नेत्रेण क्षणनाद्वले ।
स्यात् सार्तिदाहनिस्तोदगुदस्रावप्रवर्तनम् ॥
तत्र सर्पिः पिचुः क्षीरं पिच्छाबस्तिश्च शस्यते ।

नेत्रस्यातिमात्रप्रणयनेन बले क्षणनात् सार्त्यादिकं प्रवर्तनं स्यात् । तत्र च सर्पिरादिकं शस्यते ॥

न भावयति मन्दस्तु बाह्यभागं निवर्तते ।
स्नेहस्तत्र पुनः सम्यक् प्रणेयः सिद्धिमिच्छता ॥

मन्दपीडितस्तु स्नेहो न भावयति देहं । बाह्यो स्नेह आशु निवर्तते । स्नाराप्रविष्टे नेत्रे बाह्य । तत्र सम्यक् प्रयत्नेन च सिद्धिमिच्छता भिषजा पुनः स्नेहः प्रणेयः ॥

अतिप्रपीडितः कोष्ठे तिष्ठत्यायाति वा गलम् ।
तत्र बस्तिर्विरेकश्च गलपीडादिकर्म च ॥

अतिपीडितस्त्वतिप्रवृत्तः कोष्ठे तिष्ठत्यथवा गलमायाति । तत्र बस्त्यादिकं कर्म ॥

शोधनप्रसङ्गेनोच्यते ॥

वमनाद्यैर्विशुद्धं च क्षामदेहबलानलम् ।
यथाण्डं तरुणं पूर्णं तैलपात्रं यथा तथा ॥
भिषक् प्रयत्नतो रक्षेत् सर्वस्मादपचारतः ।

वमनादैः कर्मभिः सर्वैरपि विशुद्धं देहं क्षामबलादिकं च सर्वापचारेभ्यो भिषक् प्रयत्नतो रक्षेत् । यथा तरुणमण्डं विहङ्गानामण्डं प्रयत्नो रक्षेत । तैलेन पूर्णं वा पात्रमिति ॥

दद्यान्मधुरहृद्यानि ततोऽम्ललवणौ रसौ ।
स्वादुतिक्तौ ततो भूयः कषायकटुकौ ततः ॥

तथाविधाय च मधुराणि हृद्यानि चाहारादीनि दद्यात् । ततः अम्ललवणौ । ततः स्वादुतिक्तौ । ततः कषायकटुकौ ॥

न च गुरु क्षाममेव प्रकृतिं स्वाभ्यासेन नयेत् इत्याह ॥

अन्योन्यप्रत्यनीकानां रसानां स्निग्धरूक्षयोः ।
व्यत्यासादुपयोगेन क्रमात् प्रकृतिं नयेत् ॥
सर्वसहः स्थिरबलो विज्ञेयः प्रकृतिं गतः ।

अन्योन्यप्रत्यनीकानां परस्परप्रतिपक्षाणां मधुरकटुकादीनां रसानां व्यत्यासादुपयोगादुपयोगेन । सर्वसहेत्यादि प्रकृतिगतलक्षणम् ॥

अत्रान्तरे त्यजेदष्टौ भाष्यादीनि विशेषतः ।
उच्चैर्भाष्याच्छिरोरोगतिमिरोरःस्वरव्यथाः ॥
रक्तनिष्ठीवतमकज्वराश्चात्र साधनम् ।
अभ्यङ्गस्वेदनस्वापाधोभक्तस्नेहोपसेवनम् ॥
मौनं विधिर्वातहरो यथास्वं च विकारजित् ।

अत्र च बस्तिप्रयोगे भाष्यादीन्यष्टौ विशेषतो वर्जयेत् । उच्चैर्भाष्यम् । अत्यास्या ।

गनयानम् । आतिचङ्क्रमणम् । अजीर्णभोजनम् । अहिताशनम् । दिवास्वप्नः । व्यायाम इत्यष्टौ । एभिर्भाव्यान्छिरोरोगादयो वा तत्कोपजा । तत्र चिकित्साभ्यङ्गादिकम् । अधोभक्त भोजनान्ते स्नेहोपसेवनम् । मौन वाग्यम । यथास्व रोगेषु विकारजिद्विधिश्च ॥

अत्यास्यायानयानाभ्यासान्धिमूर्धत्रिकादिरुक्
अतिचङ्क्रमणात् पादजङ्घोरुमर्दनादय ।
तेषां वातहर सर्व स्नेहस्वेदादिजस्यत ।
अजीर्णभोजनादामविपन्नार्दिज्वरादय ।
तत्र मात्राशितीयोक्ता विधयो विधिरागदा ॥
अहिताशाद्यथादोष रोगा. स्युर्भेषजानि च ।

अत्यास्याती यानयानाद्य स ध्यादिरुक् । अतिचङ्क्रमणात् पादादय । तेषा सन्धिरुगादीना स्नेहस्वेदादि वातहर शस्यते । अजीर्णभोजनादामादय । तत्रेत्यादि सुबोधम् । अपथ्यभोजनादपथ्यगुरुण्येन दोषकोपाद्रोगोद्भव । तेषु च भेषजानि यथादोषमेव ॥

हलीमकादय प्रोक्ता दिवास्वप्नात् पुरा गदा
विदध्यात् कफजित्तेषु धूमरूक्षानलङ्घनम् ॥

दिवास्वप्नाद्धलीमकादयो गदाः पुरा विरुद्धान्नविज्ञानीये अहितनिद्रया ये प्रोक्ताः । तेषु हलीमकादिषु धूमादिक कफजिद्विदध्यात् ॥

व्यवायाज्जीवितभ्रंशस्तैस्तैरस्यानिलामयैः ।
गुदोऽवलुप्यत इव भ्रमतीव च चेतना ॥
मेढ्र धूमायति मनस्तमसीव प्रवेश्यते ।
जीवनीयशृतक्षीरसर्पिषोरुपसेवनम् ॥
आहारो बृंहणस्तत्र वृष्यास्ते ते च बस्तय ।

व्यवायादस्य वस्त्युपयोगिनस्तैस्तैरनिलामयैर्वातव्याधिभिर्नानाविधैर्जीवितभ्रंश. स्यात् । अवलुम्पन छेदनम् । चेतना सवित् । मनश्चित्तम् । तत्र जीवनीयगणसिद्धस्य क्षीरस्य सर्पिषश्चोपसेवनम् । आहार इत्यादि सुबोधम् ॥

वेगरोधोर्ध्ववातत्वात् प्रागुक्ता ये सदातुरा. ।
तेषा विबद्धे पवने सन्देहोपतापिनि ॥
फलवर्ति पुरा दद्यादथ बस्ति चलापहम् ।

प्राक्सूत्रस्थाने वमनविरेचनविधौ । स्त्रियो राजसमीपस्था वणिजश्च जयत्सदा इत्युक्तास्तेषा वेगरोधेनोर्ध्वगतत्वात्सन्देहोपतापिनि पवने विबद्ध इवमिव कुर्यात् । आदौ फलवर्तिस्तत प्रवृत्ते मले चलापह बस्ति दद्यात् । किमित्याह ॥

निकुम्भकुम्भाग्न्युरुपूगधावनी-
पुनर्नव दारु महच्च पञ्चकम् ।
फल च मूत्रे कथित समस्तु तत्
घृत सतैल लवणानि पञ्च च ॥
निरूहित धन्वरसेन भोजये-
न्निकुम्भतैलेन ततोऽनुवासयेत् ।

निकुम्भादिक्वाथो मस्तुना समो घृतादिक च । अनेन निरूहित धन्वमासरसेन च भोजयेत् । भुक्ते च दन्तीतैलेनानुवासयेत् ॥

बलां सरास्नां फलबिल्वचित्रकान्
द्विपञ्चमूलं कृतमालकात् फलम् ॥
यवान् कुलत्थांश्च पचेज्जले रसः
समुस्तपाठेन्द्रयवैश्च कल्कवान् ।
सतैलसर्पिर्गुडसैन्धवो हितः
सदातुराणां बलपुष्टिवर्णदः ॥
तथानुवास्यं मधुकेन साधितं
फलेन बिल्वेन शताह्वयाथवा ।
सजीवनीयस्तु रसोऽनुवासने
निरूहणे चालवणः शिशोर्हितः ॥

बलादिकं जले पचेत् । रसो मुस्तादिकल्कवान्तैलादियुक्तश्च सदातुराणां क्षीराजसमीपस्थवणिजां बलादिप्रदो वस्तिः स्यात् । मधुकाद्यन्यतमसाधितं तैलं तेषामनुवास्यमनुवासने साधु । शिशोर्निरूहेऽनुवासने च सजीवनीयद्रव्यो मांसरसो हितः । उभयत्राप्यलवणः । प्रसङ्गेनाह ॥

निरूहवस्तेर्नैवान्यत् पथ्यं स्थविरबालयोः ।
बलाद्रव्येन शीघ्रमार्तो योजयेदतः ॥

इति कल्पस्थाने सप्तमोऽध्यायः ॥

बालस्य स्थविरस्य च निरूहवस्तेरन्यत् किञ्चिन्नैव पथ्यम् । अतस्तमेव बलवर्धनमग्निवर्धनं चार्तः सन् शीघ्रं योजयेत् ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसङ्ग्रहव्याख्यायां कल्पस्थाने सप्तमोऽध्यायः ॥

अष्टमोऽध्यायः ।

कल्पनाप्रसङ्गसामान्येन भेषजानां कल्पनां प्रदर्शयितुमध्याय आरभ्यते ॥

अथातो भेषजकल्पं व्याख्यास्यामः ।
इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

जाङ्गले साधारणे वा देशे यथाकालं शिशिरातपपवनसलिलसेविते समे शुचौ प्रदक्षिणोदके श्मशानचैत्यदेवयजनागारसभाश्वभ्रारामवल्मीकोषरविरहिते कुशरोहिषास्तीर्णे स्निग्धकृष्णसुवर्णमधुरसुरभिमृत्तिके मृदावफालकृष्टेऽनुपहतेऽन्यैर्बलवत्तरैर्द्रुमैर्भेषजानि प्रशस्यन्त इति सामान्यतो भूमिपरीक्षा ॥

प्रथममेव जाङ्गल इत्यादिना भेषजानां सामान्येन भूमिपरीक्षा आकरनिर्णयः । जाङ्गलादिके जातानि भेषजानि प्रशस्यन्ते । यथाकालं कालानतिक्रमेण शीतातपादिसेविते देशे श्मशानादिविरहिते । चैत्यं प्रसिद्धम् । ग्रामादृहिर्वा महान् वृक्षश्चैत्यः । देवागारं यजनागारश्च । सभा राजनिवेशः । श्वभ्रमवटः । आरामः क्रीडावनिः । वल्मीकः पिपीलिकाद्याणुः । ऊषरं दग्धभूप्रदेशः । रोहिषः कुशविशेषः । स्निग्धादि मृत्तिकाविशेषणम् । फालः दारुमयो लाङ्गलम् ॥

अश्मवतीत्यादिना पार्थिवादिविशेषेण भूमिपरीक्षा ॥

विशेषतस्तत्रश्मवतीस्थिरा गुर्वी श्यामा कृष्णा स्थूलतृणवृक्षसस्यप्राया स्वगुणभूयिष्ठा । स्निग्धा शीतलासन्नोदकास्निग्धतृणसस्यकोमलवृक्षप्राया शुक्लाचाम्बुगुणभूयिष्ठा । नानावर्णलघ्वलपुष्पवती प्रविरलपाण्डुवृक्षप्ररोहाग्निगुणभूयिष्ठा । रूक्षा रासभभस्मवर्णारूक्षतनुकोटरवृक्षप्रायाल्परसप्ररोहानिलगुणभूयिष्ठा । मृद्वीसमा श्वभ्रवत्यव्यक्तरसजला महापर्वतवृक्षा श्यामा चाकाशगुणभूयिष्ठा । तत्राम्बुपृथिवीगुणभूयिष्ठासु भूमिषु जातानि विरेचनानि बृंहणानि च शस्यन्ते । अनलानिलाकाशगुणभूयिष्ठासु वमनानि । सर्वगुणयुक्तासूभयतोभागानि । आकाशगुणभूयिष्ठासु शमनानि । एवं बलवत्तमानि भवन्ति ॥

साश्मवत्वादिगुणा भूमिः स्वगुणभूयिष्ठा पार्थिवगुणाधिकेत्यर्थः । तत्र हि यज्जायते तत् पार्थिवगुणाधिकं भवति । एवं सर्वत्र । स्निग्धादिगुणाम्बुभूयिष्ठा । नानावर्णादिगुणाग्निगुणभूयिष्ठा । रूक्षादिकानिलभूयिष्ठा । रासभो गर्दभः । कोटरो वृक्षान्तर्गतप्रायम् । अल्परस प्ररोहे यस्याः । श्वभ्रवत्यादिका आकाशभूयिष्ठा । तत्राम्बित्यादि सुबोधम् । एवमित्युक्तेन प्रकारेण भूमिविशेषे ॥

तत्रेत्यादिना भेषजस्वरूपम् ।

तत्र यानि कालजान्युपगतसंपूर्णप्रमाणरसवीर्यगन्धानि कालातपाग्निसलिलपवनजन्तुभिरनुपहतगन्धवर्णरसस्पर्शप्रभावाण्यवगाढमूलान्युदीच्यां दिशि स्थितानि । तेषां शाखापलाशमचिरप्ररूढं वर्षावसन्तयोर्ग्राह्यम् । ग्रीष्मे मूलानि शिशिरे वा शीर्णप्ररूढपर्णानाम् । शरदि त्वक्कन्दक्षीराणि । हेमन्ते साराणि । यथर्तु पुष्पफलम् ॥

कालजानि स्वे काले जातानि । उपगतानि संपूर्णानि प्रमाणादीनि येषाम् । कालादिभिरनुपहतानि गन्धादीनि येषाम् । अवगाढं दूरप्रविष्टं मूलं येषाम् । क्षेत्रं उदीच्या दिशि स्थितानि । तेषां कालजादिगुणसंपन्नानां शाखादिकमुपयोगि नवं वर्षासु वसन्ते वा ग्राह्यम् । ग्रीष्मे शिशिरे वा मूलानि तानि तु पूर्वेषु पर्णेषु शीर्णेषु नवेषु वा प्ररूढेषु । त्वगादीनि शरदि । साराणि हेमन्ते । पुष्पफलन्तु यथास्वमृतुषु ॥

अन्ये पुनराहुः सौम्यान्यौषधानि सौम्येष्वृतुष्वाग्नेयान्याग्नेयेषु । एवमव्यापन्नान्यापूर्णतररसवीर्याणि च भवन्ति ॥

अन्य इत्यादि सुबोधम् । मधुरतिक्तकषायाणि सौम्यानि । शेषाण्याग्नेयानि । वर्षाशरद्धेमन्ताः सौम्याः । शेषास्त्रय आग्नेयाः ॥

अथ मङ्गलाचारः कल्याणवृत्तः शुचिः शुक्लवासाः संपूज्य च देवतामश्विनौ गोब्राह्मणांश्च कृतोपवासः प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा गृह्णीयात् । गृहीत्वा चानुरूपगुणवद्भाजनस्थान्यगारेषु पूर्वोत्तरद्वारेषु निवातप्रवाते-

कदेशेषु नित्यपुष्पोपहारबलिकर्मजरस्त्राग्निसलिलोपस्वेदधूमरजोमूषिकचतुष्पदामनभिगमनीयानि स्ववच्छन्नानि शिक्येष्वासज्य स्थापयेत् ॥

अथेत्यादिना भेषजग्रहणे विधि । गृहीत्वेत्यादिना स्थापनविधि । अनुरूप भाजन रसादिभेदेन शुष्कार्द्रादिविशेषेण च योग्य सकलम् । निवात एकदेश एकदेशः प्रवातो येषु वेश्मस अग्न्याद्यनभिगमनीयानीति भेषजविशेषणम । शिक्य लम्बरज्ज्वाधार ॥

तानि सक्षीराण्युपकल्पयेत् । तदसम्पत्तावनतिक्रान्तवत्सराणि । पुराणानि तु पिप्पलीविडङ्गगुडमधुघृतानि ॥

तानीत्यादि सुबोधम् । सक्षीराणामप्राप्तावनतिक्रान्तवत्सराणि । पिप्पल्यादीनि पुराणानि ॥

अपि च ॥

क्षीर बाष्कयण ग्राह्य विण्मूत्र तच्च नीरुजाम्
वयोबलवता धातुपिञ्छशृङ्गखुरादिकम् ॥

बष्कयणी चिरप्रसूता तस्या सत्रनिध क्षीर ग्राह्यम् । विण्मूत्र तथेति क्षीर नीरुजा प्राणिना ग्राह्यम् । धात्वादिक वयस्विना बलवता च सबन्धि ग्राह्यम् । धातवो मासादय । पिञ्छ बर्हसहति । आदिग्रहणेन केशलोमचर्मनखादिग्रहणम् ॥

पञ्चविधस्तु भेषजाना कषायकल्प । निर्यास कल्को निर्यूह शीत. फाण्टश्च । ते यथापूर्व बलिन ॥

सर्वेषा च भेषजाना निर्यासादिभेदेन पञ्चविध कषायकल्पो भवति । त इति फाण्टाच्छीतो बलवान । शीताच्छृत । शृतात् कल्क । कल्कान्निर्यास इति ॥

तत्रेत्यादिना निर्यासादीना क्रमेण लक्षणमुच्यते ॥

तत्र सद्यःसमुद्धृतप्रक्षालितक्षुण्णस्य तान्तवनिष्पीडितस्य स्वरसो निर्यास. । दृषलदृशनादिपिष्टस्तु कल्कः । शुष्कपिष्टः सूक्ष्मतान्तवपटच्युतश्चूर्ण । तस्य समस्तद्रव्यापरित्यागादाप्लुतोपयोगाच्च कल्काद्भेद । क्वाथो निर्यूह ॥

सद्य.समुद्धृतादिगुणस्य य स्वरस स निर्यास । उपलादिपिष्ट कल्क इत्युच्यते । दशनग्रहणेनापिष्टस्यापि भक्षितस्य कल्केऽन्तर्भाव उक्त । शुष्कपिष्ट सूक्ष्मच्छिद्रात्तान्तवात् पटाच्युतश्चूर्ण इत्युच्यते । स तु कल्क एव । समस्तद्रव्यापरित्यागादिना कल्केरूपता । तत्र शुष्कोपयोगिना चूर्णाना कल्कान्तर्भावे समस्तद्रव्यापरित्यागो हेतु । आलोडितोपयोगादुभयमपि । क्वाथो निर्यूह इत्येकोऽर्थः ॥

तत्रेत्यादिना निर्यूहस्य पाकविधि ॥

तत्र भेद्यान्यौषधान्यणुशो भेदयित्वा छेदयित्वा छेद्यानि प्रक्षाल्योटकेन शुचौ रुक्षायामप्रलिप्तायां ताम्रायोमृन्मयान्यतमायां स्थाल्यां समावाप्य बहल्पपानीयग्राहितामौषधानामाकलय्य यावता मुक्तरसता स्यात् । तावदुदकमासेचयेच्छोषयेच्च । अथाग्नावधिश्रित्य महत्यासने सुखोपविष्ट सर्वत' सततमवलोकयन् दर्व्यावघट्टयन् मृदुना परित समुपगच्छतानल्न साधयेत् । अवतार्य च परिस्रुत यथार्हस्पर्श प्रयुञ्जीत ।'

भेद्यानि तुम्यादीनि यानि न्छिन्नानि पाक न सहन्ते । छेद्यानि कठिनानि शाग्नादीनि । अणुरितिसूक्ष्मो भागः । तस्य वीप्सायां शस् । कानिचिदौषधानि वाशाकुसुमाव्हसुवर्चलाप्रभृतीनि स्वभावात् पानीय गृह्णन्ति । अन्ये नेति विकल्प्योदकस्यावसेचनम् । एतदेव च विकल्प्य क्वाथशेषग्रहणम् । यावतोदकेन द्रव्याणा मुक्तरसता आशङ्क्यते तावत आसेचनम् । अधिश्रयण चुल्यामारोपणम् । आसनविशेषोऽन्यचिसनापरिहाराय । परित इत्येकदेश औषधस्य दाहभयात् । अवतारण चुल्लीतो भूमौ । यथार्ह स्पर्श दोषाद्यपेक्षयोष्ण वा शीत वा ॥

क्षीरादिसहित च द्रव्य न सम्यङ्मुक्तरस भवतीति वारिक्वाथपूर्वक क्षीराद्यैस्तदुपदेशे अनुपदग्ध क्वाथयेत् ॥

क्षीरादीत्यादि सुबोधम । तदुपदेश इति क्षीरदधिमस्तुमूत्राद्युपदेशे तदौषध वारिक्वाथपूर्वकमनुपदग्ध क्वाथयेत् । स्तोकेन तु वारिणा प्रथम क्वाथयेत् ततस्तेनैवोदकेन सह क्षीरादिभि. क्वाथयेदित्यर्थ । एतच्च निर्यूहेष्वेव साध्येषु विज्ञेयम । न तु स्नेहपाकेष्वपि । तथा च षट्पलादिषु यत्र क्षीरादिक द्रव पठित तदोक्तस्यैव द्रवस्य प्रयोगमभिमन्यन्ते न तु जलदानमङ्गीकुर्वन्ति । केचित्तु यत्र स्नेहाच्चतुर्गुण द्रव क्षीराद्यन्य तमे नोक्तमपि तु स्नेहस्य सम वा द्विगुण वा त्रिगुण वा तत्र चतुर्गुणत्वापादनाय द्रव स्नेहाच्चतुर्गुणमित्यनया परिभाषया पठितशेष जलमेवेच्छन्तीति ॥

शीतसलिलाप्लुतस्तु निशापर्युषितपूतः शीतः । उष्णाम्भसि क्षुण्णाभिपुतपूतः फाण्ट ॥

शीतसलिलेत्यादिना शीतकषायलक्षणम् । उष्णाम्भसीत्यादि फाण्टलक्षणम् ॥

तत्रेत्यादिना पञ्चाना कल्पनाना विषयभेदो भेषजस्य मात्रा चोच्यते ॥

तत्र सम्यग्रसवीर्यादीन्यौषधस्य समीक्ष्य व्याध्यातुरादिबलतश्च निर्यासादीनां कल्पनां मात्रां च सश्रयेत् ॥

तत्र कल्पनास्वौषधस्य रसादीनि रसवीर्यविपाकप्रभावगुणान्तराणि सम्यगतिशयेन समीक्ष्य निर्यासादीना पञ्चाना कल्पनाना योजन॰ मात्रा च भिषक् सश्रयेत् । व्या

ध्यातुरदोषदूष्यादीनां च बलवत्वे सेवा बला-
पेक्षया कल्पना मात्रा च संश्रयेत् ॥

तथा चेत्यादिना पूर्वोक्तस्यैवार्थस्य प्र-
माणीकरणं मात्राया व्यवस्था नास्तीति प्र-
तिज्ञानियमनिरासायोच्यते ॥

तथा च केचिदाहुः ।

मात्राया न व्यवस्थास्ति व्याधिं कोष्ठं बलं वयः।
आलोच्य देशकालौ च योज्या तद्वच्च कल्पना ॥

व्याध्यादिकं नानाविधैर्विशेषैरालोच्य
सा मात्रा योज्या । न केवलं मात्रा यावत्
कल्पनापि निर्यूहादिका तद्वदेव विज्ञेया ।
तेनैव विज्ञेयम् । कल्पनाया विषयं व्यव-
स्था नास्त्यपि तु व्याध्यादिकमालोच्य सा
योज्या ॥

इत्यलमेतदुपदिष्टं बुद्धिमतां ज्ञानमवबो-
धाय । यथा तु सर्वभिषजो विज्ञास्यन्ति त-
थोपदेक्ष्यते । निर्यासस्य मध्यमा मात्रा च-
तुष्पलम् । कल्कचूर्णयोः कर्षं पलत्रयं त-
दालोडने ॥

इत्युपसंहारे । एवं मात्रायाः कल्पना-
याश्च यदुक्तं तत् बुद्धिमतां भद्रविधां ज्ञा-
नमवबोधायालं पर्याप्तमुपदिष्टम् । सर्वभिषजो म-
न्दमध्यमप्रज्ञा अपि यथा विज्ञास्यन्ति तथो-
पदेक्ष्यते । निर्यासस्येत्यादि । निर्यासस्य नि-
र्यासाधारद्रव्यस्य । सुबोधम् । तदिति सन्नि-
धानात् कल्कस्य परामर्शः । पलत्रयमालोडन-
समाविनो द्रवस्य ॥

निर्यूहे शेषमपलमुदकाथप्रस्थेऽधिश्रित्य
पादशेषितमवतारयेत् ॥

निर्यूहे क्वाथे भेषजस्य पलमुदकार्धा-
र्धप्रस्थं षोडशपलानि । पादशेषमत्वारि प-
लानि । अत्र निर्यूहे द्रव्यजलशेषितशेषाणां
मानं कृष्णात्रेयमतानुसारिणाचार्येणोक्तम् ।
तथा च तत्र पठ्यते । क्वाथ्यद्रव्यपले कु-
र्यात् प्रस्थार्धं पादशेषितमिति । चरक-
ग्रन्थे चैवंविधा परिभाषा न विद्यते
यत सोऽसमाप्त एव तन्त्रे प्रक्षमूय गत ।
कृष्णात्रेयपरिभाषाप्रदर्शितश्चार्थश्चरकस्याप्यनुम-
त एवेत्यनुमिमीमहे । यत सर्वतन्त्रप्रकृता चतु-
ष्पला मध्यमा मात्रा पातव्या कषायस्येत्य-
भिमतम् । तथा च सुश्रुते सूत्रस्थाने सं-
शोधनसंशमनीयेऽध्याये पठ्यते । व्याध्यादि-
षु तु मध्येषु क्वाथस्याञ्जलिरिष्यत इति ।
एतश्च चरकमुनिना न प्रतिषिद्धम् । अप्र-
तिषिद्धं च परमतमनुमतमेवेति तन्त्रन्यायः ।
या च स्मरणादसंहिता भट्टारहरिश्चन्द्रकृता श्रू-
यते सा च चरकप्रतिबिम्बरूपैव लक्ष्यते ।
तत्रापि पठ्यो कषायान् षट्पलं पिबेदिति ।
पुनश्च न्यूनान्न्यूनतरा च तामिति पाठाद्यै-
षा षट्पला मात्रा सोत्तमैवेति गम्यते ।
ततो न्यूना चतुष्पला मध्यमेति । तस्मा-
च्चरकस्यापि चतुष्पलैव मात्राभिमतेति गम्य-
ते । न चैतत्तन्त्रन्यायेनैव व्यवस्थाप्यते या-
वत्तत्र चरकग्रन्थ एव चतुर्णामेव कषायप-
लानां प्रयोगः पठ्यते । तथा च पित्त-
गुल्मे रोहिण्यादीनां कषायश्चतुष्पलो घृतेन
समं पेय इत्युक्तं । न चैतदेव वचनम-

न्येषु कषायेष्वपि तथाभावानुमानाय बोद्धव्यम्। सर्वैरेव तथाविधाया प्रयोगः प्रसिद्धेरवावित्वाह्लक्ष्यवत्तन्त्रत्वाच्च लक्षणस्य तात्पर्यात् सिद्ध सर्वत्र चतुष्पला कषायस्य मात्रा पातव्येति । पादशिष्ट च कथित माह्यमित्येतदपि सर्वतन्त्रकृतामपि विहितविधानम् । तथा, च चरणादसहिताया पादेन शेषयेदिति । चाक्षुषेणमाहिताया' पादावशेष कथित च विश्रादिति । तथा स्नेहेपु माह्येत् पादशेषितमिति । एतच परमतमप्रतिषिद्ध चरकस्यानुमतमेव । केवलमत्रैव विप्रतिपत्ति । यदेके द्रव्याच्चतुर्गुण काथ्य जलमिच्छन्ति । कृष्णात्रेयस्तु षोडशगुण सुश्रुताध्यायिनस्तु केचिच्चतुर्गुण पठन्ति । केचिदष्टगुणम् । चतुर्गुणत्वमष्टगुणत्व षोडशगुणत्व च किं शुष्कद्रव्यमानेनाहोस्विदार्द्रद्रव्यमानेनेत्यस्य विकल्पनस्य प्रसङ्ग एव नास्ति 'शुष्कद्रव्येषु विशेषबुद्धेरसभिन्नत्वात् । एव स्थिते चतुर्गुणाष्टगुणदर्शने साधुप्रयोगो न भवतीत्युपेक्षा कृत्वा षोडशगुणपक्ष एव कृष्णात्रेयमतो वाहटेनाङ्गीकृतो यतश्चरकस्यैष एव पक्ष । येन चतुष्पलाया पातव्यमात्राया सिद्धायामतीसारे पल वत्सकबीजस्येत्याह । कौष्ठिके च पटोलाद्ये पलमिति । अन्यथा द्रव्यपलाच्चतुर्गुणेऽष्टगुणे वा जले क्रियमाणे चतुर्भागावशेषस्य कथितस्य पल पलद्वय या प्राप्नोति । तस्मात् षोडशगुणपक्ष एव श्रेयान् । कृष्णात्रेयमतानुसारेणैव 'द्रव्याणा ' पलमित्युक्तम् । तदेव च चरकस्याभिमतमेवेत्यत्र पटोलमूलाद्य वत्सकबीज च ज्ञापकम् । तेन यत्र यावन्ति द्रव्याणि पठ्यन्ते तत्र तेषा तावन्तो भागा विधेयाः यावद्भिर्भागै समुदिताना द्रव्याणा पल भवति । यथा नागराद्ये त्रिकार्ये त्रिफलादीना चेति । तर्हि कथमन्यथा प्रयुज्यते प्रसिद्धेरविच्छेदात् । तस्मात् प्रसिद्ध एव प्रयोगो न्याय्य । तथा च शास्त्रदृष्टा अपि प्रयोगा प्रसिद्धेरविच्छेदपारम्पर्येण वृद्धवैद्यै प्रयुज्यन्त एव । यथा वमनेपूष्णस्य मधुन प्रयोगेऽनुज्ञाते शास्त्रकृद्भिर्वृद्धवैद्यास्तत्र कुर्वन्ति । एव च ब्रुवते यदुष्णस्य मधुन प्रयोगे अपक्वप्रत्यागमन हेतुरुद्दिष्ट यत्र तु दोषादिवशात्र प्रत्यागमन भवति तत्र दोषायैवेति । तस्मादप्रयोग एव साधुः । इद चाहु. तत्तस्मात् सत्यपि निर्देशे कुर्यादूह स्वय धिया विनापि तर्काशा सिद्धिर्यदृच्छासिद्धिरेव सेति । तथा श्लैष्मिकगुल्मादिविषयेष्वपि हिङ्ग्वादिषु शेषद्रव्यसमैरेव भागैर्हिङ्ग्वादीना प्रयोगमिच्छन्ति । शास्त्रे तु "यच्चूर्ण गुटिका या वा विहिता वातगुल्मिनाम् । द्विगुणक्षारहिङ्ग्वम्लवेतसास्ते कफे हिता" इति पठ्यन्ते । अनेक च प्रयोग कल्पनान्तरेण शास्त्रे पठितम् । वृद्धवैद्याः कल्पनान्तरेण प्रयुञ्जत एव । तस्मादेवविधे प्रसिद्धिरेव न्याय्येति निर्यूहविधि पाचनादिषु । स्नेहादिसाधनायापि यत्र निर्यूह साध्यते तत्राप्येष एव विधिरसति वाचनिके विधौ ॥

शीतफाण्डयोरौषधपलं षड्चतुर्भिरम्बुपलैरासुतमिति ॥

शतित्यादि । यथासङ्ख्येन शीते पञ्चभिर्जलपलैरासुतमौषधपलम् । फाण्टे चतुर्भिरिति कल्पना ॥

पाकप्रसङ्गेन स्नेहपाकानामनुच्यमानानां नियम उच्यते ॥

स्नेहपाके त्वनिर्दिष्टप्रमाणे समुदितस्य द्रवस्य पादेन स्नेहो योज्यस्तत्पादेन कल्कः ॥

यत्र सामान्येनोक्तमेभिर्द्रव्यैरस्य स्नेहः पक्तव्य इति । यत्र कस्यचित् क्वाथादेः परिमाणमुक्तं कस्यचिन्नोक्तं तत्र च स्नेहद्रवौषधानामिदं मानं विज्ञेयम् । किमित्याह समुदितस्येत्यादि । समुदितस्येत्यनेनैतद्दर्शयति । यत्र सर्वेषां क्वाथादीनामनिर्दिष्टपरिमाणत्वं तत्र तेषामन्योन्यमसमानां मिश्रीभूतानां चतुर्थांशेन स्नेहो योज्यः । तथा यत्र हि द्रवोद्देशे किञ्चिद्द्रवं स्नेहसमं स्नेहद्विगुणं त्रिगुणं वा पठ्यते किञ्चिच्चानिर्दिष्टपरिमाणं तत्र निर्दिष्टपरिमाणं यथाश्रुतमेव कृत्वानिर्दिष्टप्रमाणेन तथा पूरयितव्यं यथा समुदितं स्नेहचतुर्गुणं भवति । यत्र पुनः किञ्चिच्चतुर्गुणमेव पठितं किञ्चिच्चानिर्दिष्टप्रमाणं तत्र श्रुतावनुष्ठितायामनिर्दिष्टमानं द्रवं स्नेहसममिलयेत्र परिभाषा आपतति । एवं स्नेहाच्चतुर्गुणं समुदितं द्रवमित्यर्थादुक्तम् । स्नेहाच्चतुर्थांशेन कल्कः । समुदितस्य द्रवस्येति यदुक्तं तन्न सर्वत्र विज्ञेयम् । अपि स्नेहक्वाथादिके यावच्चत्वारो द्रवास्तावत्समुदितस्येति विज्ञेयम् ॥

अन्ये पुनः पठन्ति ॥

स्नेहपाके त्वमानोक्तौ चतुर्गुणविवर्धितम् ।
कल्कस्नेहद्रवं योज्यमधीते शौनकः पुनः ॥
स्नेहे सिध्यति शुद्धाम्बुनिष्क्वाथस्वरसैः क्रमात् ।
कल्कस्य योजयेदंशं चतुर्थं षष्ठमष्टमम् ॥

अन्ये पुनराचार्याः स्नेहपाक इत्यादिश्लोकं मानप्रदर्शनाय पठन्ति । यः स्नेहः शुद्धाम्बुना साध्यते तत्र कल्कस्य स्नेहाच्चतुर्थमंशं योजयेत् । यत्र तु निष्क्वाथेन साध्यते तत्र स्नेहात् षष्ठमंशं कल्कस्य योजयेत् । यत्र तु स्वरसेन तत्राष्टमांशम् । कल्कस्नेहेत्यनेन कल्कोद्देशेनैव मतान्तरमुक्तम् । स्नेहद्रवयोस्तु परमतमप्रतिषिद्धं तेषामनुमतमेवेति विज्ञेयम् ॥

पञ्चप्रभृति तु द्रवं पृथक् स्नेहसममेवावपेत् । अनिरूपितकल्पनं च भैषज्यं कल्कीकुर्वीत । अर्थवशाच्च प्रतिससृज्याधिश्रित्य च निर्यूहवत्साधयेत् ॥

पञ्चप्रभृति तु द्रवं पृथक् प्रत्येकं स्नेहसममावपेत् । अत्र वृद्धवैद्यानुस्मरणाविच्छेद एवाचार्येणागमत्वेनोपनिबद्धः । न चातिबद्धपूर्वमागममाचार्यस्य प्रदर्शयितुं युक्तमित्याशङ्कयाचार्येण यस्माद्वृद्धवैद्यानुस्मर्यमाणमाचार्यचरकोक्तं लिङ्गमनुमापकं विद्यते । तथा च चरके वातशोणितचिकित्सिते त्रायन्त्या-

थे परूषकाथे च घृते कषाये च परुषक-द्राक्षाकाश्मर्येक्षुविदारीणां रसा पृथक् स्नेह-समाः पठिता अतोऽनुमीयतेऽन्यत्राप्येवमिति । पारम्पर्याविच्छेदस्य चागमत्वमप्रतिहतमिति सर्वशास्त्रेषु गृहीतमेव । यस्मिंश्च भैषज्ये विशिष्टा कल्पना निर्यासादिका नोक्ता तत् भैषज्यं कल्कीकुर्यात् । येषु केषुचित् स्नेहपाकेष्वविशेषेणौषधानि पठितानि न तु तेषां कल्पनाविशेषस्तत्र तेषां कल्क एव योज्य इत्यर्थः । ऐकध्यं मिश्रीभावेन । निर्यूहवदिति सुखोपविष्टः सर्वतः सकलमत्रलोकयन् दर्व्यावघट्टयन्मृदुना परितः समुपगच्छतानलेन साधयेदित्युक्तम् ॥

तत्र यदा विरमति शब्दः प्रसादमापद्यते स्नेहो यथास्वं वर्णगन्धरसोत्पत्तिर्भैषज्यमङ्गुलीभ्यां मृद्यमानमनतिमृद्वनतिदारुणमनङ्गुलिग्राहि च स्यात् । स कालस्तस्यावतरणाय ॥

अपि च ।

घृतस्य फेनोपशमस्तैलस्य तु तदुद्भवः ।
लेहस्य तन्तुमत्ताप्सु मज्जनं सरणं न च ॥

अथावतार्य शीतीभूतमहतेन वाससा परिपूय शुचौ दृढे कलशे समासिच्यापिधानेन पिधाय शुक्लेन वस्त्रपट्टेनावच्छाद्य सूत्रेण सुबद्धं सुगुप्तं शुचौ देशे सुस्थितं स्थापयेत् ॥

तत्र यदेत्यादिना पच्यमानस्नेहस्याव-तरणकालः । वर्तिकानां तु लेहपूर्वत्वात् पृथङ्नोक्तम् । सुबोधम् । अपि चेत्यादिना घृतादिविशेषेण । सुबोधम् । तदुद्भवः फेनोद्भवः । सरणमनेकशो गमनम् । तस्याभावः । परिपूय परिस्राव्य । सुबोधम् । एवमाचार्येण कल्पना उक्ता । इदन्तु विचार्यम् । यदेतदौषधसंस्कृतं षडङ्गादिजलमुक्तं तत्र तु द्रव्योदकक्वथितशेषाणां किं मानमिति । तृडुपशमनाय जलवत् प्रयुज्यते तत् क्वाथपाकपरिभाषा न संभवति । तथा चात्र केचित् पठन्ति । 'अनुक्ते परिमाणे तु द्रव्याणामुदकस्य च । तृष्णाशान्त्यै कथं तोयमौषधं च पुनः कथम् । चतुर्गुणं यदि द्रव्यादथवा षोडशाशकम् । चतुर्भागावशेषे तु बहुद्रव्यं प्रयुज्यते । क्रियमाणविधिश्चैव न प्रसिद्धिमुपागतः । तस्माद्विना तु शास्त्रेण प्रसिद्धिं समुपाश्रयेत् । यदेव तावच्छास्त्रेण समाख्यातं परिस्फुटम् । प्रसिद्धिमाश्रितैर्वैद्यैस्तदपि क्रियतेऽन्यथा । निर्दिष्टं मधु शास्त्रेण वमने गुणदर्शनात् । न च तत् क्रियते वैद्यैः प्रत्यागमनशङ्कया । वारुण्यामासुताः प्रोक्ता देवदारुवचादयः । जलेनोत्क्वथिताः प्रायस्ते प्रसिद्धाश्च कर्मणि । उक्तं च शास्त्रकारेण कुर्यादूहं स्वयं धिया । व्याख्यानमुपदेशश्च तन्त्रयुक्तिश्च कीर्तिता । यत्रोपदेशवचनं यत् प्रोक्तं शास्त्र एव हि । विशेषेण यदाख्यानं तद्व्याख्यानमिहेष्यते । विविधं वा यदाख्यानं प्रसिद्धमनिबन्धनम् । वृद्धवैद्यागतं तद्धि व्याख्यानमिति संज्ञितम् ।

च शास्त्रनिबन्धनं । तस्मात् ...

वैद्यक्रमागतम् । तथैव भिषजा कार्यो द्रव्योदकपरिग्रह" इति । एवं वृद्धवैद्यागतं प्रस्थादिमानं नैवास्माभिरुच्यते । सर्वैरेवौषधोद्वेगौषधाना सङ्ख्याविशेषनिरपेक्षाम्नथाविधा भागा विधेयाः । यथा द्रव्यसमुदायस्य क्वाथ्यार्थेपि क्षमर्षपलं वा कर्षत्रयं वा पलं वा भवति । न च पडमधिकमात्रा कायममा भवतीत्याशङ्का कार्या । यतः क्वाथ्ये द्रव्यपले षोडशजलपलानि दत्वा कविशेषस्य चत्वारि पलानि गृह्यन्ते । वृद्धमने तु जले औषधपलेनाढकस्य प्रस्थद्वयमात्रं द्रवमानेन ततोऽप्यधिकं वा स्थाल्यामधिश्रीयते । अर्ध शृतं चेदमेव कल्प्यते । तस्माद्द्रव्यपलस्यापि प्रयोगो न विरुध्यत इति । तथा यवागूयूषपानकमासौदाममवारिष्टादिष्वपि द्रव्यादिमानं नोक्तं तथापि वृद्धैरथाविच्छेदपारम्पर्येण प्रतिपदोक्तं सजातीयानुमानेनैवावगन्तव्यम् । यस्मात् यहेव शास्त्रेणानुबद्धं प्रयोगे प्रतिष्ठितम् । तथा च पठन्ति । "अतश्च प्रकृतं बुध्वा देशकालान्तराणि च । तन्त्रकर्तुरभिप्रायानुपायाश्चार्थमादिशे"दिति । अनेक चैवप्रकारं प्रसिध्यैव ज्ञायत इति कृत्वा शास्त्रे निबद्धम् । तथा च"कुक्कुटाश्च मयूराश्च तित्तिरिकौञ्चवर्तकाः । शालयामदिराः सर्पिर्वातगुल्मचिकित्सितमित्यस्य यथार्हं संस्कारो गम्यत एव । अन्यत्समोहभयान्न प्रदर्श्यते । अन्यतन्त्रेषु पुनरेवंविधमपि पठ्यते । अनिर्दिष्टे घृतक्षीरविशेषे गव्यमिष्यते । सैन्धवं लवणेभ्यश्च आरेभ्यो यवशूकजं । तैलेभ्यस्तिलतैलं च गोमूत्रं मूत्रकीर्तन"इत्युक्ताः कल्पनाः ॥

परिमाणस्य कल्पना प्रदर्शयितुमुच्यते ॥

परिमाणं पुनः षड्वंश्यो मरीचिः । ताः षट् सर्षपः । तेऽष्टौ तण्डुलः । तौ धान्यमाषः । तौ यवः । अतः परं चतुर्गुणवृध्याण्डिकामाषकशाणकर्षपलकुडवप्रस्थाढकद्रोणवहाः कल्प्यन्ते । धरणं तु पलस्य दशमो भागः । माषकस्य पर्यायो हेमो धानकश्च । शाणद्वयस्य पर्यायो द्रङ्क्षणः कोलो बदरकश्च । कर्षस्य सुवर्णमक्षः पिचुर्बिडालपदकं पाणितलं तिन्दुकं कवलग्रहः षोडशिका च । कर्षद्वयस्य शुक्तिरष्टमिका च । पलस्य मुष्टिः प्रकुञ्चश्चतुर्थिका बिल्वमात्रं च । पलद्वयस्य प्रसृतोऽष्टमानं च । कुडवस्याञ्जलिः । कुडवद्वयस्य मानिका । आढकस्य पात्रं कंसश्च । द्रोणस्य नल्वणार्मणोन्मानघटकुम्भकलशाः । द्रोणद्वयस्य शूर्पः । तुला पुनः पलशतं तानि विंशतिर्भार इति ॥ भवति चात्र ॥

परिमाणं पुनरित्यादि । परिमाणं सामान्येन मानम् । वंशी सुसूक्ष्मरजसोंऽशः अणु । ता इति मरीच्यः । त इति सर्षपाः । ताविति तण्डुलौ । पुनस्ताविति धान्यमाषौ । अत इति यवान् परमुत्तरमुत्तरं पूर्वस्य पूर्वस्य चतुर्गुणवृध्या विज्ञेयम् । एवं सति चत्वारो यवा अण्डिका । चतस्रोऽण्डिका माषकः । चत्वारो माषकाः शाणः ।

एव चतुर्गुणवृद्ध्या कर्षोऽपि बहान्त याच्यम् । धरण पलस्य दशमो भाग• षण्मापका एकाण्डिका एको यवकयो धान्यमाषा इति । पर्याया माषकादीना सुबोधाः । शाणद्वयमधेकर्षः । तानीति । तानि पलशतानि विंशतिर्भार । गतानुगतिका ॥

शुष्कमेयेष्विद मान द्विगुण तु द्रवार्द्रयोः ।

यदेतदिह मानमुक्त तच्छुष्केष्वेव मेयेषु बोद्धव्यम । यदा तु द्रव जलक्षीरघृतादार्द्रं वा गुडूचीपद्मभूलादि मेय तदैतदेव मान द्विगुण ज्ञेयम् । यद्यपि च सामान्येन द्रवार्द्रयोर्द्विगुणमानस्योक्तत्वात् वश्यादिबहान्त सर्व द्विगुण प्राप्त तथापि कुडुबादेव बहान्त द्विगुण विज्ञेय न तु वश्यादिपलान्तम् । वश्यादावपि तिगुण इष्यमाणे अनेकमविच्छेदेन प्रसिद्धमसशयफल च प्रयोगपूग परिहीयते । तत्रश्च्यवनप्राशादिषु प्रसिद्धमानात् द्विगुणत्वानि तैलादीनि प्राप्नुवन्ति । तथा नीलिनीघृत प्रसिद्धात् सुधाक्षीराद्यौगिकमतियोगकर्तृ द्विगुण प्राप्नोत्यन्यान्यपि शाणादिषु विपरीतान्यापतन्ति । तानि स्वय विकल्प्य योज्यानि । अत्र च प्रमाण चतुर्विंशतिपलमान वस्तेऽष्टसुवर्णेन पलेन । नाष्टसुवर्णेन । अष्टसुवर्णेन हि वस्त्यौषधस्य पक्वाशयेऽवकाश एव न विद्यते । एवमण्डिकामाषकशाणादिष्वपि प्रमाणीकर्तव्यम् । तस्मात् सामान्योक्तावपि कुडुबादिष्वेव द्विगुणत्व विज्ञेयम् । न वश्यादिषु । अत एव च तुलायाः पलोक्तिनियतत्वात् द्विगुणत्वासभव• । तथा च पठन्ति । निर्देशस्याविशेषेऽपि विशेषो रूढिमागतः । अविच्छेदात् प्रवक्तॄणा श्रोतॄणा च क्रियाविधौ । कर्मण्यणुविशेषेऽपि विशेषे लक्षण स्थितम् । आदित्य पश्यतीत्यत्र नाविशेषात् प्रयुज्यत इति । अत एव यदपि चार्द्रद्रव्याणा द्विगुण मानमुक्त तत्र सर्वेषामेव कूश्माण्डकार्द्रकेक्षुगण्डिकादीनामिति बोद्धव्यम् । यानि पुन सहचरकण्टकारिकाशागतावरीगुडूचीवृक्षूष्माण्डवादीन्यार्द्राण्येव प्रसिद्धप्रयोगाणि तेषा द्विगुणत्वे यथास्वमुक्तप्रयोगासभव । शुष्कप्रसिद्धाना तु सद्य उद्धृताना तैक्ष्ण्याभावादुपपन्न एव द्विगुणप्रयोग इति । अपि तु येषा शुष्काणामेव प्रयोग प्रसिद्धः द्विगुणत्वसिद्धे' सभवात्तु सद्य उद्धृतान्येव प्रयुज्यन्ते तेषामेव । यत्र तु किञ्चिदुद्दिश्यते नान्यत् सम द्विगुण वा त्रिगुणादि चोद्यते, तत्र द्रवशुष्ककुडुबादिनिरपेक्षमेव व्यवहारप्रसिध्योन्मानमात्रेणैव समत्वादिक विज्ञेयम् । कुडुबादिस्मृतौ तु पूर्वमित्युक्ता कल्पना ॥

पेषणालोळने वारि स्नेहपाके च निर्द्रवे ।

यत्र पेषणालोळनादि सामान्येनोक्त तत्र वार्येवेति विज्ञेयमित्याह । पेषणेत्यादि । यत्र तु द्रवव्यतिरेकेण पिष्ट्वा पिबेदित्येवमाद्युक्तम् । यत्र च स्नेहमेभिरौषधै पचेदिति च प्रोक्तम् । तत्र सर्वत्र सलिलमेवेष्यत इति भाव ॥

कल्पयेत्सदृशान् भागान् प्रमाण यत्र नोदितम्

यत्र तु द्रव्याण्येव पठितानि न तु तेषां पृथक् प्रमाणं तत्र सदृशात्तुल्यान् भागान् कल्पयेत् । एतत् पृथक्पठितानां मानं विज्ञेयम् । समुदायस्य च मानं शब्देनैव वाच्यम् । यथा दशमूलाढकं इत्यत्र समुदितस्यैवाढकं इति विज्ञेयम् । न तु पृथग्भूतस्येति भावः यत्र तु त्र्यूषणत्रिफलादीनामेकवचनान्तानां प्रयोगस्तत्र समुदायस्यैव भागो विज्ञेयः । काचित्तु कार्यानुमानात् प्रत्येकमिष्यते । प्रमाणं यत्र नोदितमिति मानवाचिनः शब्दस्याप्रयोग उक्तः । तत्प्रयोगे तु यथाप्राप्तमवगन्तव्यम् । तेनागस्त्यादिके घृतादीनां पिप्पलीचूर्णेनासाम्यम् ॥

भेषजस्य कल्पना उक्ता । केवलमिदं न ज्ञायते यत्र क्वचित् द्रव्ययुक्तं तत्र तस्य किं गृह्यतामिति । यस्माद्द्रव्याणां त्वक्सारपिच्छामूलफलकुसुमक्षीरशाखादिभेदेनानेकधा प्रयोगो दृष्ट इत्यत्राह ॥

अनिर्दिष्टाप्रसिद्धेषु मूलं ग्राह्यं त्वगादिषु ।

अनिर्दिष्टाप्रसिद्धेष्वित्यादि । यत्र त्वगादीनामन्यतमं शब्देनोक्तं तत्राविवादः । यत्र पुनर्विशेषस्त्वगादिषु न निर्दिष्टोऽप्रसिद्धत्वादौषधसंग्रहकर्तृभ्यो न प्राप्यते तत्र मूलमेव ग्राह्यम् । तथा च कश्चित्तन्त्रकारः पठति । "ववनाय सदा कार्यं फलमूलादि यत्स्मृतम् । भिषगन्वेषिते द्रव्ये मूलं दद्याद्विशेषतः । क्वचिदनुपलब्धौ तु मूलमेव प्रदापयेत् । मूलवीर्या हि भूयिष्ठमौषधी परिचक्षते । मूलालाभे तु दातव्यं मूलतुल्यगुणं च यदिति" ॥

स्नेहपाकस्त्रिधा मन्दश्चिक्कणः खरचिक्कणः ।
मन्दः कल्कसमे किट्टे चिक्कणो मदनोपमे ॥
किञ्चित् सीदति कृष्णे च वर्त्यमाने तु पश्चिमः
दग्धोऽतऊर्ध्वनिष्कार्यः स्यादामस्त्वग्निसादकृत्
मृदुर्नस्ये खरोऽभ्यङ्गे पाने वस्तौ च चिक्कणः

स द्व्यादिभेदेन त्रिधा स्नेहपाक उक्तः । कल्कसमोऽतिमार्दवात् । मदनं माक्षिकमउम । सीदति संघातं न गृह्णाति । अतः खरलक्षणादूर्ध्वं यो दग्धो भवति स तु निष्कार्यः स्यात् । मन्दलक्षणात् पूर्वमाम सत्त्वग्निसादकृत् । मृद्वित्यादिना मन्दादीनां विषयनिदेशः । मृदुर्मन्द इति पर्यायौ ॥

उपसंहरन्नाह ॥

हिमवद्विन्ध्यशैलाभ्यां प्रायो व्याप्ता वसुन्धरा
सौम्यं पथ्यं च तत्राग्नेयमाग्नेयं वैन्ध्यमौषधम्

इति कल्पस्थाने अष्टमोऽध्यायः ॥

समाप्तमिदं कल्पस्थानम् ।

हिमवदित्यादि । वसुन्धरा भूर्हिमवता विन्ध्येन च प्रायो व्याप्ता । दक्षिणो भूभागो विन्ध्य उत्तरो हिमवान् । तत्रैव स्थितं आद्यं भवमाद्यं हैमवतं सौम्यं देहे च पथ्यम् । वैन्ध्यमाग्नेयम् । तस्य पथ्यापथ्यत्वेनानुक्तेर्विषयविशेषेण पथ्य-

स्वमुक्तमिति । अत्र च, केचिच्चरकाचार्यमतानुसारेण प्रमाणोपपन्नप्रसिद्धाविच्छिन्नव्यवहारप्रदर्शनपराः श्लोकैः परिभाषा पठन्ति । ता विकल्प्य योज्याः ॥

परिभाषा प्रवक्ष्यन्ते चिकित्साया सुसश्रिताः ।
द्रव्याणि षोडशगुणे सलिले क्वाथयेत् भिषक् १
चतुर्थशेषः पूतस्तु कषायो ग्राह्य इष्यते ।
अथ क्वाथ्येषु तेषूक्त तोयादन्यत् द्रव भवेत् २
तथाप्युक्त प्रयोक्तव्य तत् षोडशगुण तत ।
द्रव यत्तत्र पठित क्षीर वा दधिमस्तु वा ३
मूत्र तक्र सुरामण्ड यदि वाप्यम्लकाञ्चिकम् ।
जलवत् षोडशगुण तत् स्यात् पादावशेषितम् ४
अनिर्दिष्टे प्रमाणे तु क्वाथ्याना च द्रवस्य च ।
कषायपाककल्पोऽय कृष्णात्रेयेण वर्णित ५
कर्तव्य सति निर्देशे यथानिर्दिष्टमेव हि ।
अस्यास्तु परिभाषाया पक्ष्माद्यावसभवात् ६
तत्र प्रसिद्धिमाश्रित्य भेषजेषु जलेषु च ।
तथा विधेया मात्रा स्युर्न्याध्यादिसदृशा यथा ७
तस्मादर्धपल वापि कर्षत्रयमथापि वा ।
द्रव्याणा स्यात् पल वापि द्विप्रस्थमुदकस्य तु ८
ततोधिक वा कर्तव्यमूहापोहविशारदैः ।
हीन वापि तत कार्यमेव यूषे च पानके ९
मासौदनामवारिष्टपेयासु च वितर्कयेत् ।
स्नेहादिसाधनायोक्तो निर्यूहो यत्र यत्र हि १०
तत्रापि षोडशगुण पक्षोय परिगृह्यते ।
द्रव्य स्नेहसम क्वाथ्यमत्र पक्षे प्रयुज्यते ११
कषाय एव चेत्तत्र द्रवार्थे केवलो भवेत् ।
तथान्यदपि तत्रोक्त द्रव क्षीरादिक भवेत् १२
ततोनुरूप सख्याय द्रव्य तोयेन साधयेत् ।
द्रव्य स्नेहसम क्वाथ्यमन्यत्रापि द्रवे सति १३
न तत्र युज्यते तस्मादनुरूपेण कल्पयेत् ।
अन्येतु भिषजः प्राहुः क्वाथ्यान्यष्टगुणेऽम्भसि १४
क्वाथ्य तु भवति स्नेहादत्र द्विगुणमौषधम् ।
कषायेणैवचेत् साध्यः स्नेहोन्यस्मिन्द्रवेतथा १५
साधयेदनुरूपेण केचिदेव प्रचक्षते ।
चतुर्गुणेन तोयेन क्वाथयेदौषधानि तु १६
ऋषीणा सुश्रुतादीना सर्वेषा मतमीदृशम् ।
एतावास्तु विशेषोऽत्र शेषमात्रापि पूर्ववत् १७
क्वाथ्य तु भेषज स्नेहादस्मिन् पक्षे चतुर्गुणम् ।
पलव्यपेक्षया द्रव्यादथ तोय चतुर्गुणम् १८
प्रस्थव्यपेक्षया द्रव्याद्यदा तोय चतुर्गुणम् ।
क्रियते द्विगुण क्वाथ्य तत स्नेहात् प्रयुज्यते १९
द्रवाणा द्विगुण प्रस्थ शुष्कात् प्रस्थाद्यतो मत ।
प्रसिद्धिस्तु चिकित्साया द्विधा हि भिषजामिह २०
पलव्यपेक्षयाप्यस्ति तथा प्रस्थव्यपेक्षया ।
सुश्रुतस्य तु य पूर्वमुपन्यस्ताश्चिरन्तन २१
पाठः पलव्यपेक्षाया ज्ञापक तदुदाहृतम् ।

तत्पाठस्तु । उदकद्रोणे द्रव्यतुलामारोप्य चतुर्थांशावशिष्टमवतारयेदिति ॥

इत्येव त्रिविध प्रोक्त कषायग्रहण प्रति २२
एवमन्यत्र सर्वेषा कल्कात् स्नेहश्चतुर्गुण ।
चतुर्गुण द्रव स्नेहाद्यत्र यत् पठ्यते द्रवम् २३
अनुक्ते तु द्रवे देय जलमेव चतुर्गुणम् ।

यत्र तु द्रव्याण्येव पठितानि न तु तेषां पृथक् प्रमाणं तत्र मद्दशांगुल्यान् भागान् कल्पयेत् । एवं पृथक्पठितानां मा न विशेषम् । समुदायस्य च मानं शास्त्रेणैव वाच्यम् । यथा दशमूलादौ इत्यत्र मयुक्तयैवाढक इति विशेषम् । न तु पृथक्त्वयेति भावः यत्र तु व्यूषणादिक्षारादिनामैकवचनान्तानां प्रयोगस्तत्र समुदायस्यैव भागो विधेय । कश्चित् कार्यानुमानात् प्रत्येकमिष्यते । प्रमाणं यत्र नोदितमिति मात्रा विना शास्त्रस्याप्रयोग उक्तः । तत्प्रयोगे तु यथाशास्त्रमेव तत्त्वम् । येनागत्यादिके घृतादीनां पिप्पलीमूलसाम्यम् ॥

भेषजस्य कल्पना नास्ति । केवलमिद न ज्ञायते यत्र शास्त्रे द्रव्यमुक्तं न च तस्य किं गृह्यतामिति । यस्माद्द्रव्याणां त्वक्सारनिर्यासमूलफलकुसुमक्षीरशाखादिभेदेनानेकधा प्रयोगो दृष्ट इत्यत्राह ॥

अनिर्दिष्टाप्रसिद्धेषु मूलं ग्राह्यं त्वगादिषु ।

अनिर्दिष्टाप्रसिद्धेष्वित्यादि । यत्र त्वगादीनामन्यतमं शास्त्रेणोक्तं तत्राविवादः । यत्र पुनर्विशेषस्त्वगादिषु न निर्दिष्टोऽप्रसिद्धत्वादौषधसङ्ग्रहकर्तृभ्यो न प्राप्यते तत्र मूलमेव ग्राह्यम् । तथा च कश्चित्तन्त्रकारः पठति । "वचनाच्च सदा कार्यं फलमूलादि यत्स्मृतम् । भिषगव्यक्ते द्रव्ये मूलं दद्याद्विशेषतः । व्यक्तेऽनुपलब्धौ तु मूलमेव प्रदापयेत् । मूलवीर्यो हि भूयिष्ठमौषधीः परिपठ्यते । मूलाभावे तु दातव्य मूलतुल्यगुणं च यदिति" ॥

स्नेहपाकास्त्रिधा मन्दश्चिक्कणः खरचिक्कणः ।
मन्दः कल्कसमे किट्टे चिक्कणो मदनोपमे ॥
किञ्चित् सीदति दर्व्यां च वर्तिमाने तु पश्चिमः
दग्धोऽत ऊर्ध्वं निःसारः स्याद्दाहकृदाममादकृत्
मृदुर्नस्ये खरोऽभ्यङ्गे पाने वस्तौ च चिक्कणः

स शब्दादिभेदेन त्रिधा स्नेहपाक उक्तः । कल्कसमोऽनिर्वाहात् । मदनमत्वात् मदनफलमज्जसम् । सीदति नखाग्रे न गृह्यते । अतः खरलक्षणादूर्ध्वं यो दग्धो भवति स तु निष्कार्यः स्यात् । मन्दलक्षणात् पूर्वेणाम सन्निपातादरू । मृद्वित्यादिना मन्दादीनां विषयनिर्देशः । मृदुर्मन्द इति पर्यायौ ॥

उपसंहरन्नाह ॥

हिमवद्विन्ध्यशैलाभ्यां प्रायो व्याप्ता वसुन्धरा
सौम्यं पथ्यं च तत्रायमाग्नेयं वैन्ध्यमौषधम्

इति कल्पस्थानेऽष्टमोऽध्यायः ॥

समाप्तमिदं कल्पस्थानम् ।

हिमवदित्यादि । वसुन्धरा भूर्हिमवता विन्ध्येन च प्रायो व्याप्ता । दक्षिणो भूभागो विन्ध्यः उत्तरो हिमवान् । तत्रैव स्थितं आदौ भवमाद्यं हैमवतं सौम्यं देहे च पथ्यम् । वैन्ध्यमाग्नेयम् । तस्य पथ्यापथ्यत्वेनानुक्तेर्विषयविशेषेण पथ्य-

तत्रापि हि विशेषोऽयमन्य कैश्चिदुपाश्रित ५१
स्नेहेषु पलनिर्देशो येषु येषु न विद्यते ।
प्रत्यव्यपेक्षया चास सङ्ख्येयमुक्तौषध २ ५२
पलव्यपेक्षया चापि समाचारो द्विधा अपि ।
पूर्वं पलव्यपेक्षा या प्रोक्ता विज्ञापके सति ५३
द्रव्याणा पलनिर्देशो यत्रोक्तो मिश्रके तथा ।
पलव्यपेक्षयैवात्र तोयमेव चतुर्गुणम् ५४
प्रदेशान्तरनिर्देशाच्चरकेऽप्यनुमीयते ।
कषायमात्रा पातव्या यद्यप्यपरिभाषिता ५५
स्वर्णक्षीर्यादिके योगे पाण्डुरोगचिकित्सिते ।
पातव्या कथिता मात्रा गोमूत्रेण चतुष्पला ५६
रोहिणीकटुकादीना पित्तगुल्मचिकित्सित ।
घृत मुक्त्वा कषायस्य प्रोक्ता मात्रा चतुष्पला ५७
अतोऽनुमानाच्चरके सिद्धा मात्रा चतुष्पला ।
द्रव्याणा च पल क्वाथ्य पटोलाद्ये प्रकीर्तितम् ५८
पल वत्सकबीजस्य निर्दिष्ट चातिसारिके ।
तत् षोडशगुणे तोये यदि न क्वाथ्यते ततः ५९
चतुर्गुणोदके तोये पेय क्वाथपल भवेत् ।
इत्येवत् षोडशगुण तोय यत्र प्रयुज्यते ६०
एवैव चरकस्यापि परिभाषानुमीयते ।
पातव्येषु कषायेषु मुस्तपर्पटकादिषु ६१
विशेष कथ्यतेऽन्योऽपि माने शुष्कद्रवाश्रये ।
शुष्कद्रव्याश्रय मान निर्दिश्य यदुदाहृतम् ६२
द्रवेषु द्विगुण मान सर्पिश्चैवोदुम्बरेषु च ।
द्विगुण मानमित्येतदारभ्य कुडुवादिति ६३
शुष्काणा च द्रवाणा च सम तु कुडुवादधः ।
तुलायामपि नैवेष्टा द्विगुणा मानकल्पना ६४
तुलापलशत चैव तच्छुष्कद्रवयोर्मतम् ।
पल चतुर्गुण चेष्ट प्रसिद्धक्षापकादिकम् ६५
सैद्धान्तिकस्तुलायास्तु रसे तैलाढक पचेत् ।
यदुक्त शतमेवात्र पलाना परिगृह्यते ६६
चतुःसुवर्णमेतच्च पल नाष्टसुवर्णकम् ।
द्रव्यस्य द्विगुणत्वे स्यात् पलमष्टसुवर्णकम् ६७
नैवाञ्जलौ न प्रसृते न पले न पलादधः ।
द्रवाणामौषधाना हि द्विगुण मानमिष्यते ६८
द्विगुणत्वे द्रवेषु स्यात् पलमष्टसुवर्णकम् ।
तेनैषा द्विगुणत्वेन क्रियमाणो विरुध्यते ६९
कुडुवाद्यासु सज्ञासु द्रवाणा द्विगुणो विधिः ।
विद्यते ज्ञापक चात्र चरकाचार्यदर्शितम् ७०
स्पष्टार्थमेव पठितमिद कुष्ठचिकित्सिते ।
सलिलाढकेऽष्टभागे शेषे पूतो रसो ग्राह्य ७१
ते च कषायाष्टपले चतुष्पल सर्पिषश्च पलव्यम ।
यावत्स्यादष्टप८ शेष पेय तत कोष्णमिति ७२
अष्टभागावशेषे तु पलानामष्टकद्वयम् ।
पलस्य द्विगुणे माने क्रियमाणे न युज्यते ७३
द्विगुणे हि पले तत् स्यादेकमेव पलाष्टकम् ।
चतुष्पल च दातव्य यत् प्रोक्त सह सर्पिषा ७४
पलस्य द्विगुणे माने तदष्टपल भवेत् ।
चतुःसुवर्ण हि पल शुष्क णाभिप्यते यत. ७५
द्विगुणत्वात द्रवाणा हि तत् स्यादष्टसुवर्णकम् ।
निरूहमात्रानिर्देश एव सति च बाध्यते ७६
प्रसृतार्ध समारभ्य द्वादश प्रसृता परम् ।
एषा मात्रा द्विगुणिता द्विगुणे प्रसृते भवेत् ७७
निरूहमात्रा शतोक्ता द्वादश प्रसृतास्तथा ।
चत्वारिंशत पलानि स्युरष्टाभिरधिकानि च ७८

कल्पकल्पस्तु चरके कषायाणां न कीर्तितः २४
स्नेहपाकविधिस्तूक्त एव दृढबलेन तु ।
चरकोऽर्धकृते शास्त्रे ब्रह्मभूय गतो यत २५
कषायस्य तु पेयस्य यदि वा कल्कचूर्णयो ।
मात्रा दृढबलेनापि तत्रैव परिभाषिता २६
चरकोक्तैर्मया वाक्यैरनुमानात् प्रसाधिता ।
अनुक्तापि यथा मात्रा पश्चाद्वक्ष्याम्यह तथा २७
एषा कषायकल्पाना प्रविभागो विधीयते ।
कषायकल्पे त्रिविधे यश्चतुर्गुणितोदक २८
कषायकल्प स्नेहेषु साध्येष्वेव समाश्रित. ।
वैद्यै प्रायेण न तथा य षोडशगुणोदक २९
चतुर्गुणोदके पक्षे स्नेहाद्द्रव्य चतुर्गुणम् ।
अष्टाविंश पलशत साध्यद्रव्यस्य जायते ३०
स्नेहप्रस्थे विपक्तव्ये शुष्क तच्च भवेद्यदि ।
आर्द्र चेदुद्धृत तत्स्तत पलशतद्वयम् ३१
स्नेहप्रस्थे भवेत्साध्ये षट्पञ्चाशत पलाधिकम् ।
एव बहुत्वात् द्रव्यस्य यश्चतुर्गुणितोदक ३२
सकल्पोऽभिमतस्तत्र स्नेह स्याद्वीर्यवत्तर ।
सहस्रपाका स्नेहास्तु शतपाकाश्च कीर्तिता ३३
सुभावित स्वल्पमपि द्रव्य तद्बहुकर्मकृत् ।
तस्माद्बहुतर द्रव्य यत्र पक्षे प्रयुज्यते ३४
स्नेहपाकेषु स श्रेयानित्येष तु मयाश्रित ।
स्नेहपाकविधावेव प्रयोगस्तस्य युज्यते ३५
पाचना शमनीयाश्च ये कषाया ज्वरादिषु ।
उदीरिता पुनस्तेषु कषायेषूपकल्प्यते ३६
चतुर्गुणोदके पेय कषायस्य पल भवेत् ।
तस्माद्द्रव्यपल वैद्या पाचनेषु प्रयुञ्जते ३७

मात्रा तु वैद्या. क्वाथस्य पाययन्ति चतुष्पलाम् ।
क्रियमाणः प्रसिद्धोऽय पारम्पर्यागतो विधि ३८
बाधितु शक्यते नैव ज्ञापक चात्र विद्यते ।
पल वत्सकबीजस्य श्रपयित्वा रस पिबेत् ३९
आचार्यचरकेणैवमतिसारे तु भाषितम् ।
पटोलाद्ये कषाये च क्वाथ्यद्रव्यपल कृतम् ४०
चतुर्गुणेन तोयेन पचेद्द्रव्यपले सति ।
चतुर्भागावशेष तु पेय क्वाथपल भवेत् ४१
शास्त्रे दृष्टे च मात्रा सा महती सप्रकाशिता ।
चतुष्पला कषायस्य मात्रा या भिषजा मता ४२
पले चतुर्गुणजले सा मात्रा न प्रसिध्यति ।
एव सति च साध्य स्याद्भिषजाना चतुष्पलम् ४३
चतुष्पलस्य द्रव्यस्य क्वथितस्य चतुर्गुणे ।
तोये चतुर्थशेषस्य पेय क्वाथश्चतुष्पल ४४
भट्टारहरिश्चन्द्रेण खरणादे प्रकीर्तिता ।
पातव्या षट्पला मात्रा तस्य द्रव्यपलानि षट् ४५
क्वाथ्यानि सप्रयुज्य ते जल द्रव्याच्चतुर्गुणम् ।
पटोलाद्ये च तेनापि क्वाथ्यद्रव्यपल कृतम् ४६
खरणादकृता मात्रा पेया तेनैव षट्पला ।
परस्परविरुद्ध तत्तस्याप्येतन् प्रयुज्यते ४७
अप्रसिद्धो विधिश्चाय कषायस्य ज्वरादिषु ।
न षट्पलानि क्वाथ्य तन्न च तोय चतुर्गुणम् ४८
चतुर्गुणोदका तस्मात् परिभाषा न युज्यते ।
ज्वरादीना कषायेषु स्नेहेष्वेव हि सा मता ४९
कृष्णात्रेयमुनिप्रोक्ता या षोडशगुणोदका ।
ज्वरादिषु कषायाणा ग्रहण क्रियते तया ५०
चतुर्गुणोदका यापि परिभाषोपदिश्यते ।

तत्रापि हि विशेषोऽयमन्य कैश्चिदुपाश्रित ५१
स्नेहेषु पलनिर्देशो येषु येषु न विद्यते ।
प्रस्थव्यपेक्षया चात्र सङ्ख्येयमुदकौषध ॥ ५२
पलव्यपेक्षया चापि समाचारो द्विधा अपि ।
पूर्वं पलव्यपेक्षा या प्रोक्ता विज्ञापके सति ५३
द्रव्याणा पलनिर्देशो यत्रोक्तो मिश्रके तथा ।
पलव्यपेक्षयैवात्र तोयमेव चतुर्गुणम् ५४
प्रदेशान्तरनिर्देशाच्चरकेऽप्यनुमीयते ।
कषायमात्रा पातव्या यद्यप्यपरिभाषिता ५५
स्वर्णक्षीर्यादिके योगे पाण्डुरोगचिकित्सिते ।
पातव्या कथिता मात्रा गोमूत्रेण चतुष्पला ५६
रोहिणीकटुकादीना पित्तगुल्मचिकित्सिते ।
घृत मुक्त्वा कषायस्य प्रोक्ता मात्रा चतुष्पला ५७
ततोऽनुमानाच्चरके सिद्धा मात्रा चतुष्पला ।
द्रव्याणा च पल काथ्य पटोलाद्ये प्रकीर्तितम् ५८
[illegible] वत्सकबीजस्य निर्दिष्ट चातिसारिके ।
[illegible]त् षोडशगुणे तोये यदि न काथ्यते ततः ५९
चतुर्गुणोदके तोये पेय काथपल भवेत् ।
इत्येतत् षोडशगुण तोय यत्र प्रयुज्यते ६०
एवैव चरकस्यापि परिभाषानुमीयते ।
पातव्येषु कषायेषु मुस्तपर्पटकादिषु ६१
विशेष कथ्यतेऽन्योऽपि माने शुष्कद्रवाश्रये ।
शुष्कद्रव्याश्रय मान निर्दिश्य यदुदाहृतम् ६२
द्रवेषु द्विगुण मान सम्यग्वैवोद्भवेषु च ।
द्विगुण मानमित्येतदारभ्य कुडुवादिति ६३
शुष्काणा च द्रवाणा च सम तु कुडुवादध· ।
तुलायामपि नैवेष्टा द्विगुणा मानकल्पना ६४
तुलापलशत चैव तच्छुष्कद्रवयोर्मतम् ।

पल चतुर्गुण चेष्ट प्रसिद्धज्ञापकादिकम् ६५
सैहींचरतुलायास्तु रसे तैलाढक पचत् ।
यदुक्त शतमेवात्र पलाना परिगृह्यते ६६
चतु सुवर्णमेतच्च पल नाष्टसुवर्णकम् ।
द्रव्यस्य द्विगुणत्वे स्यात् पलमष्टसुवर्णकम् ६७
नैवाञ्जलौ न प्रसृते न पले न पलादध ।
द्रवाणामौषधाना हि द्विगुण मानमिष्यते ६८
द्विगुणत्वे द्रवेषु स्यात् पलमष्टसुवर्णकम् ।
तेनैवा द्विगुणत्वेन क्रियामार्गो विरुध्यते ६९
कुडुवाधासु सज्ञासु द्रवाणा द्विगुणो विधि ।
विद्यते ज्ञापक चात्र चरकाचार्यदर्शितम् ७०
स्पष्टार्थमेव पठितमिद कुष्ठचिकित्सिते ।
सलिलाढकेऽष्टभागे शेषे पूतो रसो ग्राह्य ७१
ते च कषायाष्टपले चतुष्पल सार्पिषश्च पा[illegible]म ।
यावत्स्यादष्टप[illegible] शेष पेय तत कोष्णमिति ७२
अष्टभागावशेषे तु पलानामष्टकद्वयम् ।
पलस्य द्विगुणे माने क्रियमाणे न युज्यते ७३
द्विगुणे हि पले तत् स्यादेकमेव पलाष्टकम् ।
चतुष्पल च दातव्य यत् प्रोक्त सह सर्पिषा ७४
पलस्य द्विगुणे माने तदप्यष्टपल भवेत् ।
चतुःसुवर्ण हि पल शुष्क णमिष्यते यत ७५
द्विगुणत्वात् द्रवाणा हि तत् स्यादष्टसुवर्णकम् ।
निरूहमात्रानिर्देश एव सति च बाध्यते ७६
प्रसृतार्ध समारभ्य द्वादश प्रसृता परम् ।
एषा मात्रा द्विगुणिता द्विगुणे प्रसृते भवेत् ७७
निरूहमात्रा शास्त्रोक्ता द्वादश प्रसृतास्तथा ।
चत्वारिंशत् पल नि स्युरष्टाभिरधिकानि च ७८

क्वाथ्यादिषु तु मध्येषु क्वाथस्याञ्जलिरिष्यते ।
अत्र सुश्रुतनिर्देशे क्वाथोऽत्र द्विगुणो भवेत् ७९
स्वरसात् क्वथिताच्छीतात् कषायात् षट्पलं पिबेत्
यदुक्तं स्मरणात्तत्तद्वादशपलं भवेत् ८०
पैत्तिके पठ्यते गुल्मे सर्पिरत्र चतुष्पलम् ।
पिबेत् समूर्छितं तेन गुल्मः शाम्यति पैत्तिकः ८१
चतुष्पलं घृतस्येदं मात्राप्यष्टपलं भवेत् ।
स्वर्णक्षीर्यादिके योगे गोमूत्राञ्जलिरिष्यते ८२
अञ्जलेर्द्विगुणत्वाद्धि मात्रा साष्टपला भवेत् ।
गौल्मिके त्रायमाणाद्ये घृते च परिपठ्यते ८३
रसस्यामलकेक्षूणां क्षीरस्य च घृतस्य च ।
पलानि पृथगष्टाष्टौ कृत्वा सम्यग्विपाचयेत् ८४
अष्टौ प्रत्येकमेतानि स्युः षोडश पलानि तु ।
तस्मादेवंप्रकारेषु निर्देशेषु विरुध्यते ८५
द्रवाणां द्विगुणं मानं तत्कार्यं कुडुबादिषु ।
आर्द्रेष्वपि न सर्वेषु सद्यस्तैलेषु घृतेषु च ८६
द्विगुणं मानमिच्छन्ति विशेषोऽत्र च कल्प्यते ।
शुष्काणि विनियुज्यन्ते दशमूलादिकानि हि ८७
तेष्वेव द्विगुणं मानं न सर्वपूद्घृतेषु हि ।
आर्द्राणामेव येषां तु प्रसिद्धिमुपकल्पयत् ८८
वाशाघृते वृषघृते तैले साहचरे तथा ।
आर्द्राणां द्विगुणं मानमेवमादिषु नेष्यते ८९
आर्द्राणामेव तेषां हि प्रयोगः शस्यते यतः ।
शतावरीमूलतुलाश्चतस्रो याः प्रकीर्तिताः ९०
न तत्र द्विगुणं मानं भिषग्भिः कैश्चिदाश्रितम् ।
वैद्यबुद्धिविकासार्थमिदमन्यत् प्रकाश्यते ९१
क्वाथ्यानामौषधानां हि प्रमाणं यत्र नोदितम् ।
चतुर्गुणं च निर्दिष्टमन्यत् क्षीरादिकं द्रवम् ९२
कषायोऽप्यौषधानां हि तत्र कार्यश्चतुर्गुणः ।
उदाहरणमत्रेष्टं महाकल्याणकं घृतम् ९३
एवमेवौषधानां हि प्रमाणं यत्र नोदितम् ।
द्विगुणं चापि निर्दिष्टमन्यत् क्षीरादिकं द्रवम् ९४
कषायोऽप्यौषधानां हि द्विगुणस्तत्र युज्यते ।
वाशादिकं ज्वरे प्रोक्तमत्रोदाहरणं स्मृतम् ९५
निर्दिष्टं क्षीरमन्यद्वा द्रवं यत्र चतुर्गुणम् ।
क्वाथ्यौषधानां मानं च प्रोक्तं नोक्तं जलस्य तु ९६
तत्रौषधिवशादेव संख्यया क्वाथस्य गम्यते ।
चतुर्गुणोदका तत्र परिभाषा यदीष्यते ९७
ततो द्रव्यसमस्तत्र कषायः परिकल्प्यते ।
यदा तु परिभाषेष्टा या षोडशगुणोदका ९८
चतुर्थशेषः क्वाथः स्यात्ततो द्रव्याच्चतुर्गुणः ।
अत्र माहिषं तैलमुदाहरणमिष्यते ९९
यत्रौषधकषायोऽपि द्रवं क्षीरादिकं द्वयम् ।
प्रमाणं तु तत्र नोक्तं स्नेहस्याल्पं न वा भवेत् १००
तुल्यं क्वाथेन दातव्यं तत्र क्षीरादिकं द्रवम् ।
कर्तव्यं च तथा तत् स्यात्तत्र स्नेहाच्चतुर्गुणम् १०१
गौल्मिको मिश्रकस्नेह उदाहरणमत्र हि ।
एवं वै द्विगुणे स्नेहात् त्रिगुणे च प्रकीर्तिते १०२
क्षीरादिके द्रवे कार्यं कषायग्रहणं तथा ।
यथा कषायसहितं द्रवं स्याच्चतुर्गुणम् १०३
अत्रोदाहरणं तत् स्याद्यत्र स्नेहाच्चतुर्गुणः ।
कषायः पठ्यते यत्र प्रमाणं [illegible] दितम् १०४
चतुर्गुणं वाप्यधिकं प्रोक्तं [illegible] द्रवम् ।
तत्रापि च प्रयोक्तव्यं स्नेहान्न [illegible] चतुर्गुणम् १०५

पञ्चमूलकषायेण पिण्याक बहुवार्षिकम् ।
पठ्यते वातरोगे तदुदाहरणमत्र हि १०६
बहूनि यत्र पठ्यन्ते कचित् स्नेहे द्रवाणि हि ।
बहूनामपि तेषा च परिमाण न पठ्यते १०७
सर्वेषा समुदाय॰ स्यात्स्न स्नेहाच्चतुर्गुण ।
स्नेहपाकविधिं केचिदेव समनुचक्षते १०८
बहुष्वेकैकमिच्छन्ति केचित्तत्र सम द्रवम् ।
इत्येव मतभेदात्तु यथा क्वाथविधौ तथा १०९
चतुर्गुणोदकः पक्षो यदा तत्र समाश्रित ।
बहुद्रव्य किल स्नेहो वीर्यवान्छतपाकवत् ११०
अनयैवोपपत्त्या तु समुदाय चतुर्गुणम् ।
नेच्छन्ति केचित् प्रत्येकमाहु स्नेहसम द्रवम् १११
महणीरोगिके स्नेहे पञ्चमूलाभयादिके ।
शुक्तेन मातुलुङ्गस्य स्वरसेनैवमादित॰ ११२
उदाहरणमत्रास्ति यो वाप्यन्यो बहुद्रव ।
श्लो'कैरेषोणुतैलस्य कथ्यते पाकसविधि ११३
यस्य साधयितु तैल यावन्मात्रमीप्सितम् ।
तत्रौषधानि तावन्ति दत्वा तोय चतुर्गुणम् ११४
कषायार्थं विपच्यन्ते य कषायश्चतुर्गुण ।
यावन्मात्रस्य तैलस्य दद्यात् पादावशेषितम् ११५
यावन्मात्रम पी तैलात् कषायो नावतार्यते ।
चतुर्गुणोऽत्र किं तर्हि पाक्यादशगुण कृतः ११६
चतुर्गुणेन तोयेन प्राप्तानि परिभाषया ।
क्वाथ्यानि यानि तान्यत्र पाक्याऽशतगुणे जले ॥
क्वाथ्यन्ते परिभाषा तु शास्त्रवाक्येन बाधिता ।
इत्येवमणुतैलस्य कर्तव्य सम्प्रसाधनम् ११८
गद्योक्तो य पुन श्लोकैरर्थ समनुगीयते ।
तद्व्यक्तिव्यवसायार्थं द्विरुक्ति सा न गर्ह्यते ११९
प्रागुक्तोऽपि मयार्थो यः श्लोकैस्तस्मात् प्रकाशितः॥

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायां
कल्पस्थाने अष्टमोऽध्याय ॥

इति कल्पस्थान पञ्चम प्रथममङ्ग च समाप्तम् ।

क्रय्यपुस्तकसूची ॥

१. अष्टाङ्गसङ्ग्रहः (इन्दुव्याख्यानसहित १–२–३ भागाः)	१५	०	०
२. रघुवंशम् (अरुणगिरिनाथव्याख्यासहितम्)	३	०	०
३. कृष्णनाटकम्	०	१२	०
४. श्रीकृष्णविजयं	०	१२	०
५. शुकसन्देशः	०	४	०
६. कोकिलसन्देशः	०	४	०
७. ज्ञानस्तवमञ्जरी	०	१	६
८. विटराजविजय	०	६	०
९. वैद्यतत्त्वम्	०	६	०
१०. अर्कसार	०	६	०
११. संस्कृतोपक्रमपाठः	०	३	०
१२. अभिज्ञानशाकुन्तलं मणिप्रवाळव्याख्यानम्	१	८	०
१३. अक्षरमाला	०	१	०
१४. रामवर्मसत्कथा	०	४	०
१५. भगवद्गीता मूलम्	०	४	०
१६. अमरकोशः मूलम्	०	३	०
१७. श्रीकृष्णविलासकाव्यम् (1st class)	२	४	०
१८. (2nd Do)	०	१२	०
१९. (3rd Do)	०	१०	०
२०. अमरकोशः सव्याख्य	१	४	०
२१. तर्कसङ्ग्रहः (गुणार्थदीपिकासहितः)	१	८	०
२२. नैषधमहाकाव्यं व्याख्यानसहितम्	१	८	०
२३. संस्कृतपुष्पमञ्जरी	०	४	०
२४. नीरजोत्सवम्	०	४	०
२५. भोपालसंहिता	०	८	०

एतानि ... सर्वाणि ... मङ्गलोदयमुद्रितानि ॥

Appl 10,—

THE MANGALODAYAM PRESS, ...